

**İLYAS ESENBERLİN'İN KÖŞPENDİLER (2. KİTAP: JANTALAS)
ROMANI (SES BİLGİSİ- METİN- SÖZLÜK)**

**2020
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

Nurdan SUNGUR

Doç. Dr. Zhyldyz ISMAILOVA

**İLYAS ESENERLİN'İN KÖŞPENDİLER (2. KİTAP: JANTALAS) ROMANI
(SES BİLGİSİ- METİN- SÖZLÜK)**

Nurdan SUNGUR

Doç. Dr. Zhyldyz ISMAİLOVA

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

KARABÜK

Ağustos 2020

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	7
DOĞRULUK BEYANI	8
ÖN SÖZ	9
ÖZ	11
ABSTRACT.....	12
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	13
ARCHIVE RECORD INFORMATION	14
KISALTMALAR	15
ARAŞTIRMANIN KONUSU	16
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	16
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	16
1. BİRİNCİ BÖLÜM	17
1. 1. Kazak Adı Ve Kazak Türkleri.....	17
1. 1. 1. Kazak Adı.....	17
1. 1. 2. Kazak Türkleri	18
1. 2. Kazak Türkçesi.....	21
1. 3. Kazak Edebiyatı	23
2. İKİNCİ BÖLÜM.....	26
2. 1. İlyas Esenberlin'in Hayatı, Edebî Kişiliği Ve Eserleri	26
2. 1. 1. İlyas Esenberlin'in Hayatı	26
2. 1. 2. İlyas Esenberlin'in Edebî Kişiliği ve Eserleri	27
2. 1. 3. Köşpendiler Romanı Üzerine	30
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	32
3. 1. Ses Bilgisi.....	32
3. 1. 1. Ünlüler	32
3. 1. 1. 1. Kazakçadaki Ünlülerin Sınıflandırılması.....	32
3. 1. 1. 1. 1. Ünlülerde Kalınlık – İncelik:	32
3. 1. 1. 1. 2. Ünlülerde Genişlik – Darlık:.....	33
3. 1. 1. 1. 3. Ünlülerde Düzlük – Yuvarlaklık:	34
3. 1. 1. 1. 4. Ünlülerde Uzunluk – Kısalık:	34
3. 1. 1. 2. Sırasıyla Ünlüler	35

3. 1. 1. 2. 1 . a ünlüsü [a]:	35
3. 1. 1. 2. 2. ä ünlüsü [ə]:	35
3. 1. 1. 2. 3. e ünlüsü [e]:	36
3. 1. 1. 2. 4. ı ünlüsü [ɯ]:	36
3. 1. 1. 2. 5. i ünlüsü [i]:	37
3. 1. 1. 2. 6. o ünlüsü [o]:	37
3. 1. 1. 2. 7. ö ünlüsü [ø]:	37
3. 1. 1. 2. 8. u ünlüsü [y]:	38
3.1.1.2.9. ü ünlüsü [ɥ]:	39
3. 1. 2. Ünsüzler	39
3. 1. 2. 1. Ünsüzlerin Genel Özellikleri.....	40
3. 1. 2. 1. 1. Ünsüzlerde Kalınlık – İncelik	40
3. 1. 2. 1. 2. Ünsüzlerde Tonluluk - Tonsuzluk.....	40
3. 1. 2. 1. 3. Ünsüzlerde Süreklilik - Süreksizlik.....	42
3. 1. 2. 1. 4. Ünsüzlerde Nazallık.....	44
3. 1. 2. 2. Kazakçadaki Ünsüzlerin Sınıflandırılması.....	44
3. 1. 2. 2. 1. Dudak Ünsüzleri: p, b, m, w [п, б, м, у].....	45
3. 1. 2. 2. 2. Diş – Dudak Ünsüzleri: v, f, [в, ф].....	48
3. 1. 2. 2. 3. Diş Ünsüzleri: d, t, n, z, s [д, т, н, з, с].....	48
3. 1. 2. 2. 4. Diş – Damak Ünsüzleri: j, ç, ş [ж, ч, ш].....	51
3. 1. 2. 2. 5. Ön damak ünsüzleri: l, r, y, g, k [л, р, й, г, к].....	52
3. 1. 2. 2. 6. Arka damak ünsüzleri: ğ, q, x, ñ [Ғ, қ, х, њ]	55
3. 1. 2. 2. 7. Gırtlak ünsüzü: h [h]	57
3. 1. 2. 2. 8. Rusça Alıntılarda Bulunan Diğer Ünsüzler: ts, şç [ц, щ]	58
4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	60
4. 1. Ses Olayları.....	60
4. 1. 1. Ünlülerde Meydana Gelen Ses Olayları	60
4. 1. 1. 1. Damak Uyumu (Kalınlık – İncelik Uyumu / Büyük Ünlü Uyumu):	60
4. 1. 1. 2. Dudak Uyumu (Düzlük- Yuvarlaklık Uyumu / Küçük Ünlü Uyumu):	60
4. 1. 1. 3. Ünlülerdeki Ses Değişmeleri:	62
4. 1. 1. 3. 1. Kalın Ünlülerin İncelmesi:	62

4. 1. 1. 3. 1. 1. a > ä	62
4. 1. 1. 3. 1. 2. a > e	62
4. 1. 1. 3. 1. 3. a > i	63
4. 1. 1. 3. 1. 4. ı > i	63
4. 1. 1. 3. 1. 5. u > ü	63
4. 1. 1. 3. 2. İnce Ünlülerin Kalınlaşması:	63
4. 1. 1. 3. 2. 1. e > a	63
4. 1. 1. 3. 2. 2. i > ı	64
4. 1. 1. 3. 3. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması	64
4. 1. 1. 3. 3. 1. a > o	64
4. 1. 1. 3. 3. 2. a > ö	65
4. 1. 1. 3. 3. 3. a > u	65
4. 1. 1. 3. 3. 4. e > ö	65
4. 1. 1. 3. 3. 5. e > o	65
4. 1. 1. 3. 3. 6. e > ü	66
4. 1. 1. 3. 3. 7. ı > u	66
4. 1. 1. 3. 3. 8. i > ü	66
4. 1. 1. 3. 3. 9. i > o	66
4. 1. 1. 3. 4. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi.....	67
4. 1. 1. 3. 4. 1. o > a	67
4. 1. 1. 3. 4. 2. u > a	67
4. 1. 1. 3. 4. 3. u > ı	67
4. 1. 1. 3. 4. 4. ü > i	68
4. 1. 1. 3. 4. 5. ü > e	68
4. 1. 1. 3. 5. Geniş Ünlülerin Daralması	69
4. 1. 1. 3. 5. 1. a > ı	69
4. 1. 1. 3. 5. 2. a > u	69
4. 1. 1. 3. 5. 3. a > i	69
4. 1. 1. 3. 5. 4. e > i	70
4. 1. 1. 3. 5. 5. o > u	70
4. 1. 1. 3. 5. 6. ö > ü	70
4. 1. 1. 3. 6. Dar Ünlülerin Genişlemesi.....	71
4. 1. 1. 3. 6. 1. ı > a	71

4. 1. 1. 3. 6. 2. i > e	71
4. 1. 1. 3. 6. 3. u > o.....	71
4. 1. 1. 3. 6. 4. u > ö.....	72
4. 1. 1. 3. 6. 5. u > a.....	72
4. 1. 1. 3. 6. 6. ü > ö.....	72
4. 1. 1. 3. 6. 7. ü > e.....	72
4. 1. 1. 4. Ünlü Türemesi.....	72
4. 1. 1. 4. 1. Kelime Başında Ünlü Türemesi (ø- > ı-; ø- > i-; ø- > u-; ø- > ü-; ø- > o-):	73
4. 1. 1. 4. 2. Kelime Ortasında Ünlü Türemesi (-ø- > ı-; -ø- > -i-; -ø- > -ü-; -ø- > -e-; -ø- > -o-) :	73
4. 1. 1. 4. 3. Kelime Sonunda Ünlü Türemesi (-ø > ı; -ø > -i; -ø > -a; -ø > -e) :	74
4. 1. 1. 5. Ünlü Düşmesi.....	74
4. 1. 1. 5. 1. Kelime Başında Ünlü Düşmesi:	74
4. 1. 1. 5. 2. Kelime Ortasında Ünlü Düşmesi:.....	75
4. 1. 1. 5. 3. Kelime Sonunda Ünlü Düşmesi:	75
4. 1. 2. Ünsüzlerde Meydana Gelen Ses Olayları.....	75
4. 1. 2. 1. Ünsüz Uyumu	75
4. 1. 2. 2. Ünsüzlerdeki Ses Değişmeleri.....	76
4. 1. 2. 2. 1. Tonlulaşma (Sedalılaşıma/ Yumuşama)	76
4. 1. 2. 2. 2. Tonsuzlaşma (Sedasızlaşma/ Sertleşme).....	76
4. 1. 2. 2. 3. Sızıcılaşma	77
4. 1. 2. 2. 4. Akıcılaşma	77
4. 1. 2. 2. 5. Süreklileşme	77
4. 1. 2. 2. 6. Süreksizleşme	77
4. 1. 2. 2. 7. Genizsileşme	77
4. 1. 2. 2. 8. Benzeşme.....	78
4. 1. 2. 2. 8. 1. 1 Ünsüzündeki Benzeşmeler:	78
4. 1. 2. 2. 8. 1. 1. (l, m, n, ñ, z, j tonluları +) l- > d-	78
4. 1. 2. 2. 8. 1. 2. (tonsuzlar +) l- > t-	78
4. 1. 2. 2. 8. 2. m Ünsüzündeki Benzeşmeler:	79
4. 1. 2. 2. 8. 2. 1. (m, n, ñ, z, j tonluları +) m- > b-	79
4. 1. 2. 2. 8. 2. 2. (tonsuzlar +) m- > p-	79

4. 1. 2. 2. 8. 3. n Ünsüzündeki Benzeşmeler:	79
4. 1. 2. 2. 8. 3. 1. (tonlular +) n- > d-	79
4. 1. 2. 2. 8. 3. 2. (tonsuzlar +) n- > t-	80
4. 1. 2. 2. 8. 4. d Ünsüzündeki Benzeşmeler:	80
4. 1. 2. 2. 8. 4. 1. (m, n, ñ +) d- > n-	80
4. 1. 2. 2. 8. 4. 2. (ünlüler ve r, w, y tonluları +) d- > l-	80
4. 1. 2. 2.9. Aykırılışma	80
4. 1. 2. 2. 10. Ünsüz İkizleşmesi	81
4. 1. 2. 2. 11. Ünsüz Tekleşmesi	81
4. 1. 2. 2. 12. Ünsüz Türemesi.....	81
4. 1. 2. 2. 12. 1. Kelime Başında Ünsüz Türemesi:	81
4. 1. 2. 2. 12. 2. Kelime Ortasında Ünsüz Türemesi:.....	81
4. 1. 2. 2. 12. 3. Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi:	82
4. 1. 2. 2. 13. Ünsüz Düşmesi	82
4. 1. 2. 2. 13. 1. Kelime Başında Ünsüz Düşmesi:	82
4. 1. 2. 2. 13. 2. Kelime Ortasında Ünsüz Düşmesi:	82
4. 1. 2. 2. 13. 3. Kelime Sonunda Ünsüz Düşmesi:.....	83
4. 1. 2. 2. 14. Hece Düşmesi.....	83
4. 1. 2. 2. 15. Yer Değiştirme (Metatez / Göçüşme).....	83
4. 1. 2. 2. 15. 1. Yakın Yer Değiştirme	83
4. 1. 2. 2. 15. 2. Uzak Yer Değiştirme	83
4. 1. 2. 2. 16. Ünsüzlerde Düzenli Ses Değişmeleri	83
4. 1. 2. 2. 16. 1. ç > ş.....	83
4. 1. 2. 2. 16. 2. ş > s	84
4. 1. 2. 2. 16. 3. f > p.....	84
4. 1. 2. 2. 16. 4. g > y	85
4. 1. 2. 2. 16. 5. ğ > y	85
4. 1. 2. 2. 16. 6. ğ > w	85
4. 1. 2. 2. 16. 7. y > j (c)	85
4. 1. 2. 2. 16. 8. d > dh > y	86
4. 1. 2. 2. 17. Ünsüzlerdeki Düzensiz Ses Değişmeleri.....	86
4. 1. 2. 2. 17. 1. ε > ğ	86
4. 1. 2. 2. 17. 2. b > *w > y.....	86

4. 1. 2. 2. 17. 3. b > p.....	86
4. 1. 2. 2. 17. 4. d > t.....	87
4. 1. 2. 2. 17. 5. f > p > b	87
4. 1. 2. 2. 17. 6. g > k.....	87
4. 1. 2. 2. 17. 7. g > w	87
4. 1. 2. 2. 17. 8. ğ > q.....	88
4. 1. 2. 2. 17. 9. h (x) > q.....	88
4. 1. 2. 2. 17. 10. k > g.....	88
4. 1. 2. 2. 17. 11. l > d.....	88
4. 1. 2. 2. 17. 12. m > b.....	89
4. 1. 2. 2. 17. 13. m > p.....	89
4. 1. 2. 2. 17. 14. ñ > g/ğ > y.....	89
4. 1. 2. 2. 17. 15. ñ > ğ.....	89
4. 1. 2. 2. 17. 16. p > b.....	89
4. 1. 2. 2. 17. 17. q > ğ.....	90
4. 1. 2. 2. 17. 18. s > *ç > ş	90
4. 1. 2. 2. 17. 19. t > d.....	90
5. BEŞİNCİ BÖLÜM.....	91
5. 1. Metnin Transkripsiyonu.....	91
ALTINCI BÖLÜM	383
6. Sözlük	383
SONUÇ	503
KAYNAKÇA.....	505
ÖZGEÇMİŞ	509

TEZ ONAY SAYFASI

Nurdan SUNGUR tarafından hazırlanan “İLYAS ESENERLİN’İN KÖŞPİNDİLER (2. KİTAP: JANTALAS) ROMANI (SES BİLGİSİ-METİN-SÖZLÜK)” başlıklı bu tezin **Yüksek Lisans Tezi** olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Zhyldyz ISMAILOVA .....

Tez Danışmanı, **Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı**

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : **Doç. Dr. Zhyldyz ISMAILOVA (KBÜ)** .....

Üye : **Doç. Dr. Mustafa KUNDAKCI (KBÜ)** .....

Üye : **Dr. Öğr. Üyesi Meder SALİEV (NOHU)** .....

25/08/2020

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, **Yüksek Lisans Tezi** derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ .....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Nurdan SUNGUR

İmza :

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın konusunu, 10 Ocak 1915'te Akmola şehrinin Atbasar kasabasında dünyaya gelen, çocukluğu ve ilk gençlik yılları Kazakistan'da Kazak halkının bütünüyle bir sosyal değişime tabi tutulduğu 1920-30'lardaki "felaket yılları" olarak bilinen açlık ve yokluğun hüküm sürdüğü ağır bir döneme rastlayan, Kazak Edebiyatı yazarları içerisinde önemli bir yere sahip, Kazak halkı tarafından sevilen ve saygı duyulan; şiir, öykü, piyes, roman, senaryo gibi pek çok alanda eserler veren İlyas Esenberlin'in "Köşpendiler (Göçebeler)" üçlemesinin "Jantalas (Can Çekişme)" romanının ses bilgisi incelemesi oluşturmaktadır.

İlyas Esenberlin'in 1969 yılında yayımlanan ve Sovyetler Birliği'nde tartışmalara neden olan "Köşpendiler (Göçebeler)" üçlemesi, Kazak Hanlığı'nın kuruluşunun 550'nci, Esenberlin'in doğumunun 100'üncü yılında Türkiye Türkçesi'ne kazandırılmıştır. İlyas Esenberlin'in canını tehlikeye atarak kaleme aldığı bu kitap, tarihî gerçeklerin ideolojik baskılar sebebiyle yazılamadığı Sovyet döneminde, Kazakların tarihî bilincini kaybetmemelerini sağlamıştır. Üçlemenin "Elmas Kılıç" adını taşıyan birinci kitabı Kazak Hanlığı'nı kuran Janibek ve Kerey hanları; "Can Çekişme" adlı ikinci kitabı hanlığı dağılma sürecinden kurtararak tüm Kazakları bir bayrak altında toplamayı başaran Abılay Han'ı ve "Gazap" adını taşıyan üçüncü kitabı ise ülkesinin Çarlık Rusya'nın boyunduruğu altına girmesine isyan edip bağımsızlık mücadelesine girişen Sultan Kenesarı Kasımoğlu'nu anlatmaktadır. İlyas Esenberlin bu diziyi kaleme alırken, roman tekniğinin yanı sıra yazdıklarının tarihle örtüşmesine de büyük özen göstermiştir. Çünkü o, Kazak halkına, özellikle Kazak gençliğine tarih bilinci kazandırmayı amaçlayan; tarihte yaşananları roman tadında anlattığında, Kazakların geçmişte yaşadıklarını daha kolay özümseyeceklerini ve bu yolla köklü bir tarih bilinci oluşturabileceğini düşünen bir yazardır.

İlyas Esenberlin'in "Köşpendiler (Göçebeler)" isimli üç ciltlik romanı, 17. yüzyılda başlayan ve 18. yüzyılda Kazak Türk halkının mutlak galibiyetiyle sonuçlanan Kalmak-Congar saldırıları ile yaşanan büyük ve sürekli savaşların cereyan ettiği, tarihin çok önemli bir dönemine ışık tutan edebî olduğu kadar tarihî değeri de yüksek olan bir romandır.

Bu tezle İlyas Esenberlin ve eserlerini Türk ilim dünyasına tanıtmak ve söz konusu eser üzerinden yapılan ses bilgisi incelemesi ile Kazak Türkçesi alanında yapılan çalışmaların gelişimine katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Altı bölümden oluşan tezimizin ilk bölümünde, Kazak adı, Kazak Türkleri, Kazak Türkçesi ve Kazak Edebiyatı hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde İlyas Esenberlin'in hayatına, edebî kişiliğine, eserlerine; “Köşpendiler (Göçebeler)” üçlemesine ve “Jantalas (Can Çekişme)” romanının genel özelliklerine değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise Kazak Türkçesindeki sesler, seslerin özellikleri, sınıflandırılmaları metin üzerinden örnekler verilerek incelenmiştir. Dördüncü bölümde ünlülerde ve ünsüzlerde görülen ses olayları metin üzerinden örnekler verilerek incelenmiştir. Beşinci bölümde eserin transkripsiyonu yapılmıştır. Altıncı bölümü ise sözlük oluşturmaktadır.

Tezimin her kademesinde benden hiçbir yardımı esirgemeyen değerli danışmanım Doç. Dr. Zhyldyz ISMAILOVA hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Nurdan SUNGUR

Karabük / 2020

ÖZ

Bu tezde Kazak yazarı İlyas Esenberlin'in "Köşpendiler (Göçebeler)" adlı roman üçlemesinin ikinci kitabı olan "Jantalas (Can Çekişme)" üzerinden verilen örneklerle Kazak Türkçesinin ses özellikleri çalışılmıştır. Sovyet döneminde yazılan bu eser, hanlığı dağılma sürecinden kurtararak tüm Kazakları bir bayrak altında toplamayı başaran Abılay Han'ı anlatmaktadır. Temelde Kazakların XVI.-XVII. yüzyıllardaki Kalmuk akınlarını konu edinmektedir. Bu dönemde Kalmukların Kazaklara uyguladığı sosyal ve siyasî baskılar, Kazak halkının çaresizliği, ve Kalmukların Kazaklara uyguladığı acımasız işkence ve zulümler anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra Tevekkel Han ve Abılay Han'ın bu dönemdeki siyasi ve sosyal faaliyetleri de yine "Jantalas" romanının konuları arasındadır. Romanda tarihsel gerçekliklerden biri olarak, Kazakların bu dönemde Üç Cüz'e ayrılmalarına, bu cüzlerin başına geçebilmek için han soyundan gelenlerin birbirleri ile mücadelelerine ve Rus hâkimiyetinin yavaş yavaş Kazak topraklarında hissedilmeye başlanmasına da değinilmektedir. "Ses Bilgisi, Metin, Sözlük" bölümlerinden oluşan tezde, Kazak Türkçesindeki sesler, seslerin özellikleri, sınıflandırılmaları, ünlülerde ve ünsüzlerde görülen ses olayları, metin üzerinden örnekler verilerek Kazak Türkçesinin ses bilgisi incelenmiştir. Metin bölümünde eserin transkripsiyonu incelenmiştir. Sözlük bölümünde ise metindeki kelimeler Kazak Türkçesinin alfabetik sıralamasına uygun olarak sıralanıp anlamları verilmiştir. Türkiye'de kendisi ile ilgili bilgiye çok fazla rastlanmayan İlyas Esenberlin ve eserleri hakkında bilgiler vermesi bakımından çalışma ayrıca önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, İlyas Esenberlin, Kazak Romanı, Jantalas, Ses Bilgisi, Sözlük.

ABSTRACT

In this thesis, the phonetics of Kazakh Turkish was studied with examples given from the second book of Kazakh writer Ilyas Esenberlin's "Köşpendiler (Nomeds)", the second book of the novel trilogy "Jantalas (Agony)". This work, written in the Soviet era, describes Abılay Khan, who managed to save the Khanate from the disintegration process and gather all the Kazakhs under one flag. Basically, the work deals with the Kalmuk raids of the Kazakhs in the XVI-XVII centuries. In this period, the social and political pressures of the Kalmuks on the Kazakhs, the desperation of the Kazakh people and the brutal torture and persecution of the Kalmuks on the Kazakhs are described. In addition, the political and social activities of Tevekkel Khan and Abılay Khan in this period have been among the topics of the novel "Jantalas". As one of the historical realities of the novel, it is also mentioned that the Kazakhs split into the "Three Juz" during this period, the struggles of the descendants of the inn descendants and the Russian domination started to be felt gradually in the Kazakh territory. In the thesis which consists of the sections of "Phonetics, Text, Dictionary", the sounds of Kazakh Turkish, the properties of the phonetic of Kazakh Turkish were examined by giving examples over the text. In the text section, the transcription of the work is examined. In the dictionary section, the words, in the text are listed according to the alphabetical order of Kazakh Turkish and their meanings are given. About Ilyas Esenberlin, for more information not found in Turkey, this study is also important.

Keywords: Kazakh Turkish, Ilyas Esenberlin, Kazakh Novel, Jantalas, Phonetics, Dictionary.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	İlyas Esenberlin'in Köşpendiler (2. Kitap: Jantalas) Romanı (Ses Bilgisi-Metin-Sözlük)
Tezin Yazarı	Nurdan SUNGUR
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Zhyldyz ISMAILOVA
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	25/08/2020
Tezin Alanı	Türk Dili ve Edebiyatı
Tezin Yeri	KBÜ-LEE
Tezin Sayfa Sayısı	517
Anahtar Kelimeler	Kazak Türkçesi, İlyas Esenberlin, Kazak Romanı, Jantalas, Ses Bilgisi, Sözlük.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Ilyas Esenberlin's Köşpendiler (2. Book: Jantalas) Novel (Phonetics-Text-Dictionary)
Author of the Thesis	Nurdan SUNGUR
Advisor of the Thesis	Doç. Dr. Zhyldyz ISMAILOVA
Status of the Thesis	Master Degree
Date of the Thesis	25/08/2020
Field of the Thesis	Turkish Language and Literature
Place of the Thesis	KBU-LEE
Total Page Number	517
Keywords	Kazakh Turkish, Ilyas Esenberlin, Kazakh Novel, Jantalas, Phonetics, Dictionary.

KISALTMALAR

- Bak.** : Bakanlığı
bk. : Bakımız
C : Cilt
çev. : Çeviren
KBU : Karabük Üniversitesi
s. : Sayfa
S. : Sayı
TDK : Türk Dil Kurumu
T. : Türkçe
TT : Türkiye Türkçesi
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri
vs. : Vesaire
yay. : Yayınları
yy. : Yüzyıl
M.S. : Milattan sonra
SSC : Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kazak yazarı İlyas Esenberlin'in "Köşpendiler (Göçebeler)" adlı üçlemesinin ikinci kitabı olan "Jantalas (Can Çekişme)" romanının transkripsiyonunun yapılması, eser üzerinden Kazak Türkçesinin ses bilgisinin incelenmesi ve sözlüğünün oluşturulması, çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışma ile bugüne kadar Türk Dili ve Edebiyatı alanında, hakkında çok fazla çalışma yapılmamış olan Kazak yazarı İlyas Esenberlin'i ve eserlerini Türk ilim dünyasına tanıtmak, yazarın "Köşpendiler (Göçebeler)" adlı roman üçlemesinin ikinci kitabı üzerinden yapılan ses bilgisi incelemesi ile Kazak Türkçesi alanında yapılan çalışmaların gelişimine katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Kazak romancılığında önemli bir yere sahip olan, günümüzde bile Kazak Türkleri tarafından sevilerek okunan, 17. yüzyılda başlayan ve 18. yüzyılda Kazak Türklerinin mutlak galibiyetiyle sonuçlanan Kalmak-Congar saldırıları ile yaşanan büyük ve sürekli savaşların cereyan ettiği, tarihin çok önemli bir dönemine ışık tutan, edebî olduğu kadar tarihî değeri de yüksek bir roman olan İlyas Esenberlin'in "Köşpendiler (Göçebeler)" adlı üçlemesinin Türk edebî çevrelerine tanıtılacak olması ve eserin Türk okurlarının beğenisine sunulacak olması önemli bir unsurdur.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamız altı ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kazak adı, Kazak Türkleri, Kazak Türkçesi ve Kazak Edebiyatı hakkında bilgi verilecektir. İkinci bölümde İlyas Esenberlin'in hayatı, edebî kişiliği ve eserlerine değinilecektir. Üçüncü bölümde Kazakçadaki sesler, seslerin özellikleri, sınıflandırılmaları incelenecektir. Dördüncü bölümde ünlülerde ve ünsüzlerde görülen ses olayları incelenecektir. Kazak Türkçesinin ses bilgisi açısından incelenmesi roman üzerinden örneklerle desteklenerek verilecektir. Beşinci bölümde metnin çeviri yazısı (transkripsiyon) yapılacaktır. Altıncı bölümde ise metnin alfabetik sıralamalı sözlüğü olacaktır.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1. Kazak Adı Ve Kazak Türkleri

1. 1. 1. Kazak Adı

Kazak sözü ilk anlamıyla “serbest, hür, bekâr, mert, yiğit, cesur” anlamlarına gelmektedir. Sonrasında bir anlam kötüleşmesi yaşayan bu söz “derbeder, serseri, başı-bozuk” anlamlarına gelse de etnik bir ad olarak Kazak sözü ilk anlamından gelişmiştir (Kaya, 2012, s.1).

Kazak teriminin Eski Türkçe ka-z-ak şeklinde etimolojisi tespit edilmiştir. Kaz- / kaç- kökleri arasında z>ç seslerinin dönüşmesiyle anlam ayrılığı doğmuştur. Ancak gerçekte bu iki kök özdeştir. Bu kaz- kökünün içerdiği kaç- anlamından çıkarılmaktadır (Eyuboğlu, 1998, s.392-393).

Başka bir kaynakta Kazak adının köken itibariyle Tatarca olduğu belirtilmektedir (Bartl, 1998, s. 302).

Kazak adının aslında “hür, serbest, bekâr, merd, yiğit ve cesur” manasına geldiğini, daha sonraları ise “derbeder serseri” gibi manalarda kullanıldığını belirten Nadir Devlet, Türkiye’de de bu birinci manada olduğu gibi “Kazak erkek” tabirinin sertlik ifadesi olarak kullanıldığını söylemektedir (Devlet, 1989, s. 147).

Zeki Velidi Togan “Kazak” adının önceleri sultanlar için kullanıldığını söyler. Togan’a göre ise kazak adı, daha sonraları anlam genişlemesine uğramış; sultanlara bağlı oymaklar ve devlet için kullanılmıştır. Togan; siyasal bir amaçla, bir ayaklanma sonucu, çok kez ailesi olmaksızın (bekâr) ve kimi zaman da ailesi ile birlikte toplumdan uzaklaşan, kırlara çekilen isyancılara “kazak” dendiğini ifade etmektedir. (Togan, 1981, s. 37).

Kazak Türklerine ad olan “kazak” kelimesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır. Prof. Dr. V. I. Veselowski’ye göre Kazak kelimesi, “kaza benzeyen insan, yani kuş gibi serbest” anlamına gelmektedir. Kraft’a göre de kelime, ‘kaz+ak’, “beyaz ana kaz” anlamındadır. Türk boyları arasında, ergenlik çağına eriştiklerinde, eşkıyalık amacıyla evlerinden ayrılan gençlere de ayrıldıkları zaman “kazak” adı verilir. Kırgız ve Kazak lehçelerinde “hür adam; gözü pek binici” anlamlarında kullanılan “kazak” sözü, Tatar Türkçesinde “bekâr” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki anlamlara uygun olarak

Türkiye Türkçesinde de “kazak” sözü, “karısına söz geçirebilen, dediğini yaptırabilen, sert erkek” anlamlarına gelir. Reşit Rahmeti Arat’a göre de “kazak” sözü, “hür, serbest, evsiz barksız, bekâr, mert, yiğit, cesur anlamındadır. Kelime, aynı anlamı ile Slavcaya da geçmiştir. Kazak sözünün bir diğer anlamı da atlı askerdir. “Türkçe Sözlük”te kelimenin bir anlamı, “Rusya’da ve İran’da ayrı bir sınıf oluşturan atlı asker” olarak geçer. “Tatar İsimleri Sözlüğü”nde de “atlı asker” olarak geçmektedir. Ahmet Caferoğlu, “kazak” kelimesini “silahşor, kızan, askerlik yükümlüsü” şeklinde açıklamaktadır. Kazak kelimesinin etimolojisi hakkında en yaygın ve ittifak edilen görüş, kelimenin “kaz-” fiilinden türediğidir. “Kaz-” fiili, “serseri dolaşmak, evsiz yurtsuz gezmek” anlamına gelmektedir. Kelime bu anlamıyla Çağatay sözlüklerinde ve Kumuk lehçesinde de mevcuttur. Houstma tarafından yayımlanan, Kıpçak lehçesine benzeyen 1245’te Mısır’da yazılmış el yazması sözlükte “kazak” kelimesi, “ailesiz, yalnız başına olan” anlamlarına gelmektedir. “Abuşka” sözlüğünde de “kazak” kelimesi, “evsiz, başıboş dolanan” anlamındadır. Samayloviç, Barthold, Radloff, Vambery, Zenker, Gombocz gibi pek çok âlim “kazak” sözünün “başıboş gezen, evsiz barksız” anlamlarına geldiği görüşündedir (Buran ve Alkaya, 2012, s.273-274).

Kazak sözünün etimolojik ve etnik anlamları Farida Sakhipova tarafından hazırlanan çalışmada detaylı olarak incelenmiş ve özellikle A. Zeki Velidi Togan’ın da üzerinde durduğu Kıpçak Türk gruplarının ortak adlandırması olan “As” etnolojisi değerlendirilmiştir (Sakhipova, 2007, s.57-62).

1. 1. 2. Kazak Türkleri

“Türk” sözü tarihte ilk olarak Çin yıllıklarında kullanılmıştır. Tarih kaynakları da, VI-VIII. yüzyıllarda Büyük (Ulu) topraklarda Türk Kağanlığı’nın yaşadığını söylemektedir. Türk Kağanlığı, dili ve dini aynı uluslardan oluşan bir devlet idi. Bu durum, Kazak, Özbek, Kırgız, Uygur, Oğuz, Başkurt, Tatar ve benzeri aslı-dili bir toplulukların “akraba halklar” olduklarını da ortaya koymaktadır. Kazakistan’ın yeni 5 ciltlik tarihinin 2. Cilt yazarları, yukarıdaki görüşleri değerlendirdikten sonra şu açıklamayı yapmaktadırlar: “Kazak” adı önce halka verilmiş, sonra kabilenin(topluluğun) adına dönüşmüştür (Taşağıl, 2009, s.75).

Bir kavim adı olarak Kazak sözünün ilk kullanıldığı yer 1534 tarihli Rusça bir metin olarak bilinmektedir. Adına Kazak denilen bu topluluğun yaşadığı coğrafya bazı araştırmacılar tarafından değerlendirilmiştir. Kazakların “Bozkır Kültürü” içerisine

dâhil olarak yaşadıkları toprakların aynı zamanda Türklerin anayurdu olduğu görüşü hâkimdir. Bu konuda Togan, “Bence Türkün anavatanı, Tiyanşan’ın Garp ve Şimal yamaçları ile Aral Gölü mıntıkasıdır.” şeklinde görüş belirtirken Sencer Divitçioğlu da “Türkün ilk anayurdu Balkaş’ın doğusuyla Altaylar’ın güneybatısında (Aladağ ve Cungarya), İli vadisi ile TienShan Dağı’nın kuzeyinde, Yedisu (Karatal, Bien, Aksu, Başkan, Sarkant, ve İli) ile Balkaş Gölü’nün (aşağıyukarı) kuzeyinde olmalıdır.” şeklinde değerlendirme yapmıştır (Kaya, 2012, s.2).

M.Ö. ilk bin yılın başlangıcında, Kazakistan ve Orta Asya dahil olmak üzere Avrasya'nın büyük bir bölümünde etnik ve ırki etnik gelişmeler yaşanmıştır. Birçok etkenlerle yeni bir etno kültürel evre oluşmuştur. Sonuçta, bölge kabilelerinin eski kültürel ve tarihî varlığının temelleri köklü değişikliğe uğramış ve böylece proto Türk'ten, etno kültürel toplumuna geçiş süreci tamamlanmıştır. Bundan sonraki dönemde göçebe kabilelerin batıya doğru bölgesel göçleri meydana gelmiş ve Kazakistan topraklarında çeşitli Türk lehçelerini konuşan "Göçebe Federasyonlar" kurulmuştur. Moğol saldırıları sebebiyle İdil-Altay arasındaki bölgeye (Kazakistan) göçüp yerleşen Kazak kabileleri, burada, Türk, Sibir ve Moğol asıllı kavimlerle de karışarak Kazak halkını oluşturmuşlardır (Hizmetli, 2011, s. 23-43).

M.S. 704 yılında Batı Türk Kağanlığı'nın dağılmasının ardından, Kazakistan topraklarında silsile hâlinde birkaç devletin ortaya çıktığı bilinmektedir. Örnek verecek olursak, bu devletler, güneydoğusundaki Türgeş Kağanlığı (VIII. yüzyıl) ve Karluk Devleti (VII. yüzyılın II. yarısı – X. yüzyıl), güneybatı ve batısındaki Oğuz Devleti (IX. – XI. yüzyılın başı), Jedisu'nun büyük bir kısmında gelişen Karahanlı Devleti (X. – XIII. yüzyılın başı), doğusundaki Kimek Kağanlığı (VIII. yüzyılın II. yarısı – XI. yüzyıl), Kereyit ve Nayman Ulusları (X.- XII. yüzyıllar) ve Kıpçak Hanlığı (XI. – XIII. yüzyılın başı)'dır. Bu devletler arasında Kimekler, Kañlılar, Kıpçaklar, Naymanlar ve Kereyitler gibi kabilelerin, Kazak Türklerinin bir halk olarak ortaya çıkmasında büyük bir rol oynadıkları bilinmektedir. XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ilk yarısına, yani Moğol istilâsına kadarki dönemde Kazakistan toprakları, Kıpçak Hanlığı hâkimiyeti altındaydı. “Deşt-i Kıpçak” adıyla bilinen coğrafyada yaşayan bu göçebe devlet, İrtiş-Yayık havzasından çıkarak Karpatlar'a ve Tuna nehrine kadar Karadeniz'in kuzeyindeki ovaları tamamen hâkimiyeti altına almış ve bu topraklara kendilerinden önce gelip yerleşen Hazar, Oğuz (Uz) ve Peçenek gibi diğer Türk devletlerini bünyesine katarak, büyük bir Türk Ulusu'na dönüşmüştür (Kaya, 2012, s.3).

Genel olarak Türklerin Kıpçak boyundan olduğu kabul edilen Kazakların, bazı araştırmacılar tarafından farklı etnik birleşimlerle ortaya çıktıkları görüşü de bilinmektedir. Bu konuda, Talat Tekin ve Mehmet Ölmez, “Kazaklar Orta Asya’da Moğol istilasından sonra oluşmuş Türk-Moğol karışımı bir halktır.” görüşündedir (Tekin ve Ölmez, 1999, s.107).

Reşit Rahmeti Arat da “Kazaklar Sibiryaya, Moğol ve Kalmuk kabilelerinin de bir kısım iştirakıyla, aşağı yukarı XV. yüzyılda ortaya çıkmıştır.” şeklinde görüşünü ifade etmektedir (Arat, 1964, s. 498).

“Alaş” adlı bir atadan türediklerine inanan Kazak Türklerinin ortaya çıkışı, Cengiz Han’ın son zamanlarına ve Altınordu dönemine rastlamaktadır. İlk olarak XV. yüzyılda Özbek hanları devrinde önemli roller üstlenmeye başlayan Kazak Türkleri, ancak Kirey ve Canı-Bek yönetiminde bir birlik oluşturabilmişler, Kasım Han döneminde de sosyal bütünleşmelerini tamamlamışlardır. XV. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyılın başlarına kadar Kalmuklarla mücadele eden Kazak boyları, ardından gelen Rus baskılarına daha fazla dayanamamış ve 1731’de Küçük Cüz 1734’te Orta Cüz, 1738’de ise Büyük Cüz Rus hâkimiyetine girmiştir. Kazak Hanı Ebulhayr (Abılay), Kalmuklara karşı verdiği mücadelede büyük ölçüde başarılı olmasına rağmen Rusların boyunduruğuna girmekten kurtulamamıştır. Rusların 1822’de Kazakistan’ın özerk statüsünü feshetmesi üzerine Ebulhayr’ın torunu Sultan Kenesarı, Ruslarla 25 yıl süren bir mücadeleye girişmiştir. 1906’da başlayan Alaş Hareketi, 1916 yılında Alihan Bökeyhan’ın liderliğinde partileşerek, 1917 yılında Kazakistan’ın bağımsızlığını ilân etmiştir. Ancak üç yıllık direnişin sonunda, Kazakistan yeniden Rus yönetimine geçmiştir. 1924 yılında Özerk Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur. 1936 yılında statüsü değişen Kazakistan, Sovyetler Birliği dağılınca 14 Aralık 1991’de bağımsızlığını ilân etmiştir (Özkan, 2002, s.120-121).

Kazak Türklerinin tarihi, Kazakların XV. yüzyılda Özbek Hanı Ebu’l Hayr’a baş kaldırmaları ile başlatılmaktadır. Moğol kabilelerinden Oyratlar ile Kalmukların sürekli saldırıları sonucunda, Altın Orda Hanlığı çok zor duruma düşer.1456 yılında Ebu’l Hayr’ın Moğol saldırılarını önleyememesi sonucunda, bazı Türkler hanlıktan ayrılarak kuzeye doğru çekilmiştir. Törelere ve istiklâllerine bağlı olarak hareket eden bu Türklere “Kazak” adı verilmiştir. İdil vadisinden Altaylara kadar uzanan geniş bozkırların hâkimi olan Kazak Türkleri, eski Türk ana yurdu olan bu bölgede uzun bir

süre hür olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bölgeye Kazakistan adı verilmiştir. Kazak Türkleri, bu bölgede bulunan bir kısım Sibir ve Moğol asıllı kavimlerle kaynaşarak, onları kendi bünyeleri içerisinde eritmişlerdir. Moğol kabileleriyle birlikte sayıları bir milyonu aşan Kazak Türkleri, XVI. yüzyılda Kasım Han'ın idaresine girerler. Kasım Han'dan sonra halkın birliği ve düzeni bozulur. Bunun üzerine Kazak Türkleri; Ulu Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz olmak üzere üç parçaya ayrılırlar. Her cüzün kendi bağımsızlığını korumaya çalışması Kazakları zayıf düşürmüştür. Bir yandan Kalmuklarla mücadele ederlerken, diğer yandan da Ruslarla mücadeleye girmişlerdir. Devletin zayıflaması, Rusların Kazakistan'ı işgalini kolaylaştırmıştır. 1850 yılında İli havzasını kendi idareleri altına alan Ruslar, bu tarihten sonra Kazakistan'ı tamamen işgal etmişlerdir. Kazaklar 1882 yılında tamamen Rus boyunduruğuna girmişlerdir. 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'ne kadar Kazak Türkleri Ruslara karşı çeşitli isyan girişimlerinde bulunmuş, ancak hepsi de kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Orenburg'ta yapılan 1917 Genel Kazak Kurultayı, ülkenin örgütlenmesi için çok önemli kararlar almıştır. Kazakların millî partisi Alaş Orda Partisi kurulmuş ve İhtilâl esnasında Alaş Partisi, Alaşorda adı altında Sırderya ve Yedisu eyaletleri dışında bütün Kazakistan'ın bağımsızlığını açıklamıştır. Ağustos 1917'de Bükey Han yönetiminde Kazakistan Hükûmeti kurulur. Ancak bu hükûmet hem kızıl, hem de beyaz orduya karşı savaştığı için zayıf düşer. 1919 yılında Alaş Orda Hükûmeti dağılır ve bağımsız Kazakistan'a son verilir. 26 Ağustos 1920'de Kazakistan SSC kurularak Kazakistan toprakları Sovyetler Birliği'ne bağlanır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Kazak Türkleri de 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eder ve bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'ni kurarlar (Buran ve Alkaya, 2012, s.274-275).

Kazaklar, 1991 yılında, Orta Asya Türk kökenli halklar arasında, en son bağımsızlığına kavuşan ulus olmuştur (Hitchins, s.131).

1. 2. Kazak Türkçesi

Kazak Türkleri, Türk boylarının kuzey, yani Kıpçak koluna; Kazak Türkçesi de Kıpçak lehçe grubuna dâhil edilmektedir. Türk lehçeleri içerisinde en geniş sahada konuşulan Türk lehçesidir. Kazak Türkçesi bugün dağınık olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bölgelerde yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır. Kazak Türkçesi, Kıpçak lehçelerinden en çok Karakalpak ve Nogay lehçeleriyle benzerlik göstermektedir. Kazak Türkçesi, Kazak boyunun hayat şartları

içerisinde, serbest bir gelişme imkânı bulmuştur. Dini kültür merkezlerine uzak olması sebebiyle, din eğitimi küçük bir zümrenin dışına çıkmamıştır. Bu yüzden diğer Türk lehçelerine göre, Kazak Türkçesinde Arapça ve Farsçanın etkisi oldukça azdır. Arapça ve Farsçadan Kazak Türkçesine geçmiş olan kelimeler, ancak kulak vasıtasıyla girmiş olduğundan, bunlar Kazak Türkçesinin ses kaidelerine tamamen uymuş bulunmaktadır. Kazak Türkçesinin söz varlığı öncelikle Türkçe asıllı kelimelerden oluşur. Türkçe kelimelerin dışında, eski dönemlerden alınan Soğdca, Toharca, Moğolca alıntı kelimeler yer almaktadır. Ayrıca İslamiyet'in kabulü ile Arapça ve Farsçadan, Rus hâkimiyetinin yayılması ile de Rusçadan alıntılar yapılmıştır. Arapça ve Farsçadan çok az etkilenen Kazak Türkçesi, özellikle son yüzyılda Rusçadan etkilenmiş ve önemli sayıda kelime almıştır. Kazak Türkçesi; kuzeydoğu kolu, güney kolu ve batı kolu olmak üzere üç kola ayrılmaktadır. Bunlardan kuzeydoğu kolu çağdaş yazı dilinin temelini oluşturur. Kazak Türkleri 1923 yılına kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. 1928'de Latin alfabesine geçmişler, ancak 1940 yılında bu alfabeden de vazgeçerek Kiril alfabesini kabul etmişlerdir. Bağımsızlığa kadar eğitim dili olarak Rusça kullanılmıştır. Bağımsızlık ilan edildikten iki yıl sonra 28 Ocak 1993'te Yeni Anayasa'nın kabulü ile birlikte Kazak Türkçesi resmî dil olarak kabul edilmiştir. Kazakistan'da şu anda Kiril alfabesi kullanılmaktadır (Buran ve Alkaya, 2012, s.275-276).

Kıpçak (Kuzey, Kuzeybatı) grubu Türk lehçelerinin Aral-Hazar bölgesinde konuşulan çağdaş kolları olan Karakalpak, Nogay ve Kırgız Türkçeleri ile çok yakın bağlantısı bulunan Kazak Türkçesi, tarihî kökleri bakımından "Tarih Öncesi Devir, Türklük Devri ve Kazak Dilinin Eski Tarihi" olmak üzere üç dönemde ele alınmaktadır. Tarih Öncesi Devir, Türk dilinin doğuşundan ilk yazılı belgelerine rastlanan VIII. yüzyıla kadarki zamanı kapsamaktadır. Kazak Türkçesi ile Moğolca arasındaki ortak unsurların ayrışmaya başladığı Türk Devri, ilk yazılı belgelerden Çağatay Türkçesinin ortaya çıktığı XV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kabul eden Türk topluluklarının ağız grupları karakteristik ses sistemleri bakımından belirginleşmiş ve bu ağız özellikleri bir ölçüde yazıya yansıtılmaya başlanmıştır. XV. yüzyıldan günümüze kadar süren Kazak Türkçesinin Teşekkül Devri'nde ise, Kazak Türklerinin Karakalpak ve Nogay Türkleri ile dil akrabalığı esasına göre oluşturduğu siyasi ve sosyal birliğin bozulması üzerine bu Türk toplulukları kendi dil ve kültür yapılarını oluşturma çabası içine girmişlerdir. Sözlü edebiyat ve konuşma dili olarak Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinin teşekkül etmeye

başladığı XV. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar bu üç Türk topluluğu da yazı dili olarak Çağatay Türkçesini kullanmışlardır. XVI. yüzyılda teşekkül etmeye başlayan Kazak destanlarının nesir bölümlerinde Çağatay Türkçesi, nazım bölümlerinde ise Kazak Türkçesi kullanılmıştır. Bu sebeple sözlü edebiyatın yazıya geçirilmeye başladığı XIX. yüzyılda Kazak Türkçesi ağız özellikleri yazılı hâle gelmiştir (Özkan, 2002, s.123).

Kazakça, araştırmacıların çoğu tarafından kavmî-tarihî olarak Kıpçak Türkçesi, coğrafi olarak Kuzey Türkçesi içinde değerlendirilmiştir.

1. 3. Kazak Edebiyatı

Kazak Türklerinin kendilerine has, oldukça zengin bir sözlü edebiyatı vardır. Hayatın çeşitli dönemleri ile ilgili törenler, Kazaklar arasında çok canlı bir şekilde yaşamaktadır. Kazak Türkçesindeki halk edebiyatı terimleri, batı Türkçesi terimlerinden farklıdır. Kazaklarda halk türküsüne “jır” veya “ölen”, türkü söyleyen kişiye de “jırav” veya “ölenşi” denir. Ağıt türünden olan şiirler muhtevalarına göre “yestürdi”, “köñülaytu” veya “coktav” adını alır. Didaktik nitelikli şiirlere “tolgan” denir. “Akın” adı verilen Kazak halk ozanları irticalen şiir söyler, diğer akınlarla atıştır, halk hikâyeleri anlatır, destanlar okurlar. Akınların atışmasına “aytısu” adı verilir. Daha çok ayrılık ve hasret duygularını terennüm eden “koştasu” adlı türküler, Kazaklar arasında en çok rağbet gören türdür. Bu türküler vasıtasıyla Kazaklar, Rus istilasına karşı tepkilerini dile getirmiş ve halkı isyana davet etmişlerdir. Bu türkülerde Kazak halkının tarihî macerası coşkun bir lirizmle anlatılır. Kazak folklorunda özellikle masal, hikâye ve destanlar geniş yer tutar. Klâsik İslâm medeniyetinin ürünleri Yûsuf ile Züleyhâ, Leylâ ile Mecnûn, Tâhir ile Zühre ile mahallî kültürden kaynaklanan Ayman Şolpan, Şakir Şekret, Bozoğlan, Kozi Körpeş ve Muñlık Zarlık hikâyeleri sözlü edebiyatın önemli eserleridir. Ayrıca Tatar Türkleri vasıtasıyla Türkiye Türklerinden Kazak Türklerine geçen Kelbala (Keloğlan), Kesikbaş, Battal Gazi, Kerbela Vakası, Kırk Vezir, Ahmediye ve Muhammediye halk kültürünün zenginliklerindedir. Köroğlu, Göroğlu adıyla Kazak Türklerince de bilinmektedir. Destanların da Kazak halk edebiyatı içerisinde önemli bir yeri vardır. Neşredilenler arasında Koblandı, Alpamış, Kanber Batır, Toktamış, Edige, Çora Batır ve Köroğlu destanları ünlüdür (Buran ve Alkaya, 2012, s.276-277).

Çağdaş Kazak Edebiyatı, XIX. yüzyılda başlamaktadır. Çağdaş edebiyat kendi arasında: 1. Hazırlık Dönemi (XIX. yüzyıl) 2. Hürriyet Dönemi (1905-1920 arası) 3. Sovyet Dönemi (1920'den sonraki devir) olarak üç bölümden oluşmaktadır.

Hazırlık Dönemi: Rusların Kazakistan'ı istilası ile başlar. Bu dönemde Kazak aydınları süratle Rusça öğrenirler ve bu dille yazılan eserler aracılığı ile Avrupa'nın ve dünyanın diğer ülkelerinin edebiyat ve fikir hayatı ile yaşayışları hakkında bilgiler edinirler. Bu şekilde Kazak edebiyatında roman, hikâye, tiyatro gibi yeni türler ortaya çıkar. Hazırlık döneminin en önemli kişileri Abay Kunanbayulı, ÇokanVelihanov ve İbray (İbrahim) Altınsarin'dir. Abay, çağdaş Kazak edebiyatının ve dilinin kurucusu sayılır. Doğuyu ve batıyı iyi tanıyan Abay, 1880'de ilk Kazak ozan ve yazarı olarak ortaya çıkar. Kazak Türkçesini ustaca kullanması, kıvrak anlatımı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerini büyük bir başarıyla kullanması ile kendinden sonra gelecek yazarlar kuşağına çığır açar. Abay'ın iki yüzden fazla şiiri, kırk civarında didaktik hikâyesi, dört manzumesi (Maksud, İskender, Azîm Hikâyesi, Vadim) ve çeşitli tercüme eserleri vardır. Hazırlık döneminin diğer önemli adı olan ÇokanVelihanov, Cengiz Han'ın soyundandır. Manas Destanı'nı yazıya geçirmenin dışında, Kazak Türklerinin çağdaş dünya ile yüz yüze gelmesi için ortaya koyduğu çabalarla tanınır. Ayrıca, ilk Kazak ressamıdır. Eserlerini daha çok Rusça yazan Velihanov'un; "Cungarya Oçerkleri, Ablay, Kırgızlar, Çin İmparatorluğunun Batısı, Kulca Şehri, Kazaklarda Şamanizm, Kazak Şecereleri, Kazak Silahları" gibi eserleri vardır. İbray Altınsarin ilk Kazak eğitimcisidir. Folklorla yakından ilgilenmiştir; realist Kazak nesrinin kurucusudur. İlk kez Kazak Türkçesini resmî yazışmalarda kullanmış ve bu lehçeyle ders kitapları yazmıştır. Rusların Kazak Türkleri arasında Hristiyanlığı yayma çalışmalarına karşı çıkmış, bu faaliyetleri engellemek için "Şerâitü'l-İslâm Müslümanlıktın Tutkası" adıyla bir ilmihal yazmıştır.

Hürriyet Dönemi: 1905 yılında gerçekleşen Rus ihtilalinden sonra, hürriyet havasından faydalanan Kazak aydınları derhâl teşkilatlanıp halkına seslenmiş ve çeşitli basın yayın organları kurmuşlardır. Kazak Türkçesiyle çıkan "Sirke gazetesi, İslamcı Aykap mecmuası, Kazakistan gazetesi, Kazak gazetesi, İşim Dalaşı ve Alaş" gibi gazeteler millî şuurun canlanmasında önemli rol oynamışlardır. Daha çok millî konuların işlendiği bu dönemin önemli şair ve yazarları arasında Köpeyoğlu Yusuf Bek, İsfendiyar Köpeyoğlu, Sultan Mahmut Toraygiroğlu, Ahmet Baytursunoğlu, Ömer Karaşi, Şahingiray Bükeyhan, Mağcan Cumabayulı, İsa Baycaoğlu sayılabilir.

Sovyet Dönemi: 1920'den başlayarak devam eden dönemdir. 20 Ağustos 1919'da Ruslar, millî hükûmeti yıkarak yerine Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurarlar. Böylece Kazakistan'da Sosyalizm ve Komünizmin baskısı altında bir edebiyat ortaya çıkar. Bu yıllarda yeni rejime ayak uyduramayan sanatçılar “*Repressiya*” denilen 1937- 1938 ve 1939 yıllarındaki katliamlarda öldürülürler. Yeni yetişen nesillere baskı ile resmî ideoloji kabul ettirilir ve bu yolda eserler yazılır. Ancak 1950 yılından sonra resmî ideolojiye tepki olarak millî mirasa sahip çıkma, geçmişin önemli olaylarına ve büyük kahramanlarına karşı ilgi gösterme şeklinde ortaya çıkan akım, bir kısım Kazak halkı ve aydınları arasında millî birlik ruhunu meydana getirmiş ve millî gururu canlı tutmuştur (Buran ve Alkaya, 2012, s.277-278).

Bu dönemin önemli yazarları arasında Saken Seyfullin, Muhtar Avezov, Sabit Mukanov, Abidin Mustafin, Abid Musrepov, Tahavi Ahtanov, Tahir Cerakov, Abdullah Tacıbayev, Ali Urmanov, Olcas Süleyman, Kalkaman Abdulkadirov gibi isimler önde gelir. Bunlar arasında Muhtar Avezov ve Olcas Süleyman'ın ayrı bir yeri vardır. Muhtar Avezov, Kazak Destanları ve Türkistan Türk Edebiyatı üzerinde bilimsel yayınlar yapmış ve konusunu tarihten alan oyunlar yazmıştır. Abay'ın hayatını belgelere dayalı olarak kaleme aldığı “Abay Yolu” adlı romanı ünlü olup pek çok dile çevrilmiştir. Olcas Süleyman da son devir edebiyatının en büyük şairidir. Şairin Argamaklar, Yeryüzü, İnsana Eğil, Parisli Bir Kızdır Gece, Seherin Güzel Vakti gibi şiir kitapları vardır. Şairin “Fizikçinin Duası”, “Az i Ya”, “Yazının Ucu” adlı kitapları Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (Buran ve Alkaya, 2012, s.278).

2. İKİNCİ BÖLÜM

2. 1. İlyas Esenberlin'in Hayatı, Edebî Kişiliği Ve Eserleri

2. 1. 1. İlyas Esenberlin'in Hayatı

İlyas Esenberlin 10 Ocak 1915'te Akmola şehrinin Atbasar kasabasında dünyaya gelmiştir. Çocukluğu ve ilk gençliği Kazakistan'da Kazak halkının tümüyle bir sosyal değişime tabi tutulduğu 1920-30' lardaki “felaket yılları” olarak bilinen açlık ve yokluğun hüküm sürdüğü ağır bir döneme rastlar. Ağaç işleriyle geçimini sağlayan annesi ve babası bölgede meydana gelen kara çiçek hastalığı salgını sırasında hayatlarını kaybedince İlyas küçük kardeşi Ravnak'la birlikte çocuk yaşta öksüz ve yetim kalmıştır. Kardeşi akrabalarının yanına sığınmış, henüz dokuz yaşında bulunan İlyas ise kimsesiz, evsiz barksız yalnız başına yaşam mücadelesi vermiştir. Aç kalmış, bünyesi zayıf düşmüş ve hastalanmıştır. Yakınlarının yardımıyla çocuk barınağına (Detskiy Dom) yerleştirilmiştir. Burada eğitim hayatına adım atmıştır. İlkokulu bitirdikten sonra Kızılorda'ya gidip, burada yatılı okumaya başlamıştır. Önce Rab-Fak'ta, daha sonra ise Almatmskiy Gorno-Metallurjiçeskiy İnstitut / Tav-Kert'te öğrenimine devam eden İlyas Esenberlin 1940'ta bu enstitüden mezun olmuştur (Karşlı, 2015, s.7).

Okulu bitirdikten sonra Kızılorda şehrine gelerek buradaki yetimhanede öğretmen olarak çalışmaya başlamasıyla çalışma hayatına atılmıştır. Daha sonra Karsakpay İlçe Yönetim Dairesi'nde işe başlayan Esenberlin, aynı yıllarda Almatı'daki Kazakistan Madencilik ve Metalurji Fakültesi'ne kaydolmuştur (Berdibayev, 1979, s.113).

Eğitim yıllarında İlyas'ın özellikle Matematiğe büyük ilgisi olduğu görülür. Daha büyük ilgi ve kabiliyeti ise Kazak folkloru ve edebiyatı sahasına yöneliktir. Dünya klasiklerini okumayı, resim yapmayı ve her Kazak Türkü gibi atlara büyük bir sevgisi vardır. Karakter olarak hayat dolu olan İlyas güçlü bir hafızaya sahiptir. Yaşamı ve hayatta kalma mücadelesi onu büyük bir sabır abidesi hâline getirmiştir. Enstitüyü bitirdikten sonra çalışmak üzere Jezkazgan'a gönderilen Esenberlin'in bu ilk çalışma hayatı kısa sürmüştür (Ünal, 2014, s. XIII).

İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı ilk günlerde Sovyetlerin safında Almanlara karşı savaşmak üzere cepheye gönderilir. 1943 yılı sonunda cepheye “Stariy Rus” önlendinde ayağından ağır bir yara alır ve yaklaşık bir yıl Kostrom'da askeri hastanede

tedavi görür. Tedavisinin tamamlanmasının ardından sakat olarak Kazakistan'a, Almatı'ya döner. Burada "Jazuvşı" yayınevini yönetmiş, aynı zamanda Kazak Devlet Flarmonisi müdürlüğünü de yürütmüştür (Kazak Sovet Entsiklopediyası, 1974, s.180).

İlyas Esenberlin, Sovyet çevrelerinin tüm ikazlarına rağmen, "halk düşmanı" ilân edilen ve bundan dolayı Kazakistan'daki Kızıl Kırğın operasyonu kapsamında 1937'de kurşuna dizilen meşhur Kazak yazarı S. Seyfullin'in (Hamza Jusupbekov'un) kızı ile evlenir. İşte o andan itibaren Sovyet hükûmeti tarafından takibe alınmıştır. Önce işten uzaklaştırılmış, hemen ardından mahkemeye verilerek tutuklanmıştır. 1949'da mahkemenin verdiği karar üzerine 10 yıl süreyle Karakum Kanalı'nın yapımında çalışmak üzere çalışma kampına gönderilmiştir. Bu ceza aslında onu ölüme mahkûm etmek anlamına gelmekteydi. İlyas, açlığın, ölümün kol gezdiği bu çalışma kampından sağ dönmeyi başaran çok az mahkûmdan biri olmuştur. İlyas Esenberlin ancak Stalin'in ölümünden sonra bir nebze rahat nefes alabilmiş, takibat ve koğuşurmaları hafiflemiştir. Mesleğini icra etmek üzere karısıyla birlikte madende çalışmak üzere bu defa Semipalatinsk'e gider. İlyas Esenberlin mesleki çalışma hayatı yanı sıra siyasî-idari faaliyetler içerisinde de yer almıştır. Esenberlin 1937'de henüz öğrenci iken Kazak SSR'in ilk anayasasının kabul edildiği Kazakistan Sovyeti'nin olağanüstü toplantısına delege olarak seçilmiştir. Üniversiteyi bitirdiği 1940 yılında KPSS üyesi olmuştur. 1942-47 yılları arasında Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi (KP OK) müşaviri olmuştur. 1971 yılından itibaren Kazakistan Yazarlar Birliği'nin ikinci sekreterliği görevlerinde bulunmuştur (Aydınlı, 2016, s.12).

1975 yılı ve sonrası İlyas Esenberlin'in edebiyat dünyası için en verimli olduğu yıllardır. Bu yıldan itibaren 16 yılda tam 15 roman yazan Esenberlin, Kazakistan'ın en çok roman veren yazarı unvanıyla da tanınmaktadır (Kaya, 2012, s.26).

Esenberlin 5 Ekim 1983'de 68 yaşında Almatı'da kalp krizinden ötürü vefat etmiştir. Geride çok sayıda eser bırakmıştır (Ünal, 2014, s. XIII).

2. 1. 2. İlyas Esenberlin'in Edebî Kişiliği ve Eserleri

Esenberlin'in edebî kişiliğinin oluşmasında meşhur Kazak akını ve iyi bir söz ve saz sanatkârı, müthiş bir dombıra ustası olan Kakkbay'ın büyük tesiri olmuştur. Kakkbay dombra ustası olması yanı sıra Kazak sözlü edebiyatına da hâkimdir. Eski destan ve şiirlerin büyük kısmını ezbere bilmektedir. İlyas onun icra ettiği bu eserleri dinleyerek Kazak sözlü edebiyatının büyük şahsiyetlerini; Asan Kaygı'yı, Buhar Jırav'ı, hayatları

destanlaşan ve ileride romanlarının konusu olacak olan Kazak kahramanlarını, Edige'yi, Koblandı'yı, Kenesarı'yı ve onların verdiği mücadeleyi uzun uzun öğrenmiş ve özümsemiştir. Yazı hayatına daha Çocuk Barınağı'nda kaldığı sırada duvar gazetesi için yazdığı şiirlerle başlayan İlyas Esenberlin, edebiyat çalışmalarına savaştan sonra geldiği Almatı'da ağırlık verir. İlk edebî eserlerini de bu yıllarda kaleme almaya başlar. Edebiyatın birçok alanında (şiir, öykü, piyes, roman, senaryo) eserler kaleme alan İlyas Esenberlin yayınevi editörlüğü yaptığı dönemlerde yakın arkadaşları Kapan Satıbalın, Şaken Aymanov, Oljas Suleymenov gibi meşhur sanat ve edebiyat ustalarının yer aldığı sinemaya da emek vermiştir. Çok sayıda filmin redaktörlüğünü yapmış, yine çok sayıda senaryo ve piyes yazmıştır. Esenberlin, Kazak halkının tarihini ve kültürünü araştırmaya büyük önem vermiştir. Kütüphane ve arşivlerde birinci derece kaynaklara kadar inerek araştırmalar yapmıştır (Ünal, 2014, s. XIV).

İlyas Esenberlin, eserlerini oluştururken bir gazeteci-araştırmacı kimliğiyle, titizlikle çalışmıştır. İlk şiir denemelerinin ardından yöneldiği “tarihî roman” türü onun, bu araştırmayı seven kişiliğine, tarih ile bugünü karşılaştırma gayesine tam denk gelmiştir. Romanlarını oluşturmadan önce çok ciddi arşiv ve kütüphane çalışmaları ile tanınan Esenberlin, bu tarihî romanlarını âdeta bir tarihçi dikkatiyle, kronolojik olarak oluşturmuştur (Kaya, 2012, s.26).

Esenberlin'in romanları her ne kadar tarih temelli olsa da arka planda gelişen kadın-erkek ilişkileri, Kazak oba hayatının dinamizmi, yazın yaylalara kışın kışlaklara göçen Kazakların doğayla iç içeliği yazarın güçlü tasvir teknikleri ile renklenmektedir. Romanlarında, her yeni bölüme başlarken yaptığı doğa ve mekân tasvirleri âdeta kelimelerle çizilen bir tuvali andırmaktadır. Güneşin, doğanın bin bir rengini ortaya çıkarışını, sabahın ilk ışıklarıyla birlikte uyanmaya başlayan tabiatı, çevredeki hayvanların ve bitkilerin tan vaktini karşılamaları olağanüstü bir resmedişle anlatılır. İlyas Esenberlin, Kazak romancılık geleneğine uygun olarak tam bir doğa hayranıdır. Olayların geçtiği çevrede bulunan türlü bitkiler ve hayvanlar, bozkırın enginliği, hava olayları güzel bir üslupla betimlenmiştir. Esenberlin, çocukluğundan beri gerçek bir at sevdalısıdır. Kazak kültürünün vazgeçilmezi olan at, Esenberlin'in romanlarında âdeta ikinci bir roman karakteri olur. Kazak hanlarının, kahramanlarının, yiğitlerinin atları özel adlarıyla birlikte verilir. Bunların cinsi, donu, fiziki diğer özellikleri ayrıca tasvir edilir. Tarihî roman türünün Kazakistan'daki en büyük ustalarından biri olan Esenberlin, dili çok yetkin bir biçimde kullanmıştır. Romanlarında konuştuğu karakterlerinin

ağız ve şive özelliklerini yansıtmaktadır. Yani bir Tatar konuşurken Tatarca, bir Özbek konuşurken Özbekçe, eserlerinde yankılanmaktadır. Yazarın dili bu derece etkili bir biçimde kullanmasının yanı sıra sadece “Kahar” romanında bile Kazak sözlüklerine katkı olabilecek pek çok yeni söz ve kavram getirmektedir (Kaya, 2012, s.27).

Yazar, Kazak folkloru ve tarihî Kazak kozmogonisine de eserlerinde sık sık yer vermektedir. Kazak obasının yaşayış şekli, Kazak çadırı ve aile hayatı, Kazakların millî oyunları, doğum ve ölüm ritüelleri, kadın-erkek ilişkileri ve evlenme, çeyiz ve başlık parası gibi birçok folklorik malzeme destansı bir şekilde yazarın eserlerine yansımıştır. Ayrıca Kazakların kozmogoni ve astroloji bilgileri de bu bağlamda eserlerine yansıyan dikkat çekici unsurlardır. Yıldızların düzenine bakarak göç, savaş ve yağma zamanlarının tespiti, o yılın kurak geçip geçmeyeceği gibi birçok konu romanlarda yer alır (Kaya, 2012, s.29).

Sovyet döneminde her yazara nasip olmayacak birçok ödüle layık görülmüştür. Aldığı ödüllerden bazıları; Enbek Kızıl Tuğ Ordeni, Kurmet Belgisi Ordeni, Askerî Hizmet Madalyası, Leningrad Savunması Madalyası, Kazak KSR Devlet Premiyası Juldegeridir (Ünal, 2014, s. XIV).

İlyas Esenberlin’in ilk şiir denemeleri 1940 yılında çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmaya başlamıştır. Bunların her biri farklı sayılarda, toplu olarak yayımlanmadan kalan, küçük şiir parçaları olarak değerlendirilir. Esenberlin’in 1945 yılında ilk kitapları olan “Ayşa” ve “Sultan” yayımlanmıştır. 1949 yılında İlyas Esenberlin’in “Adamgerşilik Turalı Jır” adındaki şiirler toplusu yayımlanır. 1959 yılına gelindiğinde Esenberlin’in iki eserinin yayımlandığını görüyoruz. Bunlardan “Birjan Sal Tragediyası” destansı bir şiir, “Adam Turalı Jır” ise öykü türünde bir eserdir. İlyas Esenberlin’in öykü türünde yazdığı bir diğer eseri ise 1965 yılında yayımlanan “Tolkıydı Esil” adlı çalışmasıdır (Kaya, 2012, s.35).

İlyas Esenberlin’i edebiyat dünyasında asıl tanıtan, hak ettiği üne kavuşmasına aracı olan eserlerinin romanları ve uzun hikâyeleri olduğunu yukarıda vurgulamıştık. 1965 yılından sonraki çalışmalarını tamamen bu türlere ayıran yazarın kaleme aldığı roman ve uzun hikâyeleri şu şekildedir:

1966 yılında ilk romanı olan “Aykas” yayımlanmıştır. İlyas Esenberlin bu eseriyle Abay Devlet Ödülü’ne lâyık görülmüştür. 1968 yılında ise yine bu romanı için yazara Kazakistan Devlet ödülü takdim edilir. 1967 yılında Esenberlin’in “Katerli

Ötkel” adlı romanı, 1968 yılında “Gaşıktar” adlı romanı yayımlanmıştır. Diğer romanlarının aksine bir aşk hikâyesini ele aldığı “Gaşıktar” romanı, Esenberlin’in sadece tarihî romanlar değil başka temaları ele alış tarzının mükemmelliğiyle de dikkat çekmiştir. Yazarın 1969 yılında “Kahar”, 1971’de “Almas Kılış” 1972’de “Altın Kus”, 1973’te “Jantalas”, 1974’te “Köleñkeñmen Korgay Jür”, 1978 yılında ise “Mañğıstav Maydanı” ve “Amanat” adlı romanları yayımlanmıştır. Yazarın ölümünden önce yayımlanan son romanı ise 1983’te yayımlanan “Altın Orda” adındaki tarihî romandır (Kaya, 2012, s.36).

Yazarın, Kazakların başlangıcından itibaren hikâyelerini anlattığı ve birbirinin devamı sayılabilecek “Köşpendiler” adlı eseri, “Kahar”, “Almas Kılış” ve “Jantalas” romanları bir araya getirilerek oluşturulan bir roman üçlemesidir. Köşpendiler, İlyas Esenberlin’in en çok okunan ve beğenilen eseri olmuştur. Âdeta Kazakların modern bir destanı, edebî bir tarihi olan bu eser, başta Rusça, İngilizce, Fransızca, Çince olmak üzere pek çok dile çevirisi yapılmıştır. 2005 yılında ise bir Kazak-Amerika ortak yapımı bir filme konu olmuştur (Kaya, 2012, s.37).

2. 1. 3. Köşpendiler Romanı Üzerine

Köşpendiler kronolojik olarak “Almas Kılış”, “Jantalas” ve “Kahar” romanlarının bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. Her ne kadar bu üçlemenin son romanı olan “Kahar” aslında diğerlerinden önce yayımlanmışsa da, kronolojiye göre sonda yer almıştır. “Almas Kılış” adındaki ilk roman Cengiz Han Devri sonrasında Kazakların Özbek Hanlığından ayrılışını, Ebu’l-Hayır Han, Kerey Han ve Canibek Sultan döneminde Kazakların yurt tutuşlarını anlatmaktadır. Kronolojik olarak Kazakların XIII-XIV. yüzyıllardaki yaşadıkları olayları konu edinen bu roman, o dönemde millet bilincinin oluşmaya başlaması, bu süreçte han ve boy beylerinin rolü, Kazak akın ve ozanlarının halk içindeki konumları ve yararlılıkları ele alınmıştır. O dönemde Kazakların iç ve dış mücadeleleri, o dönem Kazak ülkesinin durumu, roman türüne has tasvir ve betimlemelerle verilmiştir. Köşpendiler üçlemesinin ikinci romanı olan “Jantalas”, temelde Kazakların XVI.-XVII. yüzyıllardaki Kalmuk akınlarını konu edinmektedir. Bu dönemde Kalmukların Kazaklara uyguladığı sosyal ve siyasi baskılar, Kazak halkının çaresizliği, ve Kalmukların Kazaklara uyguladığı acımasız işkence ve zulümler anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra Tevekkel Han ve Abılay Han’ın bu dönemdeki siyasi ve sosyal faaliyetleri de yine “Jantalas” romanının konuları

arasındadır. Romanın tarihsel gerçekliklerden biri olarak, Kazakların bu dönemde Üç Cüz'e ayrılmalarına, bu cüzlerin başına geçebilmek için han soyundan gelenlerin birbirleri ile mücadelelerine ve Rus hâkimiyetinin yavaş yavaş Kazak topraklarında hissedilmeye başlanmasına da değinilmektedir. "Kahar" romanı bu üçlemenin son romanıdır. Roman, Kazak Hanlığı'nın dolayısıyla Üç Cüz'ün son dönemlerini anlatmaktadır. Bu son dönem, Kazakların Rus egemenliği altında yaşadıkları dönemleri anlatır. Aslında "Kahar" romanı bir bakımdan Kenesarı Han'ın biyografisinin romanı da sayılabilir. Bu dönemde Kenesarı Han'ın isyanı, Ruslarla ve diğer soydaş hanlıklarla yürüttüğü siyasî faaliyetlere büyük yer verilmiştir. Bu arada Kenesarı'nın eşi Künimcanile yaşadığı büyük aşk, can yoldaşları ile olan ilişkileri de romanın arka planında göze çarpan unsurlardır (Kaya, 2012, s.37-38).

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 1. Ses Bilgisi

3. 1. 1. Ünlüler

Ünlüler, ses organlarında herhangi bir engelle karşılaşmadan çıkarılan seslerdir (Karaağaç, 2012, s. 102).

Telâffuzları sırasında ses yolu tamamıyla açık olur ve aralarındaki farklar bilhassa dilin, sonra çenenin ve dudakların belli hareketleriyle yaratılır. Ünlüler arasındaki farklar ana olarak, çenenin az veya çok açılması, dilin kabarıp alçalması ve dudakların yuvarlaklaşp düzleşmesiyle temin edilir (Koç ve Doğan, 2004, s.18).

Kazak Türkçesinde 9 ünlü vardır: a, ä, e, ı, i, o, ö, u, ü. Görüldüğü gibi Türkiye Türkçesindeki 8 ünlüden farklı olarak Kazak Türkçesinde bir de “açık e” ünlüsü bulunmaktadır. (Tamir, 2012, s. 433).

3. 1. 1. 1. Kazakçadaki Ünlülerin Sınıflandırılması

Ünlüler; boğumlandıkları yere göre kalın ve ince ünlüler, ağızdan çıkışları sırasında çenenin açık veya kapalı olmasına (ağız boşluğunun genişliğine) göre geniş ve dar ünlüler, telâffuz edilirlerken dudakların aldığı şekle göre düz ve yuvarlak ünlüler, söyleniş sürelerine göre ise uzun ve kısa ünlüler olarak ayrı kategorilerde değerlendirilirler (Doğan ve Koç, 2004, s.19).

Bir ünlünün ana olarak 4 temel özelliği bulunmaktadır.

3. 1. 1. 1. 1. Ünlülerde Kalınlık – İncelik:

Ünlüler; boğumlandıkları yere göre yani dil ve damağın arkasında veya önünde teşekkül etme durumlarına göre bu iki bölüme ayrılırlar. Damağın ön yarısında oluşan ünlülere ince ünlü, damağın arka yarısında oluşan ünlülere ise kalın ünlü adı verilir. Buna göre Kazak Türkçesindeki kalın ünlülerin, yani arka damak ünlülerinin sayısı 4'tür: a, ı, o, u. Aynı sisteme göre Kazakçada 5 de ince ünlü, yani ön damak ünlüsü bulunmaktadır: e, ä, i, ö, ü (Doğan ve Koç, 2013, s.19).

Bu kategorideki ünlüler Kazakistan'daki dilbilim sisteminde, *juwan* ve *jiñişke dawıstılar* olmak üzere Türkiye'de olduğu gibi iki bölümde incelenir. Dilin telâffuza etkisi itibariyle yapılan bu sınıflandırmada *juwan* dawıstılara “a, o, u, ı, (bazen ayrıca

uw, ıy)”; jiñişke dawıstılarına ise “ä, ö, ü, i, e, (bazen ayrıca üw, iy)” dahil olunur (Doğan ve Koç, 2013, s.19).

3. 1. 1. 1. 2. Ünlülerde Genişlik – Darlık:

Ünlüler, telâffuzları esnasında çenenin açık (düşük) veya kapalı (çıkık) olmasına göre de ikiye ayrılırlar. Bu bağlamda ünlüler için açık olma durumu, ağızdaki yolun daha yüksek olması, yani çenenin daha aşağıda bulunması demektir. Bunlara “geniş ünlü” diyoruz. Kapalılık durumunda telâffuz edilen ünlüler ise, bunun aksine ağızdaki yolun yüksekliğinin daha az olduğu, yani çenenin daha az bir düşüklükte bulunduğu durumlarda teşekkül ederler. Bu tür ünlülere de, “dar ünlü” adı verilir. Çenenin ve ağızyolunun bu uyumlu hareketine dudaklar da tâbi olur ve kapalı ünlülerin telâffuzunda dudaklar daha fazla büzülürken, bu büzülme açık ünlülerde daha az olur; iki dudak birbirine nispeten daha uzak mesafeye çekilir (Doğan ve Koç, 2013, s.19).

Buna göre Kazak Türkçesindeki 9 ünlünün 5’i geniştir: a, ä, e, o, ö. Geriye kalan 4 ünlü ise dar ünlülerin kadrosunu oluşturur: ı, i, u, ü.

Kazakçanın e ünlüsünün ise standart Türkiye Türkçesindeki e’ye göre çok daha kapalı bir geniş ünlü olduğunu söylemeliyiz. Kapalıya yakın söylenen bu e ünlüsü, bugünkü Anadolu ağızlarının pek çoğunda dahi “ver-, et-, gece, kendi” gibi sözcüklerin bünyesinde mevcut bulunmaktadır. Bu kapalı e’ye benzer bir durum, “o” ve “ö” ünlüleri için de geçerlidir. Bu iki ünlünün de “a” ve “ä” ye göre daha kapalı oldukları, telâffuzları esnasında çenenin daha az açık olduğu, yani ağız yolunun çok daha dar olduğu reddedilmez bir gerçektir. Bu sebepten biz, “o” ve “ö” ünlüsünü genel sınıflandırmada geniş ünlülerle birlikte zikretmekle birlikte, “e” ile beraber bu ikisini özel manada yarı geniş ünlüler olarak adlandırmayı uygun buluyoruz. Buna göre rahatlıkla “e, o” ve “ö” ünlülerinin Kazak Türkçesi için yarı geniş ünlüler olduklarını söyleyebiliriz (Doğan ve Koç, 2013, s.20).

Bu kategorideki ünlüler Kazakistan’daki dilbilim sisteminde aşık, jartılay aşık ve qısañ dawıstılar olmak üzere üç bölümde incelenir. Çenenin telâffuza etkisi itibarıyla yapılan bu sınıflandırmada aşık dawıstılarına, ä; jartılay aşık dawıstılara “o, ö, e”; qısañ dawıstılara ise “u, ü, ı, i”, bazen de “(yanlış olarak) ıy, iy, uw, üw” dahil olunur (Doğan ve Koç, 2013, s.20).

3. 1. 1. 1. 3. Ünlülerde Düzlük – Yuvarlaklık:

Bu grupta, ünlülerin telâffuzları sırasında dudakların aldığı şekillerle ilgilidir. İki dudak bazı ünlüleri çıkarırken düz, bazılarında ise yuvarlak bir şekil arz eder. Yuvarlak ünlülerin telâffuzunda görülen bu yuvarlaklık, daha ziyade havaya çıkmak için açılan deliğin yuvarlak bir kanal olmasından kaynaklanmaktadır. Buna göre; ünlüler çıkarılırken dudaklar düz ise bu tür ünlülere “düz ünlüler” adı verilir. Kazakçanın 9 ünlüsünden 5’i düzdür: a, ä, e, ı, i. Telâffuz sırasında dudakların yuvarlaklaştığı durumlardaki ünlüler ise “yuvarlak ünlüler” adıyla anılırlar ve sayıları 4’tür: o, ö, u, ü (Doğan ve Koç, 2013, s.20).

Bu kategorideki ünlüler Kazakistan’daki dilbilim sisteminde *erindik* ve *ezüwlik dawıstılar* olmak üzere iki bölümde incelenir. Dudakların telâffuza etkisi itibariyle yapılan bu sınıflandırmada erindik dawıstılara “o, ö, u, ü (uw, üw)”; ezüwlik dawıstılara ise “a, ä, ı, i, e, (ıy, iy)” dahil olunur (Doğan ve Koç, 2013, s.20).

3. 1. 1. 1. 4. Ünlülerde Uzunluk – Kısalık:

Ünlülerin, dünya üzerinde konuşulan dillerin pek çoğunda uzun şekilleri ile karşılaştığı bir gerçektir. Ünlü seslerin, ünsüzlere göre çok daha rahat çıkarıldıklarını, telâffuzları esnasında hiçbir engelle karşılaşmadıklarını belirtmiştik. İşte dünya dillerdeki uzun ünlülerin ortaya çıkması da bu alt yapıdan destek almakta ve teşekküldeki kolaylık, bazen aynı ünlünün normal uzunluktaki formlarının yanında, birer uzun şekillerinin de yaratılmasını sağlamaktadır. Tarih boyunca yaşayan Türk yazı dillerinde uzun ünlü olmamıştır ve dolayısıyla çağdaş Kazak Türkçesinde de -istisnalar dışında- bulunmamaktadır. Bugünkü resmi Kazak Türkçesinde yalnızca bəri (<barı) “hepsi”, äri(<*anğaru) “hem; öte” ve säri (<sıñarı) “bir parçası, eşi” sözcüklerindeki “ä”nin telâffuzda uzatıldığını görmekteyiz. Son iki örnekteki uzun “ä”nin ses yığılmasına bağlı ses düşmeleriyle oluştuğu çok açıktır. Bəri sözcüğünün ise, diğer ikisine tesadüfen de olsa şekilce benzemesinden dolayı uzatılmıştır (Doğan ve Koç, 2013, s.21).

Kazak Türkçesinin alıntılardığı sözcüklerdeki î’ leri bertaraf etmek için dahi, bu ünlünün hemen yanında bir y ünsüzü türettiği görülmektedir: haqîqat > aqıyqat “gerçek” (1132); netîce > nâtiye “netice” (2146); îmân > iyman “iman” (2274); resmî > resmîy “resmi” (1137); tarîhî > tariyxıy “tarihi” (1138) (Doğan ve Koç, 2013, s.21).

KAZAKÇADA ÜNLÜLER TABLOSU:

	GENİŞ			DAR	
	Geniş	Yarı Geniş			
KALIN	a	.	o	u	ı
İNCE	ä	e	ö	ü	i
	DÜZ		YUVARLAK		DÜZ

(Doğan ve Koç, 2013, s.21)

3. 1. 1. 2. Sırasıyla Ünlüler

3. 1. 1. 2. 1. a ünlüsü [a]:

Arka damakta geniş-düz olarak ve açık söylenir. Söylenişi sırasında dilin arka kısmı yükselir, dil ucu arkaya doğru çekilir (Doğan ve Koç, 2013, s.22).

Kelime başında “a” ünlüsü: atameken “ana vatan” (020), arman “arzu, emel” (022), aralas “karışık, karma” (030).

Kelime ortasında “a” ünlüsü: sodan (091), qalıñ “kalın” (096), dawıstı “ünlü, sesli” (1570).

Kelime sonunda “a” ünlüsü: patşa “padişah” (701), orta ”orta“ (705), ata “ata” (045).

3. 1. 1. 2. 2. ä ünlüsü [ə]:

Hem yapı bakımından, hem de söyleniş açısından “a”ya benzemektedir. Ancak bu ses, “a”ya göre damağın daha önünde, ön damağın başlangıç noktasında söylenmektedir. Yani ön damak ünlüleri arasında en arkada söylenen ünlü “ä” ünlüsüdür. Bu yönüyle, ince ünlüler içerisinde hem “a”ya, hem de diğer kalın ünlülere en çok o benzer.

“ə” “ä” ünlüsü ön damakta geniş-düz ve açık olarak telaffuz edilir (Öner, 1998, s. 2).

Kelime başında “ä” ünlüsü: äsker “asker” (069), äriyne “elbette” (080), äsirese “özellikle” (188), äreket “hareket” (029).

Kelime ortasında “ä” ünlüsü: jāne “ve” (036), mādeniyet “medeniyet” (036), säldeli “kavuk” (111).

Bu ünlü genellikle Arapçadan Kazak Türkçesine giren alıntı kelimelerde kullanılır. Türkçe kelimelerde kullanım sıklığı azdır. Türkçe kelimelerde özellikle iki kelimenin birleşmesi sırasında kalın ünlülü bir kelimeyi ince ünlüsü olan bir kelime takip ediyorsa bu tür birleşik kelimelerdeki “a” ünlüsü incelmeye eğilimi gösterir ve “ä” olur (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s. 17-18).

3. 1. 1. 2. 3. e ünlüsü [e]:

Ön damakta, geniş-düz ve kapalı olarak söylenir. “a” ünlüsüne nazaran dil ucu daha öne çekilir ve dil öndeki alt dişlere yakınlaşır; ses organının arkası biraz genişleyip çene düşer (Doğan ve Koç, 2013, s.24).

Kelime başında “e” ünlüsü: el “el”(110), endi “şimdi” (114), ekinşi “ikinci”(020).

Kelime ortasında “e” ünlüsü: memleket “memleket” (020), ülken “büyük” (1974), köşpeli “göçebe” (1874).

Kelime sonunda “e” ünlüsü: köne “eski” (020), şeşe “anne” (026), nemere “torun” (026).

Kelime içinde “e” olarak söylenen “e” sesi, kelime başı ve içinde “ye” olarak söylenir. Kazak Türkçesindeki “e” ünlüsü “e-i” arası bir açıklığa sahiptir. Türkiye Türkçesindeki “e” sesine göre daha kapalı bir söyleyişe sahiptir (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s. 19).

3. 1. 1. 2. 4. ı ünlüsü [ɪ]:

Arka damakta, dar-düz ve orta açıklıkta söylenir. “ı”nın söylenişi sırasında çene, dudaklar ve hatta dil pasiftir. Dil ise arka tarafı ile küçük dil arasında çok az yükselir. “ı” sesi, ses organlarının arka tarafının daralmasıyla ortaya çıkar (Doğan ve Koç, 2013, s.26).

Kelime başında “ı” ünlüsü: ıyesi “sahibi, iyesi” (045), ızgarlı “asık suratlı, somurtkan” (144).

Kelime ortasında “ı” ünlüsü: jıyırma “yirmi” (048), durıs “doğru” (111), orıs “Rus” (1307), şığıs “doğu”(741).

Kelime sonunda “ı” ünlüsü: osı “bu” (744), ulı “ulu” (615), tağı “daha” (639).

3. 1. 1. 2. 5. i ünlüsü [i]:

Ön damakta, dar-düz ve kapalı olarak söylenir. Söylenişinde dilin orta kısmı yukarıya doğru kalkar ve öne doğru gelir, ağız boşluğu tamamen daralır, arkadaki ses oluşturan bölüm genişler, dil ucu ise alt dişlere değecek şekilde durur (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s. 19).

Kelime başında “ı” ünlüsü: işinde “içinde” (475), iyä “evet” (499), inisi “erkek kardeşi” (026).

Kelime ortasında “ı” ünlüsü: qazirgi “şimdiki” (037), til “dil” (039), biraq “fakat, ama” (045).

Kelime sonunda “ı” ünlüsü: eki (046), sättilik “talih” (188).

3. 1. 1. 2. 6. o ünlüsü [o]:

Arka damakta, yarı açık olarak söylenen geniş-yuvarlak bir sestir. Çıkarılması sırasında fark edilen en önemli özellik, dilin “u” sesinin söylenişine kıyasla daha geriye doğru çekilmesidir. Ağız boşluğu ise bu sesin söylenişinde Türkiye Türkçesine kıyasla çok daha fazla yuvarlaklaşır; adeta ağız içinde bir top varmış gibi hissedilir (Doğan ve Koç, 2013, s.27).

“o” ünlüsü, Kazak yazı dilinin kurallarına göre yalnızca ilk hecede bulunabilir. Ayrıca bu o ünlüsünün söz başında (ve yalnız olarak) telâffuzu sırasında baş tarafında belli belirsiz bir w sesi işitilmektedir (Doğan ve Koç, 2013, s.27).

Kelime başında “o” ünlüsü: osınday “böyle” (194), oqıyğa “olay” (237), on “on” (201), otız “otuz” (202).

Kelime ortasında “o” ünlüsü: qojanıñ “hocanın” (237), top “top, grup” (237), mol “bol” (240).

3. 1. 1. 2. 7. ö ünlüsü [ø]:

Ön damakta, yarı açık olarak söylenen geniş-yuvarlak bir sestir. Bu sesin de söylenişinde “ü”ye göre en büyük farklılık, dil ucunun daha arkaya doğru çekilmesidir. Ağız boşluğu “o” sesinde olduğu gibi Türkiye Türkçesine kıyasla çok daha fazla yuvarlaklaşır, âdeta ağız içinde bir top varmış gibi hissedildiği söylenebilir (Doğan ve Koç, 2013, s.28).

Bunun yanında “ö” ünlüsünün söz başında söylenişi sırasında, baş tarafında “o” ünlüsünde olduğu gibi belli belirsiz bir w sesinin işitildiğini belirtmeliyiz (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s. 20).

“ö” ünlüsünün, -özellikle Kazak Türkçesi konuşma dilinde- sonrasındaki düz heceleri yuvarlaklaştırma özelliği söz konusudur. Ancak, yapay Kazak Türkçesinin kurallarına göre yalnızca ilk hecede bulunabilir (Doğan ve Koç, 2013, s.28).

Kelime başında “ö” ünlüsü: **ö**kiniş “pişmanlık” (262), **öz** “kendi” (255), **ö**mir “ömür” (288).

Kelime ortasında “ö” ünlüsü: **köz** “göz” (047), **köp** “çok” (050), **köleñkede** “gölgede” (299).

3. 1. 1. 2. 8. u ünlüsü [y]:

Arka damakta, kapalı olarak söylenen dar-yuvarlak bir sestir. Kalın, yani arka damak ünlüleri arasında en önde telâffuz edilen ünlüdür. Bu ünlü çıkartılırken dudaklar büzüşerek öne doğru uzar; ağız boşluğu genişler ve dilin arkası yumuşak damağa doğru yükselir (Doğan ve Koç, 2013, s.28).

Sesin, özellikle tek olarak telâffuzunda bir “o”ya yaklaşma sezilir. Bu Kazak Türkçesine ait bir özelliktir. Ancak sözcük dahilinde kullanımında herhangi bir genişleme fark edilemez. Dar-yuvarlak “u” sesi, Kazak yazı dilinde -istisnalar dışında- ancak ilk hecede bulunur. Ayrıca belirtmek gerekir ki, bilhassa mastar yapımlarında kullanılan ve Kiril alfabesiyle [y] şeklinde ifadesini bulan “-w” ekiyle kurulmuş sözlerde birinci hecenin sonrasında da bu sese rastlanmaktadır (Doğan ve Koç, 2013, s.29).

Bu arada şunu belirtmekte fayda var: Kazakçaya geçmiş Rusça sözcüklerde orijinaleri gibi yazılıp okunan bir “u” daha vardır. Bu ses Kiril harfleriyle [y] olarak yazılır ve telâffuzu Türkiye Türkçesindeki “u” sesine yakındır. Bu harf Kazakça sözcüklerde ise yerine göre “w, uw, üw” şekillerinde okunur. Yani [ɯ] harfinde yaşanan problem burada da aynen görülmektedir (Doğan ve Koç, 2013, s.29).

Kelime başında “u” ünlüsü: **u**şına “ucuna” (310), **u**lnıñ “oğlunun” (345).

Kelime ortasında “u” ünlüsü: **bul** “bu” (357), **jurt** “yurt” (360), **burın** “burun” (360).

3.1.1.2.9. ü ünlüsü [y]:

Bu ünlü, ön damakta, kapalı olarak söylenen dar-yuvarlak bir sestir. Çıkarılması esnasında dudakların “u” sesine oranla daha önde büzüştüğü görülür; dil üstünün orta kısmı sert damağa doğru kalkıp öne çekilir ve dil ucu alt dişlere yaklaşırken ağız boşluğu daralır (Doğan ve Koç, 2013, s.29).

Bu ses, yuvarlak ünlüler arasında en yuvarlak olan ünlüdür ve dudaklar en dar pozisyonda büzüşürler. “o ve ö” ünlülerindeki kadar olmasa da, bu ünlünün söz başlarında söylenişi sırasında da belli belirsiz bir “w” sesinin işitildiğine şahit olunabilir (Doğan ve Koç, 2013, s.29).

“ü” ünlüsünün, aynen “ö” ünlüsünde olduğu gibi -özellikle Kazak Türkçesi konuşma dilinde- sonrasındaki düz heceleri yuvarlaklaştırma özelliği söz konusudur. Ancak, yapay Kazak yazı dilinin kurallarına göre yalnızca ilk hecede bulunabilir (Doğan ve Koç, 2013, s.29).

Kelime başında “ü” ünlüsü: **üstinen** (518), **üş** “uç” (539), **üşin** “için” (566), **ülken**“büyük” (2214).

Kelime ortasında “ü” ünlüsü: **künde** “her gün” (2214), **düniye** “dünya” (002), **tün** “gece” (050).

3. 1. 2. Ünsüzler

Dilde ünlülerin dışında kalan seslerin her biri birer ünsüzdür. Ünsüzler, ses tellerinde ilk şekillerini almalarının ardından, ses yollarında daha belli engellerle karşılaşmak suretiyle yaratılan seslerdir. Türlerine göre bilhassa dilin, sonra dudakların, dişlerin, çenenin, damakların ve diğer ses organlarının büzülme, daralma, kapanma, gergin veya gevşek bulunma hâlleri neticesinde çeşitli vasıflara sahip ünsüzler oluşur (Doğan ve Koç, 2013, s.30).

Ünsüzler çoğunlukla bir hamlede çıkan kısa seslerdir ve ünlüler gibi muhtelif uzunlukları yoktur. Bir kısım ünsüzlerin uzamaya meyilli süreklilik vasıfları bulunsa da, söz içinde hemen daima kısıdırlar (Doğan ve Koç, 2013, s.30).

Kazak Türkçesinde 23 ünsüz vardır. Bunlar: “b, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z” ünsüzleridir. Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı beş ünsüz vardır: v, ğ, x, ñ ve q. Bunlardan “v” sesi iki dudak büzülerek telâffuz edilir. “ğ”, Türkiye Türkçesindeki yumuşak “g”den daha belirgindir ve gırtlığa yakın telâffuz edilir.

“x”, Türkiye Türkçesi ağızlarında sık görülen hırıltılı gırtlak “h”sidir. “ñ” yine Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen damak “n”sidir. “q” ise Türkiye Türkçesindeki kalın “k”ya göre gırtlığa daha yakın telâffuz edilen bir sestir (Buran ve Alkaya, 2012, s.282).

Kazak Alfabesinde bu 23 ünsüzden başka çift ses değerine sahip olan ve daha çok Rusça kelimelerde görülen yedi harf daha vardır: Ё (yo), И (iy, ıy), У (uv, üv, v), Ц (ts), Щ (şç), Ю (yu), Я (ya). (Buran ve Alkaya, 2012, s.282).

3. 1. 2. 1. Ünsüzlerin Genel Özellikleri

Ünsüzler; teşekkül noktalarının damağın ön veya arka yarısında olmasına göre kalın ve ince ünsüzler, ses tellerinin durumuna (teşekkül sırasında harcanan güce) göre tonlu ve tonsuz ünsüzler, ses organlarının birbirine değme derecelerine göre sürekli ve süreksiz ünsüzler, hava akımının çıkış yerine göre nazal (burun yollu) ve nazal olmayan (ağız yollu) ünsüzler ve nihayet teşekkül noktalarına (boğumlandıkları yere) göre dudak, diş-dudak, diş, diş-damak, ön damak, arka damak, gırtlak ünsüzleri olarak ayrı kategorilerde değerlendirilirler. Görüldüğü üzere her bir ünsüzün ana olarak 5 temel özelliği bulunabilmektedir. (Doğan ve Koç, 2013, s.31).

3. 1. 2. 1. 1. Ünsüzlerde Kalınlık – İncelik

Türkçe ünsüzlerin pek çoğu ünlülerde olduğu gibi kalın ve ince varyantlara sahiptirler. Kazak Türkçesi açısından ele alacak olursak “g~ğ ve k~q” ünsüzlerinde yazıya yansımıştır. Diğer bir özellik de Kazak Türkçesinde de Türkçede olduğu gibi kalın ünlülerle kullanılan bir “l” yanında ince ünlülerle kullanılan bir “l” vardır. Ancak alfabede bunların ayrı işaretleri yani harfleri yoktur (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.30).

3. 1. 2. 1. 2. Ünsüzlerde Tonluluk - Tonsuzluk

Ünsüzlerin teşekkülleri ünlülere göre çok daha fazla güç gerektirir. Çünkü içeriden gönderilen hava, birtakım engelleri aşmak, bazen kapanan yolları patlatarak açmak, bazen de engeller arasından sızarak yoluna devam etmek mecburiyetindedir. Oluşturulmaları sırasında harcanan güç ve seda itibarıyla ünsüzleri tonsuz ünsüz ve tonlu ünsüz diye iki bölüme ayrılır (Doğan ve Koç, 2013, s.33).

Tonsuz ünsüzlere “sedasız, titreşimsiz, sert, ötümsüz” gibi adlar verilirken tonlu ünsüzlere de “sedalı, titreşimli, yumuşak, ötümlü” gibi adlar verilir (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.30).

Bunlardan tonsuz ünsüzler, çıkarılırlarken en çok güç harcananlarıdır. Çünkü bunlar ses tellerini yeterince titreştirmemiştir ve bu sebepten, tonsuz ünsüzlerin varlık gösterebilmeleri için diğer ses organlarında şiddetli bir çarpışmaya gereksinimleri vardır. Ses yollarının oldukça sıkı şekilde kapanmaya ve daralmaya maruz kaldığı bir ortamda teşekkül ederler. Ayrıca çok daha kuvvetli bir hava akımına ihtiyaç duyarlar. İçeriden gönderilen hava, tonsuz bir özelliğe sahiptir. Bu ünsüzlerin işitilirlikleri diğerlerine göre çok daha az olup, rahat işitilmelerini temin etmek için ses yolundaki boğumlanmaların mümkün olduğunca sıkı tutulması ve teşekkül için yeterince güçlü bir hava akımının gönderilmesi şarttır. Kazak Türkçesinde bu şekilde oluşturulan tonsuz ünsüzler şunlardır: f, h, x, k, q, p, s, ş, t (Doğan ve Koç, 2013, s.33).

Tonlu ünsüzler ise, tonsuzlara göre daha az güç gerektirirler. Çünkü bunlar asli sedalarını ses tellerindeki titreşim sırasında kazanırlar. Bundan dolayı, ses yollarındaki kapanma ve daralma, tonsuz ünsüzlere göre çok daha azdır. Tonlu ünsüzlerin telâffuzundaki rahatlıktan olsa gerektir, bunlara bazen yumuşak ünsüzler adının verildiğini de görüyoruz. Tonlu ünsüzler, bu yönleriyle ünsüzler arasında ünlülere en yakın olanlarıdır. Kazak Türkçesindeki asli tonlu ünsüzler şunlardır: b, d, g, ğ, j (c), l,m, n, ñ, r, w, y, z (Doğan ve Koç, 2013, s.33).

Çoğu tonsuz ünsüzün birer tonlu karşılığı vardır ve bu karşılıklı durumun sebebi her ikisinin de teşekkül noktalarının birbirine yakın olmasıdır. Karşılıkları olan tonlularla tonsuzlar dil olayları sırasında gerektiğinde birbirleriyle yer değiştirebilmektedirler. Bu sistemin dışında kalan tonluların ise, tonsuz birer karşılığı mevcut değildir (Doğan ve Koç, 2013, s.33).

Kazak Türkçesinde tonlu ve tonsuz olarak birbirlerinin karşılığı olan ünsüzlerin eşleşimi aşağıdaki tablodaki gibidir:

Tonlu	b	d	g	ğ	z	j
Tonsuz	p	t	k	q	s	ş

Bunların dışında, geriye kalan “l, m, n, ñ, r, w, y” gibi tonlu ünsüzlerin ise tonsuz karşılıkları yoktur. Bu seslerin, dönüşebilecek bir karşılıkları (varyantları, eşleri)

olmadığı için, söz içinde, özellikle de eklerin bünyesinde çok fazla değişime uğramadıkları görülmektedir (Doğan ve Koç, 2013, s.34).

Kazakistan dil bilim mantığına göre ise ünsüzler, seda (ton) bakımından ana olarak ündiler ve ünsizder olarak ikiye ayrılır. Ünsizlerin de kendi arasında uyañdar ve qatañdar olarak iki bölümde ele alındığını görüyoruz. Buna göre ündiler, bizim yukarıda tonsuz karşılığı olmayan tonlular olarak izah ettiğimiz “l, m, n, ñ, r, w, y” sesleridir. Geriye kalan ünsüzlerden tonlu “b, g, ğ, d, j (c), z” ile Rusça “v” sesleri uyañdar ve tonsuz “p, k, q, f, t, ş, s, x, h ile Rusça ts, ç” sesleri ise qatañlara dahil edilmektedir. Kazak dil bilimcileri bu konuda; “Bunların birbirlerinden farkı, gürültünün ve sedanın teşekkül işlemine katılma derecelerine göre alakalıdır. Buna göre, ündilerde seda fazla olup gürültü az; uyañlarda tam tersine gürültü fazla ve seda daha azdır. Qatañ ünsüzler ise sadece gürültüden ibarettir.” şeklinde bir açıklama yapmaktadırlar (Doğan ve Koç, 2013, s.34).

3. 1. 2. 1. 3. Ünsüzlerde Süreklilik - Süreksizlik

Ünsüzler temas derecelerine göre ise süreksiz ünsüzler ve sürekli ünsüzler olmak üzere 2 gruba bölünürler. Bunlardan süreksiz ünsüzlerin teşekkülü sırasında ilgili ses organları, ses yolunu tamamıyla kapatır; temas dereceleri tamdır ve havanın geçmesi için bir aralık bırakmazlar. İçeriden gelen hava, bu kapanma noktalarını, değişik ünsüzlere göre şiddet dereceleri farklı olmak üzere, bir patlatmayla açar ve kendine yol bulur. Bu patlama sebebiyle süreksiz ünsüzlere patlayıcı ünsüzler adı da verilir. Bu ünsüzlerin teşekkülünde ortaya çıkan patlama, tonsuz ünsüzlerde oldukça şiddetliyen, tonlu ünsüzlerde nispeten daha hafif bir patlama hareketinin oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu farklı patlama şiddetleri, içeriden gönderilen hava akımının kuvvetli olup olmamasının yanı sıra, ses yollarını kapatarak havaya geçit vermeyen ses organlarının sıkılığı ile de doğrudan ilgilidir. Süreksiz (patlayıcı) ünsüzler, kapalı kanallarda patlatma yapacak bir darbe ile işe başladıklarından, ancak bir çırpıda söylenirler ve iştilişte bir süreklilik oluşturamazlar. Bunlara süreksiz ünsüz denilmesinin sebebi de işte budur. Kazak Türkçesinde temel olarak şu süreksiz (patlayıcı) ünsüzler mevcuttur: b, c, d, g, k, q, p, t (Doğan ve Koç, 2013, s.34-35).

Süreksiz ünsüzlerin dışında kalanlar ünsüzler, sürekli ünsüzler olarak adlandırılırlar. Kazakçadaki temel sürekli ünsüzler toplu olarak şunlardır: f, ğ, h, x, j, s,ş, v, z, l (kalın-ince), m, n, ñ, r, w, y (Doğan ve Koç, 2013, s.35).

Ancak sürekli ünsüzleri de süreklilik seviyelerine göre ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisine dahil olan ünsüzler, teşekkülde hava akımının kendine dar bir geçit bulduğu durumlarda oluşurlar. İçeriden gönderilen hava akımı bu durumlarda ilgili ses organları arasındaki geçilmesi zor ve dar geçitten adeta sızarak geçer. Bu sırada bir sürtünme meydana gelir ve ses bu şekilde elde edilir. Bu sızma işleminden dolayı bu tür sürekli ünsüzlere sızıcı ünsüzler adı verilir. Kazak Türkçesinde şu sızıcı sürekli ünsüzler bulunmaktadır: f, ğ, h, x, j, s, ş, v, z, y. (Doğan ve Koç, 2013, s.35).

Bunun dışında, bazı ünsüzlerin oluşumlarında ise, hava akımının geçmesi için oldukça geniş bir geçit sağlanmaktadır. Bunlar da sürekli olmakla birlikte, telâffuzları sırasında herhangi bir sızma eylemine ihtiyaç kalmamakta ve hava ses yolu tarafından sağlanan geniş geçitten rahatlıkla dışarı çıkmaktadır. Bu tür sürekli ünsüzlere geniş geçitli ünsüzler adını veriyoruz. Buna göre Kazak Türkçesindeki geniş geçitli sürekli ünsüzler şunlardır: l (kalın-ince), m, n, ñ, r, w (Doğan ve Koç, 2013, s.35).

Ses organlarının temas dereceleri bu geniş geçitli ünsüzlerde, neredeyse ünlülerdekine yaklaşacak kadar azdır. Temas şekli, derecesi, oluşturulmasındaki kolaylık ve ses organlarının konumları bakımından ünlülere en yakın olan sürekli ünsüzler ise “y ve w”dir. “y” ünsüzünün “i”ye, “w” ünsüzünün ise “u”ya yakın olması, bu sesleri “yarı ünsüz” olma noktasına getirmiştir ki; bu isimlendirme, dilcilerin çoğunluğu tarafından da kabul görmektedir (Doğan ve Koç, 2013, s.35).

Kazakistan’daki dil bilim mantığına göre ünsüzler sesin söylenişine, yani havanın çıkışına göre 3’e ayrılır: 1. Şuğıl dawıstılar, 2. Iziñ dawıstılar, 3. Diril dawıstılar. “p, b, t, d, k, g, q, m, n, ñ” ve Rusça “ts, ç” ünsüzleri Şuğıl dawıssızdar (ünsüzler) olarak ifade edilir. Iziñ dawıssızdar (ünsüzler) ise bu sınıflandırmaya göre “f, s, ş, j, z, x, ğ, h, l, y, w” ve Rusça “v” sesleridir. Diril dawıssız (titreyici ünsüz) “r” ünsüzüdür. Görüleceği üzere, şuğıl dawıssızdarın çoğu bizim patlayıcı süreksiz ünsüz dediğimiz seslerdir. Ancak bunların içine geniş geçitli sürekli ünsüzlerden “m, n, ñ” ünsüzleri de dahil edilmiştir. Iziñ dawıssızdar ise, genellikle bizim sızıcı sürekli ünsüzler olarak ifade ettiğimiz seslerdir. Yine bu kadroya “l, y, w” gibi geniş geçitli sürekli ünsüzlerin alındığı görülmektedir. Geniş geçitli sürekli bir ünsüz olarak ise, ayrı bir başlık hâlinde diril dawıssızdar olarak ele alınmaktadır (Doğan ve Koç, 2013, s.35).

3. 1. 2. 1. 4. Ünsüzlerde Nazallık

Ünsüzler ayrıca nazal olup olmadıklarına göre de sınıflandırılabilirler. Ünsüzlerin pek çoğu ağızda teşekkül eder. Havalarının bir kısmının burundan çıktığı ve sayıları birkaç taneyi geçmeyen nazal ünsüzlerin dahi teşekkül noktaları aslında ağızdır. Yine de, akciğerden gelen hava eğer küçük dilden sonra burun boşluğuna gidiyorsa, burada teşekkül eden ünsüzlere nazal (burun yollu); ağız boşluğuna gidiyorsa burada teşekkül eden ünsüzlere nazal olmayan (ağız yollu) ünsüzler denir. Kazak Türkçesinde nazal (burun yollu) ünsüzlerin sayısı 3'tür: m, n, ñ. Bu ünsüzlerin dışında kalan bütün ünsüzler nazal olmayan (ağız yollu) ünsüzlerdir: b, p, t, d, j (c), z, ş, s, r, l, k, g, i, q, ğ, y, f, x (Doğan ve Koç, 2013, s.36).

ÜNSÜZLER TABLOSU

			Dudak ünsüzleri	Diş-dudak ünsüzleri	Diş ünsüzleri	Diş-damak ünsüzleri	Ön damak ünsüzleri	Arka damak ünsüzleri	Gırtlak ünsüzü
Süreksiz ünsüzler	Patlayıcı ünsüzler	Tonlu	b	.	d	c	ğ	.	.
		Tonsuz	p	.	t	ç	k	q	.
Sürekli ünsüzler	Geniş geçitli ünsüzler	Tonlu	w, m	.	n	.	l, r	ñ	.
		Tonsuz	.	.	.	.	.	.	.
	Sızıcı ünsüzler	Tonlu	.	v	z	j	.	ğ, y	.
		Tonsuz	.	f	s	ş	.	x	h

(Doğan ve Koç, 2013, s.36)

3. 1. 2. 2. Kazakçadaki Ünsüzlerin Sınıflandırılması

Ünsüzlerin teşekkül ettikleri (boğumlandıkları), yani yaşam buldukları noktalar, gırtlaktan dudaklara değin, ses yollarının çeşitli bölgelerine yayılmış durumdadır. Bu noktalarda ses organları -özellikle de dil- birbirlerine yaklaşmak yahut temas kurmak

yoluyla sesleri şekillendirirler. Teşekkül noktaları bakımından ünsüzler 7 bölüme ayrılırlar. Buna göre önden arkaya doğru sıralama şöyledir:

1. Dudak ünsüzleri: p, b, m, w [п, б, м, у]
2. Diş-dudak ünsüzleri: v, f [в, ф]
3. Diş ünsüzleri: d, t, n, z, s [д, т, н, з, с]
4. Diş-damak ünsüzleri: j, ç, ş [ж, ч, ш]
5. Ön damak ünsüzleri: l, r, y, g, k [л, р, й, г, к]
6. Arka damak ünsüzleri: ğ, q, x, ñ [Ғ, қ, х, ң]
7. Gırtlak ünsüzü: h [h]

Kazakistan'daki dil bilim mantığına göre teşekkül noktaları itibariyle ünsüzler ana olarak 3 bölüme ayrılırlar: 1. Erin (dudak) fonemleri, 2. Til (dil) fonemleri, 3. Kömey (gırtlak) fonemi. Erin fonemlerine “p, b, v, f, m, w” ve Rusça “v” ünsüzleri; tilfonemlerine “t, d, s, z, ş, j, k, g, q, ğ, x, ñ, l, r, y” ve Rusça “ts, ç” ünsüzleri dahil edilmekte; kömey fonemi olarak ise “h” sesi ifade edilmektedir. Bu sisteme göre erin fonemleri kendi içinde erindik (p, b, m, w) ve erin men tis fonemleri (f, v) şeklinde iki ayrı bölüm hâlinde incelenmekte olup; erindiklerin telâffuzunda iki dudağın birbirine yapıştığı (p, b, m) yahut yuvarlaklaşarak yaklaştığı (w); erin men tis fonemlerinde ise alt dudağın üst ön dişlere (kürek dişlere) değdiği anlatılmaktadır. Til fonemleri ise kendi aralarında 3 parçaya ayrılmaktadır. Bunlardan “t, d, s, z, ş, j, n, l, r” ile Rusça “ts, ç” ünsüzleri; 1. Til aldı (dil önü); y ünsüzü 2. Til ortası (dil ortası); g, ğ, k, q, ñ, x ünsüzleri ise 3. Til artı (dil arkası) fonemleri olarak adlandırılır. Yine Kazakistan'da yazılan gramer kitaplarında til ünsüzlerinin til-tis (dil-diş), tiluşı (dil ucu) gibi sınıflandırmalara tabi tutulduğu da görülür (Doğan ve Koç, 2013, s.37).

3. 1. 2. 2. 1. Dudak Ünsüzleri: p, b, m, w [п, б, м, у]

Alt ve üst dudağın birbirine değdiği pozisyonda teşekkül eden ünsüzlerdir (Doğan ve Koç, 2013, s.38).

3. 1. 2. 2. 1. 1. p ünsüzü [п]:

Bu ses, tonsuz ve patlayıcı bir ünsüzdür. Çıkarılması sırasında bitişik durumdaki dudaklar içeriden şiddetle üflenen havanın tesiriyle ön tarafta adeta infilak etmek suretiyle yarılr ve hava bu yarıktan hızla dışarı çıkar. Bu sesin Kazak Türkçesi için en

bariz özelliği; söz başlarında, alıntı sözlerin dışında, neredeyse bulunmamasıdır. Alıntı sözler için geçerli olmak üzere, “b” ünsüzüyle başlayan sözlerdeki bu “b”lerin konuşma dilinde, hatta yazı dilinde dahi “p”ye dönüşür (Doğan ve Koç, 2013, s.38).

Kelime başında “p” ünsüzü: **payda** “fayda” (020), **patşalarım**en “padişahlarla” (022), **pışaqtıñ** “bıçağın” (038).

Kelime ortasında “p” ünsüzü: **kökpar** “Kazak milli oyunu, kökpar” (1973), **urpaq** “kuşak, nesil” (2451), **aparıp** “götürüp” (048).

Kelime sonunda “p” ünsüzü: **köp** “çok” (201), **sap** “sap, kol” (323), **jawap** “cevap” (334).

3. 1. 2. 2. 1. 2. b ünsüzü [b]:

Bu ünsüz, tonlu ve patlayıcı bir sestir. Geniş olarak birbirine yapışmış olan alt ve üst dudakların, içeriden baskı yapan havayı “p”ye nazaran yine daha geniş bir alandan ve daha az bir şiddetle dışarı bırakmasıyla meydana gelmektedir (Doğan ve Koç, 2013, s.38).

Söz başında kullanım sıklığı açısından sözcükte “q ve t”den sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Sözcük ortasında da oldukça aktif bir şekilde kullanılmakla birlikte, Türkçe asıllı hiçbir sözcükte söz sonunda gelemmez. Yabancı dillerden alınan Arab, klub, kub gibi sözcükler ise orijinalindeki gibi sonlarındaki “b”yi saklatmak suretiyle yazılmakla birlikte, bu “b”ler her zaman “p” şeklinde okunur. Bu durum konuşmada rahatlıkla işitilebilmenin yanında, bu tür sözcüklere eklenen ve tonlu ünsüzle başlayan eklerde bulunan “b” seslerinin imlâda dahi tonsuzlaşmasından da kolayca anlaşılabilir (Doğan ve Koç, 2013, s.38).

Kelime başında “b” ünsüzü: **biraq** “fakat, ama” (351), **bir** “bir” (341), **balası** “çocuğu” (395), **bügin** “bugün” (836), **bäri** “hepsi” (873).

Kelime ortasında “b” ünsüzü: **aybarlı** “heybetli” (025), **xabarı** “haberi” (025).

3. 1. 2. 2. 1. 3. m Ünsüzü [m]:

Tonlu, geniş geçitli, nazal ve yumuşak bir ünsüzdür. Birbirine yapışmış vaziyette bulunan dudakların açılmasına ihtiyaç duyulmaksızın, içeriden gönderilen havanın burun yolundan rahatça dışarı gönderilmesi suretiyle telaffuz edilir. Hava dudaklar tarafından şekillendirildiği ama burundan çıktığı için geniz ünsüzlerinden kabul edilir.

Çıkarılma sistemleri açısından “p” ve “b”yle benzerlik göstermektedir (Doğan ve Koç, 2013, s.39).

Bu ses Türkiye Türkçesinde alıntılar dışında kelime başında bulunmaz. Ancak diğer Türk lehçeleri ve Kazak Türkçesinde bu kural geçerli değildir. Türkiye Türkçesinde “b” ünsüzü ile başlayan burun, ben, buz gibi çok sayıda Türkçe kökenli sözcük, Kazak Türkçesinde murın, men, muz şeklinde m ünsüzü ile başlar (Doğan ve Koç, 2013, s.39).

Kelime başında “m” ünsüzü: **m**ıltığı “tüfeği” (513), **m**ıñ “bin” (032).

Kelime ortasında “m” ünsüzü: **nem**ere “torun” (032), **tömen** “aşağı” (305), **qızmetker** “hizmetkâr” (1145).

Kelime sonunda “m” ünsüzü: **ğılım** “ilim” (025), **ölim** “ölüm” (033), **sälem** “selam” (033).

3. 1. 2. 2. 1. 4. w ünsüzü [y]:

Tonlu, geniş geçitli sürekli ve yumuşak bir ünsüzdür. Telâffuzu Türkiye Türkçesindeki “v” gibi diş ve alt dudağın ortaklaşa hareketi sayesinde değil, iki dudak arasında sağlanır. Bu sebepten bu w sesine “çift dudak v’si” de diyoruz. u ünlüsüne yakın bir telâffuzu vardır (Doğan ve Koç, 2013, s.39).

Bu ünsüz, Kazak alfabesinde (y) harfi ile gösterilmektedir. Rusça için aslında “u” ünlüsünün karşılığı olan bu harf, Kazakçada “-uw /-üw” ve “w” seslerinin işaretçisidir. Bu ses Kazakçanın mastar ekinde ve bazı sözlerde yer alır. Kazakçadaki Türkçe sözlerde bulunan w ünsüzlerinin çoğu asli olmayıp “g” ve “ğ” seslerinden fonetik değişimler sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu ses Kazak Türkçesinde Türkçe asıllı hiçbir sözcüğün başında bulunmaz (Doğan ve Koç, 2013, s. 40-41).

Bu ses ile ilgili dikkati çeken bir diğer özellik de diğer dudak ünsüzlerinde olduğu gibi önünde ve arkasında bulunan ünlüleri yuvarlaklaştırıcı etkiye sahip olmasıdır. Hatta bu etki yuvarlak ünlülerden bile daha kuvvetlidir (Doğan ve Koç, 2013, s.41).

Kelime ortasında “w” ünsüzü: **bawırına** “kardeş, ciğer”(1245), **awır** “ağır” (018), **tuwıs** “akraba” (038).

Kelime sonunda “w” ünsüzü: **jaw** “düşman” (1016), **otaw** “otağ” (045).

3. 1. 2. 2. 2. Diş – Dudak Ünsüzleri: v, f, [b, φ]

Alt dudak ile üst ön dişlerin temas etmesi neticesinde hava akımının buradan sızarak geçmesiyle elde edilen ünsüzlerdir. Türk Dili için diş ve dudağın ortaklaşa hareketiyle elde edilen herhangi asli bir sestem bahsetmek doğru olmaz. Dolayısıyla görüleceği üzere, bu sesleri içinde bulunduran sözcükler Kazak Türkçesinde daima alıntıdır (Doğan ve Koç, 2013, s.41).

3. 1. 2. 2. 2. 1. v ünsüzü [b]:

Bu ünsüz tonlu ve sızıcı bir sestir. Alt dudağa değdirilmiş olan üst dişlerin arasından gönderilen hava sayesinde telâffuz edilir. Kazak Türkçesine ait kelimelerde kullanılmaz. Rusça ve Batı kaynaklı alıntı kelimelerde bulunur (Doğan ve Koç, 2013, s. 41).

Kelime ortasında “v” ünsüzü: Evropanıñ “Avrupa’nın” (002), bravo “bravo” (1365), zavodtarına “fabrikalarına” (1413).

3. 1. 2. 2. 2. 2. f ünsüzü [φ]:

Bu ses tonsuz ve sızıcı bir ünsüzdür. Bu ünsüzün çıkarılması esnasında üst ön dişler alt dudağın, “v”nin telâffuzuna göre daha alt bir yerine değdirilir ve içeriden gönderilen hava yine v’ye göre daha şiddetli bir şekilde dışarıya bırakılır. Rusçadan, Arapçadan ve Farsçadan geçmiş müftiy, sofi, fâniy, saf gibi birkaç sözcük dışında Türkçe/Türkçeleşmiş sözcüklerin hiçbirinde yoktur. Arapça ve Farsçadan dilimize geçen ve içinde “f” sesini bulunduran sözlerin pek çoğunda Kazak Türkçesi bu sesi p’ye dönüştürmüştür. Ancak Rusça sözcüklerdeki f’lere çoğu yerde dokunulmamıştır (Doğan ve Koç, 2013, s. 42).

Kelime başında “f” ünsüzü: feodaldıq “feodallık, derebeylik” (1143), feodaldarı “feodalleri” (1836).

Kelime ortasında “f” ünsüzü: müwftiyi “müftüyü” (1254).

Kelime sonunda “f” ünsüzü: şaraf (1255).

3. 1. 2. 2. 3. Diş Ünsüzleri: d, t, n, z, s [d, t, n, z, c]

Dilin ön bölümünün veya dil ucunun üst ön dişlerin arka tarafına veya diş yuvalarına temas etmesi yahut yaklaşmasıyla elde edilen ünsüzlerdir (Doğan ve Koç, 2013, s.42).

3. 1. 2. 2. 3. 1. d ünsüzü [ɗ]:

Bu ses tonlu, patlayıcı süreksiz bir ünsüzdür. Dil ucunun üst dişlere değdirilmesi ve havanın hafif bir patlamayla bu teması açmasıyla oluşur. Söz sonunda “Muhammed” gibi dini bir anlam çağrıştıran özel bir isim dışında, ayrıca Rusçadan alınma bazı sözler haricinde Türkçe asıllı sözcüklerde “d” sesi kullanılmaz. Sondaki bu “d” sesi konuşmada “t” şeklinde söylenir, ancak yazıya geçirilmez. Kazak Türkçesinde söz başında doñız, dop, dorba sözü ve de- fiili gibi birkaç Türkçe sözcük ile alıntı sözlerin dışında bulunmaz (Doğan ve Koç, 2013, s. 42).

Kelime başında “d” ünsüzü: **d**ala “dışarı, bozkır” (1319), **d**üniye “dünya” (002).

Kelime ortasında “d” ünsüzü: **şındı**ğın “gerçeğin” (007), **endi** “şimdi” (010).

3. 1. 2. 2. 3. 2. t ünsüzü [ɾ]:

Tonsuz, patlayıcı süreksiz bir sestir. Teşekkülünde dil ucu yolu kapatacak ölçüde üst dişlere değer, hava “d”den daha şiddetli bir patlamayla dışarı gönderilir. Kazak Türkçesinde kelimenin başında, ortasında ve sonunda kullanılır. Kazak Türkçesinde görülen l > d > t ve n > d > t ses değişimleri sebebiyle bu sesle çok sık karşılaşırız (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s. 36).

Kelime başında “t” ünsüzü: **tek** “tek” (002), **tö**men “aşağı” (011), **tü**binde “altında” (014), **tereñ** “derin” (018).

Kelime ortasında “t” ünsüzü: **jaratılıstıñ** “yaratılışın” (002), **oñtüstik** “güney” (012), **atameken** “ana vatan” (020).

Kelime sonunda “t” ünsüzü: **beybit** “barış” (002), **ğalamat** “mükemmel, muhteşem” (002), **jurt** “yurt” (010).

3. 1. 2. 2. 3. 3. n ünsüzü [ɳ]:

Bu ses, tonlu ve geniş geçitli, yumuşak, nazal (burun yollu) bir ünsüzdür. Çıkarılırken “d” ve “t”de olduğu gibi dil ucu ön dişlere değdirilir; ön dil üstü ise diş yuvalarına temas ettirilir. Bu sesin çıkarılması sırasında da uygulanan temas, ses yolunu kapatır; ancak, yumuşak damakta gerçekleşen inme hareketi geniz yolunu açık tutar. Bu ise, havanın bir bölümünün burundan çıkmasına sebep olduğu için ses de genizsileşir. “ne” sorusu ve bu sözden türeyen “närse” gibi sözcüklerin ve “inan-” fiilinin ön

ünlüsünü düşürmüş şekli olan “nan-” dışında, Kazak Türkçesinde söz başında çoğunlukla alıntı sözlerde bulunur (Doğan ve Koç, 2013, s. 43-44).

Kelime başında “n” ünsüzü: **n**emeresi “torunu” (027), **ne** “ne” (038).

Kelime ortasında “n” ünsüzü: **n**unday “böyle” (019), **endi** “şimdi” (010).

Kelime sonunda “n” ünsüzü: **men** “ben”(018), **sonda** “orada” (013), **üşin** “için” (012), **tañ** “tan, sabah” (008), **arman** “arzu, emel” (022).

3. 1. 2. 2. 3. 4. z ünsüzü [z]:

Bu ses tonlu ve sızıcı bir ünsüzdür. Havanın, birbirlerine bitleştirilmiş olan ön taraftaki alt ve üst dişlerin arasından sızarak geçmesiyle telâffuz edilmektedir. Dişlerin teması ve yaklaşması sırasında yol tamamıyla kapalı olmayıp, havanın buradan sızarak geçmesi amacıyla bir açıklık bırakılır; ses tellerinde sedasını kazanan hava da buradan çıkar. Hiçbir Türkçe asıllı sözcük “z” ünsüzü ile başlamaz. Alıntı kelimelerin başında bulunur (Doğan ve Koç, 2013, s. 44).

Kelime başında “z” ünsüzü: **zat** “şey” (049), **zaman** “zaman” (2469).

Kelime ortasında “z” ünsüzü: **qızıl** “kıızıl” (002), **negizgi** “temel” (020), **uzaq** “uzak” (020).

Kelime sonunda “z” ünsüzü: **awız** “ağız” (004), **öz** “kendi” (007), **jüz** “cüz” (020).

3. 1. 2. 2. 3. 5. s ünsüzü [c]:

Bu ses tonsuz, sızıcı bir ünsüzdür. Çıkarılması esnasında ön dişler “z” ünsüzünde olduğu gibi bitişiktir. Ancak, “z”den farklı olarak, içeriden gönderilen hava, dişler arasından sızarak çıkmadan önce, dişlerin iç taraflarına çarptırılmaktadır. Bu sesin telâffuzunda da temas noktaları tam olarak kapalı olmayıp, sesin geçmesi için bırakılan bir açıklık söz konusudur. Ana Türkçedeki “ş”ler Kazak Türkçesinde “s”ye döner. Asli s’lerle birlikte Kazak Türkçesinde sayı olarak en bol olarak karşılaşılan sesin s ünsüzü olduğunu söyleyebiliriz (Doğan ve Koç, 2013, s. 44).

Kelime başında “s” ünsüzü: **selt** (004), **soğıs** “savaş” (010), **sultandar** “sultanlar” (017).

Kelime ortasında “s” ünsüzü: **kisi** “kişi” (004), **äsker** “asker” (006), **äsirese** “özellikle” (020).

Kelime sonunda “s” ünsüzü: jas “genç” (004), bos “boş” (010), durıs “doğru” (018).

3. 1. 2. 2. 4. Diş – Damak Ünsüzleri: j, ç, ş [ж, ч, ш]

Dilin ön yarısının veya dil ucunun diş yuvalarına (diş etine) yahut ön damağa (sert damak) temas etmesi suretiyle elde edilen ünsüzlerdir (Doğan ve Koç, 2013, s.45).

3. 1. 2. 2. 4. 1. j ünsüzü [ж] (c [дж]):

Bu ünsüz tonlu ve sızıcı bir sestir. Dilin iki yanı damağın yan bölümlerine temas eder. Hava bu koridordan sızarak ve dişlere temas ederek geçer. Türkçede asli olarak bulunmayan bir sestir. Diğer Kıpçak lehçelerinde de “y- > j- (c-)” değişmesi sonucunda görülen ses değişimi Kazak Türkçesinde hemen hemen kurallaşmıştır. Kazak Türkçesinde kullanım tercihi genellikle “c” sesi tarafına olsa da standart Kazakçada “j” ile söylenmektedir, özellikle Kuzey bölgelerinde “c” yerine “j” sesi kullanılmaktadır. Kurallı bir ses değişimi olan “y- > j- (c-)” sebebiyle Kazak Türkçesinde birçok kelime “j- (c-)” ünsüzü ile başlamaktadır. “j” ünsüzünün kelime içi veya sonunda kullanılması kelimenin alıntı olduğunu göstermektedir. “c” ünsüzü tonlu ve patlayıcı bir ünsüzdür. Ön dil, damağın diş kökleriyle birleştiği bölgeye temas eder, hava dille damağı ayırdığında c sesi teşekkül eder. Kelime başında “j/c” ünsüzü, “y- > j- (c-)” sonucunda ortaya çıkan “j(c)” ünsüzüdür. Alıntı kelimelerin başında da bulunur. Standart Kazakçada “j” olarak söylenen ses, Doğu Kazakistan, Doğu Türkistan gibi bazı Kazak ağızlarında “c” olarak söylenir. “j” ünsüzünün kelime içi veya sonunda kullanılması kelimenin alıntı olduğunu göstermektedir (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.38).

Kelime başında “j” ünsüzü: jılğa (020), jer “yer” (020), jawap “cevap” (032).

Kelime ortasında “j” ünsüzü: ejelden “ezelden, eskiden” (041), qojasız “hocasız” (054).

Kelime sonunda “j” ünsüzü: talan-tarajğa (186), gara-j-qarajatın (2397).

3. 1. 2. 2. 4. 2. ç ünsüzü [ч]:

Hiçbir Kazakça asıllı sözcükte bulunmayan bu ünsüz, tonsuz ve patlayıcı süreksiz bir sestir. Telâffuzu sırasında c’de olduğu gibi; ön dil, ön damağın diş köklerinin bittiği noktasından itibaren damağa yapıştırılır ve içeriden yollanan hava c’dekenden çok daha sert bir patlamayla bu iki ses organını birbirinden ayırır. Bu

ünsüzün de temas noktası “j” ve “ş”ye nazaran biraz öndedir ve temas, ses yolunu kapatmaktadır. Bu ses için belirtilmesi gereken en önemli bilgi; Kazak Türkçesinde, Türkçe asıllı hiçbir sözcüğün hiçbir bölgesinde bulunmamasıdır. Sadece alıntı kelimelerde bulunmaktadır (Doğan ve Koç, 2013, s. 47).

Mançjuwr (020), Çoras (020), Xemçiyk (023).

3. 1. 2. 2. 4. 3. ş ünsüzü [ɣ]:

Tonsuz ve sızıcı bir sestir. Dilin yan taraflarının damağın iki yanına yapışması ve havanın bu koridordan dışarı çıkmasıyla teşekkül eder.

Kazak Türkçesinde bazı Arapça ve Rusça kelimeler dışındaki “ş”ler “ç” sesinden dönüşmüştür.

Kelime başında “ş” ünsüzünün büyük bir kısmı “ç > ş” değişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Kazak Türkçesinde şükir, aqşam gibi birkaç sözcük ve Rusça orijinalli sözcükler dışındaki bütün “ş”ler, “ç” sesinden dönüşmüştür (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.38).

Kelime başında “ş” ünsüzü: şındığın “gerçekliğin” (007), şın “gerçek” (2458).

Kelime ortasında “ş” ünsüzü: üşin “için” (012), bolaşaq “gelecek” (018), ärqaşan “her zaman” (2459).

Kelime sonunda “ş” ünsüzü: küş “güç” (011), üş “üç” (008), qılış “kılıç” (2469).

3. 1. 2. 2. 5. Ön damak ünsüzleri: l, r, y, g, k [л, р, љ, г, к]

Dilin orta bölümünün veya dil ucunun ön damağa (sert damağa) yaklaşması yahut temas etmesiyle elde edilen ünsüzlerdir (Doğan ve Koç, 2013, s.48).

3. 1. 2. 2. 5. 1. l ünsüzü [л]:

Bu ses; tonlu, yumuşak ve akıcı bir ünsüzdür. Bu ünsüzün ince sıradaki telâffuzuyla, kalın sıradaki telâffuzu arasında önemli farklar vardır. İnce sırada telâffuz edilirken, dilin ön bölümü ince ünlülerdeki gibi kabırır; ucu kalkar; diş yuvalarının bitiminden itibaren olan bölgeye yapışır ve içeriden gönderilen havanın önce dilin yanlarına, sonra avurtlara çarpması neticesinde ortaya çıkar. Ses çıkarken dilin diğer bölümlerinde herhangi bir değişiklik gözlenmez. “l”nin kalın sıradaki telâffuzu ise,

Türkiye Türkçesindekinden oldukça farklıdır. Kalın sıradaki bu “l”nin telâffuzu sırasında dilin ön bölümü yine aynı şekilde ön damağa yapışıktır, ama dilin ortası ve bilhassa arkası, kalın ünlülerde olduğu gibi sert damağa (ön damak) doğru daha kalkık vaziyettedir. Her iki durumda da içeriden gelen hava dilin iki tarafından avurtlara çarparak dışarı çıkmaktadır. Teşekkülü esnasında avurtların gösterdiği fonksiyondan dolayı bu sese avurt ünsüzü de denmektedir. Kazak Türkçesinde, Eski Türkçede olduğu gibi hiçbir Türkçe asıllı sözcük “l” ünsüzü ile başlamaz. “l” ünsüzü, Kazakça sözcüklerin diğer bölgelerinde ise rahatlıkla kullanılan bir sestir (Doğan ve Koç, 2013, s.48).

Kelime başında “l” ünsüzü: laqtırğan “fırlatan, atan” (1661).

Kelime ortasında “l” ünsüzü: jalğan “yalan” (2449), birliğin “birliğini” (2446), ülken “büyük” (2442).

Kelime sonunda “l” ünsüzü: kâmil “kâmil” (2458), sâl “biraz” (2455), til “dil” (2451).

3. 1. 2. 2. 5. 2. r ünsüzü [p]:

Bu ses tonlu, yumuşak ve titrek bir ünsüzdür. Telâffuzu esnasında, serbest durumda bulunan dil ucu kalkmak suretiyle içeriden gelen havanın itme kuvvetiyle sert damağa (ön damağa) değerek titrer. Bu titreyiş Türkiye Türkçesine göre çok daha bariz gerçekleşir. Telâffuzu sırasında “y”de olduğu gibi ses yolunda bir açıklık söz konusudur. Bu ses alıntı sözcüklerin dışında söz başında görülmez. Eski tarihlerde bilhassa Arap-Fars dillerinden alınan sözcüklerdeki söz başı “r”lerinin çoğunun başına bir ünlü getirilmiş ve bu daha o zamanlarda imlâya öylece geçmişti. Bunlardan oraza<ruze “oruç”; Orıs< Rus “Rus” gibi sözcükler hemen akla gelen örneklerdir. Bugün Kazak sözlüklerinde “r” sesiyle başlayan yaklaşık 500 sözcük mevcut olup, bunların çoğunluğunu Rusça sözcükler teşkil etmektedir. “r” ünsüzü, sözcüklerin diğer bölgelerinde ise, rahatlıkla kullanılabilir (Doğan ve Koç, 2013, s.49).

Kelime başında “r” ünsüzü: Rossiyya “Rusya” (1626), ruw “kabile, soy” (021), raqmet “teşekkür” (120).

Kelime ortasında “r” ünsüzü: şirkin “çirkin” (1657), jüreginde “yüreğinde” (1655), urpağım “neslim” (1654).

Kelime sonunda “r” ünsüzü: bir “bir” (1651), ömir “ömür” (1651).

3. 1. 2. 2. 5. 3. y ünsüzü [j]:

Bu ses tonlu, sürekli ve yumuşak bir ünsüzdür. Damağın ortalarında teşekkül eder. Telâffuz edilirken “j”de olduğu gibi dilin yan tarafları damağın iki tarafına yapıştırılır; fakat içeriden yollanan hava, bu sefer dişlerden yardım almaksızın dışarı çıkar. Teşekkülü esnasında dilin orta tarafının kabardığı, ucunun da alt ön dişlerin içeriden diş etleriyle birleştiği noktaya değdiği görülür. Meydana gelen yaklaşma ses yolunu açık tutacak türdendir.

Bu ses Kazak Türkçesinde yakiy “yahut”, ya “yahut”, yağny “yani”, yapır-ay “ey pirim, ey Allah’ım” gibi birkaç Arapça asıllı sözcük ve orijinalleri gibi saklanan yurist “hukukçu”; yumor “mizah”; yaxta “yat”; yakor’ “çapa”; yod “tentürdiyot” gibi Rusça alıntısı sözcüklerin dışında söz başında bulunmaz. Bu durum Kazakça, Kırgızca gibi, Kıpçak grubuna bağlı birkaç Türk şivesi için geçerli olan bir durumdur. Eski Türkçede kelime başındaki “y”ler, Kazak Türkçesinde “c / j”ye dönüşmüştür. “y” kelime ortasında ve sonunda ise korunmaktadır. Diğer Türk lehçelerindeki “ğ” seslerinden bazıları Kazak Türkçesinde y sesine dönüşür (Doğan ve Koç, 2013, s.49-50).

Kelime başında “y” ünsüzü: yağny “yani” (505).

Kelime ortasında “y” ünsüzü: aynaldı “döndü” (146), dünye “dünya” (514).

Kelime sonunda “y” ünsüzü: toy “düğün” (132), üy “ev”(561).

3. 1. 2. 2. 5. 4. g ünsüzü [r]:

Tonlu ve patlayıcı bir ünsüzdür. Telâffuz edilirken dilin ortası, kabarmak suretiyle ön damağın arka damağa en yakın bölümüne değer. İçeriden gönderilen hava, işte bu değme noktasını patlatır ve bu hafif patlama neticesinde hava başka hiçbir yere temas etmeksizin dışarı çıkar. Bu ünsüz, Kazak Türkçesi yazı dilinde, alıntı sözlerin dışında, söz başında bulunmaz. Kazakça, Oğuz Türkçesi gibi k ünsüzü ile başlayan sözcüklerdeki “k” sesini, birkaçı dışında, tonlulaştırarak “g”ye çevirmiş değildir. Bu ses söz ortasında oldukça aktif bir şekilde kullanılmakla birlikte, Türkçe asıllı hiçbir sözcükte söz sonunda gelmez. Yabancı dillerden, özellikle de Rusçadan alınan pedagog, dialog, univermag gibi sözcükler ise orijinallerindeki gibi sonlarındaki “g”yi saklatmak suretiyle yazılmakla birlikte, bu “g”ler her zaman “k” şeklinde okunur (Doğan ve Koç, 2013, s.50).

Kelime başında “g” ünsüzü: **g**ürs “savaş silahlarının çıkardığı ses” (596), **g**öri “göre, nazaran” (843).

Kelime ortasında “g” ünsüzü: **bü**gingi “bugünkü” (568), **jig**itter “yiğitler” (599), **e**ger “eğer” (1841).

3. 1. 2. 2. 5. 5. k ünsüzü [κ]:

Bu ses, tonsuz ve patlayıcı bir ünsüzdür. Ön damağın arka kısımlarına dil ortasının temasıyla teşekkül eder. Türkiye Türkçesindeki “k”ye göre damağın daha arkasında teşekkül etmektedir. Kazakçaya eski devirlerde girmiş olan, ince sıradaki sözcüklerde kullanılmaktadır (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.38).

Kelime başında “k” ünsüzü: **k**ari “ihtiyar” (2077), **k**özin “gözünü” (2085) **k**öktem “ilkbahar” (2087).

Kelime ortasında “k” ünsüzü: **ül**ken “büyük” (2087), **mek**enderine “mekânlarına” (2090).

Kelime sonunda “k” ünsüzü: **esik** “kapı” (2101), **kek** “intiam, düşmanlık” (2107).

3. 1. 2. 2. 6. Arka damak ünsüzleri: ğ, q, x, ñ [ɣ, κ, x, ɲ]

Bu ünsüzler; dilin arka yarısının, yine arka damağa (yumuşak damağa) yaklaştırılması yahut temas ettirilmesiyle elde edilen seslerdir. Bu ünsüzler arka damağın boğaza yakın noktalarında teşekkül ettiği için, bunlara arka damak-boğaz ünsüzleri de denilebilmektedir. (Doğan ve Koç, 2013, s.51).

3. 1. 2. 2. 6. 1. ğ ünsüzü [ɣ]:

Bu ses, tonlu ve sürekli, sızıcı bir ünsüzdür. Küçük dilin, kendisine yakın arka damak bölgesine ve dilin arka tarafına yaklaşması ve havanın bu bölgeye sürtünerek çıkması sonucu teşekkül eder. Kazak Türkçesinde sızıcılık özelliği fazladır. Tonsuz “q” ünsüzünün tonlu karşılığıdır (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.42).

Bu ünsüz de Kazak Türkçesi yazı dilinde, alıntı sözlerin dışında, söz başında bulunmaz. Söz ortasında rahatlıkla kullanılabilen “ğ” ünsüzü, söz sonunda da hiçbir surette kullanılmaz.

Kelime başında Arapça kelimelerdeki ayın sesi yerine “ğ” sesi kullanılmaktadır (Doğan ve Koç, 2013, s.52).

Kelime başında “ğ” ünsüzü: ğasırdan “asırdan” (2413), ğalım “âlim” (841).

Kelime ortasında “ğ” ünsüzü: payğambar “peygamber”(1275), jağday “durum, vaziyet” (1284), soğıs “savaş” (1309).

3. 1. 2. 2. 6. 2. q ünsüzü [q]:

Tonsuz ve patlayıcı bir ünsüzdür. Küçük dilin, kendisine yakın arka damak bölgesine ve dilin arka tarafına yaklaşması ve havanın bu bölgeye sürtünerek çıkması sonucu teşekkül eder. Sürtünme “ğ” sesine göre daha azdır (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.42).

Bu ses Kazak Türkçesindeki en aktif ünsüzlerden biridir. Sözcüklerin bütün pozisyonlarında kullanılır. Söz başında kullanım sıklığı açısından ilk sırada yerini alır (Doğan ve Koç, 2013, s.52).

Kelime başında “q” ünsüzü: qolıñızda “elinizde” (1311), qarısı “karşı” (1315), qajet “hacet, gerek” (1322).

Kelime ortasında “q” ünsüzü: jaqısı “iyi” (1315), aqpar “haber, bilgi” (1334), maquldar (1336).

Kelime sonunda “q” ünsüzü: biraq “fakat, ama” (1309), uzaq “uzak” (1337), joq “yok” (1343).

3. 1. 2. 2. 6. 3. x ünsüzü [x]:

Tonsuz ve sızıcı bir ünsüzdür. Ortaya çıkmasında arka damağa kuvvetli bir sürtünmenin oluşmasına sebep olacak kuvvetli bir yaklaşma vardır. Teşekkül noktası “ğ”ya ve özellikle de “q”ya çok yakındır. Dilin arka kısmı, küçük dil ve arka damak üçgeni telâffuz sırasında tam olarak birleşik değilse de, içeriden gönderilen hava bu üçgenin içerisinden şiddetli bir sürtünme ve hırıltıyla dışarı çıkar. Bu sebepten; bu ünsüze “hırıltılı h” adı da verilmektedir. “x” ünsüzü, çoğunlukla alıntı sözcüklerde ve Eski Türkçede “q”lı olup, sonraları süreklileşme sürecine girmiş olan “x”ları barındıran bazı Türkçe asıllı sözcüklerde bulunmakta; seyrek olarak tabiat taklidi sözcüklerde de karşımıza çıkabilmektedir. Ayrıca Kazak Türkçesinin konuşma dilinde iki ünlü arasında kalan “q”ların da süreklileşerek “x” telâffuz edilmesi çok yaygındır. Hatta bunların bazıları yazı dilinde dahi “x”lı şekilleriyle kullanılabilmektedir (Doğan ve Koç, 2013, s.52).

Kelime başında “x” ünsüzü: xalıqtıñ “halkın” (1392), xan “han” (1362), xat “mektup” (032).

Kelime ortasında “x” ünsüzü: maxabbat “muhabbet” (1002).

Kelime sonunda “x” ünsüzü: şax “şah” (1346), tariyx “tarih” (1469).

3. 1. 2. 2. 6. 4. ñ ünsüzü [ɲ]:

Bu ses tonlu, yumuşak ve nazal (burun yollu) bir ünsüzdür. Dilin arka kısmının arka damağa yapışması ve havanın bu engel yüzünden burun yoluyla çıkması sonucunda teşekkül eder. Bu sese “nazal n” (burun n'si) denmesinin sebebi de, normal “n”ye göre farklı olan bu teşekkül sistemidir. İşitilişi Türkiye Türkçesi ağızlarındaki “ñ” ile aynıdır. Türkçenin genelinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de “ñ” sesi ile kelime başlamaz. Nazal “n (ñ)”, aslında “n”ve “g” seslerinin bir çarpıda beraber söylenmeleriyle elde edilmiş bir sestir. Ağızın “n” diyecekmiş gibi bir pozisyon almasından sonra, genizden gelen havanın arka damak “g”sinin teşekkül noktasına yakın bir bölgeden direkt olarak buruna gönderilmesi, bu sesi n ve g ile akraba kılmaktadır. “Nazal n” (ñ), Kazak Türkçesi için vazgeçilmesi zor, karakteristik bir ünsüzdür. Başta standart Türkiye Türkçesi olmak üzere bazı canlı lehçelerde terk edilmiş olmasına rağmen, Kazakçada hala çok katı kurallarla hayata bağlıdır. Öyle ki, Kazakçanın yaşayan en yakın akrabalarından Kırgızca’da bile, mesela ilgi hâli eklerindeki “ñ”ler yok olmuş ise de, Kazak Türkçesinin böyle bir kaygısı yoktur ve bu şiveyi tarihî Türkçeye sıkı sıkıya bağlayan en önemli seslerden biri de bu “nazal n” (ñ)’dir (Doğan ve Koç, 2013, s.53-54).

Kelime ortasında “n” ünsüzü: jañıa “yeni”(023), oñtüstik “güney” (022).

Kelime sonunda “n” ünsüzü: mıñ “bin” (023), tañerteñ “sabahleyin” (052), teñ “eşit” (471).

3. 1. 2. 2. 7. Gırtlak ünsüzü: h [h]

Bu ses, tonsuz ve kapanmalı bir gırtlak ünsüzdür. İçeriden yollanan sesin dil, damak, diş gibi ses organlarıyla münasebet kurmaksızın gırtlaktan çıkarken oluşturduğu tabi bir sestir. Bu gırtlak ünsüzünün işitilişi insanın nefes alıp verirken çıkardığı tabi sese benzemektedir ve Türkiye Türkçesindeki “h” gibidir. Bu ünsüz, gırtlaktan hemen önce, hançerenin sonunda oluşmaktadır ve bu sırada ses tellerinin yarı açık pozisyonda bulunduğu gözlenir. Kazak Türkçesinde kullanım alanı zaten çok dar olan “h”

ünsüzünün bulunduğu sözcüklerin tamamı da Arapça-Farsça kökenli sözcüklerdir: qaharman“kahraman” (696); qahar“kahır” (2404); gawhar“cevher” (830). Kullanım alanın darlığına rağmen, “h” ünsüzüyle bazı tabiat taklidi sözcülerde de karşılaşmak mümkün olmaktadır: ah; ahla-; eh; ehe; ehele-; üwh; üwhle-; oh; oho. Günümüz Kazak Türkçesinde bu sesin oldukça az kullanıyor olmasından dolayı, telâffuzunun artık “x”ye (hırıltılı h’ye) oldukça yaklaşmış bulunması, yer yer “q”ya yakın söylenmesi (şahar>şaqar), hatta bazen tamamen ortadan kaldırılarak yutulması (zahar>zär; şahar>şär), bu sesin harf olarak Kazak alfabesinden atılması fikirlerinin ortaya çıkarmaya başlamıştır (Doğan ve Koç, 2013, s.54).

Kelime başında “h” sesi ya düşer ya da “k/q”ya döner: är “her” (170), ärkim “herkes” (170), äbden “hepten” (226).

Kelime sonundaki “h”ler genellikle düşer: Alla “Allah” (124), küwäları “şahitleri”(687).

Kelime ortasında “h” ünsüzü: qaharmandarınıñ “kahramanlarının” (696), bahadır “bahadır” (081).

3. 1. 2. 2. 8. Rusça Alıntılarda Bulunan Diğer Ünsüzler: ts, şç [u, ɯ]

Latin alfabesiyle ancak iki harf yardımıyla gösterebildiğimiz Rusçaya mahsus bu iki ses (harf), Kazak imlasında da Rusçadaki gibi yazılarak kullanılan kelimelerde karşımıza çıkmaktadır. Telâffuzları da Rusçadaki gibi yapıldığı için kelimelerin Kazak Türkçesindeki diğer alıntı kelimelere uygulandığı şekilde Türkçeleştirilmesi gibi bir durum söz konusu olamamıştır. Az kelimedede kullanılmaktadır. Tsirk ‘sirk’, şçyotka ‘firça’, şçiy ‘lahana çorbası’, tsentr ‘merkez’, tsement ‘çimento’ ...vs. Kelimelerin telâffuzu biraz baskılı şekilde Ruslarınkine oldukça yakın olmakla birlikte mesela “şç” sesinin telâffuzu daha çok “şş” şeklinde yapılmaktadır. şçyotka > şşyotka (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.44).

Bu harf; aşşı, tuşşı gibi birkaç sözcükte çift “ş (şş)” seslerini karşılamak için kullanılmaktadır.

“ts[u]” sesi, daha doğrusu harfi ise, “t” ve “s” seslerinin birleşiminden oluşmakta olup, işitilişinde bu sesler ayrı ayrı hissedilmez, ayrı bir sesmişçesine sezilir. “ts” sesinin telâffuzunda arada bir ünlü söylenmez, tek ses gibi telâffuz edilir. Bu ses telâffuz edilirken, dilin ucu alt dişlere, ön tarafı (üstü) ise üst dişlere (veya etine) tam olarak

değer ve havanın etkisiyle bu birleşim ani olarak ayrılır. Bunun da hiçbir Türkçe asıllı sözcükle ilişkisi bulunmamaktadır (Doğan ve Koç, 2013, s.54-55).

ofiytser (1365), ekspedytsiyya (025).

4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. 1. Ses Olayları

4. 1. 1. Ünlülerde Meydana Gelen Ses Olayları

4. 1. 1. 1. Damak Uyumu (Kalınlık – İncelik Uyumu / Büyük Ünlü Uyumu):

Yalın veya eklerle uzatılmış olan Türkçe kelimelerde, ilk hecede bulunan ünlünün taşıdığı kalınlık- incelik özelliğinin diğer hecelerde de devam etmesi kuralıdır. Kalın ünlüyle, yani arka damak ünlüsüyle (a, ı, o, u) başlayan bir sözcüğün, yine kalın ünlülerle; ince ünlüyle, yani ön damak ünlüsüyle (e, ä, i, ö, ü) başlayan bir sözcüğün ise yine ince ünlülerle devam etmesi temeline dayanır (Doğan ve Koç, 2013, s.131).

Kazak Türkçesinde damak uyumu Türkçe kelimelerde oldukça sağlamdır. Bir sözcüğün ilk hecesi kalın bir ünlüyle başlarsa, takip eden heceler de kalın ünlülü olur; bir sözcüğün ilk hecesi ince bir ünlüyle başlarsa, takip eden heceler de ince ünlülü olur (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.22).

laqtırıp “fırlatıp, atıp” (1880), adamdarı “insanları” (1910).

Bazı ekler damak uyumuna uymazlar. Bunlar: -men (-ben, -pen) / -menen (-benen, -penen) instrumental eki (vasıta hali eki); -niki (-diki, -tiki) aitlik eki:

qolımen “eliyle” (1915), ayağımen “ayağıyla” (1929).

Kazak Türkçesinde alıntı kelimelerde de damak uyumunun büyük ölçüde sağlandığı görülmektedir. Bu uyum farklı yöntemlerle sağlanır. Böylece Kazak Türkçesi, alıntı kelimeleri diğer Türk lehçelerinden daha fazla bu uyuma sokmuştur (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.23).

4. 1. 1. 2. Dudak Uyumu (Düzlük- Yuvarlaklık Uyumu / Küçük Ünlü Uyumu):

Dudak uyumu Türkçe kelimelerin ilk hecelerinde bulunan ünlülerin düz veya yuvarlak oluşuna göre, takip eden hecelerdeki ünlülerin, kelimenin ilk hecesi düz ünlü ise düz olarak, yuvarlak ünlü ise yuvarlak ve geniş düz olarak gelmesi kuralıdır (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.24).

İlk hecedeki ünlü bir düz ünlü ise (a, e, ä, ı, i); devam eden bütün hecelerdeki ünlüler de düz (a, e, ä, ı, i) olmalıdır. Düz ünlüyle (a, e, ä, ı, i) başlayan bir sözcüğün ilerleyen hecelerinde yuvarlak bir ünlüyle (o, ö, u, ü) karşılaşmak mümkün değildir. Bu

hemen hemen bütün Türk şiveleri için olduğu gibi Kazak Türkçesi için de sabit bir kuraldır.

özeninin (041), qalaların “şehirlerin” (955), äsirese “özellikle” (971), işinde “içinde” (971), şındıq “doğruluk, gerçeklik” (982).

İlk hecedeki ünlü bir yuvarlak ünlü ise (o, ö, u, ü); devam eden ilk hecedeki ünlü ya dar-yuvarlak (u, ü) veya geniş-düz (a, e) olmalıdır. Sonraki diğer hecelerdeki ünlüler ise 2. hecedeki ünlüyü ilk hecedeki gibi değerlendirerek form alır.

körgen “gören” (046), moldalar “mollalar” (080), köpten “çoktan” (080), tüskeni (100) turğanda “durduğunda” (110).

Türkiye Türkçesindeki gibi Kazak Türkçesinde de (birleşik kelimeler ve ağızlardaki söylenişler istisna) “o” ve “ö” kök hecenin dışında bulunmaz. Türkiye Türkçesinden farklı olarak “u” ve “ü” de ikinci ve onu takip eden hecelerde bulunmaz. Bunların yerine “ı, i” ve e ünlüleri yer alır (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.24).

Dudak uyumu Kazak Türkçesinde yazı dili ile konuşma dili arasında farklılık göstermektedir. Kazak yazı dilinde anladığımız manada bir dudak uyumundan söz etmek mümkün değilken, konuşma dilinde bu uyum en kuvvetli şekliyle, hatta pek çok Türk şivesine nazaran çok daha ilerlemiş bir şekilde yaşamaktadır. Konuşma dilinde ilk hecedeki yuvarlak ünlüyü takiben gelen dar ünlülerin (u, ü, ı, i), Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, hemen daima yuvarlaklarının (u, ü) seçildiğini görüyoruz. Kazak konuşma dili, ilk hecesi kalın-yuvarlak ünlülü olan (o, u) sözcüklerden sonragelen kalın-geniş-düz ünlüyü (a) olduğu gibi bırakırken, ilk hecesi ince-yuvarlak ünlülü olan (ö, ü) sözlerden sonra gelen ince-geniş-düz ünlüyü ise (e) yuvarlaklaştırarak “ö”ye çevirmektedir. Bu yönüyle Kazak konuşma dili, Türk dilinin genel dudak uyumuna yol vermeyen yazı diline inat, Türk dilinin pek çok devresinde ve sahasında dahi rastlanmayan ileri seviyeli bir dudak uyumunu hayata geçirmektedir (Doğan ve Koç, 2013, s.137).

Kazak Türkçesi yazı dilinde, dudak uyumunun “düz ünlüden sonra yuvarlak ünlü gelmemesi” kuralına aykırılık gösteren, fiilleri işaret etmek üzere mastar eki olarak kullanılan “-uw, -üw”ekidir. İki sestten meydana gelen bu ek (-uw ve -üw), Kiril alfabeli Kazak yazı dilinde sadece “w [y]” harfiyle gösterilmektedir ve düz ünlülü fiilleri ifade

ederken daima dudak uyumunu bozmaktadır. Ek, düz ünlülü kelimelerden sonra da yuvarlak ünlü kelimelerden sonra da “-uw, -üw” şeklinde kullanılmaktadır (Doğan ve Koç, 2013, s.139-140).

boluwı “olması” (996), senüwge “inanmaya” (075), berüwge “vermeye” (146).

Birçok alıntı kelimedede dudak uyumu yoktur. Eklerde de dudak uyumu yoktur. Bu sebeple eklerin varyantları daha azdır.

4. 1. 1. 3. Ünlülerdeki Ses Değişmeleri:

Ünlü sesler, bütün Türk şivelerinde olduğu gibi, Kazak Türkçesinde de incelme, kalınlaşma, daralma, genişleme, düzleşme, yuvarlaklaşma yönünde tarihî değişimler geçirmiştir; düşme ve türeme olaylarıyla karşılaşmıştır.

4. 1. 1. 3. 1. Kalın Ünlülerin İncelmesi:

Çeşitli nedenlerle bir kelimedeki kalın sıradan ünlü veya ünsüzlerin ince sıraya geçmesi olayıdır (Korkmaz, 2003, s.130).

4. 1. 1. 3. 1. 1. a > ä

Arka damakta geniş-düz olarak telâffuz edilen “a” ünlüsünün, daha öne gelerek “ä” ünlüsüne dönüşmesi olayıdır.

Bazı Türkçe birleşik yapılarda görülür:

alıp kel- > äkel- “alıp gel-, getir-” (217), alıp ber- > äper- “alıp ver-” (1419), alıp ket- > äket- “alıp git-, götür” (1421), bay bişe > bãybişe “ilk hanım” (026), ata eke > äke “baba” (153).

Alıntı sözlerin damak uyumuna sokulmasında görülür:

hareket > äreket “hareket” (1422), ‘asker > äsker “asker” (032), kâfir > käpir “kâfir” (1254), günah > künâ “günah” (1713).

Bu sebepler dışında birkaç yerde ortaya çıkabilir:

barı > bări “hepsi” (1667).

4. 1. 1. 3. 1. 2. a > e

Arka damakta geniş-düz olarak telâffuz edilen a ünlüsünün, öne doğru gelerek e ünlüsüne dönüşmesi olayıdır.

mekân > meken “mekân” (2090), bayram > meyram “bayram” (1568), yardım > jârdem “yardım” (1598), yana > jâne “ve, ile” (1810).

Yukarıdaki örneklerin büyük çoğunluğunda da olduğu gibi “a > e” incilmesi çoğunlukla “ş, y, j” gibi ünsüzlerin inceltici tesiri sebebiyle gerçekleşmiştir. Alıntı sözlerde ise bunları dudak uyumuna sokma çabası sonucunda gerçekleşir.

4. 1. 1. 3. 1. 3. a > i

Düz-geniş “a” ünlüsünün daralarak i’ye dönüşmesi olayıdır. Tamamı alıntı olan çok az örnekte izlenir.

hâlâ > âli “hâlâ” (1827), ma‘nâ > mâni “mana, önem” (2295).

4. 1. 1. 3. 1. 4. ı > i

Arka damakta dar-düz olarak telâffuz edilen “ı” ünlüsünün, öne doğru gelerek “i” ünlüsüne dönüşmesi olayıdır.

qarı > kâri “yaşlı” (2308), tatlığ > tâtti “tatlı” (034), ız > iz “iz” (140), pış- > pis- “piş-” (232), tıl > til “dil” (038), ış > is “iş” (115), tış > tis “diş” (118).

Bu ses olayı birçok örnekte “ş, y, j” gibi inceltici ünsüzlerin etkisiyle gerçekleşmiştir.

4. 1. 1. 3. 1. 5. u > ü

Arka damakta dar-yuvarlak olarak telâffuz edilen “u” ünlüsünün, öne doğru gelerek “ü” ünlüsüne dönüşmesi olayıdır.

uçun > üşin “için” (130), sûret > süwret “resim, suret” (173), buk- > bük- “bük-” (010).

4. 1. 1. 3. 2. İnce Ünlülerin Kalınlaşması:

İnce, yani ön yarı damakta teşekkül eden ünlülerin, arka yarı damağa geçmesiyle ortaya çıkan ses olayıdır (Doğan ve Koç, 2013, s.67).

4. 1. 1. 3. 2. 1. e > a

Genellikle damak uyumuna uymayan alıntı sözlerin bu uydurulması sırasında ortaya çıkan bir ses olayıdır ve bu sebeple çoğunlukla yabancı sözcüklerle örneklendirilebilir:

âdem > adam “adam, insan” (033), ğayret > qayrat “gayret, güç” (376), şeytân > şeytan “şeytan” (2458), bahçe > baqşa “bahçe” (232).

Bu ses olayı, bu örneklerin dışında bir de, Eski Türkçedeki teg “gibi” edatının eklenerek “-day, -dey, -tay, -tey” şekillerine dönüşmesi sonucunda karşımıza çıkar:

osı-n + teg > osınday “böyle” (1803).

Bazı sözcüklerdeki e’lerin ise niçin kalın sıraya geçtikleri konusunda bilimsel bir açıklama yapılamamıştır. Bu tür sözler genellikle yabancı asıllı olduklarından, muhtemelen işitilişlerinde tam bir incelik tespit edilememiş ve kalın sırada oldukları görüşü yaygınlaşmıştır:

ecel > ajal “ecel” (1858).

4. 1. 1. 3. 2. 2. i > ı

İnce sıradaki dar-düz “i” ünlüsünün, arka damağa doğru çekilip kalınlaşarak “ı” ünlüsüne dönüşmesi olayıdır. Değişik sebeplerle gerçekleşir:

isig > ıstıq “sıcak” (2282), miñ > mıñ “bin” (2334), idiş > ıdış “kap kacak, kadeh” (1253), yigirme > jıyırma “yirmi” (1295).

4. 1. 1. 3. 3. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

Kelimenin başında ve ortasında bulunan düz ünlülerin çeşitli fonetik sebeplerle yuvarlaklaşması olayıdır. Kazak Türkçesinde çok rastlanan bir ses olayı değildir (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.27).

4. 1. 1. 3. 3. 1. a > o

Özellikle alıntı sözcüklerin ilk hecesinde meydana gelen düz-geniş “a” ünlüsünün yuvarlaklaşarak “o”ya dönüşmesi olayıdır. Özellikle “v (w)” ünsüzü ile başlayan alıntı sözlerde görülür. Bu tür sözlerin başındaki “v (w)” ünsüzü düşerken ardından gelen düz geniş ünlüyü yuvarlaklaştırır (Doğan ve Koç, 2013, s.69).

vâkı‘a > oqıyğa “olay” (1700).

Bu değişimin örnekleri birkaç Türkçe asıllı sözcükte de görülmektedir:

andağ > onday “öyle” (1768).

4. 1. 1. 3. 3. 2. a > ö

Özellikle alıntı sözcüklerin ilk hecesinde meydana gelir. Düz-geniş “a” ünlüsünün yuvarlaklaşarak önce “o”ya, daha sonra da sözcükte damak uyumunu sağlamak üzere ö’ye dönüşmesi olayıdır. Genellikle alıntı sözcüklerde bulunan “v (w)” ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ortaya çıkar. Düz a ünlüsünü yuvarlaklaştıran “w” ünsüzünün daha sonra çoğunlukla düştüğü görülmektedir (Doğan ve Koç, 2013, s.69).

vasiyet > ösiyet “vasiyet” (1845).

4. 1. 1. 3. 3. 3. a > u

Düz-geniş “a” ünlüsünün yuvarlaklaşarak önce “u”ya dönüşmesi olayıdır.

ağuz > uwız “ağız sütü” (1026), qağur- > quwır- “kavur-” (2227).

Birçok örnekte bu olay “ğ, w” gibi ünsüzlerin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ortaya çıkmıştır.

4. 1. 1. 3. 3. 4. e > ö

Genellikle ilk hecede meydana gelen düz-geniş “e” ünlüsünün yuvarlaklaşarak “ö”ye dönüşmesi olayıdır. Ancak istisnalar da vardır.

bele- > böle- “kundakla-” (2301), vekil > ökil “vekil” (023), kepelek > köbelek “kelebek” (568).

Alıntı sözcükte meydana gelen vekil > *wökil > ökil “vekil” değişiminde ise, yabancı sözcükte bulunan “v (w)” ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ortaya çıkmıştır. Düz “e” ünlüsünü yuvarlaklaştıran “w” ünsüzünün daha sonra çoğunlukla düştüğü görülmektedir.

4. 1. 1. 3. 3. 5. e > o

Özellikle alıntı sözcüklerin ilk hecesinde meydana gelen düz-geniş “e” ünlüsünün yuvarlaklaşarak muhtemelen önce “ö”ye, daha sonra da sözcükte damak uyumunu sağlamak üzere “o”ya dönüşmesi olayıdır. Genellikle alıntı sözcüğün bünyesinde bulunan “v (w)” ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı tesiriyle ortaya çıkar. Düz “a” ünlüsünü yuvarlaklaştıran “w” ünsüzünün daha sonra çoğunlukla düştüğü görülmektedir (Doğan ve Koç, 2013, s.70).

vebal > *wobal > obal “vebal” (1015), vefâ > *wopa > opa “vefa, acıma duygusu” (1103).

4. 1. 1. 3. 3. 6. e > ü

Genelde ilk hecede meydana gelen düz-geniş “e” ünlüsünün yuvarlaklaşarak “ü” ünlüsüne dönüşmesi olayıdır.

tegül > tügil “değil” (835), tewe > tüye “deve” (1424).

4. 1. 1. 3. 3. 7. ı > u

Eski Türkçede, içinde bilhassa “ğ” ünsüzünü bulandıran eklerin bu seslerinin, Kazak Türkçesinde çoğunlukla “w”ye dönüştüğü bilinmektedir. İşte çağdaş Kazakçadaki “ı > u” değişiminin ana sebebi, çift dudak w’sinin yuvarlaklaştırıcı tesiridir. En yaygın olarak görüldüğü gramer yapısı –uw mastar ekleridir (Doğan ve Koç, 2013, s.70).

bar+ıg > *barıw > baruw “gitmek” (2377), al+ıg > *alıw > aluw “almak” (2387).

Bunun yanında aşağıdaki örnekte görülen ve aynı mantığa dayanan değişim de dikkate değerdir. Bu örnekte sondaki ses bir mastar eki görevinde olmamakla birlikte, değişim yine “w”ye dönüşen “ğ” ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı tesiriyle olmuştur:

agrıg > awruw “hastalık” (2433).

4. 1. 1. 3. 3. 8. i > ü

Eski Türkçede, içinde bilhassa “g” ünsüzünü bulandıran eklerin bu seslerinin, Kazak Türkçesinde çoğunlukla “w”ye dönüştüğü bilinmektedir. İşte Kazak Türkçesindeki “ı > u” değişiminin ana sebebi, çift dudak w’sinin yuvarlaklaştırıcı tesiridir. En yaygın olarak görüldüğü gramer yapısı –üw mastar ekleridir (Doğan ve Koç, 2013, s.71).

kel+ıg > *kelıw > kelüw “gelmek” (2469), ber+ıg > beri w > berüw “vermek” (034), biriktir+ıg > biriktiriw > biriktirüw “birleştirmek” (165).

4. 1. 1. 3. 3. 9. i > o

Özellikle alıntı sözcüklerin ilk hecesinde meydana gelen düz-dar “i” ünlüsünün yuvarlaklaşarak önce “ö”ye, daha sonra da sözcükte damak uyumunu sağlamak üzere “o”ya dönüşmesi olayıdır. Genellikle alıntı sözcüğün bünyesinde bulunan “v (w)”

ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ortaya çıkar. Düz i ünlüsünü yuvarlaklaştıran “w” ünlüsünün daha sonra çoğunlukla düştüğü görülmektedir (Doğan ve Koç, 2013, s.71).

vîrân > *wöyran > oyran “viran” (691).

4. 1. 1. 3. 4. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

Ünlülerin çıkışında dudakların düzleşmesi olayıdır. “o, ö, u, ü” yuvarlak ünlülerinin “a, e, ı, i” düz ünlülerine dönüşmesi olayıdır (Karaağaç, 2012, s. 144).

Bazı fonetik sebeplerle ve çoğunlukla alıntı kelimelerde ikinci hecedeki yuvarlak sıralı ünlünün düz sıraya geçmesidir. Kurallı olmayan, bazı kalıplaşmış yapılar ile birtakım özel durumlarda izlenebilen bir ses olayıdır (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.26).

4. 1. 1. 3. 4. 1. o > a

Geniş-yuvarlak “o” ünlüsünün düzleşerek “a”ya dönüşmesi olayıdır.

İlk hecede görülebilir:

boğazla- > bawızda- “boğazla-” (1700).

Dudak uyumunun sağlanması amacıyla Türkçe birleşik yapılarda ilerleyen

Hecelerde görülebilir:

bir oq > biraq “ancak” (1598),

4. 1. 1. 3. 4. 2. u > a

Yuvarlak-dar “u” ünlüsünün düzleşerek ve genişleyerek “a”ya dönüşmesi olayıdır.

Bu ses olayıyla en kurallı ve kalıplaşmış bir yapı olarak, Türkçenin tarihî dönemlerinde ve pek çok çağdaş şivesinde dar ünlülü olan soru ekinde karşılaşıyoruz (-mu, -mü > -ma, -ba, -pa) (Doğan ve Koç, 2013, s.72).

bar mu > bar ma “var mı” (142).

Bu ses olayı müstakil sözcüklerde, özellikle de ilk heceden sonra görülebilir:

botu(q) > bota “deve yavrusu” (117).

4. 1. 1. 3. 4. 3. u > ı

Dar-yuvarlak “u” ünlüsünün düzleşerek “ı”ya dönüşmesi olayıdır.

İlk hecede görülebilir:

buğday > **bı**yday “buğday” (477), **bul**ayu > **bı**lay “böyle” (558), **bulğ**a- > **bılğ**a-
“bulandır-, batır-” (640), **muş**(ıq) > **mı**sıq “kedi” (993).

Eski Türkçe sözcüklerde görülebilir:

aqrun > **aqır**ın “yavaş” (1002), **qat**un > **qatın** “kadın” (1009), **yastu**q > **justu**q
“yastık” (1154), **anu**q > **anı**q “apaçık” (148).

4. 1. 1. 3. 4. 4. ü > i

Yuvarlak-dar “ü” ünlüsünün düzleşerek “i”ye dönüşmesi olayıdır.

İlk hecede görülebilir:

büt- > **bit**- “bit-” (148), **mün**- > **min**- “bin-” (471), **günâ**h > **kinâ** “suç” (640).

Eski Türkçe kelimelerde görülebilir:

bedük > **bedhük** > **biyik** “yüksek” (708) **tegül** > **tügil** “değil” (835), **temür** >
temir “demir” (2378).

Bunun yanında, -aslında- hiçbir şekilde dudak uyumu kaygısı taşınmadığı durumlarda dahi, bünyesinde ilk hecesinden sonra “ü” ünlüsü barındıran Eski Türkçe pek çok sözcükteki “ü”lerin darlaştırıldığı ve “i”ye dönüştürüldüğü görülür:

ögüt > **ügüt** “öğüt” (1268), **öküz** > **ögiz** “öküz” (1962), **ölüg** > **ölik** “ölü, ceset” (039).

4. 1. 1. 3. 4. 5. ü > e

Yuvarlak-dar “ü” ünlüsünün düzleşerek “e”ye dönüşmesi olayıdır.

Bu ses olayıyla en kurallı ve kalıplaşmış bir yapı olarak, Türkçenin tarihi dönemlerinde ve pek çok çağdaş lehçesinde dar ünlülü olan soru ekinde karşılaşıyoruz (-mü > -me, -be, -pe) (Doğan ve Koç, 2013, s.74). Bu ses olayıyla müstakil sözcüklerde, özellikle de ilk heceden sonra karşılaşılmaktadır:

kötür- > **köter**- “kaldır-” (075), **töpü** > **töbe** “tepe” (095), **sünük** > **süyek** “kemik” (206).

4. 1. 1. 3. 5. Geniş Ünlülerin Daralması

Bazı seslerin boğumlanması sırasında ses yolunda meydana gelen daralma olayıdır. Geniş ünlülerin daralması olayıdır (Korkmaz, 2003, s. 64).

Türk lehçeleri içinde özellikle Tatar, Başkurt ve Çuvaşçada örneklerine sıkça rastlanılan bir ses olayıdır. Bu lehçelerde yaygın olarak görülen karakteristik ünlü daralmasının bu yaygınlığının sadece “o > u, ö > ü” ve ilk hecede “e > i” daralmasıyla sınırlıdır. Ünlü daralmasının Kazak Türkçesindeki hiçbir çeşidi kurallı değildir (Doğan ve Koç, 2013, s.74-75).

4. 1. 1. 3. 5. 1. a > ı

Kazak Türkçesinde bir partisip eki hâline gelmiş bulunan ve ilk formu turğan şeklinde olan yapıda bir “a > ı” değişimi söz konusu olmuştur. Bu yapı ekleşme devresinde önce “-tuğın” şeklini almış, daha sonra ise bünyesindeki “ğ” ünsüzünü düşürerek “-tın” formuna bürünmüştür. Her iki gelişim evresinde de tur- yardımcı fiilindeki “-ğan” ekindeki geniş “a” ünlüsünün daraltıldığı ve “ı”ya çevrildiği görülüyor. “turğan > -tuğın > -tın” şeklindedir. Bu yapının haricinde de, kuralsız olarak karşılaşılabilen bir ses olayıdır (Doğan ve Koç, 2013, s.75).

qalma-y-a turğan > qalmaytuğın “kalmayacak” (1678).

Bu yapının haricinde de, kuralsız olarak karşılaşılabilen bir ses olayıdır. “a > ı” olayını, tespit edilen örneklerin hemen hepsinde ilk hecede gerçekleşmiştir:

taş > tıs “dış” (310), tawış > dıbıs “ses” (1019).

4. 1. 1. 3. 5. 2. a > u

Düz-geniş “a” ünlüsünün daralarak yuvarlak-dar “u” ünlüsüne dönüşmesi olayıdır. Bu olay da, “a > ı” gibi daima, ilk hecede görülür:

ağuz > uwız “ağız sütü” (1026), qağur- > quwır- “kavur-” (2227).

4. 1. 1. 3. 5. 3. a > i

Düz-geniş “a” ünlüsünün daralarak “i”ye dönüşmesi olayıdır. Çok az sayıda olmak üzere, alıntı sözcüklerde görülür.

hâlâ > âli “hâlâ” (2284), ma'nâ > mâni “mana, önem” (2295).

4. 1. 1. 3. 5. 4. e > i

Düz-geniş “e” ünlüsünün birinci hecede darlaşarak “i”ye dönüşmesi olayıdır. İlk hecede Tatar Türkçesi için düzenli olan bu ses olayı, Kazak Türkçesinde kuralsızdır ve sayılı örnekte karşımıza çıkmaktadır.

edgü > edhgü > iygi “iyi” (1107), bedük > bedhük > biyik “yüksek” (1173), beg > bey > biy “bey, aksakal” (031), eg-> iy- “eğ-” (011), teg- > tiy- “değ-” (033).

“e > i” olayının alıntı sözcükler üzerinde de uygulandığı görülmektedir:

çarşenbe > särsenbi “çarşamba” (1769), şecere > şejire “soy ağacı” (2332).

4. 1. 1. 3. 5. 5. o > u

Yuvarlak-geniş “o” ünlüsünün birinci hecede darlaşarak “u”ya dönüşmesi olayıdır. Kuzey Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Kuzey grubu Türkçelerinden Tatar Türkçesi için düzenli olan bu ses olayı Kazak Türkçesi için kurallı olmayıp, Tatarcaya nazaran çok daha az; ama yine de küçümsenemeyecek sayıdaki örnekte geçerlidir (Doğan ve Koç, 2013, s.76).

Türkiye Türkçesinde ilk hecede “o” ile söylenen birçok kelime Kazak Türkçesinde “ü” ile söylenir.

boz- > buz- “boz-” (482), çoğı > şuw “gürültü” (854), qow- > quw- “kov-, kovala-” (1119), koy- > quy- “koymak (sıvı için)” (025), oğlan > ulan “oğlan, delikanlı” (045), oğul > *uwıl > ul “oğul” (045), toğ- > tuw- “doğ-” (045), yol- > jul- “yol-” (130), toğrı > tuwra “doğru” (395), okşa- > uqşa- “benze-” (512), sor(a)- > sura- “sor-” (641).

4. 1. 1. 3. 5. 6. ö > ü

Yuvarlak-geniş “ö” ünlüsünün birinci hecede darlaşarak “ü”ye dönüşmesi olayıdır.

Kuzey Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olup, Tatar Türkçesi için düzenli olan bu ses olayı Kazak Türkçesi için kurallı olmayıp, Tatarcaya nazaran çok daha az; ama yine de küçümsenemeyecek sayıdaki örnekte geçerlidir (Doğan ve Koç, 2013, s.77).

Türkiye Türkçesinde ilk hecesi “ö” ile söylenen birçok kelime Kazak Türkçesinde “ü” ile söylenir.

bögir > böyir > büyir “böğür, yan, böbrek” (823), ögret- > üyret- “öğret-” (263), ögren- > öyren- > üyren- “öğren-” (504), ögüt > ügit “öğüt” (1268), öy > üy “ev” (063).

4. 1. 1. 3. 6. Dar Ünlülerin Genişlemesi

Kelime içinde dar sıralı ünlülerin çeşitli fonetik sebeplerden dolayı geniş sıralı ünlülere dönüşmesi olayıdır. Dar “ı, i, u, ü” ünlülerinde meydana gelen tarihî genişleme olaylarından ibarettir (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.27).

4. 1. 1. 3. 6. 1. ı > a

Düz-dar “ı” ünlüsünün genişleyerek “a”ya dönüşmesi olayıdır.

Az sayıdaki örnekte görülmesine rağmen, çağdaş Kıpçak Türkçeleri için karakteristiktir. Birkaçı dışında, örneklerin çoğunda son hecede görülür (Doğan ve Koç, 2013, s.77).

yañı > jaña “yeni” (497), ığaç > ağaç “ağaç” (1508).

4. 1. 1. 3. 6. 2. i > e

Düz-dar “i” ünlüsünün genişleyerek “e”ye dönüşmesi olayıdır.

iki > eki “iki” (1528), ikkiz > egiz “ikiz” (321), indi > endi “şimdi, artık” (332), ışık > esik “kapı, eşik” (414), kidin > keyin “sonra” (414), yiti > jeti “yedi” (029).

Ayrıca Türkçenin pek çok şivesinde “-mi” şeklinde olan soru ekinin geniş ünlüsü de genişlemiş ve söz konusu ekler, Kazak Türkçesinde “-me, -be, -pe” şekillerine dönüşmüştür (-mı, -mi, -mu, -mü > -me, -be, -pe) (Doğan ve Koç, 2013, s.78).

kele mi > kele me “gelir mi?” (2065).

4. 1. 1. 3. 6. 3. u > o

Yuvarlak-dar “u” ünlüsünün genişleyerek “o”ya dönüşmesi olayıdır.

Kazak Türkçesi gibi bir çağdaş Kıpçak lehçesi olan Tatarcada düzenli olarak görülen bu ses olayı, Kazak Türkçesi için ancak birkaç örnekle sınırlıdır (Doğan ve Koç, 2013, s.78).

quruğcın > qorğasın “kurşun” (2380), mu'min > momın “iyi huylu, uysal” (2408).

4. 1. 1. 3. 6. 4. u > ö

Bazı sözlerin ilk hecesindeki yuvarlak-dar “u” ünlüsünün genişleyerek “ö”ye dönüşmesi olayıdır.

‘**umr** > **ömir** “ömür” (2441).

4. 1. 1. 3. 6. 5. u > a

Yuvarlak-dar “u” ünlüsünün genişleyerek “a”ya dönüşmesi olayıdır.

botu(q) > **bota** “deve yavrusu” (117).

4. 1. 1. 3. 6. 6. ü > ö

Dar-yuvarlak “ü” ünlüsünün genişleyerek “ö”ye dönüşmesi olayıdır.

Genellikle ilk hecede görülür. Kazak Türkçesi gibi bir çağdaş Kıpçak lehçesi olan Tatarcada düzenli olarak görülen bu ses olayı, Kazak Türkçesi için ancak birkaç örnekle sınırlıdır (Doğan ve Koç, 2013, s.79).

hüner > **öner** “hüner, sanat” (025), **töpü** > **töbe** “tepe” (095).

Bu örneklerde, “h” ünsüzüyle başlayan Arapça sözcüklerden önce bu ses düşürülmüş, ardından da takip eden ünlü genişletilmiştir.

4. 1. 1. 3. 6. 7. ü > e

Son hecede yuvarlak-dar “ü” ünlüsünün genişleyerek düz-geniş “e”ye dönüşmesi olayıdır:

kötür- > **köter-** “kaldır-” (115), **örküç** > **örkeş** “hörgüç” (1827), **süñük** > **süyek** “kemik” (1835), **töpü** > **töbe** “tepe” (095).

4. 1. 1. 4. Ünlü Türemesi

Ses özelliklerine veya seslerin birbiriyle birleşme şartlarına bağlı bazı sebeplerle kelimenin önüne, ortasına veya sonuna ünlü getirilmesi kuralıdır.

Kazak Türkçesinde ünlü türemeleri genellikle alıntı kelimelerde kelime başı, ortası ve sonunda görülmektedir. Kelime başında ünlü türemesi Türkçede “l, r, w” sesleriyle başlayan kelime olmamasından kaynaklanmaktadır. Kelime ortasında ve sonunda ünlü türemesi ise ünlü ve ünsüzlerin birbirini takip etme eğilimi ile açıklanabilir (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.28).

Türkiye Türkçesinde kelime ve hece sonunda sadece şu çift konsonantlar bulunabilir: lç, lk, lğ, lp, lt; nç, nk, nğ, nt; rç, rk, rğ, rp, rs, rt; st; şt. Bunların dışında, Türkçede kullanılan ve kendisinin veya bir hecesinin sonunda çift konsonant bulunan her kelime yabancıdır. Bu çeşit yabancı kelimeler Türkçede çok defa çift konsonantları arsına bir vokal sokulmak suretiyle kullanılırlar (Ergin, 2013, s. 67-68).

Türkiye Türkçesinde hece sonunda bulunabilen ünsüz çiftleri Kazak Türkçesinde görülmez; bu tür kelimelerde de ünsüzler arasında ünlü türer (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.29).

wakt > wakit > uwaqıt “vakit” (531).

4. 1. 1. 4. 1. Kelime Başında Ünlü Türemesi (ø- > ı-; ø- > i-; ø- > u-; ø- > ü-; ø- > o-):

Kelime başında dar ünlü türemesinin sebeplerinden biri, Türkçede hiçbir sözcüğün “r” ve “l” ünsüzleriyle başlamamasıdır.

Rus > Orıs “Rus” (2376), rû-mâl > oramal “havlu, başörtü” (127).

Söz başında ünlü türemesinin sebeplerinden bir diğeri de; dilimizin ses sisteminin söz başında iki ünsüze izin vermeyen tavrıdır. Türk dilinde (özelinde Kazak Türkçesinde) söz ortasında ve sonunda bazı ünsüzlerin yan yana gelmesi mümkün olmamasının yanı sıra; söz başında ise hiçbir çift ünsüzün yan yana gelmesi mümkün değildir. Bu sebepten, Kazak Türkçesinin yazı dilinde de bazı örneklerine rastlandığı üzere, özellikle konuşma dilinde başta bir dar ünlü türemesi gerçekleşebilmektedir:

stol > üstel “masa” (507).

4. 1. 1. 4. 2. Kelime Ortasında Ünlü Türemesi (-ø- > ı-; -ø- > i-; -ø- > ü-; -ø- > e-; -ø- > o-):

Kazak Türkçesinde, söz içinde ünlü türemesi, değişik fonetik sebeplere bağlı olarak; sözün ilk, orta ve son hecelerinde gerçekleşebilmektedir.

Kazak Türkçesinde söz ortasında yan yana gelebilen ünsüzlerin sayısı sınırlıdır. Bazı ünsüz çiftlerinin dışında hiçbir ünsüz yan yana duramaz. Bu sebepten Kazak Türkçesi, bünyesinde kendi ses sistemine aykırı bazı ünsüz çiftleri bulunduran alıntı ve Eski Türkçe sözcüklerde, bu aykırı ünsüz çiftleri arasında ünlü türetme (çoğunlukla dar

ünlüler) yoluna gitmiş; böylece söz ortasında kendine has ünsüz birleşimi karakterini böyle sözcükler üzerinde de uygulamıştır.

Alıntı sözlerde:

kudret > qudiret “kudret” (1009).

Türkçe asıllı sözcüklerde:

aqrun > aqrın “yavaş” (368), Täñri > Täñiri “Tanrı” (361), topraq > topıraq “toprak” (477), yinçge > jıñışke “ince” (839).

4. 1. 1. 4. 3. Kelime Sonunda Ünlü Türemesi (-ø > ı; -ø > -i; -ø > -a; -ø > -e) :

Kazak Türkçesi sözcüklerin sonunda sadece 4 ünsüz birleşmesi gerçekleşebilmekte; yani, söz sonunda sadece 4 çeşit ünsüz çifti bulunabilmektedir: -yt, -lt, -nt, -rt. Kazak Türkçesinde, bu 4 tür ünsüz çiftiyle bitmeyen sözcükler, alıntı olsun, Türkçe asıllı olsun, ünlü takviyesiyle Kazak Türkçesi'nin ünsüzlerin söz sonunda birleşmeleri kaidesine uygun hale getirilirler. Sözüne ettiğimiz ünlü takviyesi, çoğunlukla dar bir ünlünün (ı, i) kurala uymayan ünsüz çiftinin arasına girmesiyle şeklinde olur (Ergin, 2013, s. 67-68).

Türk > Türik “Türk” (683), tınç > tınış tınış “sakin” (691), mülk > mülük “mülk” (741), hasret > qasiret “hasret” (2013).

Kazak Türkçesinin söz sonunda geniş ünlü türetmesi, genellikle ses bilimsel gerekçelere bağlı değildir. Kapalı hecede, yani ünsüzle biten köklerin sonunda meydana gelen geniş-düz “a/e” ünlüsü türemesi olayına şu örnekleri verebiliriz:

taş- > tası- (573), ten > dene “ten, vücut” (2062).

4. 1. 1. 5. Ünlü Düşmesi

Fonetik etkilerle iç ve son seslerindeki ünlülerin düşmesi kuralıdır.

4. 1. 1. 5. 1. Kelime Başında Ünlü Düşmesi:

Söz başında, dar ünlüyle başlayan sözcüklerde, düzensiz olarak bu ünlüyü düşürme olayıdır.

*ilektir- > *ılaqtır- > laqtır- “fırlat-, at-” (1661), ışan- > işen- > sen- “inan-, güven-” (075), urug > uruw > ruw “boy, soy, kabile” (075).

4. 1. 1. 5. 2. Kelime Ortasında Ünlü Düşmesi:

Söz içinde vurgusuz kalan ı ünlüsü düşebilmektedir:

bulıt > bult “bulut” (718), toqımaq > toqpaq “tokmak” (1691), sarığay- > sarğay- “sarar-” (1761), pâdışah > patşa “padişah” (1911), kirit > kilt “anahtar” (271), sekiz on > *sekzen > seksen “seksen” (511).

Bazen ünsüzle biten bir kelime, ünlü ile başlayan ek aldığı anda ortadaki ses düşer:

awız > awzında “ağzında”(1474), moyın > moyını “boynu”(1497).

4. 1. 1. 5. 3. Kelime Sonunda Ünlü Düşmesi:

çoğı > şuw “gürültü” (103), yağı > *yawı > *yaw > jaw “düşman” (115), küdhegü > küyew “güvey, damat” (210).

Eski Türkçedeki “-layu” ekinin ses kaybına uğraması neticesinde ortaya “-lay” eki çıkar. Bu ekteki “u” düşmesi, Kazak Türkçesinde kalıplaşmış belli örneklerde karşımıza çıkar:

bu+layu > bulay “böyle” (1062), şol+layu > solay “öyle, şöyle” (1095), uşo+layu > osılay “böyle” (1109).

4. 1. 2. Ünsüzlerde Meydana Gelen Ses Olayları

4. 1. 2. 1. Ünsüz Uyumu

Yan yana gelen ünsüzlerin ton bakımından birbirine uyum göstermesi kuralıdır. Tonlu ünsüzlerden sonra tonlu, tonsuz ünsüzlerden sonra tonsuz ünsüzlerin gelmesi kuralına dayanan bir ses uyumudur (Korkmaz, 2008, s.232).

Bu ses olayında asıl işlem, bilhassa “b, d, g, ğ” tonlularıyla başlayan eklerde bu seslerin tonsuz eşleri olan “p, t, k, q” ünsüzlerine dönüşmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Kazak Türkçesi fonetiği, Türk lehçeleri arasında bu konuda en istikrarlı ve kuralcı olanlardandır (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.44).

Qajım Basımulı’nın da ilerleyici bir benzeşmeye (iytinşek eliktirüw) dayandırdığı ünsüz uyumunun temeli, “sözcüğün sonundaki sesin, kendisine ilave olunan eke etki etmesi, söz konusu ekin baş sesini tonlu veya tonsuz olarak değiştirmesinden ibarettir” (Basımulı, 1932, s. 20).

M. T. Tomanov; bu uyumun Türk dilinin en önemli ses uyumlarından biri olduğunu; ancak, ünlü uyumlarından en bariz farkının yan yana duran iki ünsüzü ilgilendiriyor olması, ünlü uyumlarında olduğu gibi diğer seslere hiçbir şekilde etki etmiyor bulunması olduğunu söylemektedir.. Ayrıca; tonlu ünsüzler içindeki sonor “r, l, m, n, y” ünsüzlerinin ayrı bir kategoride incelenmesi gerektiğini savunuyor ve bunların mesela “p-b, t-d” ünsüzleri gibi tonsuz varyantlarının (eşlerinin) bulunmadığını belirterek, bu tür seslerin tonsuz ünlülerle de, tonlu ünlülerle de yanyana gelebildiğini hatırlatıyor (Tomanov, 1981, s. 98-99).

aytqan“söyleyen” (496), şıqqanday “çıktığı gibi” (1103), kökten “gökten” (1841), kütken “bekleyen” (1915), bizge “bize” (202), tünde “geceleyin” (208), ayttırıp “söyletip” (2233), otqa “ateşe” (2451), qazaqqa “Kazak’a” (1592), küşpen “güçle” (1625), şığısqa “doğuya” (1840), jurtqa “yurda” (1849).

4. 1. 2. 2. Ünsüzlerdeki Ses Değişmeleri

Bu bölümde Kazak Türkçesinde meydana gelen ünsüz değişimlerini, tonlulaşma, tonsuzlaşma, sızıcılışma, akıcılışma, süreklileşme, süreksizleşme, sürekli ünsüzler arasındaki değişimler, süreksiz ünsüzler arasındaki değişimler, benzeşme, aykırılışma, ünsüz ikizleşmesi, ünsüz tekleşmesi gibi ana kıstaslar ile ele alacağız.

4. 1. 2. 2. 1. Tonlulaşma (Sedalılaşma/ Yumuşama)

İki ünlü arasında kalan “q, k, p” ünsüzlerinin yumuşayarak “ğ, g, b” ünsüzlerine dönüşmesidir. Genellikle “-q-> -ğ- , -k-> -g- , -p-> -b-” sedalılaşmaları görülür.

Türkiye Türkçesinde tonsuz “ p, ç, t, k, q” ünsüzleri, iki ünlü arasında kalmaları durumunda genellikle tonlu eşleri olan “b, c, d, g, ğ” ünsüzlerine dönüşürler. Diyebiliriz ki; tonlulaşmanın söz içinde görüldüğü durumların hemen tamamı, tonsuz ünsüzün iki ünlü arasında kaldığı durumlardan ibarettir. Bütün Türk lehçeleri için bu özellik ortaktır.

tilegimdi “dileğimi” (1873), şığarğan “çıkaran” (1962), ayağıñnıñ “ayağının” (2239), sağınba “özleme” (2410), jüregi “yüreği” (781), qulağımen “kulağıyla” (1103), sebebin “sebebini” (1208).

4. 1. 2. 2. 2. Tonsuzlaşma (Sedasızlaşma/ Sertleşme)

“b, c, d, g, j, w, z” sedalı ünsüzlerinin “ç, f, h, k, p, s, ş, t” sedasız ünsüzlerine dönüşmesidir.

bıçaq > **pışaq** “bıçak” (038), **pâdışah** > *padşah > **patşa** “padişah” (560), **geda** > **kedey** “yoksul” (805), **quduq** > **qudıq** “kuyu” (146), **âsmân** > **aspan** “gökyüzü” (036), **duşman** > **duşpan** “düşman” (950), ***altmıs** > **alpıs** “altmış” (1295), **kudıq** > **qudıq** “kuyu” (146), **bolmaz** > **bolmas** “olmaz” (700).

4. 1. 2. 2. 3. Sızıcılaşma

Genellikle “ç, g, b, q, d” gibi patlayıcı ünsüzlerin “j, ş, s, w, z” gibi sızıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır.

çub > **şuw** “gürültü” (103), **çarşenbe** > *şarsenbi > **sarsenbi** “çarşamba” (1769), **bir+egü** > **birew(i)** “biri” (1861).

4. 1. 2. 2. 4. Akıcılaşma

“ğ, g, d (dh), b, w, ñ, n, ny, q” gibi ünsüzlerin “l, m, n, r, y” ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

teg- > **tiy-** (1875), **sığ-** > **sıy-** (2242), **müñüz** > **mügüz** > **müyiz** “boynuz” (1592).

4. 1. 2. 2. 5. Süreklileşme

Süreksiz ünsüzlerin sürekli ünsüzlere dönüşmesidir. Kimi zaman akıcılığın önünü kesip söyleyişi güçleştiren sesler oluşum yeri kendine yakın bir sürekli ünsüze dönüştürülür. “ç>ş, g>y, b>y, b>m, ç>s, p>m” şeklindedir.

yigirmi > **jıyırma** “yirmi” (1616), **çiçek** > **şeşek** “çiçek” (1838), **çeç-** > **şeş-** “çöz-” (1960), **çal** > **şal** “ihtiyar, pir” (2074), **seb-** > ***sew-** > ***söw-** > **süy-** “sev-” (765).

4. 1. 2. 2. 6. Süreksizleşme

Sürekli ünsüzlerin süreksiz ünsüzlere dönüşmesidir. Kimi zaman akıcılığın önünü kesip söyleyişi güçleştiren sesler oluşum yeri kendine yakın bir süreksiz ünsüze dönüştürülür. “h>q, f>p, m>b, s>t” şeklindedir.

ahmak > **aqımaq** “ahmak, aptal” (2167), **hazine** > **qazına** “hazine” (2239), **sefer** > **sapar** “sefer” (1714), **fâide** > **payda** “fayda” (1827), **muhkem** > **bekem** “sağlam” (309), **sıçğan** > **tışqan** “sıçan, fare” (473).

4. 1. 2. 2. 7. Genizsileşme

Bütün kuzeybatı ve güneydoğu lehçelerinde görülen bir değişmedir. Sebebi kelimedeki nazal ses olan “b>m” değişmesi, kelime içinde genizsel “n” sesi olmadığı

hâlde Kazak Türkçesinde görülmektedir ve tipik bir nazallaşma örneğidir. Dudak ünsüzünün geniz ünsüzüne dönüşmesidir.

men > ben “ben” (068), **meyram > bayram** “bayram”(1613), **mıñ > bin** “bin” (1623), **müyiz > boynuz** “boynuz” (365), **munşa > bunca** “bunca” (2410).

4. 1. 2. 2. 8. Benzeşme

Kelime içindeki bir sesin, boğumlanma noktası veya niteliği bakımından yan yana veya aralıklı duran bir başka sesle benzer veya eş duruma getirilmesine denir (Korkmaz, 2003, s.41).

“l-n, m-n, n-d, t-n, l-d, s-t, q-k” gibi boğumlanma noktaları yakın olan ünsüz çiftlerinin benzeşerek değişmesini ele alan ses olayıdır. Kazak Türkçesinde “l, m, n” ünsüzleriyle başlayan eklerde düzenli bir benzeşme hadisesi görülmektedir. Kazak Türkçesinde en sık rastlanan örnekleri şunlardır:

4. 1. 2. 2. 8. 1. 1 Ünsüzündeki Benzeşmeler:

4. 1. 2. 2. 8. 1. 1. (l, m, n, ñ, z, j tonluları +) l- > d-

“l” ünsüzü, “l, m, n, ñ, z ve j” sedalı ünsüzlerinden sonra geldiğinde değişerek “d” olur. Bu değişme genellikle “l” ünsüzü ile başlayan “-lar, -ler” çokluk eki; “-lıq, -lik” ve “-lı, -li” isimden isim yapma ekleriyle “-la, -le”, isimden fiil yapma eklerinde görülür.

Kazak fonetiğinde düzenli olarak görülen, akıcı “l” ünsüzündeki ilerleyici benzeşme olayıdır.

jaman+lıq > jaman+dıq “kötülük” (1116), ülken+ler > ülken+der “büyükler” (132), aqıl+lı > aqıl+dı “akıllı” (1041), qul+lıq > qul+dıq “kulluk” (1953).

4. 1. 2. 2. 8. 1. 2. (tonsuzlar +) l- > t-

Tonsuz ünsüzlerle biten bir sözcüğe, “l” ünsüzüyle başlayan bir ek getirildiğinde akıcı ve geniş geçitli “l” ünsüzü yerini patlayıcı bir tonsuz ünsüz olan “t”ye bırakmaktadır. Bu değişme genellikle “l” ünsüzü ile başlayan “-lar, -ler” çokluk eki; “-lıq, -lik” ve “-lı, -li” isimden isim yapma ekleriyle “-la, -le”, isimden fiil yapma eklerinde görülür.

Kazak fonetiğinde düzenli olarak görülen, akıcı “l” ünsüzündeki ilerleyici benzeşme olayıdır.

jigit+lerge > jigit+terge “yiğitlere, gençlere” (435), qas+lıq > qas+tıq “düşmanlık” (1909), küş+li > küş+ti “güçlü” (395).

4. 1. 2. 2. 8. 2. m Ünsüzündeki Benzeşmeler:

4. 1. 2. 2. 8. 2. 1. (m, n, ñ, z, j tonluları +) m- > b-

Kazak fonetiğinde düzenli olarak görülen, yumuşak “m” ünsüzündeki ilerleyici benzeşme olayıdır.

“m, n, ñ, z, j” tonlu ünsüzleriyle biten bir sözcüğe “m” ünsüzüyle başlayan bir ek getirildiğinde (-mA, -mAk, -mAs, -mIz, -mIn, -men, -menen) yumuşak ve geniş geçitli “m” ünsüzü yerini patlayıcı bir tonlu ünsüz olan “b”ye bırakmaktadır:

sın+mas > sın+bas “kırılmaz” (1813), jalğız+mın > jalğız+bın “yalnızım” (1903), tüsin+megen > tüsin+beğen “anlamayan” (1115).

4. 1. 2. 2. 8. 2. 2. (tonsuzlar +) m- > p-

Kazak fonetiğinde düzenli olarak görülen, yumuşak “m” ünsüzündeki ilerleyici benzeşme olayıdır.

Tonsuz ünsüzlerle biten bir sözcüğe ilave “m” ünsüzüyle başlayan bir ek getirildiğinde (-mA, -mAk, -mAs, -mIz, -mIn, -men, -menen) yumuşak ve geniş geçitli m ünsüzü yerini patlayıcı bir tonsuz ünsüz olan “p”ye bırakmaktadır:

tap+maq > tap+paq “bulmak” (1345), unat+maydı > unat+paydı “beğenmez” (429), ket+mes > ket+pes “gitmez” (1961), joq+ma > joq+pa “yok mu?” (2118).

4. 1. 2. 2. 8. 3. n Ünsüzündeki Benzeşmeler:

4. 1. 2. 2. 8. 3. 1. (tonlular +) n- > d-

Kazak fonetiğinde düzenli olarak görülen, yumuşak “n” ünsüzündeki ilerleyici benzeşme olayıdır.

Tonlu ünsüzlerle biten bir sözcüğe “n” ünsüzüyle başlayan bir ek getirildiğinde (-nI, -nIn) genizsi, yumuşak ve geniş geçitli “n” ünsüzü yerini patlayıcı bir tonlu ünsüz olan “d”ye bırakmaktadır.

söz+niñ > söz+diñ “sözün” (2391), tiliñ+ni > tiliñ+di “dilini” (1122), jer+ni > jer+di “yeri” (1143), quday+niñ > quday+diñ “Tanrı’nın” (496), ayağıñ+nı > ayağın+di “ayağını” (1782).

4. 1. 2. 2. 8. 3. 2. (tonsuzlar +) n- > t-

Kazak fonetiğinde düzenli olarak görülen, yumuşak n ünsüzündeki ilerleyici benzeşme olayıdır.

Tonsuz ünsüzlerle biten bir sözcüğe “n” ünsüzüyle başlayan bir getirildiğinde (-nI, -nIñ) genizsi, yumuşak ve geniş geçitli “n” ünsüzü yerini patlayıcı bir tonsuz ünsüz olan “t”ye bırakmaktadır:

jigit+ni > jigit+ti “yiğidi” (1789), Qazaq+niñ > Qazaq+tiñ “Kazak’ın” (1800), köş+niñ > köş+tiñ “göçün” (1084).

4. 1. 2. 2. 8. 4. d Ünsüzündeki Benzeşmeler:

4. 1. 2. 2. 8. 4. 1. (m, n, ñ +) d- > n-

Patlayıcı, tonlu “d” ünsüzündeki ilerleyici benzeşme olayıdır. Ablatif “-dAn” ekinin “m, n, ñ” genizsi ünsüzlerinden herhangi biriyle biten bir sözcüğe getirilmesi durumunda, sözcükteki (-dAn) bu patlayıcı diş ünsüzü “d”, genizsileşerek yerini “n” ünsüzüne terk eder. Dolayısıyla Kazak Türkçesindeki ablatif eki de bu ünsüzlerden sonra -nan, -nen şeklinde kullanılır:

jürgen+den > jürgen+nen “yürümekten” (1994), bilgen+den > bilgen+nen “bilmekten” (1713), öziñ+den > öziñ+nen “kendinden” (2436), jalğan+dan > jalğan+nan “yalandan” (2449).

4. 1. 2. 2. 8. 4. 2. (ünlüler ve r, w, y tonluları +) d- > l-

Patlayıcı “d” ünsüzünün, -DAş isimden isim yapma ekine mahsus olmak üzere, ünlüler ve “r, w, y” ünsüzlerinden sonra akıcı “l” ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

bawır+daş > bawır+las “kardeş” (2361), sır+das > sır+las “sırdaş” (2436).

4. 1. 2. 2.9. Aykırılışma

Bir kelimedede yan yana veya birbirine yakın duran ve boğumlanma nitelikleri bakımından birbirinin tıpkısı veya benzeri olan iki ünsüzden birinin, kendi boğumlanma noktasını ötekinden ayırarak başka bir ünsüze dönüşmesi olayıdır. Bu olay daha çok “r”

ve “n” seslerinin tekrarını önleme çabasından doğmuştur. Kazak Türkçesinde de örneği fazla değildir (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.49).

molla > molda “molla” (080), minnet > mindet “minnet” (023), isig > ıssıq > ıstıq “sıcak” (666), sünnet > sündet “sünnet” (936).

4. 1. 2. 2. 10. Ünsüz İkizleşmesi

İç seste iki ünlü arasında bulunan bazı ünsüzlerin iki ayrı heceye ait olmak şartıyla yinelenmeleri olayıdır (Karaağaç, 2012, s. 131).

Aynı ünsüzün, sözün neresinde olursa olsun yan yana gelmesidir.

(ap+aq >) apaq > appaq “bembeyaz” (1528), qatığ > qattı “sert” (1584).

4. 1. 2. 2. 11. Ünsüz Tekleşmesi

İkiz ünsüzlerin bertaraf edilmesi amacıyla ortaya çıkmış ses olayıdır. Türkçenin ses yapısına uygun değildir. Kazak Türkçesinde örneği çoktur. Genellikle alıntı kelimelerde görülmektedir.

Dilimize Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden geçmiş bazı sözlerin iç seslerindeki çift ünsüzlerin tekleşmesi olayıdır (Korkmaz, 2003, s. 210).

dükkân > düken “dükkân” (472), ellig > elüw “elli” (482), kuvvet > quwat “kuvvet” (497), ottuz > otız “otuz” (2165).

4. 1. 2. 2. 12. Ünsüz Türemesi

Boğumlanma hareketleri arasındaki sinkronizmin bozulmasıdır. Kazak Türkçesinde bazı kelimelerde düzenli ve kurallı olmayan “t, w, j, y, ğ, m” ünsüzlerinin türediği görülür (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018, s.49).

4. 1. 2. 2. 12. 1. Kelime Başında Ünsüz Türemesi:

ipek > yipek > jibek “ipek” (1798), ığla- > yığla- > yıla- > jıla- “ağla-” (2135), üzüm > *yüzüm > jüzim “üzüm” (505).

4. 1. 2. 2. 12. 2. Kelime Ortasında Ünsüz Türemesi:

çekürge > şegirtke “çekirge” (2162), it > iyt “it, köpek” (1125), sıpa- > sıypa- “okşa-” (1208), qın > qıyın “zor” (1283), qımıl > qıymıl “hareket” (1421), tönlelek > döngelek “tekerlek” (507), sûret > süwret “resim, suret” (1693), îmân > iyman “iman” (1243), fâide > payda “fayda” (1166), kâ’ide > qağıyda “kaide” (733).

4. 1. 2. 2. 12. 3. Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi:

mülde > müldem “asla” (152), gedâ > kedey “geda, fakir” (2215), ya’ni > yağnıy “yani” (1477), tahte > taqtay “tahta” (2268), resmî > resmiy “resmi” (1365), tarfhî > tarıyxıy “tarihi” (1138).

4. 1. 2. 2. 13. Ünsüz Düşmesi

Kazak Türkçesinde “h, t, w, g, ğ, l, r” gibi bazı sesler düşer. Ünsüz düşürme olayı, Kazak Türkçesinde alıntı sözcüklerinde bulunan ve Türk hançerisine aykırı seslerde görülebildiği gibi; Eski Türkçeye ait birtakım ünsüzler için de geçerli olabilmektedir.

4. 1. 2. 2. 13. 1. Kelime Başında Ünsüz Düşmesi:

‘ayb > ayıp “ayıp” (970), ‘ayân > ayan “açık, ayan beyan” (1075), ‘âdet > âdet “adet” (1424), ‘âlem > âlem “alem” (2006), ‘asker > âsker “asker” (2008), ‘umr > ömir “ömür” (2160), hareket > äreket “hareket” (702), vekil > ökil “vekil” (1145), vasiyet > ösiyet “vasiyet” (1845).

Söz başında, Arapça sözcüklerin orijinallerinde bulunan ve Türkçenin hiçbir lehçesinde mevcut olmayan [ɣ] ayın sesi düşer. Sözün hem başında, hem içinde, hem de sonunda görülür: ‘âdet > âdet “adet” (1424), ‘umr > ömir “ömür” (2160).

Türkçe’de zaten bulunmayan, alıntı sözcüklerdeki gırtlak ünsüzü “h” düşürülür. Bu sesin, bütün Türk şivelerindeki gibi Kazak Türkçesinde de bulunmaması, “h”nin bir şekilde bertaraf edilmesi ihtiyacını gündeme getirmektedir. Bu sebepten Kazak Türkçesinde, “h”yi ya “q”ya çevirmekte veya düşürmektedir. Olay, hem sözcük başında, hem sözcük içinde ve hem de sözcük sonunda görülür: hareket > äreket “hareket” (702).

Sözcük başında, yarı ünlü olarak kabul edilen ve Arapça asıllı sözcüklerde bulunan, (çift) dudak ünsüzü w [ɰ], sonrasındaki düz ünlüyü yuvarlaklaştırarak “o, ö” ve “u”ya dönüştürür ve sonra da düşer: vekil > ökil “vekil” (1145).

4. 1. 2. 2. 13. 2. Kelime Ortasında Ünsüz Düşmesi:

ma’nâ > mäni(si) “mana, önem” (2295), köhne > köne “eski, köhne” (734), oltur > otır- “otur-” (817), qulqaq > qulaq “kulak” (2385), bolıp > bop “olup” (841), bütkil > бүkil “bütün” (853).

4. 1. 2. 2. 13. 3. Kelime Sonunda Ünsüz Düşmesi:

kiçig > kişi “küçük” (1507), tiriğ > tiri “diri” (1537), uluğ > ulı “ulu” (2230), günâh > künä “günah” (739), pâdişah > patşa “padişah” (746), dost > dos “dost, arkadaş” (2322).

4. 1. 2. 2. 14. Hece Düşmesi

Kazak Türkçesinde kurallı bir ses olayı değildir. Hemen hemen bütün hece düşmeleri için birer türden örnek mevcuttur (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun, 2015, s. 50).

körüp turur > körip tur “görüyor” (803), bağatur > batır “bahadır” (2163), alıp bar- > *ap bar- > apar- “götür-” (2278), sodan soñ > *sosoñ > sosın “ondan sonra” (546), birlen > menen > men “ile” (1016).

4. 1. 2. 2. 15. Yer Değiştirme (Metatez / Göçüşme)

Bazı hâllerde kelime içindeki iki sesin yerleri değişir. Genel olarak söyleyişi kolaylaştırma yönünde meydana gelen bu değişikliğe göçüşme denir. (Banguoğlu, 2011, s. 70).

Kelime içerisindeki iki sesin yer değiştirmesi olayıdır. İki şekilde olabilir:

4. 1. 2. 2. 15. 1. Yakın Yer Değiştirme

Söz içinde yan yana duran seslerin yer değiştirmesi olayıdır.

eşit- > esti- “ışit-” (1018), Teñri > Tãñir “Tanrı” (1546), qınya- > qıyna- “zorlamak, eziyet etmek” (2330).

4. 1. 2. 2. 15. 2. Uzak Yer Değiştirme

Yan yana durmayan, aralarında başka seslerin de bulunduğu seslerin bazı sözcüklerde yer değiştirmesi olayıdır.

aylan- > aynal- “etrafında dönmek” (044), la‘net > nãlet (nağilet) “lanet” (1123).

4. 1. 2. 2. 16. Ünsüzlerde Düzenli Ses Değişmeleri

4. 1. 2. 2. 16. 1. ç > ş

Kazak Türkçesinin en karakteristik özelliklerinden biridir. Türkçe ve alıntı bütün sözcüklerdeki “ç” sesi Kazak Türkçesinde “ş” sesine döner.

Kelime başında: çık- > şıq- “çık-” (1137), çakır- > şaqır- “çağır-” (1159), çapan > şapan “kaftan” (1865).

Kelime ortasında: uçun > üşin “için” (1213), kaçan > qaşan “ne zaman” (1392), bahçe > baqşa “bahçe” (2068).

Kelime sonunda: uç > üş “üç” (1916), küç > küş “(1955), ığaç > ağaş (2011).

4. 1. 2. 2. 16. 2. ş > s

Kazakçanın en belirgin ses değişikliklerinden biridir. Bir diş-damak ünsüzü olan “ş”nin bir diş ünsüzü olan “s”ye dönüşmesi olayıdır. Birkaç istisnası dışında tamamen kurallıdır.

Kelime başında: şerik > serik “ortak, yol arkadaşı” (1205), şol > sol “o” (1880), şart > *şert > sert “ant, yemin” (2239).

Kelime ortasında: düşün- > tüşün- “düşünmek” (2260), döşek > tösek “döşek, yatak” (475), deşik > tesik “delik, deşik” (1512).

Kelime sonunda: baş > bas “baş” (2016), yaş > jas “genç, yaş” (1696), yetmiş > jetpis “yetmiş” (2166).

4. 1. 2. 2. 16. 3. f > p

Türkçede bulunmayan, alıntı sözlerdeki sızıcı diş-dudak ünsüzü “f”nin söz başında patlayıcı bir dudak ünsüz olan “p”ye dönüştürülmesi olayıdır. Kazak Türkçesi için düzenli ve kurallıdır. Türk dilinin hançeresine uygun olmayan “f” ünsüzünün KazakTürkçesinde “-ancak” birkaç istisna dışında- bütünüyle Türkçeleştiği gözlenmektedir. Bu değişme Rusça kelimelerde yoktur.

Kelime başında: faide > payda “fayda” (773), fikr > pikir “fikir” (1331), ferâset > parasat “feraset” (019).

Kelime ortasında: sefer > sapar “sefer” (184), kâfir > kâpir “kâfir” (1254), tâife > taypa “tayfa” (1328).

Kelime sonunda: taraf > tarap “taraf” (332), harf > ärip “harf” (2391).

4. 1. 2. 2. 16. 4. g > y

“g” sesinin sızıcılığının artması sızıcılaştıktan sonra akıcı hâle gelmesi ve “y” ünsüzüne dönüşmesi olayıdır. Kıpçak lehçeleri için karakteristik olan “ğ > y” değişmesinin paralelidir.

Kelime ortasında: öğren- > *öyren- > üyren- “öğren-” (1182), tüge > tüye “deve” (1424), tegin > deyin “değın, dek” (1490).

Kelime sonunda: teg- > tiy- “değ-” (1508).

4. 1. 2. 2. 16. 5. ğ > y

Arka damak ünsüzü “ğ”nin ön damağa yakınlaşıp tamamen sızıcı hâle gelmesi ile “y”ye dönüşmesidir. Kıpçak lehçelerinin karakteristik ses özelliklerindedir.

Kelime ortasında: sığır > sıyır “sığır” (679), bağla- > bayla- “bağla-” (758), buğday > bıyday “buğday” (477).

Kelime sonunda: yığ- > jıy- “yığ-” (557), andağ > onday “onun gibi” (739).

4. 1. 2. 2. 16. 6. ğ > w

Söz içinde ve sonunda, arka damak “ğ” ünsüzünün, sızıcılaşıp dudaklaşarak çift dudak “v”sine (w) dönüşmesi olayıdır. Kıpçak lehçelerinin karakteristik ses değişmesidir.

Kelime ortasında: ağıl > awıl “köy” (999), soğı- > suwı- “soğu-” (297), toğrı > tuwra “doğru” (2182).

Kelime sonunda: yağ- > jaw- “yağ-” (145), tağ > taw “dağ” (2436), tuğ- > tuw- “doğ-” (2444).

4. 1. 2. 2. 16. 7. y > j (c)

Söz başındaki “y” ünsüzünün öndamaklılaşması ve sızıcılaşması neticesinde “j”ye dönüşmesi olayıdır. Diğer Kıpçak lehçelerinde de görülebilen bu ses olayı, Kazak Türkçesinde düzenlidir ve Kazak Türkçesi için karakteristiktir. Kazak Türkçesinde hem “c” hem de “j” olarak söylenir. Bugün Kazakistan’ın erdeyse bütün bölgelerinde yazıda “j [ж]” olan ses “c” olarak telâffuz edilir. Ancak yazı dilinin tesirinde kalarak zorlama bir telâffuzla konuşmaya çalışan bazı gençler ile Kuzey Kazakistan Kazaklarının küçük bir bölümünün, bu sesi “j” olarak söylediğini biliyoruz.

Kelime başında: **yıl** > **jil** “yıl” (028), **yön** > **jön** “yön” (037), **yürek** > **jürek** “yürek” (467), **yiğit** > **jigit** “yiğit” (542).

4. 1. 2. 2. 16. 8. **d > dh > y**

Eski Türkçede sözcük içinde, dil ve dış bölgesinde “d” ve “z” ünsüzlerinin arasında söylenen “dh (ḏ)” ünsüzünün sızıcılığını arttırarak, damağın daha arkalarına doğru yaklaşması sonucu “y”ye dönüşmesi olayıdır.

Kelime ortasında: **adaq** > **adhaq** > **ayaq** “ayak” (781), **adğır** > **adhğır** > **ayğır** “aygır” (898), **quдруq** > **qudhruq** > **quyrıq** “kuyruk” (1798), **sedrek** > **sedhrek** > **siyrek** “seyrek” (2215).

Kelime sonunda: **tod-** > **todh-** > **toy-** “toy, düğün” (197), (**qot-**) **qod-** > **qodh-** > **qoy-** “koy-” (297), **ked-** (ket-) > **kedh-** > **kiy-** “giy” (513).

4. 1. 2. 2. 17. Ünsüzlerdeki Düzensiz Ses Değişmeleri

4. 1. 2. 2. 17. 1. **ε > ğ**

Sözcük başında ve sözcük içinde, Arapça sözcüklerin orijinallerindeki, Türk şivelerinin hiçbirinde bulunmayan [ε] ayın sesinin “ğ” ünsüzüne dönüşmesi olayıdır. Bu ses olayı, Kazak Türkçesinde düzenli değildir.

Kelime başında: **‘aceb** > **ğajap** “acep, acaba” (686), **‘ibâdet** > **ğıybadat** “ibadet” (750), **‘âlim** > **ğalım** “âlim” (841).

Kelime ortasında: **cemâ‘at** > **jamağat** “cemaat” (1579), **sâ‘at** > **sağat** “saat” (1667).

4. 1. 2. 2. 17. 2. **b > *w > y**

Sözcük sonunda ve sözcük içinde hece sonunda, bir süreksiz dudak ünsüzü olan “b”nin önce süreklileşerek diş-damak ünsüzü “v”ye*, sonra ise damaklılaşarak “y” ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

Kelime sonunda: **seb-** > ***sew-** > ***söw-** > **süy-** “sev-” (1731), **eb** > ***ew** > ***öw** > **üy** “ev” (1810).

4. 1. 2. 2. 17. 3. **b > p**

Tonlu “b” ünsüzünün tonsuzlaşarak “p”ye dönüşmesi olayıdır.

Kelime başında: **bıçak** > **pışaq** “bıçak” (038), **biş-** > **pis-** “piş-” (1606).

Kelime ortasında: a**h**â**r** > *a**q**bar > a**q**par “haber” (1334), es**b**â**b** > as**p**ap “malzeme” (507).

Kelime sonunda: cevâ**b** > jawap “cevap” (546), kitâ**b** > kitap “kitap” (848), sebeb > se**b**ep “sebe**p**” (866).

4. 1. 2. 2. 17. 4. d > t

Tonlu “d” ünsüzünün tonsuzlaşarak “t”ye dönüşmesi olayıdır.

Kelime ortasında: pâ**d**ı**ş**ah > *pad**ş**ah > pat**ş**a “padi**ş**ah” (930).

Kelime sonunda: maks**a**d > ma**q**sat “maks**a**t” (1106).

4. 1. 2. 2. 17. 5. f > p > b

Türkçede zaten bulunmayan “f”nin, sözcük başında ve sözcük içinde önce “p”ye, daha sonra ise tonlularak “b”ye dönüşmesi olayıdır. “f > p” Kazak Türkçesinde oldukça yaygın bir ses olayıdır.

Kelime başında: felan > p**a**len > balen “felan” (1597), fatiha > *pata > bata “dua” (1738).

Kelime ortasında: ke**f**en > ke**b**in “kefen” (2065), la**f**z > le**b**iz “lafiz, söylenen söz” (628).

4. 1. 2. 2. 17. 6. g > k

Tonlu “g” ünsüzünün tonsuzlaşarak “k”ye dönüşmesi olayıdır.

Kelime başında: gedâ > kedey “fakir, yoksul” (2215), g**ü**nâ**h** > k**ü**nâ “g**ü**nah” (2460).

Kelime ortasında: ü**g**i > ü**k**i “bayku**ş**” (209).

4. 1. 2. 2. 17. 7. g > w

Sözcük içinde, ön damak “g” ünsüzünün, sızıcılaşıp dudaklaşarak çift dudak “v”sine (w) dönüşmesi olayıdır. Genellikle kelime içinde görülür.

Kelime ortasında: bir+eg**ü** > bire**w**(i) “biri” (840), üç+eg**ü** > üç**w**(i) “üçü” (1187), bi**ş**+eg**ü** > bes**w**(i) “be**ş**i” (2199).

4. 1. 2. 2. 17. 8. ğ > q

Bir arka damak tonlusu olan “ğ” ünsüzünün tonsuzlaştırılarak “q”ya dönüşmesi olayıdır.

Kelime başında: ğayret > qayrat “gayret” (202).

Kelime ortasında: kısğa > kısqa “kısa” (012).

Kelime sonunda: sasığ > sasıq “pis koku” (1839).

4. 1. 2. 2. 17. 9. h (x) > q

Türkçede zaten bulunmayan, alıntı sözlerdeki gırtlak ünsüzü “h”nin bir patlayıcı arka damak ünsüzü olan “q”ya dönüştürülmesi olayıdır.

Kelime başında: hazir > qazir “hazır” (1876), hasret > qasiret “hasret” (2013), hizmet > qızmet “hizmet” (2249).

Kelime ortasında: baht > baqıt “baht” (1144), âhir (zamân) > aqır (zaman) “ahir” (1152), rahat > raqat “rahat” (2130).

4. 1. 2. 2. 17. 10. k > g

İki ünlü arasında kalan tonsuz arka damak ünsüzü “k”nin tonlularak “g”ye dönüştürülmesi olayıdır.

Kelime başında: köri > göri “göre” (977).

Kelime ortasında: öküz > ögiz “öküz” (012), sekiz > segiz “sekiz” (041), tükel > tügel “tam” (937), çekürge > şegirtke “çekirge” (2162).

4. 1. 2. 2. 17. 11. l > d

Kelime ortasında, tonlu ve geniş geçitli olarak telâffuz edilen çift ön damak ünsüzünün (- ll-) ikincisinin “-ll- > -ld-” şeklinde aykırılarak tonlu ve patlayıcı bir diş ünsüzü olan “d” ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

Kelime ortasında: molla > molda “molla” (1254).

4. 1. 2. 2. 17. 12. m > b

Kelime başında ve kelime ortasında, dudak ünsüzlerinden geniş geçitli “m” ünsüzünün patlayıcılaşarak ve süreksizleşerek “b” ünsüzüne dönüşmesi olayıdır. Örnekleri azdır.

Kelime başında: **m**uhkem > **b**ekem “sağlam” (309).

Kelime ortasında: mer**h**amet > mar**q**abat “merhamet” (1210), yağ**m**ur > ja**ñ**bir “yağmur” (208), (em**g**ek >) *egmek > e**ñ**bek “emek” (274), kıy**m**et > *qı**m**mat > qı**m**bat “pahalı, değerli” (830).

4. 1. 2. 2. 17. 13. m > p

Kelime ortasında, tonsuz ünsüzlerin yanında kalan tonlu dudak ünsüzü “m”nin, ilerleyici benzeşme yoluyla tonsuzlaşması ve yine bir dudak ünsüzü olan “p”ye dönüşmesi olayıdır.

Kelime ortasında: â**m**ân > as**p**an “gökyüzü” (853), yet**m**iş > jet**p**is “yetmiş” (1151), du**ş**man > du**ş**pan “düşman” (950).

4. 1. 2. 2. 17. 14. ñ > g/ğ > y

Kelime ortasında, geniz ünsüzü “ñ”nin ilk önce “g” veya “ğ”ya, daha sonra ise ön damağa geçerek “y” ünsüzüne dönüşmesi olayıdır. “ñ”nin ilk değişim sürecinde, “ğ”dan daha çok “y”e dönüştüğü görülmektedir.

Kelime ortasında: mü**ñ**üz > mü**g**üz > mü**y**iz “boynuz” (1592), kö**ñ**lek > kö**g**lek > kö**y**lek “gömlek” (209), sü**ñ**ük > sü**g**ek > sü**y**ek “kemik” (686).

4. 1. 2. 2. 17. 15. ñ > ğ

Kelime ortasında, geniz ünsüzü “ñ”nin arka damağa geçerek “ğ” ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

Kelime ortasında: yal**ñ**uz (yalnğuz) > jal**ğ**ız “yalnız” (688), o**ñ**a > o**ñ**a(n) > o**ğ**an “ona” (970).

4. 1. 2. 2. 17. 16. p > b

Genellikle kelime ortasında görülür ve iki ünlü arasında kalan tonsuz dudak ünsüzü “p”nin tonlularak “b”ye dönüştürülmesi olayıdır.

Kelime ortasında: q**pa**q > q**ba**q “kapak” (1154), t**pe** > t**be** “tepe” (707), i**pek** > j**ib**ek “ipek” (1530).

4. 1. 2. 2. 17. 17. q > ğ

İki ünlü arasında kalan tonsuz arka damak ünsüzü “q”nın tonlularak “ğ”ya dönüştürülmesi olayıdır. Bu ses olayı da yalnızca kelime ortasında gerçekleşir.

Kelime ortasında: to**q**uz > to**ğ**uz “dokuz” (235), yo**q**aru > jo**ğ**arı “yukarı” (454).

4. 1. 2. 2. 17. 18. s > *ç > ş

Kelime başında bir sızıcı ve tonsuz diş ünsüzü olan “s”nin, önce muhtemelen damağa yaklaşarak tonsuz ve patlayıcı diş-damak ünsüzü “ç”ye, oradan da Kazak Türkçesinin düzenli “ç > ş” değişimine tabi olarak sızıcı ve tonsuz diş-damak ünsüzü olan “ş”ye dönüşmesi olayıdır.

Kelime başında: sa**ç** > ***ça**ç > **şa**ş “saç” (898).

4. 1. 2. 2. 17. 19. t > d

Tonsuz bir diş ünsüzü “t”nin tonlularak “d”ye dönüşmesi olayıdır. Kazak Türkçesinde kelime başında görülür.

Kelime başında: ta**la** > **da**la “dışarı” (1911), ta**w**ış > **da**wıs “ses” (523), te**g**in > **de**yin “değin” (599).

5. BEŞİNCİ BÖLÜM

5. 1. Metnin Transkripsiyonu

KULLANILAN TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

Kiril Alfabeti	Transkripsiyon Alfabeti
А а	a
Ә ә	ä
Б б	b
В в	v
Г г	g
Ғ ғ	ğ
Д д	d
Е е	ye
Ё ё	yo
Ж ж	j
З з	z
И и	iy, iy, i
Й й	y
К к	k
Қ қ	q
Л л	l
М м	m
Н н	n
Ң ң	ñ
О о	o
Ө ө	ö
П п	p
Р р	r
С с	s
Т т	t
У у	uv, üv, v
Ұ ұ	u
Ү ү	ü
Ф ф	f
Х х	x
Һ һ	h
Ц ц	ts
Ч ч	ç
Ш ш	ş
Щ щ	şç
Ы ы	ı
І і	i
Э э	e
Ю ю	yu
Я я	ya

001 PROLOG

002 Qazaqtıñ ulı dalasın küngey men küñşığıs jağınan alıp tağaday ıyile tüsip, mıñdağan şaqırımğa sozılğan dünüye jüzindegi eñ biyik tawlar qorşap jatır. Osı aq bastı ğajayıp şıñ, quzdar qazaq jeriniñ üstinen ötetin eskek jelge, azınağan dawıl-boranğa ğana tosqawıl emes, bul tawlar köşken elge de, basqınşı jawdıñ qalıñ qolına da asuw bermes berik qamal. Tek bir jerinde ğana bul ğalamat qıyyalar, şökken narday, dalanıñ bawırına kire, jatağan tartqan. Osı tustan Azıyya men Evropanıñ tüyisken alqabına qaray, jaratılıstıñ özi jaratqan dolı surapılımen birge, aralarına jüzdegen jıldar salıp fangfuwr ulı xandarınıñ, Ätiyllanıñ, Şıñğıstıñ qumırsqaday qujınağan qosındarı tögilgen. Bul qandı jorıqtar eñ aldımın osı arada älmıysaqtan beri egin egip, mal bağıp, qala salıp, beybit jatqan elderdi talqandadı. Odan ötip qazaqtıñ köşpendi baytaq dalasın qızıl qanğa boyap, lek-legimen künbatisqa qaray lap qoydı. Bular basıp ötken jerde tek küñirengen el, küyzelgen dala, küyregen qala ğana qaldı.

003 Bul jolğı şayqas ta — sonıñ biri edi.

004 Joñğar qaqqasınıñ etegindegi Soyqan sayda Qıtay men qazaq äskeriniñ alısqanına mine bir jeti bolğan. Boylawıq jılqı sekildi boy bermey, eki jaq birdey arandağanda, talay qandı awız büriler puşpağınan ilindi. Jüreginiñ tügi bar talay batırlar qayqı qara aldaspandardan qaza taptı. Talay albırt jas ömir sabağınan üzilgen güldey semdi. Biraq kisi qanın tolarsaqtan keşip jürse de selt etpeytin qolbaşlılar maydanğa jurttı töpew ayday berdi. Segizinşi küni jasıl jibek şatırın qırıq qulğa kötertip, maydan şebine Qıtay boğdıxanı Kansıy keldi. Äsker başlıların şaqırıp alıp:

005 — Urıs qalay jürip jatır? — dep surağan.

006 Äyel öñdes, quw tamırday qatıp-semip qalğan, köse qara äsker bası ıyile täjım etip, jawap berdi.

007 — Aldıyyar taqsır, äli iytiğis tüsip jatırımız. Eki jaq birdey qırğında. Bizdiñ şığınımız köptew. Äsker bası özek jarğan şındığın aytqan. Boğdıxan şarşı toptıñ aldında öz äsker basın muqata söyledi.

008 — Aqımaq, — dedi ol, — üş ğasır boyı alısıp Tan dıynastıyyası jeñe almağan bul taypanı sen jeñem dep oylap pa ediñ?

009 — Aldıyyar taqsır, soğıs dep buyırğan öziñiz ğoy.

010 — Soğıs degende men sağan osılay soğıs dep pe edim? Büytip sen olarğa tize körsetip, betin qaytara almaysıñ. Odan da öziñ bılay tur da, künde şabuıldap mazañdı ala bergen oytrat taypasın jap. Eki jurttı birin-biri ala almay, äbden älsirep, endi tentirep ketüwge aynalğanda, sen bir büyirden şıǵa kel de, ekewin eki büktey salıp, bos qalğan jerin basıp al...

011 — Aldıyyar, — dedi anaw basın burınǵısınan da tömen iyip, — qaljırağan oyration oljalaw qıym bolmas. Al qazaq jurttın olay qurtıp, jerin op-oñay basıp ala alamız ba? Ar jaǵında bizden küşi basım Luwssıyya körşisi bar ğoy. Ol bizge qazaq dalasın köpe-körnew talatıp qoya ma?

012 — Luwssıyya üşin qusa bolma. Qazaq jeri ögizdiñ talısında mol, bärimizge de jetedi. Biz Ertistiñ joǵarǵı tusimen Jetisüw, Türkistan uwäliyetin, Şıǵıs Türkistandı tegis bawrımızǵa basamız... Qısqası, Kökşe teñizdiñ oñüstik jaǵasına deyin bizdiki, solüstik jaǵası Luwssıyyaniki boluwı kerek-ti.

013 — Sonda qazaq eli qayda qaladı?

014 — Kökşe teñizdiñ tübinde! Joñǵar taypasın qalay qurtsañ, qazaq jurttın da sonday etip qurtasıñ!

015 — Qup, taqsır.

016 BİRİNŞI BÖLİM

I

017 Qazaq eli bul kezde kökparǵa tartuwǵa dayındalğan serke tärizdi edi. Jan-jaǵınan antalağan qay jawınıñ taqımında ketedi? Älde özara qırılısqan xan, sultandar qanın sorǵalatıp, birewi — ayaǵın, birewi — qolın, birewi — basın qanjıǵalarına baylap äkete me, kim bilsin?

018 El basına töngeli kele jatqan munday awır kezeñdi durıs uǵıp, tereñ boljap, bolaşaq tariyxı men taǵdırınıñ tört jaǵınan birdey soqqalı turğan surapıldan xalqın qutqarar kimi bar?

019 Munday jantalasta xalıq aldıñǵı şepke eñ aldımeneñ öziñiñ täjiriyesin, aqıl-parasatın, tabandılıǵın saluwǵa tiyisti. Öytkeni qazaq elin kökpar etip ala qaşuwǵa dayındalıp jatqan eñ birinşi qası oǵan ayqın edi.

020 Şiñğisxan qurğan monğol xandıǵınıñ ğumırı eki jüz jılğa jetpedi. Bir kezdegi ulı köşpeli memleket — Qaraqurım ordası Qubılaydıñ tusında Pekiyngge köşisimen-aq monğol xandıǵı delinüwden qaldı. Qubılaydan keyingi Qıtay boğdıxandarı endi özderin Şiñğis muragerleri sanap, monğoldıñ atameken köne qonısı tügil, «Bar älemdi titiretüwşi» jiyren saqaldı xanniñ jawlap alğan jerlerin de bawırlarına basqısı keldi. Bular endi bir kezde ulı Qıtay ıymperiyyasın Şiñğisxanniñ küşpen jawlap alğanın, onıñ köp şaharların tıp-tıypıl etip qıyratıp, egistik dalasın malğa jayılm etkisi kelgenin umıttı. Al monğol jerindegi ulı Qaraqurım xandıǵı da bölşektene bastadı. Özara qırqıs, janjal bir jaǵınan, küngey ürdisinde payda bolğan mançjuwr xandarınıñ uzaq jılǵı urıstarı ekinşi jaǵınan berekesin alıp, bulardıñ burınǵıday ırgeli el bolıp otıruwına mümkindik bermedi. Onıñ üstine negizgi kāsibi mal baǵuw bolğan, är awlı är bölek qonğan monğol şonjarlarına qıs — qıstaw, jaz — jaylaw jetpey, elge qonıs, malğa öris tapşılıǵı taǵı bir päle boldı. Äsirese batıs monğol taypaları — Çoras, Oyrat, Torǵawıt, Tölewit ruwları Qıtay boğdıxandarınıñ tegewrinine şıday almay atameken qonıstarın tastap, jer izdep bosıp ketken. Bir bölegi Sibir jerine, qalğanı Ertis boyına, Tarbaǵatay tawına qaray oyıstı. Qalmaq atalğan bir bölegi jer izdep, köşe-köşe tipti Edildiñ tömengi saǵasına ötip ketip, Aydarxan (Astraxan) mañayında köşpeli aymaq bop turıp qaldı. Batisqa qaray ıǵısқан bul elderdi Qıtay boğdıxandarı Sibirge, qazaq jerine jāne Orta Azıyyaǵa öziniñ ıqpalın jürgizüwdegi aldıñǵı şebi dep sanadı. Al bul zulımdıq sayasatqa köngisi kelmey, özderine qarsı şıqqan key qontayşılardı awıl-aymaǵımen, bala-şaǵasına deyin qaldırmay qırıp tastap otırdı. Endi Qıtay zardabınan qorıqqan jurt oyısıp kep, Tarbaǵatay tawın, İle özeniniñ saǵasın, Jaysan (Zaysan) köliniñ öñirin mekendedi.

021 Osı arada olar aman qalğan ruwların jıynap köşpeli memleket — Joñǵar xandıǵın qurğan. Bir miñ altı jüz otız törtinşi jılı bul xandıqtıñ qontayşısı bop Xara-Xula batırdıñ balası Batuwr saylanǵan. Bul qontayşınıñ mañına endi Eniysey, Ertis özenderiniñ jaǵasın jaylağan monğoldıñ basqa da usaq ruwları jıynala bastadı. Östip Joñǵar xandıǵı ülken küşke aynalǵan. Ol öziniñ ordasın Zaysan köliniñ jaǵasına köşirgen. Däl qasında payda bola qalğan köşpeli jawınger memleketke Qıtay sayasatşılardı endi qobaljıy qaradı...

022 Batuwr qontayşısı özi ölgenşe orıs patşalarımın tatuw bola otırıp, Joñǵar xandıǵın küşeytüwdi arman etti. Batuwr negizgi sayasatın Qıtay boğdıxandarınıñ aqılınan Oñtüstik Sibir men qazaq jerin aluwǵa qurdı. Aldımen ol Tāwekel xanmen, soñınan Esim xanmen san ayqastı, biraq degenine jete almadı.

023 Batuwr ölgennen keyin onıñ ornın ülken ulı Senge, sodan keyin kişi balası Qalden bastı. Qalden Qıtay ıymeratorınıñ jarlıǵı boyınşa osı kezde bas köterip erewilge sıqqan, özderimen qandas Şıǵıs Mongolıyyanıñ orta şarqı ruwların ayamay qırdı. Bul ara endi qulazıǵan quw dalaǵa aynaldı. Söytse de, joñǵardıñ qaraqurım bop ösip kele jatqan mal basına jayılım taǵı tarşılıq etti. Sonda barıp Qalden Boşuqtı Joñǵar xandıǵın Qalqa öñirin qosıp alıp, keñeytpek boldı. Osı sayasatpen ol qontayşı ordasın İle özeniniñ jaǵasına Tuwvadaǵı Xemçiyk özeniniñ boyına, soñınan Qobda özeniniñ tömengi saǵasına köşirdi. Bul kezde Joñǵar xandıǵına Tiybet, Eniysey özeniniñ öñirindegi qırǵız ruwları men bükil Altay tawınıñ aymaǵı kirdi. Osınşama jerge qoja bolǵan Joñǵar qontayşısı endi Qalqanı da qosıp alamnı dep jorıqqa attandı. Biraq Qıtaydıñ Mançjuwr (Tsıyn) xandıǵınan jeñilip qap, Qalqanı Qıtay aldı. Osı jorıqtan turmastay bolıp küyregen Qalden özin-özi bawızdap öltirdi. Qalden öziniñ üstemdigin jürgizip turǵan kezinde, baq kündesim bolmasın dep aǵayın-tuwıstarın da ayaǵan joq. Bas kötergenin qurtıp jiberip otırdı. Osınday qurtam degen jaqınınıñ biri, nemesi Sıban Raptan Tuwrfanǵa qaştı. Qalden Qalqanı qosıp alamnı dep jorıqqa attanǵanda, Sıban Raptan öz eline qaytıp kelip, Buwratal özeniniñ boyın jayladı. Birte-birte ol bükil Joñǵar elin özine baǵındırdı. Qalden özin-özi öltirgennen keyin, bir miñ altı jüz toqsan jetinşi jılı bükil Joñǵar qontayşısı osı Sıban Raptan boldı. Sıban Raptan Qıtay eline äkesiniñ inisi Qaldennen kem jaw bolǵan joq, Qıtay ıymeratorımen sırt baylanısı tüzüw sanalǵanmen, körşiles qalalarına şabuwlın toqtatpadı. Al Sıban Raptan, balası Qalden Tserenmen qosılıp, Xalş duwanın tonawdan bastap Qıtayǵa qarsı soǵıs aşqanda, Djuwngonıñ jaña Tsıyn dıynastıyasınıñ ıymeratorı Kansıy sol jılı Joñǵar jerin bütindey burınǵı özderiniñ knyazdarına qaytarıp, Sıban Raptanǵa Ertis boyınan ğana şaǵın jayılım qalsın dep «Fiymen» (jarlıq) berdi. Bul jarlıq boyınşa Sıban Raptan Qıtay boǵdıxanı ökilin qatıstırıp, Joñǵar eliniñ Qurıltayın şaqıruwǵa mindetti edi. Qurıltaydan keyin Qıtay eline şabuwl jasay bergen Joñǵar xandıǵı endi qazaq jerine bettewge tiyisti. Söytip Qıtay boǵdıxanı özimen iytiǵıs tüsip jürgen qazaq xalqın da muqatpaq boldı. Bunı istemese, Qıtaydıñ qalıñ äskerin Sıban Raptanǵa qarsı attandırıp, Joñǵar ordasın birjolata kül-talqan etemiz dep qorqıttı. Qıtay men Joñǵar xandıǵınıñ arasında joyqın soǵıs bastalatını mümkün bop qalǵanday edi, biraq Qıtay şekarasındaǵı Joñǵar ruwları Kansıydıñ qaharınan ıǵıp, endi İleni quldılay tömen köşip, köbi Altınemel tusına kelip ornalasqan. Qontayşı Sıban Raptan İle özeniniñ küngeyi, Sarın şaharınıñ küñşıǵıs tusına öziniñ ordasın tikti.

024 Biraq, sonaw Qıtay şekarasınıan köşip kelgen qalıñ Joñğar eli bir İleniñ boyına sıyyar ma, äriyne, sıymaydı. Qalayda qonıs keñitüw kerek... Osı kezde Kansıy qazaaptı. Biraq Kansıy ölgenmen, onıñ qalıñ äskeri qaldı. Joñğardıñ Qıtayğa küş-quwatı jetpeydi, jarmasarı bayağı üyrenisken jawı, qazaq eli. Olardıñ jüz miñ attı äskerine qazır qazaqtıñ tötep berer jayı joq. Äriyne, bul kezdegi Joñğar äskeri Qalden kezindegi şoqpar, soyıl ustağan jabayı, tağı äsker emes. Äsker sapın Evropa tärtibimen qurğan, soğıs täsilin evropaşa jürgize alar zeñbiregi, bilte mıltağı bar. Oğan Joñğar jawıngerleriniñ ğasırlar boyğı urıs-soğıs täjiriyesin, tözimdiligin, jankeştiligin qossañız qanday küşke aynaladı.

025 Joñğar äskerin munday mıqtılıqqa jetkizgen Sıban Raptan, onıñ jawınger balası Qalden Tseren men jaldama Qıtay äskeri mamandarı edi. Buğan şved ofiytseri İyogann Guwstav Renat ta az üles qosqan joq. Ol Joñğar jasağı Buwxgolts ekspediysiyasını qurtqan urısta Öskemen bekinisiniñ janında qolğa tüsken kişi ofiytser edi. Osı uwnter-ofiytser Sıban Raptan äskerin Evropa tärtibimen qurwdı, soğıstı Evropa äskerleriniñ ädisimen jürgizüwdi üyretti. Oyrat ustalarına zeñbirek quydırdı. Joñğar eli bilmeytin önerlermen tanıstırdı, tipti baspaxana da aştı. Osınday on qolınan öneri tamğan, köp ğılımnan xabarı bar Renat pen Qıtaydıñ jaldama mamandarı Joñğar äskerin soğıstıñ jaña täsilderimen tanıstırdı. Endi olar Orta Azıyqa, qazaq jawıngerlerine jat, jan şıdaspas aybarlı küşke aynaldı.

026 Bul tusta «Ülken Orda» xanı bolıp, Jänibek xannıñ kenjesi Jädek urpağı, Täwke xannıñ bäybişesinen tuwğan Bolat otırğan. Biraq, bul bozökpe, el basın biriktirip jawğa qarısı qoyudıñ ornına, Orta jüzdiñ azuwlı ruwlarınıñ talasınıan asa almay jürgen şöre-şöre xan. Özi köpten awruw, köp isti nemere inisi Sämeke atqaradı. Kişi jüzdiñ xanı — Abdolla sultannıñ balası Äbilqayır, Ulı jüzdiñ xanı Jolbarıs — Äbilqayırmen äkesi bir, şeşeleri bölek. Bu da rasında qadiri bälendey küşti kisi emes. Orta jüzge kiretin qalıñ Nayman, Joñğar xandı ğımen irgeles, öz aldına jatqan bir taypa el. Bulardıñ başıları — Sibir xandarınıñ urpağına jatatın Bökey xannıñ şöberesi Tursınnan tuwğan kökjal böri Baraq pen Küşik sultandar.

027 Buniñ aldında Türkistandı astana etip, Ülken Orda xanı bop Esimniñ nemesi Jäñgirden tuwğan Täwke otırğan.

028 Täwke!

029 Ol küşeyip kele jatqan Joñğar xandıǵınıñ qazaq eline öte qawipti ekenin birden túsindi. Sondıqtan da Täwke Rossıyyamen qarım-qatınasın jaqsartıp, oğan arqa süyemek bop, birneşe ret äreket etken. Bir miñ jeti jüz ekinşi jılı-aq Öskemen bekinisterine qazaq elşilerin jiberdi. Biraq olardı jolay oyrattar ustap alıp öltirgen. Sodan on üş jıl keyin Täwke qarım-qatınasımızdı jöndeyik dep, orıs patşasınıñ qaramaǵındaǵı Uwfa qalasına Tayqımurın biydi bas etip elşilerin qaytadan attandırdı. Biraq Uwfadan xabar kelgenşe, köp jıldardan beri sırat Täwke bir miñ jeti jüz on besinşi jıldıñ ayaǵında qaytı boldı.

030 Täwke basınan talay ayqastı ötkizdi. Türkistan Sayramdı alamin dep qalıñ qolmen kelgen Buxara, Qoqan, Xıywa xandarına tötep bere aldı. Äsirese, Täwke Joñğar noyandarımen köp alıstı. Bul ayqastarında ol ünemi qırǵız elimen birge boldı. Qırǵız manabı Tiyes arqaşanda Joñğarǵa qarsı Täwkemen bir sapta şıqtı. Qazaq, qırǵız arasında Täwke xan men Tiyes manaptı bölmey, eki xalıqtıñ dostıǵınıñ beynesi etip, Täwke — Tiyes dep, qosaqtay atadı. Täwke xan kezinde qırǵızdıñ köp-köp awılı qazaq awıldarımen aralas, ändiyjan mañayın, Şuw, Şarın özenderiniñ boyın jayladı.

031 Sol kezdegi qazaqtıñ alǵır biyleri — Qarakesek ruwınan şıqqan, otızdardan jaña asqan qaz dawıstı Qazıbek, Üysin Töle biyler, äz Täwkeniñ ordasına jiyi kelip, xanniñ el biylew isine arnalǵan ataqtı erejesi «Jeti jarǵısınıñ» jazıluwına kömektesti. Sonaw Bayanawlanı jaylaǵan qalıñ Qarjasqa jatatın Altınorı ruwınan atı şuwlı Qalqamanulı Temirǵalıy — Buqar jıraw jıyırma besinde äz Täwkeniñ ordasına kep, saray aqını atandı. Täwke xan alpıstan asa berip düniye salǵanda, bar qazaq aza tutup, ardaqtap onı Qoja Axmet Yassawıydıñ mazarınıñ tübine qoydı.

032 Ülken talas-tartıspen, qazaqtıñ bastı biyeleriniñ qoldawımen Orta jüz taǵına Esimxanniñ ekinşi balası, Jäñgirdiñ inisi, Sırdaqtıñ nemeresi Kerey sultannan tuwǵan Qayıp otırdı. Täwke oqıy almay ketken orıs äkimderiniñ sälem xatın bul oqıdı. Sol küni-aq ol Uwfaǵa «Uşpuw xatlarıñızdı alıp quwanıp qaldıq» dep jawap qayırdı. Qayıp nemere aǵası Täwkeniñ ustaǵan jolin durıs dep taptı. Sol jılı jaz toqsanniñ ayaǵında Tobıl qalasındaǵı Sibir güwbernatorı Gagarıyngge Ekeşulı Bekbolat bıy men Böriwlı Baydäwlet aqsaqaldı bas etip, elşi jiberdi. Güwbernator aq patşa aǵzamǵa jetkizsin dep arawlı xat jazıldı. Bul xatta orıs eli bizben mäñgi-baqıy tatuw bolsa eken, eki el birigip, Joñğar qontayşısına qarsı şıǵalıq, oğan biz jıyırma-otız miñ attı äsker berer

edik degen qazaq eliniñ tawelsizdigine zor mañızı bar tilektermen birge qazaq sawdagerleriniñ Tobıl qalasına kelip sawda jasawına ruqsat suradı.

033 Bekbolat pen Baydawlet aqsaqal güwbernatorğa: «Qazaq jigitteri oris qalalarına tiymeydi. Al tiyer bolsa, olarğa ölüm jazasına deyin şara qoldanıladı. Kerek deseñizder, onday adamdardı ustap alıp, Tobıl qalasına jürgizüwge barmız», — degen xanniñ awızşa sälemin de jetkizdi.

034 Munday xat Qazan men Üwfağa da joldanğan. Gagarıyn Qayıp xanniñ xatın Peterbüwrgke jiberdi. Senat qazaq xanı men xalqınıñ ötinişin şın ıqlaspen qarşı aldı. Buğan Birinşi Petr patşa da qosıldı. Tek birigip Joñğar qontayşısımen soğısaliq degen Qayıp xanniñ tilegin qabıldamadı. «Qazaq jurtı bizben dos eldermen soğıs aşpay, taturu-tätti turuw kerek», — dedi. Al Qayıp xan qazaq xalqınıñ tawelsizdigi men jersuwın saqtap qaluw üşin, künşığısı men oñtüstiginen qısıp kele jatqan jawlarına tötep berüwdiñ jolı — Rossıyanıñ kömegine süyenüw ekenin esinen şığara almadı. Äsirese, munday şeşimge kelüwge bir miñ jeti jüz on jetinşi jılğı Ayaköz özeniniñ jağasında ötken urıs sebepker boldı. Bul urısqa Qayıp pen Äbilqayır birigip şıqqan. Eki jaqtan otız miñday äsker qatısқан. Qazaq qolı Sibän Raptan äskeriniñ osı bir böliginin özinen jeñilip qala jazdağan. Bul urıs Sibän Raptanniñ qazaq äskeriniñ qanday küyde ekenin bilüwdegi elewli küş jumsağan alğaşqı barlawı edi.

035 Qazaq eliniñ jağdayın durıstap tüsinüw üşin, Birinşi Petr patşanıñ buyırığı boyınşa, Sibir güwbernatorı Gagarıyn qazaq jerine Borıys Bryantsev basqarğan arnawlı elşiler şığardı. Bul elşiler toby 1728 jılı Kökek ayınıñ besı küni Jayıq jağasındağı Kişi jüz xanı Äbilqayırmen, jaz toqsanniñ alğaşqı ayınıñ jıyırma besı küni Türkistandağı Orta jüz xanı Qayıppen kezdesti.

036 Qazaq jerine jetken elşiler eñ aldımın, bul arada sawda-sattıqtı molaytuwdıñ san jolı bar ekenin uqtı. Qazaq dalası arqılı Azıyanıñ ulı memleketterine, äsirese, ar jağında jatqan Ündistanğa qol sozuwğa bolatının kördi. Qıyyal qanattı Birinşi Petr patşanıñ da kütkeni osı edi. Ol Azıyanıñ ulı memleketterine jol aşuw — Rossıyanıñ dünüye jüzindegi eñ qudiretti patşalıqtarınıñ qatarına qosıluwı dep uğınğan. Äbden küşeyip alğan jäne öziniñ ulı patşası «aspanğa şapşıqtan» Rossıya bul kezde Anglıya, Frantsıyalarmen qatar basqa elderin otarlaw bäsikesine molınan kiriskendi. Biraq qazaq dalası men Orta Azıyağa Rossıyanıñ kelüwi — otarşılıq sayasatınıñ tolıp jatqan qıyyanatına qaramay şağın elderge Qıtay üstemdiginen köri anağurlım jeñil zäbir

edi. Bul qoğamdıq äreket tariyx jüzinde öziniñ mañızdı ornın aldı. «Şınında da şıǵıs elderinde Rossiya progressiyvtik mindet atqarıp otır... Rossiyanıñ bul üstemdiǵı Qara teñiz ben Kaspiy teñiziniñ tusında, Orta Azıyağa mädeniyet äkeldi» dep jazdı soñınan Engels.

037 Ors elşileriniñ taǵı bir tüygeni — ol qazaq xandarınıñ qazirgi künde Joñǵar qontayşısına qarsı tura alatın küşiniñ joqtıǵı boldı. Bul jöninde Bryantsev ekspeditsiyası qazaq xandıǵına järdem berüw sayasatın qoldadı. Sonda barıp, Birinşi Petr Joñǵar xandıǵına elşi jiberüwge bekendi. Biraq jibergen elşisi Üwnkovskıy qaytıp kelip, Petr patşa tiyisti qoritındı istegenşe, joñǵar men qazaq arası älem-tapırıq boldı da ketti.

038 Äriyne, munday jaǵdayda qazaq eli Sıban Raptan sekildi pıshaqtıñ jüzindey qılşıladaǵan, qazirdiñ özinde jetpis miñ äskeri bar jawǵa qarsı tura alar ma? Jäne jawı jalǵız Joñǵar xandıǵı ğana ma? Munday qıyındıqta tek xan ordasınıñ mañındaǵı aǵayın, tuwıs, töleñgit sekildi az ğana küške süyengen xandardıñ qolınan ne keledi? Är jüzdiñ xanı, sultanımın dep otırǵan Bolat, Äbilqayır, Sämeke, Baraq, Küşikterdiñ öz ordalarınıñ işi tolǵan janjal, baqtalastıq, qım-qıyǵaş tartıs.

039 Al patşa ükimeti, bolǵalı turǵan qandı uwaqıyǵalardıñ eki jaǵımen de tübi til tabuw kerek ekenin esine ustap, Orta Azıya isterine öte saqtıqpen qaradı. Qayıp xan ölisimenen: «Artı ne bolar eken?» — degendey kütüw sayasatına köşti.

040 Osınıñ bäre qazaq xalqınıñ basına bir jamandıq äkelgeli turǵanday edi.

041 Joñǵar qontayşısı jorıq aldındaǵı keñesin şaqırdı. Osı keñeste qazaq elin şabuw tärtibi şeşilgen. Renat aqlı boyınşa, ejelden şıǵıs jerindegi jawdı bir tustan şabuw дәstüri qoldanılmay, birden qos büyirden ala bastamaq boldı. Joñǵardıñ bar äskeriniñ qolbaşşısı etilip Sıban Raptannıñ inisi Şuna Dabo bahaduwr belgilendi. Bir jaǵı Qaratawdı basıp, Şuw men Talas özeniniñ boyına tuiyse, ekinşi jaǵı Şırşıq qoynawına şıqpaq. Sol üşin Şuna Dabo äskerin jetige bölde. Är qol endi taw bökterlerine, ne jaw jerine qaray aǵatın özen bastarına öziniñ tuwın tigip, äskerin jorıqqa dayındadı. Birinşi qol Jetisüw Alatawınıñ etegine, Balqas köline quyatın tört özeniniñ basına jıynaldı. Bul qolǵa Sıban Raptannıñ balası Qalden Tseren qolbaşşı bop belgilendi. Ekinşi qol Altınemel tawlarına tayauw İle özeniniñ teriskey jaǵındaǵı Köktal men Kökterektin ortasına tuwın tikti. Buǵan qolbaşşılıqqa Sıban Raptannıñ inisi Qoren batır bekitildi. Üşinşi qol Kegen özeniniñ soltüstik jaǵasına, Narın özeniniñ künşıǵıs jaǵında jatqan

Ketpen tawınıñ bawırına jıynaldı. Buğan qolbaşşı Qalden Tserenniñ on jeti jasar nemesi Amuwrsana boldı. Törtinşi qol Şelek özeniniñ basına tuwın tikti. Bunıñ qolbaşşısı etip, on segiz jasar jas batır Sıban Dorjını (Qalden Tserenniñ ortanşı balasın) bekitti. Besinşi qol Tüp özeniniñ boyına, Istıq köldiñ jaǵalawlarına qostarın tikti. Bul qolǵa qolbaşşı bop, Qalden Tserenniñ ülken balası Lama Dorjı taǵayındaldı. Altınşı qoldı Şuwǵa quyatın Ülken Keben özeniniñ alqabına jıynadı. Buğan qolbaşşı etip, Merkiyten şıqqan aqsüyek noyan Tseren Dorjını taǵayındadı. Jetinşi qol bop, Sıban Raptan qontayşı öz tuwın (Joñǵar äskeriniñ bas tuwın), osı küngi Qulja qalasına tayauw Talqı asuwınıñ oñtüstik-batıs tusına tikti.

042 Osılay, Alataw bökterin jaylaǵan qalıñ eldi qorşay, Sıban Raptan äskeri turdı. Tek qontayşınıñ «Alǵa!» degen ämiri ğana qalǵan.

043 Sıban Raptan köktem tuwısımın şabuwlǵa şıqpaq boldı. Bul köp jılqılı qazaq eliniñ tay-jabaǵısı piştirilgen, jaña ayaqtanǵan qozı-laǵınıñ köşke ere almaytın, urısuwǵa ıñǵayı joq kezi edi.

044 Bügin kün бүkil Türkistan uwäliyeti men Jetisüwdiñ күншіǵıs-soltüstigin aynala qorşap turǵan qalıñ äskerdiñ ızǵarı soqqanday, bir türli sustı edi. Däl jer silkinerdiñ aldındaǵıday, özinen-özi tunşıǵa bezergen dүniye. Bul qorqınıstı adamnan basqa özge tiriniñ bäri de күni burın sezedi-mis. Jılan ininen şıǵıp, tısqan özen jaǵasınan alıs ketüwge tırısadı desedi... Däl osınday bir awır jaǵday бүgin de күnniñ aşıqtıǵına qaramay, adamniñ ıyǵınan basıp, бүkil älemdi tunşıqtırıp bara jattı. Joñǵar qaqqasınan soǵatın salqın jel, ädettegidey jupar añqıǵan jasıl şöp iyisiniñ ornına tögilgen adam qanınıñ jılımşı ıyisin jetkizdi.

045 Däl osı күni түnde Türkistanda taǵı bir oqşaw oqıyǵa boldı. Xorezm, Xiywa elderin Saybanniñ balası Temir sultannan taraǵan Jädiger, Xadjim, Aqatay attı xandar biylegen — 1696—1697 jıldarı Xiywa taǵına osı xandardıñ soñǵı urpaqtarınıñ biri Üwäliy otırǵan. Biraq öziniñ tentek, esersoq jäne säl esüwastaw minezimen jurttı basqara almay, qazaq jerine quwılıp kelgen. Osı kezdegi Orta jüzdiñ xanı Täwke onı Yassıǵa darüwǵa etken. Uwäliy Türkistan ämiri bolısımınen üş aydan keyin dүniye salǵan. Täwke ämeñgerşilik saltımınen onıñ jesiri Nurbiykeni özi alǵan. Jeti aydan keyin xanı Abılay attı ul tapqan... Bul bala, emşekten şıqpay jatıp, şeşesimen birge naǵaşı jurttı Altın xan eline ketken. Törkindep barǵan Nurbiyke kenet oylamaǵan keselge duwşar bolıp, sol Altın xan jerinde qaza bolǵan. Jalǵız qızınan ayrılǵan qayın atası

Täwke xanğa: «Jalğızımızdan ayrıldıq — aqqan bulağımız suwaldı, janğan şırağımız söndi. Özi ketse de közindey körüp bawırımızğa salıp ösireyik, budan da özge balaları bar ğoy, Abılayjandı at jalın tartıp mingenşe bizge qıysın. Esin bilgen soñ elin özi de tabar» dep elşi salğan. Täwke jastarı kelip qalğan qayın ata, qayın enesiniñ köñilderin qaldırmağan, eki jasar Abılay solardıñ qolında qala bergen. Sol Abılay on jetige şıqqanda Täwke xan öleriniñ aldında sonaw Altın xan ölkesinen elin izdep, özi kelgen. Täwke ulan asır toy jasadı, «on besinde otaw ıyesi» degen дәstürmen, sol jılı Abılaydı öziniñ üzeñgiles serigi, qırğız eliniñ soñ manabınıñ biri Tiyestiñ kişi qızı — on төrt jasar Zerenge üylendirgen. Aldına qıruwar mal salıp, aq otawın tigip, oñaşa awıl etken. Jıl ötkennen keyin Zeren aruwdan egiz ul tuwğan. Biriniñ atın Uwäliy, ekinşisiniñ atın Balqı qoyğan. Täwke xan eki eldiñ qız-bozbalasın, batır-baluwanın, ıygi jaqsıların şaqırıp, tağı ulan-asır toy jasağan, egiz nemereleri bolğanına jas baladay quwanıp, şattıqqa bir kenelgen.

046 Biraq Täwke Abılaydı alğaşqı körgen küni-aq tañ qaldı. Qara sur, at jaqtı, ülken sur közdi. Tüsi orasan suwıq. Adamnıñ betine qarağanda, eki közi tasırayıp, eñ bolmasa kirpikteriniñ uşı da qıymıldamay, öñmeniñnen ötip kete jazdaydı... Onıñ üstine, Külmes xan tärizdi, ezüw tartıp külimsirewdi bilmeydi. Täwkeniñ özine de, atası Esim xanğa da uqsamağan. Älde arğı babam Şağay xanğa tarttı ma eken, — dep oylaytın keyde Täwke, — so kisiniñ tüsi osınday suwıq bolğan dewşi edi qarıyyalar. Köp keşikpey, Täwke Abılaydıñ tağı bir jan şoşırılıq minezin añğardı. Ol özge balalarınday emes, mal bawızdawğa qumar bop şıqtı. Bunı Täwke Şıñğıs tuqımına tartqan qattılığı şığar dep oyladı alğaşqı kezde, biraq bertin kele bunıñ qanqumarlığı mülde şekten asıp ketti. Jas jigittiñ qandı körse, janı jay tabatını bayqaldı. Jurt oğan sırttay «qanışer» degen at taqtı.

047 Täwke endi Abılaydan özi şoşına bastadı. «Bul qalay? — dedi işinen, — älde Altın xan eli meniñ ulımnıñ ornına böten birewdiñ qanqumar balasın jiberdi me? älde meniñ keybirewge istegen qıyyanatım üşin quday mağan jaza retinde osınday balanı bergeni me? — Täwke añ-tañ. Tek Täwke bir-aq adamdı umıtqan: Bul qandı köz Üwäliy sultanıñ balası edi.

048 Täwke endi Abılaydı körgen sayın, öz balalarınıñ basına bir ajal qılışı töngeli turğanday, mazasızdana berdi. Kenet xannıñ esine kökek balapanınıñ qılığı tüsti. Düniyede kökek qustıñ jüz jıyırma altı türi bar. Solardıñ seksen ekisi jumırtqasın basqa

qustardıñ uyasına tastap ketedi. Ol qustı añdıp turıp, jem izdep ketken kezinde, uyasına uşıp kelip, basıp otırğan bir jumırtqasın alıp ketedi de, ornına öz jumırtqasın tastaydı. Qayta uşıp kelgen qus kökek jumırtqasın özinikinen ayıra almaydı, balapan bop, awzın aşqanda da jem beredi. Bul qustıñ jeytin jemi de öziniñ anasınıñ jemimen birdey bolğandıqtan, kökek balapanı da öse beredi. Al osı jumırtqasın basqa qustıñ uyasına salatın kökekterdiñ balapanı da tasbawır keledi. Ol jemqor, aşqaraq bop jaratıladı. Qawızın jarıp şığısımen-aq jumırtqadağı özge «bawırlarınan» tez qutiluwğa tırsadı. Munday kökek balapanı özge balapandardan qawızın burın jaradı jäne qawızınan şığısımen-aq uyadağı özge jumırtqalardı birtindep uyanıñ şetine aparıp, jerge qulatadı. Söytip jemge ortaқ bolatın özge balapandardan jumırtqa küninde-aq qutiladı.

049 Tawke Abılaydı öle-ölgense, kökektiñ balapanınday jat sanap ketti. Biraq äkeniñ bir zatqa közi jetpedi. Qanışer Abılaydıñ balası Uwäliyden äbilmansur degen ul tuwıp, ol on segiz jasında «Abılaylap!» jawğa şawıp, qanışer atasınıñ atın älemge jayatının bilmedi. Qazaqtıñ «Abılay» atağan äygili xanı osı äbilmansur edi. Oğan äygili Abılay ataluwğa äli köp üwaqt bar. Al äzirge atası «Qanışer» Abılay qanqumarlı qulqımenen Türkistan mañın şoşıtuwmen boldı.

050 Tawke ölgennen keyin Abılaydıñ ızğarınan ıqqan ini-ağalarımıñ biri Sayramğa, ekinşisi Taşkentke qaştı. Tek Türkistanda, köp nökeriniñ qorşawında qala xakimi Qudayberdi bahadır qaldı. Abılay nökerlerin ertip tün jamılıp Qudayberdi sarayına keldi, biraq janaşır adamdarı xabar bergendikten ol Sayramğa qaşıp qutildı.

051 Qudayberdi bahadırdıñ qaşa almay qalğan emşektegi jas balası men zayıbı Ayımbiykeni öz misetine tiygen üles sanap, qarañğı labazğa aparıp tıqtı da, tiri janğa lām-mıym dep til qatpay, tañ äletinde tösegine kep jattı.

052 Tañerteñ şayın işip bolğannan keyin, keşegi nökerlerimen Qudayberdi bahadırdıñ sarayına kep ornalastı. Xakimniñ bölmesindegi qırmızı qızıl kilemniñ üstine kep maldasın qurıp otırdı da:

053 — Büginnen bastap, Türkistanğa men qojamın! — dedi tunjırap. Esikke tayauw jaqtağı serikteri şuwıldap qoya berdi:

054 — İyә, taqsır, endi siz qojasız, — dedi.

055 — Sender endi meniñ nökerlerimsiñder, — dedi jaña xakim.

056 — İyә, taqsır, biz sizdiñ nökerleriñizbiz.

- 057 — Men tur desem — turasıñdar, öl desem — ölesiñder.
- 058 — Tur deseñiz — turamız, öl deseñiz — ölemiz!
- 059 Bul sodır, sotqar buzıqtardıñ özderinşe bergen antı edi. Abılay:
- 060 — Ärqaysıña olja tağayındadım. Onı keş äletinde estiysiñder. Al bugün meniñ Türkistanğa ıye bolğan qurmetime ülken toy jasalsın! — dedi.
- 061 — Qup, taqsır, toy jasalsın!
- 062 — Toy Qudayberdi bahadırdı qoldaytın adamdardı bawızdawdan bastalsın!
- 063 Biraq bul qan sasığan toy bastalmay qaldı. Kenet qonaq üydiñ esigi tars aşıldı da, qolına nayzası bar, sawıt kiygen alıp deneli jas jigit kirip keldi. Bul Nayman batırı Qarakerey Qabanbay edi.
- 064 — Jaw kele jatır, Abılay sultan!
- 065 — Qaydağı jaw? Qanşa?
- 066 — Joñğar qontayşısı Siban Raptan! Jetpis bes miñ äskeri bar!
- 067 Abılaydıñ beti bülk etken joq.
- 068 — Tım köp eken! — Ol esiginiñ aldında otırğan nökerine qaradı. — Al meniñ bar jawıngerim jetpis bes-aq qılış!
- 069 — Özgeleri qayda? Xan ordası köşkenmen, el bar ğoy! Munda burın eñ az degende on miñ äsker turatın.
- 070 — Burın on miñ bolsa, qazir on jawıngeri qalğan joq. Bäreni qaşıp ketken...
- 071 Kenet Qabanbay qolındağı nayzasımen onı otırğan jerinde jayratıp tastağısı kelip ketti. Biraq, el basına kün tuwğalı jatqanda töre tuqımın öltirip, tağı uwşuw şıǵaruw... Ol tamağına tıǵılğan aşuwın äzer basıp:
- 072 — Barlıq äskeriñizden ayrılıp qalğan bolsañız, qalanı endi qalay qorğamaqsız? — dedi.
- 073 — Qalanı qorğaydı dep sağan kim ayttı? Jetpis bes adammen jetpis bes miñ äskerge qalay qarsı turmaqpin?
- 074 — Sonda ne istemeksiz?

075 Qandı şekek adam qorqaw qasqır tärizdi öz basına şındap qawip tönse, suw jürek keledi. Qara sur betiniñ quwarıp ketkenine qarap, bunıñ qorqıp otırğanın Qabanbay endi bildi... «El biylegen törelerdiñ bäre osınday bolsa, jetisken ekenbiz! Joq, törelerge senüwge bolmaydı. Jawğa qarsı xalıqtı köterip, qazır dabıl qağuw kerek. Bolat, Äbilqayır, Sämeke qaramağındağı ruwlarğa tezirek at şaptırıp xabar bereyin», — dedi işinen Qabanbay. Söytkenşe bolğan joq, Abılay ornınan tura berdi.

076 — Qalañızdı kimge qaldırasız?

077 — Uwäliye! Sosın... Özderiñe!

078 Abılay şığıp ketti. Nökeri soñınan tura jöneldi.

079 Qabanbay atına minip, qala xalqı jıynalatın, kisi asatın darğası men jurtaq xabar jayatın jarşısı bar, Qoja Axmet Yassawıy meşitiniñ aldındağı alañğa qaray şaptı.

080 Xalıq suwıq xabardı bunsız da estigen eken, alañ işi iğı-jığı jurat. Kempirşal, qatın-qalaş, bala-şağa — bäre de jetipti. Soyıl ustawğa jaraytın erkek kindik tügel attarına mingen: qoldarında köpten beri sandıq tübinde jatqan qılıştarı, eki jüzdi aybaltaları. Keybirewleri jayauw. Bul jıynalğan erkekter jawğa şawıp jürgen jawingerler emes, qalanıñ turğın xalqı, köpten beri qaruw ustawdı umıtıp ketken usta, dıyqan, şäkirt, müriyt, qoja, moldalar. Qalağa jaw kele jatır degendi estip, ğasırlar boyı boylarına siñgen ädetterine basıp, bäre qoldarına qaruw ustap, qalaların qorğamaq niyetpen alañğa jıynalğan. Äriyne işterinde qaltıray qorıqqandarı da bar. Meşit mañı iñ-jıñ, dawrığa sıqqan dawıstar.

081 — Qala ämirşisi Qudayberdi bahadır qayda?

082 — Tünde qaşıp ketken!

083 — Jawdan qorqıp pa?

084 — Joq, inisi Abılaydan qorqıp.

085 — Ol inisi qayda?

086 — Jaña üy-işimen atqa qonğalı jatqan.

087 — Sonda bizdi kim basqaradı?!

088 — Töresiz qolıña nayza ustay almaysıñ ba? Özimizdi özimiz basqaramız!

089 — Joq, ülken balası Uwäliydi qaldırıp ketedi degen!

090 — Onısı bir bozökpe deydi ğoy!

091 — Nesine äbigerlensesiñder? Kele jatqan şürşit körinedi ğoy. Üyrenisken jaw alısuwğa jaqsı, sodan qorqamız ba, sıbağasın berermiz!

092 — Bu jolı sıbağasın bere alsañ jarar edi, özderi tım köp desedi.

093 — Şürşit emes, joñğar desedi ğoy.

094 — Joñğar bolsa tipti jaqsı boldı. Ana jılı bizdiñ awıldıñ jılıqsın aydap äketip edi. Özi kele jatır eken qolıma!

095 Qalıñ jurttıñ arasimen alañ ortasındağı jarşı munarağa bara jatıp, jaña ğana Abılayğa özi estirtken söz xalıq qulağına qalay tez jetkenine Qabanbay batır añ-tañ. Bir jağınan, osınşama jurttıñ ip-ilezde alañğa jıynalğanına töbesi kökke tiygendey quwandı. «Munday xalıqtı joñğar tügil, Qıtay da jeñe almaydı. Tek basqaratın er bolsın!» Ol atınan sekirip tüsip, ıyın tirese turğan jurttı qağ jara minbe-munarağa şıqtı.

096 — Uwa, xalayıq! Men Qarakerey Qabanbay batırımın! — dedi juwan dawsın keñ kernep, — el-jurtımızdıñ basına qaterli kün tuwğalı tur. Künşığısıñ men oñtüstigiñnen qawlap, qalıñ Joñğar kele jatır. Qala ıyesi qanışerleriñ şaharlarıñdı tastap qaşqalı jatır. Bastarıñdı qosıp, şepke turğızar erkek kindik qaysıñ bar?!

097 — Men, men barımın! — dedi bir kündeıy kürkiregen juwan dawıs.

098 — Şıq, mına minbege!

099 Jurttı qağ jarıp, jolbarıs müşeli, nar kewdeli, jıyırma bester şamasındağı aqsarı jigıt alğa qaray umtıldı. Bul Şırşıq özeni boyınan Türkistandağı nağaşısınıñ üyine kelip jatqan Sirgeli ruwınıñ «bala baluwan» atanğan Elşibek attı batır jigiti edi. Ol minbege şığısımenen, Qabanbay batır:

100 — Al, xalayıq! Kele jatqan osal jaw emes, — dedi. — Elimizdi, jerimizdi aqtap qaluw üşin bizden jürektilik tabılar, tek birlik kerek. Türkistandı jawğa berseñder, qazaq eliniñ şañırağı qulap jerge tüskeni. Jas dep qırın qaramañdar, eriñder mına Elşibek erdiñ soñınan! Talaptınıñ aldınan nur jawar. El bastaymın degen batırdan qaşanda batıldıq tabıladı!

101 — Eremiz Elşibekke!

102 — Bastasın bizdi jawğa.

103 Osı kezde minbe jağınan tağı şuw şıqtı.

104 — Uwa, jol beriñder! Jol beriñder!

105 — Uwäliy sultanniñ özi ğoy!

106 Jurt qağ jarılıp jol berdi. Minbege qıyyaq murttı, aqsur kelgen, qundız bōrikti, otızdar şamasındağı jigit şıqtı.

107 — Xalayıq! — dedi ol qalıñ jurtqa qarap, — äkem on tört jasar balam äbilmansur ekewmizdi osı Türkistanğa ıye bolıñdar dep tastap ketti. Qabanbay batırdıñ sözın tegis estidim. Elşibek baluwan menen jas bolsa da, jorıq körgen, top körgen jigit. Osı künge deyin qolıma nayza ustağan jan emespin... Eger men Elşibekke järdemşi bola alsam, senderdiñ degen jerleriñnen şıqqanıñ dep oylaymın!

108 Üwäliy sözın unatpağan äldelim:

109 — Uwä, sultan bolğaniña bolayın! Tōreden şıǵıp, qarağa jol bere me eken!

110 — Qaytsin beşara, soğıs körmegenin aytıp tur ğoy! — desip jatır. — El basına kün tuwğalı turğanda, qazır tōre-qara deytin dım da joq, kim jurttı jawğa qarşı bastay alsa, biz sonıñ soñınan eremiz!

111 — Durıs aytasıñ, şırağım, — dedi säldeli aqsaqal. — Tilegiñ oñ bolsın! Äwmiyn!

112 — Äwmiyn! — Jurt qoldarın jayıp, betterin sıypadı.

113 — Jawğa şabuwğa jaraytın jurt alañda qalıp, özgeleriñ tarañdar! — dep dawıstadı Elşibek.

114 Jurt tarap, qaruw ustağan kisiler sapqa tura bastadı. Qabanbay endi Elşibekpen, Uwäliymen qoştastı.

115 — Endigi isti özderiñ de bilesiñder ğoy, — dedi ol analarğa, — jan-jaqtağı elge at şaptırınđar. Äbilqayır xanğa tezirek xabar jetkiziñder. Arqadağı elge qazır men özim attanam! Kele jatqan jaw öte qawıptı. Bar qazaqtı köterüw kerek!

116 — Qup, Qabanbay batır! Joliñ bolsın! — dedi Elşibek pen Üwäliy qosarlasa.

117 Alıp deneli Qabanbay atına qaray ayañdadı. Däl osı kezde alañdağı jalğız aşada baylawlı turğan Qabanbaydñ atı şuwlı «Kökdawıl» atanğan qara kök atın jetelep, Qaratawdñ suwsar börkin kiygen suñğaq boylı, bota köz aqquba boyjetken aldınan köldeneñ tarta berdi.

118 — Batırdñ jolı bolar ma eken, özim attandırayınşı, — dedi marjanday appaq tisin körsete külimsirep, söytti de tizgindi qolına alıp, üzeñgisine ayağın salğan qas batırdñ qoltığınan ustap, joğarı kötere bastadı.

119 Qabanbay atına mingen soñ ğana qızdñ jüzine durıstap qaradı. Qız eki közi jawdırap, Qabanbaydı qıymağan adamday möldirep tur.

120 — Raqmet, qurbım, — dedi Qabanbay, jüregi kenet dürsildep, — aydın köldñ aqquwı attandırdı ğoy, jolım boladı eken! —

121 Qız äli jawdıray qarap tur.

122 — Aytqanıñız kelsin!

123 — Qoş bol, qarındasım!... — Qabanbay atınıñ basın tejeı qaldı, — kezdesse almay qalsam, eñ bolmasa bilip keteyin, atıñ kim, qarındasım?

124 — Atım Gäwhar.. Bäsentıyn Malaysarı batırdñ qarındasımın, — qız bu jolı süyrikteı äppaq sawsaqtarın usındı. — Alla saw-sälamat körisüwge jazsın!

125 — Aytqanıñ kelsin, qarındasım! Qoş bol!

126 — Qoş bolıñız!

127 Qabanbay Kökdawılın tebinip qap, «Gäwhar... Gäwhar!...» dep kübirley soltüstikke qaray jönep berdi. Uzap bara jatıp, artına burılıp qaradı. Qız äli ornında tur eken. Ol aq oramalı alıp, jigitke «saw qaytıñız!» dep eki-üş ret bulğadı.

128 — Gäwhar dese Gäwhar-aq eken! — dedi Qabanbay, atınıñ borbayına qamşını basıp jiberip.

129 Bul Türkistannıñ teriskey betkeyine şıqqanda, alıstan qara-buyralanıp köringen Qaratawdñ bökterine qaray şubırıp bara jatqan salt attı adamdardı kördi. «Qanışer Abılay ğoy, qaşıp baradı» dedi ol, sosın Kökdawılınıñ tizginin säl bosatıp, qolındağı aq nayzasın beline qıstırıp, uzaq-sonar sar jeliske salıp, şahardan uzay berdi.

130 Siban Raptan qontayşı bastağan joñğardıñ qalıñ qolınıñ kele jatqanın eki-üş kün ötpey-aq бүkil Arqa, Edil, Aq Jayıq, Ertis, Esil boyındağı elder de tegis estidi. Biraq «Aqsarbas» aytıp, bas qurap, elin, jerin jawdan qorğawğa xalıqtıñ murşası bolmay qaldı. Tawdan qulağan tasqınday, tötennen kelip qalğan Siban Raptannıñ jeti salalı jetpis mıñ qolı Jetisüwdiñ oñtüstigi men küñşığıs jağın bir aydıñ işinde basıp aldı. Bul apat qazaq awıldarı men qalalarına kökten tüsken jasıldan kem tiygen joq. Erjürek azamattar Aqsuw, Turfan sekildi şaharların qorğap ta kördi, biraq qoldarınan kelmedi. Aqırı otız jılda jer üşin, suw üşin birimen-biri talasıp, barımtalasıp, äbden känigip qalğan qazaq jigitteri şoqtanıp jıynalğanmen, äp-sätte sap tüzep äskerge aynala almadı. Key jerde qarsılıq etken awıldar bolsa, joñğar jağı erkekterin qoyday bawızdap, qatın-qızın baylap-matap küñdikke aydadı. Taw jaylağan qırğızdarmen körşiles otırğan keybir qazaq awıldarı jaw ayağı basılmaytın quz-qıyyalarğa qaşıp qana jan saqtadı. Qazaq jeri endi jazıqsız jılağan jurttıñ köz jasımen dımqıldandı. Talanğan mal-mülki, ört alğan qalalar... On besinşi ğasırdıñ otızınşı jılı qazaq elimen urısın bastap, eki ğasır boyı soğısıp kele jatqan oyrat xandarı endi ğana degenderine jetti. Suluw qız-kelinşekterdi şaştarınan matastıra toptap, batırları äyeldikke aldı, nayza ustawğa jaraytın jigitterin qoyday bawızdadı, käri-qurtañ şal-kempirlerdi aydalağa aydap tastadı. Jas balalardı, «tübi bular da bizge jaw boladı» dep, nayzalarınıñ basına ilip alıp, äke-şeşelerine körsetip qarq-qarq küldi. Jas qızdarın közinşe qatın etken joñğar şapqınşılarınıñ qıyyanatın körgen talay ata-ana qorlanıp şaştarın julıp, betterin qan-josa etip turnap, бүkil sar dalanı sarnawğa, zarlı ünge toltırdı. Nebir azamattar aqıl-esterinen adasıp, jindanıp ketti.

131 «Qalqaman — Mamır» jırında Şıñğıstaw töñireginde bolğan bir urıs bılay süwretteledi:

132 Ol kezde jerge talas qazaq, qalmaq,
Atısıp, awıl şawıp, jılqını almaq.
Qalmaqtı bir soğısta qazaq jeñip,
Bäri de Tobıqtınıñ toyğa barmaq.
Toy qılğan Orta jüzde Sämeke xan,
Jıyıldı toy bolğan soñ birtalay jan.
Bay, bäybişe, ülkender sonda ketip,
Jas jigit, qız-kelinşek üyde qalğan»...

«Änet Babañ Arğınnıñ el ağası,
Özi bıy, özi molda, ğulaması,
Ülgi aytqan Orta jüzge ğadıl eken,
Sol kezde toqsan beske kelgen jası» —

133 dep, Qalqamanğa qol aldınan atpen şawıp ötüwge biylik etken änet Babanı tanıstıra kelip, oqıyğanıñ ayağın aqın bılay bitirgen:

134 «Mıñ jeti jüz jıyırma üşinşi jıl,
Soğısqañ qazaq, qalmaq — munı da bil,
Qalmaqtıñ bastawşısı Sıban Raptan
Özi batır, soğısqa tım aylaşıl...
Şep qurıp urısıptı qazaq, qalmaq,
Qorqaqqa oñay emes şepke barmaq,
Babañnıñ bes balası sadaqqa uşıp,
Bul soğısta qazaqqa tüsti salmaq.
Qazaqtı bul soğısta qalmaq aldı.
Bes şıñnıñ bir üşewin qırıp saldı.
Jeñilgen soñ tura almay Sır boyına,
Arqağa qazaq awıp ketip qaldı.
Qalqaman sol qalğannan qaldı izdelmey,
İzdemeyin degen joq, şama kelmey,
Ol tügil, änet Babañ köşke ere almay,
Tiridey döñ basında qalğan ölmey», —

135 dep ata jolın buzğan Qalqaman — Mamırğa ükim aytqan Arğınnıñ biyi änet Babanıñ osı qırğında tiridey döñ basında köşke ere almay qalğanın jır etedi. «Qalqaman — Mamırda» aytilğanday qazaq eliniñ besten üş böligi qırıldı. Sırtqı jawınan qazaq eli burındı-soñdı munday apatqa urınğan emes. Ataqtı Joşı xannıñ Arqanı, Sır boyın alatın urıstarınıñ özinde de qazaq dalasında qırılğan el üşten bir böleginen

aspağan. Joşığa qazaq jerinde xan boluw üşin el kerek bolsa, Siban Raptanğa qazaq xalqınıñ jeri men malı kerek edi.

136 Keybir tariyxşılarınıñ esebi boyınşa, Joñğar äskeri atınıñ tuyağı jetken jerine deyin, sol kezde eki mıylliyonday qazaq xalqı turğan eken. Joñğar şapqınşıları sonıñ besten üşin öltirgen, yağnıy eki mıylliyon adamnıñ bir mıylliyon eki jüz mıñdayın joq etken. Jan türşigerlik apat!

137 El qonısınan, mal-mülkinen ayrıldı. Ata-ana ul-qızınan ayrıldı. Alıp qazaq jeriniñ sonaw künşığısı men oñtüstiginen Sır boyına qaray jayauw şubırğan jurt joñğardı qoyıp, ıyt pen qusqa jem boldı. Jalğız änet Babañ emes, qazaqtıñ talay ayauwlı kempir-şalı köşke ere almay, töbe-töbeniñ basında qaldı. Neler ğıybrattı äyelder, jas kelinşekter närestesine emşekten berer süti bolmay, jaw qolına özderi barıp tüsti. Keşegi aq maydı ayağımen tepken el endi qulazığan quw daladan, jawjumır, alğır, qozı-quyrıq sekildi näri bar şöptermen qorektendi. Qayıñ ağaştıñ qabıgın sızırıp, betindegi jelimin jep, «qayıñ sawğan» degen atqa iye boldı. Osılay qazaq tariyxında «Aqtaban şubırındı, alqa köl sulama» dep atalğan xalıqtıñ ulı apatı bastaldı.

138 Sonda barıp şubırğan eldiñ qandı jasınan tuwğan, qayğısına jer jüzindegi birde-bir äwen par kelmes ataqtı «Elim-ay» äni dünüyege keldi.

139 «Qara tawdıñ basınan köş keledi,
Köşken sayın bir taylaq bos keledi,
El-jurtınan ayrılğan jaman eken,
Eki közden möltildep jas keledi.

140 Mınaw zaman qay zaman — qısqaq zaman,
Basımızdan baq qusı uşqaq zaman.
Şubırğanda iziñnen qar boraydı,
Qañtardağı qar jawğan qıstan jaman.
Mınaw zaman qay zaman — bağı zaman,
Bayağıday bolar ma tağı zaman!
Qarındas pen qara orman qalğannan soñ,

Közdiñ jasın köl etip ağızamin.

141 Qabırğama qara jer battı, quday,
Munşa qısım qıldıñ ğoy, qattı quday!
Jayauw jürsem — tabanım awıradı,
Tım bolmasa bermediñ attı, quday!

142 Mına zaman qay zaman — qay-qay zaman?
Ul ayrılğan atadan — day-day zaman.
Bawırınnan ayrılğan jaman eken,
Kün bar ma eken köriser, esen-aman?»

143 Tuyaq serpip qarsılıq etüwge şaması kelmey qalğan qazaq eli, joñğar quldığında qaluwdan qañğırıp ölüwdi artıq körıp, şubıra berdi. Kişi jüzdiñ köp eli Sawran şaharın aynala qaşıp, Xıywa, Ürgenişke, Buxarağa qaray josıdı. Samarqant pen Xodjentke qaray şubırğan Ulı jüz ben Orta jüzdiñ key ruwları Sırdarıyya jağasınan altı şaqırım jerdegi Betpaqdalağa qaray ketken Ülken ariqtıñ eki ayrılğan tusındağı Alakölge kelip quladı. Endi «Aqtaban şubırındığa» «Alqa köl sulama» degen qanattı söz qosıldı. Tek Arqadağı Arğın ruwınıñ deni öz jerinen qozğalmadı; bul rüwmen irgeles otırğan Qıpşaq, Nayman, Kereylerdiñ biraz eli soltüstikke qaray ıǵıstı. Jetisüwda qazaq awıldarı şamalı qaldı. Joñğar xanı qazaqqa etken awırtpalıǵın qırğızğa da körsetti. Biraq Küngey Alatawdı jaylağan qırğızdıñ key manaptarı Sıban Raptanmen til tabuwğa tırıstı. Sıban Raptan mundaylardı qazaq eline qarsı qoyıp ta kördi. Biraq köpten beri qanı men janı bir bolıp qalğan eki eldiñ arasınan şoq tastap jöndi ört şıǵara almadı.

144 Sır boyınıñ ızǵarlı qara suwıǵı bastalmas burın, Joñğar şapqınşılıarı Türkistan şaharın qorşadı, Elşibek basqarğan qala xalqı nartäwekelge bel buwıp qalanı qorǵap baqtı.

145 ... Sıban Raptanıñ aybındı attı äskeri qala qaqqasına lapıldap kelip, qarday jawğan sadaq oǵınan san ret keyin qayttı. Kün ara biye sawımınday ğana mezgil köziniñ şırımın aluwğa murşası jetken Elşibek, at üstinen tüsüwge de üwaqıtı bolğan

joq. Eger xalıq oqqa kewdesin qarsı tossa, onı eşqaşan ala almaytının Joñğar äskeri endi bildi. Söytse de dolı Şuna Dabo jasaq üstine jasağın tökti. Qala qamalınıñ qasında taw-taw ölikterin qaldırıp, olar tağı da keyin şegindi.

146 Urıs osılay qızıp jatqan kezde, kenet qumdı boran bastaldı. Isqıra soqqan jelmen birge qala üstine qara tünök qum töndi. Bul dawıl jetti kün boradı. Bükil qudıq bitkenniñ bärin qum bastı. Endi turğın jurt pen äsker şölden qırılıwğa aynaldı. Sonda ğana barıp Elşibek batır qalanı berüwge мәjbür boldı.

II

147 «Qazaq xalqı munday küyge qalay jetti? Osıdan eki ğasır burınğı aybarı qayda?» — Bul suraq osınaw surapılda ülken-kişiniñ kökiregine üyelegen zapırannan kem bolğan joq. Kim buğan jawap berer?

148 Mine, bükil qazaq dalasına äygili, bul künde jası qırıqtarğa kelip qalğan şoqşa saqaldı, keñ mañdaylı Buqar jıraw da osınday tolğanıs üstinde edi. Ol esikke tayauw otırğan bala jigitte seziktene köz tastadı. Adamğa tesile qaraytın ülken surğılt közdi, at jaqtı, aqsur jigittiñ top jılcınıñ işindegi aqalteke, arğımağında, boyşañ kelgen dene bitimine qarağanda, onı on tört — on bes jastarda dew qıyın edi. Tek osı şamada ekenin ustaranıñ jüzi tiymegen bet älpeti ğana añğartadı. Otırğan otırısında, qozğalısqıymılında bir pañdıq, tåkapparlıq bayqaladı. Aqınnıñ qırağı közi aldamaşa kerek-ti. Bala jigittiñ дәl qazirgi özderi otırğan qaraşa üyde — kedey şaruwanıñ üyinde tuwmağanı anıq...

149 Üyde bulardan basqa tağı eki kisi bar. Biri törde otırğan qara sur jüzdi, qıyyaq murttı, jası otızdarğa jaña jetken Kişi jüzdiñ xanı Äbilqayır. Ekinşisi — bosağada teri tuwlaq üstindegi alpamsaday qaba saqaldı, qoñır beti kün men jelge küyip äbden totıǵıp ketken mosqal kisi. Bul — Oraz attı qul.

150 Türkistan qalasın qorğaw kezinde sultan Uwäliydiñ on üş jasar balası äbilmansur jaw qolına tüsken-di. Onı şınjırlap Xıywa bazarına quldıqqa satuwğa aparğan jerinen beri qaray osı Oraz qul alıp qaşıp, qutqarıp edi. Qazir äbilmansur men Oraz quldiñ Ulı jüz Töle biydiñ tüyesin baǵıp jürgen şaqtarı. Ekewiniñ de atı-jönin eşkimge aşpay, qıpyya ustağan jayları bar. Äbilmansur öziniñ qazirgi jağdayına namıstanıp, sultan tuqımınan ekenin jasırsa, qul qojasınıñ degeninen asa almağan.

151 Barlawğa şıqqan Äbilqayır men Buqar jıraw bugün serikterinen köz jazıp qalıp, bir sayda jeke otırğan osı tüyeşilerdiñ laşığına kep ayaldap edi.

152 Buqar jıraw Oraz qulmen birge dalağa şığıp, qazanğa as salısıp kirdi. Qazır şubat işip, äñgime-düken qurıp, şüyirkelesip otırğan kezderi. Äbilmansur Töle biydiñ tüyeşisi ekeninen böten tis jarıp sır aşpadı. Biraq qırağı jıraw tuwısı bölek bul bala jigittiñ tipti de qarapayım tüyeşi emes ekenin iştey sezip otır. Al bala jigittiñ beti bülk etpeydi, qupıyya sırım müldem tereñ tığıp tastağanday. Kenet ol jıraw oyın oqıp qoyğanday, esik aldında otırğan Oraz quldı ıyegimen nusqap:

153 — Bul kisi mağan äke ornına äke, şeşe ornına şeşe bolğan adam — dedi.
— San ajaldan qağıp kelgen periştem, Jäbireyilim...

154 Buqar ağıt sözdiñ awzınan qalay şığıp ketkenin bilmey qaldı.

155 — Ol qamqorlıq qasiyeti mağan ayan...

156 — Qalayşa?!

157 Äbilmansurdıñ ötkir surğılt közderi, samay tamırğa qadalğan almas qandawırdıñ uşınday, Buqar jırawdıñ betine qadala qaldı.

158 Buqar jırawdıñ boyı şımırıp ketti.

159 «Bätşağardıñ közi qanday ötkir edi... Şağatın jılanıñ közindey selt eter emes qoy...»

160 Oraz as qamdasıp jürgen adamı dañqı qazaq qawımına ayan Buqar jıraw ekenin bilgen soñ äbilmansurdıñ ata-tegin tolıq aşpağanmen, özderiniñ Xıywadan qalay qaşıp şıqqandarın aytqan-dı. Jırawdıñ «Oraz quldıñ qamqorlıq qasiyeti mağan ayan» dewi osıdan edi.

161 Bala jigittiñ közqarasınan şoşınıp qalğan Buqar endi iştey qobaljıy bastadı. «Awızdan şıqqan söz — atılğan oqpen teñ, sorlınıñ obalına qalmasam netsin. Şıñğıs urpağı özderine kir keltiretin, qupıyyanı biletin adamdardı ayamaytın edi, beyşarağa zaqım keltirip jürmeşe jarar edi».

162 Jıraw äbilmansurğa jaltarma jawap bergense, bulardıñ sözün Äbilqayır bölip jiberdi.

163 — Sonimen bul küyge biz qalay jettik, Buqar ağa? — dedi burın bastalğan añgimeni qayta sabaqtap. — Qasım xannan keyin xalıqtıñ basın qosıp, bir şañıraqtıñ astına jıynaytın ul tuwmağanı ma?..

164 Buqar jıraw oylana jawap berdi.

165 — Nege tuwmasın, talay ul tuwdı ğoy... Biraq el basın biriktirüw oñay ma... Qasım xan kezinde de Aq Ordağa Noğaylı eli, Jetisüw boyı tegis kirmegen-di. Sır boyınıñ qalaları birese Muxamed-Şaybanıy ordasına, birese qazaq eline alma-kezek awısıp, el arası talan-taraj boluwı bitken be?.. Amal ne, esil erler armanına jete almay ketti ğoy.

166 — El birligi üşin janın qurban etip kim şıqtı?

167 — Xalıqtıñ özi.

168 — Xalıq qaşan da bar ğoy. Xandardan kimdi atar ediñiz?

169 — Xaqnazar, Täwekel..

170 — Xaqnazar tuwralı arkim ar türlü aytadı. Anıñın öziñizden bir estiyin dep edim, — dedi Äbilqayır. — Sol atalarımız jayında söz qozğay otırıñız.

171 «Oraz quldıñ ayıbın qalay jeñildetemin» dep otırğan Buqar jıraw birden kelise ketti.

172 — Onda tıñday ber. Xaqnazardıñ tübine jetken bayağı alawızdıq pen Şaybanıy tuqımı Abdolla bolatın...

173 Qaraşa üyde otırğandardıñ köz aldında jıraw añgimesi ğajayıp süwretterge aynalıp, tizbektelip öte bastadı...

174 — Jalğanda ökinişten awır qasiret bar ma eken? Küşiñ jetpey, jawdan jeñilseñ, — bul ölim. Küşiñ jete turıp jawıñdı bosatıp jiberseñ — bul jomarttıq. Al artınan sol jawıñnan qastıq körseñ — bul ökiniş. Ölimnen de awır ökiniş! — dep bastadı jıraw añgimesin...

175 On eki qanat aq boz üydi basına kötergen qız-bozbalanıñ duw-duw sözderi de, dürkin-dürkin külkisi de Xaqnazar xannıñ köñilin böler emes. Oñ tizesin basa şıntaqtay otırğan kişi baldızı, aq totıday sılanğan erke-şora Aqbalanıñ sıbırlay aytqan äzili de qulağına kirer emes. Tek bosağada turğan kisi boyınday qumırağa oqta-tekte közi tüsip ketedi de, ondağı kesteli köne naqıldı oylana oqıydı.

176 «Bul qumırağa altın quyar bolar,
Bul qumırağa kumis salar bolar.
Bul qumırağa şarap quyar bolar,
Bul qumırağa közdiñ jası tolar...»

177 — Xan jezde, — dep Aqbala kenet Xaqnazardıñ qara sanınan buray şımşıp aldı. — Tipti ezüw tartıp, til qatar emessiz, nağız Külmes xan öziñiz boldıñız ğoy.

178 San eti duw ete tüsse de, qızdıñ sözi bäribir qulağına kirmedi. Baldızdıñ budan da qıyyañqı erkeliğe xaqı bar... Xaqnazar sol qolımen jas suluwdıñ mıqınan qıtıqtay sâl özine tarttı, biraq özeği örtenip, bar oyı osıdan biye sawımı burın kelgen şabarman xabarınan uzay almadı.

179 Aqbala tağı da sıñğırlay küldi.

180 — Jawğa şapqanda jolbarıstay batıl dewşi edi, äldede Sarayşıqtıñ qız-qırqınan jüreksinip otırsız ba? Jüreksinbeñiz... Kisi jeytin ädetimiz joq...

181 Qız sözün endi ğana emis-emis estidi. Endi ğana öziniñ qay jerde otırğanın esine tüsirdi.

182 Älsirey ıdırap qulağan Altın ordanıñ ornına qazir Qazan, Qırım, Astraxan xandıqtarı payda bolğan. Bir kezde Batıy xandığınınñ kindigi sanalğan, san memlekettiñ sawda joldarı tüyisken, tas darbazalarınan şığıs pen batisqa xan ämirleri tarağan Edil özeniniñ boyındağı Saray qalası mülde küyrep, onıñ ornına osı Sarayşıq şaharı salınğan. Bir kezde bul da Kaspiyy teñizi arqılı ötip kelip, batis pen şığıs sawdagerleriniñ bas qosatın ülken sawda kindigine aynalıp edi. Al qazir bul — Jayıq jağasındağı Üyşikten jıyırma şaqırımday jerde jatqan şağın ğana jay şahar.

183 Altın Orda älsirep bitüwge aynalğanda, negizi Mañğıt ruwınan qurılğan Noğaylı qawımı sol Sarayşıqtı özine astana etti. Al qazirgi kezinde Noğaylı xandığınınñ bir bölege Astraxanğa, biri Qazanğa, biri Özbek Ordasına, qalğandarı Aq Ordağa awıp, bet-betimen ıdırawğa aynalğan şağı. Tek Noğaylı degen jalpı el atı men äli de bolsa sawda-sattığı mol Sarayşıq şaharı qalğan-dı.

184 Osı Sarayşıq şaharına eki sana qolmen budan bir apta burın Aq Orda xanı Xaqnazar kelgen. Sonaw ıyt arqası qıyyannan qalıñ äskermen sapar şegüwge Aq Orda xanı mäjbür bolğan.

185 Äkesi Qasım Äbilqayır men Aqsaq Temir urpaqtarınan Seyxun darıyyanıñ tömengi jağı men Qaratal, Sayram, Talas, Şuw özenderiniñ boyın ğana alıp qoyğan joq, ol qazaq xandıǵına Jetisüw, Edil, Aq Jayıq boyın da baǵındırmaqşı boldı.

186 Osı siyasattı közdegen Qasım men Astraxan xandıǵına qaray beyimdele tüsken Noǵaylı eliniñ köp jurtın öz şeñberinen bosatpaymın degen oymen, 1523 jılı Sarayşıqqa kelip, sondağı bir ayqasta qaza tapqan. Sodan keyin-aq Buxar xanı Abdolla men Moǵolstan xanı äbdıraşıyttiñ birigüwi arqasında qazaq jeri talan-tarajǵa tüsti. Köptegen ruwlar Arqa jerine qaray oyıstı.

187 Mine, Xaqnazar Aq Ordaǵa osı kezde xan boldı. Köp jerin Buxara, Moǵol xandarınıñ basıp alǵanı az bolǵanday, däl osınıñ aldında ğana Jänibektiñ kenjesi Jädikten tuwǵan Şaǵay sultan Abdollamen til tawıp, Türkistan uwäliyetiniñ küñşığıs jaǵın bölip alıp, Buxara xandıǵına qarap ketken.

188 Xaqnazar Aq Ordaǵa iye bolǵannan beri de on bes jılday uwaqıt ötken. Biraq osı on bes jıl Xaqnazarǵa oñayǵa tiymedi. Bölşektenip ketken qazaq xandıǵın, äkesi Qasımday, qayta biriktirüwge kiristi. Bul istiñ sätti boluwına bir sebep qazaq eliniñ negizgi jawı Qıtay boǵdıxandarı özara qırılısıp, qazaq jerin şabuwǵa qolı tiymedi. Sonı paydalanıp Xaqnazar qırǵız ben qaraqalpaq tuwıstardı da öz tuwınıñ astına jıynay bastadı. Neler qan tögis şayqas, arpalıs, qırǵındar ötti xalıqtıñ basınan. Äsirese, Seyxun darıyya boyındağı qazaq şaharların qaytarıp aluw, ğalamat awır tartıstarǵa aynaldı.

189 Budan burın älsirep qalǵan Şaybanıy ordası, osı urpaqtan şıqqan Abdolla sultan Buxar ämirşisi bolǵannan beri qaytadan tuwı kökke örlep, küşeye tüsken. Biraq, Şaybanıy ordasınıñ tım dāwirlep ketüwine arasındağı alawızdıq köp qırsıq etti. Alawızdıqtıñ negizi — Taşkent ämirşisi Babasultan men Abdolla arasındağı talastan tuwǵan.

190 Bul talasqa qazaq xandarı da jan sala kirirken-di. Abdolla jaǵında Şaǵay, Babasultan jaǵında Xaqnazar. Abdolla men Babasultanniñ talası, bir jaǵınan Xaqnazardıñ qazaq xandıǵın küşeytüwine mümkindik berse, ekinşi jaǵınan, Şaǵay sultandı özine qarsı qoyıp, bükil qazaq elin biriktirüwge ülken zıyyanın tiygizip keldi.

191 Buniñ üstine Xaqnazar qol astına engen qırğız, qaraqalpaq elderiniñ arındaǵı özara tartıs, dawı da Aq Ordanıñ küşeyuine äjeptäwir kedergi boldı. Oñ qırğızǵa jatatın Sarbaǵış, Soltı, Buǵı, Sayaq, Çerin, jer iñǵayına qaray qazaq xanına qosılsa, Sol qırğızǵa kiretin ädigene, Jädiger, Bazıs, Baǵış, Tünǵatar, Sarı tärizdi ruwları birese Şıǵıs Türkistan xanı äbdiraşıytke, birese Aqsaq Temir urpaqtarınıñ jaǵına şıǵıp, birigip el boluwǵa köp böget etti.

192 Munday jaǵdayda Xaqnazar xanǵa birjolata berilgen senimdi küş kerek boldı. Bul küş Sırdarıya men Qaratal boylarınan Ulıtaw, Arǵınatı öñirinen, Kökşe teñiz, Esil, Ertis, Tobıl, Nura jaǵalarınan tabıldı. Biraq qaytadan küşeyip kele jatqan Muxamed-Şaybanıydıñ Ordasına qarsı turuwǵa bul küş te azdıq etetin edi. Şaybanı Ordasına tötep berer edi-aw, Altay jaqtan Oyrat qolı töngeli kele jatır. Oñtüstiginen Qıtay dübiri estiledi. Aq Edildiñ ar jaǵında — bugün bolmasañ erteñ tuǵırına qoñǵalı turǵan Rossiya...

193 Joq, tuw-talaqay bolıp ärkimniñ qolında ketpes üşin jalǵız jol — el bolıp birigip, Aq Ordanıñ mañına şoǵırlanuw kerek. Arqa men Jetisüw öñirindegi ruwlarıñ beti beri qaradı. Endigi kezek — äkesi Qasım da jöndep köndire almay ketken Edil, Jayıq özenderiniñ arǵı-bergi jaǵındaǵı köp eldi Aq Ordaǵa qaratuw. Sonda ğana bul el sırt jawlarǵa qaymıqpay qarsı tura aladı.

194 Osınday xaldegı Aq Ordanıñ xanı Xaqnazar, Abdolla men Babasultan arındaǵı şiyelenisken tartıstı paydalanıp, özine az tınıs tawıp, Noǵaylı eliniñ kindigi — Sarayşıq qalasına kelip edi.

195 Noǵaylı eline attanuw üşin Xaqnazar Sarayşıq şaharınıñ tübindegi äkesi Qasımniñ zıyratına barıp quran oqıp, basına qaytadan kümbezdi mazar salıwdı sıltaw etken. Biraq sıbırlaǵandı quday estimey me degendey, munday qoldıñ tekke kele jatpaǵanın Edil, Jayıq boyındaǵı Mañǵıt, Alşın, Bayulı, älimulı, Jaǵalbaylı ruwları birden sezgen. Bul elderdiñ qazirgi bas köterer adamınıñ biri — ataqtı Şalkiyiz jıraw, qalıñ qolmen Xaqnazar kele jatır degendi estip, soyıl ustap qarsı şıqpaq bolǵan jelökpe jigitterin basıp, xandı qurmetpen qarsı aluwǵa keñes bergen. Qart jırawdıñ aqılın aqsaqaldar da maqul kördi. Aqırı, Xaqnazar xandı jurt bolıp şın iqlaspen qarsı alǵan.

196 Kelesi küni eki jaq kelissözge kiristi. Şalkiyiz jıraw qartayǵan soñ Noǵaylıniñ tüp qazıq biyi bolǵan Qoysarı bıy tolǵawın bastap ketti.

197 — Oylay berseñ — oy da köp, uwayım da köp. Oynay berseñ — oy da joq, uwayım da joq! — dep bastadı sözin Alşınnıñ aq sañlağı. — Bir jaylawda irgeles, bir kerüwende tirkeles el edik, eki sana qol ertip Noğaylığa kelüwiñde, Xaqnazar xan, gäp bolar. Äytkenmen sözdiñ basın suraqtan bastayın. Kări qulaq emis sözge de emeksiydi, äkeñ Qasım xannıñ zıyratına quran oqıp, mazar salğalı kelgen sıñayıñ bar sekildi... Qasım xan sağan äke bolsa, Noğaylığa xan edi, mazarınıñ basındağı altın ayına daq tüsirmey otırğanımızdı keşe köziñ kördi, — dep Qoysarı bıy xanğa äskermen kelüwiniñ törkini basqa-aw degen tuspaldı bir añgartıp ötti de, — iyä, Qasım aldıyyar jigittiñ sırttanı edi, mañdayımızğa sıymadı, qara jer onı da aldı, — dep az bögelip otırıp, ar jağın taqpaqtap ketti: — Qara jer jalğız Qasımdı aldı ma? Ölmese qayda ketti burıñgınıñ kärisi. Jerdiñ jüzin jutsa da bir toymaydı, qara jerdiñ talısı. Ölim degen — uzaq joldıñ alısı.

198 Qoysarı bıy tağı da toqtap, kenet basın köterip aldı:

199 — Iyä, ötkenniñ ökinişin aytıp özegiñdi örtegenmen, alğanın quday qaytarıp bermes, bar ümit — aldağı zamanda... Aldağı küydi boljap, jol şekkendey türleriñ bar, saparıñ oñ bolsın, ağayın!

200 Sözdı Xaqnazar ordasınıñ töbe biyi — Aqsopı bıy aldı.

201 — Nuw qarağay qulasa, ornında qalğan şırşası japıraq atıp güldenip, butaq şığıp bürülenip, qıyyadan uşqan qıran qus qonaqtap ötpes demeñiz. Aydın şalqar suwalsa, bulaq bolıp arqırıp, teñiz tolıp jarqırıp, aqquw-qazdar üstine turaqtap ötpes demeñiz. Arğımaq ölse qulın bar, äkesi ölse ulı bar. Qasım xan qaza bolğanmen, artında qalğan Xaqnazar, altın tuğırğa qonğan aq suñqarday, äke tağına otırdı. Aq Ordanıñ irgesi ıdırıp, tündigin dawıl köterip, el basına kün tuwğan kezeñde, sol Aq Ordanıñ şañırağın qulatpaymın dep, Xaqnazar oğlan atqa qonğanına mine on bes jıl! Sol on bes jıldıñ işinde ıdırawğa aynalğan Aq Ordanıñ irgesin qayta bekitti, qulawğa qalğan şañırağın qayta tiredi... Biraq arlan birew... — qasqır köp. Aq Ordanıñ külin kökke uşırıp, uwıq-keregesin butarlay bölip aluwğa antalağan jaw az ba? Özgeni qoyıp, osı bes-altı jıldıñ işinde Muxamed-Şaybanıy Ordasınan köz alartqan Abdolla bahadurdiñ özi de ökpe tusına oqtay qadaldı. Bir Äbilqayır urpağı emes, Aqsaq Temir äwleti de soğan erüwde. Olar tügil mına özimen qan-jımı bir Şağay sultan da sonımen tilektes bolıp jür.

202 Abdolla oñay jaw emes... Buğan qarsı turuw üşin oydağı, qırdağı qazaq taypasınıñ bas birliğı kerek. Otız jıldan beri şalğay qonıp, şet jaylap ketken Noğaylı

sañlaqtarı, senderdiñ de qaytadan öz üyirleriñe qosılğandarıñ abzal. Söytsek qana biz en jaylap, erkin köşken eldigimizdi saqtaymız. Buxar men Xıywanıñ qulaq kesti qulı boluwdan qutılamız. Basımız da, qosımız da bir bolsın, eldigimiz ben beldigimizdi bir jerden oylayıq, bizge qosılıñdar. Sırımız da sıñayımız da osı. Qolmen kelsek, qorqıtqanımız emes, jawğa qarsı qayrat körseter küşimiz senderge de köz quwanış bolsın dep kelip otırmız. On san Ormanbettiñ Edil-Jayıq boyında qalğan urpaqtarı, endigi söz senderde, — dep Aqsopı bıy sözın tamamdadı.

203 Bul bayağı Aqjol biydiñ Momın degen äyeline tuwğan Aqsopı, Qarasopı, Sarısopı, Arıqsopı, Nädirsopı attı bes ulınıñ ülkeni. Arğınıñ atı şuwlı Qanjıǵalı, Tobıqtı ruwlarınıñ irge atası. Jası seksennen asıp ketse de, äli at jalın özi tartıp minetin quwattı qart. Onıñ atalı sözi men ädiletti toqtamın eki jaq birdey ıqlaspen tıñdadı.

204 Qoysarı, Aqsopı biyler qaytadan söyledi. Aluwan-aluwan oylar, kesek-kesek uşqır sözder ayıldı. Bulardan keyin kezek Töle bıy, urımtal, uşımdı biylerge berildi. Olardan basqa dilmar, sözüwarlar qızıl tilderimen san örnek toqıdı. El birliğin tilge tiyek etken neler äşekeyli tolğawlar ortaǵa salındı. Bir mezet Xaqnazar Aq Ordanıñ basına töngeli turğan qıylı-qıylı kezeñder bar ekenin bayanday kelip, Noǵaylınıñ Aq Ordaǵa tügel qosıluwın talap etti.

205 Osılay üş küнге sozılğan şeşender talqısınan keyin, Aq Orda men Noǵaylı qawımı el arasın alıstatpaytın bitimge keldi. Noǵaylı eli Xaqnazarǵa baǵınıp Abdolla xannıñ betin qaytarıp, Sır boyındaǵı qazaq qalaların birjolata Aq Orda qaramaǵına alıp qaluw üşin, osı jazdıñ özinde on mıñ attı äsker bermek bolğan tujırımǵa toqtadı.

206 Mundayda ruw birliǵi, el biyligi qur sözben ğana bitpeytindigi ejelden belgili. Qazaq дәstүri boyınша söz birliǵin süyek birliǵimen nıǵaytalıq dep, Noǵaylı qawımı Xaqnazar xanǵa qız bermek boldı. Ejelden Jaǵalbaylı eliniñ qızdarı suñǵaq boylı, alma moyın, oymaq awız, kögen köz, suluw keletin. Äsirese, Qarasay baydıñ Aqtorǵın, Aqbala attı qos aruwı бүkil Noǵaylı eline atı şıqqan äygili suluw, asqan körikti jandar edi.

207 Biyler quran ustap bitimge kelgen Noǵaylı eliniñ bekdazaları xan köñilin birjola özderine qaratıwdı oylap, eliniñ eñ ayauwlı suluwınıñ biri Aqtorǵındı qalıñdıqqa uyǵardı.

208 Xaqnazar men Aqtorğının qosıluw toyı bugün tañerteñ bastalğan. Künşığısın qalıñ äsker qaptap, üreyleneip qalğan Sarayşıq bir tünde tülep şığa keldi. Qız-bozbalalar jañbır juwğan qızğaldaqtay qulpıra qalğan. Kerüwen saraylar, qala awlaları äñ-küyli, oyın-külkili duwmanğa tolıp, eki jaqtıñ äskerleri beybit bāsekege şığıp, äñ jerde sayıs, küres, kökpar, jambı atuw oyındarına kirirken.

209 Qırıqqa tayap qalğan Xaqnazardıñ türüwli şayı şımıldıqtıñ astında aq düriyya köylek, oqalı beşpent kiygen, basında ükisi bulañdağan, asıl tastı jağalbaylı şoşaq taqıyyası bar qalıñdığın körgende, jüregi şımır ete qaldı.

210 Aqtorğın dese, aq torğınday-aq eken! Eki beti jaña jawğan aqşa qarday, uzın kirpikterin kötermey, tömen qarap otır. Küyew jigitter kirip kelgende, xannıñ mısı jeñip, şımıldıqtı jabuwdı umıtıp ketken qızdıñ bir jeñgesi asığa qıymıldap, şımıldıqtı tūsire qoydı.

211 — Küyewjan, körimdigiñdi bermey jatıp, aqquwıma sonşa suqtanğanıñ ne? — dedi qız jeñgesi äzildey külip.

212 Däl osı kezde kütpegen jağday boldı. Üyge asıp-sasıp üsti-basın şañtozañ basqan, kiyim bolmısı Sır boyınan ekeni aytpay-aq tanırılıq, şoşsa saqaldı birew kirip keldi. Bet-älpetinen alıs joldan arıp-aşıp jetkeni körinip tur.

213 — Xan iyem, — dedi ol esikten attay bere tizesin bügip. — Oñaşa aytar jedel xabarım bar.

214 Xan şabarmandı endi tanıdı:

215 — Aw, Qıyyaq batırsıñ ba?

216 — İyā, taqsır.

217 Xaqnazar derew ornınan turıp, sırtqa qaray bet aldı. Sonaw Qaratalda qalğan Aq Ordadan şabarman Qıyyaq qanday xabar äkeldi? Onı xannan basqa eşkim sezgen joq. Köp keşikpey, ol üyge qayta kirdi. Qıyyaq aq sabın bolıp köpsip terlegen atın awıstırıp, künşığısqa qaray qaytadan şaba jöneldi.

218 Üyge kirgen xan, serikteriniñ qobaljıy qarağan surawlı keskinderine jawap bergendey, jaybaraqat:

219 — Jay xabar. Toy-duwmandı bāseñdetpeñder! — dedi.

220 Äñgimeniñ däl osı tusında Oraz qul sırtqa qazan qarawğa şıǵıp ketti. Buqar jıraw oşaқтаǵı tobilǵı şoǵın sál kösep, üy işine jariq berdi de, «ne oylap otır eken?» degendey äbilmansurğa sınay qaradı. Jas tüyeşiniñ beti bülk eter emes. Bir tuñǵıyıq qıyyalǵa şomıp, ün-tünsiz qatıp qalǵan. Älden üwaqıtta barıp ol:

221 — Xaqnazar xan şabarmanǵa äskeriy tapsırmadan böten sır ayttı ma? — dedi ol.

222 Buqar jıraw sál qozǵaldı.

223 — Aytısa şe?

224 — Qojasınıñ qupıyyasın bilgen qul — qoyınıña salǵan jılanmen teñ, bir küni bolmasa bir küni şaǵıp aluwı xaq.

225 Buqar jırawdıñ boyı taǵı şımırıp ketti.

226 «Yapırmay, mınaw bir sumdıqtı aytıp otır ğoy. Orazğa bir qawıp tönip-aq tur eken...» Äbilqayır da tüyeşige tañdana köz tastadı. Osı kezde qolına şılapşını men qumanın ustap Oraz da kirdi. Üydegiler qoldarın juwa bastadı. «Jasım kişi jalşımın ğoy» dep, Äbilqayır xan men jırawğa oramal usınıp, bāyek qaqqan joq, dārejesi teñ adamday özi de barıp qumanǵa qolın tostı. Anaw jasım ülken ğoy dep şamdanbay, iltiypatpen suw quydı. Äbilmansurdıñ tegin tüyeşi emes ekenine Buqardıñ közi endi äbden jetti. Buqar jıraw: «Osı beyşara özine tönip turǵan qawipti sezbey jür me?» degendey qulǵa da sınay qaradı. Ananıñ jüzinen abırjıǵandıq belgi barın sezdi. Jıraw ayap ketti.

227 Astan keyin Buqar äñgimesin qayta bastadı. Biraq köñilinen: «Mına bātşaǵar rasımen-aq qulın öltirip tastamasa jarar edi» degen küdik ketpey-aq qoydı.

228 Qıyyaq kelip ketkennen bastap xannıñ qabaǵı aşılmadı. Jaña ğana Aqtorǵındı körgende lawlap tutana qalǵan jalını da lıp etip qayta söngendey. Öziniñ üylenüw toyında otırǵanı da esten şıqqan, köñili äldeqayda. Xannıñ jabırqañqı jaǵdayın uqqan baldızı Aqbala qasına kelip, tizesin şıntaqtay otırǵanda da selt etpedi. Ayılǵan äzilge jay bir sülesoq küyde jawap bere saldı. Xannıñ ülken qobaljüwda ekenin sezgen serikteri ğana sır bermegensip, üy işi tolǵan qız-bozbalalardıñ äzil-külkisine belsene aralasıp otır.

229 Şaǵay budan köp jıl burın bir jorıqtan kele jatıp, Sayram dalasında bir kezde Äbilqayırdıñ ataqtı jawıngeri bolǵan Qoñırat Urşı batır urpaǵınıñ awlına túsken.

230 Bul awıl jupını kiyingen kisiniñ Şağay sultan ekenin bilmeydi. Jolawşılar awıl aqsaqalı Urşı batırdıñ şöberesi äbilqasımniñ üyine tüneydi. Tünde Şağay äbilqasımniñ oñ jaqta otırğan Künsana attı boyjetken qızın oyatadı. Qırıqqa kelip qalsa da jastıq otı äli sönbegen sustı Şağayğa qız berilip qaladı. Qızdıñ aşılmağan gül, jarılmağan bür bolıp şıqqanına rızza bolğan Şağay, sol bir aylı tünde Künsananı qalıñ malın tölep almaq bolıp ant beredi.

231 Sultan uwädesinde turadı. Eline barğan soñ äbilqasımniñ qızın suratıp kisi jiberedi. Äbilqasım awlı Xaqnazar xanğa qaraydı jäne Şağay sultanniñ Muxamed-Şaybany Ordası jağına şıǵıp, tuwğan eline opasızdıq istegenine rızza emes bolatın.

232 Şağaydıñ ötinişin qabıldamağanı bılay tursın, ol sultanniñ adamdarı ketken künniñ erteñine, Künsananı atastırğan Sozaq tübindegi Dayır qojağa kisi jiberip: «Bizdiñ baqşanıñ mıywası pisip tur. Qızıqqan jat köz köp. Qarğa-quzǵınğa şuqıttırmay, alıp ketsin», — dep sälem aytadı.

233 Quda jağınıñ kütkeni de osı edi. Bir aptağa jetkizbey kelinderin äketken. Şağay barmağın şaynap qala bergen-di. Äbilqasım awlın şabuwğa Xaqnazardıñ qaharınan seskengen jäne Sozaq tübindegi «payǵambar äwleti» qojalarmen arazdasuwdı da jön tappağan.

234 Biraq sonaw aylı tünde tolıqsıǵan suluwdıñ istıq erninen alğan läzzattıñ şırın dämi Şağaydıñ esinen ketpey qoyğan. Suwsını qanıp işpegen maxabbat şärbatı jüregine sarsuw bolıp uyıp, ketpes keselge aynalğan.

235 Söytip jürgende jıl ötti. Şağay barğan jerinde Künsana toǵız ayğa jetpey Täwekel degen ul taptı degendi estidi. Sanay kelip, ol bala — özimdiki degen baylamğa bekidi.

236 Arada taǵı da bes-altı jıl ötti. Künsana maxabbatı da tot basqan asılday köñilden kömeskilene bastadı. Däl osınday mezigilde bir küni Şağay Sozaqtan kelgen kerüwenşiden Dayır qojanıñ balası süzekten qaytıp bolıp, jesir qalğan Künsananı «ağa ölse jeñge mura, ini ölse kelin mura» degen qazaqtıñ köne дәstüri boyınşa, qojanıñ ülken balasına bergeli jatır degen xabardı estidi. Jüreginde qolamta bolıp sönüwge aynalğan şoq qaytadan lap ete tüsip edi. Künsananı bir kezde atastırğan erine qıyğanmen, endi ämeñgerlikke qıymadı. El biylegen дәrejesine qaramay, qasına senimdi on nökerin ertip özi jay adamşa kiyinip, atqa qondı.

237 Tün işinde qannen-qapersiz jatqan Dayır qojanıñ awlına kep, qaruwlı on jigitimen saw etip tüse qaldı. Şirt uyqıdağı üy adamdarınıñ ünin şığartpay, şımıldıq işinde jatqan Künsananı jas Tāwekelmen atqa öñgerip, ala jöneldi. Baylawdağı Dayır qoja tañ atqasın ğana tündegi bolğan oqıyğanı Sozaq xakimine jetkizdi. Xakim quwğınşı jibermek bop jatqanda, Sozaqtan äyel alıp qaşqan bir top qaraqşısı Otırardan qaytıp kele jatqan Xaqnazar xan jasağınıñ qolına tüsipti degen xabar keldi. Jasaq bastığı qolğa tüsken Şağaydıñ özi ekenin bilip, tutqındı janındağı adamdarımen qosa, Sığanaqtağı Xaqnazar xanıñ Ordasına alıp bardı.

238 Ağalı-inili eki adamnıñ balası qapısın tawıp birinen biri öş ala berse, özge el ne demek? Xandar qanıpezerlik etip jatqanda, eki day qalıñ jurtqa ne tosqawıl? Joq, el süysiner ülgı emes. Er tatuwlığı — el tatuwlığı...

239 — At-köligiñiz aman jettiñiz be, Şağay sultan? — deydi. Sosın nökerlerine qarap: — Şağay sultannıñ qolın şeşiñder, — dep buyırdı.

240 Nökerler Şağaydıñ qıl şılıbırmen baylanğan qolın bosattı. Şağay uyıp qalğan qoldarın jazbaq bop säl qıymıl istep edi, esik aldında turğan küzetşilerdiñ ekewi jalma-jan jetip kelip qarsı aldınan jalañaş aldaspandarın ayqastıra qoydı. Onsız da abırjıp sasqan tutqın seskenip qalıp, keyin şegine berdi. Şağaydıñ bul qılığına säl qabaq şıtqan suñğaq boylı aqquba jas äyeldi Xaqnazar endi añğardı. Bul Künsana edi. Juqa batsayıdan mol qılıp tikken qos etek köyleginen böten kiyimi joq. Örimi tarqap ketken uzun şaşı jerge şubatılıp tüsip tur. Eteğine tıgıla tüsken ülken qara közdi büldirşindey balası bar. Anasınıñ da, balasınıñ da keypinde şoşığandıq, qorıqqandıq belgi joq. Bolıp jatqan iske tañ qalğandıq qana bayqaladı. Şağaydıñ qanday sebeppen qolğa tüskenine qanıq Xaqnazar nökerlerine:

241 — Mına kisini balasımen birge eline aparıp salıñdar, — dedi Künsananı körsetip.

242 Biraq äyel ornınan qozğalmadı.

243 — Xan ıyem, men endi qayın jurtıma barmaymın, — dedi Künsana Xaqnazarğa jawtañday qarap. — Şağay sultannan ayıra körmeñiz. Bala soniki, endi onimen mäñgi birge boluwğa barımın.

244 Xaqnazar da bir sırdı añğarıp qalğanday.

245 — Şağay sultanmen mäñgi bir boluwğa barmin deysiz be? — dedi ol qabağın şıtıp. — Eger Şağay sultandı el-jurtımızdıñ birligin buzğan künäsi üşin ölim jazasına buyırmaq, onda da birge ölüwge barmısız?

246 — İyä, birge ölüwge barmin!

247 — Mina näresteñizdi qaytesiz?

248 — Jazmış solay bolsa, qoldan keler ne bar?

249 Xaqnazar oylanıp qaldı. Mınaw kelbetine köz toyarlıq suluw äyel ne qayın jurtınan orasan qorlıq körgen jan, ne Şağayğa ölerdey qumar...

250 — Sultan, — degen Xaqnazar qabağın şıtıp, — ne ölesiñ, ne bizben birgesiñ! Al endi Aq Ordamen bir bolamin deseñ, qazir bosatamin! Eki şeşim joq, tañdağanıñdı al!

251 — Ükimiñe rızamin, Xaqnazar xan! Jan sawğa! Jan sawğa! — dedi quwanğanınan közinen jas ağıp. — Ayıbımdı adal qanımmen juwamin! Öle-ölgenşe sendermen birmin! Körmegenim Abdolla bolsın! Mine antım! Mine quran!

252 Munday kürt şeşimdi kütpegen Xaqnazar xanıñ özi de abırjıp qaldı. Şağay tuwralı burın da: «Qorqaw qasqır sekildi bir toyu üşin qanday ölimtikten de bas tartpaydı; onıñ oyı el-jurt emes, qara basınıñ qamı», — degendi san ret estigen. Biraq däl munday qorqaq dep oylamaytın. Älde el-jurtınan bölingeni janına batıp jürdi me eken? Xaqnazar betin Şağaydıñ serikterine qaray burdı: kileñ baskeser, uyat-ar degendi bilmeytin, eñgezerdey qaraqşı nökerleri de, qojalarınıñ mına qılığına uyalağanday, tömen qarap qalıptı.

253 Xaqnazar endi jüzin Künsanağa awdardı. Onıñ qup-quw tüsinen eşbir sır uğuwğa bolar emes, betin Şağaydan säl burıp, tas müsın tärizdi qatıp qaptı. Tek közinde ğana äldeneden jiyirkengendey bir qıynalıq uşqını bar... Däl osı sätte Xaqnazar Şağaydıñ qunsız jaw ekenin uqtı.

254 — Bul jolı Jädik sultannıñ aruwağı üşin bosattım, — dedi Xaqnazar. — Eger budan bılay tağı da babamız Jänibek xanıñ Ordasına opasızdıq eter bolsañ, bul elge ökpeleme!

255 Şağay sultan öz ordasına jetken küni öziniñ Xaqnazardan qorqıp, jalğan ant bergenin körgen nökerlerin bir tünde basqa jendetterine bawızdatıp tastadı. Jaña ğana

quşağınan şıqqan Künsananı da öltirüwge buyırıq berdi. Sultan oyın sezip qalğan Künsana jendetter aydap bara jatqanda, xan esiginiñ aldınan öte berip:

256 — Törem, eş jazıgım joq qoy, qulınım Täwekel üşin mına jendetteriñnen alıp qal! — dep jalındı.

257 Biraq Şağay Künsananıñ sözün estise de estimegen bop, töseginde teris qarap jata berdi. Bul qandı oqıyğanı böten bölmede şırt uyqıda jatqan jas Täwekel bilmedi.

258 Erteñinde anasın izdep zar jıladı. Sultan onı er jetkenşe asıra dep, bir bekdadasınıñ üyine berip jiberedi. Özi Abdolladan jedel äsker aldırıp, qaramağındağı eldi eriksiz köşirip, Taşkent uwäliyetine ötip ketedi.

259 Bul oqıyğanı bir şabarman däl bügingidey bir toy üstinde xanğa jetkizgen. Xaqnazar onda tek: — Abdolla xanıñ jerine qanşa tütün köşti? — dep surağan.

260 — On bes mıñday...

261 — Bul alpıs mıñday jan ğoy, — degen kürsinip. — äytewir, şaması kelgenşe qazaqtı jırımday jatır-aw bekdadalar...

262 Sol küni de däl bügingidey onıñ jan sezimin ökiniş biylegen. On bes mıñ üydi Abdolla xanıñ eriksiz aydap ketkenine, jas Täwekeldi jetim qalmasın dep, qas jawına ayauwşılıq etkenine ökingen. Köz aldınan «apalap!» şırqırağan jetim balanıñ beynesi ketpey qoyğan.

263 Odan beri de talay uwaqıt ötti. Adamdı ayağış küyrek sezimder qazır quw tomarday mujılğan. Qırğın soğıstar azalı janına qayauw salıp tasbawırlıqqa üyretken. Bul kez Aq Ordanıñ da, Xaqnazardıñ da bükil Däşti Qıpşaq, Mawrennaxr Jetisüwğa äbden äygili bolğan kezi edi. Söytse de şabarman Qıyyaqtıñ bügingi äkelgen xabarı awır tiydi.

264 Osı uwaqıyğanıñ aldında ğana Abdolla xanıñ qol astında jürgen Babasultan Taşkent şaharına qalıñ qolmen attanğan Xaqnazardıñ qaharınan qorqıp, endi qazaq xanimen odaqtasuwğa uwäde bergen. Xaqnazar odan qantögis soğıssız, Taşkent uwäliyetine jatatın Yassı, Sawran qalaların surağan.

265 Bul kezde qazaqtarğa qarsı turar bälendey äskeri joq Babasultan bir amalın tappaq bolıp: «Säl şıdañdar, aqılğa salayın» deydi. Abdolla xanğa Düstem biydi attandıradi: «Ulı märtebeli xanğa bergen antımızda turamız, pendeşiligimizdi keşsin. Däşti Qıpşaqtıñ xanı qaramağımızdağı uwäliyetten jer suraydı. Qarsı turar bizde küş joq. Ne istewimiz kerek?» degen sawal aytadı.

266 Öziniñ Abdolla jağında ekenin buldağısı kelgendey, ändiyjan ämirşisi etüwdi ötindi. Bul kezde Çardjow mañayında, Jeyxüwndarıyyanıñ jağasında aña jürgen Abdolla Babasultannıñ bul xabarın estip, bulqan-talqan aşuwanadı. Babasultança ändiyjandı bermeytinin bildiredi. Babasultannan kelgen elşi Düstem biydi ustap qalıp, onıñ äkesi Böltirik biydi Taşkentiñ jağdayın anıqtawğa jiberedi.

267 Böltirik bıy kelip, Abdollanıñ: «Qazaqtarğa jer berüwşi bolma» degen buyrıǵın jetkizgenşe, qazaqtıñ qalıñ äskerinen qorıqqan Babasultan Xaqnazarğa Yassı, Sawran şaharları men sol mañaydağı jerlerdi soğıssız berip, onımen qoymay Abdollağa qarsı soğısuwğa uwäde baylasadı.

268 Xaqnazar qayın atası Jälim sultan men onıñ balalarına qosıp öziniñ on bes-on altı jastağı eki ulın Taşkentke jiberedi. Ondağı oyı — Xaqnazar xannıñ Babasultanmen şın odaqtas ekenin sezdirüw edi. Al qayın atası Jälim sultança Babasultannıñ tağı Abdolla jağına şığıp ketpewi tapsırıladı.

269 Ramazan ayında Abdollanıñ soğısqa şıqpaytının jäne Abdollamen küresüwge küşiniñ äli de jete qoymağanın bilgen Xaqnazar Edil — Jayıq boyındağı qalıñ qazaqtan qol jıynamaq bolıp, Sarayşıqqa sapar şekken.

270 Söytip Noğaylı elimen bitimge kelip, Aqtorǵın arüwmen birge on mıñ qol almaq bop köñili xoş otırǵanda, Qıyyaq şabarman suwıq xabar äkelgen.

271 — Şabarmannıñ aytuwı boyınşa, Xaqnazar Sarayşıqqa ketken kezde eldegi jağday kilt özgeripti, — dedi jıraw.

272 Abdolla xan ramazan ayı ötpey Buxarağa qaytıp kele jatıp, Babasultannıñ qılıǵın estiydi. Däl osı kezde Balqıda nağaşı jurtına kelgen Babasultannıñ on bes jasar qızın Abdollanıñ adamdarı ustap alıp, xanğa äkeledi. Jas qız Abdollanı qanşa qızıqtırsa da, xan özin-özi ustaydı. Babasultannıñ qızın Qoñırat Qosqulaq biymen birge aman-esen Taşkentke qaytaradı jäne äkesine sälemin qosa aytıp jiberedi: «Eger Babasultan bizben

tatuw-tätti turam dese, mañayına jıynalğan Samarqant sultandarın quwsın, qazaqtardan da birjolata at quyriğın kessin. Al bunı istemese öz obalı özine!» — deydi.

273 Äbden sasqan Babasultan Taşkentke inisi Taxıyr sultandı bas-köz etip qaldıradı da, özi Türkistanğa sapar şegedi. Ondağı oyı Xaqnazardıñ äskerimen birigip, Abdolla xanğa şıǵuw edi...

274 Babasultan ketkennen keyin, Qosqulaq bıy Taşkenttiñ biyliği qolında qalğan Taxıyr sultandı azǵıradı: «Bar päle Şax-Sayıd oǵlanda, ol Samarqant sultandarımın baylanıstı, eger sen onı tutqındap, Abdolla xanğa jiberseñ, xan künläriniñdi keşip, keyin qaytadı», — deydi. Bul sözge sengen Taxıyr sultan aǵası Babasultanğa köp jil eñbek siñirgen, Buxar xanımın kürestiniñ bir basında jürgen Şax-Sayıd oǵlandı ustap alıp, qol-ayağın baylap, Qosqulaq biyden berip jiberedi. Abdolla xan qas adamdarınıñ eñ bastısınıñ biri op-oñay qolğa tüskenine quwanadı, sözge kelmey birden basın aldırıp, Türkistandağı Babasultanğa joldaydı.

275 Qıyyaq sözün tıñdap turğan Xaqnazardı mälimsiz qorqınış biylep ketti. Babasultanğa kenet küdiktene qalğan xan:

276 — Al, qazir jaw äskeri qay jerde, — dep suradı.

277 Qıyyaq müdirmey jawap berdi.

278 — Abdollanıñ negizgi äskeri Taşkent tübinde. Key qolı Yassı, Sayram, Otırarğa bettewde.

279 — Jälim otaǵası Babasultan sarayınan qaytıp pa edi?

280 — Joq. Sizdiñ qos xanzadañız — Xasen men Qusayın da Babasultan qosımın birge...

281 Jälim sultannıñ qızı Aygerimnen tuwğan bul egiz eki balasın xan öte jaqsı körüwşi edi. Ekewi de on beske bıyıl şıqqan, xannıñ özge balalarınday emes, momın, qatıgezdek qılıqtarı joq.

282 Sol eki balasınıñ basına bir qawıp töngenin Xaqnazar bayqağan sıyyaqtı. Biraq sır bermey, Qıyyaqtan tağı da män-jaydı surastırdı.

283 — Abdolla ämirdiñ özi qayda?

284 — Jezaqta.

285 — Al äskerin kim bastap keledi.

286 — Şağay sultanniñ balası Täwekel bahadır.

287 Tağı Täwekel! Eger künderdiñ künde Täwekel öz eline qarsı qol bastap şıǵarın bilse, Xaqnazar onı sonaw Şağaydı bosatqan küni basqa elge jibermegen bolar edi-aw. Qaytse de öz qaramaǵına alıp qalar edi... Täwekeldiñ bulay keterin bayqasa, Xaqnazar sol tündeǵı ayauwşılıǵın ister me edi? Jawın ayaǵan — jaralı degen osı.

288 Endi mine, öz qolınan ömir bergen sol ekewinen qanşa qazaqtıñ qanı tögilmek! Qur ğana qara qazaqtıñ qanı ma, öziñiñ eki balasınıñ taǵdırı qıl üstinde turǵan joq pa?

289 Onıñ qulaǵına tağı da baldızı Aqbalanıñ sıq-sıq külgen dawsı estildi.

290 — Külmes xan jezdem, — dedi ol äzildep. — Sizge ne bolǵan, älde Aqtorǵın apamniñ jüzin körgennen keyin, tiliñiz baylanıp qaldı ma?

291 Qız qaljıñı tağı qulaǵına kirmedi. Babasultan qolındaǵı qos qozısı miltıq awzında turǵanday jüregi sızdap, janın qoyarǵa jer tappay otır. Äldenip qalǵan Ordaǵa qan maydanan taysalıp, Babasultanniñ Yassı, Otırar dıyxtarın öz erkimen bergeni Xaqnazardıñ küştiliginiñ ayǵaǵı. Qazir bunıñ qaramaǵına, äkesi Qasım xanniñ soñǵı kezindegidey, Sozaq, Sayram, Sawran şaharları tegis kirgen. Yassını astana etkennen beri Xaqnazardıñ abıroyı tipti qarıştap ketti.

292 İyä, solay. Yassı mañayında qazaq jerindegi din oşaǵı bolǵan Qarnaq, Suwnaq dıyxtarı da musılman qawımına ülken äser etedi. Sol sebepten de Astraxan xandarınıñ qaramaǵına birjola kirüwge aynalǵan Sarayşıqtaǵı Noǵaylı qawımı da Qutlıq Temir äwletiniñ tegewrindi temir şoqparınan jasqanbay, Xaqnazar jaǵına şıǵıp otırǵan joq pa? El birliǵı — jumılǵan judırıq. Sol judırıq qazir şın aşılmastay bolıp jumılıp tur ma? Joq. Ras, qırǵız-qazaq bir odaqqa birigip, Şaybaniy Ordasınıñ tegewrinine ilinip qalmaw qamında. Biraq Şağay sekildi büyrekten sıyraq şıǵarıp Abdolla xanǵa jaǵınıp jürgender az ba? Ejelgi jaw el bolmas, Şağay şirigen bir jumırtqa... Biraq onıñ artında qasqırdıñ böltirigindey bes balası bar-aw! Äsirese jıyırma jasar Täwekel. Bolǵalı tur, şirkin!

293 Taǵdır degen qızıq, birewdiñ jolına öziñiñ jasıl jibek kilemin töseydi, al endi basqa birewdiñ barar jeri, basar tawın qalaqay men tikenek etedi. Mısaldı alıstan izdemey-aq qoyayıq. Dayır qojanıñ aq boz üyinde Künsanadan Täwekel tuwǵan küni,

Xaqnazar Ordasınıñ esiginde jürgen Ayqara qul men Qoysana küñnen bağanağı şabarman Qıyyaq tuwğan.

294 Al endi bir künde tuwğan sol eki balanıñ tağdırı qanday qım-qıyğaş? Tāwekel sultan — Abdolla xanniñ āsker başlıarınıñ biri. Al Qıyyaq bolsa, erligi de, aqlı da Tāwekelden kem bolmasa da, şabarman ğana. Buğan kim ayıptı? Jazıǵı quldan tuwğanı ma?

295 Buqar jıraw āñgimesiniñ osı jerine kelgende sāl kidirdi.

296 — Qojasınıñ sırın bilgen qul — qoyınıñdağı jılanmen teñ dep men beker aytqan joqın, — dedi tağı da ābilmansur. — Qıyyaq Tāwekeldiñ kimnen tuwğanın bilse, tübi sultandı bir mıqtap şaǵar-aq...

297 Buqar jırawdıñ jüregi tağı muzday bop suwıp ketti. «Bātşaǵar, Oraz qulğa arnap qandı pışaǵın qayrap-aq qoyğan ekensiñ ğoy, tiri qaldırmassıñ» dedi işinen, söytse de:

298 — Beker olay jorıysıñ, — dedi tüyeşiǵe, — Qıyyaq Tāwekeldiñ tübi öz üyirine qosılıwına sebepker boladı.

299 Jas tüyeşiniñ közi qara köleñkede jarq etti.

300 — Qul aqlımen üyirin tapqan sultan tım uzaq ömir sürmes-ti...

301 Buqar jıraw basın köterip aldı.

302 — Nege üydeysiñ? Xan xalqımen ğana küşti.

303 Kündikke tunjırap otırǵan Ābilqayır mırs etip külip jiberdi.

304 — Bassız dene qayda baradı? — dedi ol, söydedi de āñgimeni buzǵısı kelmey, — jıraw, şejireñizdi jalǵay beriñiz! — dep buyırdı.

305 Buqar jıraw sözün bastamastan burın köz qıyıǵın Oraz qulğa awdardı. Sup-sur bop, bası tömen salbırıp ketken eken, «Beyşara, bul da sumdıqtı sezıp qalǵan eken, endi esebin tawıp qaşıp keter» dedi iştey quwanıp.

306 Āñgime qayta bastaldı. Qazaq eliniñ ğajayıp tariyxı üy işindegilerdiñ köz aldınan tağı da tizbektelip öte berdi.

307 — Orda mañındağı qol bastar batırlardıñ sanatına iligüw üşin, soñıñnan ergen ruwıñ, eliñ boluwı gerek. Al Qıyyaqtıñ kimi bar? Āli de sol küñ qalpındağı kəri

şeşesi — Qoysana ğana. Täwekel men Qıyyaq talayınıñ kereğar boluwın tağdır özi küni burın şeşkendey biriniñ anasınıñ atı Künsana, ekinşisiniñ şeşesiniñ atı Qoysana degizüwin qaraşı! Munda da jazmıştıñ bir uyğarğanı bar tärizdi...

308 Biraq jazmış degen ne? Qıyyaq sekildi miñniñ tağdırı bul künde xandar qolında emes pe? äriyne, solay. Qıyyaq sekildi öjet jigitti Xaqnazar üzeñgiles etip köterse, kimniñ şañırağı qulap, jerge tüsedı? Joq, öytüwge bolmaydı. Quldan şıqqan jigittiñ basına baq qusın qondıramın dep, bükil sultan, bıy, manaptardı narazı qıluwdıñ qanşa keregi bar?

309 — Erteñine Xaqnazar aqsaqaldarmen tağı uzaq ägimelesti. Aqırında mınaday tujırımğa keldi. Alasapıran jawgerşilik mezigil, bul jaqta Xaqnazardıñ uzaq ayaldawına bolmaydı. Ol erteñ tañ ata, öziniñ eki sana äskerimen, Sarayşıq mañındağı Noğaylı qawımınıñ miñğa tarta attı äskerin ertip, eline qaytpaq. Noğaylıniñ qalğan äskeri bir aptadan keyin Aqtorğın suluwdı ırğaltıp-jırğaltıp köşirip, Yassığa sapar şekpek. At tuyağı jetpeytin jer joq, budan bılay qaray eki eldiñ arası jiyi qatınasıp turmaq. Äzirge osınday baylanıs arqılı Sarayşıqqa jatatın el Xaqnazar xanğa bağıništı ekenin bekem ustamaq.

310 Aqsaqaldar äñgimesi bitken kezde, besin namazı da bolıp qalğan eken. Jurt däret aluwğa tısqa şıqtı. Bir top serikterimen xan sarayınıñ sırtında turğan Xaqnazar şaharğa qaray şawıp kele jatqan şabarmandı jurttan burın kördi. Atqa otırısınan, xan xabarşısınıñ belgisi — oramalday aq jalawdı nayza uşına ilgen nışanısinan bul kele jatqan Qıyyaqtıñ teteles inisi Tuyaq ekenin xan birden tanıdı. Şabarman şabısınıñ sıñayınan qarap, xan bir sumdıqtıñ bolğanın sezdi, köñili alaburtıp, serikterin keyin tastap, joldıñ ernewine qaray tayadı.

311 Astındağı qulagerin quyqılıjita jetip, Tuyaq jeke turğan xandı körip, alısıraqta at üstinen asığa tüsti. Tizginin tastay saldı da, Xaqnazarğa qarsı jürdi. Sup-sur bop ketken xan:

312 — Jat elde jurt közine tüsetin qıymıl jasama. Awızşa ayta ber, ne bolıp qaldı, jarqınım? — dedi.

313 Tuyaq sol tizerlegen qalpında:

314 — Qayğılı xabar, xan iyem! — dedi erni kezerip.

315 — Ayta bar.

316 — Xasen men Xusayın... — Tuyaq aytuwğa awzı barmay, kümiljip qaldı.

317 Xaqnazar burınğısınan da surlana tüsti.

318 — Kimniñ qolınan qaza boldı?

319 — Babasultanniñ.

320 — Qalayşa?

321 Jigit ornınan türegelip, bolğan oqıyğanı bastan-ayaq aytıp berdi. Şax-Sayıdtnıñ basın özine jibergen Abdollanıñ qaharınan, Babasultan ölerdey qorqadı. Qaytadan Buxar jağına şıǵıwdı oyladı. Abdolla qur sözime senbes, dep atası Jälim men qolındaǵı Xaqnazardıñ egiz ulın öltirmek boladı.

322 Özine qurılğan qaqpattan qannen-qapersiz Jälim Babasultanmen tize qosıp, Abdollağa qarsı şıǵıwğa Şarabxana özeniniñ jağasında atqa qonadı. Jaña ğana allağa aqsarbas qoy aytıp, jawğa qarsı birge attanbaq bop bätüwalasqan Babasultan bir top äsker bası batır adamdarımen eşbir kümänsiz turğan Jälim sultanniñ qasına kelip, atınıñ şawjayınan ustay aladı. Bir sumdıqtı sezgen sultan qınabınan qılışın suwırğanşa, onıñ art jağınan kelgen.

323 Janqula bıy aldaspanmen basın qaǵıp tüsiredi. Sol sätte özge batırlar, abaysız turğan tört bala jigitti nayzalap öltiredi. Al küni burın dayındalğan Babasultan laşkarları bir sapta jawğa attanğalı şıqqan özge qazaq jigitterin de zamatta jan- jağınan qorşap alıp, qarsılasuwğa murşa bermey, qoyday qırıp saladı. Bul kütpegen ayqastan ilüwde bir-ekewi ğana qaşıp qutıladı. «Şarafnameyiy-şaxıy» şejiresi aytqanday, keñ dala qızğaldaq gülderimen bezengendey, qızıl qanğa boyaladı...

324 Köziniñ aǵı men qarasınday köretin egiz ulı — Xasen men Xusayınniñ qalay qaza tapqanın estigen Xaqnazar, jüregi üw işkendey örtenip tursa da sır bermedi. Älden üwaqıtta barıp:

325 — Abdolla xan Taşkenti şaptı ma? — dep suradı.

326 — Joq, — dedi Tuyaq kenet boyın jıynap alıp.

327 Şax-Sayıd oǵlandı Taxıyr-sultan ustap bergennen keyin, Abdolla xan onı öz jağına şıqqan eken dep, xat jazıp, kisi jibergen. Xatında: «Sizge senimim zor. Bas ıyıp, aldım keliñiz, ne bolmasa qalanı tastap, öz betteriñmen ketiñder» degen. Şax-Sayıd oǵlandı bosqa ustap bergenine endi ökingen Taxıyr sultan bul buyırıqqa könbegen.

Jedel şara qoldanıp, Taşkent şaharın bekiniske aynaldıruwğa kirirken. Osınday jağdayda oğan Babasultannıñ qazaq sultandarın öltirgen xabarı jetken.

328 Xaqnazar Tuyaq sözün bölip jiberdi.

329 — Babasultan qazaq jigitterin qırıp jatqanda Buzaxur sultan qayda edi?

330 — Onı Babasultan köp äskermen sizdiñ jolıñızdı añduwğa jiberipti desedi... Qapelimde sizdi öltirip, äskeriñizdi qırıp tastawğa buyırıp bergen körinedi.

331 — İyâ, sosın, qazaq jigitteri qırılğanın estigennen keyin Abdolla xan ne istepti? — dedi Xaqnazar.

332 — Babasultanğa kisi salıp «Qazaq sultandarı seniñ de, meniñ de ortağ jawımız edi, jaqsı istepsiñ. Al endi bizben odaqtas bop Taşkent uwäliyetin öz qaramağıña qaldırğıñ kelse, ekinşi jawımız Buzaxur sultandı ustap ber, ne öziñ öltir. Eger munı istemeseñ, bizdiñ tarapımızdan sağan keşirim bolmaydı, qolımızğa tüsken sağıatıñda basıñdı alamız», — depti.

333 Bağanadan beri tas müsindey mızğımay turğan Xaqnazar sâl alğa qaray umtıla tüsti. Közinde aşuw uşqını jarq etti.

334 — Al Babasultan qanday jawap qayırtı?

335 — Ağayın, dostıñın umıtıp qorıqqanнан Abdollağa Buzaxurdı ustap beremin dep üwädesin beripti. Jäne onı ustap äkelüwge bir top laşkar men Düstem biydi jiberipti.

336 — Al bul kezde Buzaxur qayda edi?

337 — Budan eki apta burın Talas boyındağı sizdiñ jılqılarıñızdıñ birazın aydap äketken. Babasultannıñ Abdolla jağına şıqqanın estigennen keyin Jetisüwğa qaşıptı degen sıbıs bar...

338 — Qan iyisi şıqqanda qarap otıra almaytın edi, qorqaw qasqır Şağay sultan qayda?..

339 — Baba men Buzaxur arasınıñ ne boların kütip, qalıñ qolmen Talas mañında kütip jatır degen xabar bar.

340 — Bäse, özim de solay dep oylap edim. Qanday zulım edi Abdolla! Özine qas sultandarın birine-birin aydap salıp, op-oñay jeñiske jetpek qoy! İyâ, bul onıñ

negizgi aylası... Osılay ol Samarqant sultandarın da qurtpaq... Aytpaqşı, Tāwekel bahaduwr qayda eken?

341 — Şağay sultanniñ qolimen bir körinedi.

342 Xaqnazar sāl ünsiz turdı da, Tuyaqqa buyıra söyledi:

343 — Mağan äkelgen xabarıñdı tiri jan estimesin. Qazir arğı bettegi äskerlerge jet. Jolğa dayındalsın de! Kün bata qozğalamız.

344 — Qup, taqsır!

345 Egiz ulınıñ ölgenin estirtkende, lām-mıym dep til qatpağan Xaqnazar tuwralı: «tasta tamır, xanda bawır joq» degen osı eken ğoy, dedi ol işinen.

346 Xaqnazardıñ ustamdılığın tas bawırlıqqa joriğan añqaw batır osıdan eki apta ötkennen keyin, xanniñ közge türtkisiz qarañğı tünde egiz ulınıñ zıyratına kelip, jas qabırdı quşaqtap, ağıl-tegil jıların qaydan bilsin!

347 Xaqnazar Tuyaq oyun bilip turğanday:

348 — Kimniñ qas, kimniñ jaw ekenin soñınan uğarsıñ, al qazir äskerge jet, buyırıqtı orında! — dedi.

349 Urlığınıñ üstinen şıqqanday sasıp qalğan Tuyaq:

350 — Qup, taqsır! — dep, entigi basılğan qulagerin borbaylay özenniñ arğı betine qaray şaba jöneldi.

351 Sol küni tünde, ay tuwa Xaqnazar Noğaylı eliniñ jedel jıynağan äskerimen birge qalıñdığı Aqtorğındı alıp, Türkistan jerine qaray qawırt saparğa şıqtı. Bular jorıqtağı saltpenen eş jerge uzaq toqtamay, on üş täwlikte Yassığa jetti. Jolay Xaqnazar ağılı-inili eki sultanniñ kezdesken xabarın aldı. Eki jaqta köp äsker qırılıp, Buzaxurdiñ qolğa tüspey ketkenin, biraq Abdollanıñ aldında «Buzaxurdiñ basın äkep beremin» dep Babanıñ uwäde bergenin estidi. Babasultanniñ öşpendiligin umıtpağan Abdolla, Taşkent ämirşisiniñ osı bir älsiregen tusın paydalanıp, Şağay sultanğa onı öltirüwge kelisim berdi.

352 Eki äsker endi Talas boyında kezdesti. Qan tağı suwday aqtı. Ömir üşin emes, ölüm üşin urısqa şıqqan Babasultan jaralağan barıstay jan aşuwımen qıymıldap, Şağay äskerin jeñdi. Sodan keyin barıp, Buzaxurdi ustap bergen künde de, Abdollamen

bitimge kele almaytınına Babasultanniñ közi jetti. Endi ol Sayramğa qaray bet burdı. Ondağı oyı — ar jaqtağı Samarqant äskerimen qosılıp, Abdollağa tağı qarsı şıǵuw edi.

353 Baba, Buzaxur, Şaǵay sultandardıñ osı qım-qıyǵaş urıstarı, az uwaqıt bolsa da, Abdollağa Xaqnazar xandı umıttırdı. Al Xaqnazar qolımen Yassıǵa aman-esen jetti.

354 Yassıǵa kelgennen keyin Xaqnazar tağı qalıñ oyǵa şomdı. Baba, Buzaxur sultandar men özine qarsı Aqsaq Temir urpaqtarı — Samarqant ämirlerin birjola jeñip almay, Buxar ämirşisi Abdolla qazaq xandıǵına qarsı qazir soǵıs aşpaydı.

355 Al jaw qay jaqtan? Jaw Babasultan men Buzaxur jaǵınan. Biraq bular da qazir Abdollamen alısıp jürüp, qazaq qawımına bet burar xalde emes. Meyli olar bet burmaǵanmen, Xaqnazar bet buradı. Altın bası qara jerge kirgenşe, sonaw Şarabxana jaǵasında jazıqsız tögilgen qandı, künäsiz bawızdalǵan qos bozdaǵınıñ kegin Babasultanğa keşpeydi! Ğazıyz jandardıñ kegin qaytaradı!

356 Künşıǵıs Qaşqar ämirşisi äbdıraşıyttıñ äkesi — Aqsuw xanı Sultan-Sayıd qaza bolǵannan keyin, bul taqqa on eki ulınıñ ülkeni äbdi-Latıyf sultandı otırǵızǵan. Qazaq xandarı men äbdıraşıyt arasındağı Jetisüw üşin talas endi äbdi-Latıyfqa köşken.

357 Babasultan men äbdi-Latıyf Abdolla men qazaq xandarına qarsı jürgizgen sayasattarında ünemi odaqtas bolıp kelgen. Babasultanniñ jeñilüwi — äbdi-Latıyftıñ jeñilüwi. Al äbdi-Latıyftıñ küyrewi — Babasultanniñ küyrewi. Onıñ üstine bul kezde qazaq elimen odaqtas qırǵız qawımı da, Jasılköl janındağı jerleri üşin küresüwge qulşınıp otırǵan.

358 Xaqnazar osı bir qım-qıyǵaş tartıs kezinde paydalanıp, qırǵız, qazaq bop birigip, Aqsuwdı şappaq boldı.

359 Xaqnazardıñ örtengen jüregi endi säl tolastadı. Biraq ol, bul şeşim tübi öziniñ ölimimen tınatın bilmedi. Tula boyın öşpendilik biylegen Xaqnazar endi qara tündi jamılıp, qos perzentiniñ qabiriniñ basına bardı. Uzaq otırdı. Ön boyın dert basqan, janı jara, köñili nala Xaqnazar, bolaşaq tartıstıñ awır jügin arqalap, toy sarayına keldi.

360 Bul kezde toyǵa jurttıñ äbden jıynalǵan eken. Osıdan birneşe kün burın ğana Şarabxana özeniniñ boyında qaza tapqan ayauwlı uldarın jerlep, qan jılap, qara jamılǵan jurttıñ az künniñ işinde bar qayǵısın umıta qoymaptı. Xan toyı bolǵan soñ amalsız kelgen tärizdi... Qız külki-nazı tunşıǵıp, jigittıñ äzil-ospaǵı sıbırlap şıǵadı. Äytse de, qaralı xannıñ

köñilin kötergisi kelgende, Xaqnazar üyge kirisimen jurt bir mezet jadıray tüsip, jıyınduwman säl qızğanday boldı.

361 Xaqnazar Aqtorğındı tağı kördi. Tağı jüregi alğaşqı körgendegidey dir ete qaldı. Endi ol özine-özi tañdana tüsti. Jaña ğana qos arlanınıñ jeke qabirin quşaqtap, ulıǵan aş qasqırday işin tartıp, öksigin basa almay, uzaq jılaǵanında tirşiliktiñ qunı kök tıyınǵa tatımay qalıp edi. Al qazir... jañadan kün şıqqanday, dünüye qaytadan jarqırıp sala berdi. Bul qanday qudiret, tañirim-aw. Däl qazir läzzat izdeytin üwaqıt pa?

362 Sol küngi tün ekewiniñ eñ soñǵı tüni boldı...

363 Äbdi-Latıyf Xaqnazar xanmen san märkebe kezdesken. Qazaq äskerin san märkebe jeñgen de. Biraq osı jolǵı Altın Emel tusındaǵı kezdesüw özgeşe ötti. Xaqnazar basqarǵan qalıñ qırǵız-qazaq äskeri Ordasında uyıqtap jatqan äbdi-Latıyftı tün ortasında şaptı. Jar quşaǵındaǵı xandı töseginen turǵızbay, aybaltamen şapqılap öltirdi. Aqsuwdıñ mal-mülkin talap, qazaq-qırǵız qolı Jasılkölge qaray köterildi.

364 Bul lañdı estigen äbdi-Latıyftıñ aǵası, Qaşqar xanı äbdıraşıyt qasiretten ot basında tünerip uzaq otırdı. Ayla-täsili tawsılıp, aqırı qaramaǵındaǵı eldiñ bar jigitin ertip, Jasılköl jaǵasında Artış degen jerde bekinip jatqan qazaq-qırǵız qolına kep tiydi. Qarsı jaqtıñ bekinisin buzıp, qazaq-qırǵız äskerimen tiktese urısqa şıqtı. Eki jaqtan qan köl-kösir aqtı. Maydan eki aptaǵa sozıldı. Aqırında äbdıraşıyt jaǵı jeñdi. Soyqan urısta qazaqtıñ bastı-bastı birneşe batırı men Xaqnazar xan qaza taptı. Biraq öler aldında Aq Orda xanı, basında otırǵan Tuyaq batırǵa Täwekel sultannıñ tariyxın aşıp ketti.

365 — Äbilqayır mırza, — dedi Buqar jıraw sözün ayaqtap, — siz bul küyge qalay jettik deysiz?.. El birligi joq jerde budan da soraqı küyzeliske usıraw tañ emes. Müyizi şañıraqtay Xaqnazardıñ da qolınan kelmedi bar qazaqtıñ basın qosuw. — Jıraw awır kürsindi. — Biriktire bilseñder, xalıq degen qara tastañ da berik qoy. Biraq qazir onı iske asıra alatın kim bar?

366 Qaraşa üyde janǵan toblıǵı şoǵı äldeqaşan söngen. Buqar jıraw äñgimesi de äldeqaşan bitken. Uyıqtap ketken adamdardıñ pııldarı men üydi aynala qorşay şökken tüyelerdiñ anda-sanda uyqılı-oyauw inıranǵandarı ğana estiledi. Tek Buqar ğana oyauw jatır. Şañıraqtan jıbrılaǵan köp juldız körinedi. Jıraw awır oyda: «Qazaq eliniñ basınan talay qıyın-qıstaw kezeñder ötip edi, biraq eñ qorqınıştı qawıpke endi tap

bolmasa ne qılsın! Şığıs Türkistandı jutar-jutpastan, beri qaray Qıtay aydaharı jılıp keledi. Al Qıtaydan ıgıp, Altay tawınan qulağan Joñgar qawımı bolsa mınaw.

367 Rossiyya da burınğı bölsektengen Rossiyya emes. Älemdi şarlawğa şıqqan eki bastı samurıq qus tärizdi äbden bekinip alğan. Qanatınıñ serpini sonaw, jağasın balıqşılar jaylağan ulı Muxıytqa da jetip qaldı. Sonda... qazaq eli qanday küde? Jurttıñ basın biriktirip, jawıña qarsı şıǵar kim bar? Bolat, Sämeke, Baraqtar ma elge tirek bolar?... Joq, olarğa qarağanda osı Äbilqayırda bir ümit tur ma, qalay? äy, bilmeymin. Xalıqtı soñınan ertüw üşin kemeñgerdiñ aqlı kerek qoy adamğa! älde qara basınıñ qamın oylap, bul da bir büyirge bura tartıp jüre me, kim bilsin? Jırawdıñ bezek qaqqan uşqır oyı — eliniñ tağdırın qolına alar jaña qayratkerin izdep şarq urdı. Nege ekeni belgisiz, onıñ qıyyalı janında şalqasınan tüsip, qannen-qapersiz uyıqtap jatqan äbilmansurğa qayta-qayta orala berdi.

368 — Bitisi bölek eken, ul tuwsa osındaylardan tuwar... — dedi ol aqırın kübirlep. — Xan bolsa nesi bar. Asıl tastan, aqlı jastan. Biraq qaptağan Sämeke, Baraq, Äbilqayırlar buğan jol berer me? Kim biledi, alǵırılıq, erlik keyde özine-özi jol salatın da kezi bolatın edi.

369 Jıraw qaljırap jatıp, tañ ata uyıqtap ketti.

370 Kün şıǵa oyanğan Buqar üy sırtındaǵı qıbırlap jürgen adamdardıñ Äbilqayır nökerleri ekenin bildi. Janında äbilmansur sol qalpında uyıqtap jatır. Tek közine Oraz qul tüse qoymadı. Jürer aldında qoltıǵınan köterip atına mingizgen äbilmansurdan:

371 — Ülken tüyeşini köre almadım-aw, ol qayda? — dep suradı.

372 — Qayda ekenin men aytpayın, siz suramay-aq qoyıñız.

373 Buqar jıraw awır kürsindi. «İyä, surqıyya, sum bul zamanda qul beyşaralardıñ tağdırı, mine, osılay şeşiledi».

374 — Ol seniñ jawıñ emes edi ğoy...

375 — Jurttıñ bäri qazır meniñ jawım.

376 — Olay bolsa, seniñ örisiñ de uzaqqa barmaydı eken. — Buqar jıraw jas tüyeşige tüksiye qaradı. — Bizdiñ qazır eki-aq jawımız bar. Biri — sırtqı jaw. Ekinşisi, jurttıñ basın qostırtpay, bölsektep biylegeli jürgen bıy, sultandar. El qamqorı bolam

degen adam bunı bilse kerek. Qayratıñ tasıp bara jatsa, xalıqtıñ adal uldarınıñ qanına ortaq bolğanşa, qolıña qaruw alıp, jawğa nege şappaysıñ?

377 — Kezege kelgende jawğa da şabamız. Al Oraz quldı men öltirgenimdi qaydan bildiñiz?

378 — Köziñ aytıp tur.

379 — Endeşe eşkimge tis jaruwşı bolmañız.

380 — Nege?

381 Äbilmansur Buqar jırawdan közin almay tesile qaradı.

382 — Tübi Üş jüzdiñ xanı men bolamın, Buqar ağa. Al siz qazaq xalqınıñ el bolğanın tileysiz ğoy...

383 Buqar jıraw jürmekşi bop iñğaylana berdi.

384 — Büginnen bastap men endi äbilmansur emespin! — dedi jas tüyeşi.

385 Buqar jıraw oğan tañdana köz tastadı.

386 — Kimsiñ sonda?

387 — Abılaymın!..

388 — Abılay?.. Qanişer Abılay seniñ atañ edi ğoy! Qazaq eli bul attan qorqatın...

389 — Menen de qorıqsın!

390 Türkistandı jaw qolına berüw — namısqor Elşibekke qazaq Ordasınıñ şañırağı küyrep, jerge qulağanday köringen. Barmağın şaynay-şaynay bul awırtpalıqqa da könüwge мәjbür boldı. Közinde jası, jüreginde aşuwı, sonaw eñ aqırğı surapıl dawıldı qara tünde amalı joq, şahardı tastap, eñ senimdi degen bir top jigitemen qazaqtıñ köne astanasınıñ biri Sawranğa bettedi. Jawınan Türkistanda ala almağan kegin Sawranda almaq. Bul qalanı kewdesinen janı şıqqanşa qorğamaq...

391 Elşibekke ermegen jurttıñ birazı Sawrandı aynalıp ötip, Taşkentke qaray şubırdı. Birazı Türkistannan uzamay, Sırdarıyanıñ jağasındağı qalıñ qamısqa barıp tıǵıldı.

392 Erteñine boran da tıyıldı, bos qalğan şaharğa kün şığa Şuno-Dabo äskeri de kirdi.

393 Türkistanda Sıban Raptan qontayşı keñesin şaqırdı. Öziniñ bastı bahadırları men noyandarınıñ aqlı boyınşa, bular endi Sırdarıyya men Amüwdarıyyanı jağalay otırıp, Jayıq, Edil özenderine deyin ötip, sonaw Aydarxan (Astraxan) tübindegi qalmaq aymağımen uştaspaq boldı. Bul joldı Renat ta maquldağan. Arqa jerinde Betpaqdala, Qaraqum arqılı jürüwdiñ qawıptı ekenin eske alıp, ol jaqqa kelesi jazda Ertis boyındağı Tölewit (aq qırğız), Teles, Mundas, Eniysey qırğızı, Quman Çelkan sındı Oyrat tuqımdas Batis Sibirde turatın usaq ruwlardı qosı otırıp qazaq jerine Esil, Tobıl özenderi jağınan tıyyudi oyladı. Söytip, sonaw Qıtay şekarasınıñ soltüstiktegi Tobıl, Esil özenderine deyin, künbatısta Edildiñ bergi jağasınan, künşığısta Ertistiñ arğı betine deyin jaylağan qazaq elin birjolata özine bağındırıp, Sıban Raptan atası Batuwrdiñ qolınan kelmegen ulı Joñğar xandıñın qurmaq boldı. Bul bul ma, qazaq jeri taqıyyasına tar kelgendey, ol Rossıyya patşalıǵına jatatın Tümen, qazirgi Krasnoyarsk, Kuwznetsk qalaların da Birinşi Petr patşa öz erkimen berse — qolınan, bermese — jolınan soğısıp tartıp alamız desti.

394 On bes kez anakonda degen äpjılan özinen bes ese juwan buqanı jutadı eken. Osınşama jerdi basıp alğan qazaq elinen xalqı üş ese az Sıban Raptan, özinen jüz ese xalqı köp Qıtaymen soğısamın dep jürgen Sıban Raptan, rasında da osı anakonda äpjılanı tärizdi edi. Qazaq elin дәl osı bit-şıt bolıp jürgen kezinde jutıp jiberüwi de ğajap emes-ti. Biraq bul «ögizdi» qay jağınan jutuw kerek? Anakondanı ustawğa şıqqan adamdar ögizdi qarsı jibermeydi, janınan qaşıradı. Qaşıp bara jatqan buqanı anakonda art jağınan jutadı, buqanıñ alpamsaday бүkil denesin qılğıtıp jibergenmen tamağınan şañıraqtay qos müyizi ötpeydi. Buqanıñ denesin ne qosıp tastay almay, ne jutıp jibere almay, qaçalıp jatqan qomağay anakondanı aydabar ustawşılar, awzınan şığıp turğan qos müyizden süyrep äkep, temir torğa bir-aq kirgizedi. Sıban Raptan da osınaw qazaq jeri degen alıp «ögizdi» qay jağınan jutqanın añğarmay qaldı. Alıp dalanıñ qos müyizi tärizdes sonaw Rossıyyamen şektes Edil men Jayıqqa jetkeninde, onı äri qaray juta almay qalatının eske alğan joq. Öytkeni, osı qos müyizge jetüwin ädeyi kütip otırğan Rossıyya attı alıp küş jatqan-dı. Eger Sıban Raptan osınaw qalıñ qosımın Jayıqqa qaray emes, Ürgenişke burğanında, kim biledi onıñ qandı semser — köşpeli xandıǵı öz aşqaraqtıǵına özi tunşıqpas pa edi, qayter edi...

395 Biraq adamdı quday adastırar aldında eñ aldımın aqılınan ayıradı. Küztoqsannıñ eñ aqırğı ayında Sıban Raptannıñ balası Qalden Tserenniñ qolı Türkistannan şıǵıp, Jañaqorǵanǵa bettedi. Bu jolı onıñ qaramaǵında qırıq mıñ attı asker bar-dı. Özge askerın jawlaǵan jerin iyemdenüwge qaldırǵan. Biraq, Jañaqorǵanǵa tayaǵan kezde, bükil askerine kilt toqtawǵa tuwra keldi. Bir kün burın alǵa jibergen qızı Xoça basqarǵan barlawşı toptan: «Aldımızda qaptaǵan qazaq askerı kele jatır» degen xabar jetken. Sıban Raptan tañ qaldı. Qaydaǵı asker? Kim basqarıp keledi? Sonaw Quljadan attanǵalı altı aydan beri qarısı keler jöndi küşti körmey äbden asqınıp alǵan Sıban Raptan qızına kisi şaptırdı... «Qaydaǵı asker? Ondaı qalıñ asker şıǵaratın qazaqtıñ köbi qırılǵan. Seniñ körgeniñ sirä köp malı bolar. Abaylap qara, eger körgeniñ şınında mal bolsa, onda aydap aluwǵa qanşa adam jiberedin, tez xabarın ber», — dedi. Özi endi askerine taǵı alǵa qaray jürüwge buyırq berdi. Biraq Xoçadan taǵı xabar keldi. «Aldımızdaǵı bizge qarısı kele jatqan qazaqtıñ Kişi jüziniñ askerı eken. Basında Äbilqayır xan... Az degende otız mıñday... Osındaı qalıñ qol oñ jaǵımızdan, Orta jüzden de bugün-erteñ kelmek körinedi. Onı Bolat xannıñ inisi Sämeke basqaradı deydi qolǵa tüsken jigit... Eki jaqtıñ askerı Şiyeli tusında tüyispek. Äbilqayır askerı qazır osı Şiyeli jaǵasına qostarın tikti. Şaması, Sämekeniñ qolın kütpek... Jaw qarası äbden şoǵırlanǵanşa, sol jerde ayaldaw kerek. Kele jatqan jawdı kütpegen jerden şabuıldasaq, jeñis bizdiki bolatınına daw joq» depti qızı.

396 Sıban Raptan aldında jaw bar ekenin endi uqtı. Biraq qızınıñ bergen aqılına qarq-qarq küldi. «Otız mıñ askerge keletin taǵı otız mıñ askerdi küt deydi. Sosın barıp olarǵa oylamaǵan jerden qarısı şıǵa kel deydi. Aqılıña bolayın! Äyeldiñ şaşı uzın, aqlı qısqa degen, mine osı! Eger Äbilqayırdıñ otız mıñ askerı bolsa, meniñ qırıq mıñ jawıngerim bar. Jäne qanday kökjaldar! Kileñ sen tur — men atayın! Munday qırıq mıñ qolmen qaşan da bolsa otız mıñdı jeñüwge boladı. Äbilqayırdıñ otız mıñına Sämekeniñ otız mıñı qosıluwın men nege kütemin? Odan da olar qosılmay turıp, Äbilqayırdıñ askerın nege qırıp tastamaymın? Meyli, kele bersin, sodan keyin Sämekeniñ otız mıñı. Onımen de ayqasuǵa küşim jetedi». Ol osını balası Qalden Tseren men Renatqa ayttı.

397 Renat: — Eger biz barǵanşa, ar jaǵınan Sämekeniñ askerı jetip qalsa qaytesiz? — dedi.

398 — Qaytken künde de Äbilqayır askerine Sämekeden burın jetüwimiz kerek! Bar ayla osında.

399 — Biz soğısıp jatqanda Sämeke äskeri jetse qaytesiz?

400 — Sämeke äskeri jetpey turıp Äbilqayırdı jeñüwimiz kerek.

401 — Bul bizdiñ oyımız ğoy. Al Sämeke äskeri bizden burın jetip, ne bolmasa biz alısıp jatqanda jetti delik?

402 — Onda biz jeñildik.

403 Sözge Qalden Tseren endi ğana kiristi.

404 — Onday qawip tuwatın bolsa, osı arada kidire turıp, art jağımızdan tağı jıyırma mıñ äsker aldırğanımız aqıl emes pe? Alpıs mıñğa alpıs mıñ, jeñis ärqaşan da bizdiñ jaqta boladı.

405 — Onsız da biz jeñilemiz.

406 — Qalayşa?

407 Sıban Raptan qarqıldap küldi.

408 — Qanşa jer, qanşa qala alğanımızdı bilesiñ be? Sonda alğan jeriñdi alaqañıñmen basıp otirasıñ ba? Bar äskerdi munda aldırsaq, qorıqqanınan bağıñıp otırğan el ündemey otıra ma? Joq, Qalden noyan, qarsı kelgen on bes jawıngerden artıñnan añdıp multıq atqan bir adam qawipti! Jıyırma mıñ — alğan jerimizdi basıp qaluwğa kerek. Al ondağı äskerimiz qazir jıyırma mıñnan säl ğana asadı... Altı aydıñ işinde on mıñ qalmaq oqqa uştı. Bes mıñdayı dala qazağı, taw qırğızımen ayqasta qaza taptı. Olardıñ ornın osı jorıqtan qaytqan soñ, qıstı küni ğana toltıramız. Al qazir nartäwekel. Otızğa — qırırq! Biz jeñüwimiz kerek!

409 Renat aqırın jimıydı.

410 — Onıñız ras. Sämekeden burın jetip, jawdı jeñüw — bizge qalğan jalğız jol.

411 Ol iştey Sıban Raptanıñ qolbaşılıq darınına tañ qaldı. Şıǵıstan şıqqan ulı äskeriy qolbaşılar — Ätiylla, Şıñǵısxan, Batuw, Aqsaq Temir — bări de xat tanımağan, özinen burın ötken elderdiñ äsker quruw, soğısuw täsilderin de bilmegen adamdar. Bări de öz joldarın özderi salğan. Olar qaşanda bolsa, jawın jeñüwdi bilgen. Bükil älemge äygili Şıñǵıs xanıñ dünüye jüzin biyleymin dep talpınǵanda nebarı eki jüz mıñ äskeri bolğan. Sonımen qanşa eldi, qanşa jerdi basıp aldı! Oğan qaraǵanda, Sıban Raptanıñ isi balanıñ oynısqı tärizdi. Joñǵar xandıǵı äri ketse jüz mıñ äsker şıǵara biler.

Sonday äskermen, äriyne, bir qazaq jerin özine qaratuw — Sıban Raptanniñ qolınan keledi. Qazirgi oylap turğanı da sol ulı senimniñ qamı. Tek bunı qolday bilüw gerek.

412 — Al, bastıq atqa qamşını, — dedi Sıban Raptan endi böten sözge kelmey, — qarañğı tüse biz de jaw şebine jetüwimiz gerek!

413 Qattı jeliske salıp, qırıq miñ qol şañqay tüsten besinge deyin jürdi. Kün eñkeye Sıban Raptanniñ aldınğı şebi Şiyeli özenine jıyırma şaqırımday jerdegi bir qoğalı kölge kelip jetti.

414 Osı arada qızı Xoça basqarıp ketken barlaw tobına kezdesti. Joñğar barlawşılardı qalıñ qamıs arasındağı qostarınan şıǵıp, at üstindegi qontayşıǵa iyilip täjim etti. Xoça äkesin atınan tüsirip, öz şatırına qoltıqtap alıp kirdi. Azdan keyin Qalden Tseren men Renat ta kelip, esik jaqtan bir tizerlep orın aldı. Qız ün-tünsiz, bosaǵada turğan torsıqtı pisip-pisip jiberip, şara ayaqpen aldımeneñ äkesine, sodan keyin aǵası Qalden Tseren men Renatqa qımız quyıp berdi. Sıban Raptan qımızdı suwsının qandıra uzaq juttı da, esik aldında üymelep turğan barlawşılardı köz jiberip

415 — Şañgerek noyan qayda? — dedi.

416 Xoça äkesiniñ bosaǵan şara ayaǵına toltıra qaytadan qımız quyıp, qolına ustattı da:

417 — Şañgerek noyan qos sırtında ölip jatır, — dedi.

418 Sıban Raptan qımızdan taǵı bir juttı.

419 — Kim öltirdi?

420 — Men öltirdim...

421 Sıban Raptan qızınan «nege öltirdiñ!» dep suraǵan joq. Qımızın işip boldı da, sırtqa şıqtı.

422 — Qayda? — dedi ol qızına.

423 Xoça ün-tünsiz äkesiniñ aldına tüsip, elüw qadamday jer jürdi de, qamıs qorşaǵan alańda şalqasınan sulap jatqan jigitti körsetti.

424 — Mine.

425 Jigit som deneli, jıyırma bester şamasında eken. Üstindegi kiyimi de, qaruw-jarağı da bul jigittiñ Joñğardıñ beldi ruwınan şıqqanın körsetedi. Onıñ däl jürek tusınan qadalğan sadaq oğı sol qadalğan qalpında tur. Suwırıp almaptı.

426 — İyä? — dedi Sıban Raptan qızına qabağın tüye qarap.

427 — Jazıǵı boldı, ölüm jazasına buyırdım, — dedi Xoça ayılın da jıymay.

428 — Şañgerek noyandı ölüm jazasına buyıruw üşin tım ülken ayıp kerek. Ne istedi ol?

429 Jıyırma bes jasar Şañgerek noyan Sıban Raptanıñ üzeñgiles serigi, Joñğar xandıǵınıñ eñ bir bay adamı Merkit ruwınıñ bahadıri Doda Jordjıydıñ jalǵız balası bolatın. Bıltır äkesi Sıban Raptanğa kep quda túsken. Xoçanı Sıban Raptan Şañgerek noyanğa bermek bolğan. Ekewiniñ qosıluw toyı qısqa belgilengen. Biraq nege ekeni belgisiz, Xoça Şañgerekke küyewge şıqqısı kelmeytinin äkesine bildirgen-di. Qızınıñ erligi, öjettigi üşin öte jaqsı köretin Sıban Raptan onıñ bul sözine män bermey, jay aşeyin «qulap tüsti» demesin dep aytıp jürgeni şıǵar degen de qoyğan. Rasında da, Şañgerek noyan ata jaǵınan da, baylıǵı, erligi jaǵınan da Xoçadan kem emes edi. Xoçanıñ onı süymeymin dewi kimge bolsa da adam nanǵısız söz edi. Rasında, qızdı Şañgerek noyan unata qoyğan joq. Onıñ ömirde kütken jarı munday emes. Biraq, бүkil Joñğar eli qas-qabaǵına qarap otırǵan qontayşı Sıban Raptanıñ qaharınan qorqıp, ol Xoçanı almaymın dey almadı. Äriyne, jigittiñ özin mensinbegenin uqqan Xoça qattı qorlanǵan. Äkesine meni unatpaydı dewge arlanıp, «men oǵan küyewge şıqqım kelmeydi» degen. Äkesi alǵaşqı kezde bul sözge män bermese de, bertin kele «osılardıñ arasında bir päle bar ma?» degen oyǵa kelip edi. Qatar jürip, birin-biri uqsın, jawdan birin-biri qorǵay bilse, erlik arqılı til tabısar dep, Şañgerek noyanmen birge, Xoçanı da barlawǵa jibergen, öz oyınıñ aqtalmaǵanına közi jetken Sıban Raptan boyın ala bastaǵan aşuwdan eki beti tüktene túsip:

430 — İyä?! — dedi qızına qarap. — Qanday ayıbı boldı?

431 — Ayıbı mına jigitten bastaldı, — dedi Xoça, söytti de ayağın jıldam basıp barıp, Şañgerektiñ ar jaǵındaǵı top qamıstıñ arasın aştı. Sıban Raptan, Qalden Tseren, Renat üşewi üsti-bası qan-qan bop ölip jatqan qazaq jigitin kördi.

432 — İyä?! — dedi Sıban Raptan.

433 — Keşe tañerteñ osı köldiñ tusınan Äbilqayır äskerine qaray şawıp bara jatqan bir qazaqtıñ qızın körip qaldıq. Atı jüyrık eken, meniñ «Qumay tösim» zorğa quwıp jetti. Tayay berip, qızdıñ moynına arqanımdı laqtırıp äzer ustadım. Qızdıñ qaruw-jarağı joq... Biraq özi tım kelbetti eken. Onı bir körgennen Şañgerek noyan esinen ayrılğanday küyge jetti. — Xoça aşuwdan söyley almay, tutıǵıp turıp qaldı.

434 — Sosın? — dedi äkesi qabaǵın qars jawıp.

435 — Qızdıñ Äbilqayır äskerine bizdiñ kele jatqanımdı xabarlawğa bara jatqanı sözsiz. Bunday erlik qazaq qızınıñ köbinen şıǵadı. Men odan jawap alǵım kelip, birneşe suraq qoydım. Qız bir aytqan sözinen tanbadı. «Men senderge eşteñe aytpaymın, öltirseñder — öltire beriñder». Qaysarlıǵına ıza bolıp, onı ölim jazasına buyırdım. Biraq, Şañgerek ara tüsti. «Äzirge öltirtpeñiz, bugün aytpaǵanmen, sırn erteñ aytadı, qazır ızadan könbey tur» dep maǵan jalındı. Men Şañgerekke qızdıñ öte unap qalǵanın túsindim. Endi Şañgerektiñ de jüregin örtegim keldi: «Qazır däl osı arada qızdı öltiriñder!» — dedim jigitterge. Şañgerek «öltirmeñder!» — dep buyırdı. Men: «öltiriñder!» dedim. Barlawşı jigitterdiñ köbi Merkit ruwınan bolǵandıqtan ba, älde qızdı ayadı ma, endi bäre maǵan jalındı. «Qaytesiz qaruw-jarağı joq bir qızdıñ qanın tögip, odan da qontayşıǵa tartuwğa aparayıq» dedi. Ötinişterin orındamasam, ızadan özime zaqım keltirip jürer dep aytqandarına köndim. Bir jaǵınan qızdı Qalden Tserenge alıp berip, Şañgerektiñ jüregin birjolata küydi-reyin dedim. Öytkeni qız meniñ oljam ğoy, kimge bersem de erkim bar emes pe?

436 — Iyä, sosın?

437 — Qız şın ädemi edi. Onı öltirüwdiñ özi de suluwlıqqa isteletin bir ülken qıyyanat bop körindi maǵan. Biraq, Şañgerekti qızǵandım. Nege ekenin bilmeymin, qızdı öltirtpek tügil, onıñ qol-ayaǵına kisen de salǵızbadım. Endi küzetin basqa jigitterge buyırıp, Şañgerekke tek qızdıñ atına iye boluwdı tapsırdım...

438 — Sosın?!

439 — Sosın... Köldiñ arǵı betindegi barlawşılarım taǵı bir qazaqtıñ jigitin ustap äkeldi... Bu da suraǵıma jawap bermedi. Men endi jigittiñ taqımına qıl arqan salǵızıp burattım. Tutqın qızdıñ suluwlıǵına küyindim be, «sen nāzik suluwsıñ ğoy, bawırıñdı qulınday şıñǵırtıp jatqanda, seniñ suluw türiñ qanday boladı eken köreyin» dep jigitte qıl burawdı tutqın qızdıñ közinşe salǵızdım. Qıl şılıbırdı bir-eki ret buraǵanda-

aq jigittiñ qulındaǵı dawsı quraqqa jetti. Qızdıñ betine qarap edim, sup-sur bop ernin tistep qatıp qalıptı. «Bälem, solay ma eken!» dedim işimnen. Endi onıñ közinen aqqan jastı körgim kelip ketti. Jigitterge «taǵı burañdar!» dedim. Sol kezde tutqın jigit şıday almadı.

440 — Suraǵandarıñnıñ bärin aytayın, — dedi jalımp.

441 Qızdıñ betine qarap edim, onıñ anaw tutqın jigitke jerkenişpen, öşige qarap turǵanın bayqadım.

442 Men jigitten jawap ala bastadım.

443 — Sen kimsiñ?

444 — Äbilqayır xanniñ barlawşısımın, — dedi ol.

445 — Äbilqayır äskeri qay jerde?

446 — Şiyeli tübinde...

447 — Qanşa qol?

448 — Otız sana...

449 — Beri qaray qaşan attanbaq?

450 — Orta jüz äskeriniñ kelüwin kütüwde...

451 — Sämeke qanşa qolmen kelmek?

452 — Otız sanaday.

453 — Qaşan kelip qosılmaq?

454 Jigit jawap qaytarıp ülgergen joq, janımda turǵan qazaq qızı bir-aq atılıp tutqınnıñ janına bardı, men onıñ joǵarı köterilgen qolınan jarq etken almas kezdikti körüp qaldım. Jügirip janına jetkenimşe, ol qolındaǵı kezdikti tutqın jigitke siltep te ülgirdi. Jigittiñ taqımına qıl buraw salıp turǵan meniñ jigitterim ne bolǵanın bayqap ta ülgirgen joq. Tutqın jerge sulq quladı. Qız kezdigin дәl jürek tusınan qadaptı.

455 — Sosın?!

456 — Sosın ne bolsın... Sämeke äskeriniñ bul araǵa qaşan keletinin biz bile almay qaldıq. Men endi qızdı öltirgim kelmedi. Eldiñ namısı üşin qanday qıyındıqqa bolsa da şıdaytın qaysar suluw eliniñ namısınıñ qalay tögilgenin öz közimenen körsin

dep, ädeyi tiri saqtağım keldi. Qol-ayağın kisendep, sender jetkenşe, tünimen küzetip şığüwdı nökerlerge buyırdım.

457 — Sosın?! — Bu jolı Sıban Raptanniñ dawsı temir tor işinde turıp ızalanğan jolbarıstıñ gürilindey tım qattı şıqtı.

458 — Sosın... Sosın Şañgerek noyan men barlawğa ketkende, küzettegi Merkit jigitterine buyırıp berip, qızdñ qol-ayağındağı kisenin aldırıp bosatıp jiberedi... Şañgerek noyanğa qız: «Eger tiri kezdessek, bul jaqsılığınđı öteymin» dep raqmetin aytıp, atına minip, Äbilqayır xanniñ äskerine qaray bir-aq tartıptı.

459 — Demek, Äbilqayır xan bizdñ kele jatqanımızdı biledi eken ğoy?

460 — Äriyne.

461 — Qap! Sosın?!

462 — Sosın... men Şañgerek noyannan qızdı nege bosattıñ dep suradım.

463 «Qızdı men bosatpağanımda, sen onı bäribir öltiretin ediñ ğoy» — dedi ol. Men: «Öltirsem şe?», — dedim. Ol «Odan özimniñ ölgenimdi artıq kördim», — dedi. Men: «Qızdı öltirmey-aq özimniñ ağa-inilerimniñ birine beretin edim ğoy», — dedim. Ol: «Onda men seni de, özimdi de öltiretin edim», — dedi. Sonda ğana barıp men Şañgerek noyanniñ ol qızğa şın ğaşıq bolıp qalğanın uqtım. Özimdi-özim ustay almay, onı ölim jazasına buyırdım...

464 — Beker etkensiñ... Äkeñ qontayşınıñ şeşimin kütüw kerek edi...

465 Bağanadan beri sazara söylep turğan Xoça:

466 — Äke, mende de jürek, sezim, namıs bar emes pe? — dep, ökirip qoya berdi.

467 Tas jürek Sıban Raptan qızınıñ Şañgerek noyandı qanşalıqtı jaqsı körip kelgenin endi ğana tüsindi.

468 — Öziñ emes pe ediñ oğan şıqpaymın degen? — dedi ol kenet sāl bosañsıp. — Jä, boldı, onday jigıt seniñ bir tamşı jasıña turmaydı! Bükil joñğar xalqınıñ tilegin bir qızdñ suluwlığına satatın bala ösirgen Doda Jordjydyñ öz obalı özine!

469 Qontayşı kilt burılıp, juwan qamıt ayaqtarınıñ ökşesi birine-biri tiyip, atına qaray jüre berdi. Tek qañtarıp qoyğan er basınan tizginin alıp, ayağın üzeñgige sala

berip, balası Qalden Tserenge: — Xoça qazaq qızın öltiriñder degende, öltirtpey tiri alıp qalğan Merkit jigitteri biri qalmaq osı arada ajal tapsın! — dedi.

470 — Qup!

471 — Qontayşı alpıstan asıp ketkenine qaramay, bulañ quyırq torı ayğırına, üzeñgisine ayağı tiyer-tiyemesten ırğıp mindi de, batisqa qaray jele jortıp jüre berdi. Xoça men Renat soñınan erdi. Büginge deyin Joñğar eliniñ jeñisi üşin jan qıyıp kelgen jetpis jigitti bir sät qana köñilsek bolğandarı üşin ölim jazasına buyırğan Sıban Raptannıñ qatıgezdiginen janı türşikse de, Renat öziñse tujırım istedi: «Özgege ämirin jürgizem degen adam osınday tas jürek boluwı kerek. Bunday bolmağan künde Şıñğısxan älemniñ teñ jartısın basıp ala almas edi» dep oyladı.

472 Xoça tobına kezdesip, Şağgerek noyannıñ ölimine sebepker bolğan — erligimen jurtt közine tüse bastağan Bäsentiyn Malaysarınnıñ qarındası Gäwhar edi. Arğın ruwınıñ bir tarmağı Bäsentiyn ol kezde Ulıtaw töñiregin jaylaytın. Mañayında sawdasattıq etetin ülken şahar bolmağandıqtan, Ulıtaw, Arğınatı mañayındağı qalıñ qazaq awıldarı Türkistan, Taşkent qalalarına kire tartıp, jün-jurqasın, teri-tersegin, keyde üyirlep jılqısın, qotandap qoyın ayday kep, bazarlarına satıp, dükenderinen qant-şayın, kiyim-keşegin, qala berdi, aqırettik bözine deyin alıp qaytatın. Key jıldarı bunday qala şıqqan kerüwender Buxar, Xıywağa deyin de baratın. Bıyıl Malaysarınnıñ awılı Türkistan bazarına kerüwen tartqan. Keler jılı Esil boyındağı bir awqattı adamnıñ balasına bermek bop otırğan Gäwhardı äke-şeseşi, quttı jerine qonar aldında qurbılarimen barıp boy jazıp qaytsın jäne öz köñiline unağan jasawın alsın dep, kerüwenge ilesip sayaxat qurıp bara jatqan bir top qız-bozbalalarğa qosıp jibergen.

473 Kerüwen Türkistanğa jetkennen keyin eki bölingen. Bir bölegi, maldarın qundılaw etip satqıları kelgen awqattılaw jağı Taşkent barıp qaytpaq bolğan. Ekinşi jartısı olardıñ qayta oraluwın kütip, Türkistanda qalıp qoyğan. Sol Türkistanda qalğan topta Gäwhar da bar edi. Türkistan töñiregindegi qazaq atawlı şahardı qorğaymız dep jatqanda, Bäsentiyn jigitteri kemededen qaşqan egewquyırq tısqanday, elge ketip qaluwdıñ retin taba almadı. Türkistandı qorğawşılardı qosıldı. Gäwhar da solarmen birge qaldı. Amal joq, Elşibek qalanı bergennen keyin Arqa jigitterimen birge Gäwhar da Sıdarıyannıñ qalıñ qamısınıñ arasına tıǵıldı. Däl osı kezde bularğa Äbilqayır äskeriniñ kele jatqanı, oğan jaqında Arqadan Sämeke bastağan qalıñ qol kelip qosılmaq degen xabar jetti. İle-şala «uzın qulaq» Sıban Raptan Äbilqayırğa qarsı qırıq mıñ jawınger men

attandı degen suwıq sözdi äkeldi. Buğan qosa «Äbilqayır äskeri Sıban Raptannıñ şıqqanın bilmeydi eken, olar Şiyeli boyında Sämeke äskeriniñ kelüwin kütip jatqanda, Joñğar qontayşısı añdawsızda üsterinen tüspek eken» degen tağı da suwıq sıbıs estildi. Xabarsız jatqan qazaq äskeriniñ, jawdıñ tutqıyıl şabuılınan qattı apatqa uşıraytının bilgen näzik sezimdi, er jürekti Gäwhar endi şıday almadı. Äbilqayır äskerine xabar bermek bop atqa qondı. Biz ereyik degen serikterdi ertpedi. Naşar kiyingen jalğız attını eşkim añğara qoymas degen. Arqa jigitteriniñ eñ tañdawlı jüyrigin minip jolğa şıqtı. Sır boyın quwalay tüni boyı şabıstan tanbağan Gäwhar, tañ qılañ berip kele jatqanda, Xoçalar qos tikken qoğalı köldiñ janınan öte berip qolğa tüsken. Jigit dep ustağanı qız bolıp şıqqanda Xoça tañ qaldı. Qız bolğanda qanday! San ayqastan ötken, sonaw Qıtaydıñ şekarasındağı Xalqadan Türkistanğa deyin adamzattıñ neler simbattısın kezdestirgen qalmaq jawıngerleri Gäwhardı körgende, möldir suw tübinde jatqan jarqırağan gäwhar tastı körgendey esteri şıqtı. Şañğerek noyannıñ birden Gäwhardı ölimge qıymay araşa tüsüwi de osıdan edi.

474 Gäwhar bosanıp şıǵısımın sol küni säske köterilmey-aq Äbilqayır qolına kep jetti. Xańğa Sıban Raptannıñ qırıq mıñ äskeri kele jatqanın ayttı. Äbilqayır dabil qaǵıp, äskerin sapqa turǵızdı. Xan keñesin şaqırdı. Tutqın jigit Xoçalarğa Äbilqayırdıñ otız mıñ äskeri bar dep bilmegendikten aytqan. Äbilqayırdıñ bar äskeri on bes mıñğa da jetpeytin. Munday şaǵın qolmen qırıq mıñ jawıngeri bar Sıban Raptanğa qaydan qarsı tura aladı? Bulardıñ bar sengeni qalıñ qazaq jaylağan Arqa qolı bolatın. Sol qolğa senip jorıqqa attanğan. Sol qoldı kütip, Şiyeli boyına qos tikken. Endi jawdıñ tayap qalğanın estigen jäne oğan tötep bere almaytınına közi jetken Äbilqayır bir sebepten keyin şeginüwdi de oyladı. Biraq Aday men Tamannıñ batır jigitteri oğan könbedi. Olar Alşın ruwınıñ altın uştı nayzasın joñğar qanına malmay keyin qaytpaymız dep kesip ayttı. Äbilqayır, amal joq, äskeri az bolsa da, Sıban Raptanğa qarsı şıǵuwğa bel buwdı. Tek özderiniñ az ekenin aytıp, «tezirek jetsin» dep, kele jatqan Sämeke xannıñ äskeriniñ aldınan tağı at şaptırdı.

475 Bolat xannıñ Ordasına Qabanbay batır jetkende, xan jazǵı jaylaw Nura boyında bolatın. Biraq özi tösek tartqan awruw eken. Bul el suwıq sözden burın da xabardar bop şıqtı. Xan Joñğarğa qarsı şıǵüwdi inisi Sämekege tapsırdı. Ol бүkil Arqa boyındağı Orta jüz ruwlarına kisi jürgizdi. «Qazaq jerine jaw şaptı, attan!» degen xabardı estigen qalıñ el lezde dürlige qaldı. Qazaq degen atqa iye bolıp, Edil men Ertistiñ, Alataw men Esil, Tobıldıñ arasın jaylağan elge ejelden soǵıs degen söz jat

emes-ti. Ğasırlar boyı bul eldiñ soğıssız ötken birde-bir jılı joq. Soñğı eki jüz jılın Sırdarıya boyındağı qalaları üşin Äbilqayır, Muxamed-Şaybanıy ordalarımın, Samarqant, Buqar ämirlerimın ayqasta ötkizgen. Bunımın qatar on besinşi ğasırdıñ basınan bastap, küni büginge deyin Joñğar, Qıtay xandıqtarımın alısıp keledi. Äli aldarında qanşa qırğın apat bar! Osınıñ bärine eti ölip köndikken xalıq, bu jılı da «jer şetine jaw keldi!» degen suwıq sözdi estigende, eleñ ete tüsti. Biraq jeriniñ şalğaylığımın baylanıstı zamatta jıynala qoymadı. Qırda jatqan jılqılardıñ jorıqqa minetin attarın aldirtıp, bosağada süyewli turğan soyıldarın taqımdarına basqanşa biraz uwaqt ötip ketti. Tek bir ay mölşerinde otız mıñğa juwıq jigit jıynaldı. Osı jigitterdiñ işinde, bükil qazaq eline attarı mälim, xalqın joñğar şapqımınan qutqaruwğa jan salğan äygili batırları: Arğınınıñ bir tarmağı Qanjiğalı ruwınan şıqqan Bögenbay, Bäsentiyn ruwınan şıqqan Sırımбет, Malaysarı, Taraqtı ruwınan şıqqan Bayğozı, Şaqşaq ruwınan şıqqan Jänibek, Ulıtaw boyındağı Naymannıñ bir tarmağı — Bağanalı ruwınan Orazımbet İymantay keldi. Özderi jas bolğanmen, keybirewleri qastarındağı top jigitke başı boluwğa jarağanday. Bulardıñ üstine Bayanawıl men Kökşetaw dalasındağı Obağan özenin jaylağan Uwaq ruwlarınıñ jigitterin ertip, burın da İle boyında joñğarlarmın san alısқан, Arqanıñ ardageri Batır Bayannıñ özi de bugün-erteñ jetpek. Bular kele bastağannan keyin, sonaw Ertis boyındağı Qarakereyden özine serik jigitterdi jıymaq bolıp, Qabanbay batır eline qayttı.

476 Ärqaysısı är tawdı mekendegen qazaq ruwlarınıñ äskerleri jıynalğanşa, jaz ortası da bolıp qaldı. Jut jeti aғayındı degendey, Arqanıñ jawındı-şaşındı mezgili bıyıl jıldağısınan erte tüsti. Sämeke äskeriniñ tegis jıynaluwın kütpey, Batır Bayan üş miñ salt attı ıғay men sıғay er jigitterden qurılğan jaw jürek qolmen Sır boyına bettedi. Bular saparğa şıғar aldında ğana Sämekeniñ sälemin alıp, Kişi jüzdiñ xanı Äbilqayırğa şabarman jiberilgen. Eki xannıñ uwädesi boyınşa qazaq qolı qaraşanıñ orta şeninen qalmay Şiyeli men Jañaqorğan arasındağı Sır boyında bas qospaq-tı. Osı aradan el bolıp birigip, joñğarğa qarısı attanbaq edi. Jeri şalğay Arqa jigitteri däl bugün-erteñ jıynala almaytındarına közi jetken Batır Bayan, Äbilqayırmen kezdesetin mezgilderi tayap qalğandıqtan, «Arqanıñ äskeriniñ aldı kele bastadı» dep Kişi jüzdiñ köñilin kötere turuw üşin, özi ädeyi burınraq şıqqan. Bul Kökşe teñizdi jaғalay Qaratawdıñ teriskey tusına jetken kezde, Sämeke de jıyırma bes miñğa juwıq qolmen Nuradan qozğalğan.

477 Aqılımın, erligimın emes, baylığımın er arasındağı tartısta özin jaqtaytın şınjır balaq şubar tös şonjarlardıñ demewimın közge tüsken Sämeke, Bolat xan awırğalı

äbden lepirip alğan. Ötken jılı ğana kenjesi Qudaymendeni Bökey sultanniñ urpağına üylendirip, İş jüzdi şaqırğan ulan-asır toydñ qızuwı basılmay, äli kökip jürgen Sämeke ırǵalıp-jırǵalıp qalıñ qolmen jorıqqa attanǵanşa, qırdñ borandı-şaşındı, jeli öñmeniñnen ötetin qara suwıq küzi de bastalıp qalǵan-dı. Kökşe teñizge jetip, onıñ künbatısı men Sır boyına qaray bettegen kezinde, bükil qazaq jeriniñ Qaraqum, Qızılqum, Sarıqumın däl osı tusqa äkelip üygisi kelgende, adam aytqısız qara dawıl soqtı. Aspanǵa köterilgen qum, topıraq, qıyırşıq tas, tübirimen julınǵan bayalış, jıñǵıl, qañbaqtan düniye jüzi körinbey ketti. Üyir-üyirlep matastırǵan jılqınıñ key tobı jel ötime şıday almay ıǵuwǵa aynaldı. Tek ömir boyı jılqı baǵıp ösken Arqa jigitteriniñ erekşe erlik qıymıldarınıñ arqasında ğana aman qaldı. Bul qara surapıl eki kün degende äzer basılǵan. Azıqqa dep aydap şıqqan qotan-qotan qoydñ bäre tegis qırıldı. Tek tüyelerge artqan bıyday, tarı, qurt, jent, may aman qaldı. Qol qaytadan qozǵaldı. Burınǵı taqır dala endi attıñ şaşasına deyin kömilgen qumǵa aynalıp, jayılısqa üyrenen jürikter jüdep-jadap, segizinşi kün degende Sırdıñ teriskey tusına Aqmeşitten bir kündik jerge kep toqtadı. Sämeke osı arada er qajap tastaǵan attardıñ jarasına may jaǵıp, äbden qajıǵan jigitterin tınıqtırıp aluw oyımen säl ayaldadı. Osı arada sol Sibän Raptanniñ äskeri Äbilqayır qolımen Jañaqorǵan mañayında kezdesip, qattı qırǵın soǵıs bolǵanın, Äbilqayır qolı jeñilip keyin qaytqanın estidi.

478 Sınıqqa sıltaw izdep kele jatqan Sämeke endi jalt berdi. «Qıs bolsa kelip qaldı. Joñǵar äskeri de urısın toqtatadı. Arqa jaqqa bäribir bettemeydi. Özimiz barıp tiyisüwimiz — şın aqılsızdıq bolar. Äbilqayırdıñ qolın jeñgen Sibän Raptan, bizdñ jadap-jüdep äzer jetken äskerimizdñ bıt-şıtın şıǵaruwı dawsız. Tekke qurıymız. Odan da «esiñ barda — eliñdi tap» degen, bosqa qırılmay turǵanda elimizge qaytayıq. Quday buyırsa, joñǵarmen kelesi jazda kezdesermiz. Oǵan deyin qalıñ qol jıynap, äbden mıqtalayıq» dedi Sämeke. Şinjir balaq, şubar tös ruw başlıları bul keñesti maquldadı. Rasında da Sämeke äskeri, osı küyinde Sibän Raptanǵa qarsı şıǵar bolsa, tekke qan-josa bolatını aydan anıq edi. Bir jaǵınan, Äbilqayır qolınıñ keyin qaytqanı Arqa jigitterin rüwxanıy älsiretse, ekinşi jaǵınan, alıs joldan jadap-jüdep kelgen älsiz jurttı muzday bop dayındalǵan, özderinen eki ese köp Joñǵar äskerine tötep bere almaytını da xaq. Küreske túsüwge därmeniñ jetpese qur jüretilik kimdi muratqa jetkizgen. Arqa jawıngerleri Sibän Raptanmen kezdespey keyin qayttı.

479 Qırıq mıñ qolmen Sibän Raptanniñ kele jatqanın Gäwhardan estigen Äbilqayır dabıl qaqtırıp bar äskerin sapqa turǵızıp, «täwekel!» dep Sibän Raptanǵa qarsı

jürgen. Bul jolı Sıban Raptan emes, onı Äbilqayır oylamağan jerden şaptı. Äskeri şubalañqı kele jatqan Joñğar qontayşısı kütpegen jerden tiygen jawdan şuw degende seskenip qap, sāl keyin şeginse de, qazaq qolınıñ anağurlım az ekenin körip, tez-aq esin jıyğan. Joñğar äskeriniñ soñğı şepteri de jetip, Kişi jüzdiñ jigitteri qanşa erlik körsetip qarsılasqanmen de, erikke qoymay, qazaq äskerin keyin qaray ıǵıstıra túsken. Endi bulardı jeñüwge aynaldım ğoy dep, aqırǵı qıymılına kirirken kezde, kenet «Qabanbay!», «Qabanbay!» dep urandasıp, qamıs arasınan Qabanbay batır bastağan Naymannıñ eki san qolı Joñğar şebine däl ökpe tusınan tiygen. Äwelde Arqanıñ qalıñ äskeri kelip qalğan eken dep abırjıǵan Sıban Raptan, büyirinen tiygen jaw jañadan jetken şaǵın jasaq ekenin túsinişimen, tez-aq boyın jıynap alǵan.

480 Joñğar qolı qaytadan şabuwlǵa şıqtı. Urıs şiyelenise tüsti. Kün ekindige tayap qalğan kez. Qazaqtıñ budan basqa äskeri joq ekenine közi jetken Sıban Raptan, öziniñ köptigin körip, äskesine «birde-bir qazaq jawıngerı qutılıwşısı bolmasın, jan-jaǵınan qorşap alıñdar!» dep buyırıq berdi. Joñğar äskeri qontayşısınıñ buyrıǵın orındağan. Urısqa qızuw kirişken Äbilqayır özderiniñ qorşawda qalğanın kün batıp bara jatqanda bir-aq bildi. Qanday qaqpangǵa tuskenderin añǵarǵan Kişi jüzdiñ jigitteri qaşıp qutıla almaytındarın túsinişimen-aq, ölimgе birjolata bel buwǵan. Jastıqtarın ala ölmek boldı. Qazaq jigitteriniñ erligi, qaysarlıǵı burınǵısınan on ese, jüz ese arta tüsti. Jawınıñ oñay berilmeytinine közi jetken Joñğar jawıngerleri de barın saldı. Eki jaqtan da birdey batıl qıymıl, qan-josa keskilésuw bastaldı. Biraq Äbilqayır qolınıñ jan-jaǵınan temir qorşaw birte-birte tarılıp, qazaq jigitteriniñ şeñberden şıǵa almay qırılattını şındıqqa aynala bastadı. Sonda da äygili Aday, Tama, Nayman jigitteriniñ qorşawında, mañına jan juwıtpay Jürgen Äbilqayır «jeñildim» dep qol kötermedi. Buǵan ızalanǵan Sıban Raptan «qazaqtıñ birde-bir jawıngerı tiri qalmasın!» dep taǵı jarlıq bergen. Qandı körgen qasqırday, qazaqtı qırüwǵa äbden qunıǵıp alǵan Joñğar qontayşısınıñ bul buyrıǵın orındar ma edi — qayter edi, kenet soltüstik jaqtan «Aruwaq!», «Aruwaq!», «Aqjol!», «Aqjoldaǵan!» aybarlı uran şıqtı. Bul kezde kün de batıp bara jatqan-dı. Oylamağan jerden aybarlı uran estilgende Sıban Raptan şın sasıp qaldı. Sämekeniniñ qolı jetken eken dep oyladı. Al bul jetken — bar bolǵanı üş miñ jawıngerı bar Batır Bayan edi. Ol İle boyında burın da qalmaqpen san ayqasqan, san jeñgen, jaw jaǵına burınnan belgili batır. Aqboz atın qol aldında kösildire salıp kele jatqan jigitti körgende, joñǵarlar «Batır Bayan!» dep şuw ete tüsti. Jaw şebiniñ bir jaǵı şetiney bastadı. Sol şetinegen tustan Äbilqayır äskeri qorşawdan bosanıp şıǵa berdi. Bul kezde qas qarayuǵa aynalǵan.

Zamatta qarañğı tüsip ketti. Endi eki jaq ta urıstarın toqtatıp keyin şegindi. Osılay Batır Bayannıñ oyda joqta payda boluwınıñ arqasında bir qırğınnan saw qalğan Äbilqayır äskeri, maydanda teñ jartısın kömüwsiz tastap äri şegine berdi. Batır Bayannıñ äskerin qosqannıñ özinde qolınıñ sanı bar bolğanı on mıñğa jeter-jetpes. Munday şağın küşpen üş ese köp joñğarğa ne isteysiñ?

481 Sämekeniñ alısta jatqanın bilmegen Sıban Raptan Äbilqayır qolın quwmadı. Artımnan Sämeke äskeri türe soğar dep qorıqtı. Sodan, eki äsker eki jaqqa qaray şegindi. Köp keşikpey jañbırı joq, qarı joq, küpili adamnıñ ökpesinen ötetin, бүkil Sır boyınıñ jurtına mälim küzgi qara suwıǵı da bastaladı.

482 Sawran qalası Otırar, Sığanaqpen qatar salınğan qazaq eliniñ köne bekinisi. Bul qamal jağalay qazılğan, uzındıǵı jıyırma bes, tereñdigi on bes kez, tip-tik ormen qorşalğan. Ordıñ tübinen qamaldıñ joğarǵı ernewine deyingi biyiktigi elüw gyazday. Onıñ üstine är ämir, är däwirde bul şahardıñ qorğanın özinşe küşeyte tüsken. Sondıqtan da qamaldıñ ğasırlar boyı kele jatqan qabırǵaların Şıñǵıs xan şabuwlı kezinde de tas atqış maşıynalar buza almay qoyğan degen laqap bar. Añızǵa qarağanda, Sawran şaharına Şıñǵıs xan äskeri kire almağan. Tek qalanı qorğawşılardıñ biri qalmay aştan qırılğannan keyin barıp, monğol basqınşılardı ıye bolğan.

483 Türkistandı tastap ketken Elşibek batır, tünde qamıs arasında tıǵılıp jatıp, kündiz jürüp, üş kün degende serikterimen osı Sawran bekiniske äzer jetken.

484 Qala xakimi Tursınbek joñğarlardan qorqıp ändiyjanğa qaşıp ketip, şahar turǵındarı äbigerde eken. Bul mañayǵa äygili Elşibek batırdıñ kelgenine olar quwanıp qaldı. Bir dawıstan bäri şahardı qorğaw jumısın Elşibekke tapsırdı. Batır birden jawǵa toytarı berüw jabdıǵına kiristi.

485 Jer betin ädiletsizdik biylegen sonaw quw zamanda, tariyx qıyyanattı älsin-älsin qaytalana beretin. Osı surǵılt balşıqtı ulı bekinis sol qıyyanattı är jüz elüw jıldar arasında üzbey körip otırğan. Ol qıyyanattı Şıñǵısxan kezinde de, Aqsaq Temir, Äbilqayır, Abdolla şabuıldarında da bastarınan ötkizgen. Mine, bugün joñğar basqınşılardı da sol qıyyanattı taǵı qaytalamaq. Al qala turǵındarı biri qalmay qırılğandarınşa, şaharların jawǵa bermey qorǵap kelgen. Bügin de süytpek.

486 Bir kezde osı bekinis üstinde tas müsün tärizdi küzette Oraq batır turğan. Sodan jüz elüw jıl keyin, qul men küñnen tuwğan, jalañ tös batırlar Qıyyaq pen Tuyaqqa

kezek kelgen. Qazir qorğan üstinde osı qos batırdıñ urpağı, alpamsaday alıp deneli, qurıstay berik Nawan usta tur.

487 Nawan ustaniñ bar kün körisi — körigi men balğası. Armanı — arğı babası Oraq pen Qıyyaq, Tuyaq salğan ädilettik pen erlik jolın adal ustaw. Al xalqı üşin jan qıyğan erler jayındağı el añızı onıñ ana sütimenen qanına siñgen.

488 Añız? Joq, Qıyyaq pen Tuyaq erligi añız emes, şındıq! Onı urpaqtan urpaqqa ertegi etip el aytadı, sol batırdıñ qanı tamğan surğılt topıraqtı jer aytadı. Bastarına qoyılğan qulpı tas pen erliklerin ötkizgen osınaw berik qamal — bekinis jir etedi.

489 Ata-babasınıñ erligi umıtpastay bop urpaqtarınıñ jürekterinde saqtalıp, moyındarına tumar bolıp tağılğan.

490 Küzette turğan Nawan ustaniñ qasına Elşibek batır men Buqar jıraw keldi.

491 Musılmanşa xat tanıytın Buqar jıraw — qazaq tariyxı qamtılğan köne kitaptardı köp oqığan äygili şejire. Ulı armanınıñ biri sol xalqınıñ erligin ülken dastan etüw edi. Ol qazaq eliniñ basınan ötken künderin ğana emes, bügingi küresin de, erligin de jırlamaq. Üş aydan beri Sawranniñ jawğa berilmey turğanın estip, keşe qara tündi jamılıp, jaw şebinen ötken. Sodan beri qalasın jawdan qorğağan, aştıqqa da, ajalğa da köngen qara buqara jurttın körip, muqalğan köñili bir jasarıp qalğan. Jır şuwmağı birinen soñ biri kelip, qıyyalında dastan da tuwa bastap edi.

492 — Arsız ba, Buqar-eke! — dedi Nawan usta qos qolın kewdesine qoyıp.

493 Buqardıñ maydan basına kelgeninen xabardar jurttı lezde jıynalıp qaldı.

494 — Barsıñdar ma, örenderim! — Buqar süysingendey barlıq jurttı közimen bir şolıp ötti de, Nawanğa burıldı. — Arğı atalarıñ Qıyyaq pen Tuyaq batırlardıñ erligine qanıq edim, öz erligiñdi közimmen körgeli, şıbın janımdı şüberekke baylap, ädeyi izdep keldim, arısım...

495 — Xalqıñızdıñ xalı qıl üstinde turğanda kelgeniñiz — bizge on san qol qosılğannan kem bolmas! — dedi Nawan usta. — İsimiz oñ bolar.

496 — Aytqanıñ kelsin! — kenet Buqar jıraw töñiregine burıla qaradı. — Bir kezde osı Sawrandı Abdolla ämirşiden seniñ besinşi atalarıñ Qıyyaq pen Tuyaq qorğap

edi, qazir, Nawan usta, joňgardıñ jolında öziñ tursıñ. Şapqan jawdıñ ekpinine qarağanda biz äldeqaşan qurıp ketüwge tiyisti edik, el bolıp äli kele jatırmız, qudaydıñ bunısına da şükirşilik!

497 — Uwa, jıraw! — dep Nawan usta säl alğa attadı. — Jaña öziñiz ayttıñız ğoy, meniñ babalarım osı Sawrandı qorğaçan dep. Bügin jaw jağı tınış jatır ğoy, qajığan köñilge quwat bere me eken, solardıñ erligin aytsañız qayter edi?

498 Jurt şuwlap qoya berdi.

499 — İyä, jıraw!..

500 — Babalarımızdıñ erligin ülgı etelik!..

501 — Nalığan köñilge när bolsın!

502 Xalqınıñ ötken erligin bir aytatın kez osı ekenin uqqan jıraw, köp küttirmey, sözün bastap ta ketti.

503 — Qazaqtıñ basnan qanday soraqı künder ötpegen, — dedi tolğanıp. — Sonıñ biri osıdan jüz elüw jılday burın Täwekel xannıñ tusında bolıp edi.

504 Buxar ämirşisi Abdolla öz ordasında otır. Kenet közi külimsirep, suluw murtı tikireye qaldı. Oyda-joqta birdemege quwanıp ketkendey. Biraq ämirşisi aşuwlansa kenet közi külimsirep, betine qan jügire bastaytının köp jıldan beri biletin aqılşısı Xasen-eoja tağı da jazıqsız birewdiñ qanı tögilgeli turğanın uqtı. Uwäzir ämirşisiniñ bul qasiyetine üyrene almay-aq qoyğan. Aldında turğan köjekti jer aldında ajdahanıñ silekeyi közinen jas bop ağadı deydi. Ämirşiniki de sol tärizdi qılıq... Sonda bul jolı kimdi jutpaq? Qazir xan sarayında Xasen-eojadan böten jan joq. Sonda... Munıñ qanday jazıǵı bar? Bar ayıbı — Babasultannan Talas boyındaǵı urısta Şağaydıñ jeñilip qalğanın estirtkeni me?

505 Abdolla kenet ornınan turıp, tereze aldına bardı. Munara biyiktiginen xan sarayınıñ etegindegi, qalıñ baw-baqşağa bölengen Buqar şaharınıñ qıyır şetine köz jiberdi. Är jerde sırtın san türlü boyauwlarımen örnektegen, ernewleri quran sürelerimen bezengen kümbezdi meşitter, Kalon, Çar, Miyner munaraları, Ulıqbek saldırğan saltanattı medreseler körinedi. Xan sarayınıñ awlası örik, jüzim, alma, almurt, injir ağaştarımen sınsıǵan jasıl baw... Aǵaş arası sıldırıp aqqan kümis qoñıraw bulaqtar. Bul özbek eliniñ Samarqanttan keyingi ülken şaharı. Bir kezde bul şahardı Samarqantpen birge Abdollanıñ babası Muxamed-Şaybanıy Aqsaq Temir urpaǵınan tartıp alǵan.

Muxamed-Şaybanıy qaza tapqannan keyin, Buqar qaytadan Aqsaq Temir urpaqtarına köşken. 1557 jılı, yağnıy xadjrıy esebi boyınşa 964 jılı, jıyırma tört jasar Abdolla ekinşi ret jawlap aldı. Sodan keyin ol Buxardı öziniñ astanası etken. Osılay Buqar xandıǵı tuwǵan.

506 — Buxar ämirşisi Abdolla özbek xalqınıñ qanın qanday sorsa, Sırdarıyyanıñ orta şenindegi qazaq eliniñ de qanın sonday sormaq boldı. Babaları Äbilqayır men Muxamed-Şaybanıydıñ qazaq jerinen şıqqanın siltaw etip, Sır boyındaǵı qalaların özime qaratamın dep talay ret şaptı, — dedi jıraw.

507 Abdolla tereze aldınan keyin burılıp, jan-jaǵına oylana qaradı. Biraq onıñ kirpik qaqpay tesireye qalǵan şegir közine — zäwlim saray edenine töselgen qırmızı qızıl parsı kilemderi de, äşekeyli örnekti safyan orındıqtar da, qabırǵada ilüwli turǵan bolat aspaptarı men altın zerli qılış, qanjarları da, burıstaǵı döñgelek arşa üsteliniñ üstine şärbat işüwge qoyılǵan farfor keseler de, iymek moyın kümis qumıralar da — birde-biri körinbedi. Onıñ şegir közi xan sarayınıñ märmär qabırǵaların tesip, äldeqaydaǵı kökjıyekke şanşıla qaraǵanday.

508 — Qoja, senen aqıl suraǵım kelip tur, — dedi ol, taǵı közi külimdep. — Dos bolamın dep ant bergen jawım, basqa jawlarıma dostıq körsetse, men qanday şara qoldanuwım kerek?

509 — Onday aldamşı dostardıñ basın alǵan jön, taqsır xan.

510 — Solay de... Bizdiñ jaqqa şıqqan Şaǵay men onıñ balası Täwekel, qas jawım Babasultan men Buzaxurdiñ bastarın maǵan äkep bergileri kelmedi. Al, olardıñ basın qazaq qalaların jawlap alǵan soñ men kesüwim kerek...

511 Babasultanniñ opasızdıǵın siltaw etken Abdolla bir mıñ bes jüz seksen ekinşi jılı, tamızdıñ segizi küni Sawran bekinisiniñ etegindegi qalıñ toǵaydıñ arasına kep şatırın tikti.

512 Tañ atıp kele jatqan mezigil. Bir kezdegi ataqtı Äbilqayır babasınıñ laşkerlerindey, kileñ kök temir qursanǵan, tögilgen jal, qulaş quyırıq jüyrik mingen elüw mıñ äsker lek-lek bop, bekinisti qorşay sapqa tura bastadı. Şahardıñ sol jaǵında aq boz, qara kök säygülük mingen, bastarındaǵı bolat duwlıǵaları şıǵıp kele jatqan künmen şaǵılısqan Ubayduwlla sultanniñ jawıngerleri. Teriskey jaqta kün belgisi bar qara tuwdı jelbiretip ustaǵan Abdollanıñ balası äbdi-Müwmıyn sultanniñ laşkerleri. Tüsteri suwıq,

qaharları ızğarlı. Küngey tusta Ubayduwllanıñ balası Asfandıyyar sultanniñ, irbiz basınıñ süwreti salınğan alqara kök tuwınıñ astına Abdolla qaramağındağı Keldeş bıy, Jandawlet bıy, Tursın bıy, Biyke bıy sekildi belgili ämirlerdiñ jigitteri tizilgen. Deni qazaq ruwlarınan şıqqan ämirler bolğandıqtan, bulardıñ äskerleriniñ sırt beynesi Däşti Qıpşaq sıpaylarına uqsaydı. Nayzalarınıñ basına tuw etip tutam qılışq baylap alğan. Taqımdarınıñ astında buzawbas şoqparları.

513 Sawran şaharınıñ qubılasındağı toğaylı alańında Abdolla ämirşiniñ alqızıl jibek şatırı körinedi. Bu jaqta da qalıñ äsker. Bul äskerler özgelerdikinen göri saltanattı. Jigitteriniñ kiygen sawıttarı da erekşe zerlengen. Belderinde kileñ qorasan bolatınan soğılğan Buxardıñ uzun qıysıq qılışı. Iyıqtarında uzun moyın bilteli buqar mılığı. Äsker keypi sändi de, sustı da.

514 Şahar bekinisiniñ üstindegi kerege köz alańdardağı qala qorğanşılıarı: qala xakimi äbdi-Sattar, Qıyyaq, Tuyaq batırlar... Kenet бүkil älemdi basına kötere barıladağan kerney üni şıqtı. Oğan şıyqıladağan zurnanıñ aşçı dawsı qosıldı. Jüzdegen dawılpaz qağılıp, zamatta düniye bitken älem-tapırıq ünge toldı da ketti.

515 ... Endi Buxar ämirşisiniñ qızıl jibek şatırınıñ ar jağındağı şağın toğaydan bir top salt attılar körindi. Üsterindegi bolat sawıttarı künge şağılısıp jalt-jult etedi. Jalañaş qılıştarın bastarına kötere ustağan. Qorasan qurışınıñ jüzinde kün säwlesi emes, ajaldıñ suwıq ızğarı oynağanday. Eñ aldında ön boyı kümis şınjırlı sawıtpen jabılğan esik pen tördey aq boz aqalteke arğımaq mingen, qırıqtarğa jaña jetken, suluw murttı, tulğalı adam kele jatır. Özgelerden bunıñ qur ğana aybarlı pişini, atqa tākappar otırısı, asıl qaruw-jarağı ğana emes, tağı da bir ayırması bar. Astındağı aqboz tulparınıñ toqpaqtay kekiliniñ üstine köne zaman ğurpımen «baq qusı» — appaq süttey turımtaydı otırğızıp alğan. Eger turımtay jaw körgende qorqıp uşıp ketpese, batırdıñ jolınıñ oñ boları xaq. Al jaw qarasın körgennen turımtay qaşa jönelse, onda batırğa bul ayqas qawipti. Baqsı-balgerler zamanında jaman ırımnan seskenip batırlar atınıñ basın keyin buradı.

516 Attı jasaq şetki äsker aldına jete bergende, qayta dabil qağılıp, kerney, zurnalar qaytadan işegin tarta barıldap, şıyqıldap, бүkil älemdi azan-qazan etti.

517 Qamal basındağı jurt bul top Buxar ämirşisi Abdollanıñ tobı ekenin, bäriniñ aldında aqboz aqaltesin oynaqtatıp kele jatқан aybındı bahadurdiñ özi ekenin bilip seskene qalğan.

518 Ämirşi tobi sol qılıştarın kötergen qalpında Abdollanıñ soñınan qurıq tastam jerde jubın jazbay jele şawıp, qorğandı qorşağan qalıñ äskerdiñ aldınan toqtalmay ötip keledi. Jan-jaqtarina qarar emes. Tek Abdolla toptıñ aldında turğan sultandarın, batırların, biyelerin körgende ğana solarğa qaray moynın buradı. Ämir, sultandar: «Märtebeli bolıñız, ulı bahaduwr!» dep bastarın ıyıp täjım etedi. Ämirşi atın oynaqtatqan qalpında äsker aldınan öte berdi. Soñınan erip kele jatqan toptıñ üstinen altın ay beynesı salınğan Muxammed payğambardıñ jasıl tuwı бүkil aspandı japqısı kelgendey, jelmen oynap jelpildeydi. Aq boz arğımaqtıñ kekilindegi «baq qusı» baylap qoyğanday tırp eter emes.

519 — Biz jeñilip, ol jeñedi eken, xalayıq, — deydi qustıñ uşpağanın körgen birew.

520 Endi Abdolla tobi äbdi-Sattar turğan qabırğanıñ tusınan ötip bara jatır. Eki toptıñ arası sadaq oğı jeter-jetpestey mölşerde.

521 — Ol bizdi jeñgenşe...

522 Qala xakimine tayauw turğan Qıyyaq batır söziniñ ayağın aytpay qayıñ sadağına sawıt buzar jebesin salıp jiberip, Abdollağa qaray şirene tarta bastadı.

523 — Atpa! — dedi bir zor dawıs.

524 Qıyyaq batır «ätteñ, ätteñ!» dep, jebesiniñ uşın jerge qarattı.

525 — Olay bolsa! — dedi ağasınıñ sol jağında turğan Tuyaq batır sadağın kötere berip, tartıp qaldı.

526 Quladın qawırsınına baylağan qozı jawrın jebe zuw etti. Közdi aşıp-jumğanşa, Buxara ämirşisiniñ astındağı aq boz säygüliktiñ kekilinde otırğan aq turımtay jalp etip jerge uşıp tüsti.

527 — Mergen eken! — dedi Abdolla jüzinen eşbir qobaljuw belgisin körsetpey. — Turımtay özi uşqan joq atıp qulattı ğoy, bul sanaqqa alınbaydı. Basqasın otırğızıñdar.

528 Nöker keyin şawıp, zamatta qayta oraldı. Ämirşi atımen qatarlasa jelip, aq boz jüyriktiñ kekiline basqa bir aq turımtaydı otırğızdı.

529 Abdolla erteñine tağı maydanğa şıqtı.

530 Tağı kün şığıp kele jatqan kez. Qamal üstinde bayağı adamdar... Tağı kök temir asınğan qalıñ äsker. Kenet dabil qağılıp, kerney, zurnalar işin tartıp barıldap, бүkil älemdi azan-qazan etti. Tağı keşegidey ses körsetip, jalañ qılıştarın basınan joğarı kötere, nökerlerin soñınan ertip jasıl tuwın jelbirete, qamaldı janay aq boz aqaltesin oynatqan Abdolla ämirşi... Biraq bu jolı keşegidey emes, alıs ketip baradı. Sirä, Tuyaq mergenniñ jebesinen qorıqqanday.

531 Abdollanıñ aq boz atınıñ kekilindegi aq turımtay alıstan bir ün estigendey qanatın qağıp jiberdi de kenet joğarı köterile berdi. Qas qaqqanday uwaqıt ötkense ol qamalğa tayay tüsti de, kenet kilt burılıp keyin uştı. Şaması, at kekiline qayta barıp qonbaq. Biraq ol oynağısı kelgendey, oylamağan jerden bir butağa barıp qondı.

532 — Ustap äkeliñder, — dep buyırdı Abdolla.

533 Bir nökeri şapqan boyı, jerden teñge alğanday, buta basındağı turımtaydı qolımen alıp, qağıp keyin qaray zımıradı.

534 — Laşkarğa emes, qusqa obal boldı-aw! — dep ökingen dawıs şıqtı. Söytkenşe bolğan joq, Tuyaq qolındağı sadağın közdemey tartıp qaldı. Abdollağa jüz qadamday qalğan laşkar qolındağı turımtaymen birge jerge jalp etti. Abdolla qorğan jaqqa tañdana qaradı da, atınıñ basın keyin bura sala, şatırına qaray şaba jöneldi.

535 — Jaw turımtayınıñ denesi bizdiñ jerimizde qaldı, jaqsı ırım! — dedi, bağanadan beri bolıp jatqan oqıyğağa ün-tünsiz qarap turğan äbdi-Sattar sultan. — äytse de, at kekilinde otırğan turımtay kenet nege bizge qaray uştı? — Ol Tuyaqqa seziktene qaradı.

536 Tuyaq säl ezüw tarttı da, qolın awzına aparıp, nağız bir bala künindegı qus şaqıratın ädeti esine tuskendey, aqırın ısqırdı.

537 Xakim ezüw tartıp küldi.

538 — Seniñ qupıyyañdı eşkim bilmey-aq qoysın — dedi ol, — qus denesi bizdiñ jerde qaldı. Buğan xalıq ta sensin...

539 — Jaw qanday ayla qoldanğanmen, qamaldı ala almadı, — dedi Buqar jıraw. — Basqınşılardı qara tünde urlanıp kelip, qabırğağa baspaldaq qoysa, qorğawşılardı üsterinen maylı ot-däri laqtırdı. Bekinis astınan jaw or da qazıp körgen, biraq Sawran bekinisiniñ qabırğaları on bes kezdey jer astınan qalanğandıqtan, odan da eşteñe şıqpadı. Tereñ jıra ötkizip, Sırdıñ suwımen qalanı tunşıqtıruwdı da oyladı. Qala biyikte

turğandıqtan, suwı joğarı köterile almay, ernewinen asıp, Abdollanıñ öz şatırın suw äkete jazdadı. Osılay arpalısta üş ay ötkende, Sayramnan azıq-tülik kelüw toqtatıldı. Abdolla tonağan jurt Sayramğa jıynalıp, qala mañında bülük köbeydi. Endi onsız da tamaqqa jarımay jürgen Buxara äskeriniñ xali tipti qıyınğa aynaldı. Azıq-tülikten ada bola bastağan äskerdiñ arasında «osı soğıs kimge kerek?» degen küñkil de tuwa bastadı. Köp keşikpey bar astıq bitti. Äsker aşarşılıqqa urındı. Endi jigitter zerebe ustasıp, utılğan serikteriniñ atın soyıp jewdi şığardı.

540 Sawrandı qorşap bolğan Abdolla qorğandı aluwdıñ jaña jolın oylay bastadı. Eñ aldımın ol bir küni tünde Buxar aymağınıñ ämiri Kamalıyddiyn Xusayındiyvanğa at şaptırdı. Tezirek Sawranğa azıq-tülik pen Rūwxadıy usta quyıp jatqan «Qara buwra» tas atqış qazanın jetkiz dep buyırdı.

541 Jer arası şalğay, järdem tez kele qoymadı. Abdolla äskeriniñ xali künnen-künge naşarlay tüsti. Äsker arasında bölünşilik te şığuwğa tayadı.

542 Bul soğıstıñ qajeti joq ekenine közi jetken key jigitter qazaq dalasına qaştı. Sonaw Buxara men qazaq jeriniñ tüyisken tusında, Sırdarıyya men Amūwdarıyyanıñ qamıstı jağalarında özbek, qazaq, türkimen, qırğız jigitterinen qurılğan birneşe alaman jasağı payda boldı. Olar tek qana bay men manaptardıñ mal-mülkin talap qoymadı, Sawrandı qorşağan Abdolla äskerine bara jatqan, azıq-tülik tiyelgen kerüwenderdi de şaptı.

543 Abdolla äskeriniñ xali künnen-künge qorqınıştı bola bastadı.

544 Bir küni ämirşi üstine jaman şapan kiyip, tüsin özgertip, äsker şebin araladı. Top jigittiñ janınan ötip bara jatıp, olardıñ ne söylesip turğanın estimek bop toqtay qaldı.

545 — Qaşan biter eken bul soğıs? — dedi bir jas dawıs.

546 — Sawrandı al, sosın bitedi, — dep jawap berdi kärei jawınger.

547 — Sawrandı alsañ, «Sayramdı al!» deydi. Sonda meniñ tabarım ne? Soğıstan olja etip alıp barğan azğantay matañ men aqşañdı elge qaytısimenen, «soğısqa kerek» dep salıq jıynawşı tartıp äketedi.

548 — Berme!

549 — Bermey kör!

550 — Bəri alladan jäne öziñnen...

551 — Öziñnen? Top ıytti jolbarıs basqarsa, birazdan keyin iyttter jolbarısqa aynaladı. Top jolbarıstı ıyt basqarsa, jolbarıstar tübi ıyt bop ketedi. Bizden ne şıǵadı, ıyt bop kettik qoy. Äytse de Murat balüwan öz jolın özi tawıptı... Alaman bop jürgen körinedi. Jaqında xan kerüwenin tonaptı. Endi xanniñ özi kezdesse eken deytin körinedi.

552 — Nege?

553 — Oǵan saqtap jürgen oǵım bar depti...

554 — Aqırın...

555 Abdolla äri qaray jüre berdi. Bir adamdı jazalaǵanmen ne şıǵadı? Birewiniñ basın kesseñ, onı narazı boladı. Onınıñ basın kesseñ, jüzi bülük şıǵaradı. Qazir äsker arası quwraǵan quwray sekildi, bolmaşı uşqın tüsse bolǵanı lap ete qalǵalı tur.

556 Qıyın jaǵdaydan ämirşini Buxardan kelgen järdem qutqardı. Ekinşi Jumadı ayınıñ onı küni birneşe «Qara buwra» tas atqış qazandarı men toqsan tüyege tiyelgen azıq-tülik jetti. Abdollanıñ jarlıǵı boyınşa, tört qazan Sawranniñ sırtında dört jerge ornatılǵan. Äbden ıza bolǵan ämirşi «Qara buwra» tas atqışı dayındalıp bitisimen-aq radendazanlarǵa (zeñbirekşilerge) «Atıñdar!» dep buyırıq berdi. Dabil qaǵıp, zurna, kerneyler barılday jöneldi. Al «Qara buwra» qazandarı astınan köterilgen buw men jalınnan gürsildey aqırıp, qoyday-qoyday tastardı ğasırlar boyı mızǵımaǵan qamal qabırǵalarına düñk-düñk urdı. Kenet aqırzaman ornaǵanday düniye jüzi älemtapırıq bolıp ketken. Endi «Qara buwrılar» qala işine atılıp, är jerde ört şıǵa bastadı. Sonda da qala qorǵanşılıarı «köndik!» dep qol kötermedi. Qıyyaq pen Tuyaq basqarǵan eki jüz mergen qorǵanǵa tayauw qoyılǵan tas atqış janındaǵı sarbazdarǵa oqtı qarday borattı.

557 Düniye osılay astan-kesteñ bop jatqan kezde Sawranǵa Yassıdan xat tasıytın kögarşın uşıp kelgen. Kögarşınıñ moynına baylanǵan qaǵazdan Sawran turǵındarı özderin qutqarıp aluwǵa, Noǵaylı elinen jıynalǵan qalıñ qolmen Babasultan men Buzaxur kele jatır degen quwanıştı sözdi oqıdı. Bul söz qala qorǵawşılıarınıñ ruwxın köterip tastadı. Endi olar «Bawırlarımız, sender jetkenşe qalanı bermeymiz» dep, bükireygen şalı men eñbektegen balasına deyin qaytadan qamal üstine şıqtı. Bulardıñ baǵına qaray, keyingi künderde «Qara buwrılar» da dawsın siyrek şıǵara bastaǵan. Öytkeni, qazandardı qızdıratın Buxardan alıp kelgen mayları tawsıluwǵa aynalıp edi.

558 — Al, Yassıdan kelgen xabar jalğan xabar edi, — dedi Buqar jıraw. — Oqıyǵa bılay bolǵan: Babasultan men Buzaxur sultan Abdolladan qaşıp Muǵajar tawların bökterley otırıp Sarayşıqqa jetken. Biraq osınıñ aldında ğana Noǵaylı eli baǵınıp otırǵan Astraxan xandıǵı qulap, Astraxan qalası bul uwaqıtta aybarlı orıs patşası jandaraldarınıñ qolına köşken. Astraxan xandıǵınıñ biyleri orıs patşasınıñ qol astına engen. Bularǵa köngisi kelmeytinderdiñ birazı Qırımǵa, Gerey xannıñ jerine qaşqan, al keybirewleri Noǵaylı elin panalaǵan.

559 Buxar xandıǵına qarsı küresüwge Türkistan sultandarına äsker berüwge qarsı bolǵan osı Astraxan biyleri edi. Bulardıñ sözin Mañǵıt ruwınıñ bedeldi aqsaqaldarı, şonjarları qoldadı.

560 — Noǵaylı eliniñ jigitteri orıs patşasınan Astraxandı qaytarıp aluwǵa kerek, — dedi Astraxan biyleri, — Noǵaylı jurtnıñ muñ-muqtajı osı jerde, küşi mol Qırım xanına jetetin jolda. Biz Qırım xanımen birigip, Noǵaylı jerin saqtawımız kerek. Aydaladaǵı Abdollamen soǵısıp bizdiñ qanday şaruamız bar?

561 Aqırında Noǵaylı eline kelip köp äsker alamın degen Babasultan, şaǵın qolmen ğana üy işin ertip, öz basın ölimnen äzer qutqarıp, Türkistanǵa qaray bettegen.

562 Sawran qorǵawşılıarına jetken «Babasultan kele jatır» degen osı xabar edi. Biraq äldekimniñ duwalı awzımenen özgerip jetti. Qastıǵı ma, dostıǵı ma, kim bilsin?...

563 — Babasultanniñ kele jatqanın Abdolla da estidi, — dedi Buqar, antalaǵan jurtqa qarap, — derew Täwekeldi jumsadı.

564 Ol on kün ötkennen keyin Babasultandı öltirip, qolǵa tüsken balası Latıyftı aldına salıp aydap Sawranǵa keldi. Jibek şatırınıñ aldında, xan taǵında otırǵan Abdolla ämirşiniñ ayaǵınıñ astına Babasultan men Jalmuxammed atalıqtıñ bastarın tastay saldı da, özi bir tizerlep täjim etti.

565 Abdolla ämirşi türegelip, ayaǵınıñ astında jatqan jawlarınıñ bastarına köz jiberip säl turdı da, üsterinen attap, ananday jerde tize bügip otırǵan Täwekeldiñ qasına keldi.

566 — Eñ qas jawıñdı öltirgen adam eñ jaqın tuwısqanıñnan da qımbat! — dedi surlana qarap. — Täwekel sultan, sen endi maǵan bawırım Ubaydolla men Düstem sultannan kem emessiñ. Osı eñbegiñ üşin özimniñ tuwǵan qalam Afriykentti sıyladım.

567 — Köp raxmet, märtebeli ämirşim, — dep Täwekel ornınan türegeldi.

568 Abdolla jiydiy bastağan bastardı buzılıp ketpes üşin, balğa toli kübige saldırdı. Sol mezgilden bastap, Buxar ämirşisiniñ bas jawınıñ qurığanı üşin ülken toy bastaldı. Tüni boyı Sawran qorğanşılıarı jaw jağınıñ uw-şuwın, şattana şırqağan änküyin estip şıqtı. Şaraptan äbden elirip alğan bir laşkar qamal etegine kep: «Bügingi tün senderdiñ aqırğı tunderiñ! Erteñ jan bitkenniñ bäri joq boladı!» dep ayqay saldı. Qamal basında turğan bir jigit aşuw qısıp ketip, oğan qaray qolındağı qamıstan jasalğan oq-därisin laqtırdı. Mas laşkar üstine tüsip, lap etip janğan oq-därimen birge lapıldap örtenip sır köbelek aynaldı da qaldı.

569 Keşeden bergi qandı oqıyğadan xabarı joq suluw kün ädettegisindey tağı da älem betine altın nurın töge şıqtı. Düniye jüzin tağı da mereyli şattıq biyledi...

570 «Qara buwra» gürsili säl toqtap, bolmaşı tınıs alğan, şoğırlanğan tobılğı, bayalış arasındağı qara torğaylar köterilip kele jatqan kündi quttıqtağanday, älemdi tätti bir äwenge böley, än şırqattı.

571 Jibek şatırınan Abdolla ämirşi de şıqtı. Ol nökerlerine ämir berdi.

572 Köp keşikpey qamalğa qaray qara kübi qoyılğan at-arba bara jattı. Arbamen qatarlasa qol-ayağı kisendewli Latıyf sultandı bir kisige süyretip, bir kisige aydatıp qamal etegine Qulbaba kökıltaş ta jetti. Qamal üstinde äbdi-Sattar men Sawran biyi Janbolat töre tur. Qastarında Sawran aqsaqaldarı, Qıyyaq pen Tuyaq... Ayaq-qoli kisendewli süyretilip kele jatqan tuwğan inisin körgende, äbdi-Sattar bir mezet eki qolımen betin basıp turıp qaldı.

573 — Uwa, ağayın! Asqar taw, sende bir min bar, asuwğa jol bermeysiñ. Tasığan suw, sende min bar, ötüwge ötkel bermeysiñ. Sawran şaharınıñ jaqsıları, senderde de bir min bar, jeñilgeniñdi körmeysiñ! — dep bastadı Qulbaba kökıltaş, — jeñilgeniñ emey nemene, Noğaylıdan äsker äkeledi dep sengenderiñ Babasultan bolsa, aldarıñda tur...

574 — Babasultan qayda?

575 — Denesi qayda deysiñder me? Bärimiz baratın qara jerde... Al altın bası mına bal salınğan qara kübide...

576 Äbdi-Sattar inisine qarap:

577 — Mina qaqpastıñ aytıp turğanı ras pa, Latıyf sultan? — dedi dir-dir etip.

578 — Ras...

579 — Estidiñder me, aǵayın? — dedi dawıstap Qulbaba kökıltaş. — Endi senetin kimderiñ qaldı? Odan da taǵdırdıñ degenine könip, öz erikteriñmen beriliñder! Sonda ğana ulı märtebeli Abdolla ämirşi künälarıñdı keşedi.

580 — Al berilmese ne isteysiñder? — dedi Janbolat töre dawıstap.

581 — Eñ aldımın öz köziñşe mına turǵan bawırıñ Latıyf sultandı bawızdaymız, äbdi-Sattar mırza! Sodan keyin barıp zındanda qurt-qumırsqa jep jatqan Taxıyr sultanniñ basın alamız.

582 — Äbdi-Sattar sol sazarǵan qalpınan özgermedi:

583 — Sosın?

584 — Sosın... Osı qamaldı qorşap alıp, biriñ qalmaq aştan ölgenşe, toy toylap, bıy biylewde bolamız.

585 Kenet Latıyf sultan şinjırın süyrete alǵa umtıldı da, bar dawsımın ayqaylap jiberdi.

586 — Biz üşin Sawrandı bermeñder! Abdolla Sawrandı alǵannan keyin senderdi de öltiredi. Bärimizdiñ qanıımızdı işpey tinbaymın degen antı bar?

587 — Äket keyin, mına jolbarıstı!

588 Eki jigıt Latıyf sultandı ornınan qozǵalta almadı. Eñgezerdey laşkar onı tizesinen tayaqpen urıp qulattı da, bəri jabılıp keyin süyrey jöneldi. Ol süyretilip bara jatıp:

589 — Keşirim etedi degen sözderine senbeñder! — dedi bar dawsımın. — Şıdañdar! Berilmeñder! Köp keşikpey senderge järdemge Yassı, Sayram, Otırar, Aqrıq... Bükil qazaq dalası keledi.

590 Buqar jıraw osı tusqa kelgende, tıñdap turǵan jurıt tolqıp ketti:

591 — Aruwaqtarıñnan aynalayın babalarım-ay?!

592 — Öltirip jatsa da şahardı jawǵa bermepti ğoy.

593 — Biz de solarday boluwımız kerek!

594 Jıraw sözün qayta bastap ketti.

595 Erteñine kün şığa tağı dabil qağılıp, zurna, kerneyler barıldap, ädettegidey, bar älemdi basına köterdi.

596 Abdolla şatırınan şıqtı da, äldekimge qolımen ämir etti. Sol sätte eñ ülken «Qara buwra» gürs etip atıldı. Bu jolı onıñ awzınan qamalğa tas ornına siri qapşıq uştı. Bunda Babasultan, Taxıyr, Latıyf sultandar men Jalmuxammed atalıqtıñ bastarı bar edi. Qapşıq jarılıp ketpesin dep sırtınan kıygizben qaptağan. İşinde Abdollanıñ qolınan jazılğan «ülken-kişileriñe qaramay bäriniñ de bastarıñdı däl osılay kesermin» degen xat bar eken. Sawran turğındarı aq kıygizge sap, tört bastı äbdi-Sattar men Qıyyaq, Tuyaq batırlardıñ aldına alıp keldi.

597 Denesi joq tört bastı qala turğındarı qadirlep, musılman ğurpımen jerledi. Babasultan xıykayası osılay bitti.

598 Ölikterin jerlegennen keyin, Noğaylıdan küş kelmeytinine közi jetken äbdi-Sattar keşke qaray Qıyyaq pen Tuyaqtı şaqırdı.

599 — Jigitter! — dedi ol. — Sawrandı köp bolsa eki aptaday ğana qorğawğa küşimiz jetedi. Aşarşılıq jaylay bastadı... Biraq, jawdıñ da xali bizden artıq emes. Küzdiñ qara suwıǵı, jawın-şaşın bastalǵalı tur. Ar jaǵında qıs ta tayauw... Abdollanıñ äskeriniñ deni istıq jaqtan. Bul aranıñ qara suwıǵına şıday almaydı. Jäne küzgi batpaqtı jolmen azıq-tülik jetkizüw de olarǵa oñayǵa tüspeydi. Küzge deyin şıdasaq, Abdolla qorşawdan eriksiz bosatadı.

600 — Bosatpay jürse qaytemiz? — dedi Tuyaq.

601 — Onda bärimiz de qırılamız.

602 Üşewi bir sät ünsiz qaldı. Qıyyaq bir oy tübine şomıp ketkendeý, jerden közin almay turıp-turıp, älden üwaqıtta basın köterdi.

603 Meniñ bir oyım bar.

604 — Söyle, batır.

605 — Baqanın alsañ, şañıraq jerge qulaydı...

606 — Sonda... sen...

607 — Anada bir iñǵayı kep qalıp edi...

608 — Qalayşa?

609 — Meniñ jebem özgelerdikinen eki ese alısqa uşadı. Tek äldekimniñ «atpa!» degeninen kidirip qaldım. Beker tıñdağan ekem. Soğan özim de qattı ökinem... Al qazir Abdolla bizge aspandağı juldızdan da alıs... Qolımız jetpeydi. Onıñ şatırın jumaqtı qorğağanday qorğaydı. Maydanğa ünemi qalqanmen şıǵadı... Meniñ oyım Abdolla emes, basqa adam jayında. O da Buxar äskeriniñ bir tiregi...

610 — Kimdi aytıp tursıñ, batır?

611 — Täwekel sultandı... Xaqnazar xandı Jasılköl jaǵasında öz qolımnan qoydım. Xan öler aldında maǵan Täwekel tuwralı bir qurıyqa sırt aytıp edi...

612 — Onda... Öziñ bilesiñ, batır... Jastıǵına qaramay Täwekel Abdollanıñ oñ qolı ekeni ras. Jäne Täwekeldiñ soñınan ergen qazaqtar da az emes. Qıs tüskende, Abdollanıñ özge äskeri şıday almağanmen, bular şıdaydı. Men Täwekel jasaqtarınan sol jaǵınan qawiptenemin.

613 — Ruqsat etiñiz, sultan, onda biz jolǵa şıǵayıq.

614 — Ruqsat, joldarıñ bolsın!

615 — Sol küni tünde Abdollanıñ tuwǵan aǵası Ubaydollanı, onıñ balası Asfandıyyardı, Abdollanıñ jalǵız ulı äbdi-Müwmıyandı, aqılşısı Xaseneojanı, eger aqılǵa könbese Täwekel sultandı da jansız barıp öltirüwge, Sawrannan jupını kiyingen bes tas jürek jolǵa şıqtı. Bular ketisimen, biye sawımday mezigil ötpay äbdi-Sattar sultannıñ äyeli Aynar Sultan-Biyke üyiniñ terezesinen jaw jaǵına xat tasuwşısı kögarşın uştı. Kögarşınniñ qawırsınına baylanǵan qaǵazdan Aynar Sultan-Biykeniñ äkesi Ubaydolla özderine jiberilgen bes jigittiñ xabarın bildi. Äbdi-Müwmıyandı, Asfandıyyardı, Xaseneojanı öltirüwge kelgen üş jigit birden qolǵa tüsti. Sol saǵatta bastarı kesildi. Al Ubaydollanı öltirüwge kelgen Tuyaq qawipti der kezinde sezip qap, ustawǵa şıqqan laşkarlarmen atısıp, qorşawdan äzer qutıldı. Öldim-taldım degende tañ ata Sawran qamalına jetti. Eşkimniñ qolına tüspey Täwekeldi añdıp, Yassı jaǵına tek Qıyraq qana ötip ketti. Biraq bu da aldınan kütip turǵan jasaqtan qutıla almadı.

616 — Täwekel bul künderde Şaǵay sultannıñ qaramaǵındağı qosınmen Yassı bekinisin şappaq bop jatqan. Qol-ayaǵı baylawlı Qıyraqtı Täwekeldiñ aldına alıp keldi. Jaña soqqan aldaspanın sınamaq bop, sultan şatırınıñ aldında bir quşaq jas tobilǵını şapqılap turǵan. Ol qılışın tastamay tutqınıñ qasına keldi. Jigittiñ qanday qılmısı barınan burınan da xabardar edi. Endi tutqınıñ simbattı dene bitisine, ötkir közdi

qaysar jüzine suqtana qaradı. «äbdi-Sattar sultan meniñ basımdı aldıruwğa kimdi jiberüwdi bilgen eken. Jerkene qarağan kelbeti qanday sustı? Buğan men ne jazdım? Näsili, sebebin bilgen jön bolar... Bostan-bos meni öltirüwge şıqpağan şıǵar... Jäne öziniñ jası da menimen teñdes pe, qalay?»

617 Täwekel sultan ızalana qarağan Qıyyaqtan közin almay biraz turdı da:

618 — Atıñ kim? — dedi.

619 Qıyyaq ta közin taydırmay:

620 — Atım Qıyyaq, äkem Jawbasar batır! — dedi.

621 Täwekel mırs etip küldi.

622 — «Jaman ıytıñ atın böribasar qoyadı». Jawbasar degen batırdı estisem qulağım kereñ bolsın. Qay ruwdansıñ?

623 Arğınnıñ batır ruwı Altaymın.

624 — Altaydıñ qay biyiniñ balasımın dediñ?

625 — Jawbasar degen qulınıñ balasımın.

626 Ä!.. Qanşağa keldiñ?

627 — Äkem marqum Şaǵay sultanniñ ögey balası Täwekel tuwǵan küni sen de tuwǵansıñ deytin...

628 «Ögey balası» degen sözdi estigende, birew jüregine qanjar salıp alǵanday, Täwekel surlanıp ketti. Osınday janına batatın bir suwıq sözdi ol bala kezinde de bir estigeni bar... Biraq, odan beri köp jıl ötti ğoy... Naǵaşı äkesi äbilqasımniñ üyinen äkesi Şaǵaydıñ qolına qaytıp kelgeli, munday janın küydirer lebiz qulaǵına tiyip körgen joq... Al mınaw quldıñ aytıp turǵanı ne sandıraq?

629 Ol qılışimen Qıyyaqtıñ qol-ayaǵın baylağan şılıbırdı qıyıp jiberdi.

630 — Otır! — dedi buyırıp. — Al söyle bilgeniñdi!

631 — Mina jat közderiñ ketsin...

632 — Jaqsı, olay bolsa şatırǵa kir, — dedi Täwekel Qıyyaqqqa, sosın küzetşi jigitterge burıldı. — Sender sırtta qalıñdar.

633 Sultanniñ aytqanın orındap küzetşi laşkarlar sırtta qaldı. Tek şetki, qabağı qatıñqı mosqal laşkar ğana, qılışın qınabınan suwırıp, esik aldına barıp küzetke turdı. İştegi söz sırtqa tegis jetpegenmen, jan küyiginen aşına şıqqan keybir ünder talmawsırıp küzetşige estilip jattı.

634 Täwekel üyge Qıyyaqtı alıp kirgennen keyin, derew sözge kirirken.

635 — Al aytşı, mağan qastıq oylarday qay bawırındı öltirdim, qay qalıñdıǵındı qorladım?

636 — Qazaq balası degen bawırımdı öltirdiñ, qazaq qızı degen qalıñdıǵımdı qorladıñ! Abdolla ämirşige erip tuwğan eliñdi qan-josa ettiñ. Sol üşin men seni öltirüwge tiyisti edim.

637 — Tuwğan elimniñ qanımen meniñ qolım boyalğan joq. Babasultandı öltirsem, o da seniñ ata jawıñ! Şarabxana oqıyǵasın umıttıñdar ma?

638 — İyä, ol solay... Biraq Babasultan qazaq eline Türkistan uwäliyetin soǵıssız qaytarıp berdi ğoy, Abdolla onı soǵıspen tartıp almaq. Sol ma seniñ janıñnıñ aşıǵanı? Molda, qoja basınıñ saqıynası bar adamdı «qanı tasıp ketipti» dep tamırınan qan aǵızıp emdeydi. Qazaqtıñ qanı tasıp ketti degeniñ be, xalqıñnıñ qanın suwday aǵızǵanıñ? Qolım qandı emes deysiñ, Kendirlik, Keñgir boyınıñ awıldarın şawıp, aqırǵı kün köris malım Abdolla äskerine äkep bergeniñde de qoliñ qandı bolmadı ma? Babasultañğa ergen Türkistan uwäliyetiniñ qazaq jigitterin Jılanşıq özeniniñ boyında qan-josa etip qırǵanıñda, eki qoliñ birdey öz bawırlarıñnıñ qanına boyalğan joq pa edi? Yassını şapqalı otırıñ, sonda kimdi muqatpaqsıñ? Bayağı bir sorlı qazaq eli emes pe? Osinıñ bärin Jawbasar quldiñ balası Qıyyaq tüsingende, Şaǵay sultanniñ asırandı ulı, Täwekel, sen nege tüsinbeysiñ?

639 Qıyyaq batırđıñ jer-jebirine jete aytqan sözderi janına segiz taspalı qamşınıñ osuwınday batıp turǵan Täwekel, «Şaǵay sultanniñ asırandı ulı» degen sözdi estigende jüregi taǵı qabınıp ketti. Belindegi qanjarına qolınıñ qalay barǵanın bilmey qaldı. Äytse de ol özin-özi ustap:

640 — Jaraydı, eger meniñ qolım tuwğan elimniñ qanımen bılǵansa, jawınıñ qanımen juwıp aǵartuwǵa barın, — dedi dawsı qırılday şıǵıp, — bunı soñınan uǵısalıq. Al sen bir emes, eki emes meniñ betime «Şaǵay sultanniñ ögey balası» degen awır sözdi

kinä etip bastıñ. Bul qay söziñ? Eger jalğan aytıp, jala japsañ... — Tāwekel sözün ayaqtamay toqtadı.

641 — Jaqsı, sen suradıñ, men aytayın. Jalğan bolsa xalqı Xaqnazar dep atağan Aqnazar xanniñ aruwağı atsın. Bul sözdi sol xanniñ öz awzınan estidim. Meniñ anam atı küñge layıq Qoysana bolsa, seniñ anañniñ atı xanşağa layıq Künsana eken, — dep bastağan Qıyyaq, öziñiñ Tāwekel jayında bilgenin tegis aytıp berdi. Anası Künsananı ögey ākesi Şağaydıñ qalay öltirgen jerin estigende, Tāwekel qanjarın suwırıp alıp, aqırıp jiberdi.

642 — Toqtat! — dedi ol. Tāwekel esik aldındağı küzetşiniñ tım tayauw turğanın jaña ğana añğardı. — Eger endi bir söz aytar bolsañ...

643 Qıyyaq kilt toqtadı. Tāwekel de sol jalañaş qanjarın joğarı kötergen qalpında demin āzer alıp, melşiydi de qaldı. Ālden üwaqıtta barıp qanjarın qınabına saldı.

644 — Osınşama qupıyyanı bilgeniñ üşin, tiri qalmawğa tiyisti ediñ... Āytse de, bir jolğa keştim. Al sen aytqan sırdı basqanıñ awzınan estir bolsam, mağan ökpeleme!

645 Tāwekel jedel basıp bardı da, «Sadıq» dep dawıstadı. Üyge küzetşilerdiñ başsısı uzın boylı, añañ jüzdi laşkar kirdi.

646 — Sadıq, — dedi Tāwekel, — mına jigitti awqattandır da, astına at berip, qas qaraya barar jağına aparıp sal. Öziñnen böten tiri jan bilmesin.

647 — Qup!

648 Tāwekeldiñ közi kenet esik aldındağı küzetşiniñ alıstaw barıp turğanın şalıp qaldı. Endi ol sıbırlap söyledi.

649 — Al mınaw Jarqın sarbazdı... bugün tünde joq et!

650 — Qup!

651 — Sultan sıbırı özi jayında ekenin küzetşi de sezdi. İşi muzdap ketti. Āytse de, sır bermedi. Qas qaraya Sadıq tutqındı şığarıp saluwğa ketken kezde, bu da basqa jolmen Sawraña qaray tarttı. Sadıqtıñ qaytıp kelip, özin öltirüwin kütken joq. Ol atın anda-sanda sāl tınıqtırıp, tüni boyı şawıp otırıp, tañ ata Sawran tübindegi Şağay sultaña jetti. Estigen söziniñ bārin aytıp berdi. Sultan lām-mıym demey, ün-tünsiz

tıñdap şıqtı. Qaşqın bar bilgenin jetkizip bolıp, mundayda ayıtlatın alǵıstı kütip, basın tömen iye bergende däl jürek tusınan kep almas qanjar qadaldı. Qaşqın säl eñkeye berdi de, etpetinen qulap tüsti. Jalǵız ret awnawǵa ğana murşası jetti, közi şarasınan şıǵa jazdap bir ışqındı da, sozılıp jüre berdi. Şaǵay eñkeyip Jarqınnıñ kewdesine qadalǵan qanjarın aldı da, janına jügirip kelgen däyekşi jigitke:

652 — Mınanıñ ölimtiǵın şıǵarıp tastañdar! — dedi. — «Birewge or qazba, öziñ tüsersiñ» degen osı.

653 Säske köterile Şaǵay Abdollanıñ şatırına kirdi. Xanǵa käre sultannıñ ne aytqanı belgisiz. Tek qaharına mingen Abdolla Täwekelge jendetterin jiberip, ustap äkelüwge buyırǵanında, sultan öz şatırında bolmay şıqtı. Xan üş tün ötkesin barıp, Täwekeldiñ Däşti Qıpşaq jerine qaşqanın estidi.

654 Söytkenşe küzdiñ qara suwıǵı da keldi. Sawrandı ala almaytınına közi jetken Abdolla, äkesi Eskendirdiñ qattı nawqas ekenin siltaw etip Buxarǵa qayttı.

655 — Xalıq tabandılıǵı degen, mine, osı! — dedi endi Buqar jıraw, — Buxar xanınıñ kök temir qursanǵan ataqtı äskeri de azǵantay qala turǵınına eşteñe istey almaǵan! Tabandı bolsañ joñǵarlar da keyin şeginedi.

656 Xalıq taǵı şuwlap qoya berdi.

657 — Tabandı bolamız!

658 — Birimiz qalǵanşa şaharımızdı bermeymiz!

659 — Jawǵa qul bolǵanşa, ölgenimiz jaqsı!

660 Şuw basılǵan kezde bir jas jigiti:

661 — Sosın ne boldı! — dep suradı, — Qıyyaq, Tuyaq batırlar qaytadan Abdollaǵa qarsı soǵısqa qatıstı ma? Babasultan urpaqtarı ne istedi? Jawınan äkeleriniñ kegin qaytara aldı ma?

662 — Babasultan urpaqtarı emes, xalıq öz kegin Abdolladan san ret qaytardı, — dedi Buqar jıraw. — Babasultan xıykayası sonımen tıñǵan. Qumkentke tayauw, Üşbas pen Qarabas özenderiniñ toǵısqa qoynawında osı oqıyǵadan jıyırma bes jil ötkennen keyin, sultannıñ kenjesi Isqaq «äkemniñ ölgen jeri» dep, meşiti men medresesi bar «Baba» degen şaǵın qala saldırǵan. Öz basınıñ qamı üşin xalqın qandı qırǵınǵa uşıratqan Babasultannıñ atın qazirdiñ özinde eşkim bilmeydi. Al Qıyyaq pen Tuyaqtıñ

atı xalqınıñ jüreginde saqталıp keledi. Olardıñ erligi äsirese soñınan xan bolğan Täwekel tusında erekşe közge tüsip... — dep kele jattı da Buqar jıraw kilt toqtadı.

663 Öytkeni osı kezde, qamal üstin gürsildep jarılğan zeñbirek ottarı qaptap ketti.

664 — Tezirek tıǵılıñdar? — dewge ğana Elşibektiñ şaması keldi. Jurt japa-tarmağay bekinistiñ zeñbirek oǵı ötpeytin, qalıñ şım quwıstarına jügirdi. Elşibek te birewine kirip ülgirdi. — Bäse, tım tıp-tınış bola qalıp edi, bizderdi aldap urǵıları kelgen eken ğoy!

665 İyä, tariyx ädiletsizdigi qaytalap otırğan. Bir kezde Sawran bekinisine Şıñǵısxanniñ tas atqış qaruwları, Abdolla xanniñ Rūwxadıy usta jasağan «Qara buwra» buw qazanı qoyday-qoyday şoyın tastarın laqtırsa, bugün joñǵar basqınşılarınıñ şved üwnter ofiytseri Renat pen Qıtay şeberleri quyğan bolat zeñbirekleriniñ qorǵasın oqtarı jawıp tur. Sonaw alıs kezeñde osı bekiniske toqpaq jaldı alasa jılqı mingen Joşınıñ qanışer jawıngerleri sur topıraqtı kökke köterip, «guw-güwlep!» atoy salsa, bugün sol jılqınıñ tulpar tuyaqtı tuqımın mingen joñǵar jawıngerleri şabuwlıǵa şıqtı! Bäriniñ de maqsatı birew-aq: şahardıñ külin kökke şıǵarıp, xalqın qırmaq, ulın — qul, qızın — küñ etpek! Osınşama öşigerdey bularǵa aydalada.

666 Türkistanniñ surǵılt dalasında, özimen-özi bolıp, tınış jatqan osınaw eñbekşi jurt ne istedi eken? Bar jazıǵı eginin egip, baqşasın suwarıp, öz aldına ömir sürgisi kelgeni me? İyä, solay... Bul küştiler zañı: adamdı adam jew kerek. Adamdı adam qul etüwi kerek. Küşti küşsizdiñ jerin, malın tartıp alıp, älsizdiñ ar-namısın ayaǵınıñ astına taptawdı arman etedi. Sol üşin Sıban Raptan da jorıqqa şıqtı, sol üşin arlan qasqırdıñ soñınan ergen aş böltirikteri de şaması jetkenşe qazaq elin qoyday qırıp, istıq qanına toyınuwǵa asıǵadı.

667 Zeñbirek oqtarı bekinis üstine kep, tınbay jarılıp jadır. Sırtqa şıǵarar emes.

668 Elşibek qamal sañılawınan qala sırtındaǵı dalaǵa qaradı. Uran salıp, qaptap kele jatqan jaw attı äskerin kördi. Keybir tobı uzın-uzın basqıştardı köterip, qatarlasa şawıp keledi. Elşibek jaw oyın birden tüsindi. Zeñbirek oqtarı bas kötertpey, qala qorǵanşıları quwısta tıǵılıp turǵandarında, joñǵar jawıngerleri basqıştarın qabırǵaǵa süyey, atıs basılısımen bekinis üstine şıqpaq. Zeñbirek otın qalqan etip, şabuwlıǵa şıǵuw — joñǵarlarǵa Renat üyretken Evropa ädisi edi.

669 — Saq bolıñdar! — dedi Elşibek ayqaylap. — Zeñbirek toqtasimen, jaw joğarı örmeleydi! Ayamañdar! Bekinis üstine birde-bir joñğar şıqpasın!

670 Zeñbirekter kenet tına qaldı. Qabırğağa basqıstarın süyep ülgirgen joñğarlar, endi qumırsqaday qaptap, joğarı qaray tırmısıp, köterile berdi.

671 Tariyx jamandığın ğana emes, jaqsılığın da qaytalawğa tiyis.

672 Şıñğıs xan, Muxamed-Şaybanıy, Abdolla kezindegidey Sawran qorğansıları tağı ğajayıp erlik körsetti. Jawğa qarsı bilteli mıltıq, şoqpar, soyıl, aldaspan, almas qılıştarimen qatar, qara tas, qazan-oşaq, qolğa túsken qattı zattıñ bári jumsaldı. Birde-birin qamal üstine şığarmadı. Qorğansılar erligine şıday almağan joñğarlar qamal tübine köptegen ölikterin qaldırıp, keyin qaştı. Sonda ğana barıp Buqar jıraw, özine tayauw qamal şetinde, kindik tusına jaw nayzası qadalğan Nawan ustanı kördi. Jügirip qasına bardı. Nayzasın suwırıp alayın dep edi, sup-sur bop ketken usta onıñ qolın keyin iyterdi.

673 — Tiymey-aq qoy, — dedi dawsı äzer şıǵıp, — bäribir ölemin. Ökinbeymin... joñğardıñ qurıǵanda jıyırmasın jayrattım bilem. Ätteñ dünüye, äñgimeñizdi tegis estiy almay kettim... — Elşibekke qaradı. — Ana artımda qalğan jalǵızıma ayt: Äkeñ babalarınıñ jolınan tayǵan joq de... — Sonı ayttı da, Nawan usta sıqlap etip qulap tüsti.

674 Joñğarlar sol küni de, kelesi küni de osı täsilmen san ret şabuwlğa şıqtı. Biraq bekinisti ala almadı. Aqırı küzdiñ qara suwıǵı bastalğan kezde, Sawrandı tastap, Yassıǵa qaytuwğa mäjbür boldı. Buqar jıraw da osı oqıyǵaǵa arnalğan «Tas qamal» attı dastanın şıǵarıp eline qayttı. Ätteñ ne kerek, asıl murasın saqtap ädettenbegen köşpeli el bul asılın da bizge jetkize almadı.

675 Keler jazdı kütken Batır Bayan jigitteri de bu jolı elderine qayta almay, Qazalıdağı Äbilqayır Ordasına qıstap qalğan.

676 Qabanbay batır men Gäwhar osı Kişi jüz jerinde qosıldı. Bular neke qıyyarın azınağan dawıldı tünde jaw malın aydap aluwdan bastadı.

677 Qazaqtıñ ejelgi ata meken qonısı Jetisüw men Sırdarıyya boyındaǵı san qalasın, sar dalasın Joñğar basıp alğan, beybit qazaq eli bosıp köşken ataqtı «Aqtaban şubırındı, alqa köl sulamanıñ» ayaǵı aq tütek boran, aq jorǵa borasın, sarı ayaz, qızıl şunaq üskirik qısqa ulastı. Bükil dünüye jüziniñ aydaharı Sır boyına jıynalıp, awzınan

qar boratıp, ısqırınıp jatqanday, qattı boran birde-bir tolastamadı. Jaw şawıp sorlağan elge sopaq astaw tap boldı. Jıǵılǵan üstine judırıqtıñ keri kep, jeti aǵayındı jut jetti. Aramnan jıynalǵan as bolmaydı. Xalıqtı jılatıp tartıp alǵan qazaqtıñ qıruwar malı, şöp jetpey, mıñ-mıñdap qırıldı... Joñǵarlar bar tabısınan ayrıldı. Al qazaq eliniñ bul jılǵı körgenin qaǵaz betine túsirüw mümkin emes edi. Tek san ayqastı basınan keşken batır el bul apattan da tegis qırılmay, äwpirimdep aman qaldı.

678 Joñǵar qırǵınınan qazaq eli tek eki jil ötken soñ barıp esin jıyıp, basqınşılardıǵa qarsı turuwǵa jaradı.

679 Eñ alǵaşqı jeñisti Kişi jüzdiñ Taylaq batırı men onıñ jiyeni — Ulı jüzdiñ Oshaqtı ruwınan shıqqan Sañıraq batır äkeldi. Bular Bulantı men Böleniti özeniniñ ortasındaǵı «Qara sıyır» degen jerde Joñǵardıñ qalıñ qolın betpe-bet ayqasta oysırata jeñdi. Köp joñǵar osı arada qaza taptı. Joñǵar men qalmaqtı bir sanaytın qazaq «Qara sıyır» endi «Qalmaq qırılǵan» dep atadı. Bul jeñis qazaq eliniñ ruwxın köterdi, qandı kekke shaqırdı.

680 Jıl ötkennen keyin, ülken bir ayqasta, awıl adamdarı «Sabalaq» dep at qoyǵan, on segiz jasar tüyeşi «Abılaylap!» at qoyıp, jawın qaşırıp, bükil eline «Abılay» degen atpen äygili boldı. Sonda barıp, Äbilqayır xan bul Abılay bayaǵı Buqar jıraw ekewi barlawda jürgende kezdestirgen Töle biydiñ tüyeşisi äbilmansur ekenin bildi.

681 Osı kezden bastap qazaq eli el bop birigip, joñǵarǵa qarsı jappay atqa qondı.

682 Üş jüzdiñ äskeri jawımen alǵaşqı ret Balqaş köliniñ küngeyindegi Alaköldiñ tusındaǵı Xan tawı degen jerde kezdesti. Ülken Orda xanı Bolat pen bar qazaq äskerin basqarǵan Kişi jüzdiñ xanı Äbilqayır ülken jeñiske jetti. Şuno-Dabo basqarǵan qalıñ joñǵar jeñilip, İle özeniniñ boyımen shıǵısqa qaray qaştı. Bul jeñisti qazaq jurtı artınan, joñǵarlar añıraǵan «Añıraqay» jeñisi dep atadı. Alaköl jaǵasındaǵı urıs bolǵan jerde qırqa, beles, asuwlardıǵa «Äbilqayır», «Sumqayttı», soñınan «Suñqayttı» bolıp özgergen at qoydı.

683 Biraq qazaq eli bul jeñisin ulǵayta almadı. Osı urıstan keyin Bolat xan o duniyege sapar şegip, Ülken Orda xanın saylaytın jaǵday tuwdı. Türik-moñǵol дәstüri boyınsha «Ülken Orda» xanı boluwǵa tek bāybişeden tuwǵan balalardıñ ğana xaqı bar. Qazaq eli bul дәstürdi berik ustap kelgen. Al Äbilqayır bolsa Jānibek xannıñ toqal

äyelderinen tarağan urpaqqa jatadı. Osı sebepti jurt Ülken Orda xanı etip, Bolattıñ sañıraqqa ıye balası Äbilmämbetti sayladı.

684 Buğan namısqoy Äbilqayır aşuwanıp, bar äskerimen maydanna keyin şegindi. Öziniñ Ordasın endi ol Qazalı qalasınan köşirip, Torğay boyındağı arğın-qıpşaqtıñ bas batırı, tuwğan jezdesi Şaqşaqtan şıqqan Qoşqar ulı Jänibektiñ jerine irgeles Irğız özeniniñ boyına äkep tikti.

685 Bolat qaytı bolğannan beri özin Orta jüzdiñ xanı sanağan, jetpis bes miñ jılqı bitken Sämeke de qalıñ äskerimen Arqa jerine bettedi.

686 Kermiyıq sarı dala ölik tärizdi üreyli, moladay azınağan suwıq. Aşuwlı jel qırdıñ qumdı topırağın betke äkep uradı. Uşı-qıyırına köz jetpes bozğılt şöldiñ şetindegi taqırda jel qüwıp äkelgen adamnıñ bas süyekteri jatır. Atamzamanda qırılğandardıñ bastarı, ezüw tustarı men keñsirik süyekteri mıljalanıp qalğan. Mümkün, Şiñğısxan noyandarı, älde Äbilqayır laşkarları şapqan sıpaylardıñ süyekteri şıǵar. Qumda köşip jürgen qazaq awıldarın şürşit jendetteri tutqındağanda kesken bastar boluwı da ğajap emes. Äytewir köne zaman qıyyapattarınıñ qaldığı.

687 Al bul bastardıñ qatarında tağı böten bastar körinedi. Bular äli künge küyip, jañbırğa juwınıp ülgirmegen. Kümäni joq, joñǵar qontayşılıarı qırğan adamdardiki. Äri ketse aldınığı jılı bolğan qandı oqıyǵalardıñ küwäları.

688 Ögey anaday tünergen aspanğa Buqar jıraw tüksiye qaradı. Ol bugün de saparğa jalǵız şıqqan. Keyde osılay jalǵız jürüw jırawdıñ ädetine aynalğan, özimen-özi sırlasatın oñaşa sätter ötken-ketkenge köz jiberüwge de qolaylı, aldağın boljawğa da mñǵaylı. Al sar dalası bolsa, üstindegi topırağın jel uşırğan adam süyekterin aldına jayıp tastap, jelmen birge xalıqtıñ uzaq şejiresin bozdap, jıraw köñilin tınşıtar emes.

689 Imırt üyirile bastadı. Buqar ay tuwğanşa köziniñ şırımın ala turmaq bop, atın tusap tastap, erin jastıq, toqımın tösek etip, seksewildiñ tübine qıysaya ketti. Biraq güwildey soqqan kärli jel uyqı bermedi. Jıraw endi şalqasınan tüsip, däl üstinen qara qazanday töñkerilgen qap-qara aspanğa qarap jatıp, xalqı jayında mazasız oyğa şomdı.

690 Köne zamanda ötken arǵı babalarınıñ jazuw, sızuw tañbaları äldeqaşan umıtılğan. Tek el kökeyinde olardıñ qayǵılı armandarı ğana qalğan. Kim biledi, xalqı munı da umıtar ma edi, qayter edi, tek zar jaq jırawları umıttırmağan. Söytip, el şejiresi urpaqtan urpaqqa jalǵasıp otırğan. Xalıqtıñ jırawlardı töbesine köterip qurmet tutatın

sebebi de, sirä, osıdan bolsa kerek. Buqar jıraw da solardıñ biri. Sawran qorğanısı jayında jazğan «Tas qamal» dastanı keyin san urpaqqa taradı. Osı dastannan urpaqtardıñ tağı bir bilgeni: joñğar şabuwlı bastalmastan burın orıs sawdagerleriniñ äkep satqan muwşketteri men oq-därileri Sawran bekinisiniñ jawğa berilmewine sebepker bolğanı.

691 Eger sol bir muwşketter men oq-däriler qazaq eline der kezinde köbirek satılsa, şürşit zeñbiregi tınış jatqan eldiñ oyran-asırın şığara almas edi. Ätteñ ne kerek, ıygilikti istiñ köbi — mezgili ötken soñ barıp isteledi.

692 Joñğar şapqınşılardı toytarıs berüw üşin, eñ aldımın bar xalıqtıñ basın qosuw kerek. Ol üşin osı eldi böle-jarıp jeke biylep jürgen, esil-derti xan tağına jetüw bop kelgen qaptağan sultan, bıy, şinjır balaq, şubartös mıqtıladı birjolata tizgindew arman. Munday qamal buzarlıq qasiyet qanday uldan tabıladı? Buqar jıraw kenet basın köterip aldı. Onıñ köz aldına bayağı özi körgen Töle biydiñ jas tüyeşisi — jirtıq şekpendi äbilmansur tura qaldı.

693 Joq, qazır bul äbilmansur emes, Abılay. Jäne bul qazır tüyeşi emes, bar qazaq dalasına äygili jas sultan. İyä, onıñ alğaşqı ayaq alısı da Şıñğıs tuqımına layıqtı ayaq alıs edi. Özin quldıqtan qutqarğan Oraz quldı bawızdap öltirdi. Sodan keyin barıp, qulaşın alısqa sermeytinin añğartqısı kelgende, ana jılağan balasın uwatatın, qanışer atasınıñ atın aldı.

694 Buqar jıraw tağı kürsindi. Osınaw qatal zamanda osı Abılay tärizdi qatıgez adamnıñ el tizginin ustağanı, mümkin, jön de şığar?..

695 Qus uşıp öte almas şeksiz sar dalada xalıqtıñ qanı telegey-teñiz bop tağı tögilgeli tur-aw! Qazaq xalqınıñ aldında bir ğana jol bar. Ol — qan maydanda bayağı babalarınşa ayanbay şayqasuw. Sol şayqasta jan berüw, ne el bolıp, eldigin saqtap qaluw. Basqa jol joq.

696 Ana jolı Äbilqayır xannıñ ötinişimen Buqar jıraw Xaqnazar tusındağı Aq Orda şejiresin aytıp bergin. Sonda bir añğarğanı — Kişi jüz xanı qan maydandağı xalıqtıñ erliginen köri, xan tağınıñ mañındağı tartısqa köbirek köñil bölgen. Al keşe jıraw, Nawan ustannıñ tilegi boyınşa, Sawran bekinisin ötkin zamanda qalay qorğağanın jır etkende, jurt xalıqtan şıqqan Qıyyaq pen Tuyaq batırlardıñ qıymılın qunığa tındağan. Buqar jırawdıñ bir tujırğanı: xan, sultan, biylerdi qızıqtıratın tariyx bar da, xalıqtı

qızıqtıratın tariyx bar eken. Ol xalıqtıñ öz tariyxı, öziniñ arasınan şıqqan, eli men jeri üşin küresken qaharmandarınıñ erligi.

697 EKİNŞİ BÖLİM

I

698 Qazaq eliniñ batıs tusında däl qazır alıp-julıp bara jatqan bälendey qorqınış bolmağanmen, soltüstik jağı tağdırına elewli äser eterdey üwaqıyğalarğa tolı edi. Uşı-qıyırı joq sustı Sibir ölkesinde ejelden-aq mal şaruwaşılığımın şuğıldanatın, balıqşılıq pen ańşılıqtı käsip etetin türük jäne mongol tektes köşpeli xalıqtar meken etetin. Biraq bularda bayağı Türük Qağanatınan keyin qalıptasqan memleket bolmay kelgen.

699 Sol sebepten o jaqqa özara ruw talastarınan tayaq jegen qazaqtıñ er-azamattarı ğana emes, öz elinde japa şekken Qazan, Astraxan xandıqtarınıñ, köne Edil boyı men başqurt, tatar töreleriniñ san türlü adamdarı qaşıp barğan. So jaqtan pana izdegen qul-töleñgitter, ultın ayırıp bilüwge bolmaytın ne qıylı bosqın tutqındar, boyarlar men knyazdardıñ qıspağına şıday almağan orıs jigitteri Sibir jerin atam zamannan äbden bawır basıp alğan-dı. Bular azday, patşa aғzamınıñ qıyyanatına şıdamağan keybir orıs qara şekpenderi awıl-aymağımın Oral tawınan asa, tiri jan basıp körmegen Sibirdiñ mılqaw tükpirlerine qaray şubıruwdı şığarğan. Soñğı kezde äsirese bu jaqqa patşanıñ ädiletsiz zañı qır soñına túsken, patşa jandarmdarınıñ tayağı etinen ötip, süyegine jetken jäbirlengen soqa bastı adamdar da köp qaşqan. Bular är türlü ulttan edi, biraq tez til tabısıp, zamatta uğısıp ketetin. Bäre birigip, özderine kazak degen at qoyıp, tirşilik etüwge kirirken. Bular köne qazaq eliniñ atın alğanda, özderiniñ sol jawınger köşpeli eldiñ eşkimge bağınbaytın erkin saltımın ömir süretinderin ańğartqan. Olardıñ jasaqtağı bağınuw tärтіbi de qazaqtıñ köne kezdegi öz batırlarına ğana bas ıyetin ädetterine uqsas edi.

700 Osınday, ärqaysısınıñ jeke atamandarı bar ondağan, jüzdegen jasaqtar köşpeli elderdiñ alamandarı tärizdi körşileriniñ malın barımtalap, bay sawdagerlerdiñ kerüwenderin tonap, tipti bolmasa birimen biri ayqasıp, uşı-qıyırı joq erkin dalada oylarına kelgenin istep jattı.

701 Äytkenmen, bular ejelgi köşpeli eldermen aralasıp, birtindep otırıqşı jurtqa aynala bastağan. Söytip Sibir jeri erte kezden-aq ulı Rossiyyanıñ bir bölegine aynaldı. Bertin kele orıs patşası budan tüser paydanı birden uqtı. Uşı-qıyırı joq Sibir jerin tek äskeriy küşpen biylewdiñ qıyındıǵın tüsingen aq patşa, endi osınaw bas keser öjet kazak jasaqtarın öz sayasatına jumsawdı oyladı. Osılar arqılı бүkil Sibirdi öz qolına almaq boldı. Endi olardı şekara küzetüw isine de paydalanuwǵa kiristi.

702 Osı kezde, бүkil Sibir jerinde Strogan degen kisiniñ atı jer jardı. Bul Sibir jerin aq patşa qanawǵa bergen Stroganov sawdagerdiñ esimi edi. Ol бүkil Sibirdiñ şetine sawda qalaların, qoymaların sala bastadı. Sol qoymalardı jäne jan-jaqqa jürgize bastağan sawda kerüwenderin qorǵawǵa Stroganov tek kazak-orıs jasaqtarın paydalanıp qoyǵan joq, körşiles qazaq awıldarınıñ köp jigitterin de jaldadı. Bul qazaq jigitteri Sibir sawdagerlerine qazaq eliniñ jılqısın, qoyın, jün-terisin birinşi satuwşılardı boldı. Äriyne, orıs şekarasındaǵı sawdagerler qazaq eliniñ öli zatın tım arzan baǵamen aldı, biraq bul sawda-sattıq dala jurtına tek Buxar, Xıywa, Ürgenişterge ğana emes, özimen şekaralas orıs eline de öziniñ artıq malın, şiykizatın satuwǵa mümkindik berdi. Osınday sawda jolı arqılı, qazaq xalqınıñ orıs elimen alǵaşqı qarım-qatınas äreketteri bastalǵan.

703 Al Joñǵar äskeriniñ qazaq jerine enüwi tek qazaq xalqına ğana emes, onımen körşiles elderge de qıyın tiydi. Sibir qalalarında suwıq jeldiñ lebi sezildi. Qırǵızdar taw arasına qaşuwǵa мәjbür boldı. Qaraqalpaqtar ıǵısıp, qazaqtıñ bosqın awıldarına qonis berdi. Joñǵarlardı endi Taşkentten beri qaray attanar dep qawiptengen özbekterdiñ de berekesi küni burın ketti...

704 Äsirese bul jaǵday Edil boyındaǵı qalmaqtarǵa qıyın tiydi. Edil men Jayıq boyındaǵı qazaqtardıñ jayılıwın basıp qaluwdı arman etken qalmaqtar, Joñǵar şabuılıwınıñ alǵaşqı kezinde qazaqtardıñ oyrattardan jeñilüwin tilegen-aq edi. Biraq bul ümitteri aqtaladı. Joñǵardan şegingen qazaqtar malına jayılım izdep, endi Edil men Jayıq özeniniñ boyına qaray bettewge sıqtı. Al Rossiyya sayasatşılardı küñşıǵıs-oñtüstik jaǵındaǵı qazaqtıñ ulı dalasında bolıp jatqan uwaqıyǵalardı sırttay baqılawmen boldı. Rossiyyanıñ bul kezdegi äreketteri özge kezdegisinen tipti basqaşa keldi. Onıñ är qıymılında endi sabırlılıq, alıstıñ artın baǵuwşılıq bayqaldı.

705 Äriyne, Qazaq eliniñ basına qara tünek tuwǵan qıylı kezeñde, küñşıǵısınan Joñǵar äskeri, künbatısınan — Edil boyındaǵı qalmaq noyandarı, soltüstiginen başqurt bekdaları, oñtüstiginen Orta Azıyya xandarı qazaq dalasın borşa-

borşa etip bölip alsa — Rossıyya sekildi ulı memleket öziniñ qomaqtı ülesin, arıstan ülesin, özgelerden äldeqaşan tartıp äketken bolar edi. Söytüwdiñ qazir de kezi kelip tur. Söz joq, Birinşi Petrden burınğı Rossıyya patşalarının qaysısı bolsa da däl osılay ister de edi. Al, Birinşi Petr patşadan bastap Şıǵıs isterindegi Rossıyya sayasatı basqaşa qurıla bastıǵan. Bul tereñ de jāne alısqa qol sermegen sayasat edi. Onıñ köp şeşimderi sonaw tört muxıyıtıñ jaǵalarına birdey qanat jayǵan özge ulı memleketterdiñ sayasattarımen qat-qabat kelip tüyisip jatqan. Sol sebepten Rossıyya, Azıyyanıñ jüregi — Orta Azıyyadaǵı äreketterin äzirge dostıq qarım-qatınas pen sawda-sattıqtı jöndewge jumsap, aldaǵı bolaşaq uwaqıyǵalardıñ tabiyǵiy şeşimderin kütüwde edi.

706 Biraq bul sayasat qazaq elin basıp aluwǵa şıqqan joñǵar şabuwlın toqtatqan joq. Qazaq eli batısınan da, şıǵısınan da tikeley järdem ala almadı. Tek öz küşine senüwge tuwra keldi.

707 Bögenbay batır qattı tolquw üstinde edi. Ol awıl sırtına şıǵıp, köp jürdi. Qazir, mine, töbe basında otır. Oy-qıyyalı san saqqa jügirip, köz aldınan Joñǵar şabuwlı bastalǵannan bergi talay şayqastar elestep ötti, äsirese Şuno-Dabo noyanmen ekewiniñ arasındaǵı ayqas esinen ketpedi.

708 ... Quz basına bitken şınarday, mızǵımas berik Bögenbay atınıñ basın keyin burıp aldı. Astındaǵı omırawı esiktey biyik küreñ ayǵır, oraǵıta burıldı da, tuyaǵınıñ astındaǵı qumdı oşaqıtay oyıp, qaytadan şaptı.

709 Narday aq boz tekejawmit mingen Şuno-Dabo noyan da atınıñ basın burıp ülgirgen eken. O da azınatıp kele jatır...

710 Bögenbay men Şuno-Dabo attarı üzeñgilese taqalıp kep qalǵanda, qoldarındaǵı buzawbas qara şoqparların birine-biri taǵı silteydi. Bu jolı şoqparlardıñ şoyın bastarı birine biri däl tiydi, ayamay urǵan qos batırdıñ alıp küşine şıday almay qıl moyındarınan şort sınıp, eki jaqqa uşıp tüsti.

711 Attarınıñ basın qayta burıp, eki batır bir-birine qarsı umtılǵanda, bulardıñ qoldarında endi sala qulaş kök qurış aldaspandarı jarq-jurq oynadı. Üzeñgiles kelip ekewi aldaspandarın qatar sermedi. Biraq qılışıladaǵan kök qurış qanşa qan saǵınǵanımen, eki batırdıñ denelerine darımadı. Biriniñ jüzine biri tiyip, şaq etip öte berdi. Batırlar attarınıñ basın burıp alıp qayta şaptı. Bul jolı olar aq köbik atıp, qara terge malınǵan jüyrikterin bir ornında şır köbelek oynatıp, uzaq uwaqıt qılıştastı... Aqırında

aldaspandarınıñ jüzderi mayırılıp, ekewi de bul alıs-julıstan aynıp şıqtı. Eki batır eñ alğaşqı kezdesken betterinde-aq sadaq tartısıp, nayza salısqa. Sadaqtarınıñ jebeleri şinjır sawıttarın buzıp öte almadı. Al nayzalarınıñ sümbil uştarı bolat qalqandarına şaq-şuq tiyip, tez-aq mayısıp, isten şıǵıp qaldı.

712 Osınday birin-biri jeñe almağan teke-tires, biyeniñ eki sawımınday uwaqıtqa sozıldı. Özderi de äbden älsirep, qara terge malındı, attarı da boldıruwǵa aynaldı.

713 Endi bular attarınan sozıla tüsip, qılşıladağan aq semserlerin jalañdata bir-birine qarsı jayauw umtıldı. Teñ küş bu jolı da birin-biri jibermedi. Qaruwlı qoldardıñ sıǵuwına şıdaspay, alaqandarı jazılıp, bolat qanjarlar jerge suwsıp tüsip, aqırı bular qoyan-qoltıq alısa ketti. Tobıqtan keletin jumsaq qumdı keşip jürüp, birin-biri jambasqa da aldı, işten de şaldı, köterip ap jerge de urdı. Biraq budan da eşteñe şıqpadı. Para-par kelgen alıp küş birin-birine jeñdirmegen. Kün şıǵa alısqa qos arlan säske awğan uwaqıtta ğana barıp, äbden dımdarı qurıp, ekewi eki töbeşik qumınıñ üstine älsirey quladı. Birine-biri aldırmaıtının sezgen qos batır maydanǵa qayta şıqpadı. Orındarınan tältirekтей türegelip, anaday jerde turğan attarına ketip bara jatıp, uwädeleskendey ekewi de birdey kilt toqtap, arttarına qaradı.

714 — Bögenbay batır, — dedi Şuno-Dabo, — jekpe-jek alısıp kördik, ekewimizdiñ de arımız taza. Endigi jerde kimde-kim jolın tabadı, sol öltiredi. Abaysız jürüp, qapı qalma!

715 — Jarar. Sen de armanda kettim deme!

716 Osıdan keyin ekewi attarına minip, biri künşıǵısqa, ekinşisi soltüstikke qaray jele jortıp kete barǵan.

717 Bul ekewiniñ arasındaqı öşpendilik, jas Şuno-Dabonıñ qazaq jerine eñ alğaşqı şabuwlǵa şıqqan kezinen bastalǵan. Sodan beri bular san ayqasta betpe-bet kezdesti. Biraq birin-biri jeñe almay-aq qoydı. Boyǵa bitken alıp quwat pen ızalı kek aqırı äkep jekpe-jekke şıǵardı. Biraq bu da ereges bäsın şeşpedi.

718 Äytkenmen qastasqa qos batır bes jıldan keyin qayta kezdesti. Arıs pen Badam özeniniñ arasındaqı adırlı, buyrattı oyılı-qırlı keñ dala Üş jüzdiñ attı äskerine lıq tolǵan. Badam özeninen bes şaqırım jerdegi «Orda bası» degen biyiktiñ üstinde qazaq jasaqtarınıñ qolbaşsısı — aq boz attı Äbilqayır tur. Aldı da, artı da, köz jetken jerge

deyin, alaqandağıday ayqın körinedi. Küngey jağında qara bulttay tutasqan joñğar äskeri. Bäriniñ aldında Şuno-Dabo noyanniñ özi. Taw eteginde esik pen tördey qara kök säygülik mingen Bögenbay. Eki közi äskeriniñ aldında jürgen Şuno-Daboda. Säske köterile dabıl urıldı. Eki jaq birdey lap qoydı.

719 Bu jolı urısqa otız miñday jawinger qatıstı. Soğıs besinge deyin sozıldı. Adam qanı tağı da suwday aqtı. Tağı san ana balasız, san bala äkesiz qaldı. Bul Añıraqaydan keyingi eñ ülken ayqas edi. Qazaqtar bu jolı da joñğar äskerin oñdırmay jeñdi. Kün uyasına qona joñğar äskeri Badam özeniniñ arğı betine qaray qaştı. Mine, osı arada Bögenbay men Şuno-Dabo tağı kezdesti. Bulardıñ bu jolğı kezdesüwi uzaqqa sozılmadı. Ädisin tapqan Bögenbay, joñğar noyanınıñ däl qoltıǵınıñ astınan kök sümbili nayzasın mıqtap qadadı. Qoltıq astınıñ sawıtı juqalaw edi, uşı bizdey kök qurış Şuno-Dabonıñ oñmenine bir-aq jetti. Noyan at jalın quşıp qaldı. Jerge qulap ta tüsetin edi, iyesiniñ tizginin bosatıp jibergeninen bir sumdıqtıñ bolǵanın sezgen qara ayǵır mol suwlı, köbik atqan Badamğa kümp berdi.

720 Qoltıǵınan şapşıǵan qızıl qanı at jalın boyaǵan Şuno-Dabo kenet esin jıydı. Arğı betke tayap qalǵan eken. Buniñ kelüwin kütip jağada turǵan nemere inisi Qalden Tserendi kördi. Qolında şoyın bastı şoqparı. Şuno-Dabo jantalasıp atınıñ basın keyin burǵısı keldi. Biraq sol sätte esinen qayta tanıp ketti. Astındaǵı ayǵır qos ayaǵın jar ernewine zorǵa ilindirip, arğı betke şıǵa berdi. Sol sätte Qalden Tseren de şoyın şoqparımen Şuno-Dabonıñ däl mañdayınan qos qoldap kep urdı. Mıyı burqırıp, bası kül-talqan bop uşıp ketken noyanniñ denesi at üstinen sırgıp, surǵılt tolqınǵa kümp etti. Köbik atıp burqıraǵan asaw aǵıs tirisinde qolı jetpegen qazaq jerine endi onıñ öligin alıp ketti.

721 — Bar! Bar! — dedi Qalden Tseren, surǵılt suwdı qızıl qanǵa boyap aǵıp bara jatqan öliktiñ sırtınan şoqparın bilep, — kör endi altın taqtan dāmetip!

722 Söytti de künşıǵısqa qaray şaba jöneldi. Özen jaǵasınan uzay bere, oǵan basqa bir noyan qarsı kezdesti.

723 — Şuno-Dabo bahadırđi körmediñiz be? — dedi ol. — Atı äsker soñınan şawıp baradı... Jaw qolınan qaza tappasa ıyǵı edi.

724 — Qaza tapsa estiler edi ğoy, — dedi Qalden Tseren. — Atı bos ketip bara jatsa, özi qazaq arasında qalǵan bolar...

- 725 Qalden Tseren artına burılıp qaramastan, atın tebinip jürip ketti.
- 726 «Şuno-Dabo qazaq jerinde qalıp qoyıptı» degen añız, mine, osılay tuwğan.
- 727 Bögenbay batır xalqın qan-josa etken qasınan, Qalden Tseren öziniñ Joñğar tağına bāsekeles tuwısinan osılay qutılğan.
- 728 Töbe basında otırğan Bögenbaydıñ esine endi Buqar jıraw aytqan bir añgime oraldı. «Osı bizdiñ Buqar şınında äwliye ğoy!» dep oyladı işinen. Ol sonaw «Aqtaban şubırındı» keziniñ özinde-aq: «Biz joñğarlardı tübinde jeñemiz» dep edi. Sol aytqanı däl keldi.
- 729 Şuno-Dabo ölgen urıs şınında da, Joñğar basqınşılarınıñ qazaq qoldarınan mıqtap toytarı aluwınıñ bası edi.
- 730 Tawke xandı öz közimen körgen Buqar jıraw birde jorıqtan kele jatıp, buğan:
- 731 — Esiñde bolsın, qurtamın dep qılışın süyretip kelgen jaw, ärqaşan da özine sol jerden ajal tabadı. Xalqı qoştamağan ädiletsiz soğıs, tübi, Joñğar qontayşısınıñ küyrewimen bitüwge tiyis.
- 732 — Sıban Raptanniñ bul şabuwlın xalqı qoldamay otır ma?
- 733 — Qoldasa, soğıstan olja tabam dep, bala-şağasın şubırtıp, bar joñğar osı mañğa köşpes pe edi?.. Qazaq jerine qontayşılarınıñ dümpüwimen tek äskeri ğana keldi... Biraq basqınşı äsker, qanşa aybarlı bolğanmenen, jat jerde uzaq ornıǵıp otıra almaydı. Xalqı jaqtamağan soğıs qaşan da şapqınşılardıñ küyrewimen bitken. Bul — tariyx qağıydası. Ätteñ ne kerek, el basqaruwşı küştiler sol tariyxıy sabaqtı esterinen şıǵarıp aladı. Basqanı bılay qoyıp, qazaq xandarınıñ keybirewi bötenniñ jerin basıp alam dep jürip, sol jat jerde qaza tapqan.
- 734 — Siz kimdi aytıp otırsız? Sonaw köne zamanda bolmasa, özim es bilgeli qazaq äskeri böten eldi şaptı degendi estigem joq.
- 735 — Estimeseñ men aytayın, tıñda.
- 736 Bögenbay qorjının şıntağıniñ astına sap, iñğaylanıp jattı. Bul añgime Joñğar qolın añdıǵan bir ülken jorıqta bolğan. Jıraw Xaqnazar xan ölgennen keyingi xıykayanı bastap ta ketti.

737 — Er azbay, el azsa — aydın köldiñ suwalğanı. El azbay, er azsa — zor bätterekiñ qulağanı, — dep bastadı Buqar jıraw qazaq eliniñ ulı şejiresiniñ bir tarmağın. — Bätteregiñ qulasa — ağaş ornına ağaş ösedı. Aydın köliñ suwalsa nemen tolar esesi? Er buzılса da el buzılmasın. Buzılğandı tüzetedı. Tüzelmesin jer etedi.

738 — Täwekel sultan Abdolla xannan qaşqan betimen, — dedi ol sözın jalğap, — Talas özeniniñ boyındağı Duwlat eline kelgen. Munda Esim sultanniñ şeşesi, Şağaydıñ özine ermey qalğan bätbişesi Balğayım Biykeniñ awlı bar edi. Sodan keyin Täwekel qayın jurttı Qaraspandağı Qıpşaqqa bardı. Odan Sarayşıqqa sapar şekti. Munda ämeñgerlik дәstürimen, Xaqnazardan ayrılса da, äli de bolsa tolıqsıp otrğan Aqtorğındı toqaldıqqa aldı. Aqırı, aduwındı Balğayım Biykeniñ ıqpalı jüretin Jetisüwdiñ teriskey öñirindegi Ulı jüzdiñ ruwları men Noğaylı, Qıpşaq, Qoñırat biyleriniñ qoldawı arqılı arada üş jil ötkende Ülken Orda tağına xan bop köterildi.

739 — Qazaq eli Täwekeldiñ ötken күnäsin keşirip, Ülken Orda töñiregine şoğırlana bastadı, — dedi Buqar jıraw. — Öytkeni oğan basın qosar er kerek edi. Oypattı tasqın basqanda, ne ormandı ört alğanda qasqır men qoyan, buğı men jolbarıs apattan qutılmaq bop birge qaşadı. Qazaq eli ol kezde osınday jağdayda edi. Jan-jağınan qaptağan jawdan qutulwdiñ jolı — tağı da tek bas birliğı. Bir jağadan bas, bir jeñnen qol şığarıp, bir erdiñ soñınan erüw qajet bolatın. Oндаy adam Abdolla jağındağı äkesi Şağaydan bölengen baq-däwletke qaramağan er azamat Täwekel. Osılay dep bekzadalar xalıqtı uğındırğan. Osılay dep бүkil tuwğan-tuwısı, ağa-inileri de дәripteydi. Jalğız qawıp Şağay bolsa, o da jaqında дүниye salğan.

740 Bul kezde, äriyne, Buxar xanı Abdolla da tekke qarap jatpadı.

741 Buxarğa qarısı köterilgen eñbekşi jurttı qanğa boyap, bastı. Xandığımıñ oñtüstigindegi Badaxşandı, batısındağı Qorasan, Gıylyan, Xorezmdi özine birjolata bağındırıp aldı. Şığıs Türkistanğa attanıp, Qaşqar men Jarkentti ayamay şawıp, köp mal-mülükterin oljalandı. Endi aldında Sırdıñ orta jäne ayaq şenindegi qalalardı bağındıruw ğana qaldı.

742 Osı eki arada Abdolla xan men onıñ balası äbdi-Müwmıyn arasında bir xandıqtı ekige bölgen arazdıq qawlap ketti. Abdolla xan bolğan күnnen bastap, äbdi-Müwmıyn бүkil Balxını meñgerip kelgen. Oğan endi bul biylik az körindi, бүkil xandıqtı biylegisi keldi.

743 Söytip Buxara xandığını küşi ekige bölindi.

744 Osi jağday endi qazaq xandığını küşeyuine, Türkistan sayasatına tikeley qatınasuwına köp kömek berdi.

745 Söytenmen de qazaq dalasınıñ xali qıyınday bastadı. Qıtay boğdixanı aydap salğan Joñğar äskeri qazaq awıldarın şabüwdı üdetti. San türlü jawızdıq ädis qoldanıp, Qıtay sayasatkerleri köşpeli xalıqtardıñ arasına ot jağıp, birine-birin aydap salıp, olardıñ şuraylı jerlerin özine ala berdi. Özara ayqaspen qaljırawğa aynalğan bul xalıqtar Qıtaydıñ tärtipke qoyılğan äskerlerine uzaq qarsılıq bildire almadı. Qıtay aydaharı sozıla jılıp, qazaq jerine tüsti.

746 Al qubılası men teriskey jağınan däl qazir tönip turğan qawipti Täwekel xan körmedi. Tübi Qıtay boğdixanımen, Joñğar qontayşısımen alısa qalar kün tuwsa, bul jaqtağı aybarlı körşisi Rossiyanıñ keregi bolar dep oyladı ol. Tipti Abdollamen soğısqa kezde de orıs patşasınıñ tınış jatqanı qajet-aq. Osi jağdaylardı esepke ap, ol Tümenge öziniñ nemere ağası Orazmuxammed batırdı elşilikke jiberdi. Biraq Orazmuxammed Tümen qalasına barğan soñ, osı qaladağı Mäskewge qarsı äreket jasap jürgen Noğaylı biyeleriniñ tobına qosılıp ketip, qolğa tüsken. Orıs patşası tutqındardı aydap Mäskewge alıp kelip, Noğaylı eliniñ biyelerin ölim jazasına buyırıp, «Djamşıy ältariyxiydi» jazğan Jalayır Qadir älbey men Orazmuxammedti tiri qaldıradı. Orazmuxammedtiñ äkesi Borıys Goduwnovtıñ qaramağında biraz jıl qızmet istep, patşağa eñbegi siñgen adam edi. Sol sebepten onıñ balasına tiymegen. Al Täwekel xan nemere ağası Orazmuxammedti bosatıp alamın dep köp äreketlendi. Mäskew patşalığımen kelisim söz de jürgizdi. Elşilik te jiberdi. Biraq patşa Orazmuxammedti bosatpadı da jāne öltirmedi de. Aqırında orıs jerine quwılıp barıp, qızmetimen unağan Toqtamıs xanniñ nemeresi Qasım sultanniñ atı berilgen Kasıymovka (Karmek-Şaxar) qalasına Orazmuxammedti ämirşi etti. Endi Täwekel xan tınış jatqan jolbarıstıñ quyırığın basqısı kelmey, Mäskew patşası Borıys Goduwnovpen til tabuwğa tırıstı. Buğan Orazmuxammed te az järdem bergen joq. Qubılası tınıştalğan Täwekel, äkesi men balasınıñ arasındağı öşpendikti paydalanıp, Abdollağa qarsı soğıs aşpaq boldı. Äriyne, soğıs aşuwğa xandarğa qaşan da bolsa sebep tabıladı, tübi Sır boyındağı qazaq şaharlarına tuwatın qawıp osı xan jağınan tuwadı dep sengen Täwekel. Sodan keyin barıp, qazaq jerine közin tikken Qıtay, Oyrat xandıqtarimen alısqaq boldı.

747 — Yassı şaharı bul kezde Türkistan şaharı dep atalğan. Täwekel xannıñ astanası da osı Türkistan. Xan sarayı Qoja Axmet Yassawıy meşitiniñ küñşığıs jağında, qalıñ baw-baqşanıñ arasına salınğan. Küygen kirpişke san türlü boyauwmen äşekeylep jazılğan quran süreleri, sırlı ädemi örnöktör. Öñtüstiktiñ añızmaq ıstıq jeli eş äser ete almas, qalıñ qabırğalı keñ bölmeler. Türkistan xan sarayı Samarqant pen Buxar patşa saraylarında altın kümbezdi, aybarlı bolmağanmen, birkelki sıpayı, saltanattı.

748 Al qazır, jasıl tökken maydıñ säwletine qaramay, soğısqa dayındalğan qala ädettegisinen bir türlü suwıq, ızğarlı. Jasaq jalğız Türkistan işinde ğana emes, sonaw Qarnaq pen Süwkentten bastap, Türkistan mañındağı dıyx, qışlaqtardıñ bärine de lıqıldap tolğan. Aq Jayıq, Esil, Nuradan kelgen juwan qonış batırlar, Jarkent, Aqsuwdan da kelgen Qıtayı qılış bezengen jawıngerler.

749 Keşe xan keñesi bolğan. Bul keñeste Täwekeldiñ qaramağındağı qalıñ äsker üş sapqa bölünip, Abdollağa küş jıynawğa mümkindik bere aldımın Taşkentke, onan keyin Samarqantqa attanılsın dep şeşilgen. Bul qalalardı alğannan keyin barıp Buxar xanımen kelisim söz jürgizilsin delingen. Türkistannan şığatın äskerdiñ başlıları äriyne xan tuqımınan bolmaq: öñ qolın Täwekeldiñ inisi batır Qudjek, sol qolın qazır jıyırmağa jetken, jurt: «Eñseli boylı er Esim» dep atay bastağan Esim sultan basqarmaq. Äskerdiñ ortadağı kindik qolınıñ tuwın Täwekel xan öz şatırına tikpek. Osılay üş tisti ötkir ayırday qalıñ qol Taşkentti qorşamaq. Bunday jağdayda qanday ülken şahar bolmasın, tek öz küşimen ğana qarсылasa aladı. Olarğa sırttan jәрдем kelmeydi. Al Abdolla äskeriniñ deni jaldama äsker. San türlü ulttıñ qanqumar, buzıq, tentekterinen qurılğan. Bunday jaldama äskerdiñ özinen küşti qolğa qarşı janqıyyarlıq körsete qoyı ekitalay. Onıñ üstine qala turğındarı Buxar xandığınıñ awır alım-salıqınan äbden jadap-jüdegen. Buğan şıday almağan şaruwalar qatın, balasın şubırtıp qazaq dalasına qaray qaşatın. Abdollağa bir kezde qızmet istep, Buxar jurtşılığınıñ qanday awır küyde ekenimen jaqsı tanıs Täwekel, Taşkent, Samarqant jataqtarına: eger şaharları buğan köşetindeg kün tuwsa, alım-salıqtan müldem bosatamın dep üwäde berdi. Bu da qala turğındarınıñ birigüwine irtki saldı.

750 Jeñis öz jağında bolatınına közi jetken Täwekel ğıybadat bölmesine kirip, Aqtorğınıñ töseginde uyqısı qanıp şıqqan.

751 Biraq tañerteñgi asqa otırar aldında oğan tağı bir jaman xabar jetti. Ol özine serik adamdardıñ birde-birin şaqırtpay, xan sarayına Jiyembet jırawdı alğızdı.

752 Tañerteñgi namazın oqıp, şayın işip xan sarayına kelse, Jiyembet jıraw esik aldındağı bawda kütip otır eken.

753 Tāwekel üwāzirine:

754 — Jıraw kirsın, — dedi.

755 Bul bayağı ustay qalsañ şoqtay küyip turğan Jiyembet emes. Tūri solğın, otızdan jaña asıp bara jatsa da qoyu qara saqalına aq tüse bastağan. Basındağı börki de jas kezindegidey qıp-qızıl qır tülkisiniñ terisinen kömkerilmegen, surğılt jündi Qarataw qarsağınıñ puşpağınan jasalğan. Üstindegi şekpeniniñ de jağası men jeñderi qırqılğan. Tek ükili dombırası ğana jap-jaña. Sirä, xan ordasına Qazıqurttan jol şegerinde dombırasın ädeyi jañartqanday...

756 Jiyembet saray jırawı bolğısı kelmegen. Ol İndir mañınan Qarataw tusına köşip kelgenmen, xan ordasına anda-sanda ğana qatınap turatın. Kelgen sayın Tāwekel oğan at mingizip, şapan japtıratın. «Kelinniñ betin kim aşsa, sol ıstıq» degendey, Tāwekeldiñ özi qaşqın bolıp jürgen kezinde jas Jiyembet onıñ soñına erdi. Noğaylı jerinde Tāwekeldi alğaşqı madaqtağan da osı Jiyembet. Jırawdıñ odan basqa da Tāwekelge kerek jeri bar.

757 Jiyembet jıraw qızıq adam. Ol Tāwekel xan bolğan künniñ erteñine joq bolıp ketti. Soñınan xan jibergen quwğınşılar, jırawdı äri-beri izdep taba almay qaytqan. Sol Jiyembetti eki jıl ötkennen keyin äldekimder qol-ayağın qıl şılbirmen matap, Tāwekeldiñ aldına alıp keldi. Teksergen üwaqıtta oqıyğa bılay bolıp şıqtı. Eline qaytqan Jiyembet Bayulı ruwınıñ ataqtı bir şonjarınıñ on jeti jasar Esenbiyke attı qızımen köñil qosadı. Astındağı jalğız atı, qolındağı eki şekti dombırasınan böten qalıñ mal töler qayratı joq Jiyembet İndir tawına qızdı alıp qaşadı.

758 Qanşa ot awızdı, oraq tisti bolğanmenen, jırawdı özine teñ körmey bay jigitterin jiberip, qızı men Jiyembetti ustap äkeldiredi. Biraq jırawdıñ Tāwekel xanğa jaqındığı barın estigen qız äkesi ata ğurpın buzğan aqının özi jazalasın dep, qol-ayağın baylap xan aldına alıp kelgen.

759 — İyä, söyle jıraw! — degen, Tāwekel kürsinip Jiyembetti körisimen.

760 — Qol-ayağı baylawlı jıraw qalay söyleydi? — dedi Jiyembet xanğa tesile qarap.

761 Tāwekel jigitterine «bosat» degen iyşarat bildirdi.

762 Bosanğan Jiyembet keregege süyewli turğan xan dombırasın alıp, şırqay jönelgen:

763 «Üş ay toqsan kezinde
Qaq köktemniñ kezinde
Qoşqar menen buwra mas,
Ayğır menen buqa mas.
Jas boljamı jetkende
Qızdar menen jigit mas —
Sol mastıqtıñ jönimen
Aldıña kelgen men bir jas, —
Kesseñiz, xanım, mine bas!»
Sonda Täwekel ezüw tartıp:

764 — Qız ben jigit ekewi de ayıptı eken, ekewi de jastıqqa mas bolğan eken, — degen qız äkesine qarap, — eki balañdı birdey dürelep, bayeke, elge jaqsı at ala almassız, bolğan is bolıp qalğan eken, bulardı ayırğanmen, sınğan tobatay qayta bütindelmes. Bir jolğa künäsin keşiriñiz.

765 Jazadan qutulğanmen baydıñ aşuwınan seskengen Jiyembet süygen jarı Esenbiykemen İndir jağına barmay, Qazıqurt mañındağı el arasında qalıp qoyğan. Ol toy-duwmanda tek jarlınıñ joğın joqtap, xalıqtıñ süyikti jırawına aynalğan. Keşe xan keñesi kezinde Üstirt jağınan Täwekelge kömekke kelgen Kişi jüzdiñ sağın qolınıñ işinde Jiyembet jıraw da bar degendi Täwekel estip qalğan. El aralağan aqın, jırawdan qaramağındağı jurttıñ özine degen oyın, alğısın, qarğısın bilip turuw xandardıñ qaşannan bergi ädeti. Osı дәstür boyınşa «xalıq qulağı, közi» dep sanalatın jırawdı özine şaqırıp, jorıq aldında jurttıñ ańısın bilgisi keldi.

766 Amandasıp bolğannan keyin Täwekel:

767 — Söyle, jıraw! Bizdiñ joriğımız jayında el-jurttıñ ne dep jatır? — dedi.

768 — Quwanıştı el-jurttı körmedim...

769 — Ayta ber, jıraw.

770 — Bizge böten eldiñ jeri kerek emes dep jatır jurtıñ. Buxar, Samarqanttı alamız dep — xalıqtıñ qanın tögüw qıyyanat, xan men sultandardıñ bul ädiletsiz joriğın qostamawımız kerek. Alda-jalda Taşkent, Samarqanttağı xan sarayları kerek bolsa, sultandardıñ özi barıp soğıssın deydi xalqıñ. Rasında da, Täwekel xan, sen jaqsılıqqa bastap otırğan joqsıñ. Soñıñnan jurttı erse, öz elin, öz jerin qorğaymın dep erdi. Al sen... Bul bölünşiliktiñ ayağı nege barıp soğatının bilesiñ be? Endi özbek qalaları ğana örtenip qoymaydı, qazaq dalasın da ört aladı!

771 Xan sup-sur bop ketti, biraq sır bergen joq.

772 — Aytarıñ bolsa tağı ayt!

773 — Qıs uzaqqa sozılsa mal qırıladı, xan iyem. Dalada iyin-tiresken şöpti şabuwdıñ ornına, er azamattarıñ soğısqa attanğalı jatır. Budan jurtıña qanday payda bar?

774 — Ayt, ayta tūs, jıraw!

775 Jiyembet kilt toqtadı.

776 — Joq, men boldım, — dedi. — Sen buyırsañ da xan iyem, bul sözdi aytıp jürgen adamdardıñ atın men sağan estirtpeymın.

777 — Estirtip qajeti joq, — dedi Täwekel ezüw tartıp, qazır olardı öz köziñmen köresiñ... Sözderin öz qulağıñmen estiysiñ...

778 — Sosın!?

779 — Olardıñ kümändanuı durıs pa, töreligin öziñ aytasıñ...

780 Täwekel esik aldındağı küzetşilerge iyşarat etti. Sol sätte esiktiñ ar jağınan şınjırdıñ şıldırлаған üni estildi.

781 Azdan keyin on şaqtı küzetşi qorşağan eki batır üyge kirdi. Ayaq, qoldarı kisendewli. Jiyembet jırawdıñ jüregi oynay jöneldi. Bul ataqtı egiz jigit Qıyyaq pen Tuyaq edi. Jaqında ğana xan ekewin miñ bası etken. Täwekel Aq Ordanıñ qaldığın jıynap, qazaq xandığın qayta qurğanğa deyin, ekewi de oğan ayanbay qızmet etip kelgen. Täwekel Qıyyaq batırğa ömir boyı borıştı da edi. Söytken qos batır, mine, endi xan aldında ayıptı bop, kisendewli tur.

782 — Jorıq aldında xalıq arasında senimsizdik tuwğızıp, älgı sözdi aytıp jürgen erleriñ, mine, mınalar, — dedi Täwekel, — «Qum jıyılıp tas bolmas, qul jıyılıp bas bolmas» degen de, mine osı! Qan maydanda qan tögilse tek quldardıñ ğana qanı

tögile me? Ayqasta ajal qarasiñ ba, töresiñ be, tañdap jatpaydı. Qan tögilmey xandıq quruwğa boladı degendi kim aytqan?!

783 Jiyembet bar sırdı birden uqtı. Eñgezerdey küzetşilerdiñ ortasında şoqtıǵı anaǵurlım biyik qos batır tapjılmay tur. Qol-ayaqtarı kisendewli. Sonda da tákappar bastarın tömen iyer emes. Osınday ulı jorıqtıñ aldında Qıyyaq pen Tuyaq sekildi xalıqtıñ süyikti batırların birjolata qurtıp jiberüwge Täwekeldiñ de köñili dawalamaǵan.

784 Xan ıyşarat etti. Küzetşiler üyden şıǵıp ketti. Sonda ğana Täwekel:

785 — Eger senderdi burınnan bilmesem, sözderiñnen Abdollanıñ altın aqşasıñ sıldırı estiledi der edim... — dedi qos batırǵa renjıy qarap.

786 — Bizdiñ mına aqılsız bastarımızdı birden aldırıp tastamaǵanıñızǵa raqmet, taqsır xan, — dedi Qıyyaq batır. Onıñ dawsınan mısqıl bilindi.

787 — Basımız alınbay qaladı dep qorıqpañdar! — dedi Täwekel kekesin sözge kekesin jawap qaytarıp. — äytse de, Abdollaǵa nege sonşa jandarıñ aşıy qaldı. Qıyyaq? Sonı aytşı?

788 — Biz qazaqpız, xan ıyem.

789 — Iyã?

790 — Qazaq bolǵanda jay qazaqpız. Bizge basqanıñ jeriniñ mülde keregi joq.

791 — Al Abdollaǵa şe?

792 — Kelip körsin. Bizdiñ şaharlarımızdı alamın dep eki ret keldi emes pe, odan ne şıqtı? Onı öziñ de bilesiñ. Al bizge basqa eldiñ qalasıñ keregi joq. Munı jalǵız biz emes, qaramaǵıñdaǵı barlıq jurıt aytadı.

793 — Däşti Qıpşaq eliniñ jorıqtarın umıttıñ ba, Qıyyaq batır? Elimizdiñ erligi köne jırlardıñ bärinde de ayılǵan. Ata-babamızdıñ atın estigende, sonaw Stambuwl, Ruwm dirildegен!

794 — Ol xandardıñ jırı, xan ıyem.

795 — Al ataǵı şe?

796 — Ol xandardıñ ataǵı, xan ıyem!

797 — Bärin bizge bergende, öziñe ne qaldı?

798 — Ata meken jerim qaladı! Oğan qosa sonaw meniñ qaraşa üyimniñ janında jayılp jürgen elüw qoy, tört tüye, jawğa şabar bir jüyrigim qaladı! So da jetedi mağan. Al eger jut kelip, sol kün körisimnen ayrılısam, meniñ üy işimdi eş xanniñ atağı aştıqtan alıp qala almaydı. Tipti qos müyzdi Eskendir Zulxarnayınniñ atağı da!

799 — Al Tuyaq batır, sen ne deysiñ?

800 — Bizdiñ bärimizdiñ tilegimiz bir. Özbektiñ de, qazaqtıñ da, qırğızdıñ da. Taşkentte jaqını joq Türkistan turğındarın kezdestire almaysıñ. Öz küniñ özi äzer körip jürgen Buxar ustasın jalğız attı Tuyaq barıp şapqanda ne tabadı?

801 — Tek Buxar ustasın ğana şabamısıñ? Qolıñdı qışıtıp jürgen xan sarayın da tonaysıñ ğoy.

802 — Odan mağan ne tiyedi? Xan sarayınıñ mülki — xandardıñ ülesi...

803 Xanniñ jarılıp kete jazdap aşuwanğanın Jiyembet jıraw körip tur. Täwekeldiñ betinen qanı qaşıp, ottı közi uşqın atadı.

804 — Soğıs bola ma, bolmay ma, onı sender emes, xan şeşedi, — dedi. — Tek mınağan ğana jawap beriñderşi. Taşkentte de tuwısımız bar dediñder ğoy jaña. Al sol Taşkentten qazaq jerine jüzdegen adam nege qaşadı?

805 — Ol jaqta bir kedeydiñ terisin eki ret sıpiradı, al munda...

806 — Toqtama, ayağına deyin ayt!

807 — Al munda bir jarım ret qana! — dedi Qıyyaq batır, xanniñ betine tike qarap.

808 — Umıtpaspın bul söziñdi, batır, — dedi Täwekel ızadan tunşığa, — jaraydı, bul jayında tağı da söylesermiz. Tek sender mağan mınanı aytıñdarşı... Taşkent joriğına barmay-aq qoyıñdar. Sonda Buxar ämirşisiniñ quldığanın qutılamız dep bizdi kütip otırğan ağayın-tuwıstarıñniñ ümitin satqandarıñ ba, qalay bolğanı?..

809 Munday suraqtı kütpegen qos batır birden jawap taba almay qısılıp qaldı.

810 — Äriyne, biz olarğa jәрдем berüwge tiyistimiz... — dedi Qıyyaq kümiljiy.

811 — Bāse, solay şığar! Taşkentti alsaq, Abdolla xannıñ şaharlarımızğa şabuwlı salattın qalası qalmaydı. Kördiñder me, bul jorıqtıñ ne üşin kerek ekenin? Jä, boldı endi, batırlar... Barıñdar... Tezirek Taşkent joriğına dayındalıñdar.

812 Täwekel küzetşilerdi şaqırıp alıp, eki batırdıñ ayaq-qoldarındağı kisenderdi aluwdı buyırdı. Qıyraq pen Tuyaq xanğa lām-mıym dep til qatpay, qur bastarın iyip täjim etti de, üyden şıǵıp ketti.

813 — «Qıylı-qıylı zaman bolar» degen mine, osı — dedi Täwekel Jiyembet jırawğa burılıp. — Burıñıday emes, xan qaramaǵındağı adamdarına: «Jorıqqa birge jürinder» dep ötinetin küyge jetti...

814 — Äytse de, älgi ekewin durıs bosattıñ, xan iyem.

815 — Taşkent joriğına olar attanadı, — kenet, onıñ jüzi taǵı surlanıp ketti, — sodan keyin jolıma böget bolıp körsin! Abdollanıñ maǵan oylaǵan qastıǵın ömir-baqıy umıtpaspın. Samarqantın da, Buxarın da alamin! Balqı men Xıywaǵa da baramın! Abdollanı ürim-butaǵımen birge, tabanımnıñ astına salamın. Moynına arqan baylap Buxardıñ o şeti men bu şetine süyretip ötem. Aqsaq Temirdiñ tuwı jelibiregen Samarqant pen Buxarda Aq Ordanıñ aq tuwın jelibiretem! Bar älemge ataǵımdı şıǵaram!

816 Eki iyıǵın kere, ornınan qalay turıp ketkenin Täwekel özi de sezbey qaldı. Közi säl jumılıp ketken. Ne aytıp, ne qoyǵanın biler emes. Awzı aq köbiktenip, bir qolın joǵarı köterip, tunşıǵa söylep tur! älden üwaqıtta özine tiksine qaraǵan jırawdıñ közine közi tüsip ketip kilt toqtadı.

817 Aq Orda xanı sozıla barıp ornına otırdı.

818 — Kökeykesti armandarımınñ awzımnan şıqqanı şoşıtqan joq pa seni, jıraw?

819 Jiyembet basın şayqadı.

820 — Joq. Tek bul keseldi saǵan däl osılay tım erte keledi dep oylaǵan joq edim.

821 — Qanday kesel?

822 — Xan keseli... Tım erte keldi. Soñıra-aq kelse tögiletin qan da az bolar edi, xan iyem...

823 Eki jaq Taşkent şaharınıñ künbatıs tusında kezdesti. Abdolla xan alpıstan asqanına qaramay aq boz atın oynaqtatıp, qan maydanğa özi şıqtı. Bul ayqasta äbdi Müwmıyn qatısqañ joq. Ol öziniñ äskerin Balqı şetinde ustap qaldı. Qazaq qolınan eki ese kem Abdolla laşkarları barınşa erlik körsetti. Bul kezdegi olardıñ eñ senimdi qaruwları Taşkent şaharlarınıñ eñ biyik qamalınıñ üstine ornatqañ «Qara buwra» zeñbiregi, bıqığan qazaq qolına ajal tasın jawdıra bastadı. Qazaq äskeri şıday almay keyin şegindi. Däl osı mezgilde Taşkent şaharındağı burıñğı Babasultan jağındağı köp turğındar qalanıñ tükpirindegi temir qaqqanı aştı. Osı qaqqadan kirgen Qıyyaq pen Tuyaqtıñ eki mıñ äskeri şahar işindegi Abdolla qolın kül-talqañ etip, eski qamal üstindegi qatar turğan tört «Qara buwra» zeñbiregin qıyrattı. Keyin şeginüwge aynalğan Täwekel xan äskeri qaytadan şabuwlğa şıqtı. Esim men Qudjek sultannıñ eki büyirin ala, qıyyalap şapqañ jawıngerlerinen qorşawğa tüsip qaladı ekenbiz dep seskengen Abdolla äskerine keyin şeginüwge buyırdı. Sol-aq eken, «jaw qaştı» dep soyıl, şoqpar ustağan qalıñ qazaq lap qoydı. Budan burın betine jañ qaratpağan, qorasan qurışına bölengen Buxardıñ ataqtı laşkarları, bükil Orta Azıyyağa äygili Ubaydolla, Asfandıyyar, äbdi-Latıyf, Xodja-Küwlıy-quşbegi, Qudayberdi jasawıl, Qulbaba-kİkıltaş sekildi äsker qolbaşlılarınan ayrılıp, tım-tıraqay şegine bastadı.

824 Äli de bolsa laşkarların toqtatam dep äwre bolıp, jasaqtarınıñ orta şeninde jürgen Abdolla xanğa kenet äldelim sawıt buzar jebesin jiberdi, Araları sadaq oğı jeterdey jerde emes, alıs edi. Söytse de ısqıra uşqañ jebe «jettim be sağan da» degendey, eki qabat tor sawıttan ötip Abdolla xannıñ qağ büyirinen kep qadaldı. At üstinen qulap bara jatqañ xandı küzetşi jigitteri qağıp alıp, jaw qolına tısirmey äketti. Endi Abdolla äskeriniñ äli de bolsa jawına tötep berip jürgen toptarı qarsılasuwın qoyıp, attarınıñ basın Buxarğa qaray burdı.

825 — Mağan oq atqañ sol jigiti. Tek sonıñ ğana oğı meniñ sawıtımdı buzıp öte aladı, — dedi qansırıp jatqañ Abdolla.

826 İyä, däl Abdollağa arnap kök qurış sawıt buzar oğın Sayram ayqasınan beri saqtañ kelgen Qıyyaq batır edi. Bu da uzaq kütken armanına jetti.

827 Qazaq äskerleri osı qarqınımın, tasığan özendey, joldarında kezdesken bögetterdiñ bıt-şıtın şıǵarıp, Aqsaq Temirdiñ ordası Samarqanttı aldı. Budan eki jüz jıl burın bükil älemde titiretken Aqsaq Temir köregen Altın Orda astanası Sarayğa qanday aybarmen kirgen bolsa, endi sol Altın Orda xandarınıñ urpağı Täwekel xan, sarı

altınmen qaқтаğan er-turmandı sülüktey qara arğımağın oynatıp, sonday aybarmen Samarqantqa kirdi. Qoja Axmet Yassawıy, Qoja Naxşbandıy meşitterin saldırğan älem ämirşisi Aqsaq Temir güldey jaynağan Saray şaharın, bir kezde Batıy men Berke turğan Gülstan sarayların jermen-jeksen etip qıyratsa, köşpeli elderdiñ äskerin basqarğan Täwekel xan Samarqant şaharınıñ birde-bir kirpişi bülinbesin dep jarlıq berdi. Bunısı Täwekeldiñ bolaşaq urpaqtıñ qarğısınan qorıqqanı emes-ti. Buxar xandıǵına qarsı şıqsada, qazaq eli Samarqant, Buxara, Xıywa, Xorezm şaharların pir tutatın. Onıñ saltanattı sarayların körgende, körikterine tañ qalıp, jas baladay quwanatın. Täwekel xan soñınan ergen osı xalıqtıñ rüwxanıy sezimine qarsı şıǵıp, onı özine öşiktirgisi kelmedi. Sol sebepten Samarqanttıñ altın kümbezdi sarayları aman qaldı.

828 Älemdi titirentken Aqsaq Temir ämirşi zıyratı «Gör ämirdiñ» qasında, özimen birge alıp jürgen sırlı xan taǵında qazaq dalasınıñ ämirşisi Täwekel otır. Künşığıs jaǵındaǵı Ulıqbek munasırınıñ üstinde jılqı quyrıǵınıñ qos uwıs qılı baylanǵan Aq Ordanıñ aq tuwı jelbireydi. Xan janına Esim, Qudjek, taǵı solar sekildi sultan, bıy, batır, aqsaqaldar birinen soñ biri kelip, täjim etip jattı. Xan közi älekimderdi izdep, aqırı qalıñ top mırzalardan şettew turğan Qıyyaq pen Tuyaqtı tawıp aldı.

829 — Jawdı jeñüwge tetik bolǵan, mine mınaw qos böri, — dep Täwekel Qıyyaq pen Tuyaqtı körsetti. — Jawǵa bular aş bürkittey şüyildi, kökjal qasqırday şaptı! Buxar maralınıñ tösin qanjarday tırnaǵımen jirtqan qandı köz barıstay, jaw şebin kültalqan etti!

830 Xan ıyşaratımen bul ekewine üwäzirleri oljaǵa tüsken qazınadan Buxardıñ eki asıl qanjarın äkep berdi. Saptarı som altınnan, betine eñ qımbat gawhar tastar ornatqan. Üsterine jaǵası bulǵın, altın zerli Buxar şapandarın japtı. Aldarına baqtrıy tuqımdas eki aq boz arğımaq tarttı.

831 — Aq Orda — senderden budan da zor erlik kütedi! — dedi Täwekel. — Qanday tilekteriñ bar, aytıñdar? Bärin de beremin!

832 Sözge jaqındaw Qıyyaq batır säl alǵa şıǵıp tizesin bükti.

833 — Bizdiñ qaramaǵımızdaǵı eki mıñ jigittiñ köpşiligi malşı-eginşi... İşterinde temir ustası, aǵaş şeberleri de bar. Solarǵa elge qaytıp, öz şaruwalarına kirisüwge ruqsat etiñiz, taqsır xan.

834 Qaradan tuwsa da Qıyyaq batırdıñ dawsı tegewrindi şıqtı, qulaqqa urğan tanaday tına qalğan tınışıqta, jurt ızalana qalğan xan tisiniñ şıqır ete tüskenin ap-anıq estidi.

835 Buxar xanı Abdolla bul künderi oq tiyip jaralangın jolbarısqa uqsaytın edi. Xan Buxar, Xıywa, Balqı, Qorasan tügil, özine bağıñıstı jerdiñ bärinen äsker jıynawdı buyırğan. Bir ay ötpey san jetpes qalıñ äsker Samarqant pen Buxardıñ ortasındağı Zeravşan jağasına şatırların tıkti. Bir küni, jarası äli jazılmağan Abdollağa bülük şığarıp jürgen balası äbdi-Müwmıyn keldi. Şatırğa kire tize bügip otıra qaldı.

836 — Seniñ jüregiñe jara salğan meniñ bir bilmestigimdi keşir, äke, — dedi. — Büginnen bastap eñ adal ulıñ bolamın. Mine nan, mine quran, budan bılay qaray seniñ aytqanıñdı eki etpeymın!

837 Abdolla xan şın qartayğan boluwı kerek, közine jas aldı.

838 — Qartayğanımda jalğızımdı körsetip, qatesin keşirüwge mümkindik berdiñ, alla tağala, munıña da şükirşilik, — dedi ol şın jürekten. — Murager jalğızım qasımda, bar tilegim orındaldı, qazir ölip ketsem de armanım joq!

839 Buxar sekildi qasiyetti xandıqtı basqaruwda qanday joldar, qanday sırlar barın käre xan ulına uzaq jır etti. Qıpyya sırlar da az emes eken. Sodan keyin barıp şarşap ketken xan ulınan ananday jerde turğan qumıradağı jüzim şırının quyıp berüwdi suradı. Ulı äkesiniñ ötiñişin orındadı. Säl burıla turıp, jüzim şırının kesegge quyıp äkep berdi. Alla tağala onıñ jaña ğana «qazir ölip ketsem armanım joq» degen tilegin orındağısı kelgen boluwı kerek, balası bergen şırındı işisimen, Abdolla xan qırılday berip jastıqqa şalqasınan tüsti. Äbdi-Müwmıyn äkesiniñ betine tesile qarap, uzın, jiñişke sawsaqtarimen közin japtı. Sodan keyin keseniñ tübinde qalğan şırındı şatırdıñ bir burışına quyıp, ornına aparıp qoydı. Dalağa şıqqan soñ «uyıqtap ketken xandı oyatpañdar» dep buyırıq berdi de, äskerine qaray ayañdadı.

840 Tek keş tayanğanda ğana küzet bastıǵı xan şatırına kirdi. Jastıq üstinde şalqasınan jatqan Abdollanıñ betine közi tüsip ketisimen ön-boyı dir ete qaldı. Bükil älemge ayan säl ezüw tartıp külimsireytin iyşaratı ezüwinde. Tağı da birewge ölim jazasın aytıp jatqanday.

841 O dünüyege sapar şekken äkesiniñ janına äbdi-Müwmıyn birinşi bop keldi. Saqalınan jası sorğalap otırıp, uzın sawsaqtarimen äkesiniñ ezüwindegi külkisin

üwqalap ketirdi. Ämiridiñ neden ölgenin bilüwge şaqırğan Buxardıñ ğalım dāriģerleri «Patşanıñ patşası Abdolla jüreginiñ kenet toqtawınan qaytı bolğan» degen qoritındı şıǵardı. Söytkenmen, qalıñ buqara arasında «balasınıñ awruw äkesine bergen jüzim şırını» jayındaǵı qaweset sözder de tarap jattı.

842 Pāweskege jegilgen segiz qara at Abdollanıñ pıraǵın Buxarǵa alıp keldi. Qasiyetti diniy Buxardıñ mıñdağan meşitiniñ qasındaǵı miynaretterden mıñdağan ıyşan, moldalar alla taǵaladan Abdollanıñ künaların keşirüwin surap, şahardı azan-qazan etip basına köterip azan şaqırdı. Eki künnen keyin Abdollanıñ tabıtı Qoja Naxşbandıydıñ ataqtı mazarınıñ tas edenine qoyıldı. Bul xrıystiyan esebi boyınşa 1598 jılı, al xadjiriye esebi boyınşa 1006 jılı boldı. Erteñine Buxar taǵına Muxammed dininiñ jaña qorǵanşısı, märtebeli äbdi-Müwmıyn ämir kelip otırdı...

843 Samarqanttı alǵan Täwekel qaralı Buxardı şabuwdan qudaydan qorqıp bas tartqan joq. Munday sıltawdı sol kezdegi tariyxşılar oylap tapqan-dı. Xanniñ Buxarǵa attanbawına sebep bolğan Qıyyaq pen Tuyaq batırlardıñ jāne solardıñ soñınan ergen jurttıñ qılıǵı edi. Samarqant şaharın aluw toyı bitisimen, qos batır özderiniñ jigitterin ertip keyin qaytqan. Özge qazaq batırları basqarǵan äskerdiñ köbi bulardıñ soñınan erdi. Jawingerler jat elge barıp qala tonaǵannan ğori, elderine qayıp, qatın-balaların asıraǵanın jön tapqan. Irqına könbegen jandardı jazalawǵa Täwekeldiñ batılı barmadı. Öytkeni şeginüwşiler tım köp edi. Köpke topıraq şaşa ala ma, aqırı Samarqanttan ketüwge buyırıq berdi.

844 Taşkentte de qazaq attı äskeri köp kidirgen joq. Bulardıñ köpşiligi köşpeli ruwlardan bolǵandıqtan qıs qıstawǵa, jaz jaylawǵa şıǵuw kerek ekenin jadılarına ustap, awıldarına jetkenşe asıqtı. Täwekel xanǵa şahardıñ qaqqasın aşqan Taşkent turǵındarınıñ arasında da küñkil köbeye bastadı. Xan uwädesin buzıp, jeñilgen qalaǵa salǵan salıǵı buqaraǵa awır tiygen.

845 Al salıqsız soǵıstı jürgize almaytının bilgen Täwekel osılay istewge мәjbür bolǵan. Täwekeldiñ bul äreketine qarsı toptı basqaruwǵa Abdollanıñ jaqın tuwısı Xazretsultan müftiy kirirken. Äbdi-Müwmıyn de tüñşilari arqılı Taşkent turǵındarına alım-salıqtan mülde bosatamın dep ötirik uwäde berip, jaña bıqsıp jana bastaǵan xalıq narazılıǵın ürley tüsken. Täwekel äri oylap, beri oylap Türkistanǵa qayıtuwdı jön kördi. Öz ordasına kelgennen keyin Taşkent uwäliyetinde ne bolıp jatqanın tek alıstan baqılıp qana otırdı. Key jaǵdaylarda bolmasa, Taşkent isine köp kirispedi.

846 Altı ay ötpey, töseginde uyıqtap jatqan äbdi-Müwmıyndi buxarlıqtar baltamen şapqılap öltirdi. Äbdi-Müwmıyn Şaybanıy urpağınan şıqqan eñ aqırğı Buxar xanı edi. Osımen Buxardağı Şaybanıy ürim-butasınıñ xandıq jolı ayaqtaldı. Endi Buxar xanınıñ altın tağına Astraxannan qaşqan xandardıñ biriniñ tuqımı Jarmuxammed otırdı...

847 İyä, äkesin öltirgen xandardı jazmış oñdırğan emes. Jänibekti öltirgen Berdibekpen Batıy urpağına Altın Ordadağı xandıq дәwiri bitken. Ulıqbekti öltirgen Latıyf pen Aqsaq Temir urpağına Samarqanttağı xandıq ayaqtaldı. Mine, endi sonday jağday Buxardağı Şaybanıy urpağına da tuwdı...

848 Täwekel xannıñ da kütkeni osı kezeñ edi. Oğan Jiyembet jıraw «xan keseline» uşırağan ekensin dep durıs aytqan. Biraq Täwekel munday soğısta xalıqqa senüwdiñ qıyın ekenin tüsingen-di. Xalıq öz jerin qorğağanda tabandı da, küşti de. Al basqa eldiñ jerin tartıp aluw üşin soğısıp körşi, eñ er jürek degen batırdıñ özi tireginen ayırılğanday, bosañsıy qaladı. Onıñ ornına jawıñ on ese küşeye түседi. Osınday jağday Samarqanttan tabılğan bir köne kitapta da ayılğan. Öz jeri — äsker küşiniñ möldir bulağı.

849 Osını bile tursa da Täwekel xan tağı jorıqqa dayındaldı. Onıñ qolındağı äskerine qırğızdan şıqqan bay-manaptardıñ jasaqtarı men oñtüstik Qaşqardıñ xanı äbdıraşyıtın jawıngerleri qosıldı. Barlığı jüz mın äsker, Samarqant pen Buxarğa attandı. Biraq endi bularğa eşkim şahar qaqqasın aşqan joq. Turğın el kele jatqan äskerden azıq-tülikti, miner atqa degen şöbin jasırdı. Barlığın küşpen aluwğa tuwra keldi. Munday jağday äskerdiñ tärtibin buzadı, älsiretedi.

850 Äytse de qumırsqaday qaptağan qalıñ qol alğaşqı qarqınımın Taşkentti, Samarqanttı aldı. Endi Buxardıñ özin qorşadı. Betpe-bet aşıq maydanğa şıǵuwğa küşi jetpeytinin sezgen Jarmuxammed xan Buxar şaharınıñ eski bekinisine kirip alıp, qarsılıq körsetti.

851 Osınday birin-biri añdığan urıs jıyırma күнге sozıldı. Söytkenşe şildeniñ sarşa tamız ıstıǵı keldi. Sol jılǵı jaz, Mawrennaxr jerinde öte ıstıq boldı. Töbeden küydirgen күн мен күнгеj jaqtan añırap soqqan añızraq jelden, onsız da şöbi şamalı Buxardıñ jeri küygen quyqaday taqırğa aynaldı. Künniñ ıstıǵınan qara jerdiñ özi şatnap jarıla bastadı. Tebinge üyrengen qazaqı jılqı qabırğaları ırsıyıp, äzer jüretin xalge jetti. Aqırğı eki jüz jıldıñ işinde jat jerde soğısıp, basqa eldiñ qamalın alıp üyrenbegen, qazaq, qırğız, uyǵır sıpayları, bul soğıstıñ özderine tipti kerek emes ekenin endi түsinip,

künkildey bastadı. Onıñ üstine künniñ ıstıqtıǵınan äsker arasında iş awruw payda boldı. Endi qazaq sıpayları Buxardı aluwdan göri, özderiniñ eli qalǵan teriskey jaqqa telmire qarawdı şıǵardı. Bayaǵı Qıyyaq aytqan küyge jetti. Täwekel xan Buxar mañındaǵı eldi ünemi talap, osınşama äskerdi qorektendirüwdiñ qıysını bolmaytının uǵıp, amal joq keyin şeginüwge buyırq berdi. Qazaq äskeri Samarqantqa kelip bekendi. Bul kezde Xıywadan qalıñ äskermen Jarmuxammed xanniñ inisi Baqıymuxammed sultan kelip, Buxar äskerine qosıldı. Endi eki jaqtıñ küşi teñdesip qaldı. Birde buxarlıqtar, birde türkistandıqtar jeñip, Samarqant tübindegi ayqas bir ayǵa sozıldı. Osınday bir tüngi urısta Täwekel xan qattı jaralandı. Küni küyip turǵan Mawrennaxr jerinde jaz boyı soǵısıp äbden jüdegen qazaq äskeri amalsız Samarqanttı tastap, Taşkentke kelip bekendi. Bul arada da urıs sayabırlaǵan joq.

852   Täwekel xanniñ xali qıyınday tüsti. Jarınıñ awır jaralı ekenin estisimen, bir top nökerimen Aqtorǵın xanım da jetti.

853   Küşti kezinde serik bolǵan odaqtastarı endi munı jalǵız tastap ketti. «Jalǵan dos köleñke tärizdi, kün aşıqta janiñnan qalmaydı, aspandı bult torlasa qasıñda bolmaydı» degenniñ ne ekenin Täwekel endi túsindi. Sonda ğana barıp ol özine ermey qalǵan qazaq batırların esine aldı. Degenderine könbegenine ökindi. Bul kezde Buxar äskeri Taşkentti tastay etip qorşap bolǵan. Türkistanǵa baratın eñ soñǵı jol da üzilgen. Al Täwekel xanniñ janında eñ senimdi dostarı men Aqtorǵın ğana qaldı. İsik üwıtı бүkil denesine jayılıp bara jatqan Täwekel, kenet jasıqtan basın köterdi.

854   — Bul ne şuw? — dedi ol elegziy.

855   — Jaw äskeri biz turǵan bekiniske atoy salıp jatır.

856   Buxardıñ qalıñ äskeri qalanı alıp bolıp, Täwekel xan men onıñ serikteri bekingen eñ aqırǵı qorǵandı şabuwǵa şıqqan-dı. Qorǵanniñ taqa biyik emes qabırǵalarına baspaldaqtar qoyıp, üstine köterilüwge tırısıp jatqan. Jaw key jeriniñ qabırǵaların buza bastaǵan. At üstindegi urısqa üyrengen qazaq jawıngerleri endi jayauw soǵısuwǵa мәjbür boldı. Bul olarǵa jeñil tiymedi. Jeñüwge aynalǵan jaw äskeri xan jatqan sarayǵa jaqınday berdi. Sırtaǵı şuw üdey tüsti.

857   — Ne boldı? Ne bop qaldı? — dedi esi bir kirip, bir şıǵıp jatqan Täwekel xan.

858 Däl osı sätte esik sart etip şalqasınan aşıldı da, üyge eñgezerdey bir batır kirip keldi. Üsti şañ basqan qan-qan.

859 — Biz seni äketkeli keldik, — dedi kirgen kisi.

860 Söydedi de batır jigit jerge sılq etip qulap ketti.

861 Orninan süyretile turıp, Täwekel jigittiñ betindegi şınjır tordı aştı. Qıyyaq batır eken.

862 — Seni alıp ketüwge keldik, — dedi ol kezerip ketken ernin äzer qıymıldatıp, — jat jerden tezirek ketüwiñ kerek...

863 — Basqa elge tiyme, öz basıña öziñ jetesiñ dep ediñ, Qıyyaq batır, aytqanıñ keldi, — dedi Täwekel. Sosın ol da Qıyyaq batırdıñ üstine qulap tüsti. Däl osı sätte Qıyyaq batır da aqırğı ret ısqınıp, demin bir aldı da, o dünüyege jüre berdi.

864 Söytip bir küni, bir mezette tuwğan eki batır bir künde, bir mezette o dünüyege sapar şekti. Sultan tuqımınan şıqqan Täwekel artına altı äyeli men segiz balasın qaldırdı. İyran, türük, orıs ädebiyetlerinde Täwekel xan degen aybarlı atın qaldırdı. Al sol xanmen birge ömir sürgen, quldan şıqqan Qıyyaq batır, eli-jeri üşin ünemi jorıqta jürüp, elüwden asqanşa bul dünüyeniñ raxatın köre almay ketti.

865 Osınday mıñdağan belgisiz batırlardıñ arqasında qazaq eli san jantalasta jeñip şıǵıp, ğasırlar boyı özin aman saqtap keldi...

866 Qazaq jerinen Tuyaq batır men Kişi jüzden şıqqan Jolımbet batır basqarıp kelgen qalıñ qol jetisimen, Buxar äskeri säl keyin şegindi. Endi urıs burınǵısınan da qıza tüsti. Esim sultan qalanıñ küngey jaǵına, Qudjek sultan — teriskey tusına şaptı. Qubıla jaǵındaǵı Qañlı, Şanısqılı sekildi ruwlardıñ äskerin Tursınmuxammed ämir basqardı. Bekinistiñ eñ qawipti jaǵı küñşıǵısı edi. Bul tustı Jolımbet batır qorǵadı. Şabarman endi bul batırdıñ da jaralanǵan xabarın äkeldi. Osı sebepten qalanıñ küñşıǵısına Tuyaq batırǵa şabuwǵa tuwra keldi. Xan ordası küñşıǵıs jaqtaǵı maydanda bolatın. Kimde-kim osı maydandı basqarsa, sol jalpı äskerdiñ qolbaşısı sanaluwǵa tiyisti edi.

867 Qazaqtıñ irgeli ruwlarınan şıqqan batırlar men Şıñǵıs urpaǵınan taraǵan sultandar Täwekel xanniñ Qıyyaq pen Tuyaqtı mıñ bası etkenine iştey narazı edi. Äriyne, däl qazir bular Tuyaqtıñ aytqanına baǵına qoymawları da mümkin. Bunı tüsingen Aqtorǵın, eriniñ sawıtın kiye bastadı.

868 Atına qonğalı jatqan Tuyaq üyden bir jas batırdıñ jügire şığıp, Täwekeldiñ Teñbilkögine asığa mingenine tañ qaldı.

869 — Tuyaq batır, men de sizben birge baramın, — dedi älgı jas batır.

870 «Bul kim? Qaydan payda boldı bul batır?» Jön surasar uwaqıt emes, qatarlasa şaba jöneldi. Sonda ğana Tuyaq janında kele jatqan — Täwekel xanniñ kişi bäybişesi Aqtorğın ekenin bildi. Tuyaq oğan: «Qayt keyin!» dey almadı. Qazaqtıñ batır qızdarınıñ jawğa qarsı şabuı jañalıq emes. Aqtorğınnıñ janında boluwı, xan atınan Tuyaqqa «qazır sen äsker qolbaşsısısın» degendi eskertkendey edi.

871 Bular küñşığıs qaqpğa jetkende, eñ aldımın körgenderi: qamaldı qorşap ne isterin bilmey ürpiyise qalğan qazaqtıñ qalıñ äskeri men osı qamalğa ar jağınan tutasqan qara bulttay, jubın jazbay tönip kele jatqan jaw laşkarları boldı. Täwekel xanniñ qaza tapqanı eki jaqqa birdey jetken eken. Aybarlı qolbaşsısınan ayrılğan qazaq äskeri qanday abırjısa, jaw jağı sonday qatuwlana tüsken. Küñşığıs tustı qazır basqara qoyatın batırı joq ekenin sezgen Jarmuxammed pen Baqıymuxammed sultandar äskerleriniñ köpşiligin de, bilektisin de osı öñirge tökken.

872 Mine, olar qara bulttay qaptap kele jatır... Jañadan küş qosılğanına qaramay qazaq jawıngerleriniñ qutı qaşqan. Är jerden «Sap tüzeñder!», «Qaşuwşı bolmañdar!» dep ayqaylağan mıñ basılarınıñ jarlığın eşkim tıñdar emes, soğıs kezinde xan ölüwi jaman ırım! Mümkın sodan da bolar, keşegi aybındı qazaq jigitteri, qazır qasqır şapqalı turğan qoyday ürpiyise qalğan.

873 Qorğan men jaw arası bir şaqırımday. Jaw qazır lap qoyadı. Sonda bäri de bitedi. Qaşqanğa qatın da batır, qazaq äskerin mınaw kele jatqan alıp küş köşe-köşeni quwalay jürıp qırıp saladı. Qala işindegi urısqa üyrenbegen qazaq jigitteri eñ bolmasa öz bastarın da araşalay almaydı. Jawmen ne bolsa da jazıq dalada kezdesüw gerek.

874 Kenet qorğan qaqpasınan jawğa qaray bir salt attı şaba jöneldi. Astında Täwekeldiñ Teñbilkögi, üstinde Täwekeldiñ sawıtı, basında duwlığası... Abırjığan qol zamatta tına qaldı. «Bul kim? Bügin ğana özderi qara jerge qoyğan Täwekel tirilip kelgeni me? Yapırmaw, xanmen qatarlasa şawıp bara jatqan Qıyyaq batırdıñ özi me? Onı da bügin xanmen birge jerlegen joq pa edik?»

875 Söytkenşe bolğan joq, bulardıñ qulağına Aqtorğın men Tuyaq batırdıñ:

876 — Aruwaq! Aruwaq — dep ayqay salğan uranı estildi.

877 Sol-aq eken, jaña ğana ürpiyisip turğan qazaq jigitteri, attarına qamşını basıp-basıp jiberip, alğa qaray qalay lap qoyğandarın özderi de bilmey qaldı.

878 — Aqjol! Aqjol!

879 — Üysin! Duwlat! Şaqabay!

880 — Qaraqoja! Qabanbay!

881 — Beket! Qañlı! Böribay!

882 Qaşan da bolsa birinşi bop atoy salğan jaw qorqınıştı. Qolbaşlılarınan ayrılğan äskerden munday qıymıldı kütpegen Buxar laşkarları dürligip qaldı. Keybirewleri attarınıñ basın keyin burıp ta aldı. Täwekel xanniñ özderine ayan Teñbilkögi men altın jalatqan duwlığasın körgen Buxar äskeri xan ölmegen eken dep oyladı. Özderine tayap kele jatqan qaharlı küşke qarsı tura almadı. Tirilip kelgen Täwekel men Qıyyaqtıñ susı jeñdi me, keyin qaray qaşa jönelgen laşkarlar körindi. Tek keybir toptarı ğana nayzaların iñğaylap qarsı şaptı. Köptikten göri erlik jeñetin zaman, qazaq äskerleri sol qaharlı betterinen taymağan qalpında, alistan kep bar pärmenimen jağanı urğan dolı tolqınday, jubın jazbay, Buxar şebiniñ däl ortasına kep kirdi. Qarqındarı sonşalıq ekpindi boldı, tınıq suwdı qaq jarğan süyir tumsıq qayıqtay, jaw şebin qaq bölip öte şıqtı. Äne-mine degenşe kök nayzalar qağısıp, qurış aldaspandar qulaştay sermelip, qoyan-qoltıq urıs bastalıp ta ketti. Qabaq qaqqanşa talay jüyrikter şılıbırların süyretip bosap şığa berdi, san erler «ättegen-ay» dep qara jerdi qaba quladı. Tuyaq öziniñ ejelgi serigi altı jigitemen qaptağan jawdan Aqtorğındı qorğawmen boldı.

883 Urıs qıza tüsti. Jawlarınıñ az ekenin bilgen Buxar laşkarları qazaq jigitterin tıqsıra bastadı. Oسی kezde «Esim! Esim batır jetti!» degen ayqay şıqtı.

884 Sol sätte bir büyirden astındağı Aqtankerin kösildire salğan eñsegey boylı Esim körindi. Soñınan şubıra şapqan qalıñ qol. Bul qalanıñ küngey jağındağı Buxar äskerin jeñip endi küñşığıs tusındağı maydanğa kele jatqan Esim jasaqtarı edi. Qazaq äskerine jaña küş qosılğanın körgen Buxar qolı endi keyin şegine bastadı.

885 Äñgimesin aytıp bolıp Buqar jıraw Bögenbayğa qarağan:

886 — Mine, kördiñ be? Qaramağındağı jurttıñ tilin almağan Täwekel ne taptı? Qanşama xalıqtıñ qanın tögip, aqırında özi de jaw qolınan dünüye saldı. Tariyx ädiletligi osılay...

887 — İyā, xan xandıǵına tartpay tura ma? Qara xalıqtıñ qamın qaysısı oylap jür deysiñ? — dedi Bögenbay. — Meni qajıtqan joñǵarlar emes, Äbilmämbet pen Äbilqayırdıñ altıbaq alawızdıǵı.

888 — Sen osı Äbilmämbetpen äli tabısa almay jürsiñ be?

889 — Sirä, tüsinispey-aq ötetin şıǵarmız.

890 Joñǵar äskeri Türkistandı alǵannan keyin, Orta jüzdiñ xanı Äbilmämbet ordası Üş jüzdiñ tüyisken jeri — Teliköldiñ tusına köşken. Bayanawlı jaǵınan kelgen Bögenbay men Buqar jıraw Arqanıñ biraz jigitimen osı arada, xan ordasınıñ janında bolatın. Bul kez joñǵarlarmen ülken urısqa barmay, uwaq jorıqtarda ıytjıǵıs tüsip, eki jaqtıñ arası bir mezet qaruw küşinen köri, til quwatına köşken şaq. Türli-türli kelisim sözder, ädiletti, ädiletsiz bitimder jürip jatqan. Däl osı künderi Äbilmämbet ordasına kenet bir suwıq xabar jetken. Qalden Tserenniñ qanqumar inisi Lolo-Dorjıy, Qalden Tserenniñ kelisiminsiz, öziniñ bes mıñ qolımen Sırdıñ tömengi etegindegi Äbilqayırxanǵa qaraytın qaraqalpaq pen Tama, Tabın ruwlarınıñ biraz awlın ayamay şawıptı. Soǵıstıñ alǵaşqı kezindegidey, älgi awıldardıñ külin kökke uşırıp, bar malın aydap äketipti. Köp adamın qırıp, iske tatıytın qız, bozbala, suluw äyel, qaruwlı jigitterin Xıywadaǵı küñ men qul satatın bazarǵa äketip bara jatır degen xabar jetti. Äbilmämbet şaptırǵan barlawşılar bärin rastap qaytqan. Jäne olar «Joñǵardıñ qolı eki bölinipti. Üş mıñı qıruwar maldı aydap, özderiniñ ordası turǵan İlege qaray qayıptı. Al Lolo-Dorjıydıñ özi eki mıñ sıpayımen san jetpeytin tutqındı matap Xıywaǵa bettepti. Tutqındardıñ işinde Tama eline serüwenge kelip jatqan Äbilqayırdıñ tuwǵan qarındası Saqıpjamal biyke de bar eken» degen xabar äkeldi.

891 Orda mañındaǵı batırlar, jawıngerler dürlige qalǵan. Aldaspandarın qayrap, nayzaların uştap, Xıywa bazarına aydalıp bara jatqan qaraqalpaq, qazaq bawırların qutqarıp qalmaq bop, jorıqqa dayındala bastaǵan. Sol dürlikkenniñ biri Arqadan bes jüz sarbazben kelgen Bögenbay batır edi. Biraq Äbilqayırdıñ Ülken Ordadan bölünip ketkenine riyza emes Äbilmämbet Kişi jüz xanınıñ qarındası Saqıpjamaldıñ da küñdikke satıluwǵa aydalıp bara jatqanın estigende, işinen «şoq-şoq» aytıp, qolın bir-aq sermedi: «Şabilǵan jurt Äbilqayırdiki. Küşti bolsa adamdarın özi alıp qalsın» degen. Dawrıqqan jawıngerler suw sepkendey tez basıldı.

892 Äbilqayırdıñ bul kezde sonaw Jayıq boyında jorıqta jürgeninen xabardar Bögenbay ğana qızuwın basa almaǵan, «Äbilqayır ülgire almaydı, Xıywa jolına biz

jaqınbız!» dep Bögenbay xanğa kelip, jorıqqa şığuwın ötingen. Biraq Äbilqayırğa ökpeli xan könbegen. Aşuwğa mingen Bögenbay öziniñ bes jüz jigiline atqa qonuwğa buyırğan.

893 Sonimen Bögenbay qolındağı az äskermen, bir töbeniñ bawırında, özinen äldeqayda köp jawınıñ jolin tosıp jattı. Köp keşikpey-aq alıstan talmawsırıp bir qayğılı ün estildi. Jawıngerler tına qaldı. Köp dawıs qosılıp bir zarlı än aytıp keledi.

894 «Qara tawdıñ basınan köş keledi,

Köşken sayın bir taylaq bos keledi.

895 Än joqtaw tärizdi. Şerli jürekten şıqqan aşçı zapıranday. Bükil xalıqtıñ qayğısı osı bir öksiy ayıtılın öleñge sıyıp ketkendey, adamniñ jüregın tırnap äketip baradı. Bul ändi közinen jası parlağan, elinen, jerinen ayrılğan köp äyel qosılıp aytqanda janıñdı qoyarğa jer tappaysıñ. Jar tasalap jatqan jigitterdiñ üstın awır zil basıp, jariq duniye qarawıtıp ketkendey boldı. Jigitter tistenip, qaruwlarınıñ sabın qısa tüsti.

896 Bular jatqan jer tereñ şatqaldı, uzınnan-uzaq sozılğan taw arası edi. İyreneñdegen köş joli osı taw arasınan ötip, aldındağı jazıq alañğa şığadı. Odan ärmen qaray qumayt, taqır dala bastaladı.

897 Köp keşikpey bir qoynawdan salt attı körindi de, birtindep köbeye bastadı. Endi say işın qaptağan adam, küñirengen ün jawıp ketti. Qan sasığan talay urıstı basınan ötkizgen Bögenbay da köz aldındağı mına körinisten janı türşigip, barmağın tistey berdi.

898 Toptıñ aldında kumis er-toqımdı narday qara ayğır mingen, basında qazanday qara duwlığası, üstinde kök temir sawıtı bar, qara murtın qulağına aparıp orap qoyğan, Lolo-Dorjıydıñ özi kele jadır. Sırt beynesiniñ özi-aq bul noyannıñ qanşalıq qanqumar ekenin körsetkendey. Onıñ soñınan joldıñ eki ernewin ala, kileñ kök nayzalı, şoyın şoqparlı, at üstine oba tastay bop şökken joñğar basınşılardı. Ortada uzınnan-uzaq sozılğan tutqındar. Şaştarı tulımdalınıp julıñğan qızdar, jalañ ayaq, jalañ bas äyelder, keybirewi jas näreste böpesin arqalap alğan, al qaysıbirewi ayağın jaña ğana apıl-tapıl basqan balasın jetektep äzer keledi. Bulardıñ däl ortasında uzın qıl arqanmen matalğan keşegi jaysañ, jaqsı jigitter. Kiyimderi jırtılğan, deneleri jaraqattanıp isingen, üsteri qan-qan. Şıqqan köz, julıñğan qulaq... Osı sumdıq köriniske qosıla nan surap jılağan jas balanıñ aşçı dawsı, «qoy-qoylap» jalıñğan anasınıñ kübir-sıbirı, jüre almay qıynalğan

awruw, jaralı jandardıñ iñqıl-sıñqılı, olardı boqtağan, balağattağan, zirk-zirk etken joñğar noyandarınıñ qaharlı ayqayları tumanday tutasa kelip, taw arasın bir sumdıq üreyli ünge toltırıp jiberdi.

899 ... Qarındaстан ayrılğan jaman eken,
Qara közden möltildep jas keledi».

900 Jılaw-sıqtaw arasınan aspanğa äzer qalıqtap köterilgen jaralı qustay,
ökiniş-qayğığa tolı küyikti äñ talıp jetedi.

901 — Sorlı xalqım-ay! — dep bir jas jawınger eñkildep jılap jiberdi.

902 — Sabır et, jigitim! — dedi Bögenbay burılmastan tistene. — Qazir olar sibağaların aladı.

903 Bögenbay bul aranı özi tañdağan. Joñğar äskeri sonaw alañğa şığa bere tiyispek.

904 Şubırğan top öte bergende, bir jastaw äyel jol şetine şığıp, emşektegi balasın qundaqtay bastadı. Bunu körgen eñgezerdey qara noyan jarğa qonğalı kele jatqan qara qustay äyelge tayay berdi. Kenet kök nayzasın jarq etkizip jerde jatqan näresteni nayzasınıñ uşimenen ilip alıp, joldıñ şetine qaray laqtırdı. Äyeldiñ jan dawsı şığıp şar ete qaldı. Näreste laqtırğan tımaqtay, aspanğa dalbañday köterilip, qalıñ butanıñ arasına barıp tüsti.

905 Noyan öziniñ isine mäs bolıp, qarqıldap küldi. Onıñ balanı sonşalıq alısqa laqtırğanına qoşamet körsete, özge noyandar da küle bastadı. Taw arası beyne bir bos kübidey küñgirlegen, sasıq küzendey şaqılдаған, sumpayı külkilerge tolıp ketti.

906 Balasınan ayrılğanın jaña tüsingen äyel, jan uşırıp jaralı barıstay, älgi noyanğa tap berdi. Bunu körgen tutqındar da şıday almay, joñğarlarğa qarsı umtıldı. Biraq baylawlı, matawlı top ne istey aladı, qaruwlı joñğarlar endi olardı qamşınıñ astına aladı. Jarqılday tüsken joñğardıñ qıysıq qılışı, bar küşimen sermelgen şoyın şoqparlar. Talay jas näresteler nayza uşına ilinip, kökke uştı, qos qoldap urğan şoqpardıñ salmağınan talay qırşın jastıñ moynı üzilip jerge tüsti. Taw arası ip-ilezde qan-josa boldı.

907 Sabalıp jatqan top işinen bir sät qolañ şaşı jerge tögilgen, üstindegi maqpal qara peşpentiniñ öñiri dal-dal bolğan bir jas qız jügirip Lolo-Dorjıydıñ aldına bardı. «Mına qırğındı toqtat» degen boluwı kerek, noyanğa birdeme aytıp jatır. Noyan

jawap qayırrar emes, kenet üzeñgisine jabisqan qızğa qaradı da, sâl eñkeyip, qızdıñ şaşın ustap, taqımınıñ astına bastı. Sodan keyin qızdıñ bajıldap, baqırğanına bülk etpey, qandı qırğınğa qarap, melşiyip qattı da qaldı.

908 Däl osı sätte:

909 — Aǵatay-aw, budan da ölgenimiz jaqsı edi ğoy! — dedi Bögenbaydıñ qasında aşuwğa buwlıqqan älgı jas dawıs.

910 Bögenbay jalt burıldı. Qarsı aldında ürip awızğa salǵanday bir jas jigit tur. Onıñ közinde tungan möldir jastı kördi de:

911 — Attarıña miniñder! — dedi.

912 Bul jas jigit Nawan ustaniñ jalǵız balası, soñman erligimen bükil qazaq eline ayan bolǵan Kerey edi. Ol serikterine jügire jöneldi.

913 Azdan keyin:

914 — Attan! — degen Bögenbaydıñ küşti dawsı şıqtı.

915 Taw arası uranğa tolıp ketti.

916 — Aqjol! Aqjol!

917 — Bögenbay! Bögenbay!

918 Kertöbelimen oyqastap sıqqan Bögenbay, at qarqının toqtatpastan kelip, qara şoqparımen qos qolday soǵıp, ä degende Lolo-Dorjıydı urdı. Ol dünyeniñ ne bolıp ketkenin bilmey at jalın quşaqtap şaba jöneldi. Joñǵarlar esin jıyǵanşa qazaq jigitteri birazın jayratıp saldı.

919 Joñǵardıñ qatıgezdiginen jandarı türşigip, äbden ızalanǵan jigitterdiñ ärbirewi on kisiniñ qıymılın istedi. Qolbaşlıları jaralanǵan, äri kütpegen jerden tiygen soqqıdan abırjıp qalǵan joñǵarlar qaşa jöneldi. Biraq taw arasındaqı tar şatqaldan jol tawıp qutıla almay, köbi soyılǵa jıǵıldı. Tek eki jüzge jeter-jetpesi ğana qaşıp qutıldı.

920 Üşinşi «qalmaq qırılǵan» urısı osılay ayaqtalıp edi. Baǵanaǵı Lolo-Dorjıyǵa barıp, ötiniş aytqan qız Äbilqayırdıñ qarındası Saqıpjamal biykeniñ özi ekeni.

921 Urıs bitkennen keyin, Bögenbay jigitterimen Kişi jüz eline qonaqqa barǵan, Bögenbaydıñ batırılıǵına rıza bolǵan Äbilqayır jäne bul sekildi batırdı öz jaǵında ustawdı jön körip, Saqıpjamaldı Bögenbayǵa qostı.

922 Bögenbay sol betimen osı jaqta qalıp qoyǵan. Sodan beri ol Ulı jüz ben Kişi jüzdiñ tüyisken jerinen qonıs alıp, osı arada bes jılday otırdı. Äbilmämbetke ökpeli Bögenbay äli de osı jaqta qala berer me edi qayter edi, jaqında Abılay sultannan kisi kelgen. «Qazaq eliniñ aldında äli talay asuw bar, batır elge qaytsa jön bolar edi» deпти Abılay. Oǵan Buqar jıraw da ötinişin qosa joldaptı. Bul arada da Bögenbay abıroysız bolǵan joq. San urısqa qatınastı. Xalqınıñ alǵısın aldı. Äytse de, kindik kesip, kir juwǵan jerin özi de saǵınıp jür edi. Äri oylap, beri oylap, aqırı elge qaytuwǵa kelisim berdi. Osılay, äne-mine köşemin dep jürgeninde, keşe Äbilqayır xannan da şabarman jetip, «Ordaǵa kelsin! degen xabar äkeldi.

923 Bögenbaydıñ bügingi tolquwı osıdan edi. «Xan nege şaqırdı eken? Meniñ köşkeli jatqanımdı birew jetkizgen ğoy şaması. Endi aşıq aytuwǵa tuwra keledi...»

924 Ol ne de bolsa xan ordasına barıp qaytpaq boldı.

II

925 Orta jüz xanı Sämeke Sarıarqanıñ tükpiri Nura özeniniñ arǵı betine qaray ıǵısqanda, Küşi jüzdiñ xanı Äbilqayır ordasın Irgız özeniniñ jaǵasına äkep tikken.

926 Bul kezde qazaq eli joñǵarlarmen taytalas tüsip, keyde jeñip te jürgen. Osınday jeñistiñ biri Äbilqayır xan men Tayman batırdıñ basqaruwımen Sarısuwǵa quyatın Bulantı özeniniñ jaǵasında, al ekinşisi taǵı osı Äbilqayır men Bögenbay batırdıñ basqaruwımen Qoşqarata men Boraldı özenderiniñ joǵarǵı saǵasında bolǵan. Sol ayqastardan keyin Äbilqayır xan tikeley joñǵar äskerimen soǵısuwdı qoyǵan. Onıñ köñili endi basqa bir küresterge awǵan.

927 Al biraq Äbilqayır köşip ketkenmen, qazaq eli Joñǵar şapqınşılardı qarsı şıǵuwın toqtatpadı. Küres künnen-künge üdey tüsti. Äsirese İle men Qaratal özenderiniñ boyında Qabanbay men Bayan batırlar bastaǵan xalıq jasaqtarı joñǵarlardı san ret jeñdi, äytse de bunıñ bäri, negizi mıqtı qurılǵan joñǵar äskerin küyretindey küşke aynala almadı. Tek basqınşılardı toytaruwǵa bolatının körsetetin, xalıqtıñ ruwxın köterer ayqastar öresinen aspadı.

928 Joñǵardı jeñgen künde, ar jaǵında odan da küşti, özine köz tikken Qıtay boǵdıxandarı bar ekenin eske almaǵan jurt osılay, öz taǵdırı üşin jan ayamay kürese berdi.

929 Söytse de, el basına tuwğan künniñ tim qaterli, qazaq jerine qızıqqan körşileriniñ qawipti ekenin oylağandar da tabıldı. Sonıñ biri Kişi jüzdiñ xanı Äbilqayır boldı. Ol endi batıs jaqqa ümittene qaradı. Biraq xanniñ Irğızğa köşip kelisimen qazaq pen qaraqalpaq eliniñ atınan «qaramağınıızğa alınıız» dep jazğan xatı Peterbüwrgke jetkende, orıs äkimderi tañ qalmadı. Joñğarmen küresip jatqan qazaq eliniñ tübi özine osılay kelip pana suraytının olar burınnan da biletin. Sol sebepten aptıqpay, qazaq eliniñ şın jağdayın tüsinüw üşin, Rossiya patşalıǵı arnawlı elşi jiberüwdi uyğardı. Rossiya äkimderi şığıs körşilerine öz qaramağındaǵı mädeniyeti, дәstüri, tili jaqın kisilerden elşi jiberüwdi ädet etip kelgen. Bu jolı da so daǵısına salıp, tatar moldası Maqsut Yunuws oǵlın attandırdı.

930 Kişi jüzdiñ xanı bul moldamen bir miñ jeti jüz jıyırma altınşı jılı qaraqalpaq jerinde kezdesti. Osı kezdesüwden keyin Äbilqayır: «Edil qalmaqtarı tärizdi bizdi de qaramağınıızğa alınıız» dep aq patşaǵa xat jazıp, Qoybaǵar Köbek ulın bas etip taǵı elşiler attandırdı. Bul elşilerge: «Qaytseñder de patşa aǵzamnan başqurt jeri men Jayıq özeniniñ ortasında köşip jürüwge jāne Rossiya qalalarına barıp sawda-sattıq istewge ruqsat aluwǵa tırısıñdar», — dep tapsırǵan. Biraq şığıs jaǵında äli äbden bekinip bolmaǵan Rossiya patşalıǵı, qazaq elin qaramaǵına alsa, Joñǵar qontayşısımen burınǵı qarım-qatınasın buzuwı mümkin ekenin eske ustap, toq eter jawabın türli siltawmen soza berdi. Rossiya patşalıǵınıñ qoltıǵına kirgen Edil qalmaqtarı men başqurt eliniñ «murtın balta kespey otırǵanın» körgen Äbilqayır Rossiya patşalıǵına «qaramaqtarıña al» dep, älsin-älsin xat jazıp, elşiler jiberüwdi qoymadı. Aqırında qazaq eliniñ özine baǵınıştı boluwınan tek payda tüsetinin uqqan, Birinşi Petr patşadan keyin taqqa otırǵan Anna Iyoannovna Äbilqayır xanniñ bir miñ jeti jüz otızınşı jılı nawrızdıñ segizi küni «qorǵandıq» istewin ötingen qaǵazına jawap retinde, qırǵız-qaysaq jurtn qaramaǵına alǵandıǵın bildirip, bir miñ jeti jüz otız birinşi jılı fevraldıñ on toǵızınşı küni üwkaz şıǵardı. Bul uwkazdı bir miñ jeti jüz otız birinşi jılı oktyabrdiñ besı küni Irğızdaǵı Äbilqayır Ordasına Sırtqı İster kollegiyyasınıñ til maşığı — awdaruwşısı Murza Tevkelev äkep tapsırdı. Rossiya patşası Kişi jüzdi öz qol astına alǵanın estip, Ulı jüzdiñ atınan Qodar bıy, Töle bıy, Satay batır, Bulaq batır qol qoyǵan, «bizdi de qol astınıızǵa alınıız» dep Anna Iyoannovnaǵa jazılǵan ötinişti Peterbüwrgqa Qangeldi batır alıp kelgen. Söytip, qazaq eli men Rossiya jurtsılıǵınıñ arasındaǵı jaña дәwir bastaldı.

931 Äytse de Äbilqayırǵa berilgen üwkazdan keyin de qazaq eliniñ Rossiya patşalıǵımen qarım-qatınası birden jöndelip kete almadı. Başqurt pen Edil qalmaqtarınıñ

şabuwlılı da tıyılmadı. Xanniñ Rossiyyağa arqa süyemek bolğanına riyza emes qazaqtıñ özge sultandarı, äsirese, Äbilqayırdıñ baq kündes qastarı onıñ sayasatına kedergi jasap, kijine tüsti. Osınday qamşısın bilegenniñ biri Baraq sultan edi.

932 Joğarğıday jağday tuwğan kezde, patşanıñ özi «mıylliyon somğa deyin şığın şığarsañ da, qazaq jerin Rossiyyağa zañdı türde bağındıruwdıñ jolın tap» dep buyırıq bergen Tevkelev qaytadan Äbilqayır ordasına attandı. Bul xabardı «uzınqulaq» Kişi jüz xanınıñ Ordasına tez-aq jetkizdi. Sol küni-aq Äbilqayır Tevkelevpen kezdesüw qamına kiristi. Eñ aldımın üzeñgiles batırları men özine qarsı jaqtıñ oyların bilgisi kep, Baraqa, Bögenbayğa, Taymanğa, bir taypanıñ aqsaqalı — biyi Bögenbayğa at şaptırdı. Bögenbaydan özgesi xabar alğannan keyin, köp keşikpey xan ordasına jetti. Bögenbay men Tayman jayşılıqtağı öz serikterimen kelse, Baraq sultan äjeptäwir qaruwlı qolmen xan ordasına kep tüsti. Jäne nege ekeni belgisiz, öziniñ ejelgi qası, qan maydanda san atısқан Qalden Tserenniñ elşisi Tseren-Dorjiydi erte kelipti.

933 Bul bir mıñ jetti jüz otız törtinşi jılı edi. Äbilqayır Ordası bügingi qonısı Irğız özeniniñ jağasında. Qazir xan ordasında birneşe adam otır: Qanjıǵalı Bögenbay, onıñ qarsı aldında Şekti ruwınıñ atı-şuwlı batırı Tayman. Bulardan joğarıraq, Äbilqayırdıñ oñ jağında Naymannıñ sultanı Baraq... Jurt onı qaysarlıǵı, erjürektigi üşin Kökjal Baraq atağan. Xanniñ sol jaq büyirinde, Bögenbaydan joğarıraq, Joñǵar xanı Qalden Tserenniñ elşisi, qara tündey tünergen Tseren-Dorjiy...

934 Bögenbaydıñ közi äldeqalay Taymanğa tüsip ketip edi, ötken bir jaylar esine keldi.

935 Onda bul ekewi de qılşıladağan jas jigiti edi.

936 Sol jıldarı Qanjıǵalı ruwı Qaraötkel men Kereküwdiñ tüyisken tusındaǵı Ereymentaw, Qorjınkök, Aqkök, Qoyandı-Qoytas, Şaqşa degen jerlerdi jaylaytın-dı. Al Şekti ruwı Aq Jayıqqa quyatın Jem özeniniñ boyında köşip jüretin. Jazı añızmaq, istiq kelip, qısı qattı bolar jılı eki el birdey Sırdıñ qamıstı jağasına qaray jılısatın. Osınday Qanjıǵalı, Şekti ruwları darıyya jağasında bastarı qosılğan jılı ulan-asır bir ülken toy bolğan. Qoñırat ruwınan şıqqan ataqtı bay sawdager Qıysan jalǵız ulın sündetke otırǵızğan. Osı toyda Arqadan kelgen Bögenbay men Şektiniñ jas jolbarısı Tayman qattı kerisip qalğan. Sodan beri eki aqıyıqtıñ betpe-bet uşırasıp otırǵanı osı. El basına kün tuwǵanda jeke bastıñ kiykiljiñi esterinen şıǵıp ketken-di.

937 Künniñ añızaq ıstıǵına qaramay, tirkestire tigilgen xan ordası — aq boz üydiñ esikteri tügel jabıq. Jayılıqta jel soqsın dep türip qoyatın ırgeleri de túsirilip qoyılǵan. On eki qanat aq boz üde osı besewinen basqa esik aldında jalañaş qılıstarın kewdelerine tayay ustaǵan, eñgezerdey qos küzetşi men sırlı tegenedegi sarı qımızdı sapırıp otırǵan, xanniñ on segiz jasar kenje ulı Eralıdan basqa eşkim joq. Xan, sirä, kenjesi men esik aldındaǵı küzetşilerine senetin bolar, qonaqtarımen sır jasırmay erkin söylesip otır.

938 — İyä, Äbilqayır xan! — dep eñgezerdey qara sur Baraq sultan, uşı qulaǵına deyin jetip turǵan, bilewdey qara murtın sawsaǵımen sılap qoydı. — Alısqa at şaptırıp, bizdi nege şaqırıp otırǵanıñdı işim sezedi. Qatın patşa bizdiñ elge Tewipkeldi qayta jiberse, budan üş jıl burınǵı «qaramaǵıña kirdim» degen seniñ söziñ jetkiliksiz bolǵanı ğoy... —

939 Ol Äbilqayırǵa mısquılday qaradı. Qazaq jerinde — Tевкеlevti «Tewipkel» dep atap ketkendikten, onıñ kim tuwralı söylep otırǵanın bäri de túsindi.

940 — Boljawıñ döp tärizdi... Mırzanı qayta jiberüwine qaraǵanda bir meniñ üwädem äyel patşa aǵzamǵa jetkiliksiz bolǵanı xaq... Biraq, — Äbilqayır sol jaǵında otırǵan Tseren-Dorjıǵa köziniñ qıyıǵın awdardı da tına qaldı.

941 — İyä, ayta ber, ne «biraǵı» bar?

942 Äbilqayırdıñ jüzi quwqıl tartıp ündemedi.

943 — Aytamın degen söziñe, isteymin degen isiñe irkilmeytin Äbilqayır xan, nege ündemey qaldıñ? älde aramızdaǵı jat adamnan qısılıp otırsıñ ba? Ayta ber, Tseren-Dorjıy Qalden Tserenniñ elşisi bolǵanmen, meniñ jaqınım...

944 Äbilqayır ezüw tarttı.

945 — Qalden Tserenniñ elşisi jaqınıñ boluwına qaraǵanda, Joñǵar qontayşısınıñ özi de dosıñ bop şıqqasına kim kepil...

946 — Keketpe, Äbilqayır! Tseren-Dorjıy jay ğana jaqınım, emes, senimdi serigim...

947 Xan onıñ sözin maquldaǵanday basın ıyzedi.

948 İyä, qontayşı Ordasında da alawızdıq bar ekenin ol biletin. Birin-biri ayamawda bular arǵı babası Şıñǵısxanniñ şın muragerleri edi.

949 Joňgar tağınıň bolaşaq qontayşısı, öziniň äkesiniň tuwğan inisi Şuno-Dabonı Qalden Tserenniň qalay joyğanı jurat arasına mıqtap taray baştağan. Jel bolmasa şöptiň bası qıymıldamaytını belgili. Äsirese, osı üyde otırğan Bögenbay batırğa Şuno-Dabonıñ ölimi Qalden Tserennen bolğanı aydan anıq edi.

950 Düniyede qupyya qalar eşteñe joq. Bäreni de estiledi. Äsirese jaw ordasında bolıp jatqan oqıyğa, duşpanına tez jetedi. Oğan sebep: xan tağınıň bir qulağı bar. Ol — altını.

951 Joňgar ordasınıñ mıqtuları ekige bölengenin Äbilqayır burın da estigen. Aldın boljay biletin täjiriybeli Sıban Raptan men onıñ balası Qalden Tseren bar äskerin jeti sala etip, eñ aldımın qazaq jerin jawlap aluw kerek ekenin jön körse, al joňgar noyandarınıñ bir tobi äskerdiñ betin Ertistiñ tömengi salasına burıp, Sibirdi aluwdı maquldağan. Bul top — osı Joňgar xandığınıñ negizin salğan Çoras ruwınan şıqqan Dayan xannıñ urpaqtarı — jas noyandar edi. Sonıñ işinde bağanadan beri bir awız söz aytpay tünerip otırğan Sıban Raptanıñ ortanşı ulı Tseren-Dorjıy da bar. Bulardıñ jatsatursa köretini sonaw Sibirdi qalğan ata-babalarınıñ molaları. Solardıñ aruwaqtarı «seniñ ata mekeniñ osı ara — biz jatqan jer» dep şaqırıp jatqanday körinetin olarğa.

952 Sibirdi jawlap aluwdıñ kerektegin jas noyandardıñ qulağına kimderdiñ quyatının Äbilqayır Qalden Tserennen kem bilmeydi. Bul kezde orıs äskeriniñ aldıñğı şebi Mançjüwriyyanıñ şekarasına jetken-di. Ol az bolğanday, sonaw Tınıq muxıytta da orıs kemeleri jüze baştağan. Mine, sondıqtan da Qıtay ämirşileri joňgar jolbarısınıñ tumsıgın Sibir jağına qaray burğısı kelgen. Osı jolbarıs öziniñ bolattay ötkir tisterimen Tınıq muxıytqa sozılğan qatın patşa qolınıñ küre tamırın orıp tösüwin arman etetin.

953 «Qıtay — jer kindigi bolğanda, jer şarınıñ şetteri de Qıtayğa jatuwğa tiyisti!» — boğdıxandar. Olar Sibir öñirin de qosıp alıp, qala salmaq boldı. «äzirge bul aranı joňgar jolbarısı mekendey tursın, al uwaqtı jetken şaqta onı äri qaray, künbatis jaqqa quwıp jiberip, bar tayğanı özimiz jaylaymız», — dep oylağan.

954 Al Qalden Tseren, kömeyi qanşa keñ bolğanmen, orıs jeriniñ tamağınan ötpeytinin tüşinetin. Sibirdi jutamın dep qaçalıp jatqannan göri, bası birikpey jürgen qazaq eliniñ keñ baytaq dalasın birtindep qaramağına alıp, Ulı Joňgar memleketin quruwdı tiyimdi sanağan. Onday memleket quruw üşin qazaq eliniñ teñ jartısın qırıp tastap, qalğan jartısın basqa elderdi jawlap aluwğa paydalanbaq bolğan. «Bükil älemdi silkindirgen» jiyren saqaldı ulı babası da däl osılay istegen...

955 Biraq Qalden Tserenniñ bul oyına Çoras ruwınan şıqqan jas noyandar köngisi kelmedi. Olar endi özderine serik izdey bastadı. Bunday biren-saran serikter qazaq sultandarınıñ arasınan tabıla ketti. Sonıñ biri Baraq edi. Ol jaqında öziniñ kişi qızın osı Tseren-Dorjıyğa bergen. Buni da Äbilqayır biletin. Jäne ol bülikşil Tseren-Dorjıydı qazaq jerine aydawğa attandırğanday, Qalden Tserenniñ ädeyi jibergendiginen de xabardar edi. Qazaq dalasında uzaq uwaqıt jürgendigin paydalanıp Tseren-Dorjıy Orta jüzdiñ key sultandarın özimen odaqtas etip te ülgirgen. Al joñğar noyandarına erip, qazaq sultandarınıñ Sibir qalaların şabuwğa şıǵuwı qazaq eline ajalmen teñ tüsetin apat ekenin uqqan Äbilqayır endi ekewinen de sın jasırmawğa bel buwdı. Öytkeni Baraq pen Tseren-Dorjıydıñ odaǵı — qazaq eliniñ Rossıyqa qol astına kirüwine qarsı uyımdastırılğan qawipti odaq edi.

956 — Jaqsı, — dedi, qıyraq murtınıñ uşın bir şıyratıp qoyıp Äbilqayır, — qazaqta maqal bar ğoy «Sırıñdı aytpa dosıña, dosıñnıñ da öz dosı bar» degen. Bäribir men aytqan sırdı Baraq sultan öziniñ dosı Tseren-Dorjıy mırzağa aytpay qoymas, aşıq söyleseyik.

957 Baraq sultan ezüw tarttı. Kenet ol «qaşannan beri meni öziñe dos sanaytın bola qaldıñ?» dep Äbilqayırdan suramaq boldı da, sabır saqtap, özin-özi basa qoydı.

958 — Jaraydı, — dedi sosın tüksiygen qabağın säl jadıratıp. — Tewipkeldiñ kele jatqanın estidik. Ol nege kele jatır eken? Qaysımızdı tewip ketpek? Meni me, Abılay sultandı ma, Äbilmämbet xandı ma, qay qasıñdı? älde Or qalası salǵalı kele jatır ma?..

959 — Mümkın...

960 — Qaydam, sen saldırmaq Or qalası, bärimizge birdey qazılğan orǵa aynalmasa netsin...

961 Äbilqayır xanniñ Rossıyqa patşalıǵınıñ qol astına kirüwmen qatar, patşa ükimeti aldına qoyğan eki negizgi mäselesi bolatın. Biri — Kişi jüz eline Edil men Jayıq özenderiniñ aralıǵınan jayılm berüw. Ekinşisi Or özeniniñ Jayıqqa quyatın saǵasınan Or qalası saluw, Äbilqayırdıñ ondaǵı oyı — qol astındaǵı orıs bekinisi arqılı öziniñ biylikin küşeytew, bekinistegi äskerdi baq kündes sultandarğa qarsı paydalanıp, üstemdigin arttıra tüsüw; bükil qazaq elin öz degenine köndirüw. Biraq bul eki tileginiñ ekewi de äzir orındalmaq tur. Bar mäsele äzirge eki jaqtan birdey qaǵaz jazılúwmen

ğana ayaqtala bergen. Tek bir miñ jeti jüz otız törtinşi jılı qazaq jeriniñ batis jağın basqaratın Orınbor ekspediysiyyası qurılğannan beri Or özeniniñ tömengi sağasına qala saluwdıñ мәselesi qayta qozğalğan. Baraq sultanniñ «älde Or qalasin saluwğa kele jatqan şığar?» dewi osıdan edi. Xan jawabına şamdanıp qalğan sultan kekesin surağın jalğay tüsti.

962 — Äriyne, Tewipkeldi ana jılğıday qurmettep, sırnay-kerneyletip qarsı alatın şığarsıñ?

963 — Älbette. Rossıya sekildi dos eldiñ elşisi tügil, qas elimizdiñ de elşisin qoşamettep, törimizge şığarıp otırmız ğoy... — Xan Tseren-Dorjıyğa qarap qoydı.

964 — Biraq sağan kele jatqan qonaq ata-babasınıñ dinin umıtqan şoqındı ğoy?

965 — Seniñ de qonağıñ jetisip turğan joq-aw, — dedi Äbilqayır Tseren-Dorjıydıñ şürşit dininiñ adamı ekenin eskertip, — keyin jiyeniñdi sündetke otırğızarıñda, bizdi de toyğa şaqıratın şığarsıñ, Baraq sultan?

966 Baraq sup-sur bop ketti. Endi ol iştegi aşuwın sırtqa şığardı.

967 — Qatın patşanıñ Tewipkel arqılı sağan jiberen sıylığı da, Tewipkelge seniñ körsetken saltanat qurmetiñ de tañğajayıp bolıp edi ğoy. Biraq odan ne şıqtı? Qazaq jerinde tünergen bayağı qara bult — sol qara bult... Tört jağıñnan soqqan ızğarlı surapıl — sol surapıl... Rossıya qaramağına aldı dep, Edil boyın jaylağan qalmaq mıqtıları malıña jayılım berip otır ma? Burıñıdan da öşigip aldı. Olarğa tıyım salğan qatın patşa joq. Al Or bekinisi sağan tek bizben küresüw üşin ğana kerek.

968 — Äriyne, sol üşin kerek!

969 Baraq ne derin bilmey toqtap qaldı.

970 Sultanıñ aytıp otırğanı şındıq edi. Qazaq eliniñ Rossıya patşalığınıñ qaramağında boluwına kürdeli eñbek istep jürgen Tevkelev osıdan bir jıl burın ğana Sırtqı ister kollegiyyasına joldağan xatında: «Qırğız-qaysaq jurtı tärizdi qalmaq pen başqurt xalıqtarınıñ da sana-sezimi tömen. Bäre de tağı jāne tereñ oylamaytın elder... Egerde äldeqalay birewi Rossıya patşalığına qarsı bas köterer bolsa, qalğan ekewin oğan qarsı paydalanuw kerek. Munday jağdayda biz ayıptı emespiz, bizdiñ uyat-arımız qaşan da bolsa taza qaladı» degen.

971 Rossiyya patşalıǵı bul elderge qarsı öziniñ otarlaw sayasatınıñ bar ädisin paydalana bildi. Sonıñ işinde atam zamannan kele jatqan köne ädisi «bir ulttı bir ultqa aydap salıp, bölip alıp biylewdi de» molınan qoldanǵan. Demek, otarşılıq sayasatınıñ osınday bir qatal ädisterine qaramay, bul ulttıardıñ bolaşaǵı tek Rossiyyaǵa qosılıwda ğana qalǵan edi. Özge joldıñ bári, äsirese Joñǵar xandıǵımen odaqtasuw tärizdi dalbasa joldar, qazaq elin müldem küyrewge aparatın...

972 — Öz biyligiñ öz qolıñnan ketken soñ, bizdi orıs basqara ma, joñǵar basqara ma, bäribir emes pe? — dedi Baraq sultan qaytadan surlanıp.

973 — Qontayşı basıp alǵan jeriniñ adamdarın tegis qırıp-joyıp, tek öli jandardı ğana basqarǵısı keledi.

974 — Orıstar şe?

975 — Büginge deyin orıs sawdagerleri bizdiñ jerimizge tek kerüwenderimen ğana kelip jatr.

976 — Soñınan soldattarı kelgende ne bolmaq?..

977 — Onı uwaqıtında körermiz. — Äbilqayır taǵı Tseren-Dorjıyǵa qaradı. — «Qorqaw qasqırdan göri arıstanǵa jem bolǵan jaqsı» degen mätel bar.

978 — Endeşe, ol arıstanıñ bizdi nege qorǵamaydı?

979 — İstep otırǵan qastıǵımız az ba?

980 — Qanday qastıǵımızdı aytasıñ?

981 — Qazaq jerinen Taşkent, Xıywa, Buxarǵa qaray attanǵan orıstıñ bir kerüwenin tonamay, saw ötkizdik pe? Söytip otırıp, orıs patşasına qalay qorǵan bol dey alamız?..

982 Äbilqayır xanniñ bul aytıp otırǵanı da şındıq edi. Bir mıñ jeti jüz otız ekinşi jılı, polkovniyk Garber basqarǵan jüzge tayauw jawinger qorǵawşısı bar, orıstıñ Xıywa men Buxarǵa bara jatqan sawda kerüweni Astraxan atırabında tonalǵan-dı. Orıs sawdagerlerinen tek Garberdiñ özi men birneşe soldatı ğana aman-esen qutılǵan. Ötken jılı, mayor Mıyller basqarǵan, Orınbordan Taşkentke bara jatqan däl osınday orıs kerüweni taǵı tonaldı. Munday jaǵdaylar Ertis, Esil boylarında da jiyi kezdesse bastaǵan.

983 Äbilqayır osılardı Baraqtıñ betine ädeyi salıq etip otr.

984 — Orıs kerüwenderin ötkizseñ, elimizge beybitşilik pen quwanış ornaydı deysiñ ğoy, Äbilqayır xan. — Baraq sözi endi tutıǵa şıqtı. — Bunıñ beker. Aytayın degenim köp edi, biraq orda seniki...

985 — Ayt! Ayt! — dedi Äbilqayır mısqılday. — Aytarıñdı aytıp jürsiñ ğoy, böten jer me, meniñ ordam ba, saǵan bäribir emes pe?

986 — Onda tıñda! — dedi küreñdenip ketken Baraq. — Äbilqayır xan, sen elimizge tınıştıq emes, bülınşilik äkelgeli otırsıñ!

987 — Men bülınşilik äkelmey turıp-aq, qazaq jeri Joñǵar qontayşısı qırǵan jurttıñ süyegine tolǵan joq pa?

988 Baraqtıñ kenet erni kezerip, közi uşqın ata qaldı.

989 — Äbilqayır xan, sen öziñniñ qamıñ emes, xalqıñniñ qamın oylaydı ekensiñ ğoy! — Baraq Äbilqayırdıñ tamaǵınan ala tuskisi kelgendeı şart jüginip otıra qaldı. Tseren-Dorjıy da taypı taban etiginiñ qonışındaǵı pışaǵına qolın sozdı. — Käne ayt, aytşı şımıñdı?!

990 Baraq sultanniñ oqıs qıymılınan Äbilqayır xanniñ beti bülk etken de joq. Sol sazarǵan qalpında selt etpey otıra berdi. Tek esik aldında tas müsün sekildi qozǵalmay turǵan qos küzetşige köziniñ qıyıǵın awdarıp edi, ekewi birdeı qoldarındaǵı sadaqtarın Baraq pen Tseren-Dorjıyǵa kezenip tura qaldı.

991 — Joq, Äbilqayır xan, — dedi Baraq sultan, aşuwdan küreñdenip ketken betiniñ ızǵarı taramay, — sen Or bekinisin orıs patşasına bärimizdi matap berip, tek öz basıñdı joǵarılatuw üşin salıp otırsıñ!

992 — Meniñ ornımda özi bolsañ qayter ediñ, Baraq sultan?

993 Jılan men mısıq arbasuwındaı, Aq Orda işin bir suwıq ızǵar biyledi. Aşuwlı Baraq taǵı söylemek bolıp kele jatır edi, baǵanadan beri jumǵan awzın aşpay otırǵan Bögenbay batır jartas üstine qonǵan bürkitteı qomdanıp, sañq ete qaldı.

994 — Äy, Äbilqayır xan! Äy, Baraq sultan! — dedi sol qolın joǵarı köterip, — xan men sultan özara qırqısıp jatırsıñdar. Sonda qara xalıq bizdi nege şaqırdıñdar? Solarıñdı aytıñdarşı!

995 — İyä, sonı estilik, — dedi Tayman batır da surlanıp.

996 — İyā, iyā, söyle! Söyle! — dedi Äbilqayır öz ayıbın moynına alğanday, Bögenbaydın xalıq arasında qanday qadırı bar ekeni esine endi tüsken boluwı kerek, ol batır sözün bar ıqılasımen tıñdamaq sıñay körsetti.

997 Bögenbay at arqasına erte qonğan batır edi. Osıdan on bes jıl burın özi Ürgeniş jaqta jorıqta jürgende, joñğardıñ bir alaman jasağı awlın şawıp, qatın-balasın nayzalap öltirip ketken. Sodan beri Bögenbay er üstinen tüsken emes. Eliniñ jat jawlarımene san ayqastı. Jäne ünemi jeñip jürdi. Bul künde atağı altı alaşqa ayan bolıp, dañqınıñ köterilgeni sonşalıq, tipti bul istemegen erlikti de qazaq buğan tañdı. Bögenbay añızğa aynaldı. Xalqınıñ osınşama qurmeti men öziniñ jeke basınıñ batırlığı arqasında, ol joñğar şapqınşılığı kezinde qazaq eliniñ jawına qarsı jalaw etip kötergen kösemderiniñ biri boldı. Qanday xan bolsın, sultan bolsın, Bögenbaymen aqıldaspay maydanğa sıqpaytın küyge jetken.

998 — İyā, söyle, Bögenbay batır! — dedi Baraq sultan da.

999 — Söyle deseñder, söylelik, — dedi Bögenbay işke tunğan ızası men üwayımın äzer basıp, — biz xan emespiz xalıqtı biyleytin. Al xalıqtıñ qanı tögiletin jerde jalğız ğana xandar söylep qoymasa kerek-ti. Mağan salsañdar, orıs bekinisteriniñ mañında jurtqa qawipsizdew ekeni ras. Sol sebepten de Joñğar soyılınan pana izdegen köp awıl, orıs şekarasına tayauw köşip bardı emes pe? Äriyne, ol arada qara xalıqtıñ basına bälendey jaqsılıq ornap jatqan joq. Söytse de xalıq degen Seyxun darıyyadağı balıq tärizdi qawpi azdaw tereñdikti izdeydi. Orıs şekarasına da sol üşin tayauw qonıp jatır. — Ol endi Baraqqqa qaradı. — El mına seniñ jaqındarıñnan alıstaw jerde tütinin tütetip, malın bağıp, asın tınış işkisi keledi.

1000 Däl osı sätte Aq Ordanıñ esigi aşılp, üyge bükil Kişi jüzge atı şıqqan äygili suluw, Äbilqayırdıñ kişi toqalı Nurbiyke kerbez kirdi. Suñğaq boylı, tobılğı küreñ, möldiregen qaraqat közderinde adamnıñ jüregin şöldeter aşımıq bir uşqın bar. Basına kiygen altın zerli säwkelesi, üstindegi beli qınalğan altın oqalı mawıtı qamzoli köleñkede janğan şoq tärizdi. Irğala basqan är adımıında, jumırlanıp, tola bastağan sımbattı dene bitiminde bir erekşe sıyqır uyalğanday, üydegi erkekterdiñ közin birden özine awdarıp äketti. Aşuwlı sözder ızğarımen küñgirt tartqan aq boz üydiñ işi kenet kün säwlesi tükendey jadırıp sala berdi.

1001 — Mirzalar, qonaq üyge jürüp däm tatıñızdar, — dedi ol, quralay közinen säwle töge, qoñır dawsın sändene sozıp.

1002 Nurbiykeniñ kögen közderindegi qızıǵı mol bir qupıyya sır jarq etip Baraqtıñ betine tögile tüsti de kenet birew ürlep jibergen şamday söne qaldı. Endi ol közin tömenirek otırǵan qos batırǵa awdarǵan. Bögenbay men Tayman batırdıñ jüzderi de toblıǵınıñ qıp-qızıl şoǵına tosılǵanday äldenege balbırap, qızarıp ketti. Nurbiyke suluw tünde körgeñ tätti tüsi esine tuskendey aqırın jımıñ etti. Endi ol jawdıraǵan qaraqat közderinen maxabbat kün şuwaǵınday äsem bir jılılıq tögip, suluw toqaldıñ kirgenine män bermey otırǵan Baraqqqa qayta burıldı.

1003 — Sultan qaynım, däm tatıñızdar dep turmın ğoy, — dedi erkelene ün qatıp.

1004 — Buyırǵan däm bolsa tatarmız, — dedi Baraq, jası otız beske kelip qalsa da äli de jas qızday sılañdaǵan toqaldıñ ajarına nemquraydı köz tastap. — Aldımeneñ mına xan taǵındaǵı jubayıñızdıñ aqılına qanıp aluwǵa mursat beriñiz.

1005 Bükil altı alaştı suqtandırǵan körkine Baraqtıñ nazar salmaǵanına Nurbiyke xanım şamdanıp qaldı:

1006 — Aqılǵa şöldep kelseñiz, onda suwsınıñızdı äbden qandırıp alıñız, — dep mısqılmen külimsiredi de burala basıp şıǵıp ketti. Erke toqalınıñ aytqanın eki etip körmegen Äbilqayır:

1007 — Astan ülken emespiz ğoy, — dedi, — jüriñizder, däm tatıp şıǵalıq.

1008 — İyä, söytelik, — dedi batırlar da qostap.

1009 Äbilqayır ornınan türegeldi. Baraq sultan da amalsız qonaq üyge qaray bettedi. «Xanǵa ämirin jürgizgen bul qatınıñ qanday qudireti bar eken? Bayqap köretin eken» dedi işinen. Nurbiyke xanımnıñ qur ğana suluwlıǵı emes, xan qadirler qılıǵı da mol edi.

1010 Bul «Aqtaban şubırındınıñ» aldındaǵı bir toyda Bögenbay men Tayman batırlardıñ qattı öştesüwine de osı Nurbiyke sebepker bolǵan. Ol toy ıyesi Qoysan baydıñ erke-şora qızı edi. Toyǵa kelgen eki batır jigiti on jeti jasar Nurbiykege körgeñ jerden ğaşıq boldı. O kezde bäskeley eki batır suluw qızdı birinen biri qızǵanıp, öz köñilderin qatar bildirgen.

1011 Erke-şora bay qızı bir jaǵı qaljiñbastıq, erkelikpen, ekinşi jaǵınan jigitterdiñ namıstarına tiyip, mazaq etpek oymen:

1012 — Ekewiñdi de birdey unatam, — dep edi, — tek kimniñ öneri assa — sol meniñ qalawım...

1013 Qız şeşimin estigen qızba qandı qos batır endi aşıq bāsekege tüsti. Biraq sayısta da, jambı atuwda da, küreste de, jerden teñge aluwda da jeñise almadı.

1014 Birinen biri oza almağan batırlar qaytadan qızğa keldi. Nurbiyke ekewin ajuwalap, tağı küldi.

1015 — Biriñe biriñ qıymağan öz obaldarıñ özderiñe! Endi keş qaldıñdar, — dedi külkisin tıyıp. Sosın özine keşe ğana Kişi jüzdiñ xanı Äbilqayır quda tüskenin estirtti.

1016 Talasıp jürip, qızdan ayrılıp qalğandarına ökingen eki batırdıñ işteri üwday aşdı. Ekewiniñ arasındağı jigittik talas endi arazdıqqa aynalğan. Söytip jürgenderinde Joñğar şabuwlı bastaldı. El basına tuwğan apat eki batırdıñ arasındağı arazdıqtı umıttırdı. Jawlarına bir maydanda qatar turıp qarsı şıqpağanmen, ekewi erlikleri üşin birin-biri sırttay sıylaytın. Xalıq qurmetine bölengen qos batır aqırı Äbilqayır xanniñ oñ qolı men sol qolına aynalğan.

1017 Al Nurbiyke suluwdı alğan Äbilqayır dūniyedegi bar armanına jetkendey boldı. Tek janınday jaqsı körgen süyikti toqalınan perzent körmedi. Biraq xan oğan opıq jegen joq. Kerbez toqal öziniñ nāzik qılıqtarımın xanniñ köñilin köñşitip, babın taba bildi. Äbilqayır bāybişeleriniñ üyinde tünep şıqqanda, qımız ornına jılımşu ayran işkendey, Nurbiykeni añsap turatın küyge jetti. Eriniñ jas toqalınan suwımaytınına közderi jete bastağan xanniñ özge äyelderi, Nurbiykeni qaralay, ösek te aytıp kördi. Biraq xan sonda da toqalınıñ özine degen maxabbatına şek keltirmedi.

1018 Nurbiyke jayında ösek-ayañ köbeyip jürgen bir jılı Äbilqayır äldeqalay jas toqalın ertip Türkistandağı Qoja Axmet Yassawıy meşitine barğan. Zāwlim, āşekeyli meşittiñ saltanattı sarayların aralap jürip, bir jabıq esiktiñ tusına kelgende, olar ar jağınan bir süykimsiz qarqılğan ün estidi. Qoja Axmet Yassawıy meşitinde burın da talay ret bolğan Äbilqayırğa bul esik buzıla bastağan zāwlim saraydıñ esigi ekeni, ar jağındağı jeksurin dawıstar saray qabırğasınıñ qulağan kirpişteriniñ ornına uya salğan qara qarğanıñ qarqılı ekeni mālīm bolatın.

1019 Biraq äwliye meşitiniñ işinde qobaljıp kele jatqan Nurbiyke älgı dıbıstan sekem alıp, qasındağı erinen:

1020 — Bul neniñ dawsı? — dep surağan.

1021 Kenet Äbilqayırğa bir oynağı oy kele qaldı.

1022 — Bul dozaq qustarınıñ şuwı, — dedi ol şimirikpesten. — Eger mınaw sarayğa kirgen äyel ömirinde eriniñ közine neşe ret şöp salsa, sonşa qus uşıp kelip, bası-közün şoqıy bastaydı... — Xan äyeline sınay qarağan. — Kiresiñ be?

1023 Nurbıyke sup-sur bop ketti de, boyın tez jıynap aldı. «Eger aspandağı alla-tağalam jerdegi meniñ istegen künämdi sanap jürgen bolsa, qalay jazalaymın dese de öz qolında ğoy. Täwekel, kireyin» dep oyladı işinen. Sosın küyewiniñ betine nazdana qarap.

1024 — Meniñ künäsiz ekenimdi bilmeytin be ediñiz, xan ıyem? Onda aşñız esikti. Bärin köziñizben körip, köñiliñiz ornıqsın...

1025 Quwanıp ketken Äbilqayır esikti aştırmağan. «Künäli bolsa, kirüwge qorqar edi, adal eken» degen ol. Jas toqalın öte jaqsı köretin xan özin-özi aldap, äyeliñiñ künäsiz ekenine sengisi kelgen. Biraq bügingi Nurbıykeniñ Baraqqqa awdarğan közqarasınan xan bir sumdıqtı añğarıp qalğanday edi, äytse de sır bermedi.

1026 Qız bolıp közge tuskeli özin elemegen erkekti birinşi ret körip, Nurbıyke aq boz üyde ızalanıp turğanda, xan qonaqtarın bastap işke kirdi. Nurbıyke jaynap sala berdi. Bular jas qulınıñ balbırap pisken, uwızday dämdi etin jep, baldan tätti sarı qımızdı raqattana simirip, ıyt jügirtip, qus saluw jayın añgime etip, biye sawımınday mezigil otırdı. Sodan keyin qaytadan xan sarayına keldi. Tek xan Ordasınıñ esigin aşa bergende, Baraq sultan qonaq üyde şaqşasınıñ umıt qalğanı esine tüşip keyin qayttı da köp uzamay qayta oraldı. Basqa adam budan eşteñe añğarmağanmen, Äbilqayır qas jawı Baraqtıñ ezüwindegi bolmaşı ğana külkiden onıñ oljası tek «umıt qalğan» şaqşa emes ekenin uqtı.

1027 Xan tördegi ornına otırğannan keyin, baysaldı ünmen sözün bastap ketti.

1028 — Rossıya qaramağına kiremez degennen beri meniñ qasım köbeyude, — dedi ol. — Qay xalıqqa bolsa da basqa jurtqa bağıñıstı boluw öte qıyın. Biraq bizdiñ jağdayımızda basqa jol joq. Joñğardı jeñseñ, ar jağında Qıtay bar. Qıtay boğdıxanına bağınuw — tiliñnen de, diniñnen de birdey ayrılıw degen söz. Al Rossıya oğan qarağanda ädil de, adal da jurt. Jerimiz de, tağdırımız da bir. — Kenet ol dawsın kötere söyledi. — Joq, ne deseñizder de Rossıyağa qosılıw — bizge qalğan jalğız jol!

1029 Kündikke ündemey otırğan Tseren-Dorjıy kenet şıñk ete qaldı. Alpamsaday denesi men tunjırağan türine qaramay, üni qanden iyttiñ dawsınday jiñişke, aşçı eken. Awzınan köbik ata, söylep qoya berdi.

1030 — Taqsır xan, qazaq eline Rossiyyağa qosıluwdan böten jol joq degeniñ beker, — dedi ol astındağı atlas körpe jambasına batıp otırğanday, qozğalaqtap. — Batır adamnıñ bärin özimizge qosıp alamız. Seni de! Seni de! Qatın patşasın at quyırığına baylap öltiremiz! Sosın orıs jerinen de asıp, äri qaray baramız! Arğı babalarımız jetken jerge biz de jetemiz! Odan da äri ketemiz! Jolımızdağı qala bitkenniñ bärin qıyratıp joñğar men qazaq malına jayılm etemiz. Adam bitkenniñ bärin qoyday kögendeymiz! Sağan budan artıq qanday jol kerek?

1031 Bögenbay batırdıñ Tseren-Dorjıyğa jerkene qarağanın köziniñ qıyığımen şalıp qalğan Äbilqayır:

1032 — Sonda qazaq jerin qaytesin der, qurmetti noyan? — dedi ananıñ bar oyın bilgisi kelip, — qazirdiñ özinde jerimizdiñ teñ jartısınan ayrıldıq... Ol jerdi bizge kim qaytarıp beredi?

1033 — Şın batırlardı özimizge qosıp alamız dedim ğoy, — dedi Tseren-Dorjıy qaytadan şıñkildep, — olarğa jer beremiz. Al qara xalıqqa jer nege kerek? Ölsin! Qırılsın!

1034 — Jaraydı, seniñ aytqanıñday-aq bolsın, — dedi Äbilqayır. — Biraq öziñ orıs zeñbirekteriniñ qalay atılatının kördiñ be?

1035 — Körgem joq. Körgim de kelmeydi.

1036 — Jerin tartıp almaqş bolıp jatqanıñda, orıstar seniñ «körgim kelmeydi» degeniñe köner me eken?

1037 — Men odan qorıqpaymın, — dedi Tseren-Dorjıy, — mağan boğdıxan onday zeñbirektiñ mıñın beredi.

1038 Qızba qandı Joñğar noyanı, aşuw üstinde bul sözdi qalay aytıp qalğanın özi de bilmedi.

1039 Tseren-Dorjıyğa endi Baraq ta tunjıray qaradı. Nayman taypası joñğarlarmen körşiles otırğandıqtan, bul eki eldiñ arasında urıs-keris ğasırlar boyı tınbay kelgen. Joñğardıñ jeñil-jelpi şabuıldarına Naymannıñ batır uldarı ärqaşan da toytarı

bere alğan. Söytse de, köp jıldan beri qatar köşisip jürgendikten, bul eki jurt keyde qız berip, qız alısıp ta jatatın. Äsirese, mundayda joñğarlıqtar qazaqtıñ töre tuqımınan şıqqan adamdarmen jaqındasuwğa qumar keletin. Biraq Naymandar qazaq eline joñğarlar tiyisse bolğanı, qudalıgın da, körşiligin de umıtıp, qolına nayzasın alıp şığa keletin. Naymannıñ bükil qazaq eline äygili osınday batırınıñ biri Qarakerey Qabanbay edi. Baraq qızın Tseren-Dorjıyğa bergenine Qabanbay batır qattı aşuwlı degendi de sultan estigen-di. Sol sebep boldı ma, äldä Qıtay boğdıxandarınıñ mäñgi qastıgı esine tüsti me, ol Tseren-Dorjıyğa:

1040 — Mağan şürşittiñ järdemin aytpa, — dedi keyip, — şürşittiñ zeñbirekterinen göri bizge orıs zeñbiregi jeñildew tiyer... — sosın ol Äbilqayırğa burıldı. — Sonda ne isteymiz? Jerimizge orıstardıñ qala saluwına könip otıra beremiz be?

1041 — Rossiyyağa bağınuw — qala saldıruw ğana emes. Bul ülken sayasat, — dedi Äbilqayır, — jaqında ğana mağan Aralbay men Orazkeldi aqsaqaldar kelip: «Qatın patşağa ötinip, Ulı jüzdi de Rossiyya qol astına aldır» dep ketti. Al, Jayıq pen Or özeniniñ tüyisken jerine qala saluwdı surağan menmin. Bul qala jeke mağan ğana emes, bärimizge kerek... Tübi, qazaq eli tolıp jatqan aqımaqtardıñ qolında bölşektenip jürgeñse, bir aqıldınıñ qolında tutas otırğanı jön emes pe... Munımdı kim teris deydi?..

1042 — Munday qamqorlıq Ülken Orda xanı Äbilmämbettiñ isi emes pe? — dedi Baraq tunjırap.

1043 Äbilqayır tuwra jawap berüwden jaltardı...

1044 — Men Üş jüzdiñ basın biriktirgim keledi. Sonda ğana özge jurt bizben sanasadı, — dedi sözün sabaqtap. — Jaña Bögenbay batırdıñ sözün estidiñder ğoy. Jurttıñ köbi osılay oylaydı.

1045 Jerge qarap otırğan Tseren-Dorjıy basın köterip aldı.

1046 — «Kirpikşeşen inine kirgenşe ğana dos» degen bizdiñ joñğarda maqal bar, — dedi ol, — inine kirip alğannan keyin iynelerin suğa bastaydı. Tübinde, qalap alğan dosıñnan qaşıp qutıla almay jürme.

1047 — Joñğar kirpikşeşeni jöninde aytıp otırğan joqsıñ ba, noyan? — dedi Tayman batır.

1048 — İyâ, Tseren-Dorjıy, orıs patşası bizge nendey sıy âkeledi, âzirge beymâlim — dedi Äbilqayır. — Biraq joñğardıñ buğawımen tanıspız. Al şürşittiñ zulımdıñın özderiñ de bizden kem bilmeysiñder...

1049 — Jaraydı, Äbilqayır xan, seniñ bul şeşimiñdi men ulı qontayşığa küni erteñ-aq jetkizemin, — dedi Tseren-Dorjıy xandı qorqıtpaq bop, — Joñğardıñ bar tümeni İrğız tübine jetkende söylesermiz.

1050 — Meyli, Qalden Tserenniñ qandı qolın jaña körip jür deysiñ be? Jiberse, kütip aluwğa barın!

1051 — Onda keşikpey Qalden Tserendi de körip qalarsıñ.

1052 Joñğar noyanı ornınan türegeldi. Xanğa ädet boyınşa, sâl basın ıyıp täjim etti de, asığa basıp şıǵıp ketti. Onıñ soñınan Baraq sultan da tura bergen...

1053 — Otıra tur, Baraq sultan, — dedi Äbilqayır qolımen iyşara jasap. Baraq ün-tünsiz qayta otırdı. — Tevkelevtiñ kele jatqanın jaña aytım ğoy. Äriyne bosqa kele jatqan joq. Bul jolı qazaq eliniñ aq patşağa birjola baǵınuwın talap etüwi xaq. Oğan qanday jawap qaytaramız?

1054 — Öziñ qanday jawap qaytarmaq oydasıñ?

1055 — Men jawabımdı osıdan bes jıl burın bergem.

1056 — Men de jawabımdı sonda bergem. Sirä, ekewmizdiñ jawabımız bir jerden şıǵa qoymas.

1057 — Sonda at quyırığın kesken jerimiz osı bolğanı ma?

1058 Äbilqayır men Baraq arasındaǵı arazdıq öz aldına. Qazir bulardıñ şeşetini tım jawaptı mäsele edi. Biraq amal ne, xalıq taǵdırı bas arazdıqtıñ qanjıǵasında kete bardı. Nayman taypası Joñğar xandıǵımen qatar turǵandıqtan, Baraqqa da Äbilqayırdıñ aytqanına köne qoyu qiyın edi, sondıqtan da ol: — At quyırığın kestim deseñ öziñ bil, Äbilqayır xan! — dedi de ordadan şıǵıp ketti.

1059 Küzetşiler sol tas müsın qalpında turıp qaldı. Üy işin taǵı da tımırsıq tınıştıq bastı.

1060 — Xan iyem, — dedi Tayman batır tınıştıqtı buzıp, — xalayıq qayda bolsa, xan sonda boladı dep senemiz. Soñıñnan erdik, âzirge ümitimizdi aqtap kelesiñ. Biraq bugün bir tüsinbay qalğan jayım bar.

1061 — Söyle, Tayman batır?

1062 — Bizge Joňgarlardıñ istemegeni bar ma? Elimizdi qan-josa etti, şalımızdı kâri dep ayağan joq, balamızdı jas dep müsirkemedi. Qıs qıstaw eter, jaz jaylaw eter bükil jılı öñirimizdi basıp aldı. Al sonday ata jawımızdıñ jañağı Tseren-Dorjıy tärizdi qandışekek batırı qolımızğa özi tüsip otırğanda, aman-esen qoya beremiz. Ol az bolğanday, onıñ közinşe aşpaytın qupıyyamızdı aqtaramız. Bizdiñ bar oyımızdı ol erteñ-aq Qalden Tserenine jetkizbey me? Bilmeymin, jarqınım, nege bulay bunıñ bări...

1063 — Qupıyyamızdı aytsaq, ol qupıyyanı Tseren-Dorjıy eşkimge jetkize almaytının bilgen soñ ayttıq.

1064 — Qalayşa?

1065 — Tseren-Dorjıy qasındağı jigitterimen bugün tünde Qandı jartas tusında ajal tabuwları kerek!

1066 — Kim orındaydı ol ükimdi?

1067 — Batır Tayman men onıñ sayıpqıran jas bõrileri.

1068 Tayman abırjıp qaldı.

1069 — Äy, qalay bolar eken?! Meniñ jigitterim Kökjal Baraqa tatımaydı ğoy. Oğan qarsı urıs aşuwğa kimniñ batılı baradı...

1070 — Tseren-Dorjıy qasında Baraq joq kezde öltiredi.

1071 — «Baraq joq kezdeñiz» qalay? Bări birge attanadı ğoy.

1072 — Baraq sultan ımırt üyirile, osı bizdiñ awıldıñ tusına qaray keyin qaytadı.

1073 — Nege?

1074 Äbilqayır jüdew ğana ezüw tarttı.

1075 — Iyä, Baraq keyin qaytqan soñ, sender Qandı jartas tübinde añdıp turıp Tseren-Dorjıydıñ tobın basuwlardıñ kerek. Birde-birin tiri jibermeñder. Bizdiñ ordadan aman ketkeni bükil jurıtqa ayan. Sonan keyin elşisiniñ qanınan Baraq sultanniñ özi aqtalıp körsin.

1076 Äñgimeniñ ar jağı kübir-sıbirğa aynalıp ketti. Bul keñes bitkennen keyin, süt pisirimdey mezigil öter-ötpeste, qasında qaruw-jaraqtı elüw jigiti bar Tayman batır xan awılınan küñşığıs jaqqa qaray qıyyalap şığa berdi.

1077 Äbilqayır üyde oñaşa qaldı. Beyüwaqta berilgen ämirinen böten eşkimniñ xabardar emestigine sengen xan endi tağına süyewli turğan ükili dombırasın alıp, bir asaw küydi bezildetip oynay jöneldi. Osınıñ aldında ğana aşuw, ıza, ädis, quwlıq sekildi neşe aluwan sezimdi basınan ötkizgen xanniñ dombıranı osınşama quşirlana qağuwı — jüregin örtegen bar azaptı umıtıp, bir mezet köñil qobaljuwın basuwı edi...

1078 Al Baraq sultan bolsa, Äbilqayır aytqanday, xan ordasınan äjeptäwir uzap barıp, ımırt üyirile Tseren-Dorjıy tobınan öziniñ senimdi eki jigitin bölip alıp, keyin qaytqan. Qas qaraya xan awılıniñ tusındağı tereñ sayğa kelip, atın jigitime berip, özi bergi jağağa şıqtı da, közin xan awlınan almay etpetinen jattı da qoydı.

1079 Qara şapan jamlığan Nurbiyke tek awıl uyqığa qattı ketken kezde ğana, uwädelesken jerine jetti. Şıdamı tawsılğan Baraq sultan ornınan atıp turdı.

1080 Balasız äyel qanşa suluw, erine qanşa ıstıq bolmasın, ol tek jas kezinde ğana jarına qımbat! Bul qazaqtıñ eski дәstüri. Äsirese bul zañdı qartayğanşa jas iyis qumar töre tuqımı mıqtı ustağan. Osını biletin jeñgeleri «Eger xan küyewiñ suwıp ketpesin deseñ, oğan külge awnasañ da bir perzent tap» degen aqıldarın jüregine moynındağı tumarday saqtağan erke toqal qara maqpal şapanı bozañ üstine qalay jayılganın ekewi de tüsindegidey ğana sezindi... Biye sawımınday ötken kezde, ornınan sozıla türegelgen Nurbiyke Baraqa eriniñ Tseren-Dorjıydı öltir dep ämir bergenin ayttı.

1081 Baraq atına qaray jügirdi. Äne-mine degenşe tınış tündi ürkite oyatıp, jazıq dalanı dübirlete küñşığısqa qaray şaba jöneldi. Aşuw qısqañı sonşa, at dübirinen awıl oyanıp, Nurbiykeniñ qılmısı aşılıp qalar dep oylağan da joq.

1082 Biraq bul qılmıstı Äbilqayır onsız da bileği. Say jağasındağı qalıñ taldı japadan-jalğız bağanadan beri aralap jürgen köleñke — bul Äbilqayır xan edi. Ätteñ, dünüye-ay, Baraqtı ol tek atına mingen kezde ğana körip qaldı.

1083 Sol küni ol körer tañdı közimen atqızıp şıqtı. Tek tañerteñ ğana nökerlerine eñ jaqsı köretin toqalı Nurbiykeni bar jasawımen Sır boyındağı äkesi Qoysan baydıñ awlına aparıp saluwdı buyırdı. Nökerleri de, Nurbiyke de «nege?» dep surağan joq.

1084 Säskeden awa, Nurbiykeniñ köşi uzap, jaña köterilgen sağımnen aralasa, kökjiyekte buldır tartıp ketken kezde ğana ol üyden şıqtı. Ketip bara jatqan köştiñ sırtınan uzaq qarap turdı. Älden üwaqıtta barıp, jüreginiñ bir nâzik qılı üzilip ketkende, qıynala kürsindi. «Asıqpa, Baraq sultan, künim tuwsa seni öz qolımnan bawızdarımın» dedi tistene kübirlep.

1085 Osı mezette küñşığıs jaqtan quyında şapqan salt attılar körindi. Bular Tayman batırdañ jigitteri edi. Köp uzamay olar attarın awıl sırtındağı kermege baylap, beri qaray jürdi.

1086 Tayman batır özgelerden bölünip kep, Äbilqayırğa sälem berdi.

1087 — Joliñ boldı ma, batırım? — dedi xan.

1088 Tayman batır tömen qaradı.

1089 — Säti tüspedi, xan iyem.

1090 — Qalayşa?

1091 — Biz Tseren-Dorjıydañ tobına jetken kezde, Baraq sultan siz aytqanday, olardañ arasında joq eken. Attılı jawmen beles arasında kezdesüwdi qawıp körip, qara körsetpey Qandı jartasqa deyin erip otırdıq. Qandı jartasqa jetken kezde olar attarınan tüsti. Köliklerin otqa qoyıp, bastarına qorjındarın jastanıp, közderi uyqığa ketti-aw degen kezde, biz de tiydik. Uyqılı-oyauw sasqalaқтаған jigitlerin birden soylğa jıqtıq. Biraq Tseren-Dorjıy atına minip ülgirip qaldı. Talağı tükir äbden urısqa üyrenge be, bizdañ dübirimiz şığısımnen arqıray kisinep iyisine jetip keldi. At üstidegi Tseren-Dorjıy osal jaw bolmay şıqtı. Mañına tayağan eki-üş jigitimdi aybaltasımnen urıp qulattı. Tün qarañğı bop, özim oğan däl kezdesem almadım. Endi qolıma tüstiñ be dep, bes-altı jigitimnen qorşay bergenimde, Baraqtañ «Aruwaq! Aruwaq!» degen aybarlı dawsı estildi. Jigitterim tım-tıraqay qaşa jöneldi.

1092 — Öziñ şe?

1093 — Özim de şeginüwge mäjbür boldım. Baraqtan qorıqpağanmen de, töre tuqımı ğoy, qarsı soyl köterüwdi jön tappadım. Özge qawım qalay köredi, ol äli aşıq jaw bolıp şıqqan joq qoy?

1094 — Durıs etkensiñ: qardañ basın qar alar, xanniñ basın xan alar, qaraşanıñ töre tuqımına soyl soğuwı layıqtı emes.

1095 — Özim de solay boljadım.

1096 Äbilqayır budan äri qazbalamadı.

1097 — Öñgergen ölikteriñdi körmedim. Soyılğa jıǵılǵandarıñ qayda?

1098 — Körşi awılda.

1099 — Jön etkensiñ. Orda mañayı onsız da qara tünek.

1100 Äbilqayır teris burılıp, awıl sırtındaǵı beleske qaray jüre berdi. Soñınan nökerleri emes, qasqır alatın, xan jalǵız jürgende janına kisi jolatpaytın, küşiginen asıraǵan qasqır qandas qara qılısq, tayşaday arlan töbeti erdi.

1101 Basqa söz aytpay, zerli şapanın ıyığına bos salıp jalǵız ketip bara jatqan Äbilqayırdıñ soñınan Tayman tünere qarap turdı da, janına kelgen serikterine:

1102 — Qaza bolǵan jigitterdiñ üyelerine xabar beriñder, — dep buyırdı da, Bögenbay batırǵa arnap tigilgen üyge qaray bettedi.

1103 Añızaq jelge mañdayın süygize Äbilqayır xan japadan-jalǵız kele jatır. Közi alıstaǵı kökjiyekte. Jan duniyesi astan-kesten bolıp, qara torı jüzine ıza tewip, surlanıp ketken. Tseren-Dorjiydi öltirip, onı Baraqqqa jaba almaǵanı janına qattı batıp keledi. Burınǵıday emes, Baraqpen ekewiniñ arasındaǵı bolmaşı köpir birjolata qulaǵan. Qalden Tseren de buǵan degen aqırǵı senimmen endi mäñgi qoştasadı. Joñǵar qontayısı Äbilqayır xandı qurtpay, Kişi jüz jerine şabuwlın toqtatpaydı. Bunıñ bärin Äbilqayır ap-anıq sezindi. Aqıl-oyın jaylaǵan surapıl aşuw, öşpendilik tula boyın örttey küydirip äketip baradı. Äsirese, Nurbiykege ızalı. Keşe Baraqtar ketkennen keyin, keñes qurıp otırǵanda awızǵı bölmede şolpınıñ sıldırı şıqqanday bolıp edi. Endi mine... sol awız üyde jürgen Nurbiyke eken. Onıñ ne aytqanın öz qulaǵımen estimese de, Baraqtıñ asıǵa jürüp ketüwinen bəri de belgili boldı. Nurbiyke sultanǵa quşaǵın ğana jayıp qoymaǵan, jubayınıñ qurıyyasın da aşqan. Qanday opasız!

1104 Endi onı bir sät ökiniş biyledi. Tünde aşuw qısıp turǵan şaqta xan äbes qulıqtı toqalın jendetterine öltirtpek te bolǵan, biraq qandı joldan bas tartıp edi. On jil boyı baldan tätti läzzat sıylaǵan qılıqtı äyelin öz qolınan öltirüwge qıymaǵan. Opasızdıǵı üşin mäñgi talaq etip, eline qaytuwǵa buyırıq bergen. Sol köñilşektiginiñ zardabınan endi, mine «Qap!» «Qap!» dep tistene ah uradı.

1105 Joq, Äbilqayır köñilşek jan emes. Kişi jüzdiñ tağına otırğan jıyırma jıldıñ işinde dosına da, qasına da köñilşektik istep körgen joq. Muniñ tamırında da ulı babası Şıñğıs xanniñ qanı bar-dı. Ras, Äbilqayır Jänibek urpağınıñ kişi tarmağına jatadı.

1106 Jänibektiñ toğız balasınıñ işinde bir anadan Usnaq pen Jädik tuwğan. Jädiktiñ balaları jeti atasınan xan bolıp kelgen. Al Usnaqtan tarağan Bulaqay Quyannan onıñ balası Ayşuwaq, Ayşuwaqtan tuwğan Nırış, Nırıştıñ balası öz äkesi Adjağa (Abdollağa) deyin, birde-bir xan bolıp körgen joq. Baq pen darın jeti atadan keyin bir qonadı degen qazaqta qaweset bar, mümkün sodan bolar, Jänibektiñ jetinşi buwını özi xan boldı. Onda da tek Kişi jüzge ğana. Ras, Ülken Ordadan bu da dämetken. Ätteñ ne kerek, baq kündes tuwıstarı maqsatına jetkizbedi. Al Kişi jüz jeke otaw tigip, Äbilqayırdı özine xan saylasa, o da sonaw İş jüzdiñ qara şañırağı — Ülken Orda xandığı boljırap naşarlap ketkenniñ nätiyjesi! Al el basına kün tuwıp, Joñğardıñ qalıñ äskeri qaptağanda, qazaq jurtın biriktirip jawına qarsı turuwdı basqarsa, onısı öziniñ erliginiñ, köregendiginiñ arqası. Äbilqayırdıñ bul qasiyetteri jurt aldında abıroyın asırdı, keyde iysi qazaq eliniñ kösemi дәrejesine deyin köterdi. Orta jüzdiñ keybir ruw başısı, Jänibek sekildi batırı bunıñ soñınan erdi, qarındasın alıp, jekjat boldı. Solardıñ demewimen Äbilqayır özin keyde bar qazaqtıñ joqtawşısı retinde sezindi. Äriyne, köpşiliktiñ kökeykesti armanı — tınıştıq. Äbilqayır xalıqtıñ sol tilegin paydalana bildi. Ulı Rossiyyağa bizdi qaramağıñızğa alıñız dep eñ birinşi bop xat jazdı. Özge xandardan göri Äbilqayır Qıtay, Joñğar boğdıxandarınıñ qazaq elin müldem qurtuwğa bel baylağanın jaqsı tüsindi. Äbilqayırdıñ qılığı ülgı bop, Sámeke xan da orıs patşalığınıñ qol astına kirüwdi talap etti.

1107 Al joñğar dawılıniñ qarqını säl basılıp, qazaq eli key jerde olarğa tötep berip, kärei Sámekeniñ ornına Orta jüzde Äbilmämbet, Abılay, Baraq, Qazıbek sekildi el basqara alatın adamdar şığa bastap edi, el biylep otırğan «iygi jaqsılar» eki bölünüwge aynaldı. Rossiyya patşalığınıñ qoltığına kirip alıp, Äbilqayır bärimizge üstem bolmaqşı dep qorıqqandar da tabıldı. Olar endi Äbilqayırdıñ sayasatın teris körip, keşegi jawı joñğarlıqtarmen kelisimge kelüwge de bar ekenin jasırmadı. Sonıñ biri Baraq sultan, Al Äbilmämbet pen Abılay...

1108 Äbilqayır beti awğan jaqqa jürip keledi. Tek qulağın qayşılap qara qılşıq kärei töbeti ğana soñınan qalmaydı. Rasımen Äbilmämbet, Abılay, Baraq joñğarlardıñ jalğan дәleldesine senip, keşegi tögilgen aғayın-tuwıstıñ qanın keşpek pe? Joñğarlardıñ

aytuwı boyınşa, qazaqtardıñ jerin, malın tartıp aluw üşin talamağan körinedi. Qıtay boğdıxandarı apatqa uşıratıp jatqan kezinde, Joñğar elin qazaq batırları ünemi şawıp, äbden zıǵırdandarına jetken-mıs. «Aqtaban şubırında» Joñğarlardıñ qazaq eline istegen qıyyanatı, kãri-jasına qaramay qırıp, en dalasın qanğa boyañanı sonıñ ızası-mıs. Ayıptı qazaq elinen alğan kegi-mıs. Rasında solay ma edi? Joq, beker söz! Ol kezderde Qıtay men Joñğar arası qanday bolsa, qazaq pen joñğar, Qıtay men qazaq arası da sonday edi ğoy. Bıqıǵan, ösip kele jatqan malına jayılım izdegen joñğarlar bos jatpağan-dı. Ertisten beri qaray, tawdan qulağan qorım talay ret jöñkiy qaptağan. Bükil tariyxında qazaq jawıngerleri Joñğardıñ jerin tartıp alamın dep, Ertisten asıp soǵıs aşqan emes. Ras, özi kelgen jawmen san ayqasqan, ärqaşan da jeñip, keyin şegindirip otırǵan. Osınıñ bärin Äbilmämbet, Abılay, Baraqtar bilmey me? Bilse kerek-ti. Onda joñğarlıqtarmen qalay bitimge kelip, qoltıqtasa qalmaq? älde ayla ma? Meniñ orıs patşalıǵınıñ qol astına kirip küşeyip ketkenimnen qawiptenip, biz Joñğar jaǵındamız dep, mağan xalıqtı qarsı qoymaq pa? Olay bolsa özderi de orıs patşalıǵına baǵınuwǵa barmız dep, menimen jarısıp nege birneşe ret üwäde berdi? Bul qanday oyın? äriyne, Baraqtıñ ustağan jolı ejelden basqa. Al sonda Orta jüzdiñ xanı men basqa sultandarıniki ne? Joñğar men orıstı ötirik birin apa, birin jezde etken bop, özderine durıs qaratıp, qazaq eline tek öz bastarınıñ üstemdigin jürgizbek pe? äriyne, sodan barıp jurt Orta jüz sultandarı bizdiñ joǵımızdı joqtaydı eken dep äri qaray awıp bara jatqanı xaq. Al Baraq sekildi sultandarı meni tipti orıs patşalıǵına el-jurtın satqan adam ğıp körsetpek. Tübi elimizdiñ de, keleşek urpaqtardıñ da közi jeter, bügingi äreketimdi aqtar; bizge qalğan jalǵız jol — ol Rossiyanıñ qol astına enüw. Bügin küşti bolıp köringenmen, bar tirligi qur mal ösirüw, özinen älsiz eldi şabuw bolǵan Joñğar taypası da küni erteñ ne Qıtayǵa, ne Rossiyaǵa baǵınadı. Küni erteñ bizge tuwǵan kün olarǵa da tuwadı. Öytkeni, ulı memleketke layıq qaynar bulaǵı, közi tayız. Öneri, bilimi, şıǵarıp jatqan qorǵasını, temiri, egip jatqan egini, ösip jatqan baw-baqşası, salınıp jatqan qalası, bekinisi joq el uzaq ömir sürgen emes. Bir qattı boranda bar malınan ayrılıp qalatın, eliniñ şetine jaw kelse qur soyılı men ottı jüregin ala şabatın biz sekildi el jan-jaǵıñnan qalıñ jaw qaptap turǵanda, öz aldına jeke jurt bolıp turuw qayda?! Tura almaydı. Osını nege tüsinbeydi olar? Joq, biz qaytsek te Rossiya memleketiniñ qoltıǵınıñ astına kirüwimiz kerek. Bul qazaq eline birden-bir keleşegi bar jol.

1109 Äbilqayır säl kidirip turıp qaldı. Onıñ surǵılt közi tunjırap ketti. «Meni Or qalasın saldırmaqsıñ» dep ayıptaydı. Or qalasın saldırsam, qazaq elin Rossiyaǵa

bağındıruw üşin saldıram. Onı jasırıp otırmın ba? Eger sözime könbese, aytqanımdı küşpen istetem. Küşpen bağındıram! Öz xalqıma özim osılay zorlıq körsetüwim, bile bilse sol xalıqtıñ özi üşin emes pe? Bügingi isime, erteñ bolaşaq urpaq algıs aytadı! Al osı armanım üşin, jolımda kim qarsı tursa ayağımnıñ astına sap taptaymın! Sol üşin mağan qazaq jerine salınar Or bekinisi kerek! Ol bekiniste muzday qaruw-jaraqtı, awzı tükti köp soldat boluwğa tiyisti! Äriyne, qastarım «osınıñ bärin Äbilqayır öz bası üşin isteydi, orıs patşasınıñ küşimen bärimizge xan bolğısı keledi!» deydi. Sözderinde şındıq bar, ras men orıs patşasına süyengen xan bolğım keledi. Küşti xan bolğım keledi. Bir jağınan, nadan el-jurtım, seniñ qamıñdı oylaytın xan bolğım keledi. Xalqım, sağan adal ekenimdi keşegi qırğın urıstarda körgen joqsıñ ba? Öz basımnıñ qamın oylap qay jerde buğıp qalğanım bar? Aldağı uwaqıttarda da buğıp qalmaspın! Oğan ar-uyatım küwä!

1110 Äbilqayır kilt toqtadı. Köpten beri jürek tübinde jatqan bir awır oy kewdesine kenet şanşuwday qadala qaldı. «Al eger meniñ ümitim aqталmasa şe? Sonaw salınğalı jatqan Or qalası, Baraq sultan aytqanday, özimiz qulaytın orğa aynalsa, el-jurtqa ne deymін? Joq, olay boluwı mümkin emes, eger aq patşa meni tek xalqımnıñ müñkir-näñkiri etip paydalanbaq bolsa, onda... Onda... Men de alısıp ölem! Osılay etüwdi qur öz basım ğana emes, mına ärqaysısı är taypa eldi basqaruwğa jarap qalğan ul-qızdarıma da ösiyet etip tapsırıp ketem!

1111 ... Äbilqayır xandı bağalay bilmegen keybir orıs pen qazaq tariyxşılıarı onı qara basınıñ qamı üşin jurttın satqan, baq kündes jawların tabanınıñ astına salamın dep qazaq elin Rossiyya patşalıǵına bağındıruw sayasatın qoldağan deydi. Sol bir qıylı kezeñde Äbilqayırdıñ tüpki oyı solay-aq delik... Biraq bolaşaq tariyx, ustağan jolınıñ durıs ekenin ayqındadı. Qazaq eliniñ Rossiyyağa baǵınuwınıñ qajettigi Äbilqayırdıñ öz basınıñ qamınan köri, älewmettik qasiyetin joǵarı satıǵa qoydı. Äbilqayır ustağan sayasatı üşin eş üwaqıtta küresten buğıp qalğan emes. Oğan küwä qan maydanda ünemi algı şepte boluwı, qawıp-qaterdi kezeñderde öz basım qorǵap tıǵılıp qalmawı. Ustağan jolı üşin öz bası tügil, tuwǵan balalarınıñ eşqaysısın ayamay kezek-kezek amanat retinde patşa qol astına berüwi. Demek, bunıñ bäre Rossiyanıñ qol astına kirüw kerek ekenine onıñ şın jüregimen berilgendigin körsetedi.

1112 Äbilqayır qanşa qatıgez bolğanmen balalarınıñ orıs qalasına amanat bop barıp, tälim-tärbiye, öner-bilim aluwın quwattağan. Äriyne orıs töreleriniñ arasında ol

özine degen qastarınıñ da köp ekenin bildi. Olar äyel patşağa bunı eki jüzdi dep xat ta jazdı. Keleşek ülken maqsatı üşin bul oğan da şıdap baqqan.

1113 Äbilqayırdıñ tört zañdı, üş zañsız äyeline on besten astam ul, qızı bolğan. Xannıñ közi tirisinde bäybişesi Bopaydan tuwğan Nuralı, Eralı, ädil, Ayşuwaq, Qojaxmet jäne qalmaq äyeline tuwğan Şıñğıs, Qaratay sultandar özimenen üzeñgiles jawğa şawıp, Orda isine kirirken. Äbilqayır buların orıs bekinisterine amanat etip qaldıruw bilay tursın, olardı eñ qawipti jorıqtarğa, tartıs-talastarğa jiberip otırğan. Xannıñ saydıñ tasınday, kileñ «sen tur, men atayın» osı jeti ulı köp jağdayda özine süyeniş, serik bolğan...

1114 Äbilqayır uzaq jürdi. Ol awıldan äjeptäwir alıstap ketkenin añğarğan joq. Onıñ oyı endi bastağan isteriniñ qanşalıqtı qıyındıqqa tüsetinine awdı.

1115 Xannıñ Rossiya patşası Anna Iyoannovnağa jazğan xatı boyınşa Tevkelev bir miñ jeti jüz otız birinşi jılı Kişi jüz Ordasına kelgen şağında qanday qıyındıqqa uşıramadı? Jıl ötkende eline äzer qaytqan joq pa? Äbilqayırdıñ Rossiya patşasına başlıarimen tegis aqıldaspay, bükil xalıq atınan xat jazğanın soñınan bilgen Kişi jüz ben Orta jüzdiñ şonjarları ne istemedi! Tevkelevti eline qaytarpay qanday qorlıq körsetpedi! «Bul qazaq jerine tıñşılıqpen kelgen, bizdiñ küşimizdi bilip alıp kelesi jılı soğıs aşpaq» dep, onı öltirmek te bolğan. Däl osı kezde başqurt batırları Torğay boyındağı qazaq awıldarınıñ malın şawıp, äli Rossiyağa bağınuwdıñ bayıbına jete tüsinbegen xalıqtıñ narazılığın burınğısınan da örşite tüsti. Äriyne, Buğıbay batır men onıñ küyew balası Eset batır kirispegende, o jolı Tevkelev te, oğan erip kelgen adamdardıñ birde-biri tiri qaytpağan bolar edi. Ras, osı jolı Rossiyamen jaqındasuw jöninde köp is isteldi. Buxara men Xıywa xandarına uwäkilder jiberildi. Qaraqalpaq eliniñ xanı Qayıppen söz jürgizilip, onıñ Rossiya qol astına kirgisi keletini anıqtaldı. Äbilqayır menimen aqıldaspay qatın patşağa xat jazdı dep ökpelep qalğan Orta jüzdiñ xanı Sämeke de xat joldap, Tevkelevpen kezdespek boldı. Biraq Arqa jerine qaray osı kezde Joñğar qontayşısı äskeriniñ bet alğan qawpimen baylanıstı bul kezdesuw bolmay qaldı. Demek, öz basına töngeñ ajalğa qaramay Tevkelev bul jolı da qazaq eli men Rossiyanı jaqındastıruw jolında köp şaruwa istep ketti. Ol Äbilqayır, Äbilmämbet, Sämeke, Abılay, Ulı jüzdiñ xanı Jolbarıs pen Qaraqalpaq biylewşisi Qayıptıñ Rossiya qol astına kirüwge bar ekenin bilip qayttı.

1116 Al qazir qalay bolmaq? Tevkelev qanday qawip, qanday jaqsılıq, qanday jamandıq äkele jadır? Mirza ne tilemek? Tilegin men orınday alamin ba?

1117 Kenet ol selk ete qaldı. Xan ordasına tayauw tigilgen qaraşa töleñgit awlınan «oy, bawırımdap!» beri qaray şapqan eri, äyeli aralas bir top adamdı kördi. Şubalañqı top däl xan turğan belesti betke alıp keledi. Bul soylğa jıgılğan Tayman jigitteriniñ tuwıstarı ekenin Äbilqayır jaña ğana uqtı. Söytkenşe bolğan joq «oy, bawırımdağan!» qaralı top xan janınan öte berdi. Tek beles üstindegi Äbilqayırdı körip eki-üşewi beri burıldı. Aldıñğısı kărteñ äyel eken, astındağı uşqır biyesiniñ tizginin bos qoya berip, eki qolimen şaşın julıp, betin tırnap, oybaylap keledi.

1118 Äyel Äbilqayırdıñ tusına tayay berip, qos qolimen biyesiniñ tizginine jabıstı. Biye toqtamağanmen, şabısın säl bäseneddi.

1119 — Jalğızımnan ayrıldım, qaraşğımnan ayrıldım, — dedi ol quw dalanı basına kötere qarlıqqan sumdıq bir qayğılı ayğaymen. — Altın künim battı, qara jılanıñ şaqtı! Jalğızımdı ajalğa aydağan sensiñ, Äbilqayır xan! Quday seni de jılatın! Bala-şağañıñ qızığın körme! Köriñde ökir, köriñde ökirgir tas bawır xan!

1120 Aşuw qısqaqan xan qalş-qalş etti. Balası ölse — el basına tuwğan küyzeliste kimniñ balası ölmey jadır! Bügin bunıñ jalğızı ölse, erteñ meniñ on ulım birdey qandı ayqasta qaza tappasına kim kepil!

1121 Äbilqayır jalğızınan ayrılğan sorlı ananı toqtatar jılı söz taba almadı.

1122 — Tart tiliñdi, ey sorlı! — dedi ol aqırıp. — Balañ ölse jalğız seniñ balañ ölip pe!..

1123 — Tartpaymın tilimdi! — dedi qayğıdan nalığan beybaq ana. — Qanişer, qara jüz! Adıra qal! Sen! Sen öltirdiñ meniñ balamdı! Qaytarıp ber oybay, qaytarıp ber, ataña nälet, qanişer!

1124 Tuwğalı munday söz estimegen xan aşuwdan burınğısınan da beter jarılıp kete jazdadı. Ol däl osı sätte jalğız balasınan ayrılğan mınaw sorlı ananıñ aqılınan adasıp ketkenin de añğarmay qaldı. Eki qulağın qasqırşa tigip, şolaq quyırğın bulañdatıp, ıyesinen buyırıq kütip turğan qara qılşıq arlanına: — Ayt! — dewge ğana şaması keldi.

1125 Qandı köz aybarlı qara töbet alqımınan ala tüşpek bop, eki orğıp janına jetti de, kelip qalğan salt attı äyelge qarsı atıldı. Sol mezette äyeldiñ soñınan tepeñdep jetken küreñ baytaldı qapsağay qara jigit qolındağı qurığın ıytke qaray qos qoldap siltedi.

Qayıñ qurıq şekesinen tiygen jolbarıs deneli iyt bir-aq ret qıñsılay şañq etti de, kisi boyınday köterilgen qalpınan qara jerge gürs etip qulap tüsti.

1126 — Sorlı, sorlı-ay, xanda ne şaruwañ bar edi! — dedi ol, äyeldiñ şılıbırına jabısıp, — seniñ balañ öldi ne, seniñ öziñ öldiñ ne, oğan bəri bir emes pe!

1127 Äyeldiñ közi şarasınan şığa, awzınan köbik atıp, bajılğağanına qaramay, biyeniñ tizginine qolı tiyisimen-aq ölikter jatqan awılğa qaray tepeñdep şaba jöneldi.

1128 «Oy, bawırımdağan!» jurttıñ qarası öşken kezde, Äbilqayır jerde sulıq jatqan ıytiniñ qasına keldi. Qos qoldap urğan qayıñ qurıq arlanmıñ bas süyegin opırıp jiberipti. Qıp-qızıl qan men mıyı burqırıp jerde şaşılıp jatır. Büyiri äzer ğana bülk-bülk soğıp, közi tasırayıp, keşegi top qasqırğa jalğız şabatın qılşıq jündisi endi talmawsırıp ölip bara jattı. Küşiginen asırağan, san qawipti saparlarda özine serik bolğan ıytin qıymay Äbilqayır uzaq turdı. Aqırğı ret tınısın tartıp, tört ayağın birdey jazıp, tına qalğanda ğana, teris burılıp ketti.

1129 Äbilqayır uzaq jürdi. Bağanağiday emes, boyınan aşuwı tarap, endi bolğan isti basınan ayağına deyin köz aldına elestete bastadı.

1130 Aqırğı on jıl ömiriniñ işinde ünemi qan josığan sumdıqtardıñ arasında jürip eti üyrenip ketkendikten be, boyun tez-aq jıynap aldı. Kenet balasınan ayrılğan jañağı qart äyeldiñ «qanışer!» degen sözi qulağına qayta keldi. Sonda barıp bul äyeldiñ, ıytin urıp öltirgen jigittiñ kim ekenin esine tüsirdi. Osı äyeldi bayağıda qaraqalpaq elinen oljalap äkelip, öziniñ töleñgitine qosqanı oyına keldi. Küyewi ölip, jalğız ulı er jetip, Tayman jasağında jüretin. Endi bugün o da mert boldı. Iyä, äyeldiñ Äbilqayırdı «qanışer» dewge şın xaqısı bar eken. Endi ıytin öltirgen jigittiñ de kinäsin keşken tärizdi. Jigit öziniñ qaruwlı jılqışısı, jañağı äyeldiñ qaynısı Xusayın degen. Qattı süzek bop awırıp, tösekten turğanına bir ayday bolğan. Bügin-erteñ jılqığa şıqpaqşı edi.

1131 Bul adamdardıñ özderi de, tağdırları da tanıs bolğandıqtan ba, xan endi älgi oqıyğa jayın esten şıǵaruwğa tırıstı. Biraq onıñ oyınan bir närse ketpey-aq qoydı.

1132 Urısta er jigit qaza taptı dep eşkim de xandı sökpese kerek edi. Bul el saltında joq. Al bugün nege bulay boldı? Xandı balağattar, ayaüwlı ıytin öltirter bularğa munday jelik qaydan bitti? Munda qanday sebep bar? Jalğız qara xalıq emes, batır, sultandar da Äbilqayırga qarsı söylewdi jiyiletip jür. Osılardıñ bäriniñ tübiri nede? Jaraydı, jurt urıstan, soğıstan qajıdı delik. Mezi bolğan jurttıñ tili de şığa bastawı

mümkün. Bul bir aqıyqatı bolar. Ekinşisi nede? Ekinşisi... Äbilqayır moyındağı kelmegeñmen moyındawğa mäjbür boldı. Ekinşisi — «Aqtaban şubırındınıñ» alğaşqı jıldarındağıday emes, xalıq aldında qadiriñ tüse bastağanında edi.

1133 ... Tün ortası awa xan öziñ awır oylarınan sergigendey sezindi. Qarsı aldındağı oşaqtıñ qızıl şoğı sönüwge aynalğan. Tınıq tünde jas qıy tütiniñ bolmaşı külimsi iysi keledi. Arğı betten ögizşağalanıñ qulaqqa jağımsız ayqayı estiledi.

1134 Äbilqayır otırğan diyirmen tasınan türegeldi. Kenet ön boyı dirildep ketti. Qarsı aldında bugün ğana jıǵılğan aq otawdıñ japırılğan ornı jatır eken. İyä, bul bir kezde xannıñ janınday jaqsı körgeñ toqalı Nurbiykeniñ qımbat aq otawınıñ ornı edi...

III

1135 Qazaq dalasınıñ Rossiya qol astına kirüwin bir küwälik qağazben, ne bir üwkaz küniñmen ataw mümkün emes. Bul ondağan jılğa sozılğan uzaq, qayşılıǵı men qıyındıǵı mol awır qalıptasuw kezi edi. Jäne qazaq eliniñ Rossiyağa qosıluwın bir xannıñ, qala berdi birneşe qayratkerdiñ esimderimen ğana baylanıstıruw — o da durıstıqqa jatpaydı. Bul zañdı şeşimi bar, sayasıy, ekonomıykalıq, äskeriy faktiler sekildi köptegen sebeptermen şiyelenisken däwiriniñ tilegine qaray tariyxtıñ özi jaratqan perzenti. Rossiyağa qosıluw — ruwlar arasındağı talas-tartıs, sol ruwlardıñ jağrafiyalıq jağdayı — tolıp jatqan qasın da, dosın da tuwdırdı. Bir jağınan, uşı-qıyırına qus jetpes keñ dalasında qazaq qawımınıñ qalıptasqan turaqtı ekonomıykasınıñ joqtıǵı jāne negizgi kāsibi qubılmalı, köşpeli, turmıspen baylanıstı bolğandıǵı, ekinşi jağınan, Joñğar şapqınshılıǵınıñ dümpüwi äser etip, ruw başşılıarı özderiniñ Rossiyağa baǵınuw sayasatın ärdıyım özgertip otırdı. Munday jağdayda Rossiya qol astına kirüwdiñ keşegi qoldawşılıarı bugün oğan qarsı şıǵıp, al keşegi qarsılarınıñ bugün onı jaqtawı — tañqalarlıq is emes-ti.

1136 Biraq keleşekke kereksiz, bolaşaǵı joqtıñ bärin özinen äri iyterip, tariyx doñğalaǵı alğa qaray aynala berdi. Osılay qazaq dalasına ayauwdı bilmes, orasan qattı jaña tariyxtıñ dawıldı köktemi keldi.

1137 Sonday-aq Äbilqayır xannıñ Anna İyoannovnağa 1730 jılı jazğan xatındağı «qorğaniñızğa aluwıñızdı tileymiz» degen sözdi soñınan şıqqan resmıy qağazda «Rossiya qol astına aluwıñızdı ötinemiz» dep özgertüwi jayındağı ğalımdardıñ

talastarınıñ da keregi şamalı. Äriyne, tariyxiy küwälik qağazdardıñ durıs awdarılğanı jaqsı-aq, biraq bügingi küni «qorğanıñızğa alıñız», ne bolmasa «qaramağıñızğa alıñız» degen sözderdiñ qanday ayırması bar?

1138 Tariyxiy derekterge qarağanda, Rossiyya patşası Anna Iyoannovna Äbilqayır xanğa bergen gramotasında: «... Özderiñniñ ötiñsteriñ boyınşa joğarğı körsetilgen tarawlardıñ negizinde, qırğız-qaysaq xanı Äbilqayır, seni jäne bar qırğız-qaysaq äskerin qol astımızğa aldıq... Sondıqtan xan men oniñ bar äskeri bizdiñ iymperatorlıq märtebemiz ben oniñ muragerlerine mäñgi-baqıy adaldığın saqtawı kerek» delingen. Bul gramotada: «Adal jäne ädilette» patşağa qızmet istew, soğıs kezinde Rossiyya äskeriy basşılarınıñ qaramağına qaruw-jaraqtı qol bolıp kelüwi, Jayıq eazae-orıstarı, başqurt, qalmaq sekildi Rossiyyağa bağıñıstı ulttardı şappawı, qazaq jeri arqılı ötetin orıs-sawda kerüwenderin tonamaw, burın-soñdı qolğa tüsken orıs tutqındarın qaytaruw sekildi qazaq xandarınıñ mindetteri körsetilgen. Sonda ğana Rossiyya patşalığı qazaq elin öz qorğanına almaq bolğan.

1139 Äbilqayır xan da, odan keyin «Rossiyya qol astına kirip adal qızmet istewge» ant bergen Orta jüzdiñ xanı Äbilmämbet pen Abılay sultan da, sol jılı Buğıbay men Eset batır bastağan Kişi jüzdiñ üş jüz toqsan toğız «iygi jaqsıları» da Rossiyyağa bağınuw degen uğımdı qorğan boluw degen mağınada tüsingen.

1140 Ne degenmen de bul kezeñniñ bastı mañızı — qazaq eli osı şaqtan bastap Rossiyyağa arqa süyey otırıp, öziñiñ şaruwaşılığın, sayasatın, endi sol Rossiyyanıñ köz-qarasımen baylanıstıra jürgizüwinde boldı. Bul tariyxiy kerek jağday edi. Jäne bul jağday osı kezden bastap, aldındağı bögetterdiñ bäriniñ kül-talqanın şığarıp, äri qaray damıy tüsti.

1141 Äriyne, munday tariyxiy awır küres-qıymıldarda bağıñıstı qazaq eli men patşalıq Rossiyya sekildi otarşılıq sayasattı ustağan eki jurttıñ arasında qayşılıq, tolıp jatqan qıyındıqtardıñ tuwatını da mälim. Biraq sonıñ bärine qaramay, endi qazaq jerine Joñğar şabuwlı toqtaldı. Joñğar qontayşısı tek özi basıp alğan qazaq dalasınıñ oñtüstik öñirine ğana iye bop qaldı.

1142 Osınday «qol astına» kirgen qazaq elin Rossiyya patşalığı bir miñ segiz jüz qırqınşı jıldarı Ürgeniş, Xıywa tusınan töngen İyran patşası Nadiyr şaxtıñ şabuwlınan da saqtay aldı.

1143 Or qalasınan keyin Rossiyya, Jayıq, Elek, Jem özenderiniñ boyına äskeriy bekinister sala bastadı. Orıs patşaları bükil Rossiyya şekaralarına turğızılıp jatqan bekinister men äskeriy qorğandardı birimen birin baylanıstırıp, soldattarmen tolıqtırdı. Äskermen birge qazaq dalasına Rossiyyanıñ alıs tükpirlерinen qara şekpender keldi. Bular üy salıp, egin egip, menşigine bergен jerdi iyelenüwge kiristi. Munday jağdayda kelimsek jurt pen jergilikti eldiñ arasında qırğıy qabaqtıq, janjal, soyl ala жүgirüw tärizdi kelisimsiz isterdiñ de tuwuwı sözsiz edi. Buqara xalıqtı birine-birin aydap salıp eldi basqaruw — ejelgi sayasatı bolğan orıs generaldarı da, qazaq bay-manaptarı da bul alawızdıq, janjaldarğa astırtın dem berip, örşite tüsti. Ult narazılığın tuwdıruwda bul ekewi de ünemi bir jağadan bas, bir jeñnen qol şıǵarıp otırdı. Xalıqtar dostıǵınıñ nege aparıp soǵatının äsirese Püwgaçev köterilisinen keyin bular öte jaqsı tüsingen-di... Qazaq eli Rossiyyaǵa qosıluwınıñ arqasında feodaldıq uyqısınan oyanıp, mädeniyetke qol soza bastadı. Rossiyya onı tariyxtıñ alıs-julısına özimen birge alıp kirdi, qoǵamdıq jāne sayasıy jaǵınan küşeyuine mümkindik berdi. Otırıqsılıq pen egin saluwǵa, sawdasattıqtıñ jaña ülgileri men önerkäsiptiñ öndiristik türlerine üyretti.

1144 Biraq bul örbüw-örkendew öziñiñ qoǵamdıq satısında şuw degennen-aq eki baǵıtta damıdı. Bir jaǵınan osı eki ulttıñ eñ aldımennen zäbir körgen kedey toptarı birimen-biri belsene jaqınday tüsti: qazaq awlınıñ kedeyi men malşıları, öz jerine köşip kelgen qara şekpendermen til tabıstı, sodan keyin patşa aǵzamıñ tuz keptiretin, ken şıǵaratın käsiporındarında qazaq pen orıs beynetqorları dostastı, aqırında barıp, sawda kapiyталиyzmniñ örkendewiniñ arqasında kürdeli öndiristerde eki ulttıñ proletariyattarı birikti. Bul baǵıtta revolyutsıyyalıq sana-sezimi joǵarı orıs proletariyatınıñ soñına qazaq eliniñ sezimi oyana bastaǵan aldıñǵı qatarlı ul-qızı erdi. Osı dostasuw kün sayın tereñdey, damıy berdi. Qazaq jurtınıñ aldıñǵı qatarlı adamdarınıñ revolyutsıyyalıq sana-seziminiñ oyanuwına aydawdan kelgen dekabrıyster men olardıñ jolın quwuwşı orıs ıyntelliygentsiyyasınıñ jәрdemi köp tiydi. Buǵan qazaq jerindegi orıs jumıssıları qosıldı. Osılay taǵdırı, keleşegi bir eki xalıq künnen-künge dostasa tüsip, özderiniñ aldaǵı baqıttı bolaşaǵına qol sozdi.

1145 Ekinşi jaǵınan, qaramaǵındaǵı eldi jeke biylep-töstewdegi feodaldıq ıqpalın azaytqanı üşin, aq patşanı qanşa jek körgenimen, qazaqtıñ key xanı, sultanı özderi sol patşanıñ ökilderi general-güwbernatorlarımen awız jalasıp, solardıñ qazaq dalasındaǵı şoqparına aynaldı. Bul olarǵa künnen-künge aytqandarına könbey bara jatqan buqaranı awızdıqtap ustap otıruw jolı bolıp tabıldı. Rossiyya patşasınıñ otarşılıq

sayasatı munday adamdardıñ degeninen şıqtı, tikeley jârdem berdi. Ras, orıs generaldarınıñ işinde ädilettilikti süyetinderi de, aqıldıları da boldı. Olar biylep otırğan ölkelerinde qazaq balalarına arnap mektep, awruwxana aştı. Alım-salıq jıynaytın şenewnikteri men poçta qızmetkerlerinen jergilikti xalıqtıñ tilin bilüwdi talap etti. Keybirewleri Peterbüwrgke barıp qazaq sekildi buratana ulttarğa azdağan teñdik te suradı.

1146 Biraq munday güwbernator, generaldar tım az edi. Al qazaq jerine kelgen şın tariyx — otarşılıq tariyxı ayauwdı bilmes, qan şeñgeldi, qatal tariyx bolatın.

1147 Patşalı Rossiya birte-birte «xalıqtar türmesine» aynaldı. Dekabristlerdi öz qolımen darğa asıp, ulı orıs xalqın tabanınıñ astında şiritüwdi oylağan Birinşi Nıykolay patşadan qazaq sekildi basqa ulttar qanday jaqsılıq küte alatın edi? Bunday jaqsılıqtı Ekinşi Nıykolay patşadan da, onıñ generaldarınan da dämelenüwdiñ ornı joqtı. Egerde Rossiya jeriniñ özinde qıyyanat, qaznanı urlaw, para sekildi jeksurin qılmıstar orasan öristenip jatqanda, qazaq dalası sekildi otarşılıq sayasatı qawlağan ölkelerden ne kütersiñ! Oндаy soraqılıq bul jaqta eki ese, üş ese arta túsüwde edi! Eger Peterbüwrgte sot ädiletsizdik istese, Qaratal ne İle boyında onday ädiletsizdik temir şinjırlı, qandı apatqa aynalğan. Eger Peterbüwrgte ädiletsiz sot bir kisiniñ basın aluwğa buyırsa, bul arada «käri qılış» jasağı sotsız jüz kisiniñ basın birdey domalatqan.

1148 1737 jılı Sämeke düniye saldı. Orta jüzdiñ biyligi endi birjolata Ülken Orda xanı Bolat xannıñ balası Äbilmämbetke köşti. Biraq ol alıstağı Orınbor äkimşilerinen köri, qasındağı Joñğar qontayşısına jaltaqtap qaray bastadı. Eger Qalden Tseren oğan ata meken Türkistan şaharın qaytarıp berüwge könse, Joñğar xandıǵına baǵınıştı bop, amanatqa bir balasın jibermek oyğa da kelgen. Äytsede qontayşimen birjolata qoltıqtasıp ketüwine el narazılıǵı köldeneñ túsken. Xalıq oyın Buqar jıraw:

1149 Ejelgi dos jaw bolmas,

Şirkewişte xatı bar.

Ejelgi jaw el bolmas,

Köñilinde kirdiñ tatı bar —

1150 dep xanğa tikeley aytqan. Jurt jıraw sözün maquldağan. Jäne Äbilmämbettiñ oyın sezgen Orınbor äkimi Neplyuev te bosqa jata almağan. Orta jüz Joñğarğa awıp kete me dep qawiptenip, onımen til tabuwdı durıs körgen.

1151 Bunday jağday Orğa qala saldırıp, orıs patşalıǵına arqa süyey, бүkil qazaq elin qolıma alam degen Äbilqayırdıñ jigerin qum etti. Endi ol Äbilmämbet pen Abılay, Baraqtardan orıs patşalıǵın qızǵandı. Kişi jüz xanınıñ büytip zıǵırdanı qaynawına taǵı bir sebep bar edi. Äbilqayıp: «Orıs patşasınıñ qol astına kirsem, Jayıq pen Edil özenderiniñ eki ortasındaǵı jayılımdarǵa malımızdı jayuǵa ruqsat beredi» dep ümittengen. Al Orınbor äkimderi, patşa aǵzamınıñ nusqawı boyınşa, jayılım bermek tügil, Kişi jüzdiñ ruwlarına Jayıqtıñ ar jaǵına ötüwge tıym saldı. Ol ol ma, arǵı betke ötpes üşin, küz kele Jayıqtıñ bergi betiniñ on şaqırımday jerin örtep tap-taqır etüwdi buyırdı. Küzgi jayılım, şuraylı jerinen ayrılǵan Kişi jüzdiñ asaw ruwları «Orısqa baǵınsaq bizdi jarılqaymın degeniñ qayda» dep, endi xandı aşıq keleke ete bastadı. Al Ordan jetpis-seksen şaqırım beri turatın, Torǵay özeniniñ boyın jaylaǵan Äbilqayırdıñ qol astındaǵı Arǵın men Qıpşaq ruwlarınıñ key awıldarı endi Kişi jüz xanınıñ qaramaǵınan şıǵıwdı oyladı. Öytkeni, eginge qolaylı Torǵay özeniniñ keñ alqabınıñ özine orıs otarşılıarı köz tige tüsken edi. Äsirese, Orınbor bekinisinen eki jüz elüw şaqırım joǵarı jatqan Torǵay özeniniñ boyındaǵı Qaraqoǵa, Doǵal sekildi malǵa jaylı oypattardı egiske iñǵaylay bastaǵan. Jäne osı kezde sonaw Jayıq, Miyas özenderiniñ boyımen sozılǵan bekinister Qorǵan, Ombı qalalarımen şektes kelip, Ertis özeniniñ boyımen joǵarı köterilgen. Odan äri Bıyysk qalasınıñ soltüstigin ala, Altay tawlarınıñ eteginen şıǵıp, qazaq dalasın qorşawǵa aynalǵan. Bügin bolmasa erteñ endi qazaq jeriniñ işine de aq patşanıñ awız salatını belgili bolıp qalǵan.

1152 Bul otarlaw sayasatınıñ ızǵarlı lebin eñ aldımın äzer kün körıp otırǵan buqara xalıq sezindi. Jayılım jerinen ayrılǵalı turǵan jurttıñ endi orıs patşalıǵına ğana emes, özderin sol patşalıqtıñ qol astına süyregen Äbilqayıp, Sämeke sekildi xandarına ürke qaray tüsti. Onıñ üstine alım-salıq awırlap jurttıñ eñsesin basa berdi. Qaramaǵına kirgen Orta jüz ben Kişi jüzdiñ elderine Anna Iyoannovnanıñ uwkazı boyınşa salınǵan salıq joqtıñ qası edi. Bar bolǵanı osı eki Jüzdiñ jılına töleytini bir mıñnan üş mıñǵa deyin tülki men qarsaqtıñ terisi ğana bolatın. Bul bolmaşı salıqtıñ özin de el alǵaşqı on jul boyı, keyde berip, keyde bermey kelgen. Al aqırǵı kezde qazaq jeriniñ şekarasına bekinister salıwmen baylanıstı, jergilikti orıs äkimderi, bul salıqtardı mañındaǵı awıldarǵa azıq-tülik, mal basına qaray aynaldırǵan. Munday salıqtıñ salmaǵı köbine Orınbor güwbernatorınıñ qarawına jatatın Kişi jüzdiñ elderine tüsken. Burın janınan eriksiz birewge birdeme berip körmegen jāne «mal aşuwı — jan aşuwı» dep qaraytın qazaq eli,

tölep jatqan mal bastarı bälendey bolmağanmen: «Qalaları salınbay jatıp istep otırğanı mınaw, erteñ bekingen kezinde nemiz qaladı», — dep küni burın sarı uwayımğa tüsti.

1153 Osınday jaǵdaylarmen el aldında qadiri kete bastaǵan Äbilqayır, bir jaǵınan patşa ükimetinen kütkeni aqталmay, ne isterin bilmey, iştey äbigerlenüwde edi. Ol aqırı «üş jüzdiñ qamı» tügil, öz xandıǵınıñ ne boların bilmey, äbden sastı... Eki urtı suwalıp, sopaq beti burınǵısınan da sozıla түskendey, aq sur jüzinen qanı qaşıp, süzekten turǵanday bozarıp ketken. Surǵılt közderi de burınǵıday emes, nurı sönip, qantalap, qızara qalǵan. Mezgil, zamannıñ aǵısı, taǵdır, basqa qonǵan baq köterip, ulı tilekterge qol sozǵan adamnıñ sol zamannıñ özi tuwdırǵan daǵdarısınan, qıyındıǵınan küyrewi tabiyǵiy is edi.

1154 Ol qazir awıl sırtındaǵı töbede otır. Qasında jaqında ğana Aral mañındaǵı qazaq pen qaraqalpaqtıñ xanı bolıp saylanǵan ülken balası Nuralı. Bozañdı töbeniñ basına töselgen tekemettiñ üstinde aq jastıqqa şıntaqtay jatıp, äkeli-balanıñ oñaşa añgimeleskenine biye sawımınan artıq mezgil ötti. Qabaqtarı jabıñqı, tüsteri solǵın. Äkeli-balalı adamdarday emes — arbasa qaraydı. Bul arbasuw «Xan balası tuwǵan äkesin, özi xan boluwdı oylaǵanşa ğana äke sanaydı» degen köne qaǵıydadan tuwǵan tärizdi.

1155 — Söytip sen, Neplyuevten irgeñdi alıs salma deysiñ ğoy? — dedi Äbilqayır Nuralıǵa köziniñ qıyıǵın awdara.

1156 — Irgeñdi alıs salatın mezgilden ötip kettiñ, köke, şamañ kelse til tabuwǵa tırıs.. Seniñ söziñ бүkil Kişi jüzdiñ sözi...

1157 — Al eger onıñ özi til tapqısı kelmese şe?

1158 — Sol til tapqısı kelgeni үшін шақырıp otırǵan bolar.

1159 — Jalǵız meni ğana шақырıp pa? Neplyuev Äbilmämbet xan men Abılay sultandı da шақырıp otırǵan joq pa?.. Anna Iyoannovna maǵan bergen gramotasında meni бүkil qırǵız-qaysaq xanı dep bekitken joq pa edi? Qaramaǵımdaǵı eldi de: Orta jüz ben Kişi jüz dep ataǵan... Neplyuev eger til tapqısı kelse, meniñ märtebemdi osı turǵıdan nege qaramaydı?

1160 — Köke, odan beri de on eki jıl ötken joq pa? Seniñ ondaǵı aybarıñ men qazirgi aybarıñ bir emes qoy... Orta jüz qazir Sämeke xannıñ kezindegidey emes, qay jawıña bolsa da tötep bere alatının añǵartıp otır... Aq patşa güwbernatorları olarmen

sanaspasqa amalı joq. Al alda-jalda Äbilmämbet pen Abılayğa Neplyuevtı qarsı qoyğın kelse, onıñ jolın tabuw kerek.

1161 — Qanday jol bar? Sirä, tapqandaysın ğoy...

1162 — Köke, meniñ aqılımımen bäribir jürmeysiñ ğoy.

1163 — Sen meniñ aqılımımen jürgeli tursın ba?

1164 — Tisi şıqqan balağa şaynap bergen as bolmas...

1165 — Solay de...

1166 Äkesi men balası talayğa deyin ün-tünsiz otırıp qaldı. Bul ekewiniñ bügingi sırlasuwı Or qalasında bolatın keñeske dayındaluwdan tuwğan. Orınbor güwbernatorı Neplyuev qazaq jerine patşa üstemdiğın jürgizüw isi künnen-künge qıyınğa tüse bastağanına közi jetkennen keyin, Orta jüz, Kişi jüz jäne Orınbor güwbernatorına birdey jer ortalığı dep sanalatın Or qalasındağı keñeske Äbilmämbet xan men Abılay sultandı jäne Äbilqayır xandı şaqırğan-dı. Özi de sol Orğa kelmek. Güwbernator soñğı bes jıldıñ işinde Kişi jüz ben Orta jüzdiñ arasında payda bolğan qayşılıqtarmen jaqsı tanı. Qazaq xandarınıñ Rossiyya patşalıǵına adal qızmet istewin talap etüwmen birge, osı jolı eki xannıñ arasındağı narazılıqtı da söz etpek bolğan.

1167 Äbilqayır balası Nuralı ekewiniñ arası salqındap bara jatqanın burınnan da sezetin. Biraq Aral mañındağı eldi Rossiyya patşalıǵı Nuralığa berip xan sanap uwkaz şıǵarmağanına, bul jurttıñ özi qaramağında ekenine tawbe etip, balasımen bälendey aşır sözge barmaytın. Äbilqayırdıñ uqqanı Nuralınıñ orıs patşası jağında ekeni. Tübi qanday jolğa tüseri belgisiz, al äzirge tağdırın da, bolaşağın da orıs patşasınıñ degenine beyimdegen. Balasınıñ özinen de ötken orıssıl boluwına, onı es bilgeli osılay tärbiyelegen Äbilqayırdıñ özi sebepker edi. Endi ol Rossiyya patşalıǵına degen öziniñ ökpesin, küdigin budan äri Nuralığa aşpadı.

1168 — Solay de... — dedi Äbilqayır qaytadan.

1169 — Solay...

1170 Äbilqayırdı kenet aşuw qısa qaldı. Özimen iştey arbasıp otırğan balası Nuralınıñ bir taypa eldiñ xanı ekenin umıtıp ketip, janında jatqan xan asasınıñ astına alıp, soyıp salmaqşı da boldı. Asasına qolınıñ tez barıp qalğanın özi de sezgen joq, biraq

odan artıq qıymıl etpedi. Öytkeni, Nuralınıñ da uzın taramıs sawsaqtarı belindegi Xıywa qanjarınıñ sabın qısa tüskenin közi şalıp qalğan.

1171 — Solay de!..

1172 — Solay!

1173 Däl osı kezde awıl jaqtan ülken báybişesinen tuwğan qızı Janat körindi. Janında qalmaq toqalı tapqan segiz jasar ulı Şıñğıs bar. Ekewi urısqa adamday tımıraysıp otırğan äkesi men ülken ağalarına ädeppen sälem berdi. Janat suñğaq boylı, äkesine tartqan surşa qız. Tür-kelbetinde suluwlıqtan göri tákapparlıq, qaysarlıq basım. Kiygen kiyimi de awıldıñ qos etekti, kamşat bōrikti, altın sırğa, kumis şolpılı boyjetkenderine uqsamaydı. Kiyimderi jawınger köşpeli eldiñ at üstinde ösken qızdarına layıq ıqşam. Belinde kumis saptı qanjar taqqan jalpaq belbew, üstinde belin qınağan qısqa jeñdi mawıtı peşpent, balağın oyulağan kesteli şalbar. Ayağında biyik ökseli şoñqayma etik. Basında qundızben ädiptegen şoşaq bōrik. Uzun şaşın böget bolmawı üşin şaşbawımen qosıp belbewine qıstırıp qoyğan. Nıqtap basqan ayağıniñ ırğağına qaray, qıpşa beli bolmaşı burañ tartqanmen, jazı ötip, küzge qaray soyauwlıana bastağan balquwrayday, dene bitisinde buwını äbden qatqan egdelik bayqaladı. Janındağı qalmaq öñdes jalpaq bet, tobılğı küreñ bala jigittiñ tutas bitken tōrtbaq dene qurılısı alıp küştiñ iyesi boların körsetip tur. Bunıñ kiygeni de xan balasına taqa layıq kiyimder emes. Belinde qanjarlı qalıñ qayıs belbew. Üstinde ıqşam, jağasın qara barqıtpen kömkergeñ qızğılt şapan. Ayağında keñ qonış bılğarı etik, basında eltiri bōrik.

1174 Balalarınıñ sälemin alıp, Äbilqayır:

1175 — Jay jürsiñder me, Janatjan? — dedi.

1176 — Jay emes. Bügin tañerteñ Qaraqız jeñeşeme «Şıñğıs qalağa jüredi, jolğa dayında» depsiz. Qaşan jäne qanşa uwaqıtqa baradı? Uzaqqa ma, älde az künge me? Sonı surağalı keldim.

1177 Janattıñ «Qaraqız jeñeşe» dep turğanı — äkesiniñ qalmaqtan alğan toqalı. Qalmaq esimnin durıs ayta almağannan keyin, awıl äyelderi qara küreñ tüsine qaray Qaraqız xanım dep atap ketken. Bügin tünde Äbilqayır ortanşı báybişesi Ükilimaydıñ üyine qonıp şıqqan. Bul Jağalbaylı ruwınıñ bir ataqtı bayınıñ qızı bolatın. Baqıtsız Nurbiykeden keyingi eñ suluw äyeli. Äbilqayırğa azdağan ıqpalı da bar. Tünde xannıñ köñiliniñ keñigen bir şağın tawıp, bir jağı ökpe, bir jağı nazı etip: «Xan ıyem, Qojaxmet

ulıñdı qaşanğı orıs bekinisinde ustaysıñ, sağındım ğoy, qaytatın uwaqıtı jetken joq pa? Ornına toqaldıñ balasın jiberseyşi, o da soytalday jigıt bolıp qaldı ğoy», — degen.

1178 Äbilqayır ortanşı ulı Qojaxmetti özi de jaqsı köretin. Amanat retinde Orınborda turıp jatqanına jeti jıldan asıp ketti. Onıñ üstine Or özeniniñ boyın jaylağan Jaǵalbaylı ruwı Or bekinisi salınǵannan beri özge ruwlardan ğori özderiniñ küyew balası — Kişi jüz xanına anaǵurlım ala köz. Äbilqayır özi de bıyıl Qojaxmetti Orınbordan alıp kelip, Jaǵalbaylı jurıtına — naǵaşı eline jibermek edi. Jiyenderin körip, mümkün Jaǵalbaylı da jibir, aǵayınınıñ arazdıǵı basılar degen ümiti de bar.

1179 Osınday oyǵa bekigen xan Qaraqız toqalına tañerteñ «Şıñǵıstı dayında, qalaǵa jüredi» dep buyırǵan. Xanıñ: «Ne üşin, qanşa uwaqıtqa jüredi?» dep surawǵa bata almaǵan. Xanıñ sırtı äyelderine mälim, öz erkimen birdeme demese, surap odan eşteñe de bile almaysıñ. Sonday minezine qanıq Qaraqız biyke ündemey qala bergen. Tek üyine Janat kelgende ğana «Balamdı qayda aparmaq? Qanşa uwaqıtqa? Nege aparmaq? Bilip ber» dep jalınǵan. Al Äbilqayır bolsa, özge balalarına qatal bolǵanımen, Janatqa kelgende janı bölek, onıñ aytqanın eki etpeydi.

1180 — Şıñǵıs uzaq uwaqıtqa baradı. Mümkün birer jıl awılǵa qayta qoymas, durıstap dayındasın, — dedi.

1181 Şıñǵıs sup-sur bop ketti. Balasınıñ kenet özgergen türin körip, Äbilqayır säl jibidi.

1182 — Jigit bolıp qaldıñ, saǵan da şet jurttı körgen jön. Tälیم-tärbiye, öner üyrenüwiñ kerek, — dedi.

1183 Xan janında turǵandar bala jigitti amanatqa apara jatqanına şek keltirmedi.

1184 — Jaqsı, — dedi Şıñǵıs basın ıyıp.

1185 Äbilqayır ornınan türegeldi. Ol baǵanadan beri küñşıǵıs jaqqa älsin-älsin köz jiberip alañdap otırǵan. Sol tustan kenet üş salt attı körindi.

1186 — Qudabaylar ğoy, — dedi Äbilqayır, — sender ordaǵa qayta beriñder.

1187 Janat kele jatqan salt attılardan közin ayırmay säl turdı. Qaytqısı kelmep edi, biraq äkesi men aǵa-inisinin uyaldı ma, burılıp ketti. Nuralı, Şıñǵıs üşewi awılǵa qaray bettedi. Kele jatqan üş salt attınıñ biri Qudabay — äkesiniñ xatşısı äri tilmaşı.

Orınbor mañındağı qazaq awıldarınan. Kelbetti jäne tepse temir üzetin jas jigiti. Osı jigipten bılırdan beri Janat köñildes. Körmese sağınıp qaladı. «Osığan baram» dewge äkesinen jasqanadı. Qaradan şıqqanğa töre tuqımı qız bermeydi. Erkin ösken xan qızı sol sebepten de üy işine bildirmey, büginge deyin jigipten qupıyya kezdesip kelgen. Jaqında Qazalı qalasınıñ mañındağı datqa qudaları kelmek. Küyew keletin mezgil tayağan sayın Janat Qudabayğa elte tösüwde. Xannıñ tapsırmasimen ketken jigitti altı kün körmey qalıp edi, janın qoyarğa jer tappadı...

1188 Äbilqayır sırğa öte berik jan. Al alda-jalda köñiliniñ bir kümänin aşqısı kelse onı tek Janatqa ğana aytatın. Öytkeni äke balağa sınşı, Janat zatı äyel bolğanımenen, özine tartqan qatıgez, sırğa berik tuñğıyıq ekenin biletin. Äbilqayır Neplyuevten: Or qalasına kelsin, onda Äbilmämbet xan men Abılay sultan boladı degen xabardı alısımın Orınborğa janına on bes jigiti nöker ertip osı Janattı jibergen. Qızı arqılı Neplyuevke: «Äbilmämbet Joñğar qontayşısı Qalden Tserenmen jaqındasqalı jür. Qalden Tseren oğan Türkistan şaharın qaytarsa, Joñğarlarmen qaytadan tatuwlaspaq, dostıqtıñ belgisi etip amanatqa bir balasın jibermek. Eger Äbilmämbet Or qalasına kele qalsa, odan Joñğar jağına şıqpaymın jäne aq patşağa adal qızmet isteymin degen antın aluw kerek. Jäne Äbilmämbet sözinde turuwı üşin bir balasın amanatqa tapsırsın. Al amanat balasın äkelip bergenşe, özin jibermey, tutqın ete tursın» degen. Janat Neplyuevke bul sälemdi buljıtpay jetkizdi. Biraq äkesi bul sırdı eşkimge aytpa degenine qaramay, äldeqalay Qudabayğa aytıp qoydı.

1189 Osı Qudabaydı Äbilqayır Or qalasına kele jatqan Äbilmämbettiñ aldınan şığarğan. Küşiginen asırağan ıytindey xatşısına eki-üş kün Äbilmämbettiñ qasında bolıp, bar sırım bilip kelüwdi tapsırğan.

1190 Äbilqayır keşeden sol Qudabaydı tıpırşy kütüwde edi. Belesten salt attılar körinisimen, sabırı qalmay, äri-beri jüre bastadı.

1191 Qudabay atınan tösip, xannıñ qasına jayauwlap keldi.

1192 — Armısız, xan iyem?

1193 — Barsıñ ba, jarqınım? Qanday xabar äkeldiñ?

1194 Kenet xannıñ közi Qudabaydıñ belindegi jarqırağan kumis belbewge tüsti. Kisesi de, kişkentay qanjarlı qınabı da som kümisten soğılğan. Ätteñ ne kerek, bul

kümis belbew neniñ tölewi bolğanın biler me edi. Xanniñ özine seziktene qarağanın birden uqqan xatşı, tıyttey de abırjımay beyqam tur.

1195 Xan küdigi tez taradı. Janatqa tapsırılğan qupıyyadan xatşım xabardar bolıp qalğan joq pa eken degen suraw onıñ oyına kirmegen. «Xatşıma mınaday bir qaralıq belbew tartqanı, — Äbilmämbet xanniñ menimen til tabısqısı kelgeni ğoy» dep jaqsılıqqa jorıdı.

1196 — Ayta ber, ne estip, ne kördiñ?

1197 — Estigenim de, körgenim de az. Tek bar tüsingenim, orıs patşasımen arazdasar Äbilmämbet te, Abılay da joq... Al Joñğar qontayşısımen kelissöz jürgizüwleri jay quwlıq tärizdi..

1198 Qudabay körgen-bilgenin tügel ayttı. Kenet Äbilqayır äldeneni oylana qaldı.

1199 — Qastarında aqılğöyi Buqar jıraw bar ma eken?

1200 — Joq... Körgem joq.

1201 — Sonda qalay bolğanı?... Buqar jıraw el közi ğoy. Kelmewine qarağanda jurtı xandarınıñ oyın unatpağanı ma?

1202 — Bilmedim. Güwbernator jırawdı şaqırmağan şığar...

1203 Endi olar Ordağa qaray ayañdadı.

1204 Üş kün ötken soñ Äbilqayır qasına Kişi jüzdiñ qırıqtan asa aqsaqaldarı men batır, biylerin ertip Or qalasına jürip ketti.

1205 ... Bir mıñ jeti jüz qırırq ekinşi jılı jıyırmasınşı avguwst küni Neplıyuev Or bekinisine tayauw Tasötkel degen jerde qazaq xandarımen kezdesüwge şatırların tikkizdi. Budan üş kün burın jetken Äbilqayır Orınbor güwbernatorı keñeske tek qana Äbilmämbet pen Abılay, Baraqtardı şaqırıp qoymağanın bildi. Joñğar elşileri Koşka men Buwruwn, olardıñ serikteri — qaraqalpaq batırları Momor men Quşaqtıñ da güwbernator şaqıruwımen kelgenin estidi. Eki künnen keyin Neplıyuevtiñ buyırığı boyınşa, Äbilqayırdıñ eki ulı Eralı men Nuralı da özderine arnap tigilgen üyge kelip tüsti.

1206 Şaqırılğan qonaqtardıñ sanına qarağanda bul keñeske orıs äkimderi ülken mañız beretini anıqtaldı. Oğan Kişi jüz xanınıñ közi köp keşikpey jetti de.

1207 Neptyuev jupar añqıǵan janargül, qazotı aralas qalıñ şöpti Tasötkeldiñ taldı oypatına elüwge tayauw aq boz üy tikkizgen. Özimen birge kelgen eki eskadron attı, bir batalon jayauw äskerine arnap jıyırma şaqtı şatır turǵızǵan. Attarınıñ ertoqımdarı da, soldattarınıñ kiygen kiyimderi de suwday jaña. Bäre muzday bop kök temirli qaruw-jaraq asınǵan. Qılıştarınıñ sarı jez saptarı men mıltıqtarınıñ jalañaş uştarı kün säwlesimen jarq-jurq oynaydı. Qonaqtarına Rossiyya patşasınıñ aybarlı küşin körsetkisi kelgen boluw kerek, Neptyuev lager sırtına altı zeñbirek qoyǵızdı.

1208 Qonaqtardıñ bäre jıynalǵanmen, jıyırmasında kelüwge tiyis Orta jüzdiñ xanı men sultandarı avguwstıñ jıyırma ekisine deyin kelmedi. «Bular nege keşigip jatır?» dep aldarınan jibergen kisisi: «Tasötkelge jartı kündik jerdegi Qıyyaqtı sayına osıdan üş kün burın Äbilmämbet xan qosın tikken eken, tünde keñes qurıp, tañerteñ keyin qayıp ketipti» degen xabar äkeldi. «Qanday sebeppen qayıttı eken? Eşkim eşteñe demey me?» dep suraǵan Neptyuevke, jibergen kisisi: «Joq sebebin aytpaptı. Sol aranıñ bir bayınan surap körip edim, ol: Orta jüz xanınıñ aldınan Äbilqayırdıñ tilmaşı şıqqanın, sol tilmaş eline ketken küniniñ erteñine Äbilmämbettiñ de keyin şegingenin ayttı. Sirä, sol tilmaştan sizdiñ Joñǵar elşisin de şaqırǵanıñızdı estigen boluwı kerek. Äbilmämbet özi Joñǵar qontayşısımen kelisim söz jürgizip jürgendikten, sizben ol el elşileriniñ közinşe söyleskisi kelmegen şıǵar» degen joramal ayttı. Neptyuev jiyren murtın sıypap, tüksiygen tükti qabaǵın qars jawıp säl oylanıp qaldı. «Bul sözdiñ qıysını bar. Joñǵar elşisiniñ kelgenin estise, Äbilmämbet atınıñ basın keyin buruwı ğajap emes. Joñǵar äskeri buǵan jaqın tur ğoy. Biraq onı qalay estiydi? Osınday jaǵday bolmas üşin Joñǵar elşisiniñ keletin men Äbilqayırǵa da bildirgen joq edim ğoy... Joq, munda basqa ğap bar».

1209 Derew ol Qudabaydı şaqırttı. Kişi jüz xanınıñ xatşısı, Neptyuevtiñ odırañ-odırañ attawınan, jiyren murtınıñ edireyip, kök köziniñ şınıday bop mızǵımay qaluwınan güwbernatordıñ aşüwli ekenin aytpay túsindi.

1210 — Saw-salamatsız ba, marqabatlı güwbernator mırza, — dedi Qudabay tili säl kürmelip. — Siz şaqırıp jatır degen soñ...

1211 Güwbernator xatşınıñ amandasuwına jawap ta qayırǵan joq.

1212 — Äbilmämbettiñ aldınan Äbilqayır seni nege jiberdi? — dep suradı ızǵarlı ünmen.

1213 Äkki tilmaş äñgime Orta jüz xanınıñ keñeske kele jatıp keyin qaytqanı jayında ekenin seze qoydı. Äbilmämbet bugün bolmasa erteñ kele qalsa, öziniñ ne üşin keyin qaytqanın tüsindiredi. Sonda xan aldında da, güwbernator aldında da tilmaştıñ qara bet isi äşkerelenedi. Äbilqayırdan göri, oğan öziniñ şın qojası Neplyuevtiñ aşuwanbağanı kerek.

1214 — Äbilqayır xan meni Äbilmämbettiñ aldınan jibergeni ras, — dedi ol basın ıyıp. — Sizge jetkizüwge iñğaylı jağday bola qoymadı.

1215 — Qanday tapsırmamen?

1216 — Äbilmämbettiñ Joñğar qontayşısımen kelisim söz jürgizip jürgenin Orınbor güwbernatorı bileidi. Eger bul jolı Rossiyya jağında ekenin дәleldew üşin bir balasın amanatqa qaldırmasa, sol balasın Orınborğa әkelgenşe Orta jüzdiñ xanın eline qaytarmaydı dedi. Sonı Äbilmämbetke jetkizüwge jiberdi.

1217 Neplyuev Qudabaydıñ sözine sendi. Ol jerge bir tükirip, üydiñ işin kezip jür. «Mağan Rossiyya jağında Orta jüzdiñ boluwı üşin, Äbilmämbettiñ bir balasın amanatqa ala turıñız dep aqıl üyretken Äbilqayırdıñ özi emes pe edi. Kişi jüz xanınıñ bul qupıyanı Äbilmämbetke jetkizüwiniñ qanday sebebi bar? Älde bәleni mağan japqanı — Äbilmämbetten qorıqqanı ma? Joq, bul arada basqa sır bar... Äbilmämbet pen meniñ arama ot salğısı keledi. Orta jüz xanınıñ mağan qarısı ekenin sezdirip, özi meniñ aldında da jaqsı körinbek. Rossiyya patşalığı tek özin ğana qoldasın deydi-aw şaması. Bu da ayla. Biraq Orta jüz ben Rossiyyanıñ arasınıñ alşaqtay bergeninen oğan qanday payda tüsedı? әlde Orta jüzdi de özi arqılı bağındırsın dey me? Solay tәrizdi. Demek, Äbilqayırdıñ bir sırı aşıldı ğoy... Bul oyını nemen biter eken? Bilmegen adam bop jüre turayın».

1218 — Qudabay mırza, — dedi bir zamatta. — Sizdiñ aq patşağa adal eñbek etkiñiz keletin men jaqsı bilemin. Biraq siz әli biz rızza bolarlıq qızmet körsetken joqsız...

1219 — Güwbernator mırza, men estigenimniñ bәrin jetkizip jürmin ğoy.

1220 Neplyuev qabağın sәl tüydi.

1221 — Oylañız, aytilmağanı da bar şığar.

1222 Qudabay kidirmesten jawap berdi.

1223 — Bilerim sol, aldınızda quran ustap ant berüwge barın...

1224 — Quran ustap ant berüwdiñ qunı qanşa ekenin siz ekewmiz de bilemiz ğoy, — dedi keketip külgen güwbernator. — Al Äbilqayırdıñ qalmaqqa bermek qarındası jayında ne estidiñ?

1225 — Tüsine almadım, taqsır.

1226 — Kişi jüzdiñ xanı bir qarındasın Qalden Tserenge bermek körinedi ğoy.

1227 — Estimegen äñgimem.

1228 Qudabay şının aytqan. Äbilqayır Orınbor güwbernatorına Jayıqtıñ arğı betinen jayılm bermedi dep renjigeninde, Xıywağa jürgeli turğan Nuralığa «Xıywa xanı arqılı Qalden Tseren jağına qarmaq salıp kör. Äbilmämbetten göri bizge jön qaraytın mümkinşilik tuwmas pa eken... Munday jağday tuwa qalsa qarındasım Qaraşaştı berüwge barın... Äriyne, oris patşası ruqsat etse...» degen. Nuralı bul äñgimeni ayaqtay almağan... Nadiyr şaxtıñ Xıywa xandıñın basqarıp otırğan adamına bul ötinişti jetkizüwdiñ ornına, Nuralı qastasıp qaytqan. Biraq onıñ esesine Neptyuevke jetkizgen. Orınbor güwbernatorınıñ ospaqtap surap otırğanı osı jäyt. Qudabaydıñ bul xabardan ada ekenine sengen Neptyuev:

1229 — Äbilqayırdıñ Joñğar qontayşısına qarındası Qaraşaştı bersem be degen oyı bar ma, joq pa, sonı bil, — dep tapsırdı da qoya berdi.

1230 Neptyuev şatırında bolğanın bilgen soñ Qudabaydı endi Äbilqayır şaqırdı:

1231 — Ne suradı? — dedi ol xatşısınan.

1232 Qudabay bolğan äñgimeni jasırğan joq, bärin aytıp saldı.

1233 — Joñğar xanımen sizdi jaqındaspaqşı. Qalden Tserenge qarındası Qaraşaştı bermek oyı bar körinedi deydi... Sonıñ anıñın bilüwdi buyırdı.

1234 Äbilqayır tunjıray qaldı. Qudabaydıñ Orınbor güwbernatorınıñ tıñşısı ekenin xan biletin. Biraq ol Äbilqayırğa Neptyuev ne surasa da aytıp beremin dep üwädesin bergen. Oğan qanşa sengenmen de keybir qupıyya sının jasırıp qaluwğa tırısatin. Odan tipti qorqatın da. Xatşısın birjolata quwıp jiberüwge, Neptyuevtiñ özine qanday qaqqan qurıp jürgenin Qudabaysız tağı bile almaydı. Biraq Neptyuev Äbilqayırdıñ sının kim arqılı bildi? Bul qupıyya oyın tek balası Nuralığa ğana aytqan joq

pa edi? Sonda qalay bolğanı? Neplyuev, äriyne, xan sırım Nuralıdan estidi. Älde Nuralı basqa birewge aytıp, güwbernator sodan estüwi de mümkün ğoy... Yapırmay, solay bolğay da!

1235 Äbilqayır oylana tüsti. Ol birde köñildenip otırıp báybişesi, aqıldı Bapaydan: «Men ölsem, qay ulım xan boluwğa layıq» dep surağanı bar. Sonda Bapay turıp: «Aysuwaqtı qoysañ — at üstinen turıp siyersiñ; Eralını qoysañ — jawıña künde tiyersiñ, Nuralını qoysañ — mawıtı şapan kiyersiñ», dep jawap bergen. Rasında, osı Bapaydıñ sözi durıs-aw... Biraq Nuralı sol taqtı äkeden özi tartıp almaq pa, qalay?»

1236 Kişi jüzdiñ xanı bop otıruw üşin qazir erlikten ğöri eptilik, aqıldan ğöri ayla kerek. Bunı Äbilqayır jaqsı biledi. Sondıqtan ol Nuralını kinälawdıñ ornına öziniñ aylakerligin körsetpek boldı. Neplyuevke Qalden Tseren tuwralı oyın özi aytadı. Al Neplyuevtiñ bul sırdı Nuralı arqılı bilip qalğanın sezdirmes üşin, Orınbor güwbernatorına burınğı ötinişi özi ölgennen keyin Kişi jüz tağına Nuralını otırğız deydi. Sodan keyin Neplyuev özi şeşsin, kimniñ aq patşağa adal ekenin.

1237 Söytip Qudabayğa Orınbor güwbernatorı Kişi jüz ben Orta jüzdiñ arasındağı qupıyya sırdıñ bäri ayqın boldı. Üşewi de Qudabaydan seziktense de, bäri de oğan öz qupıyyasın aştı.

1238 «Sense — jarılqaydı, seziktense — qorqadı» köpten beri qızıǵıp jürgen, qızıl etin sırtqa tewip, oqtawday bop jarağan kök jorğanı Äbilqayır oğan sıyğa tarttı.

1239 — Astındağı atıñniñ ayağına qan túsken eken, erteñnen bastap ana kök jorğanı min, — dedi xan.

1240 Köñili köterilip, qulpirip ketken Qudabay «bul sıylıq ne üşin?» dep surağan joq. «Bağana Neplyuev şatırınıñ aldında suwday jaña qızıl safyan bılğarı er-toqım jatır edi. Şirkin-ay, kökjorğağa qanday jarasar edi!» dedi işinen.

1241 Orta jüz xanı men sultandarınıñ kelmey ketkenine iştey qattı renjise de, Nelyuev sır bermey, erteñine yağny avguwstiñ jıyırma üşi küni Äbilqayırğa arnalğan ülken qonaqası berdi. Buğan Tasötkel qoynawına jıynalğan qonaqtardıñ bäri şaqırıldı.

1242 Neplyuev aydalağa uzın-uzın stoldar qoyǵızıp dastarqanın sonıñ üstine jaydı. Rossıyya baylıǵın körsetkisi kelgendey, stoldardı qazaqtıñ tabaq-tabaq semiz etteri men üwıljıǵan sarı qımızına, orıstiñ san türli taǵamına lıq toltırdı. Bunda şoşqa etinen basqanıñ bäri bar: qus eti, balıq eti, jemis, tuzdağan kapuwsta, pomıyodor, qıyyar,

eñ ayağı qabıgımen birge pisirilgen kartop ta qoyıldı. Moyındarı uzındı-qısqalı bötelkelerge quyılğan orıstıñ aq arağı, benediiktiyn, liyker, tağı basqa şeteldiñ türli şaraptarı samsap tur.

1243 Qonaqtarı asqa otırmastan burın Neplyuev tağı bir keremet körsetti. Bir batalon soldatın ortadağı alańğa şıǵartıp, jayauw äsker soǵısınıñ neşe aluwan täsilin oynattı. Şabuwl, şeginüw, qolma-qol urıs, mılıqtıñ süyir uşımen jawın tüyrew. Odan keyin eki eskadron salt attı draguwndar qonaqtardı attı äsker urısınıñ qıran-qırlı türlerimen tanıstırdı. Orıs äskeriniñ neşe aluwan at oynatuw, tal şabuw, ordan sekirtüw tärizdi önerlerin burın jaqın jerden körmegen qazaqtıñ aqsaqal, bıy, sultan, batırlarınıñ esteri şıqtı. «Oy, päle!», «Jigitim-aq eken!», «Pa, şirkin, mına kertöbel qalay oyqastaydı!» degen qoşemet dawıstar bükil özen boyın alıp ketti. Körip otırǵandarı äsker oynınan göri soǵısqa uqsañqırap, «Orınbor güwbernatorı osı araǵa bizdi nege jıynap aldı eken» dep, Neplyuevqa küdikpen qarap otırǵan keybir añqaw baylar oyın bitkenşe, «Ey, alla taǵala, öziñ saqta!», «Quday-ay, beker-aq kelgen ekenmin!» — dep, işinen iymanın aytıp, qudayına jalbarınüwmen boldı.

1244 Bul oyındar bitkennen keyin «bälem, zäreleriñdi birjolata alayın!» degendey, öziñiñ soldattarınıñ önerine rızı bolǵan Neplyuev qonaqtarın lager sırtındağı töbege qoyǵan altı zeñbirektiñ qasına alıp bardı. Zeñbirektiñ qalay atılattın körsetpek bop, art jaǵında üreylene topırlap turǵan qalıñ topqa bir qarap qoydı da, «ot beriñder!» dep buyırdı.

1245 Osıdan eki jıl burın Orınbor qalasında «orıs patşasınıñ qol astına kirmek» bop kelgen Äbilmämbet pen Abılayǵa Orınbor komıyssiyyasınıñ bastıǵı bir zeñbirekten bir mıynüwt işinde on ret oq atqızıp jurttı tañ qaldırǵan. Bu jolı Neplyuev altı zeñbirekten birdey eki mıynüwt oq jawdırttı. Altı zeñbirek eki mıynüwtıñ işinde awzınan jalın tögip, jüz jıyırma ret gürs-gürs etti. Aspan awdarılıp jerge tükendey boldı. Bükil sar dalanı titiretken bir qorqınıştı güril biylep ketti. Naǵız aqırzaman tuwǵanday, burın mundaydı estimegen qazaq jılqıları kisiney şıñǵırıp, şılıbırların üzip, er-toqımın bawırına ala, aydalaǵa şaba jöneledi.

1246 Munday güridiñ qan bazarın burın-soñdı körmegen qazaqtıñ «iygi jaqsılarınıñ» köbi-aq «astapıralla, astapıralla!» dep jaǵaların ustap, ıymandarın üyirüwmen boldı. Atıs bitisimen özenge qaray jügirgenderi de bar...

1247 Zeñbirek ünimen jurttıñ zäresin alğanğa mäs bolğan Neplyuev «qazaqtıñ jawıngeri Xıywanıñ bilteli mılığın bir atıp qayta tutatqanşa, bul zeñbirek on ret oq şığara aladı. Osı zeñbirektiñ atqan oğınan bes mıynüwtıñ işinde bir awıl joq boladı, al bir sağattıñ işinde on eki awıldı qurtıp jibere aladı» dedi.

1248 Zeñbirekterdiñ jalın atqan älemdi titiretken gürilin estigen jurt bul sözge kümän keltirmedi. Bul altı zeñbirek türiktermen soğısıp jatqan Rossiyanıñ qazaq jerin otarlawğa äzer bölgen bar qaruwı ekenin bilgen joq. Neplyuevtıñ de qazaq xandarı men Joñğar, Qaraqalpaq uwäkilderin Or bekinisiniñ işinde emes, sırtında qabıldawınıñ da bir sebebi osında edi. Äli qaruw-jarağı şamalı Or bekinisin qonaqtarına körsetkisi kelmedi. İşi tolğan päle eken dep, qur sırtı susınan şoşıy bersin dep oylağan.

1249 Osılay küni burın eñsesin basıp alğan qonaqtarın ertip, general endi dayındalğan stol basına keldi. Neplyuevtıñ oñ jağında Äbilqayır men onıñ küyew balası, Orta jüzdiñ batırı Şaqşaq ruwınan şıqqan Jänibek, sol jağında Joñğar elşileri men Qaraqalpaq batırları otırdı.

1250 Özge üş jüzge tayauw qazaqtıñ ıygi jaqsıları men Neplyuevke erip kelgen orıs ofiytserleri, jaña ğana «soğıs oyınına» qatısқан draguwnder, grenaderler, muwşketerler bastıqtarı özderiniñ şen-şekpenderine qaray stol bastarına ornalastı.

1251 General Neplyuev osınşa jurttıñ dostıq, bitim üşin jıynalğanın, Rossiya eliniñ eñ ulı maqsatı körşiles eldermen tatuw-tätti turuw ekenin ayta kelip, şınığa quyılğan şaraptı eñ aldımın ulı Rossiyanıñ märtebeli äyel patşası Eliyzaveta Petrovnanıñ qurmetine köterüwdi usındı.

1252 — Kimde-kim öziniñ aldındağı şınısına quyılğan zämzäm süwın işpese, — dedi külip, — ol bizdiñ märtebeli aq patşamızdıñ qası.

1253 Bul sözge nanıp qalğan qazaqtıñ key añqaw batır, aqsaqaldarı «täwekel!» dep aldında turğan kişkentay şını ıdıstarğa amalsız qol sozdı.

1254 Biraq bunı işsek käpir bolıp ketemiz dep sazarıp otırıp qalğandar da bar. Osı kezde Neplyuevtıñ özimen birge erip kelgen Orınbor musılmandarınıñ müwftiyi, axuwn Näsipolla molda ornınan türegelip:

1255 — Patşa üşin bul şarafni iyşpağanlar künäğa batadı! — dep jarıyyaladı. Söytti de özi jurt közinşe qolındağı araq quyılğan şınını awzına aparıp, kömeyine töñkere saldı.

1256 Budan keyin eşkim «işpeymın» dey almadı. Barlığı da şımılarnı qoldarına aldı. Birewleri birden juta saldı, birewleri qaqala-şaşala işti. Keybirewleri awzına aparğan bop, bildirmey jerge tökti.

1257 İşip bolğandar jamırasa söylep, külip jattı.

1258 — Uwday ğoy!

1259 — Öñeşimdi örtep jiberdi ğoy ıytıñ!

1260 — Qoy, pälesinen awlaq.

1261 — Molla-ekeñ özi ruqsat etken soñ ğana iştim.

1262 — Öle-ölgenşe körgenim osı ğana bolsın!

1263 — Qatın patşa da, güwbernator da rıyza şıǵar...

1264 Jamırasqan beyşaralar özderi awızdantqan osı araq-şarapqa bir eki jüz jıldan astam uwaqıt ötken kezde, ürim-butaqtarınıñ äbden qanıǵıp alatının qaydan bilsin! Qayran añqaw sorlılar! Endi olar asqa kiristi. Buğan kelgende qazekeñ aq patşanıñ atın atatqan joq. Eki bilekti sıbanıp jiberip, sübeniñ maylı etin asağanda qarap turğan adamnıñ ayızını qanğanday edi. On eki müşesi tügel astawğa salınğan qunannıñ semiz eti, qabırǵası qabırǵa, tösi tös, jiligi jilik küyinde zamatta joq bolıp jatır. Astawlar men tabaqtar äne-mine degenşe dımı qalmaq qayıp jatır. «Ana bir domalaǵına qol jalǵap jiberşi», «älgi bottaşıq degeni osı bolar», «tamaq emes qoy mına jarıqtıǵıñ», «mına bir şöp japıraǵınıñ aşçısı-ay», «bul orıstar ne bolsa sonı tamaq etedi eken-aw», «päle, balıq bolsañ osınday bol, är qabırǵasınıñ özi te bendey ğoy!» degen dawıstar da şıǵıp qaldı. İşilgen qımız, tögilgen şarap.

1265 Bir kezde Neplyuev ornınan taǵı köterildi. Ol rıumkesin joǵarı ustap:

1266 — Al, qurmetti qonaqtar, mına şaraptı Rossıyaya eliniñ şın dosı, Kışı jüzdiñ xanı, ulı Äbilqayır üşin alıp qoyalıq, — dedi.

1267 Stoldıñ bir jaǵında otırğan bir top «Uwra!» dep şuw ete qaldı. Bul draguwn, grenaderler tobı edi.

1268 Bul jolı molla ügit jürgizgen joq. Birewler işti, birewler şınıǵa qolın da tiygizgen joq. Tek är jerden estiler-estilmes küñkil ünder şıǵadı.

1269 — Märtebeñ öse bersin, Äbilqayır!..

- 1270 — Äbilqayır üşin şarap işkenşe, üw işkenim jaqsı emes pe...
- 1271 — Bağı joğarılay bersin xan ıyemizdiñ.
- 1272 — Şañırağı küyrep ortasına tüssin.
- 1273 — Köriñde ökir, köriñde ökirgir Äbilqayır, seniñ älegiñnen künäkär bop kápirdiñ qolınan däm tattıq qoy...
- 1274 — Bayqap söyleñiz, qarıyya birew-mirew estip qalar?
- 1275 — Estip qalarday ne aytım? Ayıbım körmegenimdi körsetti degenim be?.. Şırağım, päle jappay otır... Payğambar jasına kelgende mağan Äbilqayır xannan böten kim munday qurmet körsetken. Budan da abıroyıñ asa bersin, Äbilqayır xan.
- 1276 — Osı qurmettiñ bäri Äbilqayır üşin ğoy.
- 1277 — Şirkinniñ qadiri qalay küşti edi.
- 1278 — Küşti bolmay, bar qazaqtı bir toqtıday körmey arzanğa satıp otırса...
- 1279 — Tek, jayıña otır! Jön-terisin bilmey...
- 1280 Är jerden osınday küñkilder estilip jattı. Biraq kimniñ awzınan ne şıqqanın adam añğarar emes, guw-guw añgime. Äldekim qolına dombıra ap patşanı, güwbernatordı, Äbilqayırdı maqtamaq bop şırqay jöneldi. Biraq ta onıñ üni qızıp alğan ofiyterlerdiñ «Uzaq ömir bersin» dep qosıla salğan äniniñ astında qaldı. Bul änge mas bola bastağan bay men biyler de qosıldı. Arasında müftiydiñ jiñişke aşçı dawsı da estildi.
- 1281 Qonaqtarı osılay özdi-özi boluwğa aynalğanda, Neptyuev Äbilqayırdı stol basınan turğızıp ap, qoltıqtap, say jağalay qıdırıp ketti. Burın da munday qonaqasında eki-üş ret bolğan, şaraptı da qanşa işüwdi biletin xan özin jaqsı ustap keledi.
- 1282 Neptyuev säl qızuwlaw, köñildegi sözün aytıp, xanmen aşıq söyleskisi barday. Biraq güwbernatordıñ bunısı quwlıq ekenin Äbilqayır jaqsı bileği, sol sebepten de ol artıq birdeme aytıp qalmayın dep saqtana tüsti.
- 1283 — Äbilqayır xan, — dedi Neptyuev jurт şuwınan alıstağan kezde, — erteñ keñesimiz bastalmaq. Sizge Joñğar men Qaraqalpaq elşileriniñ közinşe tilekteriñizdi aşıq aytuw qıyın da bolar...— äsirese, ol tilekterimiz öтpey qalıp жүrse...
- 1284 — Iyä, onday da jağday boluwı mümkün... Sondıqtan men sizben oñaşa söyleskim kelip edi.

1285 — Meniñ de.

1286 — Onda tipti jaqsı. Qanday ötinişteriñiz bar? Aytıñız.

1287 — Ötinişim üşew. Aldimenen ekewin aytayın. Ol ekewi qabıldana qalsa, üşinşisiniñ qajeti de bolmas.

1288 — Jaqsı. Birinşi ötinişiniñiz?

1289 — Birden bul ötinişimniñ neden tuwğanın bayandap ötüwge ruqsat etiñiz... Jasratın tügi joq, soñğı kezde meniñ qadirim Kişi jüz eliniñ aldında tömendep baradı. Buğan sebep Orta jüz xanı Äbilmämbettiñ äreketi...

1290 — Qalayşa?

1291 — Äbilmämbet xan: «Äbilqayırğa orıs patşasınıñ järdemi joq» deydi. Söytip meniñ jurtım aldında abıroyımdı tüsirüwde. Al özi Baraqpen, basqa da sultandarmen birigip, Joñğar qontayşısınıñ jağına şıqpaq. Amanat ta bermek. Tek menen qawiptenip munday iske barmay jür. Bile bilseñiz, Äbilmämbet xan, Abılay, Baraq sultandar Rossiya patşalığına qarsı.

1292 — Olar sizdiñ de qasıñız ğoy?

1293 — Kimde-kim Rossiya patşasına qarsı bolsa, ol meniñ de jawım.

1294 — Solay delik. Biraq bul boljawğa senüw qıyın. Öytkeni Äbilmämbet te, Abılay da, Baraq sultan da osıdan eki jıl burın Uwruwsov generaldıñ aldında bastarına quran köterip «Rossiya patşasınıñ qol astına kirdik» dep üwäde bergen joq pa edi?

1295 Bir miñ jetti jüz qırqınşı jılı avguwstıñ jıyırma segizi küni köp kelisim sözderden keyin, Orınbor komıssiyyasınıñ bastığı general-leytenant Vasiyliyy Alekseyeviyç Üwruwsovtıñ aldında «Rossiya qol astına kirdik» dep Orta jüzdiñ xanı Äbilmämbet pen Abılay sultan musılman дәstürimen bastarına quran köterip ant bergen. General-leytenant so jolı ärqaysısına kümis qınaptı qılış tartqan. Sonday qılış Kişi jüzdiñ batırı Buğıbay men Esetke de tapsırılğan. Sol küni «Rossiya patşalığıniñ qol astına kirdik» dep Orta jüzdiñ jüz jıyırma segiz starşınası, al kelesi küni, Kişi jüzdiñ jüz alpıs bes starşınası qoldarına quran ustap kelisimge kelgen.

1296 Orta jüzdiñ xanı men sultandarınıñ Rossiya patşalığıniñ qaramağına kirüwine köp eñbek etken Üwruwsov so jolı Peterbüwrgke böten qızmetke şaqırılıp,

kelesi jılı onıñ ornına Neplyuev kelgen. Qazir Orınbor güwbernatorınıñ aytıp turğanı osı jaǵday.

1297 — Biz köşpeli elmiz ğoy. Anttı qur bos uwäde dep qaraydı qazaqtıñ köp adamı.

1298 — Siz olay qaramaysız ğoy!

1299 — Meniñ jolım bölek.

1300 — Äbilmämbet xan da antın buzğan joq qoy...

1301 — Buzbasa endi buzadı.

1302 — Oǵan qanday дәleliñiz bar?

1303 — Dälelim... Äbilmämbet xan sizdiñ мәjilisiñizge nege kelmey qaldı?..

1304 — Bäse, nege kelmey qaldı?

1305 — Joñǵar uwäkilin şaqırǵanıñızdı bilip, kelmey qaldı. Özi Joñǵar jaǵına şıqqalı jürgendikten ol eldiñ elşileriniñ aldında sizge jolıqqısı kelmedi... Bunım дәlel emes pe?..

1306 — Jaraydı, Äbilmämbet Rossiyya patşalıǵına qarsı delik, — dedi general salqın ünmen, — sonda sizdiñ birinşi tilegiñiz nede bolmaq?

1307 — Rossiyya patşasınıñ jawı — meniñ jawım. Äbilmämbet sekildi jawdı qurtıp, Rossiyya patşasınıñ ayaǵınıñ astına saluw üşin, birinşi ötinişim — maǵan qarüwli üş miñ soldat beriñiz. Miñı orıs, qalǵan eki miñı qalmaq pen başqurt jawıngerlerinen.

1308 Neplyuev buǵan tipti quwanıp qaldı. Äbilqayır men Äbilmämbet xannıñ arasınıñ şın jaman ekenine közi anıq jetti. Bul Rossiyya patşasınıñ bir eldi bir elge, bir xandı bir xanǵa aydap sap, ortasınan payda közdeytin ejelgi sayasatına дәl keletin jäyt edi. Rossiyya äkimderi bir xannıñ upayınan ekinşi xandı küşeytüwdi durıs körmeytin. Birin-biri jeñe almay, ıyt jıǵıs bop alısıp-julısıp jürgenderi olarǵa tiyimdi edi.

1309 Onıñ üstine Äbilqayırǵa üş miñ äsker beretin Orınbor güwbernatorınıñ xali de joq. Orıs patşalıǵı özi ülken soǵıs jürgizip jatqanda, qazaqtıñ xandıq talasına üş miñ äsker qaydan bersin. Biraq ol şuw degennen «bermeymin» demedi.

1310 — Al ekinşi tilegiñiz ne? — dedi Neplyuev, — ne bolsa da ekewin de estiyik...

1311 — Ekinşi tilegim: ortanşı ulım Qojaxmet sizderdiñ qolıñızda amanat bolıp turğalı jeti jıldan asıp baradı. Şeşesi sağındım dep äbden mazamdı alıp jür. Endi Qojaxmetti bosatıp, onıñ ornına kişi ulım Şıñğıstı amanatqa alsañızdar.

1312 — Şıñğıs qay äyeliñizden tüwıp edi?

1313 — Qaraqız xanımnan.

1314 — E... e...

1315 Äbilqayırdıñ ortanşı báybişesinen tuwğan Qojaxmetti jaqsı köretinin, onı özine qırğıy qabaq bola bastağan Jağalbaylı ruwına qarsı paydalanğısı keletinin burın Nuralıdan estigen-di. Bälendey bawırına tartıp özine jaqın ustap körmegen, toqaldan tuwğan Şıñğıstı amanatqa bergenininen — bermegeniniñ özi jaqsı emes pe?

1316 Äbilqayırdıñ tüpki oyların tüsingen Neplyuev endi onıñ ötinişterine tikeley jawap berüwge kiristi.

1317 — Äbilqayır xan, — dedi ol jılı söylegen bop, — Sizdiñ Rossiyya patşasınıñ aldında eñbegiñiz köp. Siz birinşi bop qazaq elin Rossiyyağa bağındıram dep birtalay äreket istediñiz. Sol eñbekteriñiz üşin, jay uwaqıtta bolsa, eki tilegiñizdiñ ekewin de orındar edik. Al qazir bul ötinişteriñdi orındaytın mümkindigimiz joq...

1318 — Qalayşa?

1319 — Qazir Rossiyya ülken soğıs üstinde. Är soldat esepke. Munday jağdayda qazaqtıñ eki xanı birin-biri muqatuw üşin Eliyzaveta Petrovna üş miñ soldat bere almaydı. Äriyne, qazaq dalasında Rossiyyağa jamandıq keltirerdey şın qıyın jağday tuwıp tursa, onda bir säri... Üş miñnan da köp soldat tabuwğa boladı...

1320 Neplyuev aqırğı sözimen Äbilqayırdıñ qomaqtap aytqan sebepterin joqqa şığardı. Bunı uqqan Äbilqayır:

1321 — Bäri tüsinikti, — dedi qabağın säl şıtıp, — al Qojaxmet jayında ne aytasız?

1322 — Bul oylanatın мәsele. Tübi мәртеbeli Rossiyya patşası Eliyzaveta Petrovnağa xat jazuw qajet şığar. Amanattı awıstıruw üşin patşa aғzamniñ uwkazi kerek...

1323 — Solay deñiz.

1324 — Al endi üşinşi tilegiñizdi aytıñız.

1325 Äbilqayır qanşama özin-özi ustağısı kelgenmen de, tamağına tıǵıla qalǵan aşuwın basa almadı.

1326 — Üşinşi tilegim. Köpten beri Qalden Tseren meniñ qarındasım Qaraşaştı surap jür edi, — dedi dawsı sâl qırıldap şıǵıp. — Bizdiñ oyımız Qalden Tserendi öşiktire bermew... Artımda bälendey süyener tiregim bolmaǵandıqtan, Joñǵar qontayşısımen ünemi jawlasa berüwden payda şıqpas deymen. Märtebeli Eliyzaveta Petrovna buǵan qarsı bolmas.

1327 «Ähe, — dedi işinen Neplyuev, — tırnağıñdı sen de körsete bastadıñ ba? Bunıñ: sender meni qoldaǵılarıñ kelmese, men bılay şıǵam, — degen qoqan-loqıñ ğoy... Qarayıq budan ne tabar ekensiñ?».

1328 — Joñǵar taypasımen Birinşi Petr patşanıñ kezinen dostıq bitimimiz bar. Bizben dos elmen dostasamın degeniñ teris emes, — Äbilqayır Neplyuevtiñ keketip, ne şının aytıp turǵanın tüsinbeydi. Jaybaraqat pişinmen generaldıñ betine qarap edi, qatıp qalǵan tas müsin tärizdi, şiykil sarı betiniñ bir tamırı bülk etken joq. Neplyuev sözün jalǵay tüsti, — äytkenmen sâl qoya turalıq, arǵı küngi kelis sözden ne şıǵar eken, sonı kütiñiz. Qız bolsa küyew tabılar...

1329 Äbilqayır bul ötinişimen de eşteñe utpaǵanın sezdi. Ökpeleymin dep bir sıрын aşıp alǵanına özi de ökindi. Söytse de bul oyun Neplyuev Nuralı arqılı burınnan da biletini esine tüsip, «oqası joq, eñ bolmasa meniñ bulardan jasırın isimniñ joq ekenin uqtı ğoy, buǵan da şükir» dep dalbasaladı.

1330 Nuralı tuwralı sözdi endi Neplyuevtiñ özi qozǵadı.

1331 — Özge balalarıñızǵa qaraǵanda, Nuralı qazirgi jaǵdaydı anaǵurlım jaqsı tüsinedi, — dedi general. — Siz ol tuwralı burınǵı pikiriñizdemisiz?

1332 Äbilqayırdıñ zıǵırdanı qaynadı. Nuralı tuwralı äkesinen burın Neplyuevtiñ söz qozǵawı onıñ küdiginiñ durıs ekenin anıqtadı. Sonda da sır bermey:

1333 — Nuralı meniñ tiregim, meniñ isimniñ jalǵawşısı, — dedi. — Ol tuwralı oyımdı özgertpeymen.

1334 Neplyuev te Nuralınıñ äkesi jayında aqpar berip jüretinin Äbilqayırdıñ biletinin tüsindi. Biraq onıñ sözün bölgen joq. Xan sâl oylandı da:

1335 — Jaman aytpay jaqsı joq, men alda-jalda qaza taba qalsam, aq patşadan jalğız tilegim: meniñ ornıma Kişi jüzdiñ xanı etip Nuralını bekitsin.

1336 — Bul tilegiñizdi patşa aғzam maquldar deymin, — Neptyuevtiñ lıp etip köne qalğanına Äbilqayır iştey qattı renjidi. «Osı ıytter meniñ tez ölgenimdi kütip jür me, qalay?» Neptyuev te öziñiñ tım tez jawap bergenin sezdi. Ol külip:

1337 — Biraq, siz äli uzaq jasaysız. Nuralı qanşa jaqsı bolğanımen sizdiñ joliñız bölek. Rossıya öziñiñ adal dostarınan ayrılğısı kelmeydi.

1338 Neptyuevtiñ bul sözdi sayasat üşin aytıp kele jatqanın tüsinip tursa da, xan köñili köterilip qaldı. Jılı sözge kim jibimesin:

1339 — İyä, Nuralı jaqsı xan boluwı mümkün...

1340 — Nuralınıñ tağı bir artıqşılığı — ol Qaraqalpaq elimen jaqsı. Tipti bir ret qaraqalpaqtardı öziñiz şappaqsı bolğanıñızda olarğa araşa tüsipti. Nuralını qaraqalpaqtar sıylaydı. Al bizge qazir olardıñ Rossıya qol astına kirgeni şart. Öytkeni, Xıywanı Rossıyağa qaratuw üşin, orta joldağı Qaraqalpaq jerinen ötüwimiz kerek.

1341 — Söz joq, qaraqalpaqtardı Rossıyağa qaratuwda Nuralı taptırmaytın adam. Al biraq Xıywa tuwralı onıñ öz oyı bar... Nuralı jaqında Xıywanı qayttı. Ondağı bar jağdaydı közimden körip keldi. Eger mağan äsker berseñder, özim barıp Xıywanı Nadiyr şaxtıñ qoyğan adamınan tartıp alaman deydi.

1342 «Äbilqayır quwlıqpen orıs äskerlerin tağı qolına tüsirgisi kelip tur-aw» dep tujırğan Neptyuev; — Qanday äskerdi aytadı Nuralı sultan? — dedi eleñ etip.

1343 — Äñgime qazaq äskerleri jayında. Xıywağa orıs äskerin engizüwdiñ keregi joq. Dinşil jurt, käpir äskeri keldi dep, bükil xalqı bop qarsı turuwı mümkün. Al qazaq jawıngerleri olarğa öz qosındarınan birdey. Xıywanı bizdiñ babalarımız burın da talay alğan. Äriyne, basıp kirgen Qızılbas eliniñ patşası Nadiyr şaxtan köri qazaq sultanı Nuralını jergilikti el quşağın jaya qarsı aladı.

1344 — Bul eske alatın jäyt eken, — dedi Neptyuev oylana, — biraq дәl qazir Nadiyr şaxqa qarsı soğıs aşuw mümkün be? Rossıya jetti jıldan beri Türkiyyamen soğısıp jatır. Azov töñireginde jeñgenmen, Oçakovonı alğanmen, biz äli türikterdi müldem tize büktirgen joqpız. Onıñ üstine Persiyyamen soğıs aşsaq...

1345 — Sizder emes. Xıywadağı Nadiyr şax äskerimen biz soğısamız ğoy. «Nadiyr şax tuwralı äñgimeni bul nege bastadı, dep oyladı Neplyuev, — bizdi tağı bir ülken soğısqa arandatpaq qoy. Söytip lay suwğa qarmaq sap, payda tappaq...»

1346 — «Biz» degeniñiz kim? Kişi jüz xandıñın aytasız ba? Älde siz, Äbilqayır mırza, Kişi jüzdiñ Rossıyya qol astındağı el ekenin bilmeysiz be? Siz bilmegenmen muni Nadiyr şax jaqsı tüsinedi ğoy. Xıywa men Ürgenişti alğan Nadiyr şax endi qazaq jerine kirmek bolğanda, kim toqtatıp edi onı? Siz be? Älde Ulı Rossıyya patşası ma? Joq, munday elmen qazır soğıs aşuwdiñ qajeti bolmas. Al soğıs aş qalar jağday tuwsa, buğan Peterbüwrğtıñ ruqsatı kerek. Onsız qıymıldawğa qaqımız joq.

1347 Äbilqayır aqırın basın ıyzedi, Rossıyya qol astına enip, Joñğardan aman qalğanı üşin, Äbilqayır öziniñ biyligin qurban etti. Endi ol burınğıday qalağan uwaqıtında saw etip Xıywa qaqqasınıñ aldına bara almaydı. Oğan Rossıyya patşasınıñ ruqsatı kerek! İyä, munday bağıništılıqqa bolaşaq urpaqtarı qalay qarar eken?

1348 — Jön eken aytqanıñız, güwbernator mırza, — dedi Äbilqayır sır bermey — Peterbüwrğ ne aytadı, somı küteyik. Nadiyr şaxtıñ äskeri Xıywanı bugün-erteñ tastap ketkeli turğan joq qoy. Äli üwaqıt bar...

1349 Neplyuev Äbilqayırdıñ köñili jüdep qalğanın bilse de, onı jubatqısı kelmedi. «Qanşa degenmen de bizge bağıništı adam ğoy. Bäribir, bugün bolmasa, erteñ osılay söylesüwge tuwra keledi, eti üyrene bersin» dedi general işinen.

1350 — Birimizben birimiz uğınısıp alğanımız qanday jaqsı boldı, — dedi Neplyuev, qaltasınan şinjırlı altın sağatın alıp. — Biraz uwaqıt bolıp qalıptı. Qalğan şaruwanı erteñ keñeste talqılargız. Qaytalıq. Äli mağan Jänibek mırzamen de aqıldasuw kerek.

1351 Äbilqayır buğan eleñ ete qaldı, biraq ündegen joq.

1352 Arğınıñ bir tarawı Şaqşaqtan şıqqan Qoşqarılı Jänibek «Aqtaban şubırındı» bastalıp, Abılaydıñ atağı üş jüzge tarağanğa şeyin, Orta jüzdiñ ıqpaldı, eñ äygili adamınıñ biri edi. Äbilqayırdıñ qarındasına üylengennen beri, ol Kişi jüz xanınıñ oñ qolına aynalğan, Kişi jüz xanına Orta jüzdiñ de key ruwlarınıñ bağınuwına köptegen sebebi tiygen. Eger Äbilqayırdan dabıl şıqsa, äskerin ertip eñ aldımennen xan ordasına jetip keletin osı Jänibek. Sonday qılıqtıñ biri bir miñ jeti jüz otız segizinşi jılı bolğan. «Aqtaban şubırındıdan» burın-aq Jayıq pen Edil arasındağı jer üşin talasıp kelgen Edil

qalmaqtarı Kişi jüzdiñ Joñğar äskerinen küyrep Rossiyya patşalıǵınıñ qanatınıñ astına äli kire almay jürgen şaǵında, awlın şawıp maldarın aydap äketip, maza bermegen. Jayıqtıñ arǵı betinen jayılm ber degen Äbilqayırǵa Edil qalmaqtarınıñ sol kezdegi xanı Donduwk Omba «äli öz jeriñnen ayırılıp qalma» dep jawap qayırǵan. Äbilqayır «jılannıñ üş kesse de kesertkelik äli bar, Qalden Tserenge küşim jetpese de, däl saǵan küşim jeter, Donduwk Omba» dep jıyırma eki miñ soyılmen eki qol bolıp Edil boyındaǵı qalmaqtarǵa qarsı attanǵan. Sonıñ bir qolın, on miñ sarbazdan qurılǵan Orta jüz äskerin osı Jänibek batır basqarıp barǵan. Äbilqayırdıñ osı eki qolı Edil jaǵasındaǵı Qızıljar degen jerde Qalmaq äskerimen kezdesken. Qazaqtardıñ kele jatqanına xabarsız otırǵan Qalmaq äskerin Äbilqayır men Jänibek osı jolı qan-josa etip jeñgen. Köp awıldarın şawıp, mal-mülkin talap, eki miñ şañıraǵın özderimen birge aydap äkelgen. Bul qorlıqqa şıday almaǵan Donduwk Omba ile-şala qol jıynap, bir miñ jeti jüz qırqınşı jılı jıyırma miñ äskermen qazaq dalasına attanbaq bop turǵanda, Baldan Norbiydiñ äkesine istegen opasızdıǵınıñ kesirinen bul jorıq bolmay qalǵan. Sonan keyin Orınbor ekspediysiyasınıñ bastıǵı general-leytenant Uwruwsov eki eldiñ xandarın şaqırıp alıp, kek aluw мәselesin toqtatqan, Biraq qaramaǵındaǵı elderdiñ tatuw-tätti turuwin közdemeytin patşa sayasatın mıqtı ustanǵan Orınbor güwbernatorları Kişi jüz ben Edil boyındaǵı qalmaqtardıñ xandarın tübegeyli kelisimge keltirmegen. Keyde aralarına şoq tastap ta qoyatın. Osınday jaǵdayda Äbilqayır ünemi Jänibekke arqa süyewşi edi.

1353 Jänibek batırdıñ qazaq ruwlarınıñ Rossiyya patşalıǵınıñ qol astına kirüwinde de eñbegi bar. Ol basqa xan, sultandar sıyyaqtı Rossiyya men Joñğar arasında awıtqımay, bastan ayaq Rossiyyaǵa qosıluw jaǵında bolǵan adam. Sondıqtan Orınbor komıyssiyyasınıñ eki birdey bastıǵı, aldımın belgilengen Üwruwsov ta, keyin onıñ ornına kelgen Neplyuev te «Jänibek batırdıñ abıroyı qazaq eline eşbir xannan kem emes» dep, onımen ünemi sanasıp otıratın. Ekewi de Anna Iyoannovnadın Jänibek batırǵa, Rossiyya patşasınıñ buratana ulttardan şıqqan eñbegi siñgen äskeriy adamdarına beriletin tarxan ataǵın suraǵan. Bunı Äbilqayır da qoldaǵan.

1354 Jänibektiñ köpten añsap kütken sol ataǵı jaylı patşa uwkazı keşe ğana kelip edi. Bunı äzirşe Neplyuevtın basqa jan bilmeydi. Ol bul uwkazdı güwbernator keñesi bitkennen keyin qonaqtarın taǵı jıynap, solardıñ közinşe oqımaq, adal qızmet isteytin adamdı Rossiyya patşası qalay joǵarı baǵalaytının aytıp, maqtap ötpek.

1355 Jänibektiñ atı atalğan şaqta Äbilqayırdıñ äldenege sekem alğanın añğarıp qalğan Neptyuev: — Jänibek batırdı men sizdiñ jekjatyñız ğana emes, odaqtas dosıñız dep qadirleymin, — dedi.

1356 — Oğan şek keltirmeñiz.

1357 — Orta jüzdiñ xanı Äbilmämbet pen Abılay sultan kele jatıp, keyin qayıp ketti. Al Orta jüzden kelgen basqa aqsaqal bıy, batırlar köp. Birew solardı basqarmasa, bizdiñ keñesimiz Orta jüzdiñ pikirinsiz ötedi. Munday мәјiliske olardıñ qatısқанı jön.

1358 — Älbette.

1359 — Onıñ üstine Joñğar elşileri Orta jüz öz tağdırın Äbilmämbet pen Abılaysız da şeşe alatının körsin.

1360 — Durıs aytasız, general mırza, — dedi bul şeşimge quwanıp qalğan Äbilqayıp, — meniñ de aytıp jürgenim osı ğoy. Orta jüzdiñ tağdırın tek Äbilmämbetke berip qoyuğa bolmaydı. Jas bolsa da qazır biylik Abılayğa köşip bara jatқан sekildi...

1361 Bul jolı Neptyuev pen Äbilqayırdıñ oyı bir jerden şıqtı. Orta jüz eliniñ işinen Äbilmämbet pen Abılayğa qarsı qoyuğa jaraytın bir adam bolsa — ol Şaqşaq Qoşqarulı Jänibek batır.

1362 Äbilqayıp men Neptyuev stol basına qayta kelgende, jurt azan-qazan eken. Xan men general joq dep, eşkim kütip otırmaptı. Araq, şarapqa toyğanı mas bop, kögal üstinde qorıldap uyıqtap jatır. Köpşiligi araq aralastırğan sarı qımızğa lıqıyya toyıp ap, şeke tamırları bilewdey bop japandı jalpağınan basıp, guw-guw etedi. Orıs ofiytserleri de esesin jibermegen tärizdi. Orıspın, qazaqpın demey, birin-biri quşaqtap, äldeneni aytıp, qarqıldap külisedi...

1363 Jurttiñ munday küyin körgen Neptyuev qonaqtarın dastarқан basına budan arı ustawğa qorıqtı. Mas bolıp qalğan birewi äldeqalay şataq şığarmay turğanında, bul jıyındı der kezinde taratuwdı jön kördi.

1364 Ol araq tolı bokalın qolına alıp:

1365 — Qurmetti qonaqtarım, men soñğı tostı sizderdiñ qurmetteriñizge işemin, — dedi. Sosın ülken bokaldağı araqtı ayağına deyin qağıp saldı. «Bravo! Bravo!» degen ofiytserlerdiñ ayqayı estildi. — Kelgenderiñe köp raqmet! Bügingi bas qosuwımız osimen bitsin. Tañerteñ sağıt onda resmiy мәјilisimiz bastaladı.

1366 — Köp raqmet!

1367 — Köp jasa, general mırza!

1368 — Bir bas qosıp qaldıq qoy... — degen sözdermen jurt opır-topır türegelip, taray bastadı...

1369 Jıyırma üşinşi avguwst küni bastalğan mäjilis jetinşi sentyabrge deyin sozıldı. Joñğar elşileri qatınasıp otırğandıqtan, eñ kürdeli мәsele Rossiyya qol astına qazaq eliniñ kirgendigin Joñğar xandıǵınıñ moyındawı edi. Sol sebepten keñestiñ biraz küni Rossiyya, Joñğarıyya jäne Qazaq eli arasında qanday baylanıstar, kelisimler bolatının anıqtawǵa ketti. Rossiyya patşasınıñ ökilderi Joñğar elşileriniñ qazaq jerine ne üşin kelgenderin, qanday talap qoyatındarın bilgisi keldi. Oǵan Koşka men Buruwn:

1370 — Qazaq eli bizdiñ Qıtaymen uzaq uwaqıttar boyı soǵısıp jatqanımızdı paydalanıp, talay şaptı. Sol üşin biz olardıñ köp jerin basıp aldıq. Qazaq eli endi bizge salıq tölewge, amanat berüwge tiyisti, — degen pikir ayttı.

1371 Oǵan Neptyuev:

1372 — Bizdiñ qol astımızdaǵı eldiñ böten jurtqa salıq tölewi ne amanat berüwi Rossiyya iymperiyyasınıñ zañına qayşı keledi, — degen jawap qayırdı.

1373 — Bizdiñ qastarımız aramızǵa qanday ot jaqsa da, qazaq eli qolına quran alıp, Ulı Rossiyya patşasına bergен antında turadı, — desti Orta жүз ben Kişi жүзdiñ atınan söylegen Äbilqayır men Jänibek, — Rossiyyamen mäñgi birgemiz. Al Joñğar elin şapsaq, ol ğasırlar boyı bitpey kele jatqan aramızdaǵı urıstıñ jalǵası edi. Eger Joñğar eli bizge tınıştıq beretin bolsa, biz de olarǵa qol kötermewge, ulı мәртеbeli güwbneratordiñ aldında uwäde etemiz.

1374 — Qazaq xandarı jaratılǵalı uwädelerin orındap körgen joq, — dedi Joñğar elşileri, — bul biz talay estigen kökek äni, antın erteñ-aq buzadı.

1375 — Bul jolı olardıñ antın buzbaytınına biz kepilmiz, — dedi Neptyuev.

1376 — Olay bolsa, bizdiñ ulı qontayşımız Qalden Tserenge elşi jiberiñder, — dedi Koşka men Buruwn, — qalğan kelisim sözdi sonda bitirelik...

1377 Oslay kelisti, biraq Joñğar elşileri birden жүrip ketpedi. Olar üş жүзdiñ aqsaqal biyi, batırı qoldarına quran ustap: «Rossiyya qol astına kirdik» dep guwbnerator aldında ant bergenin közderimen kördi. «İygi jaqsılarǵa» raqmet aytıp, äsirese Ulı жүзdiñ

başlılarına rıyzaılığın bildirip söylegen Neptyuevtiñ sözün estidi. Bul Joñğarlarğa qattı battı. Öytkeni Jetisüw olar üşin Joñğar qontayşısı basıp alğan ölke bop sanalatın. Ulı jüz bul kezge deyin qontayşısına salıq tölep, amanatın berip kelgen.

1378 Orıs patşasınıñ qazaq jerine işkerilep kire bastağanın körgen Joñğar elşileri, özderimen odaqtas Qaraqalpaq batırların ertip, dım bitire almay, elderine qaytıp ketti.

1379 Bular ketkennen keyin Neptyuev tağı eki мәsele qaradı, biri Orta jüz ben Kişi jüz xandarınıñ arasındağı qayşılıq bolsa, ekinşi Edil qalmaqtarı men qazaq eliniñ arasındağı öşpey kele jatqan qastıq edi.

1380 Qazaq xandarınıñ özara jaw boluwı Rossıyağa qanşama tiyimdi bolğanımenen de, Äbilqayırdı birjolata şoşıtıp almayın dep, Neptyuev oğan «qanday qiyın isti bolsa da tatuwlıqpen şeşüwge tırıs» dep aqıl berdi. Onıñ üstine Äbilqayırğa öz qaramağındağı orıs qaraşekpenderimen jaqınaraq otıruw üşin, Elek pen Berdi özenderiniñ boyında köşip jürüwge ruqsat etti. Bul soñınan qazaq eline degen ülken jaqsılıq bop tabıldı. Osı arada Kişi jüzdiñ eñ alğaşqı eginşi jurtı payda boldı. Al xannıñ özine «orıs bekinisteriniñ qaysısına bolsa da kirip jürüwge eriktisiñ» dedi. Sonday-aq Kişi jüzdiñ xanın qazınanıñ astığınan qamtamasız etüwdi orıs äkimşiligi öz mindetine aldı. Neptyuev osı bolmaşı istiñ bärin patşa aғzamınıñ Äbilqayırğa erekşe körsetken qurmeti dep uғındırdı. Bunıñ bäri jılağan balanıñ qolına bir üzim nan ustatqanmen birdey, Orınbor güwbernatorınıñ şıғarıp salma sayasatı ekenin Äbilqayır tüninse de, qarsı eşteñe ayta almadı.

1381 Edil qalmaqtarı men qazaq eliniñ talasın da Neptyuev oñay şeşti. Dostastırıp, birimen biri qarım-qatınasın jöndep, el bop aralasıp turatın kelisimge keltirüwdiñ ornına, «Edil qalmaqtarı, sen Jayıqtıñ bergi betine ötpe, al qazaq eli, sen Jayıqtıñ arğı jaғasına şıqpa» dep ükim ayttı. «Tutqındarımızdı qaytarıp bersin» degen Edil qalmaqtarınıñ ötinişine, Jänibek: «olardı qaytaruw mümkin emes, biz sol jılı-aq qalmaq tutqındarın Xıywa, Buxar bazarlarına satıp jibergenbiz» — degennen keyin, Neptyuev bul мәseleni soñınan qaramaq boldı. Osılay tınımdı eşteñe öndire almağan Edil qalmaqtarınıñ elşisi de iştey tınıp eline jürip ketti.

1382 Bul мәjiliste tikeley öz basına olja tapqan tek Jänibek boldı.

1383 Kelisim söz qızuw jürip jatqan kezde, qalt etken bir üziliste Neplyuev qonaqtardıñ bastı adamdarın öziniñ şatırına jıynap, qazaqtıñ, qalmaqtıñ, başqurttıñ sultandarı men batırlarınıñ aldında tamaşa bir şabıttı ünmen Eliyzaveta Petrovnanıñ uwkazın oqıp şıqtı.

1384 Bul uwkazda patşa aǵzamǵa körsetken adal qızmeti üşin Jänibekke qırǵız-qazaq xalqınıñ birinşi tarxanı degen ataq berildi. (Bul Rossıyyadaǵı feldmarşal дәrejesimen teñ edi). Eger patşa aǵzamǵa adal qızmet istese, tarxan ataǵı onıñ balalarına, urpaqtarına deyin mıyras etiledi delingen.

1385 Uwkazdı oqıp şıqqannan keyin jaña tarxannıñ qurmetine baraban soǵılıp, zeñbirekterden salyut berildi.

1386 Qoşamet körsetken jurt güwildesip ketti.

1387 — Uwa, Şaqşaq, atıñ bāygeden keldi!

1388 — Dañqıñ asa bersin, Jänibek!

1389 — Tarxan degeni xan degeni me eken? Qaradan da xan şıǵadı eken-aw!

1390 — Şap awılǵa, süyinşi sura!

1391 — Uwa, Arǵın atam, bir köterdiñ ğoy aruwaǵımdı! — desip, bükil dala şuwǵa tolıp ketti.

1392 Tarxan? Bul qay xalıqtıñ tilindegi söz. Dәrejesi qanday bolmaq? Jänibekke bul attı suraǵalı qaşan! Patşa aǵzam uwkazın äne berem, mine berem dep, Jänibektiñ aldına onı qızıl tülkiniñ quyrıǵınday bulañdattı da qoydı. Aqırı berdi-aw äytewir. Burın özi tilektes bop jürgen Äbilqayırdıñ qıyyalı qazır alay-tüley. Bul ne? Qızǵanşaqtıq, älde köre almastıq pa? Aǵayındı eki adam bāygege at qosıp, aǵasınıñ atı kelse, qızǵanşaq bolsa, inisiniñ janı küyinedi. Bu da sonday birdeñe... Äytpese Äbilqayırǵa Jänibekten jaqın kim bar? Tuwǵan balaları da xanǵa budan artıq jaqsılıq oylaǵan emes.

1393 Jänibekke tarxan atı berilgende şattanǵandarı köp, janına qızǵanı şoǵı tüsip, kündestik sezim biylegender de az emes. Ondaylar qur külgen, quwanǵan boladı. Biraq, közderinde ızǵar, erinderinde kekesin izi bayqaladı.

1394 Al, Neplyuevtiñ öz esebi özinde, «Bala sekildi, bulardıñ quwanuwı da, renjüwi de op-oñay. Munday eldi basqaruw qıyınğa tüspeydi. Eger birewdi mert etkiñ kelse, özgeden onıñ дәrejesin joғarı kötere qoysañ bolғanı».

1395 ... Jalpı kelissözder bitip, qonaqtar tarqardan bir kün burın Neplyuev Qudabaydı taғı şaqırdı.

1396 — Äbilqayır xan köpten beri Sırdarıyanıñ etegindegi qulap qalğan köne qala Jankenti qaytadan jöndewdi surap jürgenin bilesiñ be? — dedi.

1397 — Bilem...

1398 — Ne üşin ekenin de bilesiñ be?

1399 — Mümkün Joñғarға tayauw turғısı keletin şıғar.

1400 Quw tilmaş osılay dep güwbernatordıñ betine külimsirey qaradı. Güwbernatormen soñğı kezderde jiyi kezdesip jürgen tilmaş Neplyuevtiñ ızғarlı türine de, orınsız ayqayına da üyrenip alğan-dı.

1401 Neplyuev öz oyın onan arı sabaqtadı.

1402 — Ol küyrep qalğan qalanı qayta turғızuw üşin, qanşa qarjı kerek ekenin bilüwge geodeziyster jiberüwge tiyistimiz. Jaqında xan ordasına praporşçıyk-geodeziyst Iylya Müwraviyn baradı. — Neplyuev Qudabayға tüksiye qaradı. — Onıñ qızmeti tek köne qalanıñ ornın zerttew ғana bolmaydı. Bar xabardı soğan jetkizip turasıñ...

1403 — Qup, taqsır, senimiñizdi aqtawға barın.

1404 — Äbilqayır Müwraviyndi özine patşa ükimetiniñ atınan kelgen keñesşi dep sanaydı. Solay dep onımen kelisilgen. — General külimsiregen boldı. — Keñesşi tilmaş emes, xannıñ işinde ne jatqanın da bilip turuwға mindetti. Al osı praporşçıyk barğanşa onıñ mindeti sağan jükteledi...

1405 Neplyuevtiñ özine senbey Müwraviyndi jiberip otırғанına iştey narazı bolıp qalğan Qudabay: — Ol mindetti men burın da atqarıp kele jatqan joq pa edim? — dedi tömen qarap. — Jäne jaman da atqarmağan sekildi edim.

1406 Neplyuev öz tiñşısınıñ köñilin taqa jüdetkisi kelmedi.

1407 — Sen jaman jumıs istep jürgen joqsıñ. Adal eñbegiñ üşin дәrejeden de qur qalmasıñ... Praporşçıyktan sağan keler zıyyan joq. Bar!

1408 — Qup, taqsır.

1409 Jartı sağattan keyin Qudabay Äbilqayırdan köpten beri qolı jetpey jürgen suwsar bōrik pen oqalı şapan kiydi. Biraq xan odan jaqında öziniñ Ordasına Jankentti tekserüwge praporşçıyk Müwrawıyn keletinin, al onıñ negizgi qızmeti xandı añduw ekenin bildi. Al sol küni tünde Neplyuev Peterbüwrgke, sırtqı ister kollegiyyasına: «Äbilqayır tuwğan balasın amanatqa berip otırıp, Rossiyyağa qarsı şığa almaydı, biraq oğan senüwge de bolmaydı, öytkeni ol eki jüzdi jäne tākappar adam» dep xat jazdı.

1410 ... Al bul kezde Äbilqayırdıñ orıs patşasınıñ aldında tek özim ğana adal bolıp körinsem degen sayasatınıñ arqasında, Rossiyya äkimderine ökpelegen Orta jüz xanı Äbilmämbet Türkistan şaharı men onıñ töñiregindegi Qarnaq, Süwkent, Sawran, Sığanaq sekildi tağı otız eki qalanı qaytarıp berem degen Joñğar qontayşısınıñ sözine senip, bir miñ jetti jüz qırırq ekinşi jılı Boqırawdıñ basında Qalden Tserenge amanat etip, öziniñ kişi balası äbilfeyizdi jiberdi. Keşegi jawına bas ıygen bul qılığın ol bir jağınan, osı kezde Joñğar qontayşısınıñ qolına tutqınğa tūsken Abılay sultandı bosatıp aluw üşin istegen bop körindi.

1411 Burın özine qarsı kep, är basqan adımın añdıp otırğan Orta jüz xanınıñ öz jağına şığatın qulqının sezgen Qalden Tseren qırırq besinşi jılı orıs bekinisteri men qazaq jeriniñ irgelerine jıyırma miñ qarüwli äskeri men jol saluwğa arnalğan jetti miñday adamın äkep qoydı. Bunıñ bäri bugün bolmasa, erteñ qazaq jeriniñ däl ortasına basıp kirüwdiñ dayındığı edi. Ülken ayqas bastalğanşa olar jaqın turğan qazaq awıldarın dūrkin-dūrkin şawıp, mazasın ala berdi.

1412 Munday qıyın jağdayda Orınbor äkimderiniñ aldında eki türli mindet turdı. Biri, osı uwaqıtqa deyin qazaq dalasınan jırıp alğan jerlerin, salğan bekinisterin saqtap qaluw bolsa, ekinşisi, qazaq dalasına Joñğar äskerin kirgizbew.

1413 Bunımen qatar Orınbor güwbernatorı Kişi jüzdiñ eline Jayıq özeniniñ arğı betine mal jayudı toqtatuwdı buyırdı, Jayıq pen Edildiñ ortasında burınnan köşip jürgen keybir ruwlar endi bul aranı tastap, Jayıqtıñ bergi betine quwıp şığarılsın dedi. Al buğan qazaq awıldarı könbeytindey niyet körsetse, osı mañdağı kazaq-orıstardıñ qaruwlı küşteriniñ bas qolbaşşısı podpolkovnyk Rtişşevke qalmaqtıñ qarüwli äskerlerin qazaqtarğa qarsı qoldanuwına ruqsat etildi. Jäne qalmaqtarğa qazaqtardan talap alğan mal-mülük, tartıp alğan jeriniñ bäri özderiniñ qaramağında qalatın ayttı. Al bunday şaralarğa könbey qarsılıq isteytin qazaq awıldarınıñ başşılarnı, senat öziniñ bir miñ jetti

jüz qırırq törtinşi jilği besinşi marttağı uwkazı boyınşa «ustap alıp, Orınbordağı Rogovıyk, Sibirdegi Nerçiyanskiyydiñ kumis şıǵaratın zavodtarına jer awdarılısın» dep jarlıq etti. Bul şara az bolǵanday, bir miñ jeti jüz qırırq jetinşi jılı Sırtqı ister kollegiyyası qazaq eli Jayıq özeniniñ oñ jaǵına maldarın aydamas üşin, bul özenniñ sol jaǵası Kaspiyy teñizine deyin küzdi küni örtelsin dep buyırdı. Bunımen qatar orıs bekinisterin qazaq erewilşilerinen saqtaw üşin qazaq jerine qarüwlı äsker şıǵaruwǵa uwkaz berdi. Bul uwkaz boyınşa, qarüwlı äsker qızmetin Jayıq boyınıñ kazak-orıstarına mindettedi. Olarǵa qazaqtardıñ jılqıların ğana aydap aluw emes, özderin de tutqın etip, jer awdaruwǵa ruqsat etildi. «Şaş al dese bas alatın» kazak-orıstar endi oylarına kelgenin istewge erkindik aldı.

1414 Munday jaǵday tek qana Jayıq boyında emes, Sibir güwbernatorınıñ qaramaǵındağı qazaqtarǵa da qarsı paydalanuwǵa buyırıldı.

1415 Bul qısım jalǵız qazaq kedeylerine ğana emes, jaqında ğana kep, jaña jerge qonıs tepken orıs şaruwalarına da tüsti. Patşa qanawına şıday almaǵan buqara arasında Püwgaçev bastaǵan köterilis belgi bere bastadı. Buǵan qazaq, başqurt sekildi ulttıardıñ kedey to bı da qosıldı.

1416 Neplıyuev qazaq eli men patşa ükimetiniñ arasındağı qırǵıy-qabaqtıqtı bäsenedetüwdiñ bir aylası bitim söz jürgizüwmen qatar, qazaq dalasımen sawda-sattıqtı keñeyte tüsüwde dep oyladı. Ol, tipti, bir miñ jeti jüz qırırq jetinşi jılı Sırtqı ister kollegiyyasına bergen raportında: «Bul xalıqtı qur qorqıtüwmen ğana emes, köbirek sawda-sattıq sekildi jaqsılıq ister arqılı da baǵındıruw jolın oylawımız kerek» dep jazdı. Eger buǵan qazaq eli könbeytin bolsa, olardı küşpen baǵındıruw üşin, özine jäne Oyl jolındağı äskerdiñ bastıǵı general-mayor Ştokmanǵa Jayıq qazaq-orıstarınan eki miñ, Orınbor men Or bekinisterindegi äskerden bes miñ soldat berilüwin suraǵan. Tübi bul äsker az bola qalsa, taǵı qalmaq, başqurt, şoqınǵan tatarlar men meşerler sekildi Rossıyqa patşalıǵına baǵınıştı buratana ulttıardan on miñǵa tarta qaruwlı adam qosılısın degen. Äriyne, osınşama äskerdi Neplıyuev nege surap otırǵanı Sırtqı ister kollegiyyasına da ayqın edi.

1417 Osınday jaǵdayda qazaq eliniñ öz täwelsizdigin saqtap qaluwı ekitalay şaruwa.

1418 Bir jaǵınan jıyırma miñ äskerin jalaqtatıp joñǵar qontayşısı Qalden Tseren, ekinşi jaǵınan däl osınday äskerin qazaq jerine kirgize bastaǵan orıs patşası. Jan

alqımğa endi keldi. Xan men sultandar özderiniñ jolın tawıp jattı: biri orıs patşasına qızmetke kirdi, biri Joñğar qontayşısımen awız jalaspaq boldı. Al qara xalıq şe? Jerinen, bostandıǵınan ayrıluwğa jaqın qalǵanın sezip, jantalastı.

1419 Orıs patşası arqılı «jumaq ornatam» degen Äbilqayırdan da, Joñğar qontayşısı arqılı tınıştıq äkelem, atameken Türkistaniñdı qaytıp äperem degen Äbilmämbetten de xalıq süwıyy bastadı. Bilegin sıbanıp jiberip, ol endi batır jigitteriniñ soñına erdi. Orıs patşası saldırǵan bekinisterdi şaptı, kerüwenderin tonadı, patşa soldatınıñ qolınan bir şaruwa ölse, onıñ qunın eki ese qaytaruwğa tırıstı. Osılay Kişi jüzdiñ köp ruwları atqa qonsa, Orta jüzdiñ jigitteri de bos qalmadı. Äbilmämbet xannan köri, endi olar öz aralarından şıqqan Bayan, Malaysarı, Bögenbay, Buqarbay, Oljabay, Elşibek sekildi batırlarınıñ jasaǵı bop, tus-tustan Joñğar qontayşısınıñ üstemdigine qarsı şıqtı.

1420 Orıs patşalıǵınan ne äsker, ne Jayıqtıñ arǵı betinen jaylı qonıs, ne amanatqa bergен balası Qojaxmetti qaytıp ala almaǵan Äbilqayır öziñiñ qadiriñiñ şın tüse bastaǵanın endi ayqın sezindi. Bul Äbilqayırdıñ emes, Orınbor güwbernatorı Neplıyevtiñ qatesi edi. Äbilqayır qazaq elin Rossiyyaǵa qosuw jolındaǵı alǵaşqı qayratkerleriniñ eñ tabandısı ekeni dawsız bolatın, el közinde onıñ qadirin kötere bilüw kerek edi.

1421 Soñınan ergen jurtınıñ özinen alıstay bastaǵanın uqqan Äbilqayır qattı sastı. Birese qaramaǵındaǵı eldi Orta Azıyqa xandarınıñ jerine köşüwge, ne bolmasa İyran şaxınıñ qol astına kirüwge ügittedi. Ondaǵı oyı eger qazaq ruwları solay qaray awar bolsa, orıs patşası qaramaǵıma özime kerek äsker berip, qazaq elin biriktirüwge taǵı şaqırar degen ümit. Budan da eşteñe şıqpadı. Qazaq jurtı jat el xandarına jalınıştı bolǵannan göri, qanday qıyındıq körse de öz jerinde qalǵanın artıq kördi. Bul bir erekşe ökiniş edi. Nädir şax äskeri kelmey turıp, 1744 jılı Äbilqayır Xıywanı basıp alǵan. Soñınan turǵın eldiñ bölünşiligi arqılı az uwaqıt bul araǵa Nuralı da xan bolǵan. Nädir şax munı da quwıp jiberген. Xıywa xandıǵınan ayrılıp qalǵan Äbilqayırdıñ jüregin ökiniş jegidey jegen. Xalıq bolsa jolın özi tawıp kete me dep qorıqqan Äbilqayır, sasqanınan orıs patşalıǵına qarsı qıymıl körsete bastadı. Sonday äreketiñ biri qırıq jetinşi jılı boldı. Äbilqayırdıñ aqılmen qazaqtıñ eki mıqtı qolı Üyşiktiñ tömengi jaǵındaǵı muz bop qatıp qalǵan Jayıq özeniniñ üstimen ötip, Qızıljar degen jerde qalmaqtardıñ ulısı men orıs balıqşılarınıñ qalaşıqtarın şaptı. Köp malın, tabın-tabın

jılqıların aydap aldı. Altı jüzden astam qalmaq pen orıs adamdarın tutqın etip özderimen birge äketti. Osı jılı tağı da qazaqtıñ bes jüz adamnan qurılğan jasağı Üyşikti aynala ötip, üstirt arqılı Edildiñ jağasına şıqtı. Tağı tınış jatqan jurttı şawıp, mal-mülükterin olja etti. Biraq jolay özderin añdıp jatqan kazak-orıs jasağına duwşar bolıp, äzer qaşıp qutıldı. Äbilqayır Rossıya bekinisterine qarsı basqa da jorıqtar uyımdastıra bastadı. Äbilqayırdıñ bunday qılığın körgen Kişi jüzdiñ key ruwları onıñ mañına qaytadan soğırlana tüsti.

1422 Alayda Äbilqayır Rossıya sekildi ulı memleketti az qolmen qarsı şığıp, muqata almaytının jaqsı biletin. Sol sebepten de ol balası Qojaxmetti bosatıp alamın ba degen ümitpen, tutqınğa tüsken orıs adamdarın qaytarıp bergizüwge birtalay äreket istedi. Biraq orıs äkimderi onıñ bul oyun tağı teris uqtı. «Bizge qarsı äreketterinen eşteñe şıqpaytının bilgendikten, Äbilqayır burınğısınan köri juwasıdı» dep jazdı Neplyuev Sırtqı ister kollegiyyasına.

1423 Al bul kezde Joñğarmen til tabam degen Äbilmämbettiñ de basqınşı elmen dos bola almaytınına közi jetken. Qalden Tserenniñ bar közdegeni qazaq elin bütindey özine bağındıruw ekenin Orta jüzdiñ xanı tüsindi. Rossıya patşalıǵı aldında Äbilqayırdıñ bedelinin tüse bastağanın bilgen Äbilmämbet endi orıs äkimderimen til tabuwğa tırıstı.

1424 Demek, orıs äkimderi Äbilmämbettiñ jäne oğan ergen Abılay sekildi sultandardıñ munday ıqlasın paydalanǵısı keldi. Endi Orınbor güwbernatorı Neplyuev öziniñ eski ädeti — qazaq xandarın, sultandarın bir-birine aydap salatın ädisine qayta köшти. Ol endi Äbilqayırğa qarsı Baraq sultandı paydalanuwdı oyladı. Bul kezde Äbilqayır men Baraqtıñ arası äbden şiyelenisip bolğan. Osıdan jartı jıl burın ğana Baraqtıñ balası Xanbabaydıñ Sozaqtı biylep turğan äkesine Xıywadan Sırdarıya arqılı jibergen jetpis tüyeli kerüwenin Äbilqayırdıñ jasaqtarı talap alğan, osı kerüwen jayında xabar bergen Neplyuevtiñ özi edi.

1425 Bul kezde Orta jüzdiñ xanı Äbilmämbet Türkistandı beremin dep aldağan Qalden Tserennen mülde at quyırğın üzgen. Joñğar qontayşısınıñ şaqırğanına, aqsaqaldarmen aqıldasıp barmay qoyğan. Buğan aşuwanğan Qalden Tseren qolındaǵı Äbilmämbettiñ amanat balası äbilfeyizdi, Baraqtıñ ulı, Şağaydı özderine qaytarıp, qazaq dalasındaǵı elşilerin, sawdagerleriniñ bärin jıynap alğan. Bunısı Qalden Tserenniñ tağı soğısamın degeni edi. Bunday jağdayda Orta jüzdiñ xanı Äbilmämbet te, batırları Baraq,

Abılay, Jänibek, Bögenbay, Küşik te, Kişi jüzdiñ beldi adamdarı Buğıbay, Bökembay, Altay, Tayman, tipti xan balaları Nuralı, Eralı, Ayşuwaq ta Rossıyya jağına şıǵıp, sonı panalawdı uyǵarǵan. Bunı birewi el qamın oylap istese, endi birewleri qorıqqandıǵınan maquldadı. Baraq sekildileri Rossıyya patşasına baǵınuwdı tüpki oyı unatpasa da, basqa lajı bolmay, amalsız köndi.

1426 Bükil Orta jüz ben Kişi jüz başlıarınıñ bulay Rossıyya jağına kürt qulawına tek Joñǵar qontayşısımen aralarınıñ qıyındap ketüwi ğana sebep bolǵan joq. Xalıq bul kezde soǵıstan, alıs-julıstan äbden şarşaǵan edi. Endi ol az uwaqıt bolsa da tınıştıq izdep, öziniñ azıp-tozıp bara jatqan şaruwasın jöndegisi kelgen. Munday alasapıran kezeñde xalıq tınıştıq tek orıs patşalıǵı arqılı ğana keledi degen senimde edi. Öytkeni Rossıyya patşalıǵı keşe qazaq jerine bekiniş retinde salǵan: Orsk, Eletsq, Troıysk, Üyşik, Yamşenev, Semeypalat, Tobolskilerdiñ bärinde de sawda-sattıq jürgize bastaǵan. Qazaq eline keregi de osı. Endi olar bul qalalardaǵı orıs sawdagerlerine malın, terisin, jün-jurqasın satsa, özine kerek astıǵın, matasın, qazan-oşaq, ıdı-ayaǵın, ketpen-baltasın aldı. Orıs äkimderi qazaq eline tek mılıtq, kükirt sekildi qawipti zattardı köp satuwǵa ruqsat etpedi.

1427 Rossıyyada sawda qalalarınıñ küşeye bastaǵanı sonşalıq, ondaǵı bolatın järmeñkelerge qazaq jerin basıp Orta Azıyya xandarınıñ sawda kerüwenderi de keldi. Al qalıñ buqara orıs qara şekpenderimen tayauw tanısıp, olardan egin saluw, balıq awlaw sekildi önegelerdi üyrenüwge kiristi. Köbi özi sekildi şaruwalarmen tamır-tanış bop aldı. Orıs äkimderi de bos jatpadı. Birese Äbilmämbetke, birese Abılay, Baraq, Jänibekterge bir kezde Rossıyya qol astına kirgenderin qulaqqaǵıs etip, kisi jiberüwmen boldı.

1428 Osı tusta Kişi jüz xanı Äbilqayırdıñ küyi burınǵısınan da naşarlay tüsti. Eki jüzdilik sayasatınıñ saldarınan ol ne qazaq eliniñ, ne orıs patşalıǵınıñ senimine kire almadı. Al Orınbor güwbernatorı Neplyuev öz jurtınıñ aldında qadiri ketken Äbilqayırdan müldem qutılıwdı qarastıra bastadı. Bul jolı ol Äbilqayırdı senat, ne Sırtqı ister kollegiyyası arqılı emes, Kişi jüz xanınıñ Orta jüz sultandarımen báz bayaǵı bas arazdıǵın paydalanuw arqılı-aq qurtpaq boldı.

1429 Al Äbilqayır endi tikeley Peterbüwrgpen tildespekke qol sozdı. Ol öziniñ Neplyuevpen qırǵıy-qabaq ekenin aytıp, järdem surap Tevkelevke xat jazdı. Orınborǵa bul xattı alıp kelgen Qudabaydı erteñine Neplyuev şaqırıp aldı.

1430 — Orınborǵa nege keldiñ? — dedi amandıqtan keyin.

1431 Qudabay jasırğan joq.

1432 — Äbilqayır xanniñ general Tevkelevke jazğan xatın äkeldim. Osı jerden Peterbüwrgke baratın birew arqılı berip jibermekşimin.

1433 — Xat ne jayında?

1434 Äriyne, dvoryan tärbiyesimen ösken Neplyuev birüwdiñ xatın aşıp oquwdan awlaq edi. Al tilmaş, xanniñ ötinişimen özi jazğan xattıñ dımın da jasırmay bärin aytıp berdi. Xattıñ tüpki mäni Kişi jüzdiñ xanın Orınbor güwbernatorımen tatuwlastıruw jayında jäne Neplyuevtiñ özi senatqa jazğan Äbilqayır ekewiniñ arasındağı qayşılıqtar tuwralı bolğandıqtan, Neplyuev Äbilqayırdıñ añqawlıǵına ezüw tartıp küldi de:

1435 — Jaqsı, xatıñdı erteñ bizdiñ poçta arqılı jiber, — dedi. Sosın ketip bara jatqan Qudabaydı toqtatıp, — Kişi jüz xanı men Orta jüz sultandarınıñ arasındağı baq talastıqtı, qaysımız orıs patşasına köbirek jaǵınıp, ataq-däreje alamız dewden tuwğan öşpendikti özim de jaqsı bilemin. Biraq мәsele qazır onda emes... Basqada. Rossiyya patşalıǵı endi Äbilqayırǵa arqa süyey almaydı...

1436 Qudabay säl basın köterdi.

1437 — Äbilqayır xan rayınan müldem qaytıp, birjola Rossiyya patşalıǵına arqa süyegisi kelse de me?

1438 — Bäribir, — dedi Neplyuev. — Endi Äbilqayır rayınan qayta ma, qaytpay ma, mañızı joq. Özinen aqıldı jas şıqsa, käriniñ oǵan jol berüwi jaratılıs zañı...

1439 «Ol jasıñ Äbilqayırdıñ balası Nuralı ğoy! — dedi işinen Qudabay. — Nuralı şuw bastan özin durıs ustap keledi. Biraq Äbilqayır tärizdi kökjaldar bir bulqınǵanında joq qılǵalı turǵan arıstan aşuwlansa, Nuralı sekildi köjektiñ nesin qaldıradı?»

1440 — Sonda... Bizdiñ xanımızdı ornınan tüsirmeksizder me? — dedi täwekelge bel buwǵan Qudabay, — senat ol tuwralı uwkaz berdi me?..

1441 — Öyte qoyar ma eken... — Neplyuev endi Qudabayǵa ızǵarlana qaradı.— Patşa ükimetiniñ Äbilqayırda endi şaruwası joq. Qazaq sultandarın özine qarşı qoyǵan eken, jawabın da özi bersin...

1442 «Sonda Äbilqayırdı o dñniyege qay sultan jñneltñwge tiyisti? — Qudabay tipti terlep ketti. — Güwbernatorı qayda bastap baradı?»

1443 — Meniñşe qazaq elindegi onıñ qas jawı Orta jüzdiñ xanı Äbilmämbet, — dedi Qudabay. — Ekewiniñ arasındağı baq talastıq...

1444 — Joq, Orta jüzdiñ xanı bul iske jaramaydı. Äbilmämbet Äbilqayırdı öltirip, bükil Kişi jüzdi özine qarsı qoyar aqımaq emes. Basqa qaysısı bar?

1445 — Baraq sultan... Ekewiniñ arasındağı öşpendilik birin-biri nağız ölimge qıyyarlıq jağdayda. Onıñ üstine Baraq sultan orıs qalalarınıñ qazaq jerine salına bastawınıñ bas ayıpkeri Äbilqayırdı xan dep sanaydı, Kek aluwğa ol tayınbas...

1446 — İyä, Baraq sultan bizge de dos emes, «qol astına kirdik» degen antı qur şıǵarıp salma söz. Şın berilip jürgen ol joq. Mine, osı Baraq sultandı paydalanuw kerek...

1447 — Sonda maǵan ne buyırmaqsız?

1448 — Baraqtan joñǵar qontayşısı qunın suramaydı. Raqmetin aytadı, seniñ mindetiñ — Baraqa bizdiñ oyımızdı sezdirñw... Jäne Rossiyya patşalıǵınıñ da quwǵın salmaytındıǵına sendirñw.

1449 — Joñǵar men orıs patşası Äbilqayırdı üşin, Baraqtı darğa asıp, oqqa baylamaydı delik. Biraq mundayda jayşılıqta jek körgenmen, xan qunın joqtar Kişi jüzdiñ ruwları bar emes pe? Baraq olardan seskenbey me? Qanşa kökjäl degenmen, oǵan da jan kerek qoy.

1450 — Kişi jüz ruwların Nuralıǵa jiber. Bolaşaq xan özine baǵınıştı elimen til tabısar...

1451 — Al özim jayında...

1452 — Öziñ jayında qam jeme... Rossiyya iymperiyyası öz adamın qaşan da qorǵay bilgen.

1453 Qanşa sum bolǵanmen, Qudabay osınaw bir alısta jatqan sumdıqtıñ ızǵarınan özin toñıp ketkendey, bozara qaldı. Tıñşısınıñ munday xalin alǵaşqı ret körgen Nepliyuev onıñ köñilin aşqısı keldi.

1454 — Orınborğa köpten beri kelgen joqsıñ ğoy, — dedi sözdi basqa jaqqa burıp. — Güwbernator kassasında birtalay eñbek aqıñ jatır. Sonı ala ket.

1456 Jaña ğana salı suwğa ketip turğan Qudabaydıñ türi endi jaynap sala berdi.

1456 — Meniñ eñbegimdi umıtpağanıñızğa mıñ da bir raqmet! — dedi Qudabay basın ıyıp. — Jañağı tapsırğandarıñız buljıtpay orındaladı.

1457 Elge qaytqannan keyin Qudabay Xıywa xanınıñ qol astında jürgen Baraqtıñ ülken balası Xanbaba arqılı sultan Neplyuevtiñ oyın jetkizdi. Xanbabadan da şapan kiyip, at mindi. Endi ol Äbilqayırğa da Orınbor güwbernatorınıñ bar sırın jayıp saldı. Tek Xanbabamen söyleskenin aşqan joq. Xannan da kamşat işik kiyip, jorğa mindi.

1458 Neplyuevtiñ oyi bunsız da kütpegen jerden tez orındaldı. Bir mıñ jeti jüz qırıq segizinşi jılı şilde ayınıñ ayağında Äbilqayırmen söylesüwge Peterbüwrgten general-mayor Tevkelev keldi. Bul xabardı estisimen бүkil balaların jäne Kişi jüzdiñ bastı adamdarın ertip Äbilqayır Orğa jetüwge asıqtı. On kündik jerge, at awıstırıp otırıp bes künde keldi. Eki aptaday bolğan äñgimede Äbilqayır orıs patşalıǵına, äsirese Orınbor güwbernatorına degen bar ökpesin ayttı. «Kelinniñ betin kim burın aşsa, sol ıstıq» degendey, Kişi jüzdiñ xanı «Rossıyya qol astına kirüwine» sebepker bolğan Tevkelevten eş sırın jasırğan joq, bar oy-qupıyyasın jayıp saldı. Öz zamanınıñ bir aqıldı, berik adamı jäne Rossıyya men qazaq dalasınıñ qosılıwına köp eñbek siñirgen Tevkelev bu jolı da Rossıyya patşasınıñ otarşılıq sayasatın jürgizüwşi adal uwäkili ekenin aqtadı. Til tawıp, Äbilqayırdıñ aşuwin tarata bildi. Äbilqayır şın jürekten budan bılay da aq patşağa adal qızmet etüwge üwädesin berdi. Tevkelevpen kelisip, jeti jıldan beri qaytara almay jürgen Qojaxmetin qaytardı. Ornına el ağalarınıñ balalarımen birge öziniñ ortanşı ulı Aysuwaq sultandı amanatqa qaldıratın boldı. Bir jıl ötkennen keyin Aysuwaqtıñ ornına eñ kenjesi äbildi jiberetin bop uwädelesti. Al Neplyuev pen Äbilqayırdıñ arasın jöndewdi Tevkelev öz mindetine aldı.

1459 Osılay aq patşağa adal qızmet istemek bop, Äbilqayır eline qayttı. Qudabaydıñ aytqan qupıyya sırınan qorqıp, jolay Orınborğa soǵıp Neplyuevke jolıqpay, tikeley Irǵız özeniniñ boyında otırğan Ordasına bettedi.

1460 Äbilqayır joñǵar jaǵına şıǵıp kettiñder dep körşiles qaraqalpaq elin oqta-tekke şabüwmen bolatın. Äsirese, Äbilqayırdıñ soyılı «Aqtaban şubırındı» kezinde osı qaraqalpaq taypasına kelip qosılǵan Ulı jüzdiñ bir bölegi Jalayır awıldarına qattı tiygen. Bul el qurıp kete me dep qorıqqan Jalayırdıñ bastı adamdarı, eki mıñ şañıraǵın jäne olarmen aralasıp ketken eki-üş qaraqalpaq awlın Kişi jüzdiñ şekarasınıñ Torǵay boyına

köşirmek bolğan. Osı bir taypa eli köşip kele jatqanda «Sender Äbilqayır awılısıñdar» dep, jaqında ğana özin Orta jüzdiñ biraz jurtına xan kötertken Köşek sultan eki jüz soyılmen qapıda kep tiyisken. Köşektiñ qolına Baraq ta kelip qosıldı. Olar qaruwsız köşti basıp qalğanda, tek jüz üy qaraqalpaqtar ğana qaşıp qutılğan. Osı qutılğan jüz üyge Or qalasınan qayıp kele jatqan Äbilqayır kezdesti.

1461 Qaraqalpaqtar ayıptarın moyındarına alıp, Kişi jüz xanınıñ qolına berildi. Endi Äbilqayır Baraqtan anaw eki miñ şañıraqtı tartıp almaqqa bel bayladı. «Özimiz bar bolğanı jüz elüw ğana soyılmız, Baraqa tötep bere almaymız» degen serikterine: «Baraqtan qorıqqan sender — qatınsıñdar. Äytpese erkekten erkeq qorqa ma eken» dep bolmay, sol jüz elüw adamımen, uzap ketken köşti quwıp bergen. Mümkün Kişi jüz xanı jasağınıñ jetkiliksiz ekenin oylağan da şıǵar, biraq nartäwekel etti. Bayaǵı Nurbiyke oqıyǵasınan keyin Baraqa äbden öşigip alğan namısqoy Äbilqayır, bul ayqastıñ qawipti ekenin aqılǵa sala almadı, bar armanı Baraqtı öz qolımen öltirüw boldı da turdı. Osı jolı qas jawınıñ qanın işpese, oǵan Baraq ekinşi ret kezdespeytindey körindi. Sol sebepten de atına qamşını asıǵa bastı. Eki qol Torǵaydan bir kündik jerdegi Üwlkayaq özeniniñ jaǵasında kezdesti.

1462 Qaramaǵına engen Jalayır jigitterimen jasaǵı köbeyip qalğan Baraq, Äbilqayırdıñ jüz elüw adamına bet baqtırmadı. Tıqsırıp, qorşap alıp, birewin qaldırmay qıruwǵa aynaldı. Äbilqayırǵa äbden öşigip alğan Jalayır men qaraqalpaq jigitteri endi Baraq jaǵına şıǵıp, jan ayaspay soǵıstı. Biraq jaratılısınan batır Äbilqayır «taǵdırdıñ jazǵanı osı bolsa körıp alayın» dep, keyin şeginbedi. Birinşi adamdı at üstinen urıp túsirdi. Özi de Baraqtıñ balası Şaǵaydıñ qolınan at jalın quşıp quladı. Jerde sulap jatqan xannıñ janına şapqılap jetken Baraq belindegi uzın saptı, süyir uştı Xıywa qanjarımen jürek tusınan säl tömendew jerden qulaştap urdı. Äbilqayır ışqınıp barıp demin aldı. Kögildir aspan zamatta qanǵa malınǵanday qıp-qızıl bop, şır köbelek aynala jöneldi.

1463 — Mine endi alıs-julıs, ümit-arman... bəri-bəri bitti, — dedi ol ünsiz kübirlep. Kenet ğajayıp bir oy eñ aqırǵı aqıl-sezimin şarpıp ötti. — Qanday danıspan ediñ, bayǵus qazaq?! Senen basqa birde-bir xalıq dünüye şirkinge «jalğan» degen at qoymağan bolar. Qalay tawıp qoyǵansıñ. Quw dünüye, şın jalğan ekensiñ... Öttiñ de, kettiñ ğoy...

1464 Baraq alaburtıp qabındap ketken jüregin zorǵa basıp:

1465 — Öz qolımnen öltirdim! Öz qolımnen qanıñdı iştim! — dedi aydalada nasattana dawıstap. — Endi armanım joq. Qolımnen istegenimdi moynımnen köterüwge barın.

1466 Sonan keyin ol artına qaramastan, atına minip, künşığıs jaqqa qaray jorta jöneldi.

1467 ... Bir jıldan keyin Kişi jüzdiñ xanı etip, Eliyzaveta Petrovna Nuralığa uwkaz berdi.

1468 Äbilqayır ölgende, onıñ artında köptegen ulı-qızı, ürim-butaqtarı qaldı. Olardıñ işinen patşa ükimetinen şen-şekpen kiygen praviytelder de, jurtın ağartuw jumısına at salısqan ğalımdar da şıqtı.

1469 Äbilqayırdıñ öz atı da tariyxtan orın aladı. Biraq ol xandıq, jawgerşilik, erlik isterimen emes, san qıyındıqtarı, qayşılıqtarı bolsa da, tübi tariyx özi aqtağan, qazaq eliniñ Ulı Rossıyqa qol astına kirsek degen ğasırlar boyı kele jatqan tilegin resmiy türde memlekettik sayasat satısına kötergen alğaşqı xanı bolıp tanıldı.

1470 ÜŞİNŞİ BÖLİM

I

1471 Qalampir, mıyyalı jupar añqığan kökoray şalğın belüwardan keledi. Sırımбет tawınıñ küngey jağında qaz-qatar qonğan kileñ aq boz üy alıstan aq şağaladay bop köz tartadı. Bul — Abılay sultannıñ awlı. Säl qaşıqtaw tustağı şağın qaraşa üyler — töleñgit awlı. Töleñgit awlınıñ da, sultan awlınıñ da mañayı äbiger, qarañ-qurañ jurt. Soyılıp jatqan mal, köterilgen qazan. Jas ıyis tolı jazdıñ bası. Tañerteñgi mezigil. Tüs awa ülken toy bastalmaq. Qazir soğan äzirilenip jatır. Toy Abılay sultan men Qalden Tserenniñ qarındası Xoçadan tuwğan tuñğısı Qasımniñ jetige tolıp, sündettelüwine arnalğan. Abılay joñğarlarmen bir ülken ayqasta qolğa tüsip, üş jil qontayşınıñ Taşkenttegi sarayında tutqında bolğan. Aqırı nemere ağası Äbilmämbet xan men Orınbor güwbernatorı Neplıuevtiñ kirisüwiniñ arqasında bir miñ jeti jüz qırq üşinşi jılı tutqınnan bosanğan. Qalden Tseren bunıñ ornına amanat etip Äbilmämbet xannıñ kişi balası äbilfeyiz ben Baraq sultannıñ ortanşı ulı Şağaydı alıp qalğan. Qalden Tseren Abılay sultandı qur bosatpağan, tübi özime kerek bolar dep, oğan süyikti qarındası, batır

Xoçanı jar etip qosqan. Äriyne, joñğar qontayşısı öziniñ bul isinde el basqaratın adamğa kerek, Abılaydıñ batırlıǵın da, aqıldılıǵın da eske alǵan.

1472 Abılay dañqı bul kezde jer jaratın. Qarındasın bergen qontayşı qatelesken joq edi. Özi xan bolmaǵanmen nemere aǵası Äbilmämbet xannan Orta jüzge bunıñ qadiri kem tüspeytin. El basqaratın erekşe qasiyetteriniñ arqasında onıñ dañqı üş jüzge birdey taray bastaǵan. Kim bolsa da Abılay pikirimen sanasatın küyge jetken. Qarındasın bergen äkki qontayşı qatelesti: Abılay degenin istemedi, öz sayasatın jürgizdi. Qanday jaǵdayda bolsa da qazaq jerin Joñğardan bosatuwdı oyladı. Biraq ataǵı jer jarǵanmen, Abılayğa tikeley baǵınǵan el — Kökşetawdıñ jan-jaǵında sıñsıy qonǵan, özine jeti qızın berip, jeti otaw tikken, Atıǵay, Qarawıl tärizdi Arǵınnıñ beldi ruwları ğana edi. Bul äli onıñ üş jüzge xan sanalıp, betine jan qaratpaytınday aybarlı kezi emes. Arǵınnıñ ör kökirek, dolı minezdi key ruwları Abılayğa taqa bas ıye qoymaǵan shaǵı. Jetidegi sotqar ulın sündetke otırǵızıp, toy istewdegi sultannıñ bir oyı, äzirge şet jayılıp jürgen osı ruwlarıdı özine tartuw edi.

1473 El biylew?

1474 El biylew oñay tiyse, xalıq tizgini qolında bolǵan adamnıñ bäri de el awzında qalmas pa edi? Qazaq tariyxında jüzdegen xan menen miñdaǵan sultandar ötti. Solardıñ xalıq jadında qalǵanı sawsaqpen sanap alarlıqtay. Xan taǵına jetüw keyde oñay bolǵanmen, xan taǵında otıruw qıyın. Öytkeni oǵan tek qana küş emes, aqıl, ayla, sayasat kerek. Bul qasiyetter sandıqtaǵı duniyeñ tärizdi, birewde bar, birewde joq...

1475 Abılay el biylew isinde Esim xan täsiline köñilin köbirek awdaratın. Tikeley onıñ jolın ustamaǵanmen, key ädisterin öz isinde qoldanıp otıratın. Buǵan da sebepker bolǵan báz bayaǵı Buqar jıraw. Ol bir küni Esim xannıñ tariyxın oǵan aytıp bergen:

1476 — Xan taǵdırı — xalıq taǵdırı emes, — degen Buqar jıraw, — keyde jawımen tartısı bir bolıp, qan maydanda birge qaza tapsa da jatar molası bölek. Tek tariyxtaǵı azdı-köpti isi xalıq oynan şıqsa, sonday xandı qazaq eli esinde qaldırǵan. Sonıñ biri Esim xan.

1477 — Xadjıyriy esebi boyınşa bir miñ segizinşi jılı, yaǵnıy bizdiñşe, bir miñ altı jüzinşi jılı, — degen Buqar jıraw Abılayğa, — Täwekel xannıñ ornına qazaq eli jıyırma eki jasar Esimdi xan köterdi.

1478 Esim qazaq xandıǵınıñ taǵına otırısımın, aǵası Tāwekel men Qıyyaq sekildi Mawrennaxr jerinde urısta qaza bolǵan belgili batır, sultandardıñ pıraǵın Taşkent jerinen ākep, Türkistandaǵı Qoja Axmet Yassawıy meşitiniñ tübine jerletkizdi.

1479 Onıñ bul kezdegi eñ kürdeli sayasatı: Şıǵıs Türkistanda bolıp jatqan Moǵol bekteri men Jaǵatay urpaqtarınıñ arasındaǵı janjaldarǵa kirisüwi edi. Öytkeni däl osı şaqta Qıtay aydaharı Şıǵıs Türkistanǵa qaray sozıla jılıp kele jatqan. Bul qazaq eline zor qawıp tuwǵızǵan. Sondıqtan Qıtay men qazaq xandıǵı ortasındaǵı elderdiñ qanday küyde ekenin bilüw kerek boldı.

1480 Al Jetisüw men Şıǵıs Türkistannıñ biraz jerine ämirliğin jürgizip äbdiraşıyt xan ölgennen keyin, balalarınıñ arasında ülken daw-janjal bastalǵan. Olar burın qazaq xandarımın odaqtas sanalǵan qırǵız eliniñ de key tusın özderine qaratuwdı oylaǵan. Bularǵa qırǵız ruwlarınıñ ala awızdıǵı da özderiniñ jerin, suwın talan-taraj etüwine jol aştı.

1481 Esimniñ xan bolǵan kezinde äbdiraşıyttıñ ortanşı ulı äbdiraxman Şalış pen Turfannıñ biyliğin alǵan. Jetisüw men Şıǵıs Türkistannıñ qalǵan jeri äbdiraşıyttıñ özge balalarınıñ qolında qalǵan. Biri Aqsuwda xan bolsa, biri Qusandı, biri Quştı meñgergen. Qısqası, äbdiraşıyt qaytı bolısımın onıñ urpaqtarı biylikke, jerge talasıp qırıq pışaq bop бүkil Moǵolstandı talan-taraj etken.

1482 Esim şaqırǵan xan keñesinde qazaq eli äbdiraxmandı qoldamaq boldı. Äbdiraxmannıñ şeşesi Jetisüw boyındaǵı Üysin qızı edi. Jäne äbdiraxmannıñ da, özime järdem tübi osı jaqtan keledi-aw dep, bir büyiri qazaq eline tartıp turdı. Esimge bul mäsele jöninde qırǵız manaptarı da qosıldı. Oǵan sebep, qırǵız eline Jarkent, Aqsuw, Qaşqar xandarınan görü erteden odaqtas bolıp kelgen qazaq eli qolaylı edi. Taǵı bir jaǵday: osı tusta Joñǵar qontayısı küşeye bastaǵan. Al olardıñ şapqınshılıǵınan qutılw sayasatında qırǵız ben qazaq tilegi uştasıp jatqan-dı. San mäртеbe ekewi birigip, Joñǵarlarǵa toytarıs ta bergen.

1483 Esim äbdiraxmanǵa järdem retinde bes mıñ qazaq äskerin jiberüwdi uǵardı. Ol bul äskerdi Tuyaq batırǵa basqartpaq boldı.

1484 Erteñine xan Tuyaqtı şaqırtıp aldı. Tuyaq pen Esim ekewi de eñseli, zor deneli edi. Sarayǵa täjim berip kirip kelgen batırǵa, xan:

1485 — Joğarı şıq! — dep qasındağı jastıqtı törge qaray sırgıtıp tastadı. Qaradan şıqqan adamğa xanniñ öz qolımen jastıq tastawı zor qurmet. Tuyaq jayğasıp otırğannan keyin Esim onı nege şaqırğanın aytıp kelip:

1486 — Jetisüw men Türkistan mañayındağı Ulı jüzdiñ bar ruwların biz öz qoltıǵımızdıñ astına aluwımız kerek, sol sebepten Üysinniñ köp jurtın biylep otırğan äbdiraxman xanğa järdem berüwdi uyğardım, — dep sözün ayaqtadı.

1487 — Xan oyı xalıq tileginen şıqsa, oğan ne jetsin! — dedi Tuyaq sabırlı ünmen. — Bärimiz de adambız ğoy. Adam bolğan soñ armansız tirşilik ete almaydı ekensiñ. Buyırǵıñızdı orındamastan burın, meniñ de bir armanım bar edi, eger ruqsat etseñiz, sonı aytayın...

1488 — Ayt, batırım.

1489 — Ümit degen bir qayıq. Er jigitti jolı bolsa dünüyeniñ qapasınan da, qayǵısınan da alıp şıǵadı, meniki sol bir ümit qoy. Taǵdı öziñniñ qolında...

1490 — Tıñdayıq, ayaǵına deyin ayt...

1491 — Jaraydı, quldıñ balası demey, batırım dep tıñdağıñ kelip tursa, aytayın... Aldımen mınanı bilgim keledi. Xan ıyem, men aq süyekten şıqqan joqpın, jantänimmen el-jurtıma qızmet istep kelem. Erligim, ne qızmetim köñiliñizge olqı soǵıp jürgen joq pa?

1492 — Joq, özge batırlarım bir töbe de, sen bir töbesiñ ğoy. — Şını ma, kekesini me Tuyaq ayıra almadı. — äbdiraxmanğa jumsap otırğanım da sodan emes pe...

1493 — Onda aytayın. Bas kespek bolsa-dağı til kespek joq. Qıysañ jeñgeñ Aqtorǵındı mağan ber.

1494 Birew jaǵınan tartıp jibergendey, Esimniñ öñi qara küreñdenip ketti.

1495 — Ey, sen ne maltañdı ezip otırsıñ?

1496 — Jaña öziñ aytqan joq pa ediñ, özge batırlarım bir töbe de, sen bir töbesiñ dep...

1497 Xanniñ ızadan qanı qaşıp, moynına qurıq tüsken asawday bası kekjeñ ete qaldı. Äriyne, qazaq elinde xan men äyeli birge ölsin degen zañ joq. Aǵası Täwekeldiñ jubayı da ömir baqıy jesir qalmaydı. Birewge şıǵuwı kerek qoy. Biraq ol xanniñ äyeli, xanniñ jeñgesi emes pe? Esiginde jürgen qulğa qalay şıǵadı? Ol mümkin emes...

1498 — Jeñgeñ Aqtorğın da osımı tileydi, — dedi Tuyaq batır.

1499 — Sonda qalay bolğanı? Täwekel xanğa jıl bolmay jatıp köñil qosıp qoyğansıñdar ma? Onda ekewiñ de ayıptısıñ?

1500 — Joq, olay emes, xan iyem!

1501 — Jä, toqtat!

1502 Qanına tartpağanniñ qarı sınısın degendey, Esim qazir qanına tartıp otır. Töreden jaratılğan xanniñ jesirin qaradan şıqqan bir batırdıñ alamın degenine qorlanıp qalğan. Bul da eşteñe etpes edi, eger quralay köz, oymaq awız jesir jeñgesine jas xanniñ öziñiñ közi tüspegen bolsa... Özinen on jas ülken bolsa da, Esimge ol on jeti jasar qızday köringen. Qıpşa bel, aqşa mañday, kerbez jeñgesiniñ qasında özge orda suluwları aqquwdıñ janındağı qoñır qazdarday ğana bop qalğan. «Ağa ölse, ini mura» dep qaraytın qazaq дәstürimen, Esim aғasınıñ asınan keyin jesirin özi almaq oyda edi. Xan qanşa әdilettimin degenmen de, öz näpsisiniñ tileginen asa almağan.

1503 Ol qolındağı күmis qoñırawın üsti-üstine aşuwlana qaqtı. Üyge asığa kirgen күzetşilerge: — Qaruw-jarağın sıyrıp alıp, mınanı qazir zıdanğa tastañdar! — dep buyırdı da teris burılıp ketti.

1504 Xan sarayınıñ janındağı qara alañdağı zıdanğa ataqtı miñbası Tuyaq batırdı aparıp salğan xabar zamatta бүkil Türkistan şaharın şarlap ötti.

1505 «Qaruw-jarağın sıyrıp alıp Tuyaq batırdı qara alañğa apara jatır» degen xabardı дәyekşi balalarınıñ biri kelip jetkizgende, Aqtorğın jerge tiyer uzın qolañ şaşıp örgizip otırғandı. Jüregin ustap, kenet appaq bözdey bop şoşıp ketti.

1506 — Jolımbet batırdı şaqır, — dedi qasında turğan әyelge.

1507 Kişi жүзdiñ tañdawlı qolın basqarıp жүрген Jolımbet batır Aqtorğınniñ nağaşı atası. Xannan keşirim surawdıñ keregi joqtıғın xanım birden uqqan. Surağanmen de bul ötiñişi jaqsılıqqa aparmaydı. Qazaq дәstүri: Esim өз jesirine ne isteymin dese de erki bar. Äriyne, aqılğa salsa xan öziñiñ näpsisi үшін Tuyaq sekildi xalıqtıñ süyikti batırın zıdanğa tastap, qalıñ eldi özine qırғıy qabaq etpes edi. Jäne Aqtorğınniñ Kişi жүзdiñ qızı ekenin de esten şıғarmağanı jön. Bir taypa eldiñ namısına tiyyudiñ qanşa qajeti bar? Az күngi läzzatınan basqa, on jas ülken Aqtorğın oған ne bere aladı? Aldimen özi suwımbay ma? Al Tuyaq bolsa bir säri. Qırıq jas erkektiñ qılşıldağan kezi. Tuyaqtıñ jası da Aqtorğınğa say. Sol sebepten de Aqtorğınniñ kişkentay жүregin ol öziñiñ ülken

alaqanına sap mäpelep turğanday bolıp körinedi jesir äyelge. İyâ, Tuyaqtıñ bunı ömir baqıy mäpelep ötetini xaq.

1508 Aqtorğınğa munday sezim osıdan jartı jıl burın payda bolğan. Tuyaq bunı bir küni qoltıǵınan köterip atına mingizgen. Aǵaştı tübirimen julıp alatın sonaw baqanday küşti qolı sonda Aqtorğınnıñ kewde tusına tipti jumsaq tiygen. Nege ekeni belgisiz, sol sätte bunıñ kişkentay jüregi alas urıp oynay jöneldi. Aqtorğın sonda osı bir alıp qoldıñ jürek tusında uzaq qaluwın tilegen...

1509 — Xan taǵında otırǵan qaynımnan eş jaqsılıq kütpeymın, — dedi Aqtorğın naǵaşı aǵasına bar jaydı aytıp bolıp, — men elge qaytuwım kerek. Seniñ jigitteriñ qalada turğanda tez qaşqanıñ jön. Tuyaqpen dos-jar sekildi ediñ, xan soñımnan quwǵın jiberip äbiger bolıp jatqanda, onı zındannan qutqara kör, naǵaşı aǵa. Ayıbımızdı Noǵaylı eli özi aytsın...

1510 Namısqor Jolımbet batır jiyeniniñ sözün maquldadı. «Aqtorğındı berse, Aq Ordanıñ şañıraǵın sıylap Täwekelge bergen Kişi jüz, Esimge oynışiq etkizbeydi. Törkin elimen aqıldaspay, bul qay qorlaǵanı! Al Tuyaq batırğa kelsek, jiyenniñ bul tilegin de orındawǵa bolar, — dedi Jolımbet batır, — jiyen qarındasın qutqaruwǵa köngende onıñ köñil qosqan jigitin zındannan şıǵaruwdan nege qaşsın. Tuyaq batır bir eldiñ ardageri. Keşe Buxarǵa attanuw kerek pe, kerek emes pe degen suraq tuwǵanda, jurt xannıñ sözün emes, osı Qıyyaq pen Tuyaqtıñ sözün tıñdaǵan joq pa edi? Eger Tuyaqtı qutqarsa, qara xalıqtıñ alǵısın aladı».

1511 Jolımbet batır osılay oyladı.

1512 Tuyaq sol qara alańdaǵı qara zındanda otır. Anda-sanda qozǵalıp qalsa, şıñjırları şıldırıladı. Şıñıraw üstindegi bolmaşı tesikten sonaw kögildir aspan köginde oqta-teke uşıp bara jatqan qustar ğana körinedi. Tek ötken künder qıyyaldarı ğana jan serigi.

1513 Tuyaq jüreginde Aqtorğınğa degen ot sonaw alǵaşqı kezdesken künnen-aq janǵan. Osı ottıñ da zardabı boluwı kerek, Taşkent tübindegi urısta ol Aqtorğınğa arnalǵan talay ötkir nayza uşına öz kewdesin tostı. Aqtorğınğa töngen san jawdı şoyın bastı kelte şoqparımen jayrattı.

1514 Türkistanǵa kelgennen keyin, Täwekeldiñ qırqın bergense Tuyaq Aqtorğındı körgen emes. Odan keyin de siyrek kezdesip jürdi. Onda da jurt közinşe

ğana. Osi kezde bir-aq ret Aqtorğındı öz qolımen atqa otırğızdı. Sonıñ erteñine dāyekşi bala kelip:

1515 — Xanım sizdi şaqırıp jatır! — dedi.

1516 Tuyaq balanıñ soñınan erdi. Buni saray esiginiñ aldında qarsı alğan Aqtorğın:

1517 — Batır, bir künniñ işinde asawımdı üyretip bere alasıñ ba? — dep suradı.

1518 — Jaraydı, — dedi Tuyaq quwanğannan jüregi jarıla jazdap.

1519 «Patşa äyel süygen jigitin eñ aldımen asaw jılıqsın üyretkizip sınavdı eken» degen bir añızdı Tuyaq jas kezinde estigeni bar. Xanımniñ betine qaradı. Jawdırağan közinen özine degen bir özgeşe sezimdi bayqadı. Aqtorğın buğan asaw atın emes, asaw jüregin sınatqalı turğanday körindi.

1520 Aqtorğınniñ üyret degen asawı törkini — Jağalbaylı eli jibergen, qurıq körmegen jetti jasar tağı jılcı bop şıqtı. Tört jigit arqandap äzer ustap turğan asawdıñ üstine Tuyaq sekirip mindi. Asaw quyında quba jonğa ala jöneldi. Kün batıp bara jatqan kezde qara terge malınğan, äbden juwasığan asawdı batır Aqtorğınniñ bosağasına äkep baylağan.

1521 — Mıñ jasañız, batırım, — dedi jesir, közi bayağısında tağı uşqın atıp.

1522 Sol küni el jatardıñ aldında Tuyaqtıñ şatırına dāyekşi äyeldiñ biri keldi. Batır äyeldiñ soñınan erdi. Saray esiginiñ aldında Aqtorğınniñ özi kütüp tur eken. Üyge kirip, oñaşa qalğannan keyin ol: — Batır, asawımdı minip kördim, tamaşa etip üyretipsiñ, aqısına ne bereyin? — dedi dawsı dirildep.

1523 Tili kürmelgen adamday Tuyaq eşteñe ayta almay turıp qaldı. Quwanıştan jüregi lüpilep, demin äzer aldı.

1524 — Jaraydı, aqısı üşin... Özim süyeyin, — dedi külip Aqtorğın.

1525 Quwanıştan esin jıyya almay turğan batırdıñ qasına keldi. Ayağınıñ uşımen sozılıp körüp edi, erni tek Tuyaqtıñ kewde tusına ğana jetti.

1526 — Tüw... boyım jetpedi ğoy, — dedi ol erkelene, — köterseyşi öziñ.

1527 Tuyaq baqanday qolımen Aqtorğındı tik köterip, jas baladay aldına aldı. Jesir äyeldiñ jup-jumır appaq bilegi moynın oray tüsti. Düniye şır köbelek aynalıp ketti.

Tek jüreginiñ jan tamırı lüpildey soǵıp, quwanışqa sıymay turǵan Aqtorǵın nurǵa malınǵan aq jüzin Tuyaqtıñ kezergen tastay qattı ernine tayay berdi.

1528 Tañ qarañǵısı kezinde Tuyaq batır Aqtorǵınıñ sarayınan sıqtı. Xanımnıñ aq sazanday appaq denesi quşaǵında turǵanday eki qolimen äldeneni äldiyley külimsiredi.

1529 — Täwbe! Täwbe! — dedi dawsı quwanışqa sıymay, munday da tamaşa tünder boladı eken-aw!

1530 Aqtorǵın qursaқ köterip qalǵan edi. Biraq Buxardıñ keñ jibek köylegi onıñ tola bastaǵan işin özgelerge añǵartpaǵan. Äytse de, xan sarayındaǵı tesile qaraǵan köp közden xanım qısıla bastaǵan. Bügin bolmasa, erteñ qupıyya sırdıñ aşıluwı ayqın... Tuyaq batır anaday küyge uşıraǵannan keyin, oǵan qaşuwdan böten jol joq-tı. Qaşpasa bäribir jurt aldında masqara boladı. «Ne Tuyaq batırǵa qosıluwım kerek!» dedi naǵaşı Jolımbet batırǵa Aqtorǵın öziniñ şın sırın aşpasa da, alıstan uqtırıp.

1531 Bir sumdıqtıñ bolıp qalǵanın işi sezgen Jolımbet, endi bükil Kişi jüzdıñ abıroyın saқтаǵısı keldi. Burın köñilinde azdaǵan düdämal küdigi bolsa, osı mezgilden bastap «nartäwekel!» dep, Aqtorǵındı qutqaruwǵa kiristi.

1532 Sol küni tüni Jolımbet batır bastaǵan bir top jawınger qalanıñ künbatis jaǵında qaqpanıñ tübine keldi.

1533 — Qayda barasıñdar? Kim ruqsat etti! — dep aldarınan kes-kestey küzet bastıǵı tura qaldı.

1534 — Men ruqsat ettim! — dedi Jolımbet atınıñ basın säl tejep. Kişi jüz batırınıñ ur da jıqtaw, sotqar minezimen burınnan da tanıs küzet bastıǵı «ä, siz be ediñiz» dep keyin şegine berdi.

1535 Bir top jigit qala qaqpasınan sıǵıp, batisqa qaray şaba jöneldi. Ortasında Tuyaq batır üyretken esik pen tördey şubar ayǵırdı mingen, bet-awzın tumşalap jawıp alǵan birew kete bardı. Bul Aqtorǵın edi.

1536 Jesir jeñgesiniñ qaşqanın erteñine bilgen Esim aşuwanıp, derew quwǵın jiberdi. Biraq Aqtorǵındı ustay almay bar qaharın Tuyaqqa awdardı. Küzetin küşeytti. Jolımbet batır onı qutqarıp ülgermedi: Esim xan Tuyaq batırdı qara alañdaǵı zındannan şıǵarıp, öz sarayınıñ irgesindegi zındañǵa äkep saldırdı.

1537 Esim Kişi jüzben birjolata janjaldasqısı kelmedi. Öşin böten jolmen qaytaruwdı oyladı. Tuyaq batırdıñ ornına Şıǵıs Türkistandaǵı bolǵalı jatqan urısqa ol endi Jolimbetti jiberdi. Bir ajalǵa barıp qaytsın, dedi xan işinen, tiri kelse sonda körermiz, xan isine qalay kirisüwdiñ kerek ekenin!

1538 Jolimbet Qaşqardan altı aydan keyin oraldı. Jäne ülken jeñispen qayt-tı. Bul jeñisti ol äbdiraxmannıñ ini, aǵalarimen soǵısuwdan emes, sırtqı jawımen ayqasuwdan taptı.

1539 Qıtay boǵdıxanına tisteri bata almaǵan Joñǵar qalmaqtarı osı kezde Jetisüw boyındaǵı qazaq pen qırız awıldarına şabuwıldı üdetken. Osınday üyrenşikti bir joriǵınan qalmaqtıñ qalıñ qolı qaytıp kele jattı. Aldarında qıruwar mal, tüye teñderi tolǵan düniye-mülük. Arqanmen matastırǵan qırǵız-qazaq awıldarınıñ qız-kelinşegi.

1540 Şatqal, quzdı tawlarınıñ bir bökterinde añdıp turıp, joñǵar qolı jazıq oypatqa şıqqan kezde, Jolimbettiñ bes miñ jawıngerı jan-jaǵınan atoy salǵan. Jaw äskeriniñ sanı köp bolsa da, oylamaǵan jerden tiygen qazaq jawıngerlerine tötep bere almaǵan. Zäre-qutı qaşıp, öz bastarın qorǵawmen boldı.

1541 Jolimbet qalmaqtardıñ kül-talqanın şıǵarıp, bes jüzdey jawıngerin qolǵa tüsirdi. Şabilǵan qazaq, qırǵız awıldarınıñ adamdarın bosatıp, mal-mülkin tegis özderine qaytardı. Al Joñǵar qolınan tüsken basqa köp oljanı «eldegi qatın-balalarıñnıñ nesibi» dep ala jibine deyin qaldırmay, altı aydan beri oljasız jürgen äskerine bölip berdi. Onıñ işinde «xan ülesi» sanalatın qazına-mülük te ketken. Jolimbet Ordaǵa qaytpay jatıp, onıñ bul qılıǵın (äriyne, tüsken oljanı on ese ösirip) qastarı Esimge jetkizdi. Xanǵa «oljamız» dep, tek bes jüz tutqın jaw jawıngerin ğana alıp kelgen. Burınnan da öş Esim, endi betinen tügi şıǵa aşuwlandı. Onıñ üstine sol küni tünde zındannan Tuyaq batır da qaşıp ketkenin estigen. Tekserip kelgende Tuyaqtı qaşıırǵan Jolimbettiñ adamdarı bolıp şıqtı. Äbden ızalanǵan Esim Jolimbetti ustawǵa buyırdı. Jendetter Tuyaqtıñ ornına endi Jolimbettiñ özin zındanǵa aparıp saldı.

1542 Sol küni tünde «Jolimbet darǵa asılsın» degen xan ükimi jarıyılanǵandı. Erteñinde Qara alañda dar dayındaldı. Jolimbet sekildi el-jurtqa äygili batırdı jazalap jatqanda qara buqara narazılıq körsetip jürer dep seskengen xan, alañdı qorşay äsker qoydı. Osı alasapıran künderdiñ aldında ğana Türkistanǵa Jiyembet jıraw kelgen. Bolayın dep jatqan sumdıqtı estip, ol xan sarayına bettedi.

1543 Ağası Täwekel xanniñ dosı bolğan ataqtı jırawdı körgende, Esim amalsız külimsirep qarsı jürdi.

1544 —Armısıñ, jırawım! Jürisiñ tım asıǵıs eken, el-jurtıñ aman ba?

1545 Jiyembet jawap ornına tolǵay jöneldi.

1546 «Ämiriñ qattı Esim xan,

Bülik salıp buyırdıñ,

Basın ber dep batırdıñ,

Qanın işip qanbaqqa,

Janın otqa salmaqqa.

Atadan jalǵız ol emes,

Xan iye, isiñ jol emes,

Jolbarıstay Jolımbet

Qurbandıqqa qol emes.

Jol tosıp alıp ketipti,

Qalmaqtan almaq sıyıñdı,

Qaharıñdı basqalı

Qalıñ elim jıyıldı.

Bastap kelgen özge emes,

Jiyembet sındı biyiñdi.

Malın salıp aldıña

är saladan quyıldı.

On eki ata Bayulı

Bir täñirge sıyıñdı».

1547 Jıraw tolǵawınıñ zildi tolǵaw ekenin tüsingen Esim xan rayınan tez qayttı.

1548 — Jarqınım, eñ aldımın amandasayıq ta! — dedi.

1549 Jiyembet tize бүkti.

1550 — Bul ayıp bizden, arsiñ ba, xan ıyem!

1551 — Barsıñ ba, Jiyembet jıraw? Sen kelgende qıymaytın qıyındıq bar ma?
Bir awız tolğawıñ üşin qıydım Jolımbet batırdıñ künäsin. Bosatıñdar batırdı!

1552 Esik aldında turğan дәyekşi üyden ata jöneldi.

1553 — Bir tilegimdi orındadıñ, xan ıyem, — dedi Jiyembet basın ıyip. — Bizdi riyza etkeniñ, бүkil xalıqtı riyza etkeniñ!

1554 Esim xanniñ da oylağanı osı edi.

1555 Jolımbetten ayrılğan Esim, endi äbdıraxmanğa järdem berüwge qalıñ qolmen özi attandı.

1556 Ol bul öñirde äbdıraxman xandığı qırğız elimen odaqtasıp, Aqsuw, Jarkent, Oş sekildi şaharlardı äbdıraşıyıtıñ özge balalarınan tartıp almaq bop san mārtebe jorıqqa şıqtı. Tarbağatay tawın bökterley qulağan Batuwr qontayşı basqarğan joñğar qoldarimen de alıstı. Aqırında az uwaqıtqa bolsa da Joñğar şapqının toqtattı. Esim däkpirine şıday almağan joñğar äskeri Jetisüwdı jawlap aluwdan bas tarttı. Budan basqa onıñ tağı bir jeñisi — qırğız elimen bawırlasa bildi. Taşkent tartısında özimen dostasqan qırğız manabı Kökemenge arnap Taşkentte «Kökemenniñ kök kümbezi» attı saltanattı meşit saldırdı. Jäne Şalış pen Turfanniñ xanı äbdıraxmanmen dostıq, jekjattıq odağın mıqtap bekitti. Bul dostıq äbdıraxman ölgenşe saqtaldı.

1557 — Esim jetpiske deyin ömir sürdi, — degen Buqar jıraw. — äriyne, ol el biylew isinde tegewirindi, kārli äreketterdi de köp qoldandı. Äypese Jiyembet jıraw onı bosqa «ämiriñ qattı Esim xan» demese kerek-ti. Biraq ol kerek jerinde batırlarınıñ da sözin tıñdap otırğan.

1558 Söziñiñ ayağında jıraw:

1559 — Sağan berer tağı bir aqılım, — degen Abılayğa. — Zamana tülki, adam qıran... Bökterde бүrkitti körgen tülki, etekke tüsip, jawımen keñ jerde ayqasuwdan taysalsa, sol bökterdegi özi tüstes bir qızğılt tastiñ qıyya betine quyırğın şaşıp turıp qaladı. Qıran onday tülkini körüwi kerek. El biyligi qoliña tiygen eken, köregen bol. Aqılıñ men aylañ qatar жүrsin.

1560 Abılay Buqar jırawdıñ osı sözderin jadına mıqtap tuttı. Basına qawıp-qater tuwğan san qaterli künderde de ol qara basınan göri, özi tañdağan jolın joğarı ustadı. Sol tabandılıq onı alıstağı armandarına da jetkizdi.

1561 Abılay qazır qırıqtan jaña asıp bara jatır. Ol suñğaq boyılı, at jaqtı, qara sur, tüsi suwıq adam. Ülken, oyılı surğılt közderi kisige qarağanda öñmennen ötkendey ızğarlı...

1562 Kün uyasınan jaña şığıp kele jatqan mezigil... Düniye jüzi sonaw altın künniñ nurına şomıla jaynap, gawhar tastay qulpiradı.

1563 Abılay bulğın jağalı qara maqpal şapanın ıyığına bos jawıp, aq ordadan şıqtı. Qolına jez quman ustağan, ıyığına şetin kestelegen xıywa sülgisin japqan bala jigit sultannıñ özine qaray jaqındawın kütip, anaday jerde ün-tünsiz tur.

1564 Abılay sonaw bir ğajayıp tabıyğattıñ oyanıp kele jatqan beykünä körinisine suqtana qarap säl toqtadı da, quman ustağan bala jigitke qarap birer attap, tura qaldı. Däl sol sätte Sırımbettiñ oypañdaw eteginen atoy salıp şawıp kele jatqan eki salt attı körindi.

1565 Qatar şapqan qos küreñ, köl betin qanattarımın sıypay uşqan qırğıy qustar tärizdi. Awılğa jaqınday bere xabarşınıñ;

1566 — Attan! Attan! Jaw kelip qaldı! — degen dawıstarı da jetti.

1567 Közdi aşıp-jumğanday mezigil ötken joq, basına oramal baylap alğan salt attınıñ birewi qaraşa awılğa qaray burıldı da, al dalbağay kiygen, tüye jün şekpendi murttısqı Abılaydıñ janına kelip toqtadı.

1568 — Arğınnıñ bes meyramınıñ bes miñ äskeri kele jatır, — dedi jigit entige, — Botaqannıñ qunı üşin Abılaydıñ basın alamız deydi.

1569 — Bastap kele jatqan kim?

1570 — Qaz dawıstı Qazıbektiñ balası Bekbolat bıy.

1571 — Ulı biydiñ özi qayda eken?

1572 — Köktemnen beri sırqat degen. Arğınnıñ elirgen tentekterin balası Bekbolat ertip keledi.

1573 — Özderi qay tusta?..

1574 — Säske köterile jetip qalar. Äytewir tüsteri suwıq, birewdiñ qanın işpey toqtar emes.

1575 Abılay säl oylanıp turdı da, derew şapanın kiyip, artında turğan bir nökerine buyırıq berdi.

1576 — Ur dabıldı! Qolına qaruw ustaytın erkek kindik tegis jıynalsın.

1577 Sol-aq eken, orda qasındağı kepken qarınmen kernelgen tay qazanday qos dabıldı eki jigit oqtawday jumır tayaqpen qos qoldap ura bastadı. Jawgerşilik zaman, jawğa şabatın jigitterdiñ attarı beldeude turğan. Birazı jaqın mañda şiderlewli jayılp jürgen. Awıl üsti lezde opır-topır bola qaldı. Äne-mine degenşe er azamattar attarına da minip, awıl sırtına jıynaldı. Üstine sawıt-saymanın kiyip, Abılay da aq boz üyden şıqtı. Töleñgit jigittiñ birewi Abılaydıñ ataqtı bädäwiy tulparı Jalınquyrığın aldınan tarta berdi.

1578 Al jurttı äbigerge salğan bul oqıyğaniñ tariyxı mınaday edi. Budan eki jıl burın Arğınnıñ bir tarmağı Qarakesek elinde bir ülken as bolğan. Üş jüzdiñ balası tegis şaqırılğan sol asqa öziniñ töleñgitterimen Abılay da barğan.

1579 Bägge, küres, jambı atuw bastalıp, as äbden qızğan şaqta, tamaşa körüwşi jamağattı aralap jürgen Şanşardıñ erikken quwlarınıñ bir tobtı Abılaydıñ üstinen şıǵıp qaladı. Abılay teñge aluwdı tamaşalap turğan-dı. Sonda köp quwdıñ işindegi tentektew birewi:

1580 — Sultanniñ basındağı qalpağın qaǵıp tüsirse qayter edi, — deydi.

1581 Qasındağılar onı jeliktirip:

1582 — Abılaydıñ qalpağın qaǵıp tüsirseñ, öziñniñ de basiñ ketedi, — deydi.

1583 Sonda älgi quw jan-jaǵına qaramastan sultan tobına kiymelep keledi de, añdamağan bolıp, qamşısınıñ sabımen Abılaydıñ basına kiygen altın zerli ayır qalpağın uşırıp tüsiredi.

1584 Sultan Şanşar quwınıñ bul qılığı janına qattı batsa da sır bermegen:

1585 «Ulan asır ülken as, jegen toq, işken mas degen osı eken-aw!» — dep külgen de, atınıñ basın burıp jüre bergen. Jerge tüsken qalpaqqa qayırılıp ta qaramağan.

1586 Kelesi, bir miñ jetti jüz elüw ekinşi jılı general Kıynderman Qızıljar bekinisin salıp bolıp, osı bekinistiñ bitüwine Qızıljarda ülken järmeñke aşılğan. Oğan

Qarakesek işinen de biraz adamdar baradı. Osı järmeñkede Abılay ötken jılı özin külki etpek bolğan quwlardıñ ayıbı retinde Qarakesektiñ Janay, Botaqan degen eki belgili adamın ustatıp alıp qalğan-dı. Älde sultanım dep sıylamay, til tiygizdi dedi me, älde ötken jılı quwlardıñ qılığına masayray külgen toptıñ işinen osılar közine şalınıp qaldı ma eken, äytewir, Abılay Janayğa onşa köp qısım körsetpeydi de, Botaqandı tiridey körge saladı.

1587 — Şanşar jigitteriniki jay qaljuñ edi ğoy, — dep aqıl aytqısı kelgenderge, Abılay:

1588 — Bağıniştı eliniñ bugün qıljağın keşirgen sultan, erteñ onıñ qılmısın köterüwge мәjbür boladı! — dep jawap bergen.

1589 Körge tüsken Botaqan as-suw işpey jatıp aladı. Bir-eki kün ötken soñ, Abılaydıñ buyırığı boyınşa, «endi körden şıq» dep kelgen jigitterge ızalı Botaqan, «Körge tüsken adam tiri şıqpaydı» dep, öziniñ işin özi esip jiberip, jarılıp ölgen.

1590 Bul xabar elge jetken soñ Arğınğa jatatın Quwandıq, Süyindik, Bögendik, Şegendik, Qarakesek — Baltaqoja, Şubırtpalı, Qarjas tegis atqa qonğan. Äsker sanı üş miñday adam.

1591 At bası Abılay sultanniñ awlına qaray burılısımen-aq, buğan jolay töre tuqımınan qıyyanat körgen basqa ruwlardıñ kedey toptarı da qosıla bergen. Aqırı bes miñğa juwıq qol Botaqanniñ qunın joqtap, aldında kim tursa da bıt-şıt etüwge dayın dolı küşke aynalğan. Arğinniñ ulı biyi qaz dawıstı Qazıbek osı kezde jetpis jetige kep, tösek tartıp jatqandıqtan, bul toptı Abılaydıñ basqa da astamşılıq, qıyyanattarın körip äzer şıdap jürgen Bekbolat basqarıp kele jatır edi.

1592 Bekbolattıñ özine oş ekenin biletin Abılay, awıl sırtına şıqqan soñ, jıynalğan jigitterin jiti şolıp ötti. Bar bolğanı üş jüzdey ğana soyl eken. Munday az küşpen aşuwğa minip tasığan özendey erewildep kele jatqan qara qazaqqa tötep bere almaytının Abılay birden uqtı. Ras, Abılaydıñ jigitteri san ayqasta bolğan, birewi jüzge tatıytın, müyizi şañıraqtay kileñ marqasqalar, söytse de sultan bos qan tögiske barğısı kelmedi. Kenet barlawşı jigitte burılıp:

1593 — Kele jatqandardıñ işinde kimder bar eken? — dep suradı.

1594 Barlawşı kimniñ barın aytuwğa awzı barmağanday kümiljip qaldı.

1595 — Ayta ber, kimder bar?

1596 — Aydabol Oljabay batır da bar... Janında bala jıraw Kōteş...

1597 Abılay basın köterip aldı. «ädilet süygiş Oljabaydıñ özi erewilşilerge qosılsa, bul tegin attanı bolmadı». O kezde jırawdıñ batır boluwı, batırdıñ jıraw boluwı tañqalarlıq is emes. Arğınnıñ bir tarmağı Qarjas ruwınan şıqqan Oljabay äri batır, äri jıraw edi. Qırıqqa jası kelip qalsa da, qay öneriniñ basım ekenin özi de bilmeytin. Jıyırmasınan bastap batırılıǵı Orta jüzge äygili bola bastaǵan. Oljabay qatıspaǵan qazaq pen joñǵar arasında birde-bir belgili urıs ötpegen şıǵar. So kezde qazaq jerinde aytılıp jürgen qıyssa, dastannan Oljabay bilmeytin birewi de joq edi. Äldeqalay ol bälän awılǵa özine tanıs emes dastan ne jır bar degendi estise, qanşa alıs jer bolsa da oǵan attıñ terin ayamaytın... Estigen bir sözün umıtpaytın. Sondıqtan da boluwı kerek. Oljabay jırtaǵanda farsı, arab, tipti, keyde orıs tiliniñ de jeke sözderi kezdesip otıratın. Osı Oljabay san märtebe dombırasın qolǵa alıp, özi dastan şıǵaruwdı da oyladı. Biraq birde-bir reti kelmey-aq qoydı. Ol dombırasın ustasa bolǵanı, däl sol sätte «el şetine jaw kelip qaldı!» degen jarşı ayqayı estiletin. Jıraw dombırasın tastay berip, endi qolına nayzasın alatın. Osılayşa ol Abılaymen birge san märtebe joñǵarlarǵa qarsı jorıqqa attanǵan. Jas Abılay qolǵa tüser jolı, joñǵardıñ uş noyanın öltirip, Oljabaydıñ özi äzer qutılǵan...

1598 Oljabay endi jorıqtı tastap, qolına dombıra ap, el qıdırıp, xalqınıñ muñ-zarın jırlawdı qanşalıq arman etse de, jawgerşilik zaman murşa bermedi. Äzirge bar qolınan kelgeni, özi sekildi än men küydi añsaǵan, biraq qolı oǵan jetpey jürgen, jas darındarǵa jәрdem berüw ğana. Onday jastı qur qasına ğana ertip jürmey, atsızına at berdi, üysizine üy berdi. Osınday jastıñ biri ata-anasınan jetim qalǵan on jeti jasar Kōteş aqın edi. Oljabay onı özine serik etti. Özi jete almaǵan öner qıyyasına Kōteştiñ jetüwin tiledi.

1599 Osı aq jürek, eski dosı Oljabay endi, mine, Abılaydıñ qanın işüwge attanǵan toppen birge kele jatır.

1600 Joq, bul jay erewil emes, xalıq narazılıǵı äbden şegine jetken qandı erewil.

1601 Abılaydıñ kenet eşkimniñ oyına kelmegen oqıs şeşim aluwına osı jaǵday sebep boldı.

1602 — Kele jatqan Arğın erewilşilerine qarsı şıqqay-aq, boy tasalay turayıq, — dedi ol.

1603 — Sonda biz qaytemiz? — dep awılda qalatın qatın-qalaş, kâri-qurtañdar şuw etti. — Bekbolat jigitterin biz qalay toqtatamız?

1604 — Arğın jigitterin toyğa dayındalğan tağamdarmen jaqsılap qarsı alıñdar! Iyilgen bastı eşkim de şappaydı, — dedi sultan.

1605 Abılay sonı ayttı da jigitterin ertip, bel asıp jürip ketti. Üyi tigüwli, jügi jıynawlı, qazanı asuwlı qaldı. Öristegi malına da tiymey, ädeyi awıl töñiregine tastadı. Keler jawdı qarsı aluw kütüwşi jigitter men äyelderge ğana mindetteldi.

1606 Ekpindep jetken erewilşiler munı körgen soñ, kürt basıldı. Bul — Abılaydıñ öz ayıbın tüsinip, keşuw surağanı dep, basalqı aytuwşılar da tabıldı. Özderi şarşap, qarındarı aşıp kelgen jurat mal soyıp, qazan köterip jatqan awıl adamdarımen äkey-ükey tabısıp ketti. Azdan keyin qazandağı as ta pisip, jigitter qawqıldasıp, keneldi de qaldı.

1607 Däl osı sätte anadaydan attan tüsip jayauwlap kele jatqan Abılay sultannıñ özi de körindi. Qasında bir-eki adamı men talay jorıqqa birge attanğan Tursınbay batır ğana bar.

1608 Botaqannıñ nemere ağası Qapan mergen qara şiyti mılığın oqtap jiberip, Abılaydı atpaq bop tizerley otıra qalıp edi, Bekbolat bıy aqırıp jiberdi:

1609 — Aldıña kelse äkeñniñ qunın keş degen. Toqtat!

1610 Qapan mergen ornınan amalsız türegeldi.

1611 Abılay sälem berip, top ortasına kire bergen. Sol uwaqta köldeneñ turğan bir bozbala jigiti onıñ aldına jetip barıp, ükili dombırasın qağıp-qağıp jiberdi de, şırqap qoya berdi.

1612 «Abılay, Botaqandı sen öltirdiñ,

Esil er jazıǵı joq nege öltirdiñ,

Sultanım, qaraşñmen dawıl bolıp,

Üstine aq ordanıñ qol keltirdiñ.

1613 Abılay, küyip ketti salğan qalañ,

Meyramğa ne edi seniñ japqan jalañ?

Janaydı bügingi kün bosatpasañ,

Boladı erteñ jesir qatın-balañ!»

1614 Bul jigiti — Arğınnıñ işindegi Süyindik ruwınan şıqqan Kōteş aqın edi.

1615 Budan keyin biyler dawı bastaldı.

1616 Abılay özin kinäli sanap, Botaqannıñ ölimi üşin üş kisiniñ qunın — ärqaysısı atan bastağan toğız qaradan, jıyırma jeti bas mal, oğan qosa at-şapan ayıp töledi. Özin atpaq bolğan Qapan mergenge miltığınnıñ qarımı qaytpasın dep, al onı ustap qalğan Bekbolat biyge, ölimge qıymağan jaqsılığın üşin dep, qundız jağalı küzen işik pen bir-bir jorğa mingizdi. Eki jaq bitimge kelip, janjaldıñ ayağı toyğa ulastı.

1617 Arğınnıñ bul kelgen erewildi tobınan Abılay sultan eki zattı büyirine qattı tüydi. Biri — qaramağındağı buqara öziñe qarsı şıqsa, onda töre isiniñ qarañ qalğanı. Aşuwlanğan xalıq jaralanğan arıstannan kem emes, öziñdi jaraqattamay tınbaydı. Töremiñ dep basınba, jazamen iqtıram deme, şamañ kelse bawrıña tartıp aşuwın basuwğa tırıs. Ekinşi tüygeni, sırt jawıñ bolsa, oğan el bolıp qarsı şığasıñ, ne basın alasıñ, ne qan sorpa etip quwasıñ... Al öz eliñniñ qay tenteginiñ basın kesip qurtasıñ? Munday xalıqtı biylewdiñ jolı bölek. Arıstandı temir torda ustasañ ğana qawipsiz. Xalıqtı da ünemi temir torda ustay bil. Meyli ol sağan aqırsın, aybat körsetsin, bäribir şaba almaydı, mert ete almaydı. Al bar xalıqqa temir tor quruw mümkin be? Joq, xalqıña degen temir torıñ, qur ğana jalañaş qılış äskeriñ emes, ol aqılıñ, aylañ...

1618 Abılay öle-ölgense osı eki tujırımın buljıtpay orındawğa tırısıp ötti.

1619 Qasımniñ sündet toyı sol küni-aq tūs awa bastalğan. Şabuıldan aman qalğan sultan awlı kelgen qonaqtarın tik turıp kütti. Küres, kökpar, bāyge, aytıs, sayıs — bāri bolıp, toyğa jıynalğan top erteñine taradı.

1620 Sultan ordasında endi tek osı Kökşetaw, Qaraötkel, Atbasar, Qızıljar mañayındağı Orta jüzdiñ bastı adamdarı men Abılaydıñ üzeñgiles batırları — Arğın taypasına jatatın Bäsentiyn ruwınan Sırımbet, Malaysarı; Qarjas ruwınan Oljabay; Taraqtı ruwınan Bayğozı; Ulıtawdağı Bağanalı ruwınan Orazımbet; Kerey ruwınan Tursınbay batırlar qaldı. Bul jıyınğa jer şal-ğay bop Arğınnıñ atı şuwlı batırları Şaqşaq Jānibek, Qanjığalı Bögenbay, Altay ruwınan ağayındı üş bōri Januzaq, Joldıbay, Señgirbay; Naymannan Qarakerey Qabanbay, Kişi jüzdiñ batırları Tayman men

Buğıbay, Abılay sultannıñ eñ jaqsı köretin batırınıñ biri Üwaq ruwınan Batır Bayan kelmey qaldı.

1621 Xanmen qadiri birdey sultan özge batırlardıñ kelmegenine bälendey män bermegenmen de, Batır Bayandı kütken-aq edi.

1622 Äriyne, Abılay balasınıñ sündetke otıruwın sıltaw etip, bul jıyınğa öziniñ üzeñgiles senimdi batırların tügel-aq şaqırğan. Oğan sebep Äbilmämbet xanmen arası alşaptap ketken Joñğar qontayşısı qazaq jerin tağı şappaq bop, qalıñ qol jıynawda degen xabar alğan.

1623 — Jarandar, — dedi Abılay, qonaqtarı otırıp bolğannan keyin baysaldı ünmen, — meniñ qayın ağam Qalden Tseren qazaq elin qayta şappaqqa Ertistiñ arğı betine jıyırma bes miñ äsker dayındap otır...

1624 Üydegi jurttıq tegis eleñ etti. Keñeske şaqırılğan kisilerdiñ jas mölşeri, дәrejeleri de әr түрli edi. Bäriniñ de deneleriniñ üstinen sup-suwıq bop jılan jorğalap ötkendey jan түрşiger bir sezim biylep ketti. «Aqtaban şubırındınıñ» qandı uwaqıyğasını әli eşqaysısı da umıtqan joq-tı. Tek o joli joñğar әskeri qazaq dalasınıñ күngey jağın şapsa, endi mine Orta жүзdiñ negizgi qonısı Sariaqanıñ şetine kep tur.

1625 Kansıy ölgennen keyin taqqa otırğanına on segiz jil tolğan Qıtay boğdıxanı Tszyan-Luwn Joñğarğa degen Qıtay sayasatın әli de özgertpegen. Soltüstik pen күnbatisqa qaray sırgıtıp, şuraylı jerlerin basıp aluwmen bolğan. Qarsı kelgen oyрат jasaqtарın, basım күşpen, birin qaldırmay qırıp otırған. Ol күндеgi Qıtay әskeri köşpeli el — Joñğar xandıғınıñ әskerinen, soғıs öneri турғısıнан qaraғанда, anaғurlım күşti edi.

1626 Rossiyya iymperiyasınıñ qol astına kirgen Orta жүзdiñ jerine Qalden Tseren şabuwlğa şıғuwdı oylasımen-aq, Joñğardıñ qanqumar noyandarına Tsziyn-Luwn qoldan keler jәrdemin ayamağan. Qaruw-jarağın da, azıq-tүligin de berdi. Awzınan jırıp, күrişine deyin tökti.

1627 Äriyne, mundayda boğdıxan öziniñ altının da ayağan joq. Joñğardıñ qandı qol түmenderin qalağan jaғına jumsay biletin noyandardıñ köbin altınimen satıp alğan. Sol sebepti de joñğar әskeri orıs bekinisterimen qatar jatqan Orta жүз jerine qaray bet burған.

1628 Joñğar qontayşısınıñ osılay dayındalıp jatqanın, Ertistiñ bergi jağın jaylağan Uwaq — Kerey taypasınıñ batırları da aytıp keldi. Qalden Tserenniñ endi tek

ıñğaylı kezdi kütip otırğanı mälim boldı. Äriyne, Qalden Tseren Orta jüzge Äbilmämbetten göri Abılay ıqpalınıñ küşti ekenin biledi. Eger şuw degennen qazaq äskeriniñ küyrey baştağanın körse, Abılay amalsız meniñ jağıma şıǵadı dep oyladı ol. Abılaydıñ Joñǵar jağına şıǵuwı — jeñispen teñ. Eger Orta jüz Joñǵar jağına şıqsa orıs qalalarınıñ irgesi aşıladı. Qıtay sayasatşılarınıñ da közdegeni osı.

1629 Abılay bul mäjiliske dosın da, qasın da şaqırıp otır. Äsirese Joñǵarmen körşiles ruwlardıñ äygili adamdarı tegis xabarlanǵan. Ätteñ, Batır Bayan kelmey jatır. Sultandı azıraq renjitken osı.

1630 Abılay jaña ğana baştağan sözini endi jalǵay berem degende, sırttan dabırlasqan dawıstar şıqtı.

1631 — Buqar jıraw keldi!

1632 — Ulı jıraw attan tüsip jatır!

1633 — Arqanıñ ardagerin qarsı alayıq!

1634 — Qoş kelipsiz, Arǵınıñ maytalmanı!

1635 Söytkenşe bolǵan joq, bir top adammen ordaǵa Buqar jırawdıñ özi de kirip keldi.

1636 Bul uzın boylı, qapsaǵay deneli, at jaqtı, şoqşa saqaldı, qoşqar tumsıq, eñseli kisi edi. Ruwı Bayanawıl töñiregin jaylaǵan Altıntorı — Qarjas. Äkesi Qalqaman batır şeşen kisi bolǵan. Alpıs jasında xalqınıñ täwelsizdigin qorǵaǵan Bögenbay, Qabanbay sekildi batırlardıñ erligin köp jırlaǵan äygili jıraw. Bul kezde xalıq «kömekey äwliye» dep atap ketken.

1637 Mäjiliste keleli mäsele söz bolǵalı turǵan soñ, Buqar jırawdı Abılay ädeyi şaqırǵan.

1638 Buqar kirip kelgende, Abılay özi türegelip, oñ jaǵman orın berdi. Jıraw bir qaraǵannan-aq üyde köpten beri bastarı qosılmay jürgen adamdardıñ jıynalǵanın bayqap, jüzi jadırap sala berdi.

1639 — Arsıñdar ma, jarqındarım?

1640 — Barsıñ ba, Arǵınıñ aqıyıǵı!

1641 — Barmin, arısım... Sen toy jasağalı jatır degen soñ, oy salğalı şığıp edim. Burın Bayan men Kökşeniñ arası jaqın-aq edi...

1642 — Endi alıstap ketip pe, Buqar ağa?

1643 — Joq, jaqın. Biraq jaqın bolsa da alıs. Ortaña salğan orıs bekinisterin orağıtı jüremi dep keşewildep qaldım. At-ton ayıbım bar. Jırımdı alasıñ ba, älde şerimdi alasıñ ba?

1644 Abılay ezüw tarttı. Aduwın jırawdıñ «ortañdağı orıs bekinisterin orağıtıp» degen sözinen-aq seziktenip, añgimeni böten jaqqa burğısı keldi.

1645 — «Jırınız» ben «şeriñizdi» estip, at-ton ayıptı biz tölep jürmesek netsin, — dedi külip, — sol at-ton ayıbımdı bermesten burın, basqa bir ötiñişim bar.

1646 — Töreniñ qaradan ötiñişi bolmas, ökinişi bolar. Şamam kelse ökindirmeyin, arısım ayta ğoy.

1647 — Tünde tüs kördim. Tabıtta jatır ekenmin. Basıma ilingen Üş jüzdiñ jalawın üş tobir jurttı julıp äketkeli tur. Tabıtımniñ bir büyirinde arıstan, ekinşi büyirinde aydahar otır. Ayaq jağımnda bir top ürim-butañım. Uwäliyden tarağan bir urpağım mağan quran oqıp jatır. Qasımınnan örbigen bir tentegim qolına qanjarın ustap meni qorğap tur. Al men ölip jatsam da, eki büyirimde otırğan arıstan men aydaharğa kezek qarap, mınalardan qalay qutılmaq dep jantalasuwdamın. Osı tüşimdi jorıp berşi, Buqar ağa?

1648 Buqar tunjırap biraz otırdı. Üy işi de tına qaldı. Älden üwaqıtta barıp jıraw:

1649 — Tüs joruw — tülki awlawmen teñ, keyde izine däl tusesiñ, keyde şet ketesiñ, söytse de jorıp köreyin...

1650 — Söyleñiz, kömekey äwliye...

1651 — Qırıqqa kelmey tabıtta jatsañ — ömiriñ uzaq boladı eken. Basıña jalaw tigilip, oğan üş birdey top talasıp jatsa, üş jüzge xan boladı ekensiñ. Biraq xan atına iye bolsañ da, xalqıña iye bola almaydı ekensiñ. Sen ölgen küni üşewi üş jaqqa ıdırap ketedi eken. Tabıtta jatıp, eki büyiriñdegi arıstan men aydahardan qalay qaşıp qutılmaq dep qorıqsañ, öle-ölgense eliñniñ eki büyirinde turğan eki memleketke jaltaqtawmen ötedi ekensiñ... Al ayaq jağımnda turğan ürim-butañıñniñ işinen biri quran oqıp, biri qanjar

qayrasa, Uwäliydiñ urpağınan şıqqan bir tuqımıñ atın qağazda, al Qasımnan tuwğan bir balañ atağın maydanda qaldıradı eken.

1652 Abılay ündemedi.

1653 — Ündemey qaldıñ ğoy, sultanım. Şeşüwim unamadı ma?

1654 — Bir urpağım atın qağazda, ekinşi urpağım atağın maydanda qaldıradı eken. Sonda men özim qayda qalamın?..

1655 — Basıña üş jalaw bosqa tigildi me? İsiñdi el unatsa üş jüzdiñ jüreginde qalasıñ!

1656 Abılaydıñ qabağı jadırıp sala berdi. Qazaq: «erkektiñ aqılı qırıqtan bastap toladı, alpıstan bastap soladı» deydi. Abılay qazır qırıqtan jaña asıp baradı. Tüsin joriğan sınşı jıraw onıñ tüpki sırn durıs boljadı. Abılay — qazaq elin ulı elder qatarında körgisi keldi, xan bolsa sol ulı elge xan boluwdı arman etti. Sondıqtan da ana jılı tutqında jatqan Abılayğa Qalden Tseren: «Düniyede ne jaman?» dep surağanda, ol: «Düniyede az asqa baqawıl, az elge xan bolğan jaman» dep jawap bergen.

1657 Abılay — Äbilqayır da, Äbilmämbet te, Baraq ta, Nuralı da emes edi. Ol bul kezde köp närseni tüsingendi. Öziniñ är äreketin sol tustağı köşpeli el köseminiñ qolınan keletin mümkindigine qaray quratın. Al tek quday aldında ğana jawapker Buqar jıraw bolsa, künde özgerip jatqan düniye qayşılığın körip, «düniye şirkin qayda bara jatır?» degen azdağan kümända bolatın. Süyeri kök şalğın tolqındanıp, jupar ıyisi añqığan qazaqtıñ jasıl dalası, tilegi — xalqınıñ qamı.

1658 Buqar jıraw ünemi qasınan tastamaytın qarağay dombırasın qolına aldı. Qulaq küyine keltirip, biraz şertip otırdı da, alıstan kürkirep kele jatqan jawar bulttay, äweni qobaljığan bir termeni bastap ketti.

1659 «Ay zaman, zaman-ay,

Tüsti mınaw tuman-ay,

İstiñ bäri kümän-ay

1660 Osılay ol bir tolğap aldı da, ärmen qaray nöserlete jöneldi. Jıraw salınıp jatqan bekinister men qazaq eliniñ bolaşağın tolğadı.

1661 Ol är söz şuwmağın laqtırğan sayın, alpısta emes, jıyırma beske jaña şıqqan jas jigittay qızuwlana tüsti. Qazaqtıñ kösem uldarınan, äsirese, Abılaydan el qamın oylawdı talap etti.

1662 Jıraw tolğawı otırğandarğa unadı ma, jurttı endi dombıranıñ qağısımın birge qıymıldap, qızuwlana «Uwa, päle!» dep qosıla teñseldi.

1663 Jıraw bir mezett el jayın emes, tek öz basınıñ qamın oylağan xandardı söge kelip, kenet sözün bitirdi de, qolındağı dombırasın aşuwlana esikke qaray laqtırıp jiberdi. Şabıttanğan şaqtağı jırawdıñ munday ädetine qanıq esik aldında turğan atqosşı jigitt dombıranı jerge tösirmey qağıp aldı.

1664 Buqar jıraw Abılayğa tüyile qaradı.

1665 — Bar sengenimiz sensiñ, Abılay! Oñ jağındağı tuñğıyıqtan qutılaman dep, sol jağındağı şıñırawğa qulap ketip jürme. Şürşittiñ ızğarınan qorqıp, orıs patşasınıñ qoltığına kirdim dep ant-suw iştiñ. Mümkün, bunıñ durıs ta şığar... Degenmen, «köppen keñesip pişken ton kelte bolmas», jurttıñmen aqıldas.

1666 Abılay ünsiz tiñdap otr. Qazaq dalası qazır ülken qobaljuw üstinde...

1667 Orınbor general-güwbernatorı Neplıyev Or, Elek, Jayıq boylarında orıs bekinisterin salıp, qazaq jerin otarlaw sayasatın qolğa alsa, Sibir general-güwbernatorı knyaz Gagarıyn de odan keyin qalmağan. Ol bir miñ jetti jüz on üşinşi jıldıñ özinde-aq Birinşi Petr patşağa Ertis boyına bekinister saluwdıñ mümkinşiligi barın aytıp xat jazğan. Osıdan keyin bir miñ jetti jüz on segizinşi jılı Semey bekinisi, bir miñ jetti jüz jıyırmasınşı jılı Öskemen bekinisteri salınğan. Budan eki-üş jil ötkennen keyin orıs soldattarı Kökşetaw mañın ıyemdenip, jıyırmasınşı-otızınşı jıldarı Aqmola, Bayanawıl, Qarqaralı bekinisteri turğızılğan. Bul bekinisterdiñ bärine soldattar äkelinip, Rossıyanıñ şalğay tükpirinen köşip kelgen şaruwalarğa jer berip, endi bul aranı birjolata qonıs ete bastağan. Al Sämeke xan qaytı bolğan bir miñ jetti jüz otız jetinşi jıldan bastap, patşa ükimeti Aqmola men Kökşetaw arasına jol jürgizip, beketter saluwğa kirirken. Buğan on miñge tayauw orıs jumıskerin sonaw ortalıq Rossıyadan äkep tökken. Bul jol Kökşetawdıñ tawlı alqaptarınıñ boyın quwalay on jil işinde äzer bitken. Äriyne qazaq jeriniñ bul «bölisinde» şonjarlar öz upayın jibermegen. Jerlerine jer qosıp alğan. Söytip, qazaq kedeyi qıyyanattı orıs general-güwbernatorımen birge öz bıy, sultandarınan da körgen. Qatar qonıstanuwğa mäjbür bolğan qazaq, orıs kedeyleri

ömirdiñ awırlıǵın da, azabın da birge tarta bastadı. Osı qıyındıqta tuwǵan bawırmaldıq qatınas aqırı ekewin birdey aparıp Püwgaçev erewiline qostı. Ädiletsizdikke köngisi kelmegen qazaq awlına patşa bekinisi men xan ordasınan el jılatqan «käri qılış» jasaǵı şıǵıp turdı. Biraq qalıñ xalıq däl bugün iñǵaylı saǵatın kütip, Ertistiñ arǵı betinde qazaq jerin şapqalı Qalden Tserenniñ jıyırma mıñ äskeri turǵanın bilmeytin. Bar uǵarı jeriniñ tarılıp, malınıñ azayıp bara jatqanı. Jıraw tolǵawı da osını aytadı, xalıq ta sol üşin onıñ sözin oylana tıñdaydı.

1668 Al xalıq küyzelisin öz közimen körıp otırǵan, el qamın oylaydı degen Abılaydıñ köp isi Buqar jırawǵa tüsiniksiz edi. Äbilmämbet xanǵa erip, bir mıñ jeti jüz qırqınşı jılı, Qalden Tserenge tutqın bolar aldında, Orınbor qalasına barıp, qoldarına quran alıp, «Qol astıñızǵa kirdik» dep patşaǵa ant berüwi, sodan keyin Qalden Tserenniñ tutqınınan qayıtıp kelisimen, arasında bir ay ötpey, Abılay sultanniñ Neplıyuevke nemere aǵası Jolbarıstı jiberip «Rossıyaǵa qarsılıq körsetpey, onımen sawda-sattıq жүrgizüwge barmız» dep xat jazıp bas ıyyui — qart jırawdı oyǵa şomdırǵan. Bul az bolǵanday, Abılay bir mıñ jeti jüz qırıq besinşı jılı Tobıl güwbernatorı A. M. Süwxarevke «Üysin ruwın da patşa aǵzamınıñ qol astına aluwlarıñızdı suraymın» dep xat joldaǵan. Bir mıñ jeti jüz elüwinşı jıldarı Abılay qazaq jerine salınǵan orıs qalalarınıñ järmeñkelerine özi qatınasa bastaǵan. Al Baraq sultan Äbilqayır xandı öltirgennen keyin, onı qorǵawdıñ ornına, Kişi жүzdiñ xanınıñ qazasına qıynalıp, Baraq sultandı «jawız» dep, Orınbor äkimderi Äbilqayırdıñ balaları Nuralı, Ayşuwaq, Eralılarmen köbirek aqıldasıp turıwın ötinip Neplıyuevke taǵı xat jibergen. Osınıñ bäri qazaq xalqınıñ qamın oylaǵan jırawǵa äzirge tüsiniksiz jäytter.

1669 «Abılay ne aytar eken?» dep üyde otırǵandar tına qaldı. Biraq osı jurttı basqarıp otırǵan Abılay öz oyın aşa alar ma eken? El qulaǵı elüw, awzınan şıqqan söz erteñ jipke tizilgendey bop tep-tegis Orınborǵa, Tobılǵa, tipti Qalden Tseren otırǵan Taşkentke de izin suwıtpay jetedi. Ol sözdi säl keşigiñkirep boǵdıxan da estiydi. Äytkenmen, jawap bermey qutıla almasın bilgen sultan, endi Buqar jırawǵa qaray otırıp söyledi:

1670 — Ant-suw iştiñ deysiñ, ulı jıraw. Osınday anttı «Joñǵarǵa qarsı qol kötermeymin» dep, tutqınnan bosanar aldında qayın aǵam Qalden Tseren qontayşıǵa da bergem.. Al bugün onıñ äskerin özinen burın şappaqsı bolıp otırmın. Öytkeni men şappasam ol şabadı. Sonda qazaqqa meniñ ant-suwımnın qanday payda?

1671 — Jön delik... Al batısıñ qalay?

1672 Abılay basın şayqadı:

1673 — Orıs eli Joñğar xandıǵı emes qoy.

1674 — Şürşit eli de oñay emes. Bizge bäriniñ de küşi jetedi.

1675 — Sol sebepten de dalaımızǵa bekinis saldırıp jatqan joqpız ba? Rossıyyaǵa süyenbey, şürşitterge tötep bere almaymız. Şürşitterdiñ oyın qontayısınıñ özi aytqan. Olardan endi Joñğardıñ özi qutıla almay otr.

1676 — Şürşit boǵdıxanı da bizdiñ jerimizge bekinis salam dese qaytesıñ, — dedi Buqar jıraw.

1677 — Onda soǵısamız. Öytkeni şürşit bizdiñ işimizge kirip, orıs patşasında bekinis salar bolsa, — dedi Abılay, qazaq atawlısı qul bolar edi.

1678 Üy işi taǵı tına qaldı. Qıtay boǵdıxandarınıñ jawızdıǵı qazaq eline ejelden tanıs. Ört alǵan jerde juwırda şöp şıqqaytın, Qıtay jawıngerı ötken jaqta tiri jan qalmaytuǵın. Talay uwaq xalıqtı jutıp jibergende Qıtay boǵdıxandarınıñ tamaǵı ajdahanıñ tamaǵında jalmawız keñ keletin.

1679 — Buqar aǵa, jalǵız jolawşıǵa top qasqır şapsa, jolawşı eñ aldımın qaysısına qılışın sermeydi? — dep suradı Abılay.

1680 — Äriyne, eñ tayauw qalǵanına, sultan.

1681 Buqar jıraw bul jumbaq adamnıñ kim ekenin endi tüsingendey Abılayǵa oylana qaradı. Qazaq elin qan qaqsatqan aldımın Qalden Tserendi jeñbek. Özge jawların sodan keyin barıp oylanbaq...

1682 Abılay kenet janında turǵan qorjınınan buzaw terisine salınǵan kartanı aldı.

1683 — Mine, — mına jerde Qalden Tserenniñ äskeri tur, — dedi, — bir küni bolmasa bir küni olar Ertisten beri ötedi. Sol uwaqıtta üş jüzdiñ äskeri, mine, mına tustan kep üş jaǵınan qorşaydı. Körsin sonda Qalden Tseren osı qaqpannan qutılıp! Dayan xannan beri joñğarlar ünemi bizdiñ kök jelkemizden şıǵıp kelgen. Al bul jolı olardıñ kök jelkesinen biz şıǵamız.

1684 — Ertis jağasına kelip, Kişi jüzdiñ batırları soğısqa qatınasadı degenge sengim kelmeydi, — dedi Bäsentiyn batırı Sırımbet.

1685 — Nege? — dep eleñ ete qaldı törtbaq kelgen, Taraqtı batırı Bayğozı. — Orta jüzdiñ batırları sonaw Edil qalmaqtarimen ursısıp jürgen joq pa...

1686 — Kimiñ bar ol jaqta ursısıp jürgen?..

1687 — Jetim sarı Şaqşaq batırı Jänibek şe?

1688 — Oydöyt degeniñ! — dedi eki iyıǵına eki kisi mingendey jalpaq jawrın, alşaq kewde Sırımbet. — Jänibek qalmaqtarmen urıssa — öziniñ qayın aǵası Äbilqayırdıñ joǵın joqtap otır. Qala berdi Jetim sarı Şaqşaqtıñ qonısı xan awlımen aralas-quralas, Irǵız ben Torǵay özenderiniñ öñirinde otırǵan joq pa? Jänibektiñ awlı degen qur atı... Äbilqayırmen jeri de bir, suwı da bir...

1689 Abılay unatpaǵan ray bayqattı: «Mine, ünemi osılay. Bizdiñ jerimiz Ertis, seniñ jeriñ Jayıq dep, bar qazaq bij-tij bop bölünip şıǵa keledi. Joq, munday jurtpen jawdı jeñüw qıyın, eñ aldımın öz eliñniñ basın qosıp al. Sosın barıp jawıña tiyis. Sonda onıñ basın qalay qosuw kerek? Qotanına qasqır tiymey el uyqısınan oyanbaydı. Qazirgi qazaq eli sonday. Qotanına tiygeli turǵan qasqır — taǵı Qalden Tseren. Sen osını paydalan, bastarın biriktire ber. Maydanǵa birigip şıqsa, artınan ıdırawı qıyınǵa tüsedı... Eliñ birikpey jawdı jeñem dep ümittenbe...»

1690 Kenet jurttı nazarın awdarıp, üyge Ertistiñ arǵı betine jiberilgen barlawşılar kirip keldi. Olardıñ aytuwı boyınşa, Ertistiñ arǵı jaǵındaǵı Joñǵar ulıstarına äli Qalden Tseren äskeri kelmegen körinedi. Ärkim är türlü joramaldıydı dedi barlawşılar.

1691 Abılay oylanıp qaldı. «İyä, äkki qontayşı oylamaǵan jerden jaw şappasın dep äskeriniñ jatqan uyasın jasırǵan eken. Munday jayda joñǵar jasaǵınıñ şabuıldı qay tustan bastaytının eşkim bilip bolmaydı... Sirä, Qalden Tseren jawingerlerin äli el tüpkirinen qozǵamaǵan boluw kerek. Äriyne, Joñǵardıñ toppaq jaldı mıqır jılqısı üş-tört künniñ işinde-aq tekirektey jele şawıp otırıp bul araǵa jetip ülgeredi. Qontayşı soǵan senedi. Şınımnen Qalden Tseren Sarıarqaǵa attanbaq pa? älde Türkistan maydanın keñeyte tüsip, Aral arqılı Kişi jüzge qaray oyıspaq pa? O da mümkin. Eki jaqqa eki qol şıǵaradı degen de sıbıs bar edi ğoy, älde solay ma eken? ätteñ ne kerek, Üş jüzdiñ äskeri birdey baǵınsa ğoy buǵan. Onda är jüzdiñ äskerin är tusqa qoyıp, Joñǵardıñ kelüwin asıqpay küter edim-aw! Bir jetide eki jüz miñ attı äsker jıynap alatın Qasım xan dāwiri

äldeqaşan ötken! Köringen qara tasqa sala-sala, almas qılıştıñ da jüzi mayırılğan! Endi mine qasqır qay üñgirden şığadı dep, şiyti mılıtğıña süyenip jan-jağıña alaqtap qara da otır...»

1692 ... Keñes aqırı qazaq qoldarınıñ jıynalatın jerin Teliköl tusı bolsın dep uyğardı. Bul ara Üş jüzdiñ äskerine birdey jaqın. Äriyne, Äbilqayır sarbazdarı kelmeydi, biraq Joñğarğa öşikken Kişi jüzde qazaq batırları az ba? Eñ bolmağanda Irgız, Torğay boyındağı Qoşqarılı Jänibekke bağıniştı Orta jüzdiñ jawıngerleri kelip qosılar. Al Ulı jüz äskeri joqtıñ qası.

1693 Abılay awlı köktemniñ alğaşqı künderinde-aq Sırımbet betkeyinen Buwrabay köliniñ jağasına köşetin. Köl jağasınıñ qızğaldaqtı, sarğaldaqtı kök balawsa şöbi erte köteriletin. Qarağay men aq qayıñ sıñsıy bitken Buwrabay mañayı adam aytqısız bir äsem süwret. Osı jaylawında Abılay awlı jaz ötkenşe bolatın.

1694 Sultan keñesi bitisimenen, Sarısuw boyında otırğan Orta jüz xanı Äbilmämbetke özderiniñ şeşimin aytıp şabarman jiberdi de, tamızdıñ bas şeninde Abılay awlı da Kökşeniñ biyik tusı Buwrabayğa qaray köterildi. Saltanattı köş, köşpen irgeles şoqtay ıyırıp, şaşaw şığarmay aydalğan qalıñ kök ala jılqı. Jawgerşilik zaman; köşti, jılqını qorşay, astarındağı bolat tuyaq bedewleri men bäygi küreñderi jiti basqan, soyl ustağan, kileñ şolaq sawıt kiygen batır jigitter... Köş iñğayına qaray, soñınan şubırğan qara mal, ottay jayılğan qoy-eşki tipti keyin. Awıl-awıldıñ arasında, jorğa salıstırğan, sarı dalanı bastarına kötere än salğan top-top qız, bozbala...

1695 Awlın Buwrabay köliniñ jağasındağı «Abılay alañı» atalatın kök maysalı, sıñsığan maral ottı, qızıl ağaştı, aq qayıñdı, arşalı taw qoynawına qondırısımın, Abılay Ulıtaw arqılı, Betpaqdalalatıp, Telikölge qaray attandı. Kökşe teñiz arqılı emes, alıs ta bolsa osı joldı tañdadı. Kökşetawdan Telikölge deyin eki miñ şaqırımday dala. Al osı dalada sıñsıp otırğan Orta jüzdiñ ruwları. Kökşetaw, Sandıqtaw, Atbasar, odan äri qaray Esildi jağalay, Terisaqqan özenine jetedi, Qara qoyın Qaşırlını basıp, Ulıtawdı bökterley, Qara Keñgir, Sarı Keñgir, Jezdi özenderinen asıp, Sarısuwğa qaray şığatın süre jolmen Telikölge betteydi. Osı jerdiñ bärinde Arğın, Qıpşaq, Nayman, Taraqtı, Uwaq, Kerey. Ulıtawdıñ künbatıs jağında Torğay alqabı qanşama el. «Sonaw Kökşetawdan şığıp, Abılay Joñğarğa attanıp bara jatır eken!» degen laqap osı qalıñ elge jetse, бүkil qazaq awıldarınıñ Joñğar qontayşısına qarsı tik köteriletinine sultan şek keltirmegen. Jolda bir jarım ayday jürüp, Telikölge kep şatırın tikkende, Arqadan jetken

jawıngerlerden köz tunatın edi! Abılay ötken jerden qosılmağan qol joq. Sawmalköl men Teliköldiñ arası ıǵı-jıǵı, qara qurımday qaptağan äsker. Erteñine Abılaydıñ şatırına jigitterimen kelgen är ruwdıñ bastı adamdarı, batırları tegis jıynaldı.

1696 Anıqtap esep tegende otız mıñnan astam jawınger bası körinipti. Bul «Aqtaban şubırındı» bastalǵalı, qazaqtıñ eñ alǵaşqı ret birigip, mol qol jıynaǵanı. Äli de kelip jatqan toptar az emes. Bası Jänibek, qart Bögenbay, Arǵınnıñ atı şuwlı batırları Tayjigit, Tasbolat, Sırımbet, Janatay, Januzaq, Señgirbay, Oljabay, Malaysarı, Orazımbet. Abılaydıñ qamqorları: Tolıbay bıy, Qarawıldıñ şeşeni Qanay bıy, Jäpek batır. Sırǵalı Elşibek, Şekti Tayman, Tabınnan Altay batır. Ärqaysısınıñ qasında mıñdaǵan, jüzdegen jawıngerler. Qazaq dalasında bul kezderde ataǵı şıqqan atı-şuwlı batırlardan Qarakerey Qabanbay, Kişi jüzden Buǵıbay, Uwaq ruwınan Batır Bayannıñ joq ekenin Abılay işten tüyip otır. Äsirese Bayan batırdıñ osı uwaqıtqa deyin kelmewi ökinişti-aq. Erligimen, el-jurtı üşin janqıyyarlıq isimen tanılǵan Batır Bayan Qanjıǵalı Bögenbay men Qarakerey Qabanbaydan keyingi eñ süyikti batırı edi. Anaw ekewi bolsa qazır payǵambar jasına kelip qaldı, endigi eñ süyenişi so Batır Bayan men özimen birge Qalden Tserende tutqında bolǵan Jäpek edi. El şetine jaw kelse, eñ aldımın jetip, aldınǵı şepti jüretin Batır Bayannıñ osı uwaqıtqa deyin kelmewin Abılay jaman ırımǵa jorıdı. «Onıñ öz basına bir qawıp tuwdı, ne el-jurtınıñ qamına da qaratpaytın bir pälege duwşar boldı» dep oyladı.

1697 Arqada Obaǵan attı özen bar. Bul özenniñ boyın ejelden Üwaq ruwı jaylaytın. Orta jüzdiñ jeti arısınıñ biri bolıp keletin Üwaq ruwınan бүkil qazaq dalasına äygili Er Kökşe, Er Qosay attı batırlar şıqqan.

1698 Osı Uwaq ruwına jasınıñ qartayǵan şaǵında kelip siñip ketken, Jänibek xannıñ kezindegi ataqtı batırınıñ biri Sayannan tuwǵan Ayan batırdıñ bir urpaǵı osı Batır Bayan edi. Qaradan şıqsa da jeti atasınan äygili batır tuqımı bolǵandıqtan, el basına kün tuwǵanda, osı Bayan atqa erte qondı. Öziniñ asqan erligi, xalqı üşin jan piyda eterlik isteri arqasında ol köp keşikpey Üwaq ruwınıñ kösemine aynalǵan. Äke-şeşesi qalmaq şabuwlınıñ bir ülken ayqasında qaza tapqan. Özimen bir tuwǵan, bıyıl on beske şıqqan Noyan attı inisi ğana bar. Noyan äli qolına nayza ustap jawǵa şapqan joq, biraq alaqanına tükirip, bugün-erteñ meniñ de kezegim keler dep, boyına bitken qayratın jumsaytın jer tappay, alasurıp, awılда äzer jürgen. Ört minezdi bala jigit bir-eki ret aǵasına «jorıqqa meni de ala bar» dep jalınǵanda, Bayan oǵan: «Keziñ keler, jorıq senen qaşıp qutıla

almaydı. Äzirge soyl soğıp, sadaq atıp, soğıs önerin äbden üyren!» — dep ertpey qoyğan.

1699 Bayannıñ da qazir qırıqqa tayap qalğan kezi. Suñğaq boylı, aqquba, suluw murttı, körikti jigit. Jalğız inisin janınday jaqsı köredi. Ağalıq ülken sezimniñ äserinen de ol ötken jılğı İle boyındağı joñğarlarğa qarsı attanğan saparında, Noyannıñ «meni de ala ket» dep közinen jası möltildip turıp ötingenine qaramay, ertpey ketken.

1700 Eki jaqtıñ da qolı şıǵın bolğanmen, bul jolı qazaq jigitteriniñ joñğarlarmen ayqası qıyınğa tüsti. Keskilesken, birin-biri ayamağan qan tögis üş küнге sozılıp, aqırında sanı säl basım Bayan jaǵı jeñdi. Qazaqtıñ bes jüz jaraqtı jigitterinen üş kün urıstan keyin tek eki-aq jüzi qaldı. Törtinşi küni urısqa şıdar-şıdamasın bilmey, İle boyınıñ qalıñ torañıl, jiyde toǵayınıñ arasında jatqan osı eki jüz jigit, tañ ata, üş künnen beri özderi soğısqa joñğarlardıñ segiz awlınıñ birden köterile, taylı-tayaǵına deyin qalmaq, ubırıp-şubırıp, Qıtay jaǵına qaray köşip bara jatqanın kördi. Qazaq qolı bul oqıyǵaǵa aldımın tañ qaldı. Söytse de, olar mal qayırlap jürgen bir joñğar şalınan awıldardıñ nege ürkip qaşıp bara jatqanın bildi. Joñğar awıldarına: «Keşeden beri urısıp jatqanımız qazaqtardıñ jây aşeyin ertöle toptarı eken, Bögenbay men Qabanbay basqarğan bes miñ qol bugün tüste osı İle jaǵasına jetedi eken», — degen xabar kepti. Osı xabardan keyin İle qoynawındağı joñğarlardıñ mına segiz awlı qoparıla köterilipti. Bul xabardıñ qalay şıqqanın qazaq jigitteri artınan barıp estidi. Joñğarlardıñ qolına tüsken bir öjet sarbazdan: «Bäribir ölesiñ, eger şınıñdı aytsañ qoya beremiz» dep osı urıstağı joñğar batırı jawap aladı. Odan: «Osınşama elge şaǵın qolmen qalay kelip tiyistiñder? Nemenege sendiñder?» dep suraptı. Jigit: «Senderdi jeñetinimizge sendik!» deпти. «Qalaysa? Osınşama joñğardı bes jüz soylımen jeñbek pe ediñder?» dep mısquıldap küledi joñğar batırı. Sonda öjet jigit: «Bäribir qırılardıñ! Artımızda Bögenbay men Qabanbay basqarıp kele jatqan bes miñ qol bar! Olar tañ ata jetedi! Biz tek Jrtöleler tobımız!» deydi. «Ötirik aytasıñ! Şınıñdı ayt! äytpese öltiremez! Al eger aytıp turǵanıñ jalğan bolsa, qazir bosatamız. Tek bizdi aldama!» degen Joñğar batırınıñ qorqıp turǵanın bilgen qazaq jawıngeri «bäribir meni öltiresiñ, onan da zäreñdi ala öleyin» — dep aytqanınan tanbaptı. Joñğar batırı senedi. Eline sol tünde qoparıla köşüwge buyırıq beredi. Älgi sarbazdı öz qolımen bawızdaydı. Qazaqtıñ qalıñ qolı kele jatır degen sözdi estigen joñğar awıldarı aldı-artına qaramay qaşa jöneledi. Bul oqıyǵanıñ neden bolğanın soñınan estigen qazaq jigitteri, däl osı sätte jaña ğana üylerin jıǵıp, köşteri endi qozǵala bergен soñǵı joñğar batırınıñ awlına toǵaydan şıǵa lap qoyadı. Batır Bayan bastağan eki

jüz jigit köşke eki jüz aş qasqırday tiyedi. Äbigeri ketken köş jöndi qarсылıq körsete almaydı. Joñğardıñ bas batırı Batır Bayannıñ qolınan qaza tabadı.

1701 Biraq şabilğan elden Batır Bayannıñ jigitteriniñ qolına jöndi olja ilikpedi. Tek şuw degende qorşawında qalğan bir top qız-kelinşek pen azdağan mal-mülük qana qoldarına tüsti. Bosqan eldiñ köp duniyesi İle özeniniñ suwına ketti.

1702 Urıs bitip, bolmaşı oljağa köñili tolmay turğan Batır Bayannıñ kenet eki betine qan jügirip qulpirıp sala berdi:

1703 — Mınaw adam balası ma, äldede perişte me? — dedi ol qasında turğan Jäpek batırğa, qolğa tüsken bir top qız-kelinşektiñ ortasındağı, ülbiregen jas suluw qızdı körsetip.

1704 — Bul Qoren batırdıñ on bes jasar jalğız qızı Quralay suluw, — dedi Jäpek.

1705 — Qay Qoren?

1706 — Keşe Janatay batırdı nayzalağan, al bugün seniñ qoliñnan qaza tapqan joñğar batırı Qoren...

1707 Bayan Tulparkögin tebinip qap, qorşawda turğan qız-kelinşekti bir şolıp ötti. Quralay dese quralay-aq eken! Möldiregen eki közi tostağanday, qara torı jüzi säl qanı qaşıp quwqıl tartqan, qolañ şaşı şubatılıp üzeñgiden asıp jatır, basına kiygen süyir töbeli qundız börki men kumis zerli qara maqpal qınama beşpent-şalbarı kumis er-toqımimen jarasıp tur. Osınaw körik, jarastıq közdi eriksiz tartıp, baradı. Qızğa tesile qarağan Batır Bayan jüdey jawdırağan qaraqat közdiñ qıyığınan özine degen bir öşpendiktiñ uşqının sezip qaldı.

1708 — Atıñ kim, Quralay ma? — dedi ol qızğa.

1709 — Atım Quralay, bilip turıp nesine suraysız? — Qız teris burılıp ketti. Biraq ol qazaq batırı atın qalay bilip qalğanına tañ qaldı. Bayanğa sol sätte bir täwekel oy keldi. Jüregin örtep bara jatqan sezim jalının basa almay:

1710 — Mına qız meniñ oljam! — dedi Quralaydı qamşısınıñ sabımen meñzеп.

1711 At jalın tartıp mingeli Bayanmen üzeñgiles bolıp kele jatqan Jäpek san oljanı bölgen kezderinde äygili batırdan burın-soñdı munday sözdi estip körmegen-di.

Bayan sözine bul da tañırqadı. Joldasınıñ betine köz qırın sāl awdardı da, batırdı qanday sezim biylep turğanın endi uğıp: — Bolsın! — dedi sosın küzetşi toptıñ eki bastı jigitin şaqırıp aldı. — Quralay suluwdı közderiñniñ qaraşığında saqtañdar. Aq betin qarğa-quzğın şoqıp jürmesin. Bul qız Batır Bayannıñ oljası. Uqtıñdar ma?

1712 — Uqtıq.

1713 Özine suqtanğan körikti kisi qazaqtıñ atı şuwlı ardageri Batır Bayan ekenin Quralay da qolğa tūsisimenen-aq surap bilgen. Äkesi Qorenniñ sübesine kök nayzasın boylata bulğap, Batır Bayannıñ öltirgenin öz közimen körgen. Qolğa tūsken kiyiktiñ lağında jawtañdağan jas suluw, «mına qız meniñ oljam» degen batırdıñ sözin estigende, jüregi dir-dir qağıp, ön boyı qalşıldap ketti. «Olja!» degen sözdıñ ar jağına ne jatatının es bilgennen-aq tūsine bastağan suluw qız däl osı sätte äkesin öltirgen adamnıñ erkine berilüw — özi üşin keşirilmes künä dep esepedi. Ön boyın endi bir ızanıñ, qaytpas qaysar kektiñ otı biylep äketti. «Seniñ oljañ bolıp qasıña jatpasqa ant etemin, — dedi kenet kübirlep joñğar äyelderinşe eki qolımen kökiregin basıp. Qız däl osı aşuw üstinde, Batır Bayan äkesin közinşe öltirip, özin qanday jılatısa, Batır Bayannıñ da däl özindey bop jılawın arman etti. Şaması kelse kek aluwğa anasınıñ aq sütimen sert berdi.

1714 At jalın tartıp minip, jorıqqa attanğalı Batır Bayan osı saparın eñ oljalı saparım dep esepedi. Biraq özge serikteriniñ qabağı qatıñqı edi. Bunu Batır Bayan bayqağan joq, esil-derti joñğardıñ tutqın qızı boldı da turdı. Tezirek Obağanğa jetip, nekesin qıyğızıp, üşinşi äyeli etip alğanşa asıqtı... Batır Bayannıñ özine degen ıqlasın iştey sezse de, qız köñili selt etpedi, ol küzetşi jigitterden elde Batır Bayannıñ on bes jasar inisi bar ekenin estigende, jüreginiñ túbine bir surqıyya sırdı tūygendey boldı.

1715 Qol uzaq jürüp, aqırı Obağan özenine de jetti. Urısta qaza tapqan balaların joqtağan kempir-şaldar men erlerinen ayrılğan qaralı äyelder dawıs qıp, бүkil dalanı basına köterdi. Söytse de jawdan oljalı qaytqan Batır Bayannıñ aldınan şığıp onı jeñisimen quttıqtağan el adamdarı da köp edi. Batır Bayan serikterin birtindep, taratıp, jıyırma şaqtı jigiti men Quralaydı ğana janına qaldırıp, öz awlına tayağan kezde, janında on şaqtı qurbısı bar, aldınan Noyan şıqtı. Astındağı aq boz jorğasın ağızğan qalpında: «Köke! Köke!» dep aғasınıñ qasına jetip kelgende, quwanğanınan eki közi jasawrap ketken Batır Bayan, inisin jas baladay atıñ üstinen köterip aldı.

1716 — Köketay, äbden sağındım ğoy...

1717 — Jalğız bawrım. Seni körgenşe özim de ölip qala jazdadım ğoy.

1718 Ağasınıñ quşağınan bosanğan Noyan endi öz atına qayta minip, Bayannıñ özge serikterimen amandasa bastadı. Kenet sâl keyinirek turğan Quralayğa közi tüsti. Sol-aq eken, jas jigittiñ boyın bir ıstıq lep şarpıp äketkende, at üstinen awıtqıp barıp, özin äzer ustap qaldı.

1719 — Kök...e, bul kim? — dedi tili kürmele söylep.

1720 «Jeñgeñ» dewge Batır Bayannıñ awzı barmadı.

1721 — Tutqın qız ğoy... — dey saldı inisiniñ sözine män bermey. Bul kezde Quralay da jawdırağan qaraqat közin jas Noyanğa qadap qalıp edi. Kenet qızdıñ da eki betiniñ uşı qızarıp, boyın bir tätti sezim örtep ketti. Jas jigit köz toyarlıqtay sımbattı eken. Tipti tür-kelbeti ağasınan da körikti me qalay. Qız jüregi alıp-uşıp, jigit betine tağı qaradı. Noyan da odan közin almay turğan, eki janar tüyilisip, bir-birinen ajıramay sâl turdı da, ekewiniñ de işine ot tastap barıp tayqıp ketti. Osı sätte qız da, jigit te birinsiz biri ömir süre almaytının tüsingendey...

1722 — Sawğa, köke! — dedi Noyan ağasına jalına qarap. — Bir jolğı oljañdı mağan qıy!..

1723 Bayannıñ jüregine birew qanjar suğıp alğanday boldı. Jayşılıqtağı ädetine salıp, «ala qoy» dey almadı. «Jaq, bul jolğı surağanıñdı bere almaymın» dewge inisiniñ köñilin tağı qıymadı. Awzına söz tüspey köp turdı.

1724 — Munday sawğa tilewge, Noyanjan, sen äli balasıñ ğoy, — dedi bir üwaqıtta dawsı qarlığıp. — Er jet, sağan budan da suluw qor qızın äkep beremin.

1725 — Jaq, köke, mağan qor qızınıñ keregi joq, osı surağanımdı ber, — dedi Noyan, joñğar qızınıñ ottı janarınıñ lebine erip bara jatqanday, eki beti bal-bul janıp.

1726 Däl osı sätte Quralay suluw ün qostı.

1727 — Kökejan, — dedi bu da Batır Bayannıñ tuwğan qarındaşınday erkelep, — meniñ äkem joq qoy, sizdi budan keyin «Köke» dep ataymın. Beriñiz iniñizdiñ bir tilegin. Men de sizden sonı qalaymın.

1728 Özine Joñğar lebizimen qazaqşa til qatqan suluw qızdıñ sıyqırlı sözün estigende, Batır Bayannıñ janı burınğısınan da küyip ketti, ne derin bilmey.

1729 — Jaqsı, keyin köremiz! — dep atına qamşını basıp qap, awılğa qaray şaba jöneldi.

1730 Osı künnen bastap, Noyan men Quralay arasında maxabbat otı örşiy tüsti. Qız jigitti qanşa jaqsı körse de qızıl erninen süygizüwden artıqqa barmadı. Noyannıñ maxabbattan esi awıp, bası aynaldı. Qız odan köri estiyar edi. Äkesiniñ Batır Bayan qolınan qalay ölgenin köz aldına elestetse-aq bolğanı, öz boyın jıynap ala qoyadı. Öne boyın kek kernep, qatuwlanıp ketedi.

1731 Al Batır Bayannıñ jüregi qan jılawda edi. Eki jastıñ birin-biri şın süygenin körgen sayın, örtene tüsedi. Er jigittiñ ğaşıqtıq sezimnen arıluwı, kök temirdiñ suwarılıp, qurışqa aynaluwımen teñ. Öz jüregin qayta soqtıruw üşin, oğan endi basqa adam bop tuwuw kerek. Biraq el-jurtınıñ namısı, täwelsizdigi üşin janın qıyyuğa dayın Batır Bayan, jaqsı körgen inisiniñ köñili üşin, özin-özi qıyyanat jolınan ustay bildi. Jüregi ottay örtense de, Noyanğa Quralay sulüwğa üylenüwge ruqsat etti.

1732 Aǵasınıñ munday jomarttıq etkenin estigen Noyan sol küni keştiñ batuwin, ayaǵımen şoq basıp turǵanday şıdamsızdana kütti. Köşpeli eldiñ qız ben jigitiñ birin-biri jaqsı körüwi taza, rıyyasız tüsinikti keledi... Qoy qoralanıp, süt pisirilip, qız-qırqın altıbaqanğa şıǵatın mezigil de jetti. Laqtırǵan aq süyekti izdegen bop özgelerden bölünip ketken Noyan men Quralay say jaǵasında oñaşa kezdesti. Jigit jüregi alaburtıp, aǵasınıñ Quralaydı özine sawǵaǵa qıyǵanın aytıp berdi. Qız bul sózdi estigende jigittiñ quşaǵına kire solqıldap jılap jiberdi. Biraq sol sätte kenet onıñ köz aldına bayaǵı bir süwret taǵı elestep ketti. Batır Bayan süñgite salǵan kök nayzadan ölip bara jatqan äke, suw jaǵasında jer quşaqtap bozdaǵan ana... Sonıñ bärin keşip, endi mine ata jawınıñ inisiniñ quşaǵında tur! Netken opasızdıq!

1733 Quralay boyın jıynap aldı.

1734 — Noyan, — dedi ol ıstıq jası betin juwıp, — dünüyedegi jalǵız armanım öziñ boldıñ. Senşi... Men mäñgi sendikpin... Biraq jalǵız ğana tilegim bar. Ber sonı.

1735 — Berdim. Ayt.

1736 — Kökeñ Batır Bayan şapqan elde jalǵız anam qalǵan edi. Meni äketip bara jatqanda, jer bawırlap jatıp: «Qulınım, meniñ aq batamdı almay erge şıqpa!» dep eñirep qalıp edi. Ana tilegin aqtawǵa ant berip edim. Sol antımdı orındawǵa murşa ber, sodan keyin men mäñgi sendikpin.

1737 Jigittiñ jüregi dir ete qaldı, qolındağı aq qusınıñ endi mäñgi ğayıp bolğalı turğanın sezgendey: — Sonda men ne istewim kerek? — dedi abırjıp.

1738 — Joq, sen eşteñe de isteme. Seni munda tastap özim de kete almaymın. Kişkentay jüregimdi bilegiñe şınjırlap baylap qoyğandaysıñ. Ol şınjırdı üzetin mende qudiret joq. Bar tilegim birew-aq: eki jüyrik at äkel. Tañdı kütpey bizdiñ elge qaşayıq. Tiri bolsa kärei anamnıñ batasın alayıq, öli bolsa basına barıp äybatmıyya qızıl gül qoyayıq. Sodan keyin men mäñgi senikimin. Jarıñ etpey küñiñ etseñ de ömir-baqıy rıyzamın. Tek jüziñdi körip, mañayıñda jürsem bolğanı.

1739 Quşağında turğan jas suluwdıñ közinen aqqan ıstıq jası jigittiñ albırt jüregin qorğasınday balqıtıp jiberdi. Erlikti, ädilettikti arman etken bala jigitke däl osı sätte qızdıñ qıyıla aytqan bir sözi dünüyedegi eñ ädiletti, eñ qasiyetti söz bop estildi. Quralaydıñ ana tilegin orındawğa ruqsat et degen ötinişinen onıñ qanşalıq päk, adal, qasiyetti jan ekenin burınğısınan da artıq sezine tüsti. Däl osı sätte qızğa erip, tuwğan elin tastap jaw jağına qaşuw — el-jurtı keşpeytin qılmıs sanalatını esine de kelmedi. Tek süygen jarınıñ adamgerşilikke jatatın künäsiz tilegin tezirek orındawdı borış sanadı. Ol özin endi sonaw möldir aspanda köz jetpes şıñğa köterilip bara jatqan qıranday sezindi.

1740 — Tilegiñdi tegis qabıldadım, — dedi qulşınıp. — Temirqazıq tuwa meni osı arada küt. El jatqanşa jılqığa barıp qos küreñdi ustap äkelem.

1741 Noyan uwädesinde turdı. Batır Bayannıñ Tulparköginen osal soqqas qos küreñge minip, bular Temirqazıq tuwa: «Üwä, alla, jolımızdı oñ ete kör», — dep oñüstikke qaray «şuw!» dep jönep berdi.

1742 Qos küreñdi tünde Noyannıñ alıp ketkenin, awıl adamdarı säskede kölge jılqı kelgende bir-aq bildi. Awılda Noyan da, Quralay da bolmay şıqtı. Qos küreñge arnalğan şolandağı kümis er-toqım da joq ekeni anıqtaldı. Qarsaqqa bürkit saluwğa şıqqan qusbegi tañ atıp bara jatqanda, İle jaqtağı Joñğar eline qaray şawıp bara jatqan eki salt attını köripti, Noyannıñ Quralaydıñ azğıruwına erip, Joñğar eline qaşqanına endi eşkim şek keltirmedi. Qanşa qıynalsa da amalı joq, awıl aqsaqalı, bul xabardı Batır Bayanğa barıp jetkizdi.

1743 — Er Kökşe, Er Qosay, Batır Bayan, Uwaqtıñ aruwağın kökke köterip ediñder, — dedi qarıyya, — sender kökke kötergen jalawdı Noyan bala jerge tüsirip tur. Ükimin öziñ ayt, amalın öziñ tap!

1744 Joňgar qızınıň bir küle qarağanınan perişte de jolınan tayatınına şek keltirmegen Batır Bayan qaytarıp eşteňe surağan joq. Kesel bolıp işte jatqan küyigi, eliniň namısı, jalğız inisinen ayrılıw qawpi — bāri-bāri jan-jağınan qabağan ıyttey qamalap jan sezimin astan-kesteň etti... Batır Bayan endi bir-aq şeşimge toqtadı. Bir qız üşin elin satqan qara betti qalayda qolğa tūsirip, özi jazalamaq boldı. Sawıt-sayman kiymesten, keregede ilüwli turğan qıpşaq sadağı men sawıt buzar qos jebe salınğan qoramsaqtı jalpaq kümis beldigine baylay sap üyden atıp şıqtı. Ünemi beldeude turatın Tulparkögine mine sala, bu da oñtüstikke qaray şaba jöneldi.

1745 Eşkim toqta degen joq.

1746 Batır Bayan uzaq şaptı. Oqtawday bop jaralğan Tulparkök ter şıqqan sayın qarıştay tüsti. Tüs awa Joldıözek degen jerge tayağanda, aldındağı eki qaranı kördi. Bul — Noyan men Quralay edi. Qos küreň qanşa jüyrik bolğanmen, toq küyinde uzaq şabisqa şıdamay, optıǵıp, boldıra bastağan. Qız ben jigit arttarınan quyğıtıp kele jatqan jalğızdı bayqadı. Batır Bayan ekenin aytpay tanıdı. Atınıň şapqan ekpinine qarap, batırdıñ qattı aşüwli ekenin de uqtı.

1747 — A, quday, qutqara kör! — dep, Quralay tebine tüsti.

1748 Ekewi jarısa şawıp, Joldıözekke tayap qaldı. Bul bir baqıtsız jer edi. Qunarsız, sortaň. Bul arada burındı-soñdı talay adamnıñ qanı tögilgen. Sol sebepten de bul özekti Asan Qayǵı «Joldıözek» demey, «Qandıözek» dep atağan. Osı jaman atınan şoşıp Atıǵay ruwı soñǵı kezde bul aranı jaylamaytın bolğan.

1749 Osı Qandıözekke kelip qalğanın körgen jas Noyan bir sumdıqqa duwşar boların sezdi. Qaşqanmen qutılmasın bayqadı da, atınıň basın tejep, toqtay qaldı.

1750 — Quralay, eñ bolmasa sen qutıl! — dedi ol Joňgar qızına. — Toqtama, şaba ber, ne bolsa da özim köreyin...

1751 Noyan atınan sekirip tūsip, ağasına qarsı jürdi. Sadağın kezene ananıñ şawıp kele jatqan türinen şoşınıp, jas jigit qaltırap ketti.

1752 — Köke, keşir! — dedi közi jawtañdap, ağası arqan boyı tayağanda.

1753 Biraq däl osı sätte atınıñ basın tartpastan quyğıtıp jetip kelgen aşuwlı Bayan ızağa şıday almay, qıpşaq sadağın tartıp qaldı. Başqurt täsilimen istelgen süyir uştı sawıt buzar qaynı jebe jas Noyannıñ däl jürek tusınan kep qadaldı, jas jigit til qatuwğa da şaması kelmey uşıp tüsti.

1754 — Kökejan, ne istediñ? — dep, Quralay atınıñ basın burıp qayta şaptı.

1755 Eki közi qantalap ketken Batır Bayan üzeñgisine şirene berip, sadağın ekinşi ret tarttı. Noyanniñ tusına jetip qalğan qız at üstinen qalpaqtay uşıp süygen jigitiniñ janına sııq etti. Qızıp alğan Tulparkökpen orağıtı şawıp äzer degende toqtatıp, Batır Bayan da keyin burıldı.

1756 Külimsiregen iyşaratın joğaltpay, bop-boz bop ölip ketken inisin körgende, aşuwmen ne istegenin endi tüsinip, ökire jılap Noyanniñ üstine quladı. Eki betinen aymalap süyip, älden üwaqıtta barıp basın köterdi. Eki közden jası sorğalap, inisiniñ basında tizerlep uzaq otırdı. Tek bir zamatta ğana janında mñırsığan dawısqa burıldı. Bul Quralay edi. Batır Bayanniñ özine qarağanın sezdi me, qız aqırğı ret közin aştı. Bir kezde bergen antı esine tüsti me, Batır Bayanniñ egilip jılap otırğanın körip, qızdıñ közinde bir uşqın jalt etti de söne qaldı. Ol endi eşbir keksiz, aşuwsız, Bayanğa jalbarına qaradı.

1757 — Kökejan, — dedi ünin äzer-äzer şığarıp, — jalğız tilegim, Noyan ekewmizdiñ aramızğa topıraq salmay, birge kömip ketiñiz...

1758 Osılay dedi de, sonaw talmawsırıp batıp bara jatqan kün közimen talasqanday, qara jerge kömüwge qıymaytın qayran suluw Quralay közin jumıp, o duniyege jüre berdi.

1759 Öz qolımen öltirgen qos ayauwlısınıñ basında solqılday jılap Batır Bayan uzaq otırdı. Tek tañ sız bergen kezde ğana, belindegi bolat qanjarımen tereñ etip kör qazıp, aralarına bir üwıs topıraq salmay, qos bağlanın jer quşağına berip atına qondı.

1760 Batır Bayan awlına qaytıp kelip, eşkimge lämmıym dep til qatpay, ah urıp, üş kün boyı jer bawırlap jatıp aldı. Tek törtinşi kün degende ornınan turıp, Uwaq ruwınıñ biraz batır jigitterin ertip, Abılay şaqırğan Telikölge bettedi.

1761 ... Sağınıp kütken batırı kelgende, Teliköl mañayında jatqan qalıñ qol mäs-meyram bop quwandı. Tek onıñ süzekten turğanday sarğayıp ketken jüzin körip tañ qaldı.

1762 — Nege keşiktiñ? — dep surağan Abılayğa ğana qandı oqıyğanı bastan-ayaq bayanday kep:

1763 — El namısı bir keşirmes ağıttıq is istetti, — dedi.

1764 Ayauwşılıqtı bilmeytin Abılay:

1765 — Joğaltqanıñ köp bolsa da ükimiñ adal eken. Xalıq namısı er qunınan artıq dedi, — qayğın tek öziñdiki... Al ata jolı bärimizdiki. Odan taymağanıñ — bul bärimizdiñ abıroyımız.

1766 Abılay batırdıñ betine qaramay, alıstağı kökjıyekke tesile köz jiberip, äldenege oylanıp qaldı.

1767 — İyä, Abılay sultan, siz ädiletin aytıp tursız, — dedi Bayan kürsinip, — biraq meniñ jüregimde jazılmas jara qaldı ğoy. Onıñ emi — tek qan tögüw ğana... Qanğa — qan!

1768 — Onday erlikke kün erteñ-aq tuwadı, — dedi Abılay. — Er jigıt öz jarasın ärqaşan da jaw qanımen jazar bolar.

1769 Abılay sol küni Äbilmämbet xanmen aqıldasıp aldı da, Kişi jüz äskerleriniñ kelüwin kütpesten, Qalden Tseren qolındağı Türkistan uwäliyeti men Sırdıñ sonaw Aralğa deyin baratın tömengi jağındağı qalalardı Joñğardan qaytıp aluw joriğına attanuwğa buyırıq berdi. Bul üşinşi jıl toqsannıñ ekinşi ayınıñ bas şeninde, särsenbiniñ sätti küni boldı. Qazaqtıñ sol kezdegi ataqtı batırları men Abılay bastağan qırıq miñğa tayauw qalıñ qol teriskeyden küngeye lap qoydı.

1770 Bul jolğı jorıq üş jüzdiñ basınıñ bir mol qosılğan joriğı edi. Osı sapar Abılayğa da ülken abıroy äperdi. Qol üş salağa bölünip, bir salasın jası kelip qalsa da äskeriye iste qolbaşılıq täjiriyesi mol Qanjıǵalı Bögenbay batır basqardı. Bul ataqtı Ümbetay jıraw:

1771 Bayan awla, Qızıl Taw

Abıralı, Şıñǵıs taw.

Qozı — Mañıraq, qoy — Mañıraq

Arası tolğan köp qalmaq.

Qalmaqtı quwıp qaşırdıñ.

Qara Ertisten ötkizip,

Altay tawğa asırdıñ.

Awır qol jıyıp aldırdıñ,

Aq Şawlıge qos tiyip,
Qalmaqqa oyran saldırdıñ,
Qabanbay men Bögenbay
Arğın menen Naymanğa
Qonıs qılıp qaldırdıñ, —

1772 dep jırlağan Bögenbay men Qabanbaydıñ erligi erekşe köringen jorıq edi. Bögenbay on mıñğa juwıq qoldı basqarıp, Türkistan uwäliyetiniñ soltüstik jağına, Qalden Tserenniñ Ulıtawğa attanbaq bolğan Sozaq bekinisi tusına qaray bettedi. Qolmen birge ataqtı jıraw Ümbetay attandı.

1773 Ekinşi qoldı Jänibek tarxan basqardı. Bular Sır boyınıñ tömengi salasına qaray sapar şekti. Jänibek äskerine tek qana Torğay, Irğız boyın jaylağan Orta jüzdiñ jigitteri ğana emes, buğan Sırdarıyya jağasındağı özderiniñ atameken qonıstarın qaytarıp almaq bolğan Kişi jüzdiñ Şekti, Tabın, Tama, Aday sekildi biraz ruwlarınıñ öjet jigitteri qosıldı. Bul qolda sol Torğaymen şektes Sarikeş mañındağı Uwaqqa jatatın Tätiqara jıraw bar.

1774 Üşinşi qoldı (negizgi qoldı) Abılaydıñ özi basqardı. Bul sap Şiyeli, Jañaqorğan boylarimen kep Türkistanniñ özine künbatıs büyirinen tiymek boldı. Bunda qazaqtıñ atı şuwlı batırlarınan: Bayan, Sırımbet, Januzaq, Malaysarı, Jäpek, säl keyinirek kelip qosılğan Qabanbay boldı.

1775 Abılay qolınıñ as-suwin dayındap, jawıngerleriniñ kir-qoñın juwatın bir top qatın-qalaş, qız-qırqınmen birge, Qabanbaydıñ Gawhardan tuwğan qızı Nazım jorıqqa şıqtı.

1776 Bul jolı Bayanawlada Buqar jıraw sırqattanıp qalıp qoydı. Onıñ ornına jazda Abılaydan Botaqan men Janaydıñ qunın öleñmen surağan on jeti jasar Köteş aqın erdi.

1777 Jazğıturımğı say-salanı quwalay aqqan qar suwında qazaq qoldarı taramdanıp, jan-jaqqa qaray attana bastadı. Qazaq jawıngerleriniñ jumğan judırıqtay bop bir maydan aşuwdıñ ornına üş taram bop bölünüwiniñ de sebebi bar edi. Qazaq qoldarı qazir edäwir küşeyip qalğanmen de, soğıs önerine kelgende, Joñğar xandığınıñ turaqtı äskerinen äli de bolsa tömen jatqan. Qur erlik, janqıyyarlıq, öjettik jetkiliksiz qasiyet.

Äbden maşıqtanğan öner, ädet etken soğıs täsilderi kerek-ti. Şiyti mılıqtan basqa qaruwı joq qazaq jigitterin topırlatıp, az da bolsa zeñbiregi bar, soğısta äbden şınıqqan Qalden Tserenniñ tärtipti äskerlerine qarsı qoyuğa Abılaydıñ köñili dawalamadı. Öz äskerin üške bölip, Qalden Tserenniñ äskerin de üške bölşektep, jeke-jeke qurtpaq boldı...

1778 Biraq qazaq tärizdi köşpeli eldiñ qontayşısı Qalden Tseren Abılay quwlığın birden uqtı. Qazaqtıñ bas küşi Sozaq tusınan şığatın Bögenbay bastağan, ne bolmasa Araldıñ joğarğı sağasınan, — qaraqalpaqtıñ ökpe tusınan kep tiyisetin Jänibek sarbazdarı emes ekenin aytpay tüsindi. Bas küş Abılay mañayında dep oyladı ol. Buni Türkistanniñ künşığıs jağına jibergen ertöleleri de anıqtap qayttı. Bul kezdegi joñğar äsker başşısı Qalden Tserenniñ ortanşı ulı Tsevan-Dorjıy Sozaq pen Qazalığa kömekşi äskerler jiberdi de, özi on bes miñ qolımen Abılayğa qarsı attandı.

1779 Abılay äskerinen burın kelip, ol Jañaqorğan bekinisin qorşay şebin qurdı. Ortada jayauw jasağı. Eki büyirinde joñğardıñ jal quyırığın örip tastağan tapal jılqısın mingen ataqtı attı äskeri. Tsevan-Dorjıy bu jolı tüye üstine ornatılğan on bes jeñil zeñbiregin, Abılaydıñ miñ töleñgitenen qurılğan kileñ er jürek attı äskeri jüredi-aw degen jerge ornalastırdı.

1780 Aldında jaw şebi barın bilgen Abılay, endi öz äskerin jaya tüsti. Jañaqorğan bekinisin aluwdı bes mergeni bar Qabanbayğa jüktedi, Sırımbetti oñ jaq qanatı, Bayandı äskeriniñ sol jaq qanatı etti. Ärqaysısında üş miñnan attı äsker. Olardıñ soñınan soyıldı, şiyti mılıqtı üş miñnan sarbazdarı bar Malaysarı, Orazımbet batırlar. Özi Sağımbay, Qanan, Januzaq sekildi erlerimen, jorıqqa alğaşqı attanğan on jeti jasar Janay degen balasımen şeptiñ däl ortasında boldı. Qaramağında atı şuwlı, er jürek töleñgitterden quralğan miñ salt attı jawıngerleri bar. Buni basqaratın «Altaydıñ aqbası» atalğan er Señgirbay.

1781 Jansız jiberilgen ertöleleri arqılı Abılay özine qarsı turğan qayın ağası Qalden Tseren ölip, endi Joñğar qontayşısı bolğan Tsevan-Dorjıy ekenin bildi. Abılaydıñ bul ämirşige erekşe öştigi bar. Qalden Tserennen qazaq jerine Ertis jağınan tıyyudi talap etken de — osı Çoras ruwımen köñildes Tsevan-Dorjıy. Abılay Qalden Tserenniñ qolına tuskende, oğan ölim jazasın surağan da — osı Tsevan-Dorjıy. Baraq pen Äbilqayırdıñ öştesüwine sebepkerdiñ biri bolğan da — osı Tsevan-Dorjıy. Al keyin Äbilqayırdı öltirgen Baraqtı qazaqtarğa bermey qalıp, biraq tübi öz eli jağına şıǵıp ketüwi iqtıymal degen qawıppen ötken jılı, yaǵnıy bir miñ jeti jüz elüw ekinşi jılı, uw

berip öltirtken de osı Tsevan-Dorjıy. Ras, Baraqtıñ ölüwimen baylanıstı, Abılaydıñ aldında baq talastırıp kese-köldeneñ turar eşkim qalmadı. Sol künnen bastap Abılay Orta jüzdiñ birden-bir biylewşisi dep sanaldı. Ulı jüzdiñ biraz ruwları da bunıñ jaǵına şıqtı. Biraq soǵan qaramastan Tsevan-Dorjıy Abılaydıñ tisi köpten qayrawlı edi. Ana bir jılı Äbilmämbet xan Qalden Tseren bitimge kelip, balası äbilfeyizdi amanatqa Taşkenttegi qontayşısı Ordasına qaldırǵanda, uwäde boyınşa qazaq eline qaytaratın Türkistan men Sır mañındaǵı otız qalanı bergizbegenderdiñ biri — osı Tsevan-Dorjıy. Eger sondaǵı bitim iske asqan bolsa, bügingi qan tögilmes pe edi, qayter edi. Tsevan-Dorjıydiñ kütkeniniñ özi osı maydan bolsa, sol maydandı bugün Abılay aşpaq!

1782 Urıs särsenbi küni tañ ata bastaldı. Abılay da, Tsevan-Dorjıy da elşiler arqılı uwädelesken mezgilderinde öz äskerlerine «attan» dep buyırıq berdi. Köldeneñi on şaqırımday jazıq dalada qan tögis qırǵın tez-aq qızıp ketti. Jer dübirlete şapqan attar, tañǵı möldir awanı qaq jara ısılday atılǵan sadaq oǵı, şiyti mılıq şañqılı, gürsildegен zeñbirekter. Birine biri qarama-qarsı sermelgen qıysıq qılış, bükir aldaspandar, soǵılǵan soyıl, batırlardıñ bolat denesine qırş-qırş kirgen kök nayzalar. Oq tiyip, jan uşıra kisinegen jılqı, jan tapsıra almay inıranǵan jaralı jawıngerler. Tüs bolmay-aq maydan dalası qan sasıdı. Ayaǵıñdı basqan sayın attan qulap jatqan adam deneleri körinedi.

1783 Alıp maydanniñ eki jaq şetindegi Sırımbet pen Batır Bayan bastaǵan qazaq äskerі qıyın da bolsa alǵa qaray jılıp bara jatqanı seziledi. Tek eki jaqtıñ eki bas qolbasşısı turǵan maydanniñ orta şebi mızǵıǵan joq. Taǵı:

1784 — Attan! Attan! — degen uran şıqtı.

1785 Sol saǵatta-aq Señgirbay, Saǵımbay, Qanay bastaǵan sultanniñ mıñ jigiti zeñbirek oǵı jetpeytin qalıñ jıñǵıldı saydan şıǵa sala Tsevan-Dorjıydiñ turǵan töbesine qaray lap qoyǵan. Biraq bir şaqırımday şapqan kezde kenet gürsildey jönelgen zeñbirekterden jawǵan joyqın oqtar däl attarınıñ mañday aldınan kep gürs-gürs jarılǵan. Aldıñǵı şeptegi jüz qaralı er jürek jigitter at-matımen omaqasa jer qawıp, zamatta arttarında kele jatqan jawıngerlerge böget boldı. Köp salt attılar aldındaǵı attar men adamdardıñ ölikteriniñ üstine kep quladı. Osı kezde zeñbirekter qayta gürsildegен. Amal joq, lapıldap kele jatqan qalıñ qol eriksiz keyin şegindi. Abılay buyrıǵımen jigitter taǵı şapqan. Bul jolı da jüzge tayauwı qaza tawıp, qalǵanı keyin serpildi. Zeñbirekti Tsevan-Dorjıydı bulay ala almaytının bilgen Abılay, endi şabuwlı şebin basqaşa qurdı. Zeñbirekterge tikeley şappay, onı at taǵasınday qorşap, jan-jaǵınan antalawdı buyırdı.

Biraq üş ret şabuwlğa şığıp, eñ batır degen üş jüzge tarta er jigitterinen ayrılğan äsker ne isterin bilmey, tağı dağdarıp qaldı.

1786 Buğan Abılay:

1787 — Yapırmay, osınşama, qazaqtan jawğa şabar bir erkek kindikti tuwmağan ba? — dedi qattı dawıstap. — Qaysıñ barsıñ?

1788 Osı kezde top işinen «Abılay!» degen dawıs şıqtı.

1789 Bul uran salğan Abılaydıñ on jeti jasar balası Janay edi. Ol tebinip qap, zeñbirekterge qaray atoy saldı. Biraq budan burın gürsildegen tajaldardan äbden ürkip qalğan astındağı bası qattı kertöbel, bala jigitti jaw şebine emes, bir büyirdegi jiyde toğayına qaray ala jöneldi. Jurt tağı tına qaldı.

1790 Däl osı kezde, Abılaydıñ zeñbirekterdi qorşağan jigitteriniñ oñ jaq tusınan Tsevan-Dorjıy turğan töbege qaray, basında ükili kamşat börki bar, aqboz attı bir qız bala «Qabanbay! Qabanbay!» dep uran tastap, suwırılıp şığa berdi. Aqboz at kösile sermep keledi. Qızdıñ qolında ne soyıl, ne nayza joq, bar bolğanı toblıǵı saptı qamşı. Osınaw qaruwsız qızdıñ erligin körgen qızba qalıñ top, endi şıday almadı, lap qoydı.

1791 — Abılay!

1792 — Atıǵay!

1793 — Aqjol!

1794 — Qaraqoja!

1795 — Qabanbay!

1796 — Abılay! Abılay!

1797 «Qabanbay» atı atalğan tusta Nayman jigitteri güwildey şapqan toptıñ aldarında keledi. Zeñbirekter ortadağı toptıñ aldınǵı qatarına ğana oqtarın jiberip ülgerdi. Biraq eki büyirdegi soyılgerler sapı tez-aq jetip qaldı. Ar jaǵındağı joñǵar attı äskeri kelip ülgergenşe, tüyeli zeñbirekterdi tüye-müyesimen taptap ketti.

1798 Aq bolat sawıtı jarqıldap, Jalınquyrıǵın kösilte Abılaydıñ özi de şaptı. Töbe basındağı qontayşı kök şatırın jıynay bastadı. Söytkenşe bolğan joq, Joñǵardıñ sayan quyırıqtı sarı jibek jalawı şığısqa qaray şegine berdi...

1799 Qazaq äskerleriniñ tegewrinine şıday almay, joñğarlardıñ tutas qurğan şebi buzılıp, endi maydan üzilgen jeke-jeke toptardıñ, qoldardıñ ayqasına aynaldı. Osı kezde onsız da qızıl qanğa boyalğan älem betin burınğısınan da qızarta tüsip, kün de battı. Eki jaq ölikterin jıynap kömüwge urıstarın toqtattı. Bügingi küngi urısta Joñğar jağınan qırılğan adam qazaqtardan anağurlım köp bop şıqtı. Osılay joñğar men qazaq arasındağı qandı ayqastardıñ jaña belesi aşıldı. Bul qazaq eliniñ joñğar qontayşıların müldem jeñip, atameken jerinen quwuwdıñ eñ alğaşqı ayqası edi.

1800 Abılay öz şatırına kelgennen keyin, bağanağı qalmaq zeñbirekterine japadan-jalğız qarsı şawıp, bügingi jeñiske jol salğan qızdı izdetti. Bul Qabanbay batır men qazaqtıñ batır qızı Gawhardan tuwğan jas Nazım eken. Büldirşindey jas qızdıñ osınşama erlik körsetkenine rızza bolğan Abılay, belindegi som altınnan soğılğan jaña belbewin şeşip berdi.

1801 Abılay basqarğan osı soğıs eki ayğa sozıldı. Qazaq äskeri Jañaqorğandı, Şımkentti alıp Türkistanğa tayadı. Soltüstiktegi Bögenbaydan da Sayram men Sozaqtı aldıq degen xabar keldi. Batır Bayan qolı da Talas özenine tayay tüsti. Jänibek batırdıñ da qolı Qaraqalpaq jerinen joñğarlardı Sırdıñ joğarğı sağasına qaray sırgıta bastadı. Endi amal joq, Tsevan-Dorjıy Abılaydan bitim surawğa mäjbür boldı. Abılaydıñ da bul bitimge könbestik lajı joq-tı. Üş ay boyı, Arqadağı üyelerinen alıs jerde urısқан qazaq jawıngerleri de äbden qajığan-dı. Jorıqqa attanğan jawıngerlerdiñ besten eki bölegi qaza taptı. Bul jañadan basın qosıp, el bolıp kele jatқан qazaq jurtsılığına osal soqqı emes-ti. Onıñ üstine Abılay bul jolğı jeñisterin Joñğar xandığın şın küyretüwdiñ bası dep sanamağan. Qazaq xandarı tügil, Qıtay boğdıxanımen alısuwğa jarap kelgen joñğar qontayşılarınıñ äli de küşi mol ekenin ol jaqsı biletin. Qısılıp bara jatsa Tsevan-Dorjıy Qıtay boğdıxanına bas ıyıp, sol şekaradağı köp äskerin keyin şaqırıp, qazaq eline tögedi. Tipti ertaydan da järdem aladı. Sonda Abılay oğan urıstan äbden qajığan jigitterimen qalay tötep beredi? Tağı bir esten şığarmaytın jayt, küz bolsa kelip qaldı. Ar jağında qılışın jalañdatıp qıs tur. Şaruwa jayın oylamasa da bolmaydı.

1802 Abılay Tsevan-Dorjıydıñ jiberген elşisin qurmetpen qarsı aldı. Uzaq sözderden keyin, Orta jüzdiñ xanı Äbilmämbettiñ qaramağına Sozaq, Sayram, Mankent, Şımkent sekildi üş ay urısıp joñğarlardan tartıp alğan birneşe qalalardı qaldırıp, Türkistan şaharı men onıñ uwäliyetin qazaq eline tegis qaytarıp berüw мәselesi aldağı uwaqıtta tağı qaralmaq bop kelisildi. Qazaq elinen joñğar qontayşısı alıp turatın alım-

salıq kölemi de äjeptäwir azaytıldı. Qazaq xandarınıñ qaramaǵına Sırdarıyyanıñ tömengi jaǵı men Talas özeniniñ Jañǵı qalası turǵan jerine deyin qaytarılmaq boldı. Äriyne, joñǵarlardıñ burınǵı jaǵdayı bolsa, Tsevan-Dorjıy bunıñ birine de könbes edi, endi amal joq könuw kerek. Öytkeni onıñ art jaǵında da qıs boyı uyıqtap, jaz şıǵa basın kötergen aydahar tärizdi, küşeyip kele jatqan Qıtaydıñ boǵdıxanı Tsziyn-Luwn bar...

1803 Osınday abıroyǵa jetken Abılay, jan-jaqtaǵı batırlarına:

1804 — Bıyılǵa soǵıs osimen bitti. Endi attıñ basın elge buramız, — dep buyırq berdi.

1805 Özi Arqaǵa köşuwge ülgirmey, Sozaq töñireginde qalıp qoyǵan Äbilmämbet xannıñ ordasında az kün ayaldamaq boldı. Xan nemere inisiniñ qurmetine ülken toy jasap, sıy-qurmet körsetip jatqanda, üyge asıǵa basıp Köteş aqın kirdi, Ol ükili dombırasın eñkildete jılatıp qoya berdi. Máz-meyram bop quwanışqa bölenip otırǵan Abılay:

1806 — Jarqınım-ay, küyiñ qalay zarlı edi, say-süyegimdi sırqıratıp jiberdi ğoy, Janay ulım aman ba? — dedi.

1807 Sonda Köteş:

1808 Altın kün kim quwanar batqanına,

Aqquwdı kim quwanar atqanına.

Janayıñ jaw qolınan qaza taptı,

Eline endi jürgeli jatqanında, —

1809 dep, joq jerden on jeti jasar Janaydı joñǵardıñ bir qaraqşısı öltirip ketkenin xabarlaydı.

1810 Kördey tunşıǵıp tına qalǵan üy işinde, kenet buwlıǵıp öksigen dawıs şıqtı. Bul Janaymen tüydey qurdas jäne osı jorıqta onımen jan ayaspastay dostasqan bala jıraw Köteştiñ öksigi edi.

1811 Oyin-toy bılay qaldı. Abılay «ah» urıp, tösekten basın kötermey jatıp aldı. Janay ölimine Oljabay jazıqtıday, osı saparda balasimen birge bolǵan batırǵa sultan til qatpay qoydı. Abılayǵa köñil aytıp, sonaw Arqadan qaz dawıstı Qazıbek bıy, Ulı jüzden Töle bıy, Kişi jüzden Bala bıy keldi. Bul üş biydiñ kelüwi Abılaydı Üş jüzdiñ eli özine kösem ete bastaǵanınıñ belgisi edi.

1812 Sonda qaz dawıstı Qazıbek:

1813 — Uwa, Abılay, Üş jüziniñ üş aqqan özen edi, solardıñ tabısqañ jerindegi sen bir báyterek ediñ. Báyterekti dawıl urmas pa, japırağı onıñ tüspes pe, butağı onıñ sınbas pa? Quday ma ediñ tetigin ustağan bul jalğanniñ, buniñ ne, bir balam öldi dep jatıp alğaniñ? — dese, Tاتیqara jıraw:

1814 Üş jüzdiñ balası

Aqıldasıp, sırlasıp,

Xan kötersek dep edi.

Üş jüzdiñ balasın

Bir balasınday körmedi.

At quyırığın üziñder,

Allalap atqa miniñder,

Xan talaw etip alıñdar!

1815 degen aşuwlı tolğawın aytıp edi.

1816 — Jön aytasıñdar! — dep Abılay basın köterdi.

1817 Mine, osınday Ordağa bir kezde Kōteş aqın tağı kirdi. Bu jolı ol küy tartqañ joq. Bosağada bir tizerlep otıra qaldı da, közinen jası sorğalap, aşçı dawıspen añıratıp qoya berdi:

1818 Üş jüzge üwa, Abılay, qayğıñ ayan,

Kez jetti qara bulttan endi oyan.

Tağı da suwıq xabar äkep turmın

Öltirdi Oljabaydı qaşqın noyan...

Abılay basın töseginen julıp aldı.

1819 — Uwa, jarqınım, jöniñdi aytşı, ne deysiñ?

1820 Kōteş aqın endi Oljabaydıñ qalay qaza bolğanın aytıp berdi. Ekewi öz qostarına qaytıp bara jatıp, jolay ädemi bir äwen estiydi. Oljabay seriginiñ «qazaq äni emes, qalmaq äni tärizdi. Sirä, qorşawdan şıqqan tutqındar boluwı kerek» degenine qaramay:

1821 — Joňgarlar bolsa qaytedi, qazir bitimimiz bar emes pe? — dep bolmaydı.

1822 Bular äň şıqqan tusqa tayap kelgende, janğan ottı qorşay otırğan Joňgardıñ qaşqın jawıngerlerin köredi. Attarınıñ basın burıp ülgirmeydi. Qarañğı tünge qarap atqan sadaq oğı sawıtsız kele jatqan Oljabaydıñ däl kökireginen kep qadaladı. Oljabaydıñ tek:

1823 — Düniyege kelgen soñ ölüwge de tiyistisiñ, — dewge şaması keldi. — Amal qanşa, armanda ketip baram. Biraq men ölse de meniñ armanım jetinşi urpağında bir qaytalanadı. Bir äwletim özim tärizdi batır jāne asqan jıraw boladı, — dedi de közin jumdı...

1824 — İyä, Oljabay öleñdi jaqsı köretin edi, — dedi Abılay. Sodan keyin töseginen türegelip, sawıtı men qarüwın äkelüwdi buyırdı.

1825 Oljabaydıñ aytqanı keldi. Jetinşi urpağında tağı bir ul tuwdı. Xalıq oğan arğı babasınıñ atın berdi. Ol jas edi, biraq asqan darındı, tamaşa aqın boldı...

II

1826 Manjuwrlardıñ ataqtı qolbaşsısı Fuw De basqarğan qara qurttay qaynağan Qıtaydıñ jayauw äskeri Altınemel qırqalarınan üşinşi ret keyin asıp tüsti. Bügin tañ atqalı Abılaydıñ qalıñ qolı üşinşi märtebe şabuwlğa şıqtı. Osı üş şabuwlardıñ üşewinde de jıtay äskeri İle özeni men Altınemel adırlarınıñ arasındağı oypatqa jetip, qazaq jigitteriniñ tegewrinine şıday almay keyin qaştı. Maydanda qırüwar ölikteri qaldı. Abılay «osı jolı jeñdim-aw, endi bettey almas» dep oylağan sayın tağı qarsı jaqtağı belesten şubırıp tüsip kele jatqan Qıtay äskerin köredi. Qanşa qırsañ da, bitpeytin qumırsqa sindı. Onıñ üstine Qıtay äskerleriniñ arğı jağına barıp qaytqan ertölelerdiñ aytuwı boyınşa, işkeri jaqtan qaptap Qıtaydıñ ekinşi qolbaşsısı Çjao Xoydıñ äskeri tayap qalğan körinedi. Deni attı äsker desedi. Tulğası turımtayday jılqı mingen Qıtaydıñ attı äskeri qazaq jigitterine bälendey qorqınıştı da emes-ti. Jawıngerleri at üsti urısına şorqaq... Biraq Qıtaydıñ qanıpezer, qattılıqtarimen atı şıqqan eki qolbaşsısınıñ äskeri tüyise qalsa, äriyne, qazaq qolı şeginüwge mäjbür boladı. Bunday jağdayda Qıtay äskerinen keyin şeginüw degen söz — qazaq jerine ekinşi «Aqtaban şubırındı» keltirüwmen birdey. Sondıqtan da Abılay törtinşi şabuwlğa dayındaldı. Qaytkenmen de Fuw De men Çjao Xoydıñ äskerin

oysırata jeñse, äli de ümit bar. Joq, bu jolı Abılay jawın jeñe almaydı. Öytkeni aq tüyesiniñ bügingi jatısı oğan unamağan.

1827 Aq tüye kenjesi Janay qaza tapqan joñğar joriğınan qaytısimenen payda bolğan. Qayğıdan äli seyile qoymağan Abılay sol küni erte turıp, Aq Ordadan şıqqan. Küzdiñ qara suwıǵı kelip qalğan eken. Bir-eki künnen keyin awlı qısqı qonısı Kökşeniñ qoynawına köşpek. Qıstı qalay ötkizüwdiñ qamın oylap turğan Abılay kenet awıl sırtındaǵı aq tüyege közi tüsti. Müşe bitisi özgeşe, iri, jüni süttey appaq, şuwdaları şubatılıp jerge tüsken. Abılay bayauw basıp qasına bardı. Tüye ürikken joq. Murnı tesilmegen, üstine qom salınbağan. Är örkeşi baladay. Abılay taǵı tayay tüsip edi, ol tayrañday şawıp bel asıp ketti... Erteñine tañ atıp kele jatqanda Abılay taǵı sırtqa şıqtı, taǵı aq tüyeni kördi. Abılay jaqındap edi, qaşpadı, üyine qaray bettep edi, soñınan ere jürdi. Sol qıs aq tüye Abılaydıñ tüyelerimen birge boldı. Qıs qanday qattı bolsa da, Abılaydıñ birde-bir qotır eşkisin qasqır tartqan joq, qotır tayı borannan ıǵıp, jılımğa tüsip şıǵınğa uşıramadı. Jurt bul tüyeni Abılaydıñ ırısı, kiyesi dep jorıstı. Bul aq tüyeniñ şın ğajap qasiyeti keyin bayqaldı. Abılay jaz şıǵa küngeyi men küñşığısınan mazasın ala bergen joñğar äskerine taǵı qarsı attanbaq boldı. Sultan keñesi Ertis jaǵasınıñ torğawıtına ma, älde İle boyınıñ oyratına ma, qaysısına jorıqqa şıǵıwdı şeşe almay tarastı. Abılaydıñ tañerteñ özgeden erte turatın ejelgi ädeti. Dalaǵa şıqsa, aq tüye orda sırtında jatır eken. Bası küñşığısqa qarağan. Tüyeniñ burın ünemi künbatisqa qarap jatatının biletin Abılay kenet bir oyǵa keldi. «Jurt bul tüyeni meniñ kiyem dep bosqa aytpaytın tärizdi ğoy, osı jolı aq buwranıñ körsetken jaǵına attanayın». Ol osı aytqanın orındadı. Jolı bolıp qayttı. Sol künnen bastap aq buwranı jorıqqa attansa, özimen birge ala şıǵatın bolğan. Aq büwra erteñ urıs degen küni basın qay jaqqa salıp jatsa, Abılay sol jaqtaǵı jawına attanatın jäne ünemi jeñip qaytatın.

1828 Al osı jolı Abılay Arqanıñ bar äygili batırların ertip, İleniñ joǵarǵı jaǵınan basa-köktep kirgen Qıtay äskerine qarsı jorıqqa attanǵanda, jolay ol «Abılay asuwınıñ» üstine tünegen. Tañerteñ özgelerden erte turıp, äskerin aralap kele jatıp, aq buwranıñ İleniñ oñtüstik boyına emes, soltüstikke qarap şögip jatqanın kördi.

1829 Abılay endi jolım bolmaydı eken dep keyin qaytuwdı da oyladı, biraq qaptap kele jatqan Qıtay äskeri eger aldınan qarsılıq körmese, qazaq jerin basıp alar dep qawiptenip, «ne bolsa da nartäwekel!» dep, kele jatqan betinen taymağan. Üş künnen bergi urısta Fuw De äskerin birneşe ret toytarıp keyin ıǵıstırğanmen de, jüreginiñ küpti

bolıp, öz isine özi senbey älsin-älsin qawiptene berüwi de sol aq buwraniñ teris burılıp jatuwinan edi.

1830 Äytse de üş künnen beri Fuw Deni bet baqtırmay turğan Abılay, Çjao Xoy jetpey turıp tağı bir qıymıldayın dep, öz äskerine kezekti buyrıǵın berdi.

1831 — Batır Bayan qolın qazir keyin şegindirip, İleniñ oñ jaǵasındaǵı anaw jiyde toǵayına barsın, Çjao Xoy attı äskeri bizge qarsı attansa, bir büyirinen tiysin. Al Sırımbet batır jawıngerlerin mına qırqanıñ arǵı betinde tasada ustasın!

1832 Abılaydıñ buyrıǵın alısımene qazaq jawıngerleri İleniñ tumandı şatqaldarı jutqanday, özen boyındaǵı jiyde, tal, qamıstı qoynawlarǵa kirip közden ğayıp boldı. Tek töbe bastarında barlawşılar ğana qaldı. Olar Qıtay äskerleriniñ dabıldarın urıp, jaña şabuwlǵa dayındala bastaǵanın estip jattı...

1833 ... İyä, qazir qazaq jerine joñǵar jasaqtarı emes, Qıtaydıñ kök temirmen qursanǵan qalıñ äskeri kele jatr. Qıtay ıymperiyasın jer şarınıñ kindigi dep sanaytın, aspan balası — boǵdıxandar şekara degen uǵımdı tipti bilmeytin. Qıtay jawıngeri jetken jerdiñ bäri Qıtaydiki dep oylaytın. Sol sebepten de Qıtay boǵdıxanı qazaq degen köşpeli eldi öziniñ degenine birjola köndirmek bop, toqsan mıñ äskeriniñ betin qazaq dalasına qaray burǵan.

1834 Osınıñ aldında ğana ulı Joñǵar tragediyyası ayaqtalǵan. Körşiles joñǵar men qazaqtı birine-birin aydap salıp kelgen Qıtay men Mançjüwrıyya biylewşileri endi özderine ayanbay qıymıldaytın mezigil tuwdı dep şeşken. Qazaq pen joñǵar birin-biri äbden qansıratıp boldı dep oylaǵan. Tek endi olarǵa jaralı qos jolbarıstı urıp aluw ğana qalǵan. Jäne tezirek urıp alǵısı da kelgen. Öytkeni, öziniñ işki bölünşiligin joya almay jatqan Rossıyya Ortalıq Azıyyanıñ isterine tikeley kirisüwge äli de dayın emes edi.

1835 Bir mıñ jetti jüz qırırq besinşi jılı Qalden Tseren öldi. Ulı qontayşı ölisimen onıñ balalarınıñ arasında taqqa talasuw bastaldı. Bul talastı jeñip bir mıñ jetti jüz qırırq jetinşi jılı taqqa Qalden Tserenniñ ortanşı ulı, naǵaşıları Çoras aq süyekterine arqa süyegen Tsevan-Dorjıy saylandı. Bir mıñ jetti jüz elüw üşinşi jıldıñ ayaǵında onı öziniñ tuwǵan aǵası Lamo Dorjıy öltirdi. Osı jıldan bastap Joñǵar memleketiniñ işi qım-ǵuwıt talasqa aynaldı. Qontayşı taǵına endi Qalden Tserenniñ nemeresi Amuwrasına men Lamo Dorjıy qırılıstı. Bul talastı, äsirese, Abılay jaqsı paydalana bildi. Ol keyde şeşesi qazaq Amuwrasananıñ qoltıǵına suw bürkip, keyde Lamo Dorjıyǵa azdaǵan attı äsker

berip, qazaq eline äbden tizesi batqan Joňgar memleketin birjola älsiretüwdi közdedi. Aqırında Qıtay boğdixanınıñ kömegimen Joňgar qontayşısı Amuwrasana boldı. Biraq bul kezde Joňgar ıymperiyyasınıñ tağdırı şeşilip te qalğan-dı.

1836 Qıtay äbden jawlap alıp, altın taqqa öziniñ Tsıyn dıynastıyyasın otırğızğan Mançjüwriyya feodaldarı Qıtay boğdixandarınıñ basqınşılıq sayasatın qaytadan jandandırdı. Qıtay men Joňgar arasındağı ädettegi bir qantögis janjaldı sıltaw etip, Fuw De men Çjao Xoy generaldar basqarğan Qıtaydıñ toqsan mıñ äskeri Joňgar jerine basa-köktep kirdi.

1837 Bul jolğı Qıtay-mançjuwr äskeriniñ joriğı ädettegi urısqa uqsamadı. Eki aydıñ işinde Qıtay ıymperatorı Tsziyn Luwn jibergen toqsan mıñ äsker özinen üş ese kem jäne bölşektengen joňgar jasaqtarınıñ kül-talqanın şığardı. Bir mıylliyonday xalqın qırdı. Söytip bir kezdegi küşti köşpeli memleket birjolata qurıdı. Amuwrasana bas sawğalap qazaq jerine qaştı...

1838 Keşe ğana öz qolımen bawızdamaq bolğan nağası jurtı onı qurmetpen qarsı aldı. Abılay üstine üy tigip, aldına üyirley jılqı saldı. Biraq köp keşikpey Amuwrasana sol jılı qazaq jerine Qıtaylar äkelgen ulı apat — qara şeşekten Tobılada qaytı boldı.

1839 Söytip şığıstağı bir aybındı memleket körer közge qurıp ketti. Joňgar qaqqasınan soqqan jel qazaq dalasına uzaq uwaqıtqa deyin jılımşı qan men öliktiñ sasıq ıyisin äkep turdı. Quzğın qarğalar endi sol qan ıyisi şıqqan jaqqa qaray uştı...

1840 Munı körgen qazaq eli şoşıp ketti. Qıtay men öz dalasınıñ arasında turğan joňgar xandığınıñ joq bolıp ketüwinen qanday qawıp tuwğanın ol birden uqtı. Endi şığısqa ürke qaradı. Qıtay boğdixandarı men qazaq batırları burın da san şayqasqan. Tipti Qıtaydıñ Tan dıynastıyyası kezinde de qazaq eli üş jüz jıl küresip, jeñgizbegen. Ras, Qıtay äskeriniñ keybir kezeñderde qazaqtıñ köne jeri Kökşe teñiz — Balqasqa deyin jetken sağı bolğan. Biraq turaqtay almağan. Soñdarına küygen qala, küyzelgen dalanı qaldırıp qayıp otırğan. Al bul jolğı Qıtay boğdixanınıñ qanışerlik qılığı özgeşe körindi. Endi qazaq eli alıstağı ajdahanıñ ısqırğanın ğana emes, aranday aşqan awzınan qanjarday tisteri aqsıyıp, özin jutuwğa kele jatqanın bildi. Sol sebepten de, burın qazaq jerinde orıs bekinisteri salına bastağanına kümändanıp kelgen Buqar jıraw:

1841 Şürşit keledi degen söz bardı,

Kökten tüsken tört kitap
«Enjil» attı kälämdä,
Eger şürşit kelmesin,
Eger şürşit qaptasa,
Alıp bir jeydi aqtarıp
Kömüwli körden deneñdi, —

1842 dep, Qıtay äskeriniñ qorqaw qasqırdan kem emes jawızdığın aytıp, jurttı küni burın ulı ayqasqa şaqıra bastadı. Qazaq eliniñ basına bul kezde tağı bir qara bult töne tüsken. Bul qara bult Qoqan xandığı jağınan kele jattı.

1843 El büligi qaşanda bolsa biylewşilerden şıqqan. Joñğar memleketiniñ joyıluwımen baylanıstı, Sırdıñ joğarğı jağında köşip jürgen qıpşaqardıñ ämirşileri Narbota bıy men Erden batır Taşkent, Türkistan, Arıs sekildi Sırdıñ orta tusındağı qalalardıñ Qoqan xandığına köşüwine kömektese bastadı. Bul qalalar joñğar qontayısınıñ qaramağınan bosansa da, endi Qoqan xandığına bağıniştı bolar qawpi tuwğan. Qoqan xandığı da endi Taşkent pen Türkistan uwäliyetterine jatatın şaharlardı birtindep basıp aluwğa aynaldı. Qazaq eline eki jawmen alısar awır kün tuwdı.

1844 Joñğarıyya men Qaşqarıyyanı oñay alğan Qıtay boğdıxanı qazaq jerine ğana emes, tipti Samarqant, Buqar, Xıywa, Qoqanğa da awız saluwğa baratınına Abılay şek keltirmedi. Ögizge tuwğan kün buzawğa da tuwatını kümänsiz. Sol sebepten de Abılaydı, kökjal qasqırdıñ bir şabuwmınan qalmaytın Erden men Narbota biylerdiñ äreketi emes, qaterli ajdaha Qıtay boğdıxanı qobaljıta berdi. Al, Samarqant, Buqar, Qoqan ämirşilerine aqıl kirip, buğan kelip qosılğanşa, qazaq dalası aydahardıñ öñeşinen ötip ketpesine kim kepil? Mine osını oylağan Abılay jaz ortası bolmay Üş jüzge uran salıp, bar äygili batırların jıynap, Kökşe teñiz tübinen küñşığısqa qaray qalıñ qolmen jorıqqa attanğan. İlemen joğarı köterilip, qumırsqaday qaptap kele jatqan Çjao Xoy men Fuw Deniñ äskerine qarsı jürgen.

1845 Äriyne, Abılay Qıtay ıymperıyyasın jeñe qoyam dep oylağan joq. Onda basqa da oy bar edi. Qazaq eliniñ bası qaşanda sırttan jaw kelgende ğana birigetin, Abılay sodan ümit etti. Keşikpey sultan joramalı şındıqqa aynala bastağan. «Qara Qıtay qozğalsa — aqırzaman boladı» dep besiktegi balasına ösiyet aytıp qorqıtıp, qazaq ruwları kele jatqan jawınıñ şın qawipti ekenin tüşinip, bastarı birigüwge aynaldı.

Basqınşı jawdan aman qaluwdıñ birden-bir jolı Üş jüz bop odaqtasuwda ğana ekeni ayqındalıp qalğan. Sondıqtan da Abılay sayasatınıñ jarşısı Buqar jıraw:

1846 Şürşit kelse, Sırğa köş,

İşetuğın suwı bar

1847 dep, jan saqtawdıñ jolın ğana aytıp qoymay:

1848 Bul, bul üyrek, bul üyrek,

Bul üyrektey bolıñız,

Suwdan suwğa şüygüwmen,

Kölden kölge qonıñız.

Aynala almay at ölsin,

Ayıra almay jat ölsin.

Jat boyınan tüñilsin,

Bäriñiz bir eneden tuwğanday bolıñız, —

1849 dep el birligine şaqırdı. El birligi — jaw betine ustar qalqan. Qıtay äskeriniñ qazaq jerine kirüwi, qazaq uğımında — ordalı jılanıñ kelüwimen teñ. Osınday jağdayda aq tüyeniñ maydan aşıl ar jaqqa qaramay qırındap jatuwı jurta túsiniqsiz-aq. Bul qanday ırım? Bunıñ sırtı tek äzirşe Abılayğa ğana ayan...

1850 ... Qır basında turğan Abılay endi Buqar jırawğa burıldı.

1851 — Jıraw, bugün aq tüyeniñ qırın şögip jatqanın kördiñiz be? — dedi ol, — jamandıqtıñ belgisi bolmasa netsin...

1852 Buqar jıraw Qıtay äskerleriniñ törtinşi ret şabuwlğa şıqqanın qarawda edi. Qara qurttay qaptap keledi. Bir qazaqqa jıyırma Qıtay jabılğalı kele jatr. Basım küşke şıday almay, qazaq qolınıñ bir jaq şeti japırılıp keyin şegine túskenin Buqar jıraw jaña añğardı. Birte-birte qazaq äskeriniñ xali qıyınday berdi. Ömir boyı işer asqa jarımay ötken, biraq öz ämirşileriniñ zorlawımen soğısqa äkelingen Qıtay äskeri şabuwlğa şıqqanda ölgen tirilgenderin bilmeytin. Älde qorlıq ömirde ölgenderin artıq köre me, qarsı jawğan oqqa kewdelerin tosa, ünemi alğa umtılatın. Osını körip turğan Buqar jıraw Abılay surağına asıqpay jawap qaytardı.

1853 — Qasqırdan qorıqqan qoysıdan jaqsı küzetşi şığa qoymaydı. Jawıñdı jeñgiñ kelse, eñ aldımın öziñe-öziñ sen. Äytpese bärimiz birdey apatqa uşıraymız.

1854 — Köñilimde bir küdik bar. Odan qalay qutılam?

1855 — Jeñetinine senbey maydanğa şıqqan qolbaşşınıñ ömiri uzaq bolmaydı. Ondaı keseldiñ bir ğana emi bar...

1856 — Ol qanday em?

1857 — Aıal.

1858 — Aıal?

1859 — İyä, aıal. Ol qanday dawasız keselden de qutqaradı, — dep Buqar jıraw qazaq qolınıñ japırılıp bara jatqan qanatın körsetti. — Şap qazır ana tusqa! Ne aıal tabasıñ, ne öziñe-öziñ senbeytin awruwdan ayığasıñ.

1860 Abılay buğan bir awız söz aytqan joq. Jalınquyrığın tebinip qap, jıraw körsetken maydan alañına qaray şaba jöneldi.

1861 Buqar jıraw atınan tüsti. Moynına belbewin salıp, bir tizerley otırıp, allasına «aqsarbas» aytıp, jalbarına bastadı. Äriyne Buqar jırawdıñ qudayğa bağıštağan sözın diniy adamdardıñ birewi estise, «quran sözın qor ettiñ!» dep söger edi, öytkeni, omıñ awzınan qudayğa jalbarınuwdan göri, uran şaqıruwğa uqsas, erewildi jır tizbegi ağıtılıp jatqan.

1862 Abılaydıñ jalğız şapqanın körgen qazaq jigitteri şeginüwdi toqtatıp, jawğa qaray lap qoydı.

1863 — Abılay! Abılay!

1864 — Aruwaq! Aruwaq!

1865 Tawdan qulağan tastarday, ölgen-tirilgenderine qaramağan sadaqşı, nayzager qalıñ qol aldarındağı şärke tabandı, qara qalpaq, qara şapandı jayauw äskeriniñ aldıñğı şebın kül-talqanın şığarıp, keyin quwa bastadı.

1866 Qayıtıp oralğan Abılay Buqar jırawğa:

1867 — Qolbaşşığa küptenüwdiñ serik emes ekenin endi uqtım! — dedi.

1868 Bügingi jeñisten ruwxtañan Abılay erteñine de şabuwıldı özi basqarmaq bop, sawıtın kiyip, äsker aldına şığa berip edi, Buqar jıraw:

1869 — Ajalmen oynama, sultanım. Şölmek künde sınbaydı, bir-aq ret sınağı. Bügingiñ artıq! — dedi.

1870 — Er jigittiñ serigi täwekel demep pe ediñ, Buqar ağa?

1871 — Jüz täwekeldiñ bir täwbesi bolar. Keşegi täwekeliñe bugün täwbe et.

1872 Abılay birdeme dep kele jatır edi. Buqar jıraw:

1873 — Qazaqta Abılay birew-aq, al Qıtayda Püwdeler köp, — dedi qolın joğarı köterip, — quday meniñ tilegimdi künde bere beredi deysiñ be, jeter endi!

1874 Jalpı köşpeli elderdiñ saltı boyınşa jıraw, aqın degenderdiñ qadiri xalıq aldında öte joğarı bağalanatın. Jıraw arqlı ruw kösemderi özderi bağıniştı xan, sultandarğa ökpelerin de jetkizetin. Bükil el-jurtınıñ muñ-muqtajın joqtağan munday jırawlarmen eñ tegewrindi xandardıñ özderi de sanasatın.

1875 ... Bügingi urıs keşegiden de qıyınğa tüsti. Ölgen, tirilgenine qaramay, Qıtay sıpayları ämirşileriniñ buyıruwımen üsti-üstine şabuwlğa şıqtı. Qulıñjaldı sadaqtarın şirene tartqan qazaq jigitteriniñ jebesinen aldıñğısı oqqa uşsa, artındağıları öliklerin basıp ötip, alğa qaray umtıla berdi. Qıtay äskeri qazaq jigitterin tağı da ıgıstıra bastadı. Osınday bir şabuwlıda, qızıp ketken Buqar jıraw: — Keşe quday on tilegimdi bergende, bugün bir tilegimdi bermey me? — dep jaw şebine qarsı şaba jönelgen. Abılay «toqta» dewge de ülgermey qaldı. Bir zamatta Buqar oñ qolınıñ qarınan oq tiyip, öz kisileriniñ janına äzer jetti. Buqardı Abılay elge qaytarıp, qasına endi Tätiqara jırawdı aldı.

1876 Abılay turğan qızemşek biyik şoqınıñ basınan köz jetetin adır-qırqa betteri tegis körinedi. Onıñ qasında qazir tört-aq adam bar: Qanay, Bekbolat, Tätiqara jāne Sırımbet batır. Özge batırlardıñ bāri de maydan dalasında.

1877 Qırağı közdi Abılay arğı belesten tağı bir lek Qıtay äskeriniñ tömen tüsip kele jatqanın kördi. Qudayğa şükir, äytewir āli Çjao Xoydıñ kök nayzalı attı äskeriniñ şañı şıqqan joq.

1878 «Büging keşegidey emes şabuwlardı anağurlım bāseñ, sirā Çjao Xoydıñ attı äskerin kütip tur-aw, — dedi işinen Abılay, — bālendey qawip tuwa qoymas».

1879 Abılay künbatis jaqqa burıldı. Tañ atqalı uwaqıt mölşerin de bayqamaptı, kün besindiden eñkeyip bara jatır eken. Birdeme aytpaq bop ol endi Qanayğa qaray berip

edi, kenet basındağı qalpağı anaday jerge uşıp tüsti. Abılay jalt burıldı. Qalpağı jerde jatır. Tazqaranıñ taylaq jüni qadalğan jerine qağaz baylanğan qozı jawrın sadaq oğı qalpaqtıñ däl ayır uşına kep şaşılıptı. Abılay jıldamıraq qıymıldap qalpağın jerden özi köterdi. Qağazın julıp aldı da, jebeni laqtırıp jiberip, oq tesken qalpağın aynaldıra qarap şıqtı. Eger jebe tört elidey tömen tiygende, Abılay sultan bul dünüyege joq eken.

1880 — Yapırmay, qanday mergen edi! — dedi ol kim bolsa da qalpağına däl tiygizgenine tañ qalıp. Söytti de qolındağı qağazğa köz jügirtti. Ädemi ärippen äldelim: «Abılay, saq bol, bugün tünde küzetşi bir jaqınıñ seni öltirmek. Qaysı ekenin anıq bilmeymin» dep jazıptı. «Oq sol jağımnan atılğanday bolıp edi, kim de bolsa, öz äskerimniñ işindegi bir dos-jar kisi jazğan boldı», — dedi Abılay işinen, qağazdı up-uwaq etip jırttı da laqtırıp jiberdi.

1881 Abılaydıñ qağazdı oqığanın körip, sup-sur bop tüsi qaşıp ketken Bekbolat bıy:

1882 — Jaqsılıq pa, jarqınım? — dedi.

1883 — Jäy äşeyin... Jawdı qaşan jeñemiz dep suraydı. Sirä urıstan şarşağan birew bolar.

1884 Äriyne, Bekbolat Abılaydıñ sözine sengen joq, biraq odan äri qazbalamadı.

1885 — Mergen-aq jigıt eken...

1886 — Aytpañız.

1887 Abılaydıñ bağı ösken sayın qası da köbeygen. Oğan bügingidey sadaq oğı jasırın jerden talay ret atılğan-dı. Tübi Abılay xan bola qalsa, qaramağındağı elderine biylikleriniñ burınğıday jürmeytinin sezetin baq kündes töre tuqımdarı da oğan jamandıq oylay bastağan. Bunı biletin Abılay janına xalıqqa qadiri bar batır, jıraw, şeşenderdi köbirek jıynawğa tırısқан.

1888 Abılayğa qarsı biydiñ biri Bekbolat edi. «Xatta ne jazılıptı?» dep ol bosqa surağan joq-tı. Äkesi qaz dawıstı Qazıbektey emes, Abılay дәrejesiniñ bulay köterile berüwin unatpaytın. Jäne öziniñ qarsı ekenin jasırmaytın da. Tek el şetine jaw kele jatır degendi estigennen beri ğana rayınan qaytқан. Qazır qazaq elin tağı bir apattan alıp qaluw üşin Abılay sekildi er jürek, tabandı adamniñ soñınan erüwdi Bekbolat maqul körgen. Qorqımıştı xabar tarağan künniñ erteñinde öz jigitterimen Abılaydıñ jasağına

kelip qosılğan. Al sol Abılay Bekbolattan sırn jasırıp tur. «Ol qağazda ne jazıldı eken? Sultan sonşama nege surlanıp ketti?» Abılay batıp bara jatqan künge tağı bir qarap qoydı. Jaw şebinen «bügingi urıs bitti» degen dabıl üni estildi.

1889 — Jaraydı, — dedi Abılay, — bu jolı biz şürşitterdiñ degenine köneyik. Bügingi urıs osımen ayaqtalsın...

1890 Qazaq dawılpazdarınıñ düñkili de keñ dalanıñ üstinde qalıqtay jöneldi. Sol-aq eken eki jaqtıñ әskerі eki bölіnіp, keyin qaray serpildi. Ay tuwa maydanğa at-arbalı ölik jıynawşılar keldi. Maydan şekarasında eki jaqtıñ küzetşi әskerleri bir-birine körinbey, jira-saylardı bürkenip, tüngi şepтерin qurdı.

1891 Abılay öz serikterimen şatırına qayttı. Qazaq qoldarınıñ toқтаған jeri İle men Kürkirek attı şağın özenniñ toғısқан alқabı bolatın. Ortada Abılaydıñ aq ordası. Jan-jağında şaşıray tigilgen özge qolbaşşı batırlardıñ üyleri... Abılay attan түsisimen şatırına kirip, üstindegi sawıttarın tastap, jayşılıқтаğı kiyimimen özin күtip otırған qolbaşşılar keñesine keldi. Sosın мәjilisin tez ötkizip, әдетtegisinen көri keşki asın da erterek işip, jatıp qaldı.

1892 Abılaydıñ jorıqta erte turuw jalpı ğadeti edi. Jäne bası jastıqqa tiyisimen-aq tez uyıqtap ketetin... Abılay бүgin de söytti. Tek jartılay şeşinip tösegine jatar aldında keregede ilüwli turған қılıшın қınabınan suwırıp alıp, jalañaş күyinde bas jaғına qoydı. Sosın uyqıға ketti. Älden üwaqıtta kenet көzin аştı. Baғanağı qaғaz esine түsti...

1893 Oyanıp alğannan keyin бүgin күzette kimder turғанın bilgisi keldi, biraq bul oynınan tez qayttı. Alatın ajal bolsa altın sandıqtıñ işinde jatsañ da, әzireyil özi tabadı dep oyladı işinen. «Eger бүgingi tün meniñ aқırғı tünim bolsa, täwekel, onı da көrelik...»

1894 Abılay biraz jatıp tağı uyıqtap ketken edi. Qara kiyimdi bir дәw adam kewdesinen basa, üstine kep quladı. Üstinen qara buwra basqanday, tıpır etkizip qozğaltar emes, demi bitip tunşıǵıp ölip bara jatır...

1895 — Abılay, Abılay! — dep әldekim ayağınan julqılap tartqanday boldı.

1896 Abılay көzin аştı. Şalқасınan jatqan eken, bastırılıp qalıptı. Üsti-bası qara terge malınған.

1897 — Tüs көrdiñiz be? Dawısıñız tım qorqınıştı şıqtı ğoy...

1898 Abılay qolın jalañaş qılışınıñ sabına apara berdi.

1899 — Bul qaysıñ?

1900 — Men ğoy... Nurjanmın.

1901 Abılay qılış sabınan qolın keyin tartıp aldı. Bul Qarawıl ruwınan alğan ortanşı äyeli Qamşattıñ tuwğan inisi edi.

1902 — Jalğızsıñ ba?..

1903 — Jalğızbın... Tün bugün tım qarañğı. Ordanı aynala küzet qoydıq. Mülük ekewmiz bosağada turmız.

1904 — Qazir qay mezigil?

1905 — Tün ortası awıp bara jatır...

1906 — Jaqsı, äli bir uyıqtap turar uwaqıt bar eken.

1907 — İyä... Uyıqtañız...

1908 Abılay üyde jalğız qaldı.

1909 Uyqısı kenet şayday aşıldı. Küni boyı bolğan urıstan äbden şarşağan edi, tınığıp qalıptı; bağanağı xat tağı esine tüsti. Xat sözi bu jolı jüregine bir türli suwıq, ızbarlı tiydi. «Kim eken bul xattı jazğan? Bir jaqınıñ öltirmekşi dedi ğoy... Qaysısı eken? Jaqınıñ deydi?.. Küzette bugün Qarawıl men Atığay ruwlarınıñ jigitteri tur. Olar qastıq oylamasa kerek-ti. Sonda qaysısı boldı? Aytpaqşı Nurjan esik aldında «Mülükpen ekewmiz turmız» dedi ğoy. Joq, ol başqurt bolğanmen, onı mağan Qarasaqaldıñ özi jiberdi emes pe... Biraq şımında solay ma eken? Rasımen Qarasaqaldan keldi me eken? Bunı men Qabanbay batırdan nege suramadım?»

1910 Qarasaqal bir mıñ jetti jüz qırqınşı jılı Rossıyya patşalıǵınıñ otarşılıq sayasatına başqurt xalqın qarsı kötergen qayratker edi. Patşa äskeri bul köterilisti ayamay basqan kezinde, qazaq dalasına qaşqan. Bunımen birge qazaq jerine kelgen başqurttıñ özge kedey, şaruwa adamdarı soñınan elderine qayıp, Salawat Yulayevtıñ jasağimen birge Püwğaçev köterilisine qosılğan. Al Qarasaqal qazaq dalasında qalıp qoyğan.

1911 Qazaq dalası on jetinşi ğasırdıñ ayağınan bastap-aq patşa ükimeti, joñğar qontayşısı, jıtay boğdıxandardıñ zäbirine şıday almağan adamdardıñ panasına aynalıp

edi. Qulazıǵan uşı-qıyırı joq keñ dala kimdi bolsa da jasıra aladı. Onıñ üstine qazaq xalqınıñ keñ peyildiligi, jomarttıǵı, elinen ayırılǵandarǵa degen ayauwshılıǵın qossaq, qazaq dalası munday jandardıñ ekinşi Otanına tez-aq aynalıp ketetin.

1912 Qarasaqalǵa da xalıq sonday qurmet kórsetken. Eñ aldımın Kişi jüz arasında, keyin Qarqaralı mañındaǵı qaz dawıstı Qazıbek biydi saǵalap júrdi. Qarasaqal bir jaǵınan orıs patshalıǵın aldamaq bolsa, ekinşi jaǵınan qazaq eliniñ Joñǵar memleketine oštigin paydalanıp, ózin Sibán Raptan ólgennen keyin, qontayshılıqqa talasıp, Qalden Tserenniñ qolınan qaza tapqan Şuno Dabomın dep laqap tarattı. Aldımın Qazıbek, artınan Qarakerey Qabanbay Qarasaqalǵa sıy-qurmet kórsetip, ózine jeke ulıs biyletip qoldarında ustadı. Keyin onıñ Qarasaqal, Şuno degen attarın ózǵertip, Qaraxan dep atadı. Qaraxanniñ Qarasaqal ekenin biletin orıs patshalıǵına da, Şuno emes ekenin biletin joñǵar qontayshısına da qazaq eli ustap bermedi. Joñǵar qontayshısınan zorlıq körgender endi jazıqsız quwǵınǵa túsken «Şuno Dabonıñ» qaramaǵına qaştı. Bul kezinde Qalden Tserendi qattı qawiptendirgen...

1913 Qazaq eliniñ ózine kórsetken jaqsılıǵın Qarasaqal da bos tastaǵan joq. Mañına jıynalǵan joñǵar, başqurt, tatar jigitterinen jasaqtar qurıp, qazaq qoldarına qostı. Bul jasaqtar qazaq eliniñ bostandıǵın, tawelsizdigin qorǵawǵa óziniñ erjúretiligin, sın berilgen dos ekenin joñǵar, Qıtay basqınshılarına qarsı küreste san mártebe kórsetken. Köpshiligi joñǵar jigitterinen qurılǵan Qarasaqal jasaqtarınıñ qadiri, asirese, Joñǵar memleketi qurılǵannan keyin arta túsken...

1914 Abılaymen sıylas osı Qarasaqal jaqında oǵan óziniñ Mülük degen jigitin jibergen. Maydanda Müliktiñ erligin, mergendigin öz közimen körgen Abılay, onı ózin küzetetin jasaqqa köşirtken.

1915 Şetteri jırımdayǵan tuwlaqtay ala şabır bult kümis aydıñ betin qımtay japtı. Jaña ǵana samaladay jariq duniye zamatta qarañǵılana qaldı. Esik bosaǵasında Nurjanmen qatar turǵan Müliktiñ tıpırşıp kütkeni de osı kez edi. Ol qınabınan qanjarın suwırıp alıp, jalañaş jüzin qolımen sál sıypap kördi. Dirildep ketken jüregin toqtatıp Aq orda esigine tayay tüsti. Däl osı sätte Abılaydıñ ıñıraǵan üni estildi. Mülikten burın üyge Nurjan kirdi. Óziniñ sál keşigip qalǵanına ökingen Mülük endi jalañaş qanjarınıñ sabın aşuwlana qısıp, üy işindegi dıbıstarǵa qulaǵın tosıp tura qaldı.

1916 Mülikti Abılay ordasına Qarasaqal emes, Qoqan ämirşileri Erden men Nurbota biyler jibergen. Joñǵar qawpınen qutılǵan Qoqan biyleri, orta jolda Abılay

jasaqtarı turğandıqtan, Qıtay şawbılın özderine qorqınıştı sanamağan, qayta Abılaydıñ qıyın jağdayın paydalanıp, Sırdarıyya boyınıñ şaharların basıp qaluwdı oylağan. Bul oyına böget tek Abılay. Al qazirgi kezde qazaq dalasınıñ sayasıy jāne āskeriy biyliği Abılay qolında. Eger ol öle qalsa, Üş jüz tağı bitirap, qazaq xandıǵınıñ bit-şıtı şıǵatınına Nurbota men Erden şek keltirmegen. Xalıq degen ne? Olardıñ oyınşa basqaratın kemeñgeri bolmasa qur topır. Endi olar Abılaydıñ közin joyuǵa tırıstı. Mine, kisi öltirgiş surqıyya Mülük Abılaydıñ ordasına osınday qupıyya tapsırmamen kelip edi. Eger Mülük oylaǵandarın orındap kelse, qos bıy onıñ basına jumaq ornatpaq bop uwāde bergen...

1917 Mülük bugün jüyrık atınıñ basına dorba kiygizip, tört ayaǵına kiygiz baylap, sayǵa tıǵıp qoyıp, iske kirisüwge bel baylaǵan. Tek añdıǵanday Nurjannıñ qasınan eki eli ajıramawı munı küdiklendire bastadı.

1918 ... Onıñ Qoqannan kelgenin bir-aq adam biletin. Ol āri mılqaw, āri meñirew, öziniñ atqosşısı özbek jigiti edi. Ol Xıywa xanı Qoqan āmirşilerine satqan qul bolatın. Qoqanda eki balası qalǵan. Müliktiñ nege kelgenin mılqaw bilmeytin. Tek bugün tañerteñ Qoqannan kelgen şabarmanıñ oǵan qaǵaz berip jatqanın körip qalǵan. Mülük şabarmanmen söylesip turǵanda şatırdı jıynap jürgen mılqaw qorjınǵa tıǵıp qoyǵan sol qaǵazdaǵı «tezdet» degen sözdi oqıǵan bolar degen oy Müliktiñ denesin kenet dirildetip jiberdi. Biraq sol sätte «qoyşı, āri mılqaw, āri sañıraw qul qaydan xat tanısın», dep özin-özi bastı. Biraq qorıqqanǵa qos körinedi, küdik alǵan köñil qaytadan qobaljıy tüsti...

1919 Ol osılay ne isterin bilmey, mazası ketip, ābigerlenip turǵanda Aq ordadan Abılaydıñ özi şıqtı. Müliktiñ jüregi jiyi-jiyi soqtı. Abılaydıñ boyşañ tulǵası ay säwlesine bölenip, burınǵısınan da ulǵayıp, aybarlana tuskendey. Biraq Müliktiñ ākki közi onıñ qaruwsız ekenin birden şalıp qaldı.

1920 — Azıraq awa jutqan jön bolar! — dedi Abılay ketip bara jatıp, artına burılıp qaramastan.

1921 — Jaqsı, soñıñızdan men ereyin, — dedi Mülük, sosın Nurjanǵa burıldı, — Nureke, Orda esigin siz küzetiñiz... Biz joqta üyge birew-mirew kirip ketip jürmesin...

1922 Abılaydıñ ezüw tartıp kekete külimsiregenin Mülük körgen joq. Ol qolındaǵı şiyti mılıǵı men belindegi qanjarın şeşip alıp, Orda qabırǵasına süyedi.

Qaruwsız qolbaşşı dâretke bararında soñınan eretin küzetşiniñ de qaruwsız boluwı ejelden kele jatqan tãrtip.

1923 Abılay tañ qarañğısına közin sãl üyretip turdı da, Ordasınıñ oñ jaq irgesinen eki jüz qadamday jerdegi sayğa qaray ayañdadı. Art jağında ilbiy basıp Mülük kele jatır. Kenet ol ışqırındağı almas pışağın qınabınan suwırıp aldı. Abılay sãl kidirdi.

1924 — Mınaw ağarañdağan ne?

1925 — Öziñizdiñ aq buwrañız ğoy...

1926 — Jariqtıqtı keşeden beri körgen joq edim, kündiz Orda mañında boldı ma?

1927 — İyã, keşke taman bir körgenimde aldıñızdağı say jağasında turğan-dı...

1928 Bular tayağan kezde aq buwra ornınan türegeldi. Abılay onıñ qalay qarap jatqanın añğarmay qaldı.

1929 — Jariqtığım, barsıñ ba? — dep janınan öte berdi. Ol saydıñ qabağındağı qalıñ butağa qaray ayağın birer bastı da, art jağınan «Alla!» dep bir-aq ret baqırıp qalğan dawıstı estip, jalt burıldı. Dawıs adam aytqısız üreyli şıqtı. Abılaydıñ jalt qarağanda körgeni — özinen bes qadamday jerde Mülükti jelkesinen tistep ap, jerge alıp urıp, ayağımen tarpıp-tarpıp jiberip, üstine şöge bergen aq buwrası boldı. Dawıs şıqqan jerge Nurjan da, özge küzetşiler de jügirip kelgen.

1930 — Uwa, ne boldı? — dedi Nurjan dawsı dirildep. — äytewir, öziñiz amansız ba?

1931 Abılay aq buwranı körsetti.

1932 — Küzetşi Mülükti aq buwra basıp qaldı. Qazir astında jatır.

1933 — Oypırmay, ne deysiz. Oy, januwar... — Nurjan buwrağa qaray tura umtıldı.

1934 — Tiyme! — dedi Abılay aqırıp. Nurjan kilt toqtadı. — Nesi qaldı deysiñ.

1935 Jurt ne isterin bilmey turıp qaldı. Älden üwaqıtta aq buwra türegeldi de qara tünge kirip joq boldı.

1936 Bir jas jigit şaqpaq tasın urıp, ot tutatqan. Lap etip janğan kepken quwraydıñ jariğı qandı oqıyğa bolğan jerge tüsti. Jurt mılja-mıljası şıqqan Mülüktiñ

denesi men qasında jatqan tüsi suwıq jalañaş qanjardı kördi. Müliktiñ tisi aqsıyıp ketken. Sıqılıqtap külip jatqan adam tärizdi... Onıñ qılışı men sadağın tastap ketkenin körgen Nurjan bir sumdıqtıñ bola jazdağanın endi tüsindi.

1937 — Yapırmay, ä... — dey berdi. — Aq buwra bolmağanda... mına sum sizdi öltirmek eken ğoy..

1938 Abılay ündegen joq. Ayağın saspay basıp Ordasına kirip ketti.

1939 Añız bul oqıyğanı bizge osılay jetkizdi. Tek ajaldan qutqarılgan Abılay, Müliktiñ «soñıñızdan ereyin» degen sözün estigende, külimsiregen jerin ğana añız aytpaydı.

1940 Al sultan bolsa, Aq ordağa kirip bara jatıp, keşegi xattı özine kim jazğanın oylawda edi. Ol xattıñ şetinde «Mülük» degen, közge köriner-körinbes söz de bar-dı. Dos adam şının jazğan eken. Onı aq buwra ayqındadı. Abılay Ordasınıñ esigin aşa berip tağı külimsiredi. «Kisi alatın bir buwra on küzetşige tatiydı eken-aw».

1941 ... Kündegi üwaqıtınan säl keştew oyanğan Abılayğa tañerteñ küzetşileri mılqawdı alıp keldi. Abılay ekewi oñaşa qalğan. Özbektiñ tunjırağan betine uzaq qarap otırdı da, qolına bor alıp, janındağı döñgelek stoldıñ betine arab ärpimen:

1942 «Keşe meniñ basımdağı qalpaqtı atıp tüsirgen sensiñ be, jigitim?» — dep suradı.

1943 Mılqaw bordı alıp jazüwmen jawap qayırdı.

1944 «Menmin».

1945 «Mergendigiñ üşin köp raxmet!»

1946 «Raxmetti eñ aldımın jazmışıña ayt».

1947 «Mülükpen ekewiñ qaydan keldiñder?»

1948 «Qoqannan...»

1949 «Kim jiberdi?».

1950 «Erden men Nurbota biyler».

1951 «Qanday şaruwamen?»

1952 «Qoqan biyleri senen qorqadı».

1953 Abılay «jaqsı» dep, basın ıyzedi. Ol türegelip eñgezerdey özbek qulına öziniñ keregede ilüwli turğan qundız jağalı şapanı men kamşat börkin kiygizdi. Serikterine quldı öziniñ qağaz köşiretin xatşısı etip alatının ayttı. Köp keşikpey Qoqan jağına Abılaydıñ bes jigiti jürip ketti. Olar özderimen tilektes sawdagerler arqılı, mılqawdıñ quldıqta jürgen eki ulın satıp aluwğa tiyisti edi...

1954 ... Kün uyasınan köterilip te ülgirgen joq, Joñğar qaqqasınıñ bergi betinen dürkin-dürkin ayqay-şuw estildi. Qıtay jağına jibergen Abılaydıñ ertöleleri, tünde Fuw De men Çjao Xoydıñ äskeriniñ qosılğan xabarın alıp keldi.

1955 — Kelgen küştiñ negizi attı äsker, — dedi barlawşılar. — Attarı da burınğıday emes, qazaqı jılqı. Şaması, Qaşqarıyya men Ulı jüz awıldarınan tartıp alğan sekildi...

1956 — Degenmen jayauw äskeri köp qoy, — dedi Abılay barlawşılar jasağınıñ bastığı Señgirbay batırğa qarap, — däl bugün olar maydanğa şığa qoyar ma eken, qalay oylaysıñ...

1957 — Joq, bugün olar urısqa şığa almaydı. Alıstan şarşap keldi ğoy. Al keşegi soğısqa qatınasqandarı olardan da jaman şarşağan. Tünde eki miñğa juwıq ölik jıynaptı, oñay ma... Al qazir olar qazan köterip, tarı ornına, bugün eki ese etip küriş salıp jatır... Bunısına qarağanda Çjao Xoydıñ äskeriniñ aman-esen jetkenin toylamaq tärizdi. Bizge qarsı tek şamalı qalqan qoymaq oyı bar.

1958 — Jaqsı, — dedi Abılay. — Meniñ Ordama miñ bası batırlardı tegis şaqırıñdar...

1959 Señgirbay aldıñğı şepke ketti. Jan-jaqqa qolbaşşı batırlardı jıynawğa şabarmandar jöneldi.

1960 ... Abılay Ordada japadan-jalğız otırıp, qalıñ oyğa şomdı. Erteñ tañerteñ ne istew qajet, sonı bugün şeşüwi kerek. Abılay qalay şeşse, tañerteñ aq buwra solay qarap jatatın boladı.

1961 Qırğın urıs bastalğalı, mine birneşe kün ötti. Qırılğan şürşit bizden on ese köp deyik, biraq Fuw De me Çjao Xoyğa ol dım da emes. Al qazaq eline kelsek... «Aqtaban şubırındıdan» beri äli burınğı sanımızğa jete almay kelemiz. Bizge ärbir jigiti qımbat. Jaraydı, Fuw De men Çjao Xoydıñ osı eki qolın jeñsin-aq, sonimen soğıs bite me? Qıtay boğdıxanı üşinşi, törtinşi, besinşi, altınşı qolın jiberedi... Joq, qazir qazaq

eliniñ Qıtaydıñ mıñ bastı aydaharına qarsı tura alar därmeni joq... Ol aydahardıñ qolına tüsken qazaq ruwları äzirge şıday tursın... Tiri qaluw üşin suwır bolıp jerge kirip, tawteke bop quzğa şıqsın, äytewir, qurıp ketpewdiñ jolın izdesin... Al, qazir bizdiñ borışımız nede? Şürşitke qazaqtıñ oñay jaw emes ekenin körsetip, äskerimizdi aman-esen elimizge qaytaruwımız kerek. Şürşit soñımızdan quwmaq bolsa, sonda körsin bizdiñ küşimizdi. Äriyne, aqlı suw bop ketpese bizdi quwmaydı... Quwmasa teñbe-teñ tüsken bop ayrılamız...

1962 Al äskerimizdi qaytken künde de aman saqtawımız qajet. Qoqan biyleri Mülikti bosqa jiberip otırğan joq qoy. Olardıñ oyı ap-ayqın: şürşitter qazaq jawıngerlerin qırıp jatqanda, surqıyya Mülük qazaqtıñ bolaşaq xanın öltiredi... sol kezde Qoqan ämirşilerine kim qarsı tura aladı? Baz bayağı qazaq elin talan-taraj etip, talap almaq. Äriyne, qoqan biyleri özderine eñ qolaylı jerlerdi küni burın belgilep qoyğandarı da mälim, äytpese Aral teñizi tusında olardıñ jasaqtarı tekke körinbese kerek-ti. Şürşit şapqınşılığı olardıñ oyına da keler emes. Alla-tağala özinen özi saqtap qalatınday köredi. Şürşit pen Qoqan ämiyratınıñ ortasında qazaq qoldarı tur. Nadiyr-şaxtıñ Xıywadağı quldarı da Qıtay aydaharınıñ bar ekenin esterinen şığarğan. Bar aynaldıratını qazaq eli. Bizge tiyispegen, köz alartpağan bir künderi joq. Qıtay boğdıxandarı alda-jalda qazaq äskerin qurta alsa, şürşitten bular aman qala ma? Ögizge tuwğan kün buzawğa da tuwmay ma? İyä, söytedi. Al, kenet olar bizben birikken künde de, Qıtay aydaharına Qoqan men Xıywa da tötep bere almaydı... Sondıqtan äzirge...

1963 — Bügin tünde biz keyin şeginemiz, — dedi Abılay, batırlar äskeriy keñeske jıynalıp bolğan soñ, — artımızda quwğınşılarga tötep beretin bolmaşı qalqan ğana qaladı.

1964 Üy işi tına qaldı. Iziñdap uşqan masanıñ dıbısı ğana estiledi. Batırlarda ün joq...

1965 — Bunımız qaşuw ğoy! — dedi Qarakerey Qabanbay unatpağan pişinmen.

1966 — İyä, solay dese de boladı, — dedi Abılay saspay. — Biraq bul qazaq batırlarınıñ ajaldan qorqıp qaşuwı emes. Äskerin saqtawdıñ amalı.

1967 — Buğan biz tüsinermiz-aw, — dedi qanjıǵalı Bögenbay, — soñımızdan ergen jurttı ne deydi?

1968 — Der kezinde şeginbesek, endi jıyırma künnen keyin, tek siz ben biz ğana tiri qalarmız. Onıñ özi de neğaybıl, — dedi Abılay, — ölik jıynawşılar keşegi ayqasta jeti jüz kisi öldi degen xabar äkeldi. Aldıñğı küni altı jüzdey jigıt qaza boldı... Künde osınday şığın etsek sanañdar, qanşa künge jetemiz?..

1969 — Abılay sultan jön aytıp otır, — dedi Jänibek tarxan qamşısın aldına tastap, — şeginüw kerek. Biraq qay tusqa barıp bekinemiz? Sonı aqıldasayıq.

1970 Mısılşıl Qanay mırs etti.

1971 — Torğayğa tartamız. Qıtaydan qaşsañ, ar jağında Orınbor bar.

1972 Şürşitpen betpe-bet kep şayqasuwdı ğana bilgen keybir qazaq batırlarınıñ bul oqıyğanı tereñirek oylawğa öreleri jetpey jürgen-di. Suñğıla Qanay köp adamnıñ oyn aytıp salğan. Osı otırğandardıñ keybirewi Abılaydıñ Rossıyyamen jaqındasuwn jön körmeytin. Tipti onı ayıptı sanaytın. Bular qalay dese olay desin, Abılaydıñ köz aldınan jaqında ğana bolıp ötken joñğarlardıñ qandı qayğılı xali ketpeytin. Ätteñ ne kerek, jaña äyel patşa öziniñ iymperiyyasında ne bolıp jatqanın äli uğa qoyğan joq. Sonıñ saldarınan Abılay da şürşittiñ sazayın tartqıza almay otır.

1973 — Jä, jeter! — dedi ol aqırğı kesimin aytıp, — qazaq eliniñ tağdırın kökparğa salatın zaman emes. Kökşe teñizge deyin şeginemiz. Odan äri barmaymız. Al şegingen äskerge qalqan bop, öz jigitterimen bir batır qalsın!

1974 Abılaydan batırlar uyğarımınıñ üzildi-kesildi jarlıq estip körmegen qolbaşlılar ne derlerin bilmey, abırjıp qaldı. Eşkimnen aqıl suramay, bulay buyıra söylewi onıñ el tizginin öz qolına birjola alğanın añğartqanday edi. Munday qılıq tek Ülken Orda xanına ğana layıqtı bolatın. Batırlar osılay abırjıp otırğanda, Batır Bayan:

1975 — Äsker soñında qaluwğa men barın! — dedi.

1976 Abılay ornınan türegeldi.

1977 — Onda söz osimen bitti. Jarıqtıq aq buwra qalay şögip jatır eken, endi sonı körelük...

1978 Aqurıq şetinde jayılp jürgen aq buwra kele jatqan kisilerdi körip, beri bettedi. Abılay «buwraşım, buwraşım» dep edi, bir tizerley barıp, Kökşe teñizge qaray basın bere şöge bastadı...

1979 ... Eki jaqtıñ negizgi küşi tügil qatınaspağanmen, bugün tağı qırğın urıs boldı. Tek ımırt jabıla, Abılaydıñ buyırığı boyınşa, qazaqtıñ qalıñ qolı keyin şegindi. Betterin İleniñ tömengi saǵasına burǵan qalıñ áskerdi art jaǵınan qorǵap, öziniñ tañdawlı mıñ attı qolımen Batır Bayan qaldı. Bular bos jatqan jurttıñ ár jerinen ot jaǵıp, áskerdiñ şegingenin jawǵa sezdimew üşin aldamsı körinis jasawǵa kiristi...

1980 Negizgi qol Balqaşqa qaray on bes şaqırımday ötkende ğana, jigitter arasında küñkil şıǵa bastadı.

1981 — Sirä, biz şeginip bara jatqan tärizdimiz ğoy.

1982 — Tün işinde osınşama jedel jürgenimizge qaraǵanda, şeginüw bılay tursın, qaşıp bara jatpasaq netsin.

1983 — Qaşsaq, qaşıp bara jatqan da bolarmız. Olar tım köp qoy.

1984 — Köp dep joñǵardan qaş, Qıtaydan qaş... Äbden suw jürek bop öletin boldıq qoy tipti.

1985 — Ündeme, şıraǵım. Biz şegingenmen, şürşittiñ qolında qalǵan el erewil şıǵarıp jatır desedi...

1986 — Onı Abılay bile me eken? Qaşqar, Quljadaǵı uyǵır men qazaqtar bas köteripti...

1987 — Bunı saǵan kim ayttı?

1988 — Jurttıñ bäri aytıp jür ğoy...

1989 — Bäri deysiñ be?.. İyä, solay şıǵar. Jurtqa ne betimizben qaraymız. Qıtaydan qorqıp qaştıq deymiz be?

1990 — Şıraǵım, bizdiñ taǵdırımız qazir batırlardıñ qolında. Al batırlardıñ taǵdırı Abılaydıñ qolında. Şeginsek so kisiniñ aqılmen şeginip bara jatqan bolarmız.

1991 — Şeginüwge qanşa aqıl kerek? — dedi, qabaǵı qatuwlı, bügingi urısta jalǵız aǵası oqqa uşqan jas jigit. — Abılay aqıldı bolsa jawdı jeñüwdiñ jolın tappay ma?.. Qaşuw qatınıñ da qolınan keledi.

1992 Aldıñǵı jaqta kele jatqan Tätiqara jıraw burılıp keyin qaradı. Ay jaña tuwıp, jer-düniye sál aqsıl tartqan. Jigittiñ qatıñqı qabaǵınan öte küyinişti ekenin uqtı.

1993 — Awıl ıyıtı ortağa alsa, kökjal qasqır da qaşıp qutıluwğa tırısadı, — dedi ol jigitti jubatıp. — Asıqpa, ıytter andızdap soñınan tükende ğana, kökjal qasqır birtindep qurtadı...

1994 Jigit jawap qayırğan joq. Endi biraz jürgennen keyin qalıñ qol İleniñ bir jalpaq öñirine kelip attan tüsti. Äsker keşki asın işip, azıraq köz şırımın alsın dep buyırdı Abılay. Zamatta qostar tigilip, är jerde qazandar köterile bastadı. Biraq jawıngerlerdiñ türinde reñ joq. Qaşqandarına qorlanğanday moyındarına suw ketip, ıyıqtarı salbırıp, är jerde top-top bop jıynalıp, kübir-kübir söylesedi. Abılaydan ruqsat alıp, Tätiqara men Köteş jıraw osı jüdegen toptardıñ arasına barıp, köñilderin kötermek boldı.

1995 Qazaqtıñ şırqay salğan än şıqqan jerge zamatta jıynalatın ädeti. Bir oşaqtıñ janında otırıp Tätiqara «altı qırdıñ astınan estiletin» küşti dawsımen bir ayqaylap ap, termeni jeldirte jönelgende, är jerde şoğırlanıp astıñ pisüwin kütip jürgen jigitter, lezde sol mañğa jıynala qaldı. Jıraw osı urısta közge tükken jigitterdiñ erligin aytıp, jurttıñ jabıqqan köñilin köterip-aq tastadı. Endi köp arasınan:

1996 — Uwä päle! Jigit bolsañ Malaysarıday bol!

1997 — Yapıray, Qarakesek Qapan qanday mergen edi!

1998 — Uwa, Bögenbay batırğa kim jetsin! Altı alaştıñ aydarı ğoy!

1999 — Oypırmay, şürşitti qıramız dep jürüp, köp qızıqtı körmey qalıppız ğoy, Täte-eke, älgı juwan Qıtay sıpayınıñ qalay qaşqanın qaytadan aytıp beriñizşi!

2000 Tätiqara jıraw eki közi ottay jaynap, termege qayta bastı.

2001 Juwan qarnı irkildep,

Qıtay qaşıp keledi.

äzireyildey zirkildep,

Jabay quwıp beredi.

O zaman da bu zaman

Munday qızıq kim körgen

San bäygede jülde alğan

Şabısı soqqan jelmen teñ,

Atı şuwlı Kertöbel,
Qaldı keyin jete almay,
Juwan qursaq, may basqan
Sıpay ketti qutılıp,
Qaşqan kezde, jigitter,
Bul şürşitten kim asqan!

2002 Osınıñ aldında ğana ıyinderi tüsip, salbırap otırğan jurt máz-meyram bop, duwıldasıp qaldı.

2003 — O, eriñ-ay!

2004 — Şirkinniñ janınıñ tättisin qaraşı, Kertöbelge de jetkizbey ketken.

2005 Oşaq bası duw-duw külki...

2006 ... Birazdan keyin jigitter astarına toqımın, bastarına erin jastanıp, tätti uyqınıñ quşağına endi. Budan mıñ jıl, eki mıñ jıl, üş mıñ jıl burın da ata-babaları däl osılay uyuqtağan. Ejelden kele jatqan osı köne xalıqtıñ etin jep, süyegin murnınan şıǵarıp tastamaq bop, Qıtay aydaharı qazaq dalasına däl osılay san ret kirmek bolğan. Biraq ärqaşan da basqınşı jawdıñ kürek tisi bıt-şıt bop sınıp, mañdayları tasqa soǵılıp, Joñǵar qaqpasınıñ tar şatqalınan äzer ötip, talay ret keyin şegingen... Jırawlar bugün ata-babalarınıñ sol erligin jas urpaqqa jur ğıp tolǵadı. Jıraw sözderi mıylarına qonǵan jigitterdiñ tüsine aydaharlar kirip, keybirewleri şoşıp oyanıp, aldaspandarına jabıstı...

2007 Olar tañ saz bere, älemdi titirete kün kürkirep, şelektep jawğan jañbırdan oyandı. Abılay bar qolın tez atqa qondırıp, quyıp turğan qalıñ jawınǵa qaramay, jolǵa şıqtı.

2008 Kün şıǵa jañbır basılısımen qosın buwırqana aq köbik atıp, doldana tasıǵan özenge kep tireldi. Tasıǵan özenniñ türi adam şoşırlıq, judırıqtay tastardı şır köbelek aynaldırıp qaqpıqlışa qaǵadı. Aldarında ötkel bermes dolı özen, arttarında Qıtaydıñ qalıñ äskeri, jurt daǵdarıp qaldı. Osı kezde mıñ jawingerimen Batır Bayan kep qosıldı. Qazaq jigitteri tañ ata Qıtay şebine tiyipti. Bulardıñ az ekenin bilip qalǵan Çjao Xoydıñ attı äskeri qarsı şawıptı. Äytewir jer jaǵdayın jaqsı biletin qazaq jigitteri, jubın jazbay urısa şeginip, qutılıp ketipti. Qıtay quwǵınşılıarı soñdarına tüsip, tek qalıñ jawın bastalǵan soñ ğana keyin qaytqan körinedi, Söytip qazaqtardıñ qaşqanı Qıtaylarǵa

mälim bop qaptı. Bulardı Qıtaydın köp äskeri qaytadan quuwı mümkin. Qawip är saġat sayın küşeye berdi. Onıñ üstine tasıġan özen qaytatın emes, arnasınan asıp, burınġısınan da beter qutırına bastadı. Jurt bul aranı «Kürkirewik» dep beker atamaġan eken, aq köbik atqan tolqındarı gürildey ökirip, adamnıñ qaraday zäre-qutın aladı. Qalıñ qol dolı özen men jaw äskeriniñ arasında qalıp, qattı qısıldı. Mine osı kezde Tätiqara alġa qaray suwırılı şıġıp, dombırasın bezektete, sañqıldap qoya berdi.

2009 Qamıstıñ bası mayda, tübi sayda,

Jänibek Şaqşaq ulı bolat nayza.

Aldıñnan suw, artıñnan jaw qısqanda,

Er jigittiñ erligi osındayda!

2010 Bökeydi ayt Saġır menen Duwlattaġı,

Derbisäli, Mañdaydı ayt Qıpşaqtaġı,

Özge batır qaytsa da bir qaytpaytın.

Sarı menen Bayandı ayt Uwaqtaġı.

2011 Aġaşta biyikti aytsañ qaraġaydı ayt,

Jigittik, erlikti aytsañ Bögenbaydı ayt,

Nayzasınıñ uşına jaw mingizgen

Emenalı Kereyde er Jabaydı ayt! —

2012 dep batırlardıñ aruwaġın qozġap, özenge tüsiñder dep uran tastadı.

2013 Qoyandı qamıs, erdi namıs öltirgen. Atı atalġan batırlar tasıp jatqan özenge tüsüwge iñġaylana bastadı. Bärinen burın, üstindegi awır kiyimin de şeşpesten, dolı aġısqa birinşi bop Batır Bayan qoyıp ketti. Abılay oġan qarap turıp: Batır Bayannıñ keşe şegingen äskerge qalqan bop özi suranıp qaluwinan, bugün tasıp jatqan özenge jurttan burın tüsüwinen, ayauwlı batırdı aydap salıp jürgen — jalġız inisi Noyannan ayrılıp, äli jazılmaġan qasireti ekenin uqtı.

2014 Batır Bayanmen ilese atı atalġan batırlar suwġa tüse bastadı. Olarġa özge jigitter de qosıldı. Söytip qalıñ qol aman-esen özennen ötti. Bular bergi betke şıġıp,

üsterindegi kiyimlerin keptirip jatqan kezde, Kürkirewiktiñ arğı betinde Çjao Xoydiñ attı äskeriniñ barlawşılıarı da körinip qaldı.

2015 — Özenniñ bergi betine birde-bir şürşit şıǵuwşısı bolmacın! — dep Abılay taǵı da Batır Bayanniñ miñ jigitiñ tastap, özi qalıñ qolmen alǵa qaray jürip ketti.

2016 Biraq, bulardıñ soñınan sol küni de, kelesi küni de eşkim quwıp kelmedi. Arğı betke jiberilgen barlawşılıar: bu jaqta şaǵın qolmen qalqan qalıptı. Al Qıtaydıñ basqa bar äskeri özderi jaqında ğana basıp alǵan jaña ölke — Şıñjanǵa qayıptı degen xabar äkeldi. Çjao Xoy äskeri beri qaray ötisimenen Şıñjandaǵı qazaq, uyǵır qaytadan bas kötergen. Qazaq qoldarın quwmaq tügil, «baytal tügil bas qayǵınıñ» kebine uşırıp, köterilisti basuw üşin, Çjao Xoy äskeri keyin şegingen. Attı äsker qolbaşsısımın arazdasıp qalǵan general Fuw De de, el talawdaǵı oljadan qur qalmaymın dep Çjao Xoy äskeriniñ soñınan ketken. Söytip qazaq dalası bu jolı da Qıtay basqınşılıarınıñ qaharınan aman qutıldı.

2017 Bir jetiden beri jawın kütüp tınıǵıp qalǵan Batır Bayan jasaǵı endi bir küni tünde Kürkirewikten ötip, Qıtay şebine qaray bettedi.

2018 Batır Bayan erteñine-aq, qas qaraya özderiniñ osıdan on kün burın tastap ketken bekinisteriniñ tusına kep jetti. Miñ jigitiñ tömengi qoynawındaǵı adır, asuwlardıñ arasına tastap, özi eki serigimden biyiktew bir töbeniñ basına şıǵıp, arğı jaqtaǵı oypatta jatqan Qıtay jawıngerleriniñ qostarına köz jiberedi. Imırt jaña ğana tüsken, äskerler keşki asın dayındap jatsa kerek. Bükil alqap boyı bijınaǵan ot... Sanap körıp edi, miñǵa tayay berip jañılısıp ketti. «är oşaqtıñ janında jeti-segiz adamnan bolǵan künniñ özinde de mınaw oypatta keminde on miñnan astam Qıtay jawıngerleri bar-aw. Al biz bolsaq — miñǵa äzer jetemiz» dedi ol işinen. Söytti de bir täwekelge bel buwdı «oylamaǵan jerden tiygen qoldıñ biri jüzge tatıydı, oǵan tınış jatqan elin şapqan Qıtay basqınşılıarına degen qazaq jawıngerleriniñ jüregindegi aşuw-kegin qos! Täwekel!»

2019 Batır Bayan sol küni tün ortası awa, Qıtay äskerleri tegis uyqıǵa ketken kezde jawın şappaq boldı. Biraq küzetşiler otırǵan bekinis-şepti oralıp ötip, uyqıda jatqan jawıngerlerdiñ arğı tükpirinen tiyyudı durıs kördi. Sonda ğana bulardıñ külin kökke uşıruwǵa boladı. Batır Bayan öz oyın jigitterine jetkizdi.

2020 — Sizdiñ bul äreketiñizdi Abılay qostar ma eken? — dedi älekim Batır Bayanniñ tuw sırtınan.

2021 Biraq Batır Bayan öz şeşimin özgertken joq. Tün közge türtse körinbeytin tım qarañğı edi. Tögiletin qandı jasırğısı kelgendey tüksiye tünergen. Qıtay şebine jiberilgen barlawşılar jaw qostarınıñ ber jağında tereñ say bar ekenin aytıp keldi.

2022 Batır Bayan derew qozğalüwğa ämir berdi, saydan ötkenşe ün şığarmawğa buyırdı. İle jağasınıñ jiydeli, torañğıl toğayın jağalay otırıp, qazaq jigitteri saydıñ arğı betine şığıp, qaytadan sap qurdı. Aldarında bir şaqırımday jerde jaw jatır...

2023 — Uwa, aruwaq! Aqjol ata! — dep Batır Bayan tıqrışıp turğan Tulparkögine birinşi bop qamşı bastı.

2024 — Abılay!

2025 — Qaraqoja!

2026 — Qabanbay!

2027 Urandasqan mıñ jigit uyıqtap jatqan jaw üstinen jöñkilip kelip qaldı. Ekpinderi qawğa tüsken örttey jan şıdatar emes. Tünde şapqan jaw qanday qorqınıştı, üsterine qazaq jigitteri, jetip kelgende, Qıtay sıpayları ne isterin bilmey, qostarınan şığa, betteri awğan jaqqa qaştı. Köbi qara basıp qarsılıq körsetpey, jan sawğalap jürgenderinde soylğa jıǵıldı, nayzağa ilindi. Bükil dala Qıtay, manjuwr äskeriniñ ayqay-uyqayına toldı.

2028 Jer tartıp alamız dep kelgen Qıtaydıñ köp jawıngerleri osı jat jerde qaza taptı. Ölip bara jatqandarında ğana, sorlılardıñ köz aldarında sonaw tuwğan ölkeleriniñ kök ormanı, möldir aspanı, aqırın tolıqsıp aqqan mol suwlı surğılt özenderi elestedı... Köbi «ättegen-ay, beker kelgen ekenbiz, sol tuwğan jerde nege ölmedim» dep ökindi... Biraq kök nayzaniñ uşımenen erip kelgen ajal eşqaysısın müsirkegen joq, tas quşağına ala berdi...

2029 Bul ayqasta bir mıñğa tayauw kisi qaza taptı. Qıtay qolbaşlıları äskerin tartıpke keltirip, qarsı turıp ülgirgenşe, qazaq jigitteri közden ğayıp boldı. Bularğa tiygen jin emes, adam ekenin Qıtay sıpaylarımen qatarlasa jatqan qazaq jigitteriniñ ölikteri ğana anıqtadı...

2030 Köp keşikpey bozarıp tañ da attı. Jaw qostarınan üş şaqırımday büyirdegi qamıstı toğay arasına kirip ülgirgen Batır Bayan jasağı şıǵındarın eseptep edi, qolğa tüskeni, jaralanğanı, qaza bolğanı bar, üş jüzdey jawınger joq bop şıqtı. Batır Bayannıñ

tüsi qaşıp ketti. Endi İle özeniniñ arğı betine şığıp, keyin qaytpaqşı bop turğan qolğa, kenet ol:

2031 — Jaw qolına serikterimizdi tastap ketkenimiz bolmas. Ölse öligin, ölmese jaralısın alıp şıǵuwımız kerek! — dedi ızalı jüzi sup-sur bop, — Qıtay qostarın qaytadan şabamız!..

2032 Jurt ündemedi. Tek bir qartañ jawınger:

2033 — Osı şabuıldı bizge qıysañ qaytedi, Batır Bayan, — dedi, — bir täwlik boyı astımızdaǵı attarımız da tınım alǵan joq. Jäne özimiz de älsireyik degendeymiz be, qalay...

2034 — Sonda şınımen-aq serikteriñdi jaw qolına tastap ketpeksiñder me?

2035 — Tiri qalǵanın qudayǵa tapsırayıq, al ölgenine järdem berüw tek alla-taǵalanıñ ğana qolınan keledi...

2036 Taǵı bir-eki jawınger küñkildededi.

2037 — Qurılǵan qaqpangğa özimiz barıp túspekpiz be?

2038 — Keşirer bizdi, şirkin bozdaqtar...

2039 Köp işinen qara qasqa jüyrik mingen qara sur jigit suwırılıp alǵa şıǵa berdi. Bul Tätiqara jıraw eñ alǵaş şeginip kele jatqandarında «Küyigiñniñ kegi qaytar kün tuwar» dep jubatqan jawınger edi.

2040 — Jigitter, ölse biz ölgenderden artıqpız ba? Serikterimizdi tastap ketüw jön emes. Basta, Batır Bayan. Men erdim soñıñnan!

2041 — Anadan ul bop tuwǵan jalǵız sensiñ be, men de erdim!

2042 — Men de!

2043 — Täwekel, taǵı bir şabalıq!

2044 — İyä, söytken jön... Atı qurğır...

2045 — Meniñ atım da osı şabuılǵa jarasa ıygi edi...

2046 — Jä, boldı! — dedi Batır Bayan. — Attarıñ jaraytındarıñ beri şıq. Jaramaytındarıñ osı arada qalıñdar.

2047 Jurttıñ bäre Batır Bayan turğan jerge qaray şıqtı.

2048 — Bāse, meniñ qırandarım osılay bolsa kerek-ti!..

2049 — Uwa, Batır Bayan, seniñ bul äreketiñe Abılay sultan qalay qarar eken?
— dedi tağı bağanağı dawıs.

2050 Batır Bayan tağı jawap bermedi. Atın tebinip qap alğa tüse berdi.

2051 Jasaq Qıtay qostarına bir şaqırımday jer qalğanşa, quraqtı, tobılğılı oypatpen ayañday jürip keldi de, tizgindi qoya berdi. Jer betin uran basıp ketti.

2052 — Aqjol!

2053 — Abılay!

2054 — Qaraqoja!

2055 — Böribay!

2056 — Saptıyacaq!

2057 Batır Bayan men jañağı qarasur, jawınger özine qarsı umılğan Qıtay sıpayların jaypay urısa bastağan kezde, attarı boldıruwğa aynalğan, eñ soñğı jawıngerleri de jetti. Bul jolı Qıtay sıpayları bilte mıltıqtarimen qazaq jigitterin közdep atıp, orasan qarsılıq körsetti.

2058 Düniye jüzi älem-tapırıq urısqa aynaldı. Qıtaylar da qapı qalmadı, qazaqtar da ayanğan joq. Keskilesken et, josılıp aqqan qan, ata jawına qarsı öşiğe umılğan erler, aldıñğı eki ayaqtarın kökke kötere, nayzağa kewdesin tosqañ ker töbel, maqpal qara, qulagerler...

2059 Urıs kün köterilgenşe sozıldı. Eki közi ottay janğan Batır Bayan jan-jaqtarın tutasa qorşağan Qıtay qılıştarınan qazaq jigitteriniñ ekşelip qalğanın añğardı. Köptiñ atı köp, küş teñ tüspegen edi. Biraq qızıl qanğa batıp jer quşıp jatqan Qıtay jawıngerleri de az emes. «Ayauwlı qırandarım, ölse de jastığın ala öleyin degen eken! — dedi ol işinen. — Bul ayqas jawımızdıñ esinde mäñgi qalar. Qanşa öligi jatır. Joq, biz tekke ayqaspağan ekenbiz. Bizdiñ jerimizge şürşitter endi ayağın bayqap-bayqap basar!»

2060 Sol-aq eken, ön boyın bir alıp küş biylep, özine qarama-qarsı kelip qalğan, esik pen tördey qara at mingen Qıtaydıñ bir jalpaq bet sıpayın qayqı bel qara aldaspanmen qağ bölip tüsti. Däl osı sätte qoltığın astınan up-uzın süyir uştı kök nayza

kelip qadaldı. Kök nayzanı Qıtay sıpayı tağı bir ırğağanda ökpe tusınan ötkendey boldı. Batır Bayan at üstinen sırğıp jerge qulay berdi...

2061 Batır Bayanniñ qulap bara jatqanın körgen qara sur jigiti qolındağı aldaspın jarq etkizip kökke köterdi de, qulaştay sermep, ayaüwli erge nayza salğan jawınıñ basın dopşa qağıp tüsirdi. Söytti de at jalın quşıp, arpalısıp jatqan Batır Bayandı jerge tüsirmey köterip alıp, jaw qorşawınan ötppek bop atın tebinip qaldı.

2062 Bulardıñ soñınan qazaqtıñ siyrep qalğan jawıngerleri nayza, qılıştarın kezey ustap alğa umtıldı. Munday äreketti kütpegen Qıtay sıpayları özderine qadalğalı kele jatqan ajaldıñ suwıq uştarınan seskenip, joldı aşa berdi. Batır Bayanniñ denesin aldına öñgergen qara sur jigiti jaw ortasın jarıp öte şıqtı. Buni körgen özge qazaq jigitteri de, aldaspın jarqıldata sermep, jaw şebin üzip, qorşawdan ötip ülgerdi.

2063 ...Ülken Orda xanı Äbilmämbet pen Orta jüzdiñ sultanı Abılay qatarlasa otır. Äbilmämbet säl joğarılaw, Abılay säl tömendew. Joñğar men Qıtayğa qarsı ayqastarda san jeñiske jetip, Abılay bükil qazaq eline äygili bolğanmenen, xan otırğan jerde ol tek sultan ğana. Al jalpı xalıq uğımında Äbilmämbet qanşa xan bolğanmen Abılaydan abıroyı, dañqı tömen. Abılay xalıqtı basqaradı. Äbilmämbet — Ordanı.

2064 Äriyne, Äbilmämbet xanniñ sonaw Xantağıdan jetti kün jürüp, Kökşe teñizdegi sultan ordasına tekke kelmegenin Abılay jaqsı bileidi. El ardaqtağandı xan da maqtağan. Abılaydıñ şürşitpen soğısıp, äskerin qırıp almay, aman qaytqanın qoşamettep, ulı toyğa Äbilmämbettiñ özi kelgen. Xan basımen nemere inisine algısın aytıp, batasın bermek.

2065 İyä, bul soğıs Abılaydıñ qastarı oylağanday bop bitpedi. Endi mine, aldağı uwaqıtta qazaq eli şürşitpen soğısa ma, älde beybişilik bitimge kele me, tek Abılay ğana şeşetin jağday tuwdı. Eger şürşitke qarsı turıp soğısa bergeninde, bar äskerinen ayrılatın edi. Äskersiz elge kim qorğan bola aladı. Al bar jasaqtarimen Şiñjandağı uyğır men qazaqtarğa barıp bolısıp, Qıtay äskerlerimen qaytadan ayqasuwğa däl qazir Abılaydıñ mümkindigi joq. Jat jerde jürüp jawdı jeñüw qıyın. Onda bari de qazir awıl şetindegi qaralı üde jatqan Batır Bayanniñ kebin kiyer edi. Joq, Abılay der kezinde şegindi. Erteñ «Ülken Ordağa» xan bola qalsa, özine kerek qalıñ qolın apattan aman saqtap qaldı. «Ülken Orda» xanı? Abılay tunjırap ketti.

2066 «Ülken Orda» töñiregindegi sultan, batır, biylerdiñ oy-maqsettari Abılayğa alağanında turğanday ayan edi. Özderi xan boluwdan ümittenbese de, Äbilmämbet ölgen künde xan kötersek degen adamdarı äldeqaşan belgilengen.

2067 Baq kündes jaqındarı qazir Abılaydıñ är qadamın añduwda, tileytinderi — sürinüwi. Rossıya qol astına kirüwdi jaqtağanında Abılayğa olar qanday ayıp taqpadı! Keybirewler buğan qara xalıqtı qarsı qoymaq ta boldı. Äne, anaw bir täspi tartıp otırğan qarıya «eki körşi» tuwralı misal da aytqan.

2068 «Momın şaruwağa ala ayaq körşisi kelip, tatuwlıq dostıq üşin ögiz terisindey jer ber dep suraptı. «Ala ğoy» depti momın şaruwa. Sonda älgı quw, ögiz terisinen taspa tilip, momın körşisiniñ bar jerin qorşap alıp, «osınday jer mağan awıladı» dep, momınıñ bar jerin özine qaldırıptı. Seniñ orıs jandaraldarıñ da älgı quwğa uqsaydı, — degen osı qarıya. — Eñ aldımın bekiniş saluwğa bolmaşı jer suraydı. Soñınan oğan egin, baqşa salatın jerdi özi qosıp aladı. Artınan mujiq-töleñgitterin äkep ornalastırıp, qazaqtı öz qonısınan quwadı...».

2069 Al qazir qazaq elin şürşit kep jan alqımnan alğanda, endi birde-birewi «sen bizdi kăpirge sattıñ, xandı da soğan köndirdiñ» demeydi. Şürşit aydaharı joñğardıñ targıl ırbızı emes, anağurlım küşti. Onımen artında orıs bekinisteri turğanda ğana jöndep söylese alasıñ...

2070 Joq, Abılaydıñ qazir arqa süyeri töre tuqımı emes. Abılay jağındağılar, äne, anaw xalıqtan şıqqan ataqtı batırlar. Öz attarın el-jurtına nayzasımen äygili etken ata-babası belgisiz jaman tımaq, jırtıq ton buqara jurt. Tilin taba bilseñ bular jetim laqtay soñıñnan ere beredi...

2071 Mine, tizesine tizesi tiye otırğan, kekse tartıp qalğan Bögenbay, oğan tayauw Emenäli men Jabay batır, odan äri Qıpşaq Derbisäli men Mañday, Duwlat Bökey, Altaydıñ aqbas atanı Señgirbay, Uwaqtan şıqqan Sarı batır... Bäriniñ de dañqı jer jaradı. Soñdarınan ergen toptarı da köp. Eşqaysısı Abılay bergen buyırıqqa qarsı şıqqan emes.

2072 Eger Abılay «keyin şegin» demese, osılar şürşitti jeñip, onıñ tabanınıñ astında jatqan Şıǵıs Türkistanınıñ biraz elin qurtar ma edi, qayter edi? Bükil üş jüz bolıp atqa qonuwğa äzir. Biraq Şıǵıs Türkistan eli Arqa men Sır boyındağı bawırlarınan jârdem kütıp otırğanda, Abılay öz äskerine «keyin qayt» dedi. Öytkeni bolaşaq «Ülken

Orda» xanına şürşitpen qazir soğısuw tiyimsiz boldı. Xaŋa tiyimsiz dñniye, bñkil qazaq dalasına tiyimsiz bolıp sanaluwğa tiyis.

2073 Basındağı qalpağın mılqaw atıp tñsirgen kñni Abılaydñ Altınemeldegi ordasında eki beyşara dñrñwiştñ bolıp şıqqanın osı otırğan adamdardñ birde-biri bilgen joq, Dñrñwişter kñzetşiler arqılı Abılayğa, jalğız ğana ıyeroglıyfi bar, kñmis teñge kñrsetti. Sultan dñrñwişterdi ordağa kirgizñwdi buyırdı. Ordağa kirgen dñrñwişterdñ biri üstindegi şapanın şeşip, basındağı sãldesin tartqanda, Abılaydñ denesi muzdap ketken.

2074 Sultan jas kezinde Qalden Tserenniñ qolında tutqında jatqanda, Taşkentke osı kñse dñrñwiş eki ret kelgen. Tãkappar, aduwındı Qalden Tserenniñ basın ıyıp bunimen iltiyatpen sñylesip otırğanın Abılay öz kñzimen kñrgen. Soñınan, osı kñzi iriñdep ketken kñse şal ulı Joñğarıyanñ qurıp ketñwine sebep bolğan edi...

2075 Aq ordadağı añgime uzaqqa sozılmadı, qart dñrñwiş esegine minip, belgisiz jaqqa qurıp ketisimennen, Abılay Altınemelden Kñkşe teñizge deyin şeğinñwge buyırğan. Erteñine aq buwra da Kñkşe teñizge qaray şökken...

2076 İyã, Abılay sol kñni-aq osı joldı qalağan Altınemelde şürşitti jeññw bolaşaq «Ülken Orda» xanına tiyimsiz kñrindi. Qıtay jağınan qawip azaydı deseñ-aq osı otırğan tñre, biyler basqa änge basatını xaq... Jaw şabuwlılı alıstasa-aq bolğanı, sayasatşıl, qızıl õneş dilmãrlar ãrqaysısı öz ulısın bölip almaq bop, şart juginip sñzge kirisedi, Mıqtıları soyılına da jol berñwge tırısadı... Onda ùş jñzdñ basın qosıp, «Ülken Ordağa» bağınğan el boluwı adıra qaladı... Al şürşit gñrzisi qazaq eliniñ basına tñnip turğanda, Abılay da kñşti. Munday jağdayda «Ülken Ordağa» xan boluwı aydan anıq. Sonda barıp ol Altınemelge qayta oraladı... Oğan deyin Abılay öz kñşin joğaltpay, qorqaw qasqırday bunñ öligin kñtip otırğan Qoqan biyleri Erden men Nurbotağa jonın kñrsetip qoyıp, orıs arıstanı men Qıtay aydaharınıñ arasında ebin tawıp jñre turadı. Eki jaq birdey seni özine tartqısı kelip tursa, tãwelsizdigiñdi saqtaw ùşin, sağan odan utımdı jağday joq. Rossıyanñ qol astına kirñwdi ol ãldeqaşan şeşken. Al key iste Qıtay boğdixanına da bağınıştı ekenin moyındawdan endi onñ eşteñesi de ketpeydi... Abılaydı izdep kelgen şal budan artıqtı äzirge tilegen de joq.

2077 Joq, bul iriñ kñzdi kãri şürşittiñ arğı oyun tñsinbeytin Abılay mıylaw emes. Mıstan şürşit qazaqtı| ùş jñzin birdey joñğar qan josiğına uşıratpaq. Joñğar öligine toyınğan şürşit aydaharı ãli toğın basqan joq. Sonaw Xñwanxe, Yantsızıy özenderiniñ

boyınan Qıtay şaruwasın aydap äkelip, olardı Joñğardıñ tıp-tıypıl bop küygen jurtına ornalastırğannan keyin, aranı qayta aşıladı. Ol tağı jaña jemtigin izdey bastaydı. Sonda ol jalmawız awzın aşıp, tağı da qazaq dalasına qaray jılıydy. Sol uwaqıtta qazaq eline öz dalasına saluwğa ruqsat etken orıs bekinisteri de kerek boladı.

2078 Oğan deyin Abılay öz jolınan taymaydı. Bul jol qıyın jol, biraq tiyimdi jol. Tübi Abılaydı üş jüzdiñ altın tağına jetkizetin jol. Kimde-kim osı ustağan jolına böget bolğısı kelse, öz obalı özine, ondaylardıñ basın Abılay aldaskanmen qağıp tüsirip otıradı. Osı üydegi aqsüyege bar, qara süyege bar, eşqaysısı Abılaydıñ oylağan oyına böget bolmawğa tiyis. Öytpese... Öytpese bular da Batır Bayannıñ kebine duwşar boladı. Abılay onı jaw şebine tegin qaldırğan joq, öytkeni Altınemelden bunıñ nege şeginip bara jatqanın Batır Bayannıñ tüsinip qalğanı Abılayğa da ayan edi.

2079 ...Xannıñ «Tağanaq» keñesi bul jolı ädettegi дәstürden tıs, özgeşe bastaldı. Basqa aqsaqal, biyler söylep bolıp, Äbilmämbet xan endi kezekti «maymene» qaz dawıstı Qazıbekke bere bergende, sözüwarlığı joq, sabırlı Bögenbay batır baqanday eki qolın aldına sozdı.

2080 — Uwa, taqsır xan, — dedi ol ädettegisindey tutığa söylep — bugün üş jüzdiñ betke şıǵar jaqsıları jıynalıp qalğan eken, osı keñeste meniñ Abılay sultanğa qoyatın bir suraǵım bar.

2081 — Söyle, Bögenbay batır!

2082 Bögenbay qamşısın aldına tastay saldı da, endi Abılayğa burıldı.

2083 — Şürşit kögeninde qan jılap jatqan Şıǵıs Türkistandaǵı bawırlarımızdı qutqaruwğa biz nege attanbadıq, Abılay sultan? Soǵan jawap berşi.

2084 On eki qanat orda işi tına qaldı. Älden üwaqıtta Abılaydıñ qoñır dawsı estildi.

2085 — Şıǵıs Türkistandaǵı eldiñ bas kötergenin men bilgen joqpın! — dedi, adamnıñ öñmeninen ötetin ötkir közin jalt etkizip.

2086 «Bul xabardı eñ aldımın sen estüwge tiyis emes pe ediñ?» degendi ärkim işterinen oylasa da, batıldarı barıp sırtqa şıǵara almadı.

2087 «Tağanaq» keñesinde qazaq eli Qıtaymen soǵıspaytın bop şeşildi. Kelisim söz jürgizgeli Qıtaydıñ resmiy elşileri kelgenin Äbilmämbet xannıñ özi

xabarladı. Biraq, Äbilmämbet xanniñ aytıp otırğanı — Abılay sultanniñ oyı ekenine de jurt şek keltirmedi. Şürşitpen kelisim sözdiñ bastaluwına qaramay köktem şığa üş jüzdiñ jigitterinen ülken qol jıynaw kerek degen xan tujırımı da Abılaydan şığıp otırğanı belgili edi.

2088 — Qalıñ qol şürşitlerdi de tejep otıradı, — dedi Abılay, — Qoqan biyeleriniñ de täwbasin umıttırmaydı. Estüwimşe, Erden men Nurbota biyeler Taşkent tübine köp laşkarların şoğırlap jatqan körinedi... Keler jazğa deyin biz dayın turuwımız kerek. Et buzılsa tuz sebesiñ, tuz buzılsa ne sebesiñ? Jaw jağadan alğanda kermek tatıp ne tabasıñ? Qapılısta jıynala qoyuğa, jer şalğay.

2089 Üş jüzdiñ «iygi jaqsıları» Abılaydıñ bul usınısın äzer degende qabıldadı. Öytkeni Abılaydıñ qol astında munday äskerdiñ boluwı qayda aparıp soğatının olar jaqsı tüsinetin edi.

2090 ...Keñes bitisimen jurt eldi-eline taradı. Eñ aldımın jeri alıs Kişi jüzdiñ sarbazdarı öz mekenderine bettedi. Sodan keyin Ulı jüzdiñ batırların, Orta jüzdiñ de Torğay, Irğız, Bayanawıl sekildi alıstan kelgen jasaqtarın qonıstarına qaytarıp bolıp, Abılay endi öziniñ qaramağındağı Arğın jigitterimen Kökşetawğa sapar şegüwge dayındala bastadı. Bular jüremiz dep atqa qonğalı turğanda, ordağa qos attı şabarman keldi. Ol Äbilmämbet xanniñ aldına kep tize bükti.

2091 — Xan iyem, Lepsi özeniniñ boyındağı on mıñ üy Sadır ändiyjan töñiregindegi ağayındarına köşpek bop jatır!

2092 — Nege? Qanday sebebi bar? — dedi Abılay dawsı qattıraq şığıp.

2093 Naymanğa jatatın Sadır ruwı Qıtay basıp alğan buringi joñğar taypasınıñ jerimen şektes turatın. Şabarman Abılayğa burıldı.

2094 — Esiñ barda eliñdi tap deydi Tasbolat batır. «Aqtaban şubırında» qalmaqqa jem bolğanday, bul Sadır endi Qıtayğa jem bola almaydı deydi.

2095 — Lepsigе jetken Qıtay, ändiyjanğa jete almaydı dep oylay ma eken.

2096 — Onısın bilmedim. Qoqan jağınan kisi kelipti. Senderdi Qıtay qurtpaşa, Arğın qurtadı dep, Nurbota bıy kisi jiberip azğırıp jatqan körinedi.

2097 — Arğın qurtqanı qalay?

2098 — Äbilmämbet xandı da, Abılay sultandı da Arğın eliniñ adamdarı deydi.

2099 — Sonday sözge Tasbolat batır qulaq qoydı ma?

2100 — Qulaq qoymasa köşer me edi? Jayşılıqta salmaqtı Abılay küyip ketti.

2101 — Solay de! Arğındağı oşın menen almaq bolsa, körseteyin men Sadırğa Abılaydıñ soyılın! — Ol esik aldında turğan nökerdiñ birewine, — şaqır Bögenbay men Sırımbetti. Qonsın atqa qalıñ qolımen! — dep buyırdı.

2102 Ordada bağanadan beri ündemey otırğan Buqar jıraw:

2103 — Sabır et, sultan, — dedi. — El küyinse de er küyinbes bolar. Bir jağı Qıtaydan, qala berdi senderden qorıqqan Sadırdı şapqanda ne tappaqsıñ? Qol jiberüwdiñ qajeti bolmas, on jigit qosıp ber, ol qutırğan Naymanmen özim barıp söyleseyin. Könbese amal joq, soyılıñdı sosın qoldanarsıñ.

2104 — Jıraw durıs aytadı. — dedi Äbilmämbet xan. — Qoqan jerine bir şañıraqtı da jiberüwge bolmaydı.

2105 Buqar jıraw qasına on jigit ertip, Qoqan xandıǵına köşkeli jatqan, Lepsi özeniniñ Balqaşqa quyatın saǵasında otırğan on mıñ üyli Sadır ruwına jürıp ketti.

2106 Nayman taypasınıñ bir tarmaǵı Sadır ruwı «Aqtaban şubırındıdan» burın Talas pen Arıs özenderiniñ arasındaǵı Qarataw qoynawında köşip jüretin. Äwliyeataǵa tayauw Kelteqara arıǵı, Burınday özeniniñ arǵı jaǵındaǵı Üşaşçı qoynawı bulardıñ kelip-ketimdi qonısı. Burınday özeniniñ boyında «Sadır-Mürde» dep atalǵan jer — bul ruwdıñ ataları qoyılǵan zıyrat edi. Sır boyınıñ bir quwañşılıq jılı osı ruwdıñ ataqtı batırı Jumart öziniñ qaramaǵındaǵı toǵız awlımen köşip, jaylawǵa Arǵın ruwınıñ ata meken jeri Arǵınatı tawlarına baradı. Arǵındar buǵan ana Ulıtawdı jaylaǵan Baǵanalı tuwıstarıña köşiñder dep, jer bermeydi. Küşpen Ulıtawdıñ bergi qoynawına quwıp saladı. Aşuw üstinde Jumart batır Arǵın jasaǵınıñ batırı Aqmırzanı öltiredi. Sodan keyin Arqaǵa köşüwin qoyıp, endi Burınday özeniniñ boyındaǵı Ülken tura, Kişi tura degen kişi-girim tawları qıs qıstawı etip, jaz äwliye etegindegi Talas özeniniñ şuraylı qoynawın jaylaydı.

2107 «Aqtaban şubırındıdan» qalmaq qolınan toǵız balasimen Jumart batır öledi. Qırıq mıñ üydiñ on bes mıñ şañıraǵı şubırıp, ändiyjan jerine ötip ketedi, al qalǵan on mıñ Lepsi özeniniñ boyındaǵı joñǵar Alatawınıñ qoynawına köşedi. Söytip jürgende, Jumarttıñ äldeqalay tiri qalǵan Tasbolat degen balası er jetedi. Endi äke ornına, munda qalǵan on mıñ şañıraq Sadırğa sol iye boladı. Tarbaǵataydan Qıtay әskeri tüsip kele jatqan degendi estise de, ol Abılay jıynaǵan qolǵa qosılmaǵan. Bir kezde әkesine

Arğınınñ jer bermegenin kek tutup, özin azğırıp kelgen Erden men Nurbota biydiñ elşisiniñ sözine erip, ändiyjanğa köşpek boladı. Bul xabardı körşiles otırğan — Tobıqtı ruwınıñ şabarmanı äkelgen.

2108 Serikterimen Buqar jıraw Tasbolat batırdıñ awlına jetken kezde, kün besindige tayap qalıp edi. El tüyelerin qomdap, üylerin jıǵıp, köşkeli jat-qan-dı. Bıytke ökpelep tonın otqa salǵan Tasbolatqa aşuwanǵan Buqar jıraw attan túspey, janındaǵı serikterimen batırdıñ üyiniñ sırtınan kep, kâri dombırasın qaǵıp-qaǵıp jiberip, ayqayǵa basıp edi.

2109 «Sadır, qayda barasıñ,
Sarısuwdı köbelep?
Sen qaşsañ da men qoyman
Arğımaǵım jebelep.
Endi aldıñnan şıǵayın
Qar, jañbırday sebelep,
Aqmırzamdı öltirdiñ
Aq soyılmen töbelep.
Uwa, sen tanımay ketip barasıñ?
Men Arğın degen arıspın,
Azuwı kere qarıspın.
Sen buzaw terisi şönşiksiñ,
Men ögiz terisi talıspın.
Abılay aldında sen bitseñ
Qudandalı tanıspın.
Abılay aldında bitpeseñ, —
Atasın bilmes alıspın, —

2110 dep Buqar jıraw, köşpe dep aqıl aytuwdıñ ornına Sadır qolınan ölgen eriniñ qunın sözge tiyek etip, jırın ızǵarlı ünmen toqtattı.

2111 Üy sırtında kelip turğan üş jüzge mälim Buqar jıraw ekenin bilip, äli de bolsa köşerin de, köşpesin de şeşe almay, üyin jıqpay otırğan Tasbolat sırtqa şıqtı. Buqardıñ qun surap kelgeni jay sıltaw ekenin äriyne, bu da uqtı. Jırawdı qolıtıqtap attan tüsirdi, üyine alıp kirip, qoşemettep körpe tösep, törge otırğızdı. Amandasıp bolğannan keyin, Buqar jıraw:

2112 — Jarqınım, bul qay köşüw? — dedi äli de sabasına tüse almay.

2113 — Şürşit kele jatır deydi ğoy, — dedi Tasbolat oylana, — Qaşqardan qaşqandar bar...

2114 — Şürşit kele jatsa, Abılay bar emes pe?

2115 — Arğı bettegi eldi şürşitter tıp-tıypıl ğıp örtep jiberipti. Qudiretti bolsa Abılay sonda qayda qalğan?

2116 — Arğı betke şığıp şürşittermen soğısüwğa äli erte... Jurt qaştı dep, batır qaşpas bolar...

2117 — Qaşpalıq... Sonda ne utamız?

2118 — Batır Bayan munday suraq bermes edi. Äne, ol xalqı üşin janın piyda etken joq pa?

2119 Tasbolat ündemey uzaq otırdı. Älden üwaqıtta barıp:

2120 — Jaraydı, endeşe, biz de köşpeymiz, — dedi.

2121 Onıñ dawsınan öziniñ jeñildenip qalğanı bayqaldı. Kim ata meken jerin tastağısı keledi. Onıñ üstine Qoqan xanınıñ qolastına barıp, kögere qoyuna Tasbolat kümändi edi...

2122 — Al bizdiñ jerimizge şürşit kele jatsa, Abılay bizge jârdem qolın soza ma? — dedi Tasbolat Buqardan közin almay.

2123 — Budan bılay ıysi qazaq Abılaydıñ tuwı astına jıynaluwı kerek, — dedi Buqar jıraw. — Abılay qol astındağı elin qorğawğa tiyis. Ol qorğamasa Bögenbay, Jabay, Sarı-sındı batırlar bar. Solar qorğaydı... Bul arada sender äzirge qazaq jeriniñ barlawşılıarı bolıp qala turasıñdar.

2124 Buqar bir qonıp, erteñinde eline attandı. Tasbolat onıñ soñınan uzaq qarap turdı. Jıraw sözün oyğa saldı. «İysi qazaq Abılay tuwınıñ astına jıynaluwı kerek» dep

qaytaladı ol işinen. Jurt Buqar jirawdı Abılaydıñ til men kömeyi dewşi edi, sol esine tüsti.

III

2125 Kökeytesti armanına jetken Abılaydıñ köñili ay-jay edi... Iyâ, Teliköldiñ jağasına jıynalğan üş jüzdiñ «iygi jaqsıları» onı «Ülken Orda» xanı etip aq kiygizge kötergen. Ras, bul jıynğa Ulı jüz ben Kişi jüzdiñ köp ruwlarınıñ bastı adamdarı kelmey qaldı. Kelmese, özi bilsin! Abılayğa qazir onıñ qanday mañız bar? Bügin kelmegeni, erteñ keledi. Bügin könbegeni, erteñ könedi. Könbegenin at quyrığına baylap, aq soyıldıñ astına aladı!

2126 Al qazir aybarınan seskenip tize bükken qalıñ el! «Xannıñ qaharınan saqta!» dep jalbarınğan ruw başsıları...

2127 Mine, bugün, Abılayğa osınday kriptar bolğannıñ biri — Qoñıratqa jatatın Bojban ruwı. Türkistan uwäliyetin jaylaytın bul ruwdıñ başı adamdarı jeriniñ jaqındıñın paydalanıp, Qoqan biylerimen til tabısıp, Abılay qolastınan şıqpaq bolğan. Saqulaqtarı arqılı bunı bilip qalğan xan, tal tüste Bojban awıldarın şawıp, bastı adamdarın tutqınğa alğan.

2128 Dalbasalağan awıl aqsaqaldarı qaytsek Abılaydıñ köñilin jibitemiz dep, bar mal-mülkin aldına äkep tartıp, qoynına eñ suluw qızın saldı.

2129 Xan qazir osı jas qızben oñaşa tigilgen aq ordada jatr... Qoñırat etekti el. Ulı-qızı ölgen-tirilgenine qaramaytın namısqoy keledi. Söytse de qız jeñgeleriniñ «Xannıñ köñilin taba bilseñ, elimizdiñ bağı janğanı, ağalarıñnıñ ajaldan aman qalğanı» degen sözinen şığa almağan. Jigitterdiñ anda-sanda qaljıñdap, aq tösindegi tastay qattı qos anarına qolı tiygeni bolmasa, päk denesin äli tiri janğa sıypatıp körmegen jas suluw süttey adal abıroyım xanğa olja etip, elin apattan, eki ağasın ajaldan alıp qalmaq bolğan. Ol uyattan eki beti ottay janıp, jüregi torğa tüsken torğayday diril qağıp, jarılıp ketüwge dayın tursa da, xannıñ iñğayına köne berdi, denesine xan salmağı qattı batsa da, asaw minez körsetpewge tırısқан.

2130 Al bul kezde Abılay jarlıgın orındawğa Bojban ruwınıñ bas kötergen adamdarın xan nökerleri alıp kelgen. Olardıñ işinde osı qızdıñ eki ağası da bar. Qız quşağında lāzzatqa kenelgen Abılaydıñ oyına kenet osı eki batırdı öltirüw tuwralı bergen buyırığı tüsip ketti. Abılay ezüw tarttı: «Joq bir qızdıñ qızıǵı üşin, ol buyırığın buzbaydı, kimde-kim buğan qarsı tursa osılay öledi!» Köp keşikpey ol, bökenniñ etine toyıp alıp, mawjırap uyqıǵa ketken jolbarıstay, tula boyın bir raqat tınıştıq biylep, közi iline berdi. Abılaydıñ qasında qutı qaşıp ün-tünsiz jatqan qız kenet:

2131 — Xan ıyem, bawırlarımniñ künäsin keşe köriñiz... — dedi jasqa buwlıǵıp.

2132 — Köörmiz... — dedi Abılay uyqılı-oyauw.

2133 Qos batırdı ölim jazasına buyırğanı taǵı esine tüsti. «Oqası joq... küni erteñ-aq eki ağalarıniñ meniñ qolımnan ölgenin umıtaı. Tek xan qoynında jatqanı ğana esinde qaladı».

2134 Abılay qaytadan közin jumdı. Biraq däl osı sätte:

2135 — Attan! Attan! — degen ayqay şıqtı. Kenet qırqanı bawırlay şapqan attardıñ dübirleri estildi. Tınıq tündeǵı oqıs dawıstar qulaqqa qanday qubıjıq bop jetedi, onsız da elegizip jatqan awıl, ürpiyise tösekterinen atıp turdı. Üsterine jırtqış qus kelip qalğan balapanday, bala-şaǵa közderin tırnalay aşıp, uw-şuw bop jılay bastağan.

2136 Awıl sırtında da, orda sırtında da, anaw-mınaw jawdan saqtap qalar qalqanı bar ekenin bilse de, Abılay da ornınan uşıp turdı. Taqa äbigeri ketip saspasa da ünemi joq jerden payda bolar soǵısqa üyrengen ädetpen jıldam kiyine bastadı. Şañıraqtan tüsken ay säwlesine şomılıp, naǵız bir tünge periştedey qolañ şaşı jerge tüsip ne isterin bilmey, üy ortasında turğan jas suluwğa suqtana taǵı bir qaradı da:

2137 — Maǵan arnalğan ötinişniñ bolsa, kündiz aytarsıñ, — dedi de aduwınday basıp, kumis saptı qılışın süyrete aqboz üyden şıǵıp ketti.

2138 — «Attan» salğan kimder? Qaydaǵı jaw? — dedi ol orda aldında turğan top jigitte. Küzet bastıǵı bayaǵı Batır Bayannıñ süyegin alıp şıqqan qara sur jigite, qazir aq tüse bastağan qoyu kelte saqalın bir sıypadı da:

2139 — Äzir belgisiz, xan ıyem, — dedi säl alǵa şıǵıp, — «Attan» salğan jigitterdi awıl sırtındaǵı küzet toqtatqan tärizdi. Däw de bolsa, mına kele jatqan solar-aq şıǵar.

2140 Dabirlasa söylesken bir top jigit orda tusına kelip te qaldı. Kuzetşiler janında turğan Abılaydı körıp, uzın sarı şabarman ıyılıp sälem berdi.

2141 — Aldıyyar taqsır, jaman xabarmen kelip turmız, — dedi.

2142 — Qanday xabar? Ayt!

2143 — Orta jüz ben Kişi jüzdiñ äskerlerin elderine qaytarıp jibergeniñizdi estip, Qoqan xanı älim atqa qonıptı. Qoqan, ändiyjan, Margelan, Namanğan boyın qoyıp, Taşkent mañındağı keşegi öziñizdi jaqtağan Şanışqılı men Qañlı taypaları taylı-taylağına deyin qalmaq, solarğa erip keledi.

2144 — Qanşa nayzası bar?

2145 — Alpıs mıñnan asar...

2146 Teliköldiñ jağasında qazaq eline xan saylanğannan keyin üş jüzdiñ elüw mıñnan astam äskerin bastap Abılay Qoqanğa qarsı jorıqqa attanğan. On kün jan ayaspas urıstan keyin Nurbota biydiñ balası Qoqan ämirşisi älim xannıñ äskerin küyrete jeñgen. «Aqtaban şubırındıdan» bastap, keşe ğana Qıtay boğdıxandarımen soğısqaq alasapıran kezderde Qoqan xandığına qarap ketken qazaq ruwların bostan etken. Osı jorıqtıñ nätiyjesinde Sırdarıyya boyındağı Türkistan, Sayram, Şımkent, tağı basqa qalalar qaytadan qazaqtardıñ qolına ötken. Taşkent alım-salıq tölep turuwğa mäjbür bolğan. Bunımen qatar burın Taşkent xakimine zeket, garaj tölep turatın Şuw men Talas özenderiniñ boyındağı jäne Qarataw qoynawındağı Qoñırat, Duwlat, Jalayır, Suwan ruwları alım-salıqtan müldem bosatılğan. Al Taşkent pen ändiyjannıñ aralığında köşip jüretin Ulı jüzdiñ Şanışqılı, Qañlı ruwları köpten beri sol aralardı jaylaytındıqtarınan öz qonıstarında, Taşkent quşbeginiñ qaramağında qalğan. Äytkenmen, Abılaydıñ qamşısı batıp ketken bul elderdiñ arasında qazaq xanına degen narazılıq ta basıla qoymağan. Sonday narazılıqtıñ birin Abılay keşe ğana osı arada qan-josa etip basqan.

2147 Aqırı özine tiyimdi bitimge qolı jetken Abılay «endi urıs joq, el irgesi qonıs taptı», dep äskeriniñ negizgi jawınger küşi bolğan Orta jüz jasağı men Kişi jüzden kelgen qoldı tegis elderine — Arqa men Jayıqqa qaytarıp jibergen. Abılaydıñ qasında xannıñ öz gvardıyyası esepti mıñ qaralı töleñgit pen Duwlat, Jalayır, Alban, Suwan ruwlarınan quralğan bir sanğa juwıq äskerleri ğana qalğan.

2148 «Ülken Orda» xanınıñ tek öz äskerimen qalğanın bilgen jäne Ulı jüzdiñ jigitteri Abılay jağına müldem şığa qoymas dep ümittengen Qoqannıñ jas xanı älim

derew bas kötergen. Taşkentti alıp, sodan keyin Türkistandı da özine qaratpaq bop jorıqqa şıqqan.

2149 Jağatay ulısına qarağan üş jüz jıldan beri Jetisüw öñirine jan bastırmay kelgen, erligi бүkil Şıǵıs eline ayan Duwlat, Jalayır Qañlı, Şanısqılı, Alban, Bestañbalı ruwların da Abılay özimen bir boladı dep oylağan. Sır boyın Qoñırat, Qıpşaq, Tabındar qanday qorǵasa, Ulı jüzdiñ jigitteri de öz ata meken jerin sonday qorǵaydı dep sengen. Al kenet Qañlı men Şanısqılı ruwlarınıñ qoqandıqtardıñ azǵırǵanına ergeni, oǵan Qoñıratıñ da delebesi qoza bastaǵanı xandı qattı renjitti.

2150 Taşkent töleytin alım-salıqtı Qoqan xanı sol mañdaǵı Qañlı men Şanısqılınıñ moynına salǵan. Jäne Taşkent quşbegi öz tarapınan bul elderge zeket, garaj mölşerin köbeytken. Jurtqa osınıñ bəri Abılayǵa baǵınuwdıñ saldarı dep túsindirgen. Xalıqtıñ erewilge şıǵuwına osılar sebep.

2151 — Bülükşiler qay tusta jıynalıp jatır?

2152 — Şırşıq özeniniñ bergi qabaǵında.

2153 Abılay ordasın jaqında Badam men Arıs özeni tüyisken tustaǵı Böritas degen jerge qondırǵan. Qazıqurttan bul ara elüw, Türkistannan jüz şaqırımday jerde. Munda kelgen oyı Arıs boyın mekendegen Qoñırat pen Badam özenin jaylaǵan Şanısqılı, Qañlı ruwlarımen beldeşe jaqındasuw edi.

2154 — Ä... Äli köş jerde eken ğoy, — dedi xan, — Taşkentten keyin olar Türkistanǵa qaray şıǵadı ğoy, oǵan jetkenşe, biz de etek-jeñimizdi jıyıp bolarmız. — Abılay uwaqıt mölşerin bilüw üşin aspanǵa qaradı. Tañ juldızı tuwıp qalǵan eken. Aspandaǵı tañ juldızı, jaña özi şıǵıp ketkende esik aldında qalǵan ekinşi tañ juldızın esine túsirdi. Ol buyıra söyledi.

2155 — Qazir Sirgeli Elşibek batırǵa, Duwlattıñ qos börisi Böken men Saǵırǵa xabar beriñder. Bar qoldarımen osı Qazıqurttıñ etegine tez jetsin. Alban menen Suwanǵa da, jaqın jatqan Bestañbalıǵa da, bergi etektegi Jalayır batırlarına at şaptırıñdar. Bəri osı Qazıqurt mañına jıynalsın!

2156 — Qup, boladı! — dedi bas şabarman.

2157 — Säskege deyin özimizdiñ jigitter de aldspanın qayrap, dayın tursın! Jılandı üş kesse de kesirtkelik küşi bar. Qazaq äskeriniñ üş böliginiñ bir böligimen-aq, quday buyırtsa, Qoqanıñ qorqaw qasqırınıñ keñirdegin julıp alarmız!...

2158 Ol qaytadan Aq Ordağa kirip ketti. Endi şeşingen joq. Qılışın bılay qoyıp, belbewin bosattı da, jükke süyenip, közin jumdı. Oñ jağındağı tösekten jas suluwdıñ öksigin basa almay, buwlığa jılağanı estildi... Janı jay tapqanday, Abılay tağı ezüw tarttı.

2159 O, tağdır!.. Rasında da tağdır — öziniñ aq buwrası şıǵar. Mine, qazirgi kiyesi — ekinşi aq buwra. Eñ alǵaşqısı qartayıp äbden jüdep bir küni özinen özi müldem joq bop ketti, al mınaw özgesi... «Xan kiyesi — osı aq buwra» bugün tım köñilsiz edi... Mınaw bülik soǵan körindi me eken?

2160 Ras, Abılaydı qatıgez, tas bawır deytinder köp. Biraq osı «qatıgez» Abılaydıñ tusında eşkim de qazaq elin keyin ketti dey almaydı. Qoqan xandıǵına jelke jünün üdireyte körsetip, aydahar men arıstannıñ awzınan ebin tawıp qutılıp, kökjal Abılay aman-esen ömir sürip kele jatqan joq pa? Al bunıñ temir tegewrinine şıday almay, key ruw beti awǵan jaǵına qaşqısı kelse — onıñ da sebebi bar. Abılayǵa bir taypanıñ körgen zäbirinen, bar qazaqtı şaşaw şıǵarmay ustaw qımbat.

2161 Altınemel ayqasınan keyin ol öziniñ aǵası Jolbarıstı Qıtay boǵdıxanına jibergen. Bul kezde Qıtay ämirşileriniñ arasında özara qırǵın, baq talastıq kürester qattı jürip jatır edi. Abılay kelissözge däl osı tus durıs dep tapqan. Qıtay ıymeratorı Xuwn Lıy özine qarsı bas köterip, künde janjal şıǵarıp otırǵan Şıñjañ qazaǵı men uyǵırına qazaq eli qosılıp ketpesin dep qawiptenip, qazaq xanınıñ elşisin sıy-sıyyapatpen qarsı alǵan. Abılayǵa knyaz degen at berip, qundız ışık, jibek kilem tärizdi köptegen tartuwtaralǵıların jibergen. Osı berilgen köp sıylıqtıñ işinde sol jılǵı Qıtay kalendarı da bar edi. Bunı Qıtay ıymeratorı, tek özderiniñ mädeniyetiniñ ülgisi retinde ğana emes, qazaq eli budan bılay qaray kün, ay, jıl sanattarın şürşit esebimen jürgizsin dep ädeyi jibergen. Bu da basqa jurtaq öz äserin tiygizüwdiñ bir jolı...

2162 Eki jıl ötkennen keyin, yaǵnıy bir mıñ jetti jüz elüw segizinşi jılı Şıñjañdağı uyǵır men qazaq köterilisin qan-josa etip basqannan soñ, Qıtay äskeri qazaq jerine qaytadan kirgen. Bu jolı olar Tarbaǵatay tawınan tömen tüsip, Kökşe teñizge deyin jetken. «Aqtaban şubırındaǵıday» Qıtay äskeriniñ jolındağı bükil qazaq awıldarı «şürşit kele jatır» dep tağı bosqan. Keşegi kökoray şalǵın, bıqıǵan maldı awıldardıñ ornına, şegirtkesine deyin jelingen, örtengen orman, qulazıǵan quw dala qalǵan...

2163 Abılay şürşitke tağı qarsı şıqtı. Ayaköz tusında bolǵan qırǵın soǵıs-ta öldim-taldım dep jıynaǵan äskerimdi qırıp almayın dep, Qıtaydıñ qurt-qumırsqaday qaptaǵan qolınan ol tağı şeşingen. Osı jolǵı ayqasta Malaysarı batır oqqa uştı. Şeginip

kele jatqan qazaq qolı onı qazir «Malaysarı tawı» dep atalatın qumdawıt töbeniñ basına äkep qoydı...

2164 ...Xuwn Lıy qanşa qaharın tökkenmen de, Abılay Rossiyyadan qol üzbedi. Qol üzüwdiñ ornına, jumsaq jastıqtardıñ üstine qanjar tırnaqtı ayaqtarın qoyıp mülgiy qalğan aybarlı arıstanğa uqsas orıs bekinisterine jaqınday berdi. Al qazaq jerine kire bergen Qıtay aydaharı, tumsıǵın kökke köterip, küzdiñ kelip qalğanın bayqap, qanday qawıpkı bara jatqanın endi sezip, tez jıyırılıp keyin burıldı da aldındaǵı Tarbaǵatay tawına qaray qayta örmeledi...

2165 Qıtay aydaharı orıs bekinisteri tizilip qalğan bul ölkeden oñay oljaǵa kenele almaytının tez tüsingen, Biraq sol jılı ol qaytadan jüz seksen bes mıñ äskerin Şıñjañ şekarasına äkep tökken. Rossiyyanıñ buǵan qarsı şıǵar дәleliniñ de, mümkindiginiñ de joqtıǵın paydalanıp, endi ol бүkil Orta Azıywanı jawlap almaq boldı. Qanday qawıpkı tuwǵanın uqqan Xıywa, Buxar, Qoqan, Awǵanstan ämirşileri özara arazdıqtarın tastap, бүkil musulman qawımı bop şürşitke qarsı «gazawat» soǵısın aşuwǵa uran saldı. Bul urannan musulman dinindegi Abılay da, Kişi jüzdiñ xanı Nuralı da bas tartuwǵa tiyisti emes edi. Özi qol astına kirgen Rossiyyanıñ Qıtaymen tatuw-tätti ekenin sıltaw etip, Nuralı xan «gazawat» küresine qosılmadı. «Gazawatqa» birikpewge Abılay da jol taptı. Bir jaǵınan bu da Rossiyya qol astında bola turıp, onıñ ruqsatsız Qıtaymen ülken soǵısqa bara almaytının eskertse, ekinşi jaǵınan öziniñ şürşit boǵdıxanımen kelisimge kelgenin ayttı. Jaqında ǵana Abılay otız aq boz arǵımaqtı tartuw etip, Ordaşı biydi bas etip, Xuwn Lıyǵa otız aqsaqalın jibergen. Qıtay boǵdıxanı bunı «bүkil qazaq eline bastıq» jäne kimde-kim Tsıyn memleketine qastıq etse, oǵan ölim jazasına deyin ükim qoldanuwǵa qaqısı bar degen «fiyliyn» — uwkaz bergen.

2166 Al şınında, Abılayǵa ata-babasınıñ дәstüri boyınşa munday kelisimsözderdiñ qunı bes-aq tiyin edi. Qaǵaz betine tüspegen üwädelerin qazaq xandarı, köñiline jaqpasa, op-oñay buza beretin. Abılaydıñ gazawatqa qosılmawına sebep bolǵan — Orta Azıywa musulmandarınıñ bir qawım bop, Awǵan xanı Axmetti bar äskerine qolbaşşı etüwi edi. Qazir Axmettiñ qaramaǵında jetpis bes mıñ äsker bar, eger şürşitpen soǵıs aşpaǵan künde, bul qalıñ qol qayda baradı? Köp jıldan beri ünemi soǵısıp, äbden qaljıraǵan qazaq jasaqtarı bunday äskerge qarsı tura alar ma? Odan da... Türkistan jerinen köñili bar bul xandardıñ äskerleriniñ qabırǵaların sındırıp, şürşitter uyqı-tuyqısın şǵarsa bizge payda degen. Äriyne, küngey jaǵınnan şürşittiñ körşi bola

qaluwı da qazaq eline tiyimdi emes. Biraq Rossiyya bekinisteri qur ğana qazaq jerinde me, bir ŧeti ŧığısta, Qıtay qabırğasimen ŧektes, sonaw ulı Muxıytqa deyin sozılıp jatır ğoy... Bul Qıtay boğdıxanı sanasatın jağday.

2167 Al Abılay ŧığıs mäselesin osılay tüyip qoyıp, Qızıljarda orıs tilin üyrenge balası Tuğıldı bas etip, özin üŧ jüzdiñ tağına bekitüwin ötinip Peterbüwrgke, Ekinŧi Ekateriyına äyel-patŧağa elŧiler jiberge. Üŧ jüzdiñ «iygi jaqsıları» Abılaydı aq biyeniñ sütime ŧomıldırıp, aq kiygizge köterip «Ülken Ordağa» xan saylağanmen, äyel-patŧanıñ qol astındağı bar qazaq eline xansıñ degen üwkazı ŧıqpağan. Äriyne, bar qazaq eline Abılay xan bola qalğan künde, osı mezgildi kütip jeñ işine tığıp kelgen qandı turnağın aq patŧanıñ özine de körsete bastawı mümkün. Resmiy türde bekitilmey jatıp, bar qazaq onı öziñiñ xanı dep tanıp, soñınan erüwge bar. Al bekitilgen künde... Joq, qatın patŧa aqımaq emes. «Eseñgiregen elge esti bastıq berüwge bolmaydı, odan da eseñgiregen elge eseñgiregen bastıq berseñ — qaramağıñdağı jurttı sağan qarsı bas kötere almaydı».

2168 ...Abılay ädettegisindey erte oyandı. Tañ selewlenip atıp qaptı. Qız köylekŧeñ bükŧiyip ayaq jağında otır. Tarqatılıp ketken qoyu qalıñ ŧaŧı ıyığın köme, bükil denesin jawıp, jerde ŧubatılıp jatır. Tek bop-boz bop aqŧa jüzi ğana körinedi.

2169 — Qanday tilegiñ bar? — dedi Abılay, öziñiñ qızdarımen ŧamalas jas suluwğa. — Ayt, orındayın!

2170 — Tilegim birew-aq...

2171 Qız üninen renjigendik sezilmedi.

2172 — Bir qızdıñ quŧağında bir taypa eldiñ tağdırtı turğan joq, xan iyem... Munı men de uğamın. Biraq qattı dawıldı küni tek qıran qus qana öz bağıtınan adaspaydı. Jurttıñ bäre qıran emes. Alasapıran kezdegi jurttıñ bir tabansızdıq körsetkenin keŧiriñiz!

2173 Qız sözi Abılayğa unadı.

2174 — Jaqsı. Al öz bawırlarıña qarsı sadaq bezegen ana eki ağañdı qaytemiz?

2175 — Adasqanıñ ayıbı joq, qaytıp üyirin tapqan soñ...

2176 Abılay ezüw tarttı.

2177 — Biz olardıñ «üyirin tapqanın» qaydan bilemiz?

2178 — Bosatıp köriñiz. Eger sizge erse, öz ayıbın özderi juwğanı.

2179 — Al ermese şe? — dedi Abılay.

2180 Qız quwanıp ketti.

2181 — Onda, meyliñiz. Qanday jigittiñ tağdıı bolsa da, öz eliniñ tağdırınan qımbat emes.

2182 Abılay şańıraqtan közin almay bozarıp kele jatqan tańğa qarap uzaq otırdı. Iyã, qol astınan qaşıp ketpek bolğan Qoñıratıñ birneşe adamın ayamay jazaladı... Al qalğandarınıñ köñilderi endi qalay qaray awadı? Üysin, Jalayır, Duwlat, Alban, Suwan sıyyaqtı Ulı jüzdiñ beldi ruwları ne demek? Bular Abılaydıñ isin qoş köre me, joq pa? Bul ruwlardıñ köp jigiti qazır xan jasaqtarında. Al erteñ sol jigitter qazaq eli Qoqan äskerimen betpe-bet ayqasuwğa tuwra kelgende Abılaydıñ qattılıǵına ökpelep, Qoqan jaǵına şıǵıp ketse qaytedi?

2183 Xan qızǵa köz qıyıǵın taǵı bir awdardı da lãm-mıym demesten, ornınan turıp, üyden ün-tünsiz şıǵıp ketti. Ol taǵı bozǵılt reñdi aspanǵa qaradı. «Aqquw qustı körmegeli ne zaman!» — dedi äldenege küyingendey, biraq sol sãtte-aq boyın jıynap aldı. Ananday jerde turǵan küzetşini özine şaqırdı.

2184 — Şabarmandardan xabar bar ma?

2185 — Äli eşkim oralmay jatır.

2186 Abılay Qazıqurt jaqqa köz tastadı. Taw eteginde köringen salt attılar xan ordasına qaray kele jatır. Kenet at dübiri estildi. Quyında şapqan salt attılar awıl sırtına kep toqtay qalǵanda, Abılaydıñ jüzi jılıp sala berdi. Bul kelgen Qıpşaq Mañday batır men Kerey Janay batırdıñ jasaqtarı edi. Olar osı Qarataw mañındaǵı ilik- şatıstarında qonaqtap jürip, elderine äli qayta qoymaǵan-dı. «Attan!» degen ayqaydı estisimen, Abılay ordasına jetken betteri...

2187 — Buqar jırawǵa kisi jiberdiñder me? — dedi Abılay.

2188 Däyekşi jawap qaytara almay qaldı. Xanniñ qabaǵı tüyilip ketti. Bir kezde özine tirek bolǵan jıraw men xanniñ arası künnen-künge süwyıy bastaǵan. Qoñırat eline istegen raxımsızdıǵın körip, Buqar jıraw aşuwanıp, keşe xan awlınan jürip ketken.

2189 Qazıqurttıñ künşıǵıs jaǵınan taǵı bir şań körindi. Quyǵıtı şapqan şabarman atınan domalay tüsip, xan aldına tize bükti.

2190 — Aldıyyar, Jalayırdan bizge tek tört-bes jüz ğana jigıt qosılatın türi bar...
2191 — Qalğandarı şe?
2192 — Qoqandıqtardan qaşpaq bop üylerin jıǵıp jatır.
2193 — Osınday xabardı Ulı jüzdiñ basqa ruwlarınan da aldıq! — dedi дәyekşi jigıt.

2194 — Sonda qay jaqqa qaşpaq?

2195 — Alaköl tusına.

2196 — Şürşittiñ şoqparınıñ astına barıp tıǵılmaq pa?! — Dawsınıñ qalay qattı şıǵıp ketkenin Abılaydıñ özi de sezbey qaldı.

2197 Biraq, tüs awa, şabarmandardıñ aytqanıday xaliniñ taqa jaman emes ekeni anıqtaldı. Abılayğa qanşa narazı bolğanmenen şürşit pen Qoqan ozbırlıǵı tübi qattı tiyetinine şek keltirmegen Ulı jüzdiñ köp ruwları köp keşikpey özderiniñ jigitterin Abılaydıñ aq tuwınıñ astına tegis äkelmek degen xabar estildi. Budan keyin, ile-şala Bökey men Sadır batır bastağan Duwlattıñ qalıñ qolı kele jatır degen söz de awıl şetinde dññk ete qaldı. Al Sırǵalı Elşibek batırdıñ der kezinde jetüwine Abılaydıñ özi de kümāndanbağan...

2198 — Künäkär Bojban ruwınan jazalanbağan qanşa adam qaldı, — dep suradı Abılay kәri qılış jasaǵınıñ bastıǵınan.

2199 — Aldıyyar, öziñiz ölimge buyırǵan köterilis başlılarınıñ besewin ğana at quyırǵına baylap ülgirdik... Qalğanı qol-ayaǵı baylawlı otır...

2200 — Bosatıp jiberiñder tirilerin!..

2201 Tutqınnan bosanğan Bojban jigitteri arqan batqan bilekterin sıypay, zamatta üydi-üyine taray bastadı.

2202 — Ädiletti ükimiñnen aynalayın-ay, qudiretti xan ıyemiz! — dep ananday jerde turǵan Bojban aqsaqaldarı, mañırağan qoyday, şuwlasa batarın berdi.

2203 «Bes adamın at quyırǵına baylağanımdı körgen soñ bular mağan batarın berip jatır, — dedi Abılay işinen, — jazalamay bәrin birdey keşe bosatıp jibergenimde, bugün bul alǵıs bolmas edi!».

2204 Kenet Abılay «Janıbek! Qanıbek!» degen sıbırday şıqqan ün estidi. Burılıp edi, ketip bara jatqan jigitterdiñ işinen öziniñ eki ağasını şaqırıp turğan Qoñırat aruwin kördi. Eki ağası qızdıñ janına keldi. Älde neni suradı. Sodan keyin ekewi üylerine qaray jügire jöneldi.

2205 «Osı ekewin beker bosattım-aw», — dep oyladı Abılay tağı da, biraq sol sätte-aq olardı esinen şığardı. Tek bir jeti ötkennen keyin ğana, birewge istegen jamandıqtıñ joyılmaytınına, qandı kektiñ bäribir jürek tübinde saqtalatınına közi jetti.

2206 Abılaydıñ gazawat uranına qosılmağanın paydalanıp, Qoqan ämirşileri onı birjolata qurtpaq edi. Olar bükil musılman qawımına: «kimde-kim Abılayğa järdem berüwdi oylasa, onı alla tağalanıñ qarğısı atsın» dep jar saldı. Biraq diniy дәstürge onşa berik emes qazaq dalası buğan män bergen joq, öytkeni bul ejelden kele jatqan öziniñ ädet-ğurpı bar el. Dindi qorğawdan köri, jerin qorğaw ata-babadan qalğan mıyras. Osı dala zañına salıp, Samarqant, Xıywa, Buxar, Qoqandardıñ mıñ san miynarettinen qazaq xanına «lağnat» aytıp jatqandarına qaramay, Ulı jüzdiñ köp ruwlarınıñ jigitteri Abılaydıñ aq tuwınıñ astına jıynaldı.

2207 — Äy, Turımtay şabarman! — dedi Abılay dawısın köterip.

2208 Şabarmandardıñ işindegi eñ pısıq, jarqın jüzdi bala jigiti xannıñ janına jetip keldi.

2209 — Ne aytasız, aldıyyar?

2210 — Jalayır awıldarına qaytadan şap. Tezirek jetsin de. Eger der kezderinde kelmese, Qoqan urısınan keyin, Qoqanğa tuwğan kep, Jalayır biyeleriniñ de basına tuwıp jürmesin! Sonı eskert!

2211 — Al eger jawap qayırmasa şe?

2212 — Mä, meniñ qamşım... Jawap qayırmaytın bolsa aldarına tasta da, öziñ keyin şap!

2213 Şabarman üyden ata jöneldi.

2214 Keñ dala soyl ustağan salt attılarğa tola bastadı. Qazıqurt tawınıñ basınan keminde on şaqırımday jer ap-ayqın körinedi. Abılay älsin-älsin batıs jaqqa köz tastap qoyadı. Birewdi sabırsızdana kütkenдей. Xannıñ nege osınşa tıpırşıp turğanı janındağı serikterine de ayan. Xan Buqar jırawdıñ kelüwin kütken edi. Bul күnde äbden qartayğan

Buqar jıraw burındı-soñdı qazaq körmegen qızıq adam edi. Ötkir tili, alğır oyı üşin, onıñ ıyığına talay ret mawıtı şapandar jabılğan. Biraq jıraw olardı janındağı serikterine tartıp, özi könetoz şiydem şekpenimen qalatın. Al qıs bolsa kiyeri — tüye jün qalıñ küpi, tozığı jetip qalğan qarsaq tımaq. Keyde jorıqqa minetin atı da bolmay qaladı. Söytse de, Buqar jıraw kelip tüsken awıl qızıq-duwmanğa batatın. Ülkeni men kişisi tik turıp kütetin.

2215 Osı kâri bürkittey tuğırda otırıp qalğan qart jıraw xan kemşiligin jurtt köziñşe batıra aytqanmenen, Abılaydıñ negizgi isterin qoldaytın, onı jurttqa jetkizetin jarşısı bolatın! Biraq, soñğı jıldarı äygili jıraw Abılaydıñ qatıgezdik, jan şoşırılıq köp isinen köñili qalıp, xan qıyyanatın aşıq ayta bastağan. Burınğıday emes, xan ordasına da siyrek körinüwge aynalğan. Jırawdıñ bul qılıqtarı Abılaydıñ köñilin böle berüwşi edi. Buqar kedey bolğanmenen, sol kedey qalıñ buqarağa jumsaytın quralı ekenin xan jaqsı tüsinetin. Al xan qanşa aybarlı, qaharlı köringenmen sol kedeylersiz, «ıympramsız» oylağan isiniñ birde-birin orınday almaytını tağı oğan mälim.

2216 Bir kezde osı bilgir jıraw Abılaydı Rossıyamen qol ustaspaqsısıñ dep ayıptağan. Soñınan, bul odaqtasuw — qazaq dalasın şürşitten aman alıp qaluwğa kerek ekenine közi jetip, Abılayğa burınğısınan da jaqınday tüsken. Endi onı bükil qazaq eliniñ basın qosar alar birden-bir xanı sanağan. Biraq, oylağan maqsatına jetiw üşin qanday qatıgezdikke de bolsa dayın xannıñ keybir qılığı keyingi kezde Buqardı şoşıtıp, Abılaydan irgesin awlaq sala bastap edi. Keşe ğana Abılay burınğılarınan da soraqı, jan şoşırılıq qılmıs istedi. Xanğa bağıngısı kelmegen Qoñıratıñ bes bastı adamın at quyırıǵına baylatıp, ayuwandıqpen öltirdi. Bul qılmıstı xan awıldan awlaq jerde jasırın istetkenmen, jıraw bilip qalğan. Aşuwlı jırawdı äli de bolsa öz ordasına ustamaq bop, Abılay onıñ aldına öz jırlıqınan aydatıp äkep ataqtı boz ayğırdıñ üyirinen bir jüyrigin sıyğa tartqan. Mümkin, sol sıylığı teris ketpegen bolar, minekiy, ünine üş jüzdiñ balası tegis qulaq salğan Buqar jıraw qasında bir top adamı bar, xan ordasına qaray kele jatır...

2217 Biraq qırağı köz Abılay, Buqar jırawdıñ astında öziniñ báz-bayağı topay torısı ekenin anadaydan-aq kördi. Bul xan tartuwına ıylikpewdiñ belgisi edi. Ädette jıraw awıldıñ tuw sırtınan dombırasın tartıp, el köñilin köteretin köp tolğawınıñ birin ayta kelüwşi edi. Bu jolı onıñ biri de joq. Tayauw kep, dayaşı jigitterdiñ kömegimen attan tüsti de jaqınday berip xanğa basın ıydı.

2218 — Arsiñ ba, Abılay xan!

2219 — Barsıñ ba, jırawım. Jolıñız oñ bolsın!

2220 — Bükil dala jılağan jurttıñ köz jasımenen saz balşıqqa aynalıptı... At tuyağın äzer alıp keldi, aldıyyar!

2221 — Xańğa qarsı şıqqan bülükşiler öz jazasın aluwğa tiyis.

2222 — Büyte berseñ, köp keşikpey, sağan bükil qazaq dalası qarsı bolıp köriner, xan ıyem...

2223 — Meniñ ornımda öziñ bolsañ ne ister ediñ, äwliym?!

2224 — Ata meken jerinen suw şığıp pa bul jurttıñ? Eñ bolmasa sonı suramaysıñ ba, aldıyyar? Şetinegen xandıqtı qan tögüwmen jelimdey almaysıñ, Abılay.

2225 — Astıñdağı atıñ jürdek bolsa, qamşılawdıñ qajeti bolmas edi... Toz-tozı şıqqan tobırdıñ basın qosa almay-aq ötetin şığarmız bul dünüyeden!

2226 — Xanda qırıq kisiniñ aqlı bolmawşısı ma edi?

2227 — Bul jurt äzäzildiñ tiline erip, jat elge köşpekşi... Aruwanaday azınap, apşımdı quwıra bergense, aqlıñ bolsa aytsañşı, jırawım.

2228 On eki qanat aq ordada keşke taman xan keñesi bastaldı. Bul şaqqa deyin jağday äbden anıqtalğan-dı. Jan-jaqqa jiberilgen barlawşılar tegis oralğan. Qoqan xanı Qıtay boğdıxanına elşi jiberip, äskeriniñ negizgi bölegin qazaq dalasına qaray attandırğanı belgili boldı. Äriyne, munı Qoqanniñ jas xanı şürşitterdiñ aqlınsız istemegeni de mälim edi.

2229 Qoqan äskeri qazaq jasaqtarınan anağurlım köp. Biraq sapa jağınan Abılaydıñ attı sarbazdarınan köş tömen. Onıñ üstine bulardıñ işinde öz bawırlarına qarsı soğısqsısı kelmeytin qazaq jawıngerleri de bar.

2230 Xan keñesi Bökey, Sağır, Jabay basqarğan Ulı jüzdiñ qoldarı Qoqan äskerin Badam men Arıs özenderiniñ boyında qarsı alsın dep şeşti. Alğaş-qı ayqastan keyin äsker keyin şeginip, Qoqan qolın özimen birge qazaq dalasına qaray erte berüwge tiyisti. Bul kezde Elşibek sarbazdarımen tolıqtırılğan Abılaydıñ öz gvardıyyası Sawrandı orağıtı Taşkentke barıp tiymek. Qısqası, Qoqan xanı qazaq jerin alamın dep jürgende, qazaq äskeri onıñ öz üyinde bülük şığarmaq. Al Taşkentti qorğap, Abılay men Elşibekke qarsı tura alar sol tustağı Şanışqılı men Qañlı ruwların qazaq jağına şığaruw üşin, bir top aqsaqalmen Buqar jıraw attansın delindi.

2231 Abılay sawıtın kıyyuge ordağa kirdi.

2232 Qız äli ketpegen eken. Abılay onıñ jüzin qara köleñke üy işinde jöndep körmegen-di. Endi suqtanıp qaldı. Qızdıñ suluwlıǵı sonşalıq, onı qıyıp tastap ketüwdiñ özi de qıyın edi. Qızdıñ atı xan awzına özinen-özi tüsti.

2233 — Surşaqız, — dedi Abılay, — ayttırap qoyǵan jeriñ bar ma edi?

2234 Qız uzın kirpikterin joǵarı köterip, sopaqtaw kelgen ülken közderimen xanǵa jawdırap qaradı.

2235 — Üş jüzdıñ xanına onıñ qanday bögeti bar?

2236 Qız sözi Abılayǵa taǵı unadı.

2237 — Jaraydı, Surşaqız, — dedi ol, — jorıqtan aman-esen qaytsam, äkeñe qırıq jetimdi matap berip, özim quda tüsem.

2238 Qızdıñ surşa beti duw etip qızarıp ketti, közinde quwanış säwlesi jarq etti.

2239 Abılaydıñ boyın bir orasan quwanış biylep ketti. Osı jasqa kelgenşe talay uzın etektini jolıqtırdı. Biraq oǵan birewi de munday unap körmegen-di. Jigit bolıp at jalın tartıp mingeli, basınan ötkizgeni kileñ jorıq, urıs, talas. Alǵan äyelderiniñ bärimen de tek tösek üstinde tanıstı. Surşaqızben de solay kezdesti. Biraq ol qartayǵanda kez bolǵan eñ qımbattı qazınası tärizdendi. Däl osı sätte «tañdaǵan qızımdı ğana qatın etermin» degen jas kezinde bergin serti esine tüsti. Abılay bolmaşı ezüw tarttı. «Peşeneñe jazılsa aspandaǵı aqquw da ayaǵıñnıñ astına tüsedı eken».

2240 Surşaqızdıñ közi taǵı jarq ete qaldı. Joq, ol qazır tündegi Abılaydan zäresi uşıp qorıqqan jas öspirim qızǵa uqsamaydı. Bul endi aybarlı xannıñ süyikti äyeli! Qıyyanat körsetken älemmen atısuwǵa bar suluw!

2241 Abılay sırtqa bettegende, Surşaqız birge ere sıqtı. Qaptaǵan jurttan uyalǵan joq, Abılaydıñ aldınan köldeneñ tarta bergin tulparına xandı qoltıǵınan köterip özi mingizdi.

2242 Abılay eñkeyip Surşaqızdıñ mañdayınan sıypadı da, artına burılmastan, kütıp turǵan qolǵa qaray jele jöneldi.

2243 — Qoş bol, arısım, — dedi kübirlep, — saw barıp, aman qayta gör, qaterli sapardan...

2244 Surşaqız ketip bara jatqan qoldıñ soñınan közin almay uzaq turdı. «Ordadağı kiyimderiñdi alıp ket» dep aytqısı kelgen Abılay nökerleriniñ biri öktemdey basıp qızdıñ janına keldi.

2245 — Biykeş, — dedi ol kekete, — bugün xan töseginde uyqıñız äbden qanğan şıǵar. Endi üyiñizge qayta berseñiz de boladı.

2246 — Kim aqurıq bastıǵı?

2247 — Aqurıq bastıǵı Jamantay. Al sizge bastıq boluwǵa men de jaraymın-aw deymin...

2248 — Şaqır Jamantaydı!

2249 Jigit birdeme aytpaqşı bolıp kele jattı da kilt toqtadı. Xanniñ bir tündik «jas ıyıs» qızmetine ğana jarap, saǵı sınğan qızdardıñ pişinderindey emes Surşaqızdıñ tákapparlına qalğan kelbetinen ol qız basına «baq qusınıñ» qonǵanın añǵarıp, şoşıp ketti. «Osınıñ özi Abılayǵa unap qalǵanıñ qay jaǵında, — dedi işinen, — közi jäbir körgen jan sıyyaqtı emes, bir mol quwanışqa kenelgendej jalın atıp tur eken, käre neme, qatını etip almasa netsin».

2250 — Jamantaydı şaqır dedim ğoy, men saǵan!

2251 Qızdıñ üni burınǵısınan da ızbarlı şıqtı.

2252 — Qup!

2253 Nöker Jamantaydı tez-aq alıp keldi. Sirä ol jolay öziniñ oyın aqurıq bastıǵına jetkizgen boluwı kerek, baluwan deneli Jamantay juwasıy keldi.

2254 — Ne aytasız, biykeş!

2255 — Aytarım eki söz. — Biri — mına beypil awız jigitke, denesiniñ eñ maylı jerinen qırıq qamşı düre soǵıñız.

2256 Añqaw minezdi Jamantay şoşıp ketti.

2257 — Oybay-aw, onda ol atqa otıra almay qaladı ğoy.

2258 Qız jımıyya ezüw tarttı.

2259 — Onda şalbarın şeşip, qalaqaymen oñdap turıp on ret urıñız! Ekinşi buyrım: otaǵasım jawın jeñip jorıqtan qaytqanda aldınan şıǵuwǵa, jügen-quyısqanı, er-toqımı aq kümisten qaqtalğan aqboz jorǵa dayındañız!

2260 Bul sözderdi aytıp turğan Surşaqız xannıñ eñ süyikti qosağı ekenin tüsingen Jamantay...

2261 — Qup, aytqanıñız orındaladı, xanşa... — dep basın ıydı.

2262 ...Üş künnen keyin Ulı jüz äskerleriniñ qoqandıqtarmen urısı Türkistan şaharınıñ künşığıs jağında bastaldı. Qoqan ämirşisi älim xan jurttı özi erte bilgenmenen, soğıs täsiline qanıqpağan, äskeriy täjiriybesi az jigiti edi. Bojban awıldarına jibergen tıñşılı arqılı Abılay ordasında bolğan oqıyğanıñ bärin bilgen. Özine qanday qoldıñ qarsı şığatının da estigen. Tek bilmegeni — Abılay men Elşibek batırlardıñ tört miñ qolmen bir büyirinen Taşkent şaharına qaray ötip ketkeni ğana edi. Artında jaw bar dep oylamağan älim xan men käre tarlan Erden batır bar äskerin Türkistan tusına tökken. Alpıs sana qolğa iye bolğan jas xan Ulı jüz äskeriniñ betin qaytarısımın, olardıñ soñınan quwıp berdi. Bökey, Sağır, Jabay basqarğan jasaqtar, köşpeli eldiñ ejelgi täsilin qoldanıp, ustatpay, qur şegingen de otırğan. Täjiriybeli Erden batırdıñ «bos quwa berüwdiñ qajeti bolmas» degenine qaramay, jawıngerleriniñ köptigine sengen älim qazaq jigitteriniñ soñınan qalmağan. Söytip olar özderiniñ artqı şebinen tipti alıstap ketken.

2263 Bul kezde Abılay men Elşibek basqarğan tört miñ qol Taşkentke kep tiydi. Taşkent qorğanşılı qarsı tura almadı. Bulardıñ köbi xan ämirimen, kün köris şaruwasınan amalsız qol üzgen qala jatağı, jalğız attı dıyqan, ne bolmasa äli soyl siltewdi jöndep üyrenbegen, tek batırlardıñ kew-kewimen «şapqınşılıardı qırıp salmaq» bolğan bala jigitter edi. Bular qazaq attı äskeriniñ tegewrinine şıday almay, şahar kiltin Abılayğa äkep tapsırdı.

2264 Al Türkistandı ala qoyamız dep lepirip kelgen qoqandıqtardıñ negizgi küşi kenet şeginüwin toqtatıp, taban tiresip turıp alğan qazaq äskerine tötep bere almadı. Jan-jaqtarınan japa-tarmağay san ret at qoysa da, say-salağa bekinip alğan Duwlat, Jalayır, Üysin jigitteri jawdı mañına juwıtpadı. Qarday borağan sadaq jebesini men pilteli mılıqtıñ oğına şıday almay, qoqandıqtar jel ürlegen şöptey, keyin qaray san ret japırıldı. Keyde tipti qazaqtıñ salt attı jawıngerleri özderine qarsı dürse qoya berip, köp jigitterin nayzamen tüyrep jer quştırdı. Uris osılay üşinşi küнге sozıldı. Özderiniñ köptigine sengen qoqandıqtar, endi aqırğı ayqasqa dayındalğan. Däl osı sätte «Taşkenti Abılay xan basıp alıptı!» — degen xabar jetti. Buğan qosa «Buqar jıraw barıp azğırıp, Taşkent

mañındağı Qañlı awıldarı tağı qazaq jaǵına şıǵıp ketipti. Abılayǵa kömekke Arqadan köp äsker kele jatır-mıs» degen suwıq söz taradı.

2265 Älim xan men Erden batır Taşkentti Abılaydıñ alǵanıma közderi jetkennen keyin, endi özderi qaşuwǵa mäjbür boldı. Älim men Erden Abılayǵa elşi jiberip bitimge kelüwin suradı. Abılay jurttı endi dürliktire berüwdiñ kerek emestigin eske alıp, tez-aq bitimge keldi. Bul bitim sol buringı bitimdi küşinde qaldırdı. Tek qoqandıqtar osı jolǵı soǵıs şıǵındarın tolıq töleytin bop kelisildi. Jäne qaramaǵındağı qazaq ruwlarınan alım-salıq almaytın bop uwädelesti.

2266 Osılay özderine tiyimdi bitimge qol jetkizip qazaq jawıngerleri Qaratawǵa qayttı.

2267 Şat-şadıman qalıñ qol. Bort-bort jelgen kileñ säygülük qazaqı jılqı. Abılaydıñ aq tuwın kötergen qalıñ qoldıñ aldında bir top jas jigitter.

2268 Bulardıñ mingenderi jal-quyrıǵı tüyilgen qamıs qulaq, böken san jüyrik, ne bolmasa qulan qandas bota tirsek sülikten jaratılǵan buwdan. Olardan keyin Buqar jıraw, Elşibek, Saǵır, Bökey, Jabay batırlar qorşaǵan xan Abılay. Astında omırawı salaqulaş, jotası taqtayday quyma tuyaq qara kök; qattı ayañ mayda jelispen älde neni äñgime etip, qarq-qarq külisedi. Bäriniñ de jüzinde şattıq, qorjındarı toq. Tek bir-aq adamnıñ qas-qabaǵı jabıñqı. Älsin-älsin uzın murtınıñ uşın tistep, äldekimge azuwin basıp kele jatqanday, alǵa qaray sabırsızdana enteley jortadı. Anda-sanda Abılaydı tuw sırtınan oqtı közimen ata qaraydı. Bul — mort minezdi, xanǵa degen aşuwı äli tarqamaǵan Qoñıratnıñ batırı Qanıbek edi. Qos batırdıñ birewi jaw qolınan jaraqattanıp xal üstinde elge qaytqan. Qoñırat jigitteriniñ aldında Qanıbek jalǵız özi. Soñındağı jigitter bir-birine sıbırlap qana söyleydi.

2269 Tutqınnan bosanǵannan keyin kökeylerinde tek el namısı, qaynaǵan aǵayındı qos batır derew Qoñıratnıñ er jürek jigitterin jıynap, Saǵır qolına kep qosılǵan. Al bosanuwlarına qarındası Qundızdıñ sebep bolǵanın, onıñ Abılaydıñ töseginde tünep şıqqanın bilmeytin. Qos batırdıñ mort minezderinen xabardar awıl adamdarı olarǵa Qundız jayın aytuwǵa qorıqqan.

2270 Älim xanmen kezdesken urısta ekewi de ğajayıp erlik körsetti. Biri jaralanıp keyin qaytqan da, ekinşisi — kişi batırı Qanıbek, aǵası Janıbektiñ ornın joqtatpawǵa tırısқан. Erligine erlik qosıp, qan maydanda jan ayamay urısқан. Osınday

qanqızuw bir şayqasta, Qoñıratıñ batır jigitteri qaşıp bara jatqan qoqandıqtardı soñına tüsip şoqparımen kök jelkeden däldey urıp kezek tüsirip kele jatqan. Atı ekpindey jetken Qanıbek birewin endi uram dep şoqparın ıñğaylay bergende älgı atınan qarğıp tüsip, tura qalğan.

2271 — Äy, sawğa! Jan sawğa! — degen anaw buğan ottı közin qaday.

2272 Bul — Erdenniñ inisi Eralı edi.

2273 Eralınıñ jaman atımen, burınnan da tanıs Qanıbek endi orasan doldana tüsti.

2274 — Körseteyin men sağan jan sawğanı! — dedi ol şoqparın ıñğaylay tüsip. — Ayta ber iymanıñdı, qara jüz!

2275 Jaw qolında öziniñ jalğız qalğanın körgen Eralı Qanıbektiñ ayamaytının birden tüsinip, endi jalınbay ölüwge bel buwdı.

2276 — Satılğan! — dedi ol Qanıbekke üwday aşçı tilmen. — Jalğız qarındasıñ Qundızdıñ abıroyın satıp, Abılaydan janıñ äreñ qalıp edi, men senen ötken qara jüz emespin, mä, öltire ber!

2277 Qanıbek şoqpardı qos qolday silteydi. Eralınıñ bası bıt-şıt bop, mıyı şaşırıp, denesi kürs etip jerge qulap tüsti. Qanıbek artına burılıp qarağan joq, Eralınıñ jañağı sözderi qulağınan ketpey, birew jüregine qanjar suğıp alğanday, bop-boz bop dirildep, öz jigitteriniñ janına äzer jetken.

2278 Sol küni öziniñ bir senimdi jigيتينen awıl aqsaqaldarınan «el jaqsıları» Qundızdı Abılay tösegine aparıp salğanın, Qundızdıñ oğan qarsı bolmağanın, erteñine Abılaydıñ bulardı bosatıñdar dep buyırıq bergenin bildi. Endi onıñ jüregine namıs, aşuw qorlanuw — bäri jıynalıp, jılanday qadaldı. Jurt betine qaray almay, sol küni tünde jigitterinen bölünip jeke qonıp şıqtı. Sol künnen bastap eşkimmen de söylespey, aşuwğa buwlığüwmen boldı. Namıstanıp, janı küyingen Qanıbek bir mezet Abılaydı jarıp öltirüwdi oyladı. Biraq onda mına jurt jündey tütüp, xan tösegine barğan uyatsız Qundızdan kegidimdi ala almay qalarmın dep seskendi. Abılaydı öltirüwdi ol endi soñına qaldırdı.

2279 Kün bata qalıñ qol Qazıqurttıñ etegine tayadı. Jigitteri jawdı jeñip kele jatqanına quwanıştı Qaratawdağı qalıñ eldiñ aqsaqaldarı men qız-bozbalası aldınan şıqtı. Eki jaq tayay bergende, Qanıbek awıl jastarınıñ aldındağı aqboz at mingen qarındası

Qundızdı kördi. Eralınıñ aytqan sözderi qulağınıñ tübinen ap-anıq estilip, jüregi tağı da uwday aşıp ketti.

2280 — Abıroyın satıp masqara bolğan azğın qarındasıma da ölim! Momın eldi qan qaqsatqan, xan Abılay, sağan da ölim! — dedi Qanıbek iştey, qandı ükim aytıp.

2281 Köp işinen turıp atsam jazıqsız birewge oğım tiyip keter dep, ol jasaq şetinen bir büyirlep oñaşa şığa berdi. Buğan eşkim bälendey köñil de bölgen joq. Jele jortıp kele jatqan eki top birine-biri tayauw kep toqtadı. Awıl tobınan aq boz at mingen Surşaqız ğana alğa qaray qozğaldı. Sirä, jeñis iyesi Abılaydı quttıqtamaq boluwı kerek. Biraq ol awzın aşıp ta ülgirmedi, ısılday kep qadalğan qozı jawırın oq onı at üstinen jerge uşırıp tüsirdi.

2282 — Al endi ekinşi jebem, Abılay xan sağan! — dedi äskerdiñ bir büyirinde oñaşa turğan Qanıbek qoramsaqtan sawıt buzar oğın alıp. — Sodan keyin, aq semser, sen malınarsıñ özimniñ ıstıq qanıma!

2283 Qanıbek sadağın oqşaw turğan Abılayğa kezey berdi. Biraq tartıp qalüwğa ülgirmedi. Öziniñ sol jaq qoltıq tusınan kep qadalğan süyir uştı qayıñ oqtan teñselip barıp at jalın quşa qulap ketti.

2284 Surşaqızdıñ oqqa uşqanın añğarıp qalğan Abılay, jalt burılğanda, qız ağası Qanıbektiñ de jerge qulağanın kördi. Atınan tüşip qızdıñ qasına bardı. Bir tizerlep otırıp, qızdıñ äli nurı sönip bitpegen qaraqat közderin japtı.

2285 — Kim attı Surşaqızdı? — dedi aynalasına qarap.

2286 — Ağası Qanıbek batır, — dedi küzet bastığı.

2287 — Nege attı?

2288 — Bilmedim.

2289 Xan qulap jatqan Qanıbekke qaradı.

2290 — Ananı kim attı?

2291 Bul kezde jası mosqaldanıp qalğan Qapan mergen alğa şıqtı.

2292 — Men.

2293 — Nege attıñ?

2294 — Eger men onı atpağanda, ol sizdi atatin edi. Sadaq jebesin sizge qaray meñzedi.

2295 Abılay bul oqıyğanıñ mänisin endi tüsine bastağanday boldı. Jüregi alay-tüley bop örtenip, Surşaqızdan ayrılıp qalğanına qattı ökinip tursa da, tis jarıp sır bermedi. Tek älden üwaqıtta barıp: — Jer ortasına kelgende bir quwanışqa jettim be dep edim, quday, onı da qıymadıñ ğoy, — dedi kübirlep.

2296 Jurt aybarlı Abılaydıñ saqal-şaşı bozarıp, müldem qartayıp qalğanın jaña bayqadı. Kenet onıñ ülken qandı közderi jarq ete qaldı.

2297 — Jigitter, ekewin birdey ardaqtap qatar qoyıñdar! — dedi jigerli ünmen. — Tağdır osılay şeşken tärizdi...

2298 Ağalı-qarındastı eki jas bir zıyratqa qatar jerlendi... Osı uwaqıtqa deyin Türkistanniñ künşıǵıs jaǵında «Qundız töbe» degen tömpeşik bar. Bul eki jastıñ qabiri.

2299 ...Ulı jüzdiñ bastı ruwları qatınasqan, jeñiske arnalğan atawlı toy boldı. Osıdan eki jeti burın at quyırǵına baylanğan jigittiñ tuwısı, keşe ğana qaza bolğan Jänibek, Qanıbek pen Qundızdıñ tuwğan naǵaşı aǵası Qoñırat ruwınıñ aralarında eşteñe bolmağanday, aqsaqalı Nurǵazıǵa Abılay qımız quyılğan kumis keseni öz qolımen usındı.

2300 Sonan soñ toqsanǵa kelse de äli tuǵırdan taymağan Buqar jırawǵa qaradı.

2301 — Adam degenniñ qanday ekenin uqtıñ ba, jıraw... Qan men jasqa böleseñ ğana olar seni jaqsı köre bastaydı!..

2302 — Köp keşikpey, taǵı da jaman tüs köredi ekensiñ, xan Abılay!

2303 Xan men aqınnıñ arasında bul äñgime uzaq jıldan beri kele jatqan talastarı edi...

2304 ...Xan ordası ornağan teriskeydegi Kökşetawǵa qaray qalıñ qol aldında xan men jırşısı kele jatır. Köpten beri bul ekewiniñ bir sapta qatar jolǵa şıqqanı osı. Jası ulǵayǵan sayın Abılaydıñ minezi qatuwlana tüsken. Xanniñ minezi qatuwlanğan sayın Buqar jıraw odan alıstay bastağan. Bir kezde aqılşım dep kökke kötergen Buqar jırawdıñ sözine, soñǵı jıldarı, xan qulaq qoymaytın bolğan. Söz qasiyetin joǵarı baǵalaytın Buqar jırawdıñ minezi, keyde xanniñ qıyıtǵına tiyip, keyitip te tastaytın. Jırawdı ädeyi aşuwlandırǵısı kelgende onıñ közinşe Abılay burınǵıdan arı şıyrıǵıp qataya beretin.

2305 — İyâ, adam degen osınday, — dedi Abılay, jaña ğana üzilip qalğan oyın qayta jalğap. — Bir somın tartıp alıp, on tıyının qaytarıp berseñ jurt seni ädiletti biylewşi sanaydı!

2306 Buqar jıraw xanğa köz qıyığın awdardı da qoydı.

2307 — Qartayayın degen ekensiñ, Abılay.

2308 — Senen kâri emespin ğoy.

2309 — Men onday kârilikti aytpaymın, aldıyyar... Adam degen aq peyil, senimpaz keledi... Onıñ bul qasiyetin külki etüwge bolmaydı.

2310 — Bul söziñe qarağanda, men emes, öziñ qartayıp qapsıñ...

2311 — Joq, men burıñımnan aqıldı bola bastadım...

2312 — Men de, jırawım!

2313 Buqar jıraw burılıp artına qaradı. Biraz jurt awıldarınıñ tusına kelgende bölünip ketip, soñdarında azğantay ğana jigitter qalıptı.

2314 — Bizdiñ sözimizdi eşkim estimeydi, Abılay... Oñaşada suramaqşı edim, aytşı... Bojbandardı nege at quyırığına baylawğa buyırdıñ? Olardı sağan qarsı qoymaq bolğan öziñe jaqın adamdarı edi ğoy. Jäne Bojbandar Qoqan xandığına däl bugün köşe qoyamız demegen-di. El arası elegiziy bastağanı ras. Jel sözge erip qoparıla köterilüwi de mümkin edi. Al sen... Aqılşı jiberip toqtaw aytuwdıñ ornına, qamıs arasına jigitteriñdi tığıp qoyıp, älim xanğa tildesüwge bara jatqan adamdarın ustap aldıñ. Sosın Bojban atawlınıñ bäre osınday dep, bıqırt tiygendey ettiñ. Nege büyttiñ?

2315 — Bunıñ bärin sen qaydan bilesiñ, jırawım?

2316 — Bilmey... Elüw jıldan beri men seniñ minez-qulqıña, ayla-täsiliñe qanıqpın ğoy, aldıyyar.

2317 — Qanıq bolsañ... Jaña öziñ ayttıñ ğoy, el arası elegiziy bastadı dep... Bugün elegizse, erteñ erewilge şığadı. Özgege ülgı bolsın dep jazaladım.

2318 — Joq, bul ülgı emes, küyik... Küyikten el qartayadı, eñsesi tüsedı...

2319 Ekewi biraz uwaqıt ündemey qaldı. Abılaydıñ tunıp kele jatqan közderinde kenet bir uşqın payda boldı. Dawsı da jas jigittiñ dawsınday mığım şıqtı.

2320 — Quw qatın-patşa bekitpegenmen, aytşı, jıraw, osı jurıt meni Üş jüzdin xanı dep sanay ma?

2321 — İyâ, seni «Ülken Orda» xanı sanaydı! — dedi jıraw xannın bul suraqtı nege bergenine tüsinbey.

2322 — Onda mınanı tüsinşi... Men at jalın tartıp mingeli, ajaldan qorqıp körgen joqpın. Dosımdı da, qasımdı da ayauwdı bilgen emespin. Birewin at quyırığına baylap öltirip, birewine oqalı şapan jawıp, madaqtay köterip, özime serik ettim. Sonın bärin tek xan boluw üşin istedim be? İyâ, solay-aq delik... Al sonda sol дәrejege men nege sonşama qumartım?

2323 Buqar jıraw atının basın burıp aldı.

2324 — İyâ, bәse nege?

2325 — Özgege üstemdigin di jürgizip, mereyin joğarı boluw üşin deytin şığarsın. Joq, olay emes. Oğan jay xan bolsañ da jetedi.

2326 Abılay kenet tunjıray qaldı.

2327 — Jaraydı, bunın jayın basqa küni, sır pernesin tağı bir qayğı şertken küni aytarmın. Al qazır...

2328 — İyâ, qazır?

2329 Abılay ezüw tarttı.

2330 — Bayağıdan beri menin soyılımdı soğıp, qartayğanında öz isininen özin qorqıp qaldın ba, jırawım?.. Ötken iske özin di özin qıynamay-aq qoy. Odanda menin mına surawıma jawap berşi... Bastarı qosılmay kep, «Aqtaban şubırında» keweginen qaşqan qoyanday sasıp, jartısınan köbin joğaltqan bul elge qanday adamın xan boluwı kerek edi. Bılbırıp aqqan ıstıq qan ıyisinen jüregi aynımaytın, qatal basşısı bolmasa, surqıyqa zamanda jan-jaqınan qaptağan jawı dalasın atköpir etip, özderin är jotanın etegine töbe-töbe qıp üyip ketpesine kim kepil edi? Sonda qazaqtan ne qalar edi? Osi surağıma jawap ber, äwliye jıraw...

2331 Buqar jırawdın da könilini ornıqqanday. Ol tipti Abılay jaqqa moynın da burmadı. Aydalağa söylegendey mılqaw ünmen:

2332 — İyā, öziñ aytqanday, kerek kezinde qatal bolmağanıñda, men senimen büytip qatar kele jatpas edim, — dedi. — Ras, ömir baqıy seniñ isiñdi kötermelep keldim. Ol şejire ğoy. Al añgime qazır şejirede emes, basqada. Onı öziñ de jaqsı bilesiñ.

2333 — Toqtama, jıraw, ayta ber!

2334 — Joñğar, Qıtaymen soğısıp, Qoqan xandarınıñ betin qaytarğansa, sen jurttı birimen birin öşıktirip, ne orınsız ölimge buyırıp körgen joqsıñ... Botaqandı tiridey körge kömgeniñdi de umıtpağan şığarsıñ, Abılay. Jurt ol qılmısıñdı da keşirdi ğoy. İyā, sen ol kezde bar bolğanı sultan ediñ, bes miñ adamnıñ sağan küşi jetetin edi. Ālde aldarınan köterilgen qazanıñ men sabadağı qımızıñ seni qutqardı dep oylaysıñ ba? Joq, Abılay. Jurt qontayşığa qarsı şığatınıñdı túsindi. Sol zamannıñ şındıǵı seniñ jaǵıñda ekenin uqtı. Suw tasıǵanda señ urğan balıqtay eseñgirep qalğan el, öziniñ kösemın izdedi. Bäriniñ basın qosatın er-azamatın izdedi.

2335 Sol er-azamat, tar jol, tayǵaq keşüwde jurtın aman alıp şıǵatın er sen ğana bop körindiñ ol künderde.

2336 — Al sodan keyin ne boldı?..

2337 — Sodan keyin... Batır Bayan qaza taptı.

2338 — İyā, ayta ber... ne demeksiñ, jıraw?

2339 — Tuwğan inisi Noyandı öltirgeni üşin, bul jalğannan ketkisi kelgen joq. — Buqar jıraw alıstaǵı kökjıyekke qaray söyledi. — Batır Bayan sağan qattı sengen-di. Al sen bolsañ Qaşqar men Quljadaǵı qazaq, uyǵırdıñ erewiline köñil bölmey, Altınemeldi tastap, keyin şegindiñ. Batır Bayan bunı opasızdıq dep sanadı. Ömir sürüwdiñ oğan endi eş mañızdı joqtay körindi. Körer közge ölim izdey bastadı. Bunday jaǵdayda eşkim eş narseni bilmeydi dep oylaw ämirşilerdiñ ädeti ğoy.

2340 — Qıtayğa qarsı soğısar bizde küş bolmağanın bilmeytin be ediñ, jıraw?

2341 — Äytkenmen, erewilge şıqqan eldiñ birazın saqtap qalatın edik. Bizden qawip oylamağan Çjao Xoy men Fuw De бүkil şıǵıs Türkistandı qan-josa etti...

2342 Abılay mısquılday ezüw tarttı.

2343 — Meniñ şegingenimdi jurtqa öziñ дәriptep ediñ ğoy!

2344 — Bul quw zamanda meniñ eriksiz дәriptegenderim az deysiñ be...

2345 — Tağı neñ bar, aytıp qal, jıraw?

2346 — Al sen Altınemelden tek xan boluw üşin şegindiñ. Sodan keyin-aq joliñ, soñıñnan ergen eldiñ bolaşağınan eki ayrıldı, xanım!

2347 — «Bolaşaq?» — Abılay basın şayqadı. — «Bolaşaq» degen ne?.. «El» degen ne? Munday sözdi meniñ arğı babam, jer şarınıñ teñ jartısını jawlap alğan ulı Şıñğısxan bilgen emes.

2348 — Al öziñ şe?

2349 — Bilmesem... Armanım men öksigi mol elüw jılımdı at üstinde ötkizbes em.

2350 — Şıñğısxan da bar ömirin jorıqta ötkizgen. Biraq ol babañnıñ jawlap alğan jartı älemi qayda, Abılay? Bizge qaldırğan murası — tek jantalasa alısuw ğana emec pe... «Bolaşaq» degenniñ ne ekenine endi túsindiñ be? Al el şe?... «El» degen eşüwaqıtta da eş närseni umıtpaydı. Onı «aldadım» dep tek xandar ğana oylaydı, Abılay...

2351 — Men eş üwaqıtta xalıqtı aldağan emespin.

2352 — Soñğı jıldarı sen xalıqtı jiyi alday bastadıñ, Abılay. Seniñ jasağın buringıday öz jerin ğana qarap otırğan joq, böten elderdiñ jerin tartıp aluw äreketine de kirisip jür. Birese qaraqalpaqqa, birese qırğızğa, özbek qalalarına jorıqqa şığasıñ. Degeniñe köngisi kelmegegen qazaq ruwların da şabasıñ...

2353 — Osınıñ bärin sol qazaq eli üşin istep jürgen joqpın ba?

2354 — Joq, xalıqqa odan keler payda şamalı. Basqanı qoyıp, Jayıq qırğının ğana esiñe salşı...

2355 Sol qırğında qırılğan qırğız jigitteri köz aldarına elestep, ekewi de bir mezet ündey almay qaldı. Qırğız manaptarınıñ qazaq awıldarın oqtın-oqtın şawıp, malın barımtalap maza bermegenin siltaw etip, Abılay qalıñ qolmen kep, Tüwro özeniniñ boyın jaylağan qırğızdıñ Soltı ruwınıñ köp awlın şapqan. Kütpegen jerden jawğa tötep bere almay qırğız awıldarı Şuw boyına qaray bosqan. Şuw qoynawındağı Qızılsuw men Şamsıy özenderiniñ tüyisken sağasında ülken urıs bolğan. Osı qan tögiste qolğa túsken qırğız awıldarın Abılay Sarıarqağa aydap äkep, Esil men Nura boyına ornalastırğan. Osı küngi qazaq jerindegi «Bay qırğız» ben «Jaña qırğız» ruwları solardan qalğan-dı.

2356 — Sodan keyin qırğız barımtaşları qazaq awıldarına bettedi qoydı ğoy, — dedi Abılay, — sol jolı Şatuw asuwınan ötip, qırğız awıldarın şapsam, onım — qırğızben körşiles qazaq eliniñ tınıştıǵın oylaǵanım emes pe?

2357 — Qarǵıs atsın ol kündi! — dedi Buqar jıraw eki qolın joǵarı köterip. — Qayta oralmasın, öşsin qarası sol qalpımen!

2358 — Nege?

2359 — Jayıl oypatında dostıq emes, qastıq tuwdı!

2360 — Biz birese joñǵarlarmen, birese şürşittermen qırılısıp jatqanda, qazaq awıldarın älsin-älsin şawıp maza bermegen sol manaptar emes pe edi?

2361 — Iyä, qırğızdıñ manabı men qazaqtıñ xanına ataq, mal-mülük, töleñgit, qul kerek boldı. Biraq odan kim zıyyan kördi? Qılşıldaǵan aldspan jazıǵı joq qara buqaranıñ basın qara jerge domalattı. Bunı da sender sol jazıǵı joq jigitterdiñ qolımen istediñder! Sol sebepten de bawırlas eki eldiñ arasına qastıqtıñ uwın qandarına siñirüwge tırıstıñdar. Quday bunday qırğındı özge xalıqtardıñ basına bere körmesin! Öşpendilik üwı endi urpaqtan urpaqqa ketsin dediñder, küştiler. Söytip qastıq örşiy berüwin tileysiñder. Bizge eñ jaqın qırğız xalqı edi. Sol xalıqqa önege bolar artıña ne qaldırıp barasıñ? Qaldırǵanıñ — Jayıl qırǵını ma?

2362 — Ol qırğın da umıtılmas deysiñ be, jıraw?

2363 — Umıtıladı, nege umıtılmasın, ol üşin...

2364 — Söyle jıraw!

2365 — Ol üşin jer betinde xandar men manaptar bolmawı kerek.

2366 Abılay ezüw tarttı.

2367 — El erkesi jırawlardıñ tek bolǵandı ğana emes, bolmaytın jaydı da aytuwǵa qaqsısı bar. Söyle! Maǵan taǵı qanday ayıp taǵasıñ!

2368 — Bes batırın at quyırǵına baylap öltirgeniñdi Qoñırat jigitteri keşedi dep oylaysıñ ba?

2369 — Men ölmey turıp, eşkim oǵan qun suray qoymas!

2370 — Sen de māñgi-baqıy tiri tura almaysıñ. Abılay? Kesilgen terektey bir küni sen de qulaysıñ. Sonda deneñ buzılıp bitpey-aq qanmen jelimdep qurǵan xandıǵıñ

ıdıray bastaydı. So kezde bar ayıbıñ, suw jıllanıñ basınday şoşayıp-şoşayıp şığa keledi. Seniñ süyegiñ quwrap qalsa, zaman osılay tura berse, Bojbannıñ jetinşi urpağı bes batırınıñ qalay ölgenin umıtpaydı. «Bolaşaq» degende meniñ aytarım osı, Abılay. Tögilgen qandı qalay japsañ da bäribir şüberektiñ betine şığadı. Zamanımız dürbeleñ boldı dep, döreki iske jol berüw künä. Qıyyanattı istew jeñil, joyu qıyın. Al sol qıyyanattı örbıtıp jürgender kimder? Mına sen, xan Abılay. Kişi jüzdiñ xanı Nuralı, Qoqan ämirleri, Qırğız manaptarı. Patşa men boğdıxandar!

2371 — Sonda meni madaqtağan tolğawlarıñ jalğan bolğan ğoy?

2372 — Ol tolğawlardıñ bäri seniñ ustağan jolıña sengendikten tuwğan. Biraq meniñ sol senimimdi aqtamadıñ, Abılay!

2373 Ekewi tağı biraz uwaqıt ündemey qaldı. Kün batuwğa aynalğanda, Abılay atınıñ basın tartıp, qoldıñ qonatın jerin körsetti. Bul bir quraqtı qara suwdıñ jağası edi. Jigitteriniñ xan şatırın qalay tigip jatqanın Abılay bir mezet qarap turdı da tağı Buqar jırawdıñ qasına keldi.

2374 — Sen aytqan pälsapalardı emes, basqa jäytterdi oylawdamın, — dedi ol bir türli qajığan keyippen, — qıyyanat pen ädilettik, zulımdıq pen jaqsılıq. Bunıñ bäri men bastağan is emes... Oyğa qaldırğan basqa düniye. Xandıǵıñ berik emes dediñ — bul söziñ şındıq. Biraq meniñ xandıǵımnıñ osaldıǵı qanmen jelimdelgeninen emes...

2375 — Sonda nede?

2376 — Orıstıñ Ombı tärizdi qalalarında talay ret bolğanımdı öziñ de bilesiñ. Sol qalalarğa kelisimen küzetşilerimnen bölünip, köşelerin jeke aralaytınmın... Jan-jaǵıma qarap, körgenimdi oyğa sap uzaq jüretinmin. Orıs qalaları bizdiñ şıǵıs eliniñ köşeleri qıñır-qıysıq Buxar, Xıywa, Samarqant sekildi emes... Köşeleri tüp-tüzüw, keñ, biri men biriniñ arası mölşerlenip bölengen.

2377 — Onda ne tur? — dedi Buqar jıraw. — Samarqanttıñ köşeleri tar, qıysıq bolğanmenen Aqsaq Temir zıyratınıñ, Biybiy xanuwm meşitiniñ qayda ekenin tawıp baruwğa boladı ğoy...

2378 — Joq, мәsele onda emes, basqada. Şıñǵısxan әskerі nesimen küşti bop edi, esiñde bar ma?.. Öziniñ tәrtibimen, irikteliр qurılǵan sanimen küşti emes pe edi. Әr түmende on mıñ jawınger bolǵan. Әr jawınger öziniñ ornın bilgen. Bükil әsker sol qalpımen жүrip otırǵan. Әr sıpay janındaǵı körşisi jayında jawaptı edi. Osılay temir

torday bop qatıp qalğan qalıñ qol Şıñğısxan tiri kezinde şebin buzbay şabuwıl jasap, bükil älemniñ teñ jartısın jawlap alğan. Al ulı xan ölisimen aldımen tümender tärtibi buzıldı, birine-biri kesirin tiygize bastadı...

2379 — İyä, sosın?

2380 — Şıñğısxanniñ tärtipti, mızğımas tümenderinen qorıqqan basqa xalıqtar endi özderiniñ ömirin sol Şıñğısxanniñ tümenderindey qatal tärtippen qura bastadı. Tipti köşeleriniñ arasına deyin ölşep qoyğanday. Mine, bul elderdiñ küştiligi qayda jadır! Bolaşaqtarı da osında! Barlığı belgilengen, mölşerlengen! Egin ekken, qala salğan. Qalasınan da, egininen de eşkim qaşıp kete almaydı. Tört tağandap jerge jabısıp qalğan. Jerdiñ üstin bılay qoyıp, astına da kirip baradı. Öskemende kördim, üstindegi topırağın arşıp, astınan temir men qorğasın alıp jadır. Sol temirden zeñbirek pen soqa quyadı. Al biz bolsaq malımızdıñ soñınan qula tüzde qañğıp jürmiz. Dalamız ülken dep maqtanamız. Biraq ol da qanşağa baradı deysiz. Körşilerimiz bizdi jan-jağımızdan qısıp kele jadır. Eger egin egip, qala salıp, ken qorıtıp üyrenbesek, tübi qurıp ketüwimiz de ğajap emes.

2381 — Ertegige aynalğan sonaw köne zamanda qazaq jerinde de qala salınıp, egin egilgen, — dedi Buqar jıraw. — Sosın seniñ babañ Şıñğısxan keldi, köş soñınan şubatılğan şañday biz de soñınan erdik. Sol künnen bastap dünüye älem-tapırıq bop, şatısıp, ketti ğoy...

2382 — Ulı babam qıyratqan qalalardı, mümkün, mağan qaytadan turğızuw kerek bolar?

2383 — Oris qalalarınan nege köziñdi almaytınıñdı endi tüsindim! — dedi Buqar jıraw. Onıñ közqarasında äri tañırqağandıq, äri qobaljığandıq bar edi....

2384 Ülken Orda xanı Abılay, osı kezde Ombı general-güwbneratorı bunımen kelispey xan awılıniñ jazğı jayılımdarınıñ biri Zerendi köli men Sandıqtaw mañında jaña bekinister salıp jatqanın estidi. Jäne däl osı kezde «Rossiyya» ıymperiyasınıñ işi bulqan-talqan bop bülünüwde eken!» — degen xabar jetken. «Öldi degen oris patşası Üşinşi Petr tiri bop şığıptı. Ol qazir Jayıq qazaq-orıstarın bastap Peterbüwrgke qarşı şığıptı. Peterbüwrgti alıp, qaytadan taqqa otırmaq eken. Oğan başqurt, mordva sekildi buratana ulttar da qosılıptı».

2385 Aq patşa basına kün tuwǵalı turǵan osı alasapıran mezgildi xan paydalanǵısı keldi. Jaña ğana awıl-awıldarına qaytarılǵan qazaq jigitteri qaytadan jıynalsın dep, jan-jaqqa at şaptırdı. Qol jıynalısimen Kökşetaw, Qızıljar qalalarına attanbaq boldı. Bul xabardı estigen Orınbor general-güwbernatorı da öz äskerin qazaq dalasınıñ şetine äkep, toytarı berüwge dayındaldı. Bekinisterdiñ qabırǵalarına zeñbirekter ornatıldı. Bul zeñbirekterdiñ birazı qazaq jigitteri şabuwl jasaytın dalaǵa qaray qoyılsa, qalǵanın bugün bolmasa erteñ Püwgaçevtiñ barlawşıları keletin tusqa bekitti. Erewilge şıqqan Püwgaçev jasaqtarı Jayıq boyındaǵı, Orınbordan basqa bekinisterdi tügel alǵan xabarı estildi. «Jaña patşaǵa başqurt awıldarı da qosılıp jatır eken!» degen «uzın qulaq» bükil qazaq dalasın şarlap ketti.

2386 ... İyä, orıs patşasına ketken jerleri men oniñ sol jerlerge salǵan qalaların aluwǵa bul bir iñǵaylı kez edi. Bekinisterinde şamalı ğana garnızondarı bar orıs qalalarınıñ, köp jılǵı soǵısta äbden şınıqqan Abılaydıñ attı äskerine tötep berüwi ekitalay bolatın. Onıñ üstine bul garnızondardaǵı soldattardıñ özderi de «qatın patşaǵa» degen narazılıǵın jasırmay, aşıq aytı bastan. Kün sayın äsker arasınan Püwgaçev jasaqtarına qaşuwşılar da köbeygen.

2387 Abılay, jorıqqa şıǵuw aldında xan keñesin şaqırmaq boldı. Osı keñeste özin Üş jüzdiñ atınan qıymıldawǵa ruqsat aluwdı bastı mäsele etip qoyudı oylaǵan.

2388 Biraq xan şeşimi kürt özgerdi. Oǵan sebep bolǵan Jayıq jaǵasında bir töleñgittiñ äkelgen xatı edi. Bul xatta Jayıq boyınıñ bir top batırları Arqa jigitterin küreske şaqırǵan. «Orıs bekinisterin talqandap, jasaq bop quralıp, Jayıq boyındaǵı jaña patşaǵa kelip qosılıñdar — degen bul xatta. — Jaña patşa orıs, qazaq, başqurt, tatar basıbaylı qul, xan töleñgiti demeydi, bariñdi birdey bostan etedi».

2389 Xan nökerleri xattı taba almaǵan, biraq töleñgitti ustap Abılayǵa alıp kelgen.

2390 — Kimsiñ? — degen xan oniñ betine tesile qarap.

2391 — Töleñgit xanǵa basın da ıygen joq. Tanaw şemirşegi julınǵan, keñ mañdayına temirmen küydirip basqan «u» degen ärip bar. Bul «Urı» degen sözdiñ belgisi. Munday tañba tärtip buzǵan, ne qaşuwdı oylaǵan tutqındarǵa patşanıñ ken şıǵaratın orındarında salınatın.

2392 — Tanımay qaldıñ ba meni, Abılay xan?!

2393 Abılayğa töleñgit dawsı tanıs sekildi körindi.

2394 — Özderin özderi batır dep atağan alayaqtardıñ xatı qayda?

2395 — Batır degen at äkesiniñ dāwletimen birge kelmeydi, jigiti adam qan maydanda erlik körsetip özi aladı! — dedi töleñgit kekete külip.

2396 Abılay jigitti endi tanıdı.

2397 Bul bayağı jalğız köz Oraqtan tarağan Qıyyaq pen Tuyaq quldardıñ urpağı Nawan ustaniñ jalğız balası Kerey edi. Ol Bögenbaydan keyin de talay qandı urıstarğa qatısқан. Eñiregen er bola tursa da, aqırında xandarğa erip, adam balası birin-biri ayamay qırğan jorıqtardan jüregi şaylıqqan. Söytip ol jılqı baqqan awıldıñ bostan jigiti bop otırıp qalğan. Biraq ömirdiñ qıyyanatı onı qaytadan qandı tartısqa alıp kelgen. Biraq bul jolğı tartıs özgeşelew edi. Künderdiñ küinde üwaqıtında xanğa degen garaj-qarajatın töley almay, ol bir sultanğa bes baytalğa töleñgittikke satılğan-dı. Bir küni bunıñ jasöspirim qızın sultanniñ zorlap jatqan üstinen şıǵıp, onı qanjarımen jarıp öltirgen. Abılay isin qarap, kisi öltirgeni üşin, patşa ükimetiniñ qolına bergен. Al patşa sotı kumis şıǵaratın jerge katorgağa aydağan...

2398 — İyā, qaydan jürsiñ, jılqışı Kerey! — dedi Abılay, — öziñ sekildi kisi öltirgişter barıp qosılıp jatqan jaña «oris patşası» kim?

2399 Kerey tisin aqsıyta küldi.

2400 — Jay kisini öltirüw obal. Al sultandı öltirüw — sawap. Alla taǵalanıñ özi onday künäñniñ teñ jartısın keşedi.

2401 — Bükil künäñdi keşüw üşin ne istew kerek?

2402 — Xandı öltirüw kerek! — dedi Kerey sabırlı ünmen.

2403 Taqımına qıl buraw sap qıynağanmen, Kerey Püwgaçev batırlarınıñ xatın kimge bergenin aytpadı. Kelesi küni onı asaw ayǵırdıñ quyırığına baylap, azaptap öltirdi. Sol küni tünde xan töleñgit awlınıñ jüz elüw jigiti Püwgaçev erewilşilerine qosılmaq bop qaşıp ketti. Olardıñ işinde Kereydiñ er jetip qalğan eki balası da bar. Erteñine mıñ jarım nökerimen qaşqındardı Abılaydıñ özi bir kişkentay özenniñ jaǵasında quwıp jetip, aldına sap aydap qaytuwğa qorşay bergeninde, kenet gürsildegen miltıq dawısı şıqtı. Birden on shaqtı nökeri oqqa uşqan Abılay amalsız qamıstı sayǵa barıp tıǵıldı. Jaña

salınıp, jatqan bekinistiñ bir rota soldatı ofiytserlerin öltirip, qazaq jigitterimen birge Püwgaçev äskerine qaşqanın xan artınan estidi.

2404 Amal joq, bularğa şeginüwge tuwra keldi. Abılay Ordasına qayıp kelgennen keyin, orıs bekinisterimen şektese otırğan Qarawıl ruwınan jorıqqa şaqırılğan jigitterdiñ teñ jartısı kelmegenin bildi. Awıl biyleri men aqsaqaldarı Abılayğa «kedey bitkenniñ bäre orıs erewilşilerine qosılıp ketti» dep xabar berdi. Osı künnen bastap xan töleñgitterinen de künine eki-üş adam joq bolıp otırdı. Keşegi «käpir» dep özderi qorqıtqan orıs qara şekpenderine awıl jigitteriniñ erkimen barıp qosılıp jatqanın körgen sultandar endi zäre-quttarı qaşıp sasayın dedi. Jurt qaharınan qorıqqan keybirewleri orıs bekinisterine tıǵıldı...

2405 Bir jetti boyı Abılay xan ordasınan şıqqay qoydı. Bir nökerin Ombı general-güwbernatorına, ekinşisin Orınborğa şaptırdı. Üş jetiden keyin Abılay men Nuralı Tobıl özeniniñ jaǵasındaǵı bir şaǵın bekiniste kezdesti. Bul mäjiliske Orınbor men Ombıdan kelgen orıs ofiytserleri de qatınastı.

2406 Osı mäjilisten keyin Abılay men Nuralınıñ jasaqtarı бүkil qazaq dalasın şarlap ötti. Püwgaçev köterilishilerine qosılmaq bop qaşıp bara jatqan qazaq jigitteri men orıs soldattarın lek-legimen ustadı. Olardı moyındarına arqan baylap süyretip, orıs bekinisterindegi käri qılış ofiytserlerine aparıp tapsırdı. Jartı saǵattan keyin bulardıñ bastarı kesilip, «kimde-kim бүlikşilerge qosılıǵısı kelse, osılay öledi» dep bekinis qabırǵalarına qoyıldı.

2407 Abılay men Nuralı arnawlı jasaq şıǵarıp, köteriliske qosılğan awıldardı şaptı. Bul jasaqqa patşa ükimetine adal qızmet istep kele jatqan qazaq mirzaları men orıs ulandarı birigip, qazaqpen körşiles başqurt awıldarın da botaday bozdattı. Sonda toqsan üştegi Buqar jıraw aşuwanıp, öziniñ:

2408 Abılay-aw, Abılay,
Mominğa kelip bek boldıñ...

2409 dep bastalatın ataqtı tolǵawın aytıp edi.

2410 Ökpeñmenen qabınba,
Ötiñmenen jarılma,
Orıspenen soǵısıp,

Basıña munşa kötergen

Jurtña jawlıq sağınba.

Küniñde mendey jırlaytın

Toqsan üšte qariyya

Endi de sağan tabılmas

2411 dep bitetin, orıs xalqımen dostasuwğa şaqırğan jırı бүkil qazaq eline taradı. Bul tolğawğa qulaq qoyğan jaylawdağı jılqışı, küzettegi jawınger endi qaşqın orıs soldattarın ustap berüwdiñ ornına, Abılay nökerlerine «el arasın buzğalı jürsiñder» — dep, özderine tap berüwdi şıǵardı.

2412 El arasında Abılayğa degen narazılıq tuwa bastadı. Xan jasaǵına kelip qosılıwdan görü, qazaq jigitteri Jayıqtıñ arǵı betindegi Püwgaçevtiñ belgisiz batırlarınıñ qol astına qaştı. Бүkil qazaq jerinde түnde janǵan ottar köbeydi. Ol ottı qorşay otırǵan erewilşil jigitterdiñ qosılıp salǵan änderi jiyi estile bastadı. Olarğa Püwgaçeў köterilisiniñ xabarın jetkizgeli asıǵa şapqan salt attılardıñ dübiri kelip ulastı.

2413 Sonday күnderdiñ birinde Buqar jıraw Buwrabay köliniñ jaǵasında «Abılay alañı» atanǵan jerdegi xan Ordasına keldi. Jırawdıñ Abılaydı bilgenine jartı ǵasırdan asıp ketkendi. Joñǵar qolına «Abılaylap» jeke şapqan jas jigit äli күнге deyin jırawdıñ esinde. Jigit aǵası bolıp Qalden Tserenge tutqınǵa түsken Abılaydı da jıraw umıtqan joq. Betiniñ tamırı bir бүlk etpey, adam qanın belşeden basıp жүрген бүgingi Abılay da jırawdıñ köz aldında. Osınıñ bärin biletin жүzge kelgen jıraw Abılaydıñ дәl qazirgidey qutı qaşıp, äbigerlengen kezin көрген emes. Qartaya bastaǵan xan, qarsı aldındaǵı bir zatqa közi turaqtamay, qolındaǵı qamşısın bilep jurttıñ apşısın quwırıp жүr.

2414 Xan awlınıñ aq üyleri әldeqaşan jıǵılǵan. Sarı atan, qara ingenderge әldeqaşan artılǵan. Köş aldı qozǵalıp ta ketken. Күнгеy jaqqa qaray aydalǵan üyir-üyir jılqılar men qotan-qotan qoyları da әldeqaşan Көкşениñ xoş ıyisti qırqa belesterinen asıp үлгірген. Bul äbiger — xan awlınıñ köşüw äbigeri. Osıdan üş күн burın Abılay xan Ordasın elimniñ көне astanası Түркistanǵa köşirem dep jarıyyalaǵan. Sol saǵattan bastap xan awılı äbigerge түsken. Төскеyдеgi jılqıǵa, jeke qonǵan aǵayın-tuwısqa xabarşı şaptırılǵan.

2415 Äriyne, xan ordasınıñ Türkistanğa köşirilüwi, qazaq eliniñ köne astanasın izdegendikten emes edi. Qazir qay astananıñ köne, köne emestigine qaraytın Abılayda murşa joq-tın...

2416 — Yapırmay, jettiñiz be, jırawım? — dedi Abılay, attan tüsip jatqan Buqardı körip, — jolıñızda, äytewir, eşkim kedergi bolğan joq pa?..

2417 — Qazir jol boyı tolğan adam ğoy, — dedi jıraw oyın aşıp aytpay.

2418 — İyä, qazir jol boyında tonawşı köp. Jurt buzıldı ğoy!

2419 Buqar jıraw tağı bir oy tastadı.

2420 — Qartayğanda düniye bitkenniñ bäri jaman körinetin ädeti.

2421 — Joq, odan emes! — dedi Abılay.

2422 Sözimdi eşkim tıñdap turğan joq pa degendey, Abılay jan-jağına qaradı.

2423 — Men bul arada otırsam, mına jurttan etip qaldırmaydı!

2424 Buqar jıraw jağdayğa endi túsindi.

2425 — Orıs qalalarınday qala salam degen öziñ emes pe ediñ...

2426 — Qarğıs atsın munday qalalardı! — dedi Abılay qolın sermep. — Bul qalalardı men tek güwbernator, jandaraldar ğana biyleydi dep oylaytınmın. Astanasında qatın patşanıñ turatın da biletinmin. Tübi olarmen til tabıсарmın dewşi edim. Biraq meniñ oylağanımday bolmay şıqtı. Bul qalalarda bastıqtarına bağıngısı kelmeytin bülükşiler de turadı eken. Kelimsekterden ülgі alğan qul-qutan, malşı-jalşı, kedey tobir indet kelgendey äbden bülіnіp baradı.

2427 — Xan Abılay, endi mine şınıñdı aytıp tursıñ! — dedi Buqar külimsirep.

2428 — Nege jalğızsıñ, jıraw? Ünemi qasıña erip jüretin serikteriñ qayda? Qazir biz jolğa şığamız ğoy...

2429 — Joq, men osı arada qalamın! — dedi Buqar jıraw, äldeqaydağı kökjiyekke köz jiberip.

2430 ...Altın säwlesi büldirgendi, jiydekti jasıl dalanı nurğa bölep, kün joğarı köterile berdi. Köşken jurttiñ ornında qalğan ottar sönüwge aynalğan. Töbe basındağı Buqar jıraw küngей jaqqa qarap äli tur. Alıstağı belesten asıp, xan köşi birtindep joғalıp baradı. Kökjiyekten köterilgen sağımmen oynap, Abılaydıñ aq tuwı buldır qaғadı...

2431 EPIYLOG

2432 Bir miñ jeti jüz seksen birinşi, Uluw jılı Türkistan ölkesine öte awır jıl boldı.

2433 Güwley soqqan ıstıq jel şahar mañınıñ mayda qumın kökke köterip, jan-januardıñ közin aştırmay, tutıǵıp turdı. Jaz şıqqalı bir tamşı jañbir körmegen sur topıraqtı taqır dala arsa-arsa bop jarılıp ketken... Tabıyǵattıñ osınaw qıyyapat qısını jetpiske kelip xal üstinde jatqan Abılaydıñ da tınısın tarıta berdi. Biraq ol бүkil denesi qurısıp, jüregi qabınıp, awır nawqas ökpesine bizdey qadalsa da, dawıs şıǵarıp sır beretin emes. Şoǵı söngen qolamtaday künnen-künge bozara tüsip, söñip bara jattı. Iyã, bul awruw sonaw Ümbetey jıraw kelip, Bögenbay batırınıñ ölümün estirtken künnen bastalǵan-dı. So küni Abılay bir türli qobaljüwda edi. Üş jüzdiñ el-jurtı özin Ülken Ordanıñ xanı etip boz biyeniñ sütine şomıldırıp, aq kiygizge kötergen küنینen segiz jil ötken soñ, Abılay бүkil qazaq xanı etip bekitüwin surap, balası Tuǵımdı bas etip, Peterbüwrgke elşiler attandırǵan. Bekerge qawiptenbegen eken, Ekinşi Ekateriyna qatın patşa onı tek Orta jüzdiñ ğana xanı etip taǵayındadı. Bul xabardı estigende Abılay barmaǵın şaynap, teris burılıp ketti. Tuǵımdı Peterbüwrgke attandırǵanda, qanşa qobaljıǵanmen de, «Mümkin, qatın patşa bekitip qalar» dep ülken ümit kütip edi. So ümiti orındalmay, qapalanıp otırǵanında Arqadan, Bayanawla jaqtan bir top juwan qonış, tülki tımaq, kiseli kümis belbewli aqsaqaldar Ordaǵa kirip kelgen. Xanǵa täjim etip sälem berisimenen Ümbetey jıraw bosaǵada bir tizerley otıra qap, qarlıqqan käri dawsımen, ölüm estirtetin äwenge salıp, bir termeni şubırta jönelip edi:

2434 Ey, Abılay, Abılay,

Abılay xanım, bul qalay?

Bul qalaydan seskenip,

Sözimdi qoyma tıñdamay,

Talay ister basıñnan

Ötip edi-aw jasıñnan

Qıyın, qızıq ärbir jay, —

2435 dep Ümbetey jırın bastay bergende-aq sulıq otırğan Abılay, boyın jıyıp alğan. «Qay batırım, ne qay jan küyer aqsaqalım qaza boldı eken?» — dep şoşına qarap edi. Biraq jıraw toq eterin aytpay orağıtıp, aldımnen Abılaydıñ qasında qanday batırlar bolıp, qanday erlik ister istegenin biraz jır etip keldi de, kenet oq tiyip qulağan qoñır qazday suñqıldadı:

2436 Ey, Abılay, Abılay,
Sözimdi tıñda tağıda-ay!
Öziñnen biraz jası ülken
Dömpeş tawday bası ülken,
Jasıñda bolğan sırlasıñ,
Ülken de bolsa qurdasıñ,
Seksennen asa bergende
Qayrılmas qaza kelgende
Batırñ öldi — Bögenbay! —

2437 degende Abılay jüregi qabınıp, ne derin bilmey, sileyip otırıp qalğan.

2438 Bögenbay-sındı batırđıñ
Bereke bersin artına-ay,
Sabır bersin xalqına-ay,
Jasağan iye jar bolıp,
Beyište nurı şalqıǵay —

2439 degen eñ aqırǵı jır şuwmaǵın äzer tıñdadı.

2440 Bayanawlada ölgen batırđıñ qurmetine Abılay el jıynap, quran oqıtıp, qazasın osı Türkistanda ötkerdi. Sol künnen bastap öz denesi qurısıp, jüregi qabınatın kesel payda boldı. Biraq, bul dert ayında, jılında bir ustap, Abılaydıñ ädeyi täwbesin keltirgisi kelgende, äri-beri qısıp, artınan tarqap ketetin. Al sol kesel, mine, üş aydan beri, xandı turǵızbay birjolata basıp aldı. Abılaydıñ esin jıyyunan talıqsuwı köbeyip ketti. Bügin de sonday xalde edi. Älsin-älsin ustap janında otırğan Buqar jırawmen öler aldında qoştasıp, iştegi armanın sırtqa şıǵaruwǵa da murşasın keltirmey qoyǵan. Söytip

qıynalıp jatqan xanniñ, tek tús awa ğana tildesüwge şaması keldi. Köñilindegisin aytıp qalayın degendey asıǵa til qattı.

2441 ürgenimde al dewşi edim, — dedi ol aqırın közin aşıp. — Kördiñ be, mine, elüw jıl oq darımay kelip, aqırı bir şańşuwdan ajal tappaqpın. Ömirde bar tilegimdi bergende, quday bul tilegimdi nege bermedi eken.

2442 Buqar jıraw «ölmeysiñ» dep onıñ köñilin jubatqan joq. Adamnıñ öñmeninen ötetin ülken ötkir közderindegi nurdıñ sönip bara jatqanın kördi de eñ bolmasa söylesip qalayın degendey, Abılaydıñ tösegine jaqındaw otırdı.

2443 — Iyä, Abılay, — dedi sözdi äriden tolǵap, — elüw jıldan astam at üstinde boldıñ. Batır da atandıñ, aqırı xan taǵına da otırdıñ. Biraq sonıñ bärinen ne qaldı?

2444 — Seniñ osılay deytiniñdi sezetin edim, — Abılay ezüw tartqanday boldı, — ras, xan taǵına jetüw üşin men uzaq hám buralañ jol bastım... Biraq sol xan taǵı maǵan ne üşin kerek edi? Osı suraqqı köñil küyim taǵı bir qasiret şekken küni jawap bereyin dep edim ğoy. Sol kün tuwǵan sekildi... Adamǵa ölimnen artıq qasiret bar ma? Al tıñda... Iyä, xandıq quruw, tek mansapqorlıqtan tuwdı ma sol arman? Joq, Buqar aǵa, onda sen meni bilmegeniñ. Qolıñda küşiñ bolmasa, kimge aytqanıñdı istete alasıñ? Ulı xan taǵına otırsam qazaq elin özimniñ degenime jetkizsem dep oylaǵam... Al soñınan... Ädiletti ulı xan bolsam xalıq meniñ burınǵı qıyyanattarımdı umıttadı ğoy dep sengenmin...

2445 — Biraq seniñ qolıñnan onday xan boluw kelmedi ğoy.

2446 — Xan bar jerde qıyyanat bolmawı mümkin emes eken. Biraq men sol qıyyanatımdı da, ozbırlıǵımdı da, xalqımdı uwısımda ustaw üşin jumsadım, el birliǵin küşpen saqtamaq boldım.

2447 Buqar ündemey otırıp qaldı. Bir kezde barıp:

2448 — Iyä, Abılay, sen qandı köz qara bürkit ediñ!

2449 Saǵan eliñdi aqquw qustay ädemi äniñmen basqarmadıñ dew küñä bolar... Olay basqaruwdı mına zamana kötermes te edi, — dep Abılaydıñ uzın, arıq sawsaqtarın sıypadı. — Al endi bul jalǵannan ötip barasıñ, artıñdaǵı ul-qızıña aytar qanday keñesiñ bar?

2450 Abılay bul suraqtı kütken sekildi. Säl oylanıp jattı da, Buqarğa köziniñ qıyıǵın awdardı.

2451 — Ul-qız deysiñ be?.. Meniñ keñesimmen jürer ul-qız bolar ma eken? Söytse de eki aytarım bar. Biri — qazaq az el ğoy, azıp-tozıp ketpes üşin, qoldarınan kelse solardıñ birligin saqtasın. Birligi bar eldi basqaruw jeñil. Ekinşi aytarım — men elüw jıldan astam soǵıs jürgizdim. Jetpiske kelgen jasımda, meyli ayla qurayın, qolıma nayza ustap maydanǵa şıǵayın, äytewir şıǵıs jaǵımnan kelgen jawǵa, äsirese, Qıtayǵa qazaqtıñ bir tutam jerin bergem joq. Al batıstan kele jatqan orıs eline, oniñ bekinis, qala saluwına qarsı şıqpadım. Tipti qara şekpenderine egin-jay da berdim. Osını nege istedim? Aq patşamen til tapqım keldi. Ras, keyde oniñ qıyyanatı da az bolǵan joq. — Abılay özin İş jüzdiñ xanı etpegen ökpesin aytqısı keldi de kenet qoya qoydı. — Biraq «bıytke ökpelep tonıñdı otqa salma» degen, sol aq patşamen nayza arqılı emes, söz arqılı til tabuwǵa tırıssın. Bulay etüw özderine süyeniş boladı. Aq patşa tiri tursa, Abılay urpaǵınan el biylew üstemdigini ketpeydi...

2452 — Abılay, — dedi Buqar jıraw, — ömirde qıyındıqtı da, qızıqtı da köp kördiñ, al sonday ökinişiñ bar?

2453 — Ökinişim, — dedi Abılay kürsinip. — Öz basımniñ ökinişi... Üş jüzdiñ basın qosı almadım; az elge xan boldım. Qazaqqa mal emşegin emizgenmen, jer emşegin emize almadım. Orda Kökşetawda turǵanda aqılşım bolǵan Tiymofey Egorulınıñ keñesimen Zerendi, Şortandını jaylaǵan töleñgitterime egin egüwdi üyretsin dep orıs mujiqtarın da äkeldim. Biraq mal baqqan, nayza ustaǵan sorlı qazaq, tez köndige qoymadı. Jer degen altın qazına ğoy. Eki tepe suwlı jeri bar özbek, eki üyir jılqısı bar qazaqtan bay turadı.

2454 Jäne juttan da quwañşılıqtan da qorıqpaydı. Al men jawdan qazaqtıñ jeri bitkenin qorǵaymın dep jürgenimde duniye qurǵır ötip ketipti ğoy, bilmey qaldım...

2455 Abılay ündemey säl jattı da, jumılıp ketken közin qaytadan aştı, duniye şirkindi qıymaǵanday saltanattı xan sarayına suqtana bir qaradı.

2456 — Jıraw, eger aytarıñ bitse, meniñ de senen surarım bar, soǵan jawap berşi.

2457 — Aytıñız, xan iyem.

2458 — Adamzatqa ärqaşanda quwat beretin ümit degen ulı küş bar. Ol aqlıñdı qanağattandırıp qıyyağa samğatadı. Jigeriñdi qamsız qayray kök temirge saldırtadı. Men de bul dünyeden köp nârseden ümittengen edim, jetken jerim osı boldı. — Abılay awır kürsindi de tağı ündemey qaldı. Azdan keyin qayta söylep ketti. — Ümitsiz tek şaytan deydi qazaq. Joq, ol beker eken. Eñ ümitsiz — köktemi men jazı ötken, tereñ tamırları qayta jasarmastay bop semgen kârilik eken. — Ol tağı qıynala kürsindi, — äriyne, jetpis eki jas kârilik pe? Biraq basımnan ötken qıylı-qıylı kezeñderge köz jibersem, miñ jil jasağandaymın. Joq, mazasız oy, bitpes tartıstan, tänim emes, janım qartayıptı. Al janıñnıñ qartayğanı — şın kâriliktiñ kelgeni, aldağı ümitiñniñ tegis söngeni... Ümitiñniñ söngeni — ol seniñ ölgeniñ! Bul awruwdan jazılısam da, janım şarşağan kârilikten jazıla almaytınım kâmil. Jazılıwdıñ da keregi joq sekildi, biraq söytse de ölgiñ kelmeydi eken, äli de jer basıp, kün süyip jüre tursam deysiñ...

2459 — İyâ, xan Abılay, miñ jasasañ da ölüm ärqaşanda erte.

2460 — Solay eken! — Abılay awır kürsindi. Sosın özin özi keketkendey ezüw tarttı. — Ölgeli jatıp, ölüm äwestey, nege osınşama qaqsap kettim. Meniñ aytayın degenim basqa edi. — Ol endi sâl şıyraq söyley bastadı, — Xıywa tutqınınan özimdi alıp şıqqan Oraz quldan bastap men dünyede az adamnıñ qanın tökken joqpın. Maydanda da öz qolımnen san er jürek, albırt jastı at jalın quştırdım... Jazıǵı bar, jazıǵı joq, talay adamnıñ qanı moynımda... Ömir boyı, qazaq tärizdi azğantay el qasqır tektes kelse, sol jön dep oyladım. Öytkeni ol öz tirşiligi üşin alısa da, julısa da biledi. Qazaq eli de sol qasqır tärizdi öz tağdıru üşin kürese alsa ğana, tiri qaladı dep uqqam... Zaman tek özin de, basqanı da ayauwdı bilmeytin küştiniñ zamanı... Men elimdi soğan bawlıdım. Özimdey boluwın köksedim. Biraq munım, mine, öler aldında ğana túsindim, durıs emes eken... El bolıp jer betinde qaluwdıñ basqa da jolı bar sıyyaqtı... — Ol tağı şarşay söyledi. Kenet tağı basın sâl köterdi, — öziñ körip otırsıñ, mağan endi bunıñ bäriniñ qatısı joq... Tek endi sen mağan mınanı aytşı, osı meniñ quday aldında künäm köp pe? O dünyege barğanda müñkir-näñkir «sen künäkarsıñ» dep gürzisimen urıp jürmey me, osı suraǵıma jawap berşi, janım tınıştalsın.

2461 Elüw jıldan astam maydandas bolıp jürüp, bir ret te Abılaydıñ ajaldan qaymıqqanın körmegen Buqar jıraw, onıñ o dünyege barğanda müñkir-näñkir gürzisini qorıqqanına tañ qaldı. Äytse de ol Abılaydıñ öler aldında sonaw özi tökken

köp qannan şoşıp jatqanın uqtı... Buqar jıraw jawap berip ülgirgen joq. Abılay aqırğı ret ısqınıp demin aldı da, közin mäñgi jumdı.

2462 Buqar jıraw uzaq uwaqıt qulpıtastay şoşıyıp otırıp qaldı. Bir mezette uyqıdan oyanğanday, aldında jatqan Abılaydıñ qan-sölsiz sustı betine qaradı.

2463 Ol endi aqırın kübirlep söylep ketti.

2464 Aza künde qan jılap

Qayğıdan qara bult turar.

Quwray kenet jas quraq

Aq qayıñ sätte mort sınar.

Ajal, sende jan bolsa

Tilimdi üwday salar em,

Betiñdi etip qan-josa.

Toqtatar söz tabar em!

Jeñildi Buqar söz tappay,

Qum bitedi kömeyin.

Keşir, xanım Abılay,

Qara tasqa ne deyin?

2465 Bilseñ de östip öterin,

Düniye sağan boldı tar.

Jalğız tawbe eterim:

Artıñda qalğan atıñ bar.

2466 Buqar sozıla tura kelip Abılaydıñ betin japtı. Sosın ayağın ilbip basıp sırtqa şıqtı.

2467 — Uwa, xalayıq, — dedi dawıstap. — Şañırağıñ qulap jerge tüsti, xan Abılay düniye saldı!

2468 Üş jüz aza tutıp Abılaydı Qoja Axmet Yassawıydıñ meşitine jerlegennen keyin, Buqar jıraw Sarıarqağa qayttı. Xalqımen tağdı bir qart aqın artına burlıp qaray-qaray, teristikke uzay berdi...

* * *

2469 İyâ, qazaq dalasına Rossiyanıñ kelüwi, qayta oralmas tariyxtıñ öktemdi jelisin jıldamdata tüsti. Bul kezde xan, sultandıñ, ruw bası batır, biylerdiñ keşegi qolındağı almas qılışı, basıbaylı qulı — «ıympram» — qara buqara, endi öziñ küşin anıq sezini, qazaq degen aybarlı jurtqa aynalğan. Ulı orıs xalqımen birigip, bul jurt özin qanawşı tapqa, feodaldıq qoğamınıñ üstemdigin jürgizetin üwäkilderi xan, sultan, baymanaptarğa, olardıñ qorğanı Rossiya patşalarınıñ otarşılıq sayasatına qarsı küres jolına şığa bostağan. Sana-sezimi oyana tüsken, keşegi köşpeli el, özderin tağı da almas qılış etip qoldarına ustap, ötip ketken xandar zamanın qayta ornatpaq bolğan Abılay urpaqtarınıñ jantalastarın da, qandı äreketterin de uğa tüsken. Murattarına jetüw üşin endi olar bul joldan basqa, jaña jol izdewge kirisen.

ALTINCI BÖLÜM

6. Sözlük

A, a (А, а)

abay (АБАЙ): Dikkatli, ihtiyatlı, temkinli.

abayla- (АБАЙЛА): Dikkat etmek; etrafa göz atmak, sağı solu gözlemek.

abaysız (АБАЙСЫЗ): Dikkatsizce; dalgınca, gamsızca.

abat (АБАТ): Zengin, verimli, bereketli.

abzal (АБЗАЛ): Kıymetli, sevgili, değerli, aziz; doğru, makul uygun, yerinde.

abırjı- (АБЫРЖЫ-): Bir olgu karşısında şaşkın duruma düşmek, ne yapacağını bilemez duruma gelmek, arışıp kalmak.

abıroy (АБЫРОЙ): Bir toplum içinde ahlâk kurallarına karşı beslenen bağlılık, ar, namus; ünvan, derece, itibar, şöhrat.

abıroysız (АБЫРОЙСЫЗ): Değersiz, kıymetsiz, itibarsız.

ağa (АҒА): Akralardan yaşça büyük olan; yaşça büyük erkek.

ağay (АҒАЙ): Ağa kelimesinin kibarca söylenmesi; yaşça büyük erkeklere ve hocalara saygı bildiren hitap şekli.

ağayın (АҒАЙЫН): Bir babadan olan kardeşler; akraba, kardeş kimseler.

ağayındı (АҒАЙЫНДЫ): Kardeş, akaraba (kimseler).

ağalıq (АҒАЛЫҚ): Yaşça büyüklük; koruma, kollama.

ağalı-inili (АҒАЛЫ-ИНИЛИ): Kardeş kimseler.

ağar- (АҒАР-): (saç) ağarmak, beyazlaşmaya başlamak.

ağart- (АҒАРТ-): Beyazlatmak.

ağartuv (АҒАРТУ): Okutma, öğretme, aydınlatma, gözü açma.

ağasın- (АҒАСЫН-): Kendisini büyük bir kimse olarak görmek, büyükmek, kibirlenmek.

ağat (АҒАТ): Hata, ters, yenliş, kusur.

ağatay (АҒАТАЙ): Ağabeyciğim.

ağattıq (АҒАТТЫҚ): Yanlışlık, hata.

ağaş (АҒАШ): Ağaç; kereste.

ağaştı (АҒАШТЫ): Ağaçlı.

ağza (АҒЗА): Aza, uzuv, organ.

ağız- (АҒЫЗ): Akıtmak, dökmek, damlatmak, suyu bir şeyin içine dökmek; (su) bir şeyi alıp götürmek.

ağıs (АҒЫС) : Akış, suyun akması; yön, istikamet, gidişat.

ağıt- (АҒЫТ-): Çözmek, gevşetmek.

ada (АДА): Mahrum, yoksun.

adal (АДАЛ): Samimi, iyi niyetli; güvenilir.

adam (АДАМ): İnsan, adam; halk, topluluk.

adamgershlik (АДАМГЕРШЛИК): İnsanlık, insaniyet.

adamzat (АДАМЗАТ): İnsanoğlu.

adas- (АДАС-): Yolunu şaşırarak, sapmak, yanılmak.

adas (АДАС): Adaş, aynı adı taşıyanlar.

adastır- (АДАСТЫР-): Yolunu kaybettirmek, istikametini şaşırarak.

aduvın (АДУЫН): Kibirli, gururlu; cesaretili.

adım (АДЫМ): Adım.

adır (АДЫР): Dağdan küçük, tepeden büyük yükseltile; kaba, ilkel.

adıra: adıra kal! (АДЫРА: адыра қал!): “Mahrum kal!”, “ ... batsın!” anlamında beddua.

ajal (АЖАЛ): Ecel, ölüm.

ajaldı (АЖАЛДЫ): Ölümlü, fani.

ajar (АЖАР): Sevimli çehre, güzel yüz, çehre sevimliliği, cemâl.

ajdaha (АЖДАҺА): Ejder, ejderha.

ajıra- (АЖЫРА-): Bölünmek, parçalanmak; ayrılmak.

az (АЗ): Çok olmayan, az.

az- (АЗ-): Özelliğini kaybetmek, karakterini koruyamamak, dejenere olmak.

aza (АЗА): Cenaze evine yapılan maddi yardım; yas, matem.

azay (АЗАЙ): Azalmak, eksilmek.

azayt- (АЗАЙТ-): Eksiltmek, azaltmak.

azaytil- (АЗАЙТЫЛ-): Azaltılmak, eksiltilmek.

azalı (АЗАЛЫ): Matemli, yaşlı.

azamat (АЗАМАТ): Vatandaş, yurttaş; delikanlı, olgunluk çağındaki erkek, reşit erkek.

azan (АЗАН): Ezan; sabah vakti.

azap (АЗАР): İstirap, azap, mihnet, işkence, cefa, eziyet.

azapta- (АЗАРТА-): İşkence etmek, sıkıntı vermek.

azaptı (АЗАРТЫ): Azaplı, eziyetli, çileli.

azğın (АЗҒЫН): Değişen, yoldan çıkan, azmış; vatana, millete ihanet eden, hain.

azğır- (АЗҒЫР-): Caydırmak, doğru yoldan saptırmak, aldatmak.

azdı-köpti (АЗДЫ-КӨРТІШ): Az çok.

azdıq (АЗДЫҚ): Azlık, yetersizlik, eksiklik.

azıp-toz (АЗЫП-ТОЗ): Perişan hâlde olmak, zayıflamak, hâlsizleşmek; eskimek, verimsizleşmek.

azıraқ (АЗЫРАҚ): Daha az, azıcık.

ay (АЙ): Ay, kamer; ay, senenin on ikide biri (otuz günlük zaman dilimi).

ay (АЙ): Üzüntü, hayıflanma ifade eden ünlem.

aybalta (АЙБАЛТА): Uzun saplı, yarım ay şeklindeki balta, teber.

aybar (АЙБАР): Heybet, cesaret, ihtişam.

aybarlan- (АЙБАРЛАН-): Heybetlenmek, güç göstermek.

aybarlı (АЙБАРЛЫ): Heybetli, azametli.

aybın (АЙБЫН): Heybet, cesaret, ihtişam.

aybın- (АЙБЫН-): Çekinmek, korkmak.

aybındı (АЙБЫНДЫ): Heybetli, ihtişamlı.

ayğaq (АЙҒАҚ): Delil, kanıt, ispat.

ayğır (АЙҒЫР): Damızlık erkek at, aygır.

aydala (АЙДАЛА): Issız, İnsan bulunmayan sahra, bozkır.

aydam (АЙДАМ): Sürülen, bellenen, toprağın bir kısmı.

aydar (АЙДАР): Başın tam tepesinde bırakılan saç, perçem; horoz, hindi vb.nin tepesinde bulunan kırmızı et uzantısı, ibik.

aydahar (АЙДАҺАР): Ejderha, dragon.

aydın (АЙДЫН): Aydın, açık, parlak; deniz ve göl gibi büyük suların parlak ve aydın yüzeyi.

ayqay (АЙҚАЙ): Normalden daha yüksek ses çıkarma, bağırma, haykırma.

ayqayla- (АЙҚАЙЛА-): Normalden dah yüksek sesle konuşmak, bağırmaq.

ayqas (АЙҚАС): Mücadele, savaş, kavga.

ayqas- (АЙҚАС-): (iki nesne) birbiriyli kesişmek, çakışmak; savaşmak; mücadele etmek.

ayqında (АЙҚЫНДА): Açıklamak, belirlemek.

ayla (АЙЛА): Hile, taktik; çare, çözüm.

aylaker (АЙЛАКЕР): Hilekâr, kurnaz.

aylakerlik (АЙЛАКЕРЛІК): Hilekârlık, düzenbazlık, taktikçilik.

aylan- (АЙЛАН-): Belirli bir şeyin etrafında dönmek; bir durumdam başka bir duruma geçmek.

aymaq (АЙМАҚ): Bölge, eyalet; etraf, civar, çevre.

aymala- (АЙМАЛА-): Okşamak, sevgi ile kucaklamak, koklamak.

aynala (АЙНАЛА): Etraf, civar, çevre; bir şeyin kenarı.

aynalayın (АЙНАЛАЙЫН): Büyüklerin kendisinden küçüklere karşı kullandıkları “kuzum”, “yavrum”, “canım”, “nazlım”, “evladım” anlamlarında bir tür sevgi ifadesi.

aynaldır- (АЙНАЛДЫР-): Bir şeyi döndürmek; bir şeyin altını üstüne, içini dışına çevirmek.

aynalma (АЙНАЛМА): Dönüş, dönemeç, köşe, dirsek.

aynalı (АЙНАЛЫ): Aynası olan, aynalı.

aynı- (АЙНЫ-): Sözüden caymak, vaadinde durmamak, vazgeçmek.

aynıma- (АЙНЫМА-): Sözünde durmak, değişmemek.

ayran (АЙРАН): Yoğurt.

ayrıl- (АЙРЫЛ-): Ayırlmak, bölünmek, yırtılmak; (giysi) yırtılmak, parçalanmak.

ayt (АЙТ): Bayram.

ayt- (АЙТ-): Demek, söylemek.

aytpaqşı (АЙТПАҚШЫ): Söyleyecektim, az kalsın unuttuyordum, aklıma gelmişken.

ayttıq (АЙТТЫҚ): Bayramlık.

ayttır- (АЙТТЫР-): Söz kesmek, nişanlamak.

aytıl- (АЙТЫЛ-): Söylenmiş olmak, denilmek.

aytıс (АЙТЫС): Saz şairlerinin deyişle atışmaları, atışma; tartışma, münazara.

aytıс- (АЙТЫС-): Saz şairleri, belli bir ayak üzerine karşılıklı deyiş söylemek; münakaşa etmek, tartışmak.

ayıl (АЙЫЛ): Hayvanın semerini veya eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer, kolan.

ayım (АЙЫМ): “canım”, “sevgilim”, “güzelim”, anlamlarında kullanılan hitap sözü; eş, zevce.

ayında (АЙЫНДА): Her ay, ayda bir defa.

ayıp (АЙЫП): Ceza olarak alınması kararlaştırılan mal, ücret; suç, hata, kusur, kabahat; eksiklik, yetersizlik.

ayıpkер (АЙЫПКЕР): Zanlı, sanık; suçlu, kabahatli.

ayıпта- (АЙЫПТА): Suçlamak, karalamak.

ayıпtı (АЙЫПТЫ): Suçlu, kabahatli.

ayıр (АЙЫР): Harmanda sap ve ot toplamada kullanılan uzun saplı çatal, dirgen.

ayıр- (АЙЫР-): Ayırmak, bölmek; bir bütünden bir parçayı herhangi bir amaçla bir tarafa ayırıp koymak.

ayıрbаста- (АЙЫРБАСТА-): Bir şeyi ikincisi ile değiştirmek, bir şey vererek yerine başka bir şey almak.

ayıрма (АЙЫРМА): Bir şeyin benzerlerinden farkı.

aq (AQ): Ak, beyaz; hakikat, gerçek; süt ürünleri.

aq- (AQ-): Akmak, akıp gitmek.

aqbas (AQБAC): Yonca

aqıyqat (AQИҚAT): Hakikat, gerçek.

aqqu (AQҚУ): Kuğu

aqpar (AQПAP): Haber, malumat, bilgi, istihbarat, rapor; bahane.

aqsa- (AQCA-): Aksamak, hafif topallamak; (iş) gereği gibi yürümek, geri kalmak, aksamak.

aqsaq (AQCAҚ): Aksak, topal.

aqsaqal (AQCAҚAJL): Aksakal, yaşlı, ihtiyar; bir topluluğun ileri gelen ve sözü dinlenen şahsiyeti; yaşı büyük kimse, saygıdeğer kimse.

aqsaqaldı (AQCAҚAJLDЫ): Aksakallı, yaşı ilerlemiş (kişi).

aqсарbas (AQСAPБAC): Allah rızası için kesilen hayvan, adak.

aqсарı (AQСAPЫ): Kartalgillerden yırtıcı bir kuş.

aqsiy- (AQCI-): (diş) Ağız açıldığında, gülündüğünde bembeyaz olarak görünmek.

aqsu (AQCY): Çay yerine içilen süt katılmış sıcak su.

aqсüyek (AQCYЙEK): Aristokrat, asilzade.

aqta- (AQTA-): Evi badana etmek; suçtan temize çıkarmak, suçsuz olduğunu ispat etmek, aklamak.

aqtal- (AQTAJL-): Aklanmak, beraat etmek.

aqtar- (AQТАP-): Bir şeyin içini, arasını açarak aramak, karıştırmak; bir şeyi tetkik etmek, incelemek.

aqşa (АҚША): Para, akçe; beyaz renkli akçe.

aqşıl (АҚШЫЛ): Bayazımsı, akçıl.

aqı (АҚЫ): Yapmış olduğu iş için ödenilen karşılık, ücret; bir şeyin karşılığı, bedeli.

aqıl (АҚЫЛ): Akıl, idrak; fikir, nasihat, faydalı düşünce.

aqılgöy (АҚЫЛГӨЙ): Bilge, bilgin.

aqılда- (АҚЫЛДА-): İyice düşünerek, mitalla ederek iş yapmak.

aqıldan- (АҚЫЛДАН-): Akıllanmak, uslanmak.

aqıldas- (АҚЫЛДАС-): Danışmak, istişare etmek, akıl danışmak.

aqıldı (АҚЫЛДЫ): Akıllı, zeki.

aqılsız (АҚЫЛСЫЗ): Akılsız, aptal, budala.

aqılsızdıq (АҚЫЛСЫЗДЫҚ): Akılsızlık.

aqılı (АҚЫЛЫ): Paralı, ücretli.

aqımaq (АҚЫМАҚ): Aptal, ahmak, salak.

aqın (АҚЫН): Şair, âşık, ozan.

aqır (АҚЫР): Son, sonraki, ahir; nihayetinde, sonunda.

aqır- (АҚЫР-): Anırmak; bağırmaq, çağırmaq, kızmak.

aqırғы (АҚЫРҒЫ): Son, sonuncu.

aqırettik (АҚЫРЕТТИК): Kefenlik kumaş; sonsuz, ebedî.

aqırı (АҚЫРЫ): Sonunda, nihayet.

aqırım (АҚЫРЫН): Yavaş, ağır, sessiz.

aqırında- (АҚЫРЫНДА-):

Yavaşlamak, hızını kesmek.

al (АЛ): Kızıl, karai yeşil, kahverengi gibi sözlerin önüne gelerek bu renklerin açık tonlu ve belirgin olduklarını belirtir.

al- (АЛ-): Bir şeyi elle tutmak, kaldırmak; bir şeyi sahiplenmek, kazanmak.

ala (АЛА): Ak ile başka renklerin bir arada görünmesi, benekeli, alaca; Gözün ak tabakası.

alayda (АЛАЙДА): Oysa, oysaki, halbuki, ancak.

alaqan (АЛАҚАН): Avuç içi, aya.

alaqanda (АЛАҚАНДА): Gözünün önünde, apaçık.

alaqta- (АЛАҚТА-): Ne yapacağını bilemeden şaşakın şaşakın etrafa bakınmak.

alaman (АЛАМАН): Çoğunluk, halk; Asker, silahlı grup; alıcı, avcı.

alañ (АЛАҢ): Merak, tedirginlik; alan, meydan.

alañda- (АЛАҢДА-): Şaşkın şaşkın etrafına bakmak; merak etmek, tedirgin olmak.

alar- (АЛАР-): Gözleri yuvalarından fırlamak; dik dik bakmak.

alasa (АЛАСА): Kısa, alçak.

alasıpıran (АЛАСАПИРАН): İlkbaharda karların eriyip toprağın belirmediği zaman.

alasıp- (АЛАСЫП-): Tedirgin, huzursuz olmak; (hasta) can çekişmek, çırpınmak.

albirt (АЛБЫРТ): Enerjik, canlı, hareketli, heyecanlı (genç).

albirt- (АЛБЫРТ-): Kızarmak.

alğa (АЛҒА): İleri, ileriye doğru.

alğaşqı (АЛҒАШҚЫ): İlk, evvelki, başlangıç.

alğız- (АЛҒЫЗ-): Aldırmak, aldirtmak.

alğır (АЛҒЫР): Zeki, kabiliyetli, kıvrak zekâlı

alğırhıq (АЛҒЫРЛЫҚ): Zekililik, kıvrak zekâlılık.

alğıs (АЛҒЫС): Şükran, minnet, takdir, teşekkür.

alda- (АЛДА-): Kandırmak, aldatmak; gönlünü almak, hoşnut etmek.

aldağı (АЛДАҒЫ): İlerideki, öndeki.

alda- jalda (АЛДА-ЖАЛДА): En kötü ihtimalle, eğer, şayet.

aldamşı (АЛДАМШЫ): Aldatıcı, kandırıcı, dolandırıcı.

aldaspan (АЛДАСПАН): Kavisli, kısa, uç bölümü geniş, kabzasına doğru daralan bir tür kılıç, pala.

aldıyyar (АЛДИЯР): Eski zamanlarda han ve sultanlara karşı kullanılan hitap kelimesi, haşmetli.

aldı (АЛДЫ): Bir şeyin esas tutulan yüzü, arka karşıtı, ön; bir şeyin esas tutulan yüzünün baktığı yer, karşı; bir şeyin başlangıcı.

aldı-artı (АЛДЫ-АРТЫ): Önü arkası, çevre etraf; hepsi, varı yoğu, tamamı.

aldımen (АЛДЫМЕН): Öncelikle, ilk olarak.

aldında (АЛДЫНДА): Bir şeyin arefesinde, başlangıcında; gözünün önünde, yüz yüze.

aldıñğı (АЛДЫНҒЫ): Önceki, ilk, evvelki.

aldır- (АЛДЫР-): Aldırmak, getirtmek; çaldırmak.

alqa (АЛҚА): Halka, hanımların boynuna taktığı gerdanlık.

alqap (АЛҚАП): Uçsuz bucaksız bölge, yer.

alqızıl (АЛҚЫЗЫЛ): Kırmızı, kıpkırmızı.

alqım (АЛҚЫМ): Boğaz.

alqın- (АЛҚЫН-): Nefes nefese kalmak; coşmak, taşmak.

Alla (АЛЛА): Allah, Yaratıcı, Huda.

Allala- (АЛЛАЛА-): Allah'a sığınmak, yalvarmak.

alma-kezek (АЛМА-КЕЗЕК): Sırayla, nöbetleşe.

almas (АЛМАС): Mücevher olarak kullanılan, saydam, değerli taş; cam kesmede kullanılan alet, elmas.

almas- (АЛМАС-): Sırayla durmak, nöbetleşmek, biri diğerinin yerine geçmek.

almurt (АЛМУРТ): Armut.

alpamsaday (АЛПАМСАДАЙ): Çok büyük, devasa.

alpis (АЛПЫС): Altmış.

altı (АЛТЫ): Altı.

altıbaqan (АЛТЫБАҚАН): Kazakların millî oyunu, salıncak.

altın (АЛТЫН): Sarı renkli, kolay işlenen, yüksek değerli, paslanmaz metal, altın; bu metalden yapılan.

altınışı (АЛТЫНШЫ): Altıncı.

alışa (АЛША): Alıç; alıç ağacı.

alışaq (АЛШАҚ): Irak, uzak.

alışı (АЛШЫ): Aşık kemiğinin dik koyulduğunda çukur olan tarafı.

alışın (АЛШЫН): Biçildikten sonra tekrar uzayan ot.

alım (АЛЫМ): Vergi; rüşvet.

alım-salıq (АЛЫМ-САЛЫҚ): Vergi.

alıp (АЛЫП): Alp, yiğit, kahraman.

alış- (АЛЫС-): Dövüşmek, vuruşmak, çarpışmak; tartışmak, münakaşa etmek.

alış (АЛЫС): Uzak, ırak.

alışpaq (АЛЫСПАҚ): Teke tek çekişme, güreşme.

alışta- (АЛЫСТА-): Uzaklaşmak, uzayıp gitmek; birbirinden uzaklaşmak, ayrılmak, yabancılaşmak.

alışıraq (АЛЫСЫРАҚ): Daha uzak, uzakça.

amal (АМАЛ): Çare, çözüm; yöntem, metot; taktik.

amalsız (АМАЛСЫЗ): Çaresiz, mecburi.

amanat (АМАНАТ): Emanet; ödev, görev.

amandas- (АМАНДАС-): Hâl hatır sormak, selâm vermek, selâmlaşmak, merhabalaşmak.

aman-esen (АМАН-ЕСЕН): Sağ salim.

ana (АНА): Anne, ana; bu, şu.

anada (АНАДА): Geçende, o gün, o zaman.

anaday (АНАДАЙ): Anne gibi; bunu gibi, şunun gibi.

anadaydan (АНАДАЙДАН): Uzaktan, göz görecek yerden.

anala- (АНАЛА-): Anne diyerek bağırarak.

anar (АНАР): Nar.

anda (АНДА): Orada, o yerde.

anda-sanda (АНДА-САНДА): Ara sıra, arada sırada, bazen.

andız (АНДЫЗ): Yaprakları dikenli olan bir çeşit ardıç, andız.

ant (АНТ): Ant, yemin.

antala (АНТАЛА): Çepeçevre kuşatıp üstüne yürümek; yığılmak, birikmek.

anıq (АНЫҚ): Açık, belli, kesin; hakiki, gerçek.

anıqta- (АНЫҚТА-): Belirlemek, açıklamak, tespit etmek; dikkatlice bakmak.

añ (АҢ): Yabani hayvanların genel adı; cahil, nadan.

añğar (АҢҒАР): Vadi, dar boğaz, koyak; nehir yatağı.

añğar- (АҢҒАР-): Farketmek, dikkat etmek; şüphelenmek, işkillenmek, kaygı duymak.

añda- (АҢДА-): Anlamak, sezmek, fark etmek.

añdı- (АҢДЫ-): Takip etmek, gözlemek, izlemek.

añqa (АҢҚА): Masallarda adı geçen ve gerçekte var olmayan kuş, Zümrüdüanka.

añqı- (АҢҚЫ-): (güzel koku) Etrafa yayılmak.

añsa- (АҢСА-): Özlemek, çok arzulamak.

añşıl (АҢШЫЛ): Ava meraklı, av düşkünü.

añşılıq (АҢШЫЛЫҚ): Avcılık, avcılığı meslek edinme.

añız (АҢЫЗ): Efsane, menkıbe.

añızaq (АҢЫЗАҚ): Kuru ve sıcak bir rüzgar, samyeli, sam.

añıra- (АҢЫРА-): Yüksek sesle bağırarak ağlamak; (rüzgar) sertçe esmek.

añırat- (АҢЫРАТ-): Bağirtmek, ağlatmak; süratlendirmek, hızlandırmak.

apa (АПА): Abla, yakın akrabalar arasında yaşı büyük olan hanım; anne, ana.

apar- (АПАР-): Götürmek, ulaştırmak; bir kimseyi bir yere kadar yanında yürütmek.

apat (АПАТ): Facia, afet, kaza, felaket.

appaq (АППАҚ): Bembeyaz, apak; temiz, saf, dürüst.

apta (АПТА): Hafta.

aptaday (АПТАДАЙ): Bir hafta kadar.

aptıq- (АПТЫҚ-): Acele etmek, nefes nefese kalmak.

ar (АР): Ar, namus, şeref.

ara (АРА): Ara; tenffüs, mola, dinlenme.

ara-arasında (АРА- АРАСЫНДА): Arada bir, ara sıra.

arab (АРАБ): Arap.

arada (АРАДА): Arada, arasında.

araz (АРАЗ): Arası açık, birbirine kırgın olan, küs.

arazdas- (АРАЗДАС-): Küsmek, bozuşmak.

arazdıq (АРАЗДЫҚ): Kırgınlık, küskünlük.

araq (АРАҚ): İçki.

araq- şarap (АРАҚ-ШАРАП): Alkollü içecekler.

aral (АРАЛ): Ada.

arala- (АРАЛА-): Testereyle kesmek; gezmek.

aralas- (АРАЛАС-): Karışmak; müdahale etmek, katılmak.

aralas (АРАЛАС): Karışık.

aralastır- (АРАЛАСТЫР-): Karıştırmak.

aram (АРАМ): Dince yasak olan, haram; kötü niyetli adam; haksız kazanç.

aran (АРАН): Kerpiç ve demirden yapılmış geniş bahçe duvarı.

aranda- (АРАНДА-): Başı belaya girmek.

aranday (АРАНДАЙ): Büyük, geniş.

arandat- (АРАНДАТ-): Kışkırtmak, tahrik etmek.

araşa (АРАША): Kavga eden iki kişinin arasına girme, iki kişiyi ayırma.

araşala- (АРАШАЛА-): Kavga edenleri veya dövüşenleri ayırmak.

arba (АРБА): Araba (At, öküz).

arġı (APġЫ): Öteki, öbür, karşı; geçmiş, önceki, geçmişteki.

arġımaq (APġЫMAҚ): Küheylan, asil at.

ardaқ (APДАҚ): Kadirli, kıymetli, değerli kişi.

ardaқта- (APДАҚТА-): Saygı göstermek, hürmet etmek, ululamak.

arzan (APЗАН): Ucuz, pahalı olmayan.

arqa (APҚА): Sırt; arka taraf; otururken sırtın dayandığı yer.

arqala- (APҚАЛА-): Bir şeyi sırtına alarak taşımak; sıkıntı çekmek, zorluklara katlanmak, çile çekmek.

arqan (APҚАН): Halat, urgan.

arqasında (APҚАСЫНДА): Sayesinde, himayesinde, yardımıyla.

arqılı (APҚЫЛЫ): Aracılığıyla, vasıtasıyla, yardımıyla.

arqıra- (APҚЫРА-): Kışnemek; çağlamak, coşmak.

arlan- (APЛАН-): Erkek kurt, arslan; utanmak, arlanmak, ar saymak.

arman (APМАН): Hayal, arzu, emel, ülkü, maksat.

armanda (APМАНДА): Hayal etmek, düşlemek.

armısıñ (APМысыñ): Nasılsın, sağ salim misin?

arna- (APНА-): Nehir yatağı, kanal, akak; sistem, yöntem, temel, esas.

arnal- (APНАЛ-): Tahsis edilmek, ithaf edilmek, bağışlamak.

arpalıс (APПАЛЫС): Savaş, mücadele, çarpışma; ölüm döşeginde can çekişme, zekâret.

arsız (APСЫЗ): Utanmaz, arsız, yüzsüz, namussuz.

art (APT): Önün zıddı, arka; bir şeyin sonu, bitimi.

art- (APT-): Yüklemek, birisine bir vazife vermek, görevlendirmek; çoğalmak, bollaşmak, bereketlenmek.

artqı (APTҚЫ): Sonraki, arkadaki.

arttır- (APTТЫP-): Artırmak, çoğaltmak, fazlalaştırmak.

artıq (APТЫҚ): Fazla, artık; daha iyi, daha üstün.

ar-uyat (AP-ҮЯТ): Namus, şeref, haysiyet.

arşa (APША): Bir tür çam ağacı.

arşı- (APШЫ-): (kabuk) soymak; temizlemek, yolunu açmak; aklanmak, temize çıkmak.

arıq (APЫҚ): Arık, zayıf, sıska; ark, su arkı, kanal.

arıs (APЫС): Evin üstüne yanlamasına konulan kalın bel ağacı.

arıstan (APЫСТАН): Arslan; yürekli, cesur.

as (AC): Aş, yemek; ölen kişinin kırkında ve bir yıl sonrasında verilen yemek; gıda.

as- (AC-): Kazanda et pişirmek; atmak.

asa (ACA): Hükümdarların, maraşallerin, din adamlarının güç sembolü olarak törenlerde taşıdıkları bir tür ağaçtan veya metalden değnek, asa; çok, pek çok, son derece.

asa- (ACA-): Ağzının doldura doldura yemek yemek.

asqan (ACҚАН): Çok, pek, ayrıcalıklı.

asqar (АСҚАР): Yüksek, yüce, zirve, doruk; dayanak.

asqın- (АСҚ БИН-): (hastalık) ilerlemek; (rüzgar) şiddetlenmek.

aspa (АСПА): Askı.

aspap (АСПАП): Alet, malzeme.

as-su (АС-СУ): Yiyecekler.

astam (АСТАМ): Belli bir ölçüden fazla olan, artık; kibir, gurur, böbürlenme.

astamşılıq (АСТАМШЫЛЫ Қ): Kibirlilik, kendini beğenmişlik.

astana (АСТАНА): Başkent.

astan-kesten (АСТАН-КЕСТЕН): Alt üst, darmadağınık.

astar (АСТАР): Astar; üstü kapalı, imalı.

astı (АСТЫ): Alt; dağın eteği; zemin, yer.

astıq (АСТЫ Қ): Hububat, tahıl, mahsul.

astır- (АСТЫР-): Astırmak; yemek hazırlatmak.

astırtın (АСТЫРТЫН): Gizli, kimseye belli etmeden.

asığıs (АСЫҒЫС): Acele ile, acil, acilen.

asıq- (АСЫ Қ-): Acele etmek.

asil- (АСЫЛ-): Asılmak, dayanmak.

asil (АСЫЛ): Asil, değerli, kıymetli, soylu.

asır- (АСЫР-): Aşırmak, geçirmek.

asır (АСЫР): Oyun, eğlence.

asıra- (АСЫРА-): Yetiştirmek, beslemek, büyütme; (köpek) alıştırmak.

asırandı (АСЫРАНДЫ): Evlatlık; evcil; kulu, kölesi.

at (АТ): Bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, bildirmeye yarayan söz, isim, ad; atgillerden, binme, yük çekme veya taşıma gibi hizmetlerde kullanılan memeli hayvan.

at- (АТ-): (top, tüfek, silah) Ateş etmek, patlatmak; bir cisim bir yöne doğru fırlatmak, atmak.

ata (АТА): Babanın babası, dede; soy, ecdat, ced; kayınata, kayınbaba.

ata- (АТА-): İnsanın adını, ismini söylemek; bir şeyi birisine hediye etmek.

ata- ana (АТА-АНА): Ana-baba, ebeveyn.

ataq (АТАҚ): Şöhret, ün, şan, unvan.

ataqtı (АТАҚТЫ): Meşhur, ünlü, şanlı, şöhretli.

atal- (АТАЛ-): Adlandırılmak, ad verilmek.

atalıq (АТАЛЫҚ): Bir tür çiçek tohumu; babalık, büyüklük.

ataman (АТАМАН): Çarlık Rusyası dönemine ait bir tür askeri rütbe; Elebaşı, sergerde.

atan (АТАН): Dört yaşından büyük ve kısırlaştırılmış deve; büyük, iri, yarı.

atastır- (АТАСТЫР-): Nişanlamak, söz kesmek.

atqora (АТҚОРА): At ahır, hara.

atqı- (АТҚЫ-): Fıskırmak; fırlamak, atılmak.

atqış (АТҚЫШ): Nişancı.
atlas (АТЛАС): Yüzü parlak, sık dokunmuş bir tür ipekli kumaş, atlas; harita, atlas.
atta- (АТТА-): Adımlamak, yürümek; atlamak.
attan- (АТТАН-): Yolcu çıkmak, yol almak; sefere çıkmak.
attır- (АТТЫР-): Vurdurmak, öldürtmek, kurşuna **dizdirmek**.
atı-jöni (АТЫ-ЖӨНИ): Adı-soyadı.
atıl- (АТЫЛ-): Kurşuna dizilmek, vurulmak; fırlamak, atılmak.
atis- (АТЫС-): Vuruşmak, savaşmak.
atis (АТЫС): Vuruşma, savaş.
av- (АУ-): (bir taraf) Kaymak, ağmak.
av (АУ): Donun veya pantolonun apış arasına gelen yeri, apışlık, ağ; balık tutacak ağ, tor.
aş- (АШ-): Açmak; iki şeyin arasını açmak, birbirinden uzaklaştırmak.
aş (АШ): Aç, karnı aç, yemek yememiş.
aşarşılıq (АШАРШЫЛЫҚ): Açlık, kıtlık.
aşqaraq (АШҚАРАҚ): Aç gözlü, obur.
aştıq (АШТЫҚ): Açlık.
aştı- (АШТЫР-): Açtırmak, açmaya mecbur etmek.
aşıq (АШЫҚ): Açık; boş, açık (yer, alan); bulutsuz, açık (hava); açık, belirgin.
aşıq- (АШЫҚ-): Acımak.
aşıl- (АШЫЛ-): Açılmak; temizlenmek, kirden arınmak.

aşına (АШЫНА): Dost, arkadaş; metres, dost, sevgili.
aya (АЯ): Avuç içi, aya; bir kimsenin doğup, büyüdüğü yer.
ayağında (АЯҒЫНДА): Sonunda.
ayağış (АЯҒЫШ): Çok merhametli, yufka yürekli.
ayaz (АЯЗ): Ayaz.
ayaq (АЯҚ): Ayak; sandalye ve benzeri şeylerin ayağı; son, sonu.
ayaqta- (АЯҚТА-): Bitirmek, tamamlamak, son vermek.
ayal (АЯЛ): Mola, ara, teneffüs.
ayalda- (АЯЛДА-): Durmak, beklemek.
ayaldama (АЯЛДАМА): Durak.
ayan (АЯН): Belli, malum, ayan.
ayan- (АЯН-): İsteksiz, gönülsüz çalışmak.
ayañ (АЯҢ): Ağır yürüyüş.
ayat (АЯТ): Ayet.

Ä,ä (Ә,ә)

äbden (ӘБДЕН): Tamamen, büsbütün, hepten; iyice, çok.
äbes (ӘБЕС): Abes, ayır.
äbiger (ӘБИГЕР): Telaş, zahmet.
äbigerle- (ӘБИГЕРЛЕ-): Uğraştırmak, rahatsız etmek, zahmete sokmak.
äbigerlen- (ӘБИГЕРЛЕН-): Zahmet etmek, boşuna uğraşmak.
ädebiyet (ӘДЕБИЕТ): Edebiyat.
ädeyi (ӘДЕЙІ): Bilerek, mahsus, kasten.

ädemi (ӘДЕМІ): Güzel, yakışıklı; gösterişli, görkemli; açık, temiz, berrak.

ädep (ӘДЕП): Edep, nezaket, incelik, terbiye.

ädet (ӘДЕТ): Alışkanlık, adet.

ädette (ӘДЕТТЕ): Alışlagelen.

ädettegi (ӘДЕТТЕГІ): Her zamanki.

ädettegidey (ӘДЕТТЕГІДЕЙ): Eskisi gibi, her zamanki gibi.

ädetten- (ӘДЕТТЕН-): Alışmak, adet hâline getirmek.

ädil (ӘДІЛ): Adil, doğru, dürüst.

ädilet (ӘДІЛЕТ): Adalet, doğruluk.

ädiletsiz (ӘДІЛЕТСІЗ): Adaletsiz, haksız.

ädiletsizdik (ӘДІЛЕТСІЗДІК): Adaletsizlik, haksızlık.

ädiletti (ӘДІЛЕТТІ): Adil, adaletli, dürüst.

ädilettilik (ӘДІЛЕТТІЛІК): Adaletlilik, doğruluk.

ädip (ӘДІП): Giysilerin yak, kol, etek gibi yerlerine veya kumaştan yapılmış diğr eşyaların kenarlarına geçirilmiş dar, uzun parça, biye, pervaz.

ädis (ӘДІС): Metot, usul, yöntem, taktik.

äjeptävir (ӘЖЕПТӘУІР): Epey, biraz, belli bir dereceye kadar.

äjimden- (ӘЖІМДЕН-): Kırışmaya, buruşmaya başlamak.

äz (ӘЗ): Kör, görmeyen, âmâ.

äzäzil (ӘЗӘЗІЛ): Şeytan; aldaticı, yoldan çıkarıcı, azdırıcı.

äzer (ӘЗЕР): Zor, güç.

äzer-äzer (ӘЗЕР- ӘЗЕР): Bir hırka bir lokma, aza kanaat.

äzil (ӘЗІЛ): Şaka, latife.

äzilde- (ӘЗІЛДЕ-): Şaka yapmak, latife etmek.

äzil-ospaq (ӘЗІЛ-ОСПАҚ): Alay, istihza, mizah, hiciv, yergi.

äzir (ӘЗІР): Hazır, hazır olma; şimdi, şu anda.

äzirge (ӘЗІРГЕ): Şimdilik.

äzireyil (ӘЗІРЕЙІЛ): Azrail.

äzireyildey (ӘЗІРЕЙІЛДЕЙ): Azrail gibi; korkunç.

äzirle- (ӘЗІРЛЕ-): Hazırlamak.

äzirilen- (ӘЗІРЛЕН-): Hazırlanmak.

äzirşe (ӘЗІРШЕ): Şimdilik.

äygili (ӘЙГІЛІ): Ünlü, meşhur, bilinen.

äyel (ӘЙЕЛ): Kadın; hanım, zevce.

äyt (ӘЙТ): Hayvanları sürerken söylenen söz.

äytevir (ӘЙТЕУІР): Nasıl olsa, nihayet, her nasılsa, eninde sonunda.

äytpese (ӘЙТПЕСЕ): Yoksa, öyle ise.

äytsede (ӘЙТСЕДЕ): Yine de, una rağmen.

äk (ӘК): Kireç.

äke (ӘКЕ): Baba; en büyüğü, en güzeli.

äkel- (ӘКЕЛ-): Getirmek, alıp getirmek, ulaştırmak.

äkeldir- (ӘКЕЛДІР-): Getirtmek, alıp getirtmek.

äkelin- (ӘКЕЛИН-): Getirilmek, alıp gelinmek.

äkeñdey (ӘКЕҢДЕЙ): Yaşı büyük, babası yaşında.

äket- (ӘКЕТ-): Götürmek, alıp götürmek.

äke-şeşe (ӘКЕ-ШЕШЕ): Anne baba, ebeveyn.

äkki (ӘККИ): Tecrübeli; kurnaz, hilekâr.

äkim (ӘКИМ): Vali, idareci, yönetici.

äl (ӘЛ): Güç, kuvvet; hâl, durum.

älbette (ӘЛБЕТТЕ): Elbette, tabii ki, tabii.

älgı (ӘЛГІ): Demin, biraz önce.

älde (ӘЛДЕ): Ya da, yoksa, herhalde.

äldekim (ӘЛДЕКИМ): Biri, herhangi biri.

äldeqayda (ӘЛДЕҚАЙДА): Herhangi bir yer; ona göre, ona nazaran, oranla, nisbeteni daha.

äldeqalay (ӘЛДЕҚАЛАЙ): Tesadüfen, beklenmedik anda; belirsizlik anlamı verir; her nasılsa, öylesine, şöyle.

äldeqaşan (ӘЛДЕҚАШАН): Eskiden, çok vakit önce, epey önce, geçmiş zamanlarda.

äldeñ- (ӘЛДЕҢ-): Güçlenmek, kuvvetlenmek, toparlanmak; hâli vakti yerinde olmak.

äldeñ (ӘЛДЕҢ): Şimdiden, şu andan itibaren, daha bu günden.

äldene (ӘЛДЕНЕ): Bir şey.

äldiy (ӘЛДИ): Ninni; bebek.

äldiyle- (ӘЛДИЛЕ-): Ninni söylemek.

älem (ӘЛЕМ): Evren, âlem, cihan, dünya, kainat.

älemdik (ӘЛЕМДИК): Dünya çapında, uluslar arası.

älem-topırıq (ӘЛЕМ-ТАПЫРЫК): Alt üst, darmadağınık.

älet (ӘЛЕТ): Vakit, süre, zaman.

älpet (ӘЛПЕТ): Kılık kıyafet, genek görünüş, şekil.

älsiz (ӘЛСІЗ): Güçsüz, kuvvetsiz; ağır, yavaş; aciz, zayıf; fakir, yoksul.

älsin-älsin (ӘЛСІН- ӘЛСІН): Ara sıra, zaman zaman.

älsire- (ӘЛСІРЕ-): Kuvveti azalmak, yorulmak, hâlsizleşmek.

ämeñger (ӘМЕҢГЕР): Dul kalan bir kadının evlenmek zorunda olduğu kayınlarından her biri.

ämeñgerlik (ӘМЕҢГЕРЛИК): Dul kalan bir kadını ölen kocasının kardeşi veya yakınlarından birisi ile evlendirme geleneği.

ämır (ӘМІР): Emir, amir, hükümdar.

ämırli (ӘМІРЛИ): Sert, şiddetli, otoriter.

ämırşı (ӘМІРШИ): Hükümdar, emreden, amir.

än (ӘН): Şarkı, türkü.

äne (ӘНЕ): İşte, bu, o.

äne-mine (ӘНЕ-МИНЕ): Şimdi, derhâl, hemen; şöyle böyle.

än-küy (ӘН-КУЙ): Şarkı, ezgi.

änği (ӘҢГІ): Erkek eşek; kaba saba, nezaketsiz kimse.

änğime (ӘҢГІМЕ): Hikâye; sohbet; mesele, söz.

äñgimele- (ӘҢГІМЕЛЕ-): Anlatmak, beyan etmek, bir konu üzerine konuşmak.

äñgimeles- (ӘҢГІМЕЛЕС-): Konuşmak, sohbet etmek.

äper- (ӘПЕР-): Alıp vermek.

äppaq (ӘППАҚ): Bembeyaz, apak.

är (ӘР): Yüz güzelliği, cemal; her, her bir.

ärbir (ӘРБІР): Herbir.

ärbirev (ӘРБІРЕУ): Herhangi bir, herhangi kimse, herkes, her kişi.

ärdayım (ӘРДАЙЫМ): Her zaman, her vakit, daima.

äreket (ӘРЕКЕТ): Hareket.

äreketten- (ӘРЕКЕТТЕН-): Hareketlenmek, çalışmak, çabalamak, gayret etmek.

äreñ (ӘРЕҢ): Zorla, güçlülükle.

äriyne (ӘРИНЕ): Tabii, elbette, şüphesiz.

ärkim (ӘРКІМ): Herkes.

ärqaysı (ӘРҚАЙСЫ): Her biri.

ärqaşan (ӘРҚАШАН): Her zaman, her vakit, daima.

ärmen (ӘРМЕН): Biraz öte, uzak.

äri (ӘРІ): Biraz öte, biraz uzak; hem, bununla beraber, bununla birlikte, üstelik.

ärıde (ӘРІДЕ): Önceleri, eski zamanlarda, eskide, eskiden.

ärip (ӘРІП): Harf.

äsem (ӘСЕМ): Güzel, zarif, görkemli.

äser (ӘСЕР): Tesir, intiba, izlenim, etki.

äsker (ӘСКЕР): Ordu, ordu mensubu, asker.

äskeri (ӘСКЕРІ): Askeri.

äsire (ӘСІРЕ): Aşırı, haddinden fazla.

äsirese (ӘСІРЕСЕ): Özellikle, hususiyetle, bilhassa.

ätteñ (ӘТТЕҢ): Keşke.

äşeyin (ӘШЕЙІН): Boşuna, öylesine.

äşekey (ӘШЕКЕЙ): Nakış, mine, süs

äşekeyle- (ӘШЕКЕЙЛЕ-): Süslemek, bezemek, nakışlamak, işlemek.

äşekeyli (ӘШЕКЕЙЛІ): Nakışlı, bezekli, süslü, işlemeli.

B, b (Б, б)

bab (БАБ): Bölüm, ünite.

baba (БАБА): Ata, dede, eski atalar; büyüklere saygı ifadesi için kullanılır.

babala- (БАБАЛА-): Ecdadından medet ummak, ecdadına sığınmak.

bağala- (БАҒАЛА-): Fiyat biçmek, değer vermek, değerlendirmek, not vermek; saygı göstermek, hürmet etmek.

bağana (БАҒАНА): Demin, biraz önce, az önce; direk, sütun.

bağanağıday (БАҒАНАҒЫДАЙ): Deminki gibi, az önceki gibi.

bağlan (БАҒЛАН): Semiz kuzu.

bağın- (БАҒЫН-): Kabul etmek; bağ ekmek, bağlı kalmak, tabi olmak.

bağındır- (БАҒЫНДЫР-): Tabii kılmak, kendine bağlamak, himayesi altına almak.

bağınıştı (БАҒЫНЫШТЫ):

Bağımlı, muhtaç.

bağıt (БАҒЫТ): Yön, istikamet, cihet, gidişat.

bağış (БАҒЫШ): Bağış, hibe.

bağışta- (БАҒЫШТА-): Bağışlamak, hibe etmek.

başıl (БАЖЫЛ): Çılgılık.

başılда- (БАЖЫЛДА-): Çılgılık atmak.

baz (БАЗ): Hayvanlar için yapılmış büyük ahır.

bazar (БАЗАР): Pazar, çarşı; şamata, gürültü.

bay (БАЙ): Varlıklı, zengin; çok fazla, sayısız; yeterli, bol.

bayğus (БАЙҒҰС): Zavallı, biçare, çaresiz, garip.

bayqa- (БАЙҚА-): Gözlemek, fark etmek, dikkat etmek, kontrol etmek, bakmak.

bayqal- (БАЙҚАЛ-): Bilinmek, ortaya çıkmak, fark edilmek.

bayla- (БАЙЛА-): Bir şeyi iple bağlamak; yarayı sarmak; düğümlemek.

baylam (БАЙЛАМ): Düğüm, boğum; deste, bağlam, hevenk.

baylama (БАЙЛАМА): Başörtü, eşarp, yemen.

baylanıs (БАЙЛАНЫС): İlgі, ilişki, münasebet; ulaşım, ulaşım işleri, irtibat, iletişim.

baylanıs- (БАЙЛАНЫС-): İlişki kurmak, münasebeti olmak; sataşmak, musallat olmak.

baylanıstı (БАЙЛАНЫСТЫ): İlgili, alakalı, ilişkili.

baylanıstır- (БАЙЛАНЫСТЫР-):

Rabıta kurmak, irtibatlandırmak, irtibatta bulunmak.

baylap-mata- (БАЙЛАП-МАТА-):

Bağlamak; nişanlamak.

baylavlı (БАЙЛАУЛЫ): Bağlı.

bay-manap (БАЙ-МАНАП): Soylu, aristokrat, sultan ailesine mensup.

baysaldı (БАЙСАЛДЫ): Ağırbaşlı, sakin.

baytaq (БАЙТАҚ): Sonsuz, başı sonu olmayan, uçsuz bucaksız, engin.

baytal (БАЙТАЛ): 2-4 yaş arası, henüz yavrulamamış at.

bayı- (БАЙЫ-): Zenginleşmek, malı mülkü çoğalmak; (içerik) zenginleşmek, derinleşmek.

baq (БАҚ): Bağ, bahçe; baht, şans, talih.

baq- (БАҚ-): (hayvan) Bakmak, beslemek, gütmek; yetiştirmek, büyütme.

baqa (БАҚА): Kurbağa.

baqan (БАҚАН): Ucu çatal olan uzun sopa, direk.

baqanday (БАҚАНДАЙ): Koskoca, koskocaman, iri yarı.

baqıy (БАҚИ): Baki, ebedi, sonsuz, sürekli; yalan, fani dünya.

baqsı (БАҚСЫ): Baksı, kam, ozan, şaman.

baqtalastıq (БАҚТАЛАСТЫҚ): Rekabet, çekememezlik, kıskançlık, hasetlik.

baqtır- (БАҚТЫР-): Baktırmak, güttürmek.

baqşa (БАҚША): Bostan, bahçe.

baqşa-bav (БАҚША-БАУ): Bağ bahçe.

baqşaşı (БАҚШАШЫ): Bahçıvan.

baqıla- (БАҚЫЛА-): İzlemek, dikkat etmek; kontrol etmek, takip etmek.

baqılav (БАҚЫЛАУ): İlmî metot, yöntem; denetleme, kontrol.

baqır (БАҚЫР): Bakır; metal para; bakırdan yapılmış bakraç; saplı bakır tava.

baqır- (БАҚЫР-): Bağırmaq; kızmak, azarlamak; feryad ederek ağlamak.

baqıt (БАҚЫТ): Baht, talih, şans.

baqıtsız (БАҚЫТСЫЗ): Talihsiz, mutsuz, şanssız, kadersiz.

baqıttı (БАҚЫТТЫ): Mutlu, talihli, şanslı, bahtlı.

bal (БАЛ): Bal; tatlı, lezzetli.

bala (БАЛА): Çocuk, bebek; evlat, nesil.

bala- (БАЛА-): Bir tutmak, eşit görmek.

balağat (БАЛАҒАТ): Baraka, derme çatma konut, gecekodu.

balağatta- (БАЛАҒАТТА-): Küfür etmek, hakaret etmek, sövmek.

baladay (БАЛАДАЙ): Çocuk gibi.

balaq (БАЛАҚ): Pantolon paçası.

balañ (БАЛАҢ): Genç, yetişkin olmayan; erginlik çağına, buluğa ermemiş.

balapan (БАЛАПАН): Cıvcıv, kuş yavrusu, palaz.

balapanday (БАЛАПАНДАЙ): Cıvcıv gibi; sevimli, gencecik.

bala-şağa (БАЛА-ШАҒА): Çoluk çocuk.

balbıra- (БАЛБЫРА): Yüzü nurlanmak; rehavet çökmek.

balger (БАЛҒЕР): Falcı, kâhin, müneccim.

balğa (БАЛҒА): Çekiç.

baldan- (БАЛДАН-): Ballanmak.

baldız (БАЛДЫЗ): Baldız.

balqı- (БАЛҚЫ-): Erimek; parlamak, canlanmak.

balqıt- (БАЛҚЫТ-): Eritmek, ergitmek.

balta (БАЛТА): Balta.

balşıq (БАЛШЫҚ): Çamur, balçık.

balşıqtı (БАЛШЫҚТЫ): Balçıklı, çamurlu.

balıq (БАЛЫҚ): Balık.

balıqtay (БАЛЫҚТАЙ): Balık gibi; besili, şişman, semiz.

balıqşı (БАЛЫҚШЫ): Balıkçı.

balıqşılıq (БАЛЫҚШЫЛЫҚ): Falcılık.

bar- (БАР-): Varmak, gitmek; kocaya varmak, evlenmek.

bar (БАР): Var, mevcut; varlıklı, zengin; tüm, bütün.

baraq (БАРАҚ): Baraka; sayfa, varak.

barqıt (БАРҚЫТ): Kadife.

barla- (БАРЛА-): Etrafi kolaçan etmek; merakla bakmak.

barlavşı (БАРЛАУШЫ): Keşifçi.

barlığı (БАРЛЫҒЫ): Hepsi, tümü, bütünü.

barlıq (БАРЛЫҚ): Hep, tüm, bütün; bolluk, zenginlik.

barmaq (БАРМАҚ): Parmak.

barılđa- (БАРЫЛДА-): Bar bar bağırmaq.

barımta (БАРЫМТА): Düşmanlık sebebiyle iki kabilenin birbirinin malını alıkoymasını, gasp.

barımtala- (БАРЫМТАДА-): Yağma etmek, talan etmek.

barınşa (БАРЫНША): Yeterince, olabildiğince.

bas (БАС): Baş, kafa; kişi, insan, can.

bas- (БАС-): Adımlamak, basmak; bir şeyin üzerine bastırmak, ezmek; örtmek, kaplamak.

basa-köktep (БАСА-КӨКТЕП): İzin almadan.

basalqı (БАСАЛҚЫ): Akıllıca söylenen söz; yol yordam gösteren kişi.

baskeser (БАСКЕСЕР): Cellat.

başqa (БАСҚА): Başka, diğeri.

başqar- (БАСҚАР-): İdare etmek, yönetmek, başında bulunmak, önderlik etmek.

başqaşa (БАСҚАША): Başka türlü, farklı bir şekilde.

başqınşı (БАСҚЫНШЫ): İşgalci, istilacı, baskıncı.

başqınşılıq (БАСҚЫНШЫЛЫҚ): İşgalcilik, saldırganlık, istilacılık.

başqış (БАСҚЫШ): Merdiven.

başpaldaq (БАСПАЛДАҚ): Merdiven, basamak.

başpaldaqta- (БАСПАЛДАҚТА-): Basamak basamak yukarı çıkmak.

bastaa- (БАСТА-): Başlamak.

bastama (БАСТАМА): Girişim, teşebbüs.

bastas (БАСТАС): Akran, dost, sırdaş, arkadaş.

bastı (БАСТЫ): Önemli, mühim, ehemmiyetli.

bastı-bastı (БАСТЫ- БАСТЫ): Belli başlı.

bastıq (БАСТЫҚ): Başkan, müdür, yönetici, idareci, şef.

bastır- (БАСТЫР-): Bastırmak.

bastırma (БАСТЫРМА): Çardak, kamariye; çıtçıtlı elbiselerde düğme yerine kullanılan nesne.

basıbaylı (БАСЫБАЙЛЫ): Birisine bağlı, tabii.

basıl- (БАСЫЛ-): Dinmek, rahatlamak; hızı düşmek, yavaşlamak.

basım (БАСЫМ): Bol, çok; üstün, güçlü, sağlam.

basın- (БАСЫН-): Üstünlük göstermek, tahakkümü altına almak, bastırmak.

basında (БАСЫНДА): İlk başta, o zaman, önce.

bat- (БАТ-): Batmak, dibe çökmek; ağrıtmak, acı vermek.

bata (БАТА): Ölen kişi için okunan dua; Fatiha; iyi dilek, temenni.

batpaqtı (БАТПАҚТЫ): Bataklı, çamurlu.

batıl (БАТЫЛ): Cesur, yürekli.

batıldıq (БАТЫЛДЫҚ): Yüreklilik, cesurluluk, bahadırılık.

batır (БАТЫР): Bahadır, kahraman; cesur, yürekli.

batır- (БАТЫР-): (bir şeyi suyun dibine) Batırmak; bir şeyi bir yere girdirmek, sokmak.

batus (БАТЫС): Batı, garp.

bayağıda (БАЯҒЫДА): Eskiden, evvelden, önceleri.

bayağıday (БАЯҒЫДАЙ): Eskisi gibi.

bayağıdan (БАЯҒЫДАН): Eskiden, önceden, evvelden.

bayanda- (БАЯНДА-): Anlatmak, bildirmek, beyan etmek.

bayandı (БАЯНДЫ): Sabit, istikrarlı.

bälem (БӘЛЕМ): “Görürsün”, “ Sana gösteririm” anlamına kullanılan tehdit sözü.

bälen (БӘЛЕН): Falan filan.

bälendey (БӘЛЕНДЕЙ): Biraz, birçok, birkaç.

bäribir (БӘРІБІР): Farketmez, önemi yok.

bäse (БӘСЕ): Onay, tasdik bildiren söz.

bäseke (БӘСЕКЕ): Yarış, iddia, münakaşa, rekabet; kıskançlık, hasımlık.

bäsekeles (БӘСЕКЕЛЕС): Rakip.

bäsekeles- (БӘСЕКЕЛЕС-): Rekabet etmek, yarışmak.

bäseñ (БӘСЕҢ): Yavaş, aheste, ağır, düşük hızda; kısık, solgun.

bäseñde- (БӘСЕҢДЕ-): Yavaşlamak, ağır hareket etmek; azalmak, eksilmek.

bedel (БӘДЕЛ): İtibar, otorite, nüfuz; şan, şöhret, ün.

bedeldi (БӘДЕЛДИ): Saygın, itibarlı, nüfuz sahibi; ünlü, tanınmış.

beze- (БӘЗЕ-): Süslemek, nakışlamak.

bezek (БӘЗЕК): Bezek, süs.

bezekte- (БӘЗЕКТЕ-): Koşuşturmak.

bezen- (БӘЗЕН-): Bezenmek, süslenmek.

bezer (БӘЗЕР): Söz dinlemeyen, inatçı, aksi.

bezer- (БӘЗЕР-): Somurtmak; ıssızlaşmak, tenhalaşmak.

bezilde- (БӘЗІЛДЕ-): Hiç durmadan, durmaksızın konuşmak; (çocuk) durmadan ağlamak.

beybit (БӘЙБІТ): Barış, sulh.

beykünä (БӘЙКҮНӘ): Günahsız, suçsuz, vurdumduymaz.

beyqam (БӘЙҚАМ): Gamsız, endişesiz, kedersiz.

beymälim (БӘЙМӘЛІМ): Meçhul, belirsiz.

beyne (БӘЙНЕ): Suret, görünüş, biçim; sanki, tıpkı.

beynetqor (БӘЙНЕТҚОР): Çalışkan, işten kaçmayan.

beypil (БӘЙПІЛ): Kaba, yakışsız, gelişi güzel; gamsız, kedersiz.

beyşara (БӘЙШАРА): Zavallı, biçare, çaresiz.

beyimde- (БӘЙІМДЕ-): Uydurmak, uygun bir hâle getirmek.

beyimdel- (БӘЙІМДЕЛ-): Uyum sağlamak, intibak etmek, alışmak.

beyiş (БЭЙШ): Cennet; cennet gibi yer.

bek (БЕК): Bey, prens; sağlam, güçlü, dayanıklı; çok, daha, pek.

bekem (БЕКЕМ): Sağlam, kuvvetli.

beker (БЕКЕР): Boşuna, boş yere, beyhude, nafîle.

bekzada (БЕКЗАДА): Beyzade, aristokrat.

beki- (БЕКІ-): Kapalı olmak; iç içe olmak; güçlenmek, pekişmek.

bekin- (БЕКІН-): Sağlamlaşmak, güçlenmek, kuvvetlenmek.

bekinis (БЕКІНІС): Kale.

bekire (БЕКІРЕ): Mersin balığı.

bekit- (БЕКІТ): Sağlam şekilde bağlamak, kapatmak, kilitlemek.

bel (БЕЛ): Bedenin kemer bağlanacak yeri, bel.

belgi (БЕЛГІ): İşaret, im damga, alamet.

belgile- (БЕЛГІЛЕ-): Belirlemek, tayin etmek; işaretlemek, nişan koymak.

belgili (БЕЛГІЛІ): Tanınmış, ünlü, meşhur; bilinen, malum.

belgisiz (БЕЛГІСİZ): Belirsiz, bilinmez, meçhul.

beldes- (БЕЛДЕС-): Belden tutup güreşmek.

beldi (БЕЛДІ): Güçlü, kuvvetli.

beldik (БЕЛДІК): Deri, kemer, kayış.

beles (БЕЛЕС): Tümsek, tepe, dağ boğazı, geçit.

belsen- (БЕЛСЕН-): İşe atılmak, gayret göstermek.

belşeden (БЕЛШЕДЕН): Beline kadar.

ber- (БЕР-): Vermek; bir şeyi bir kimseye iletmek.

bergi (БЕРГІ): Bu taraf, bu yan.

bergiz- (БЕРГІЗ-): Verdirmek, vermesini sağlamak.

bereke (БЕРЕКЕ): Bereket, bolluk, rızık.

beret (БЕРЕТ): Bere.

beri (БЕРІ): Bu tarafa, bu yana.

berik (БЕРІК): Sağlam, sert, dayanıklı, sabırlı.

beril- (БЕРІЛ-): Baş eğmek, teslim olmak.

bes (БЕС): Beş.

besik (БЕСІК): Beşik; birisinin doğup büyüdüğü yer, doğum yeri.

bet (БЕТ): Yüz; bir şeyin üst tarafı, üst kısmı.

beter (БЕТЕР): Beter, daha kötü.

betkey (БЕТКЕЙ): Dağ yamacı.

betpaq (БЕТПАҚ): Söylenene inanmayan, aksi, inatçı.

betpe-bet (БЕТПЕ-БЕТ): Yüz yüze, karşı karşıya.

bette- (БЕТТЕ-): Bir tarafa doğru hareket etmek, yürümek.

beşpent (БЕШПЕНТ): Cepken.

biy (БИ): Dans.

biye (БИЕ): Kırak.

biyke (БИКЕ): Kadınlara saygı göstermek için söylenen hitap sözü.

biykeş (БИКЕШ): Genç kızlar ile kadınlara söylenen kibar hitap şekli.

biyle- (БИЛЕ-): İdare etmek, hükmetmek, yönetmek.

bilet (БИЛЕТ): Bilet.

biylet- (БИЛЕТ-): Oynatmak, dans ettirmek.

biylik (БИЛІК): Hâkimiyet, üstünlük, idare, iktidar, otorite; hüküm.

biyik (БИІК): Alçak olmayan, yüksek.

biyiktik (БИІКТІК): Yükseklik, yücelik; gökyüzü, sema, feza.

boz (БОЗ): Açık toprak rengi, boz.

bozar- (БОЗАР-): Bozarmak, rengini atmak.

bozbala (БОЗБАЛА): Delikanlı, yiğit.

bozğıl (БОЗҒЫЛ): Boz, beyaz renge yakın.

bozda- (БОЗДА-): (deve) Bağırarak, bozlamak.

bozdaq (БОЗДАҚ): Genç, yiğit, delikanlı.

bozökpe (БОЗӨКПЕ): Uysal, sessiz, pısrık.

boy (БОЙ): Bir şeyin tabanı ile en yüksek noktası arasındaki uzaklık, boy.

boyjetken (БОЙЖЕТКЕН): Genç kız, buluğa ermiş kız.

boyla- (БОЙЛА-): Uzatmak, büyümek.

boylı (БОЙЛЫ): Boylu, uzun.

boysañ (БОЙШАҢ): Boylu, uzunca, uzun boylu.

boynşa (БОЙЫНША): Boyunca.

bol- (БОЛ-): Olmak; bitmek, sona ermek.

bolat (БОЛАТ): Çelik; sağlam, kuvvetli, güçlü.

bolattay (БОЛАТТАЙ): Çelik gibi, çok sert.

bolaşaq (БОЛАШАҚ): Gelecek, istikbal.

boldır- (БОЛДЫР-): Yorgun, bitkin düşmek, yorulmak.

bolja- (БОЛЖА-): Tahmin yürütmek, yorumlamak.

boljam (БОЛЖАМ): Tahmin, yorum, faraziye, varsayım.

boljır (БОЛЖЫР): Gevşek, pörsük.

boljıra- (БОЛЖЫРА-): Gevşemek, yumuşamak.

bolmaşı (БОЛМАШЫ): Azıcık, ufak, küçücük.

bolmıs (БОЛМЫС): Varlık, yaradılış; mizaç, huy, tabiat, karakter.

bolıs- (БОЛЫС-): Çarlık Rusyası zamanındaki idari taksimat.

bora (БОРА): Arkasından yağmur getiren sert ve geçici yel, bora.

boran (БОРАН): Kar fırtınası, tipi, boran.

boranda- (БОРАНДА-): Boran olmak, fırtına esmek.

borandı (БОРАНДЫ): Tipili, boranlı.

borasın (БОРАСЫН): Tipili yel.

borbay (БОРБАЙ): Vücudun kalça ile diz arasındaki bölümü, but.

borbayla- (БОРБАЙЛА-): Kamçulamak.

bort (БОРТ): Gemi, kayık ve arabanın yanı, borda.

borşa (БОРША): Parça, dilim (et).

borşa-borşa (БОРША- БОРША): Parça parça, dilim dilim.

borış (БОРЫШ): Borç, verecek.

borıştı (БОРЫШТЫ): Borçlu verecekli.

bos (БОС): İçinde, üstünde hiç kimse veya hiçbir şey bulunmayan, boş.

bosa- (БОСА-): Boşalmak; gevşemek; işten ayrılmak.

bosağa (БОСАҒА): Eşik; ocak, aile, yuva.

bosan- (БОСАН-): Serbest kalmak; Doğum yapmak, doğurmak.

bosañ (БОСАН): Sıkı olmayan, gevşek.

bosañsı- (БОСАҢСЫ-): Gevşemek, rehabet çökmek; yatışmak, yumuşamak.

bosat- (БОСАТ-): Serbest bırakmak, boşaltmak.

bosqa (БОСҚА): Boşuna, boşu boşuna, nafile.

bostan (БОСТАН): Serbest, hür.

bostandıq (БОСТАНДЫҚ): Bağımsızlık, serbestlik, özgürlük

boya- (БОЯ-): Boyamak.

böge- (БӨГЕ-): Set çekmek, bent yapmak; birini yolundan alıkoymak, mani olmak.

bögel- (БӨГЕЛ-): Duraksamak, tereddüt etmek.

bögen (БӨГЕН): Atların kuyruğunda oluşan kaşına hastalığı.

böz (БӨЗ): İnce, beyaz kumaş.

bök- (БӨК-): Emmek, şişmek.

bökter (БӨКТЕР): Dağ eteği, yamaç.

böl- (БӨЛ-): Bölmek, ayırmak.

böle (БӨЛЕ): İki kız kardeşin oğlu veya kızı, teyze çocukları.

böle- (БӨЛЕ-): Sarmak, kundaklamak.

böle-jar- (БӨЛЕ-ЖАР-): Bölmek, paylaşmak, taksim etmek.

bölek (БӨЛЕК): Ayrı olarak, kendi başına.

bölme (БӨЛМЕ): Oda.

böltirik (БӨЛТИРІК): Kurt yavrusu.

bölşekte- (БӨЛШЕКТЕ-): Parçalamak, parçalara ayırmak.

bölşekten- (БӨЛШЕКТЕН-): Parçalanmak, bölünmek, ayrılmak.

bölis- (БӨЛІС-): Bölüşmek, paylaşmak.

böpe (БӨПЕ): Bebek.

böri (БӨРІ): Kurt.

bötelke (БӨТЕЛКЕ): Şişe.

böten (БӨТЕН): Yabancı, el, ecnebi, başka.

buğı (БҰҒЫ): Geyik, maral.

buz- (БҰЗ-): Bozmak; tahrip etmek, kullanılmaz hâle getirmek.

buzıq- (БҰЗЫҚ-): Yaramaz, sefih, uçarı.

buzıl- (БҰЗЫЛ-): Bozulmak.

buyra (БҰЙРА): Kıvırcık (saç, yün).

buyrala- (БҰЙРАЛА-): Kıvırcıklaştırmak.

buyrat (БҰЙРАТ): Dağ silsilesi, sıra dağ.

buyırq (БҰЙРЫҚ): Buyruk, emir ferman.

buyır- (БҰЙЫР-): Emretmek, buyurmak.

buyırsa (БҰЙЫРСА): Nasip, kısmet olursa, inşallah.

buq- (БҰҚ-): Eğilmek; saklanmak, gizlenmek.

buqa (БҰҚА): Boğa.

buqara (БҰҚАРА): Halk, cemaat, toplum.

bul (БҰЛ): Bu; kumaş; para, akça.

bula (БҰЛА): Rahat, serbest büyüyen.

bula- (БҰЛА-): Gözyaşı dökmek, ağlamak; terletmek, yormak.

bulaq (БҰЛАҚ): Bulak, pınar, kaynak, memba.

bulan (БҰЛАН): Yaban geyiği.

bulañ (БҰЛАҢ): Kuyruk sallama; kurnazlık, hilekârlık.

bulañda- (БҰЛАҢДА-): İleri geri, sağa sola kıvrılarak gitmek.

bulğa- (БҰЛҒА-): El sallamak; karıştırmak, bulamak.

buldır (БҰЛДЫР): Bulanık, belirsiz, net olmayan.

bulqı- (БҰЛҚЫ-): Silkelemek, sarsmak, hırpalamak.

bult (БҰЛТ): Bulut.

bulttan- (БҰЛТТАН-): Bulutlanmak.

bunda (БҰНДА): Burada.

bur- (БҰР-): Burmak, çevirmek, bükmek, döndürmek.

bura- (БҰРА-): Döndürmek, çevirmek.

buralañ (БҰРАЛАҢ): Kavis, dolambaç.

buralañda- (БҰРАЛАҢДА-): Sallana sallana yürümek; karar verememek, tereddüt etmek.

burıl- (БҰРЫЛ-): Dönmek, çevrilmek, kıvrılmak.

burın (БҰРЫН): Önceleri, daha önce, evvelde, evvelce.

burıñı (БҰРЫҢҒЫ): Önceki, evvelki.

burınnan (БҰРЫННАН): Önceden, eskiden.

burıs (БҰРЫС): Bir ana yoldan ayrılan yolun başlangıç noktası, dönemeç, sapak.

burıšta- (БҰРЫШТА-): Köşe yapmak, bir şeyin kenarından üçgen çıkarmak.

buta- (БҰТА-): Çalı, maki.

butaq (БҰТАҚ): Dal, budak, kol.

butaqta- (БҰТАҚТА-): Dallanmak; budanmak.

butarla- (БҰТАРЛА-): Parçalamak, bölmek, un ufak etmek.

bügin (БҮГІН): Bugün.

bügin-erteñ (БҮГІН-ЕРТЕҢ): Bugün, yarın, pek yakında.

bügingi (БҮГІНГІ): Bugünkü.

bügingidey (БҮГІНГІДЕЙ): Bugünkü gibi.

büyrek (БҮЙРЕК): Böbrek.

büyir (БҮЙІР): Böğür, yan.

bük- (БҮК-): Bükmek, eğmek.

bükte- (БҮКТЕ-): Bükmek, kıvrılmak.

bükil (БҮКІЛ): Bütün, tüm, hepsi.

büldirgen (БҮЛДІРГЕН): Çilek.

büldürşin (БҮЛДҮРШИН): Bildirecin.
bülin- (БҮЛҮН-): Bozulmak, yıkılmak.
bür (БҮР): Tomurcuk.
bür- (БҮР-): Pençelemek, pençesi ile kapmak, bastırmak.
bürke- (БҮРКЕ-): Örtmek, bürümek, kapamak, sarmak.
bürle- (БҮРЛЕ-): Tomurcuklanmak.
bütün (БҮТҮН): Bütün, tam.
bütinde- (БҮТІНДЕ-): Bütünlemek, tamamlamak, tamir etmek.
bıqsı- (БЫҚСЫ-): Duman çıkarmak, tütme.
bıqı (БЫҚЫ-): Kaynamak, kaynaşmak.
bılay (БЫЛАЙ): Böyle, şöyle.
bıltır (БЫЛТЫР): Geçen yıl, bıldır.
biz (БИЗ): Biz.
bizdey (БІЗДЕЙ): Biz gibi, sipsivri.
bil- (БИЛ-): Bilmek, anlamak, öğrenmek; tanımak.
bilgir (БИЛГІР): Bilge, bilgili.
bildir- (БІЛДІР-): Bildirmek, haber vermek, haberdar etmek.
bile (БІЛЕ): Eğe, bileği taşı.
bile- (БІЛЕ-): Bilemek, keskinleştirmek, haberdar etmek.
bilekti (БІЛЕКТИ): Güçlü, kuvvetli.
bilem (БІЛЕМ): Dilim dilim olarak kesilen kuyruk yağı.
bilevdey (БІЛЕУДЕЙ): Yuvarlak, kalın.
bilin- (БІЛҮН-): Bilinmek, anlaşılmaq, görünmek.

bir (БІР): Sayıların ilki, bu sayıyı gösteren rakam; tek, yalnız; belirsizlik bildirir.

biraz (БІРАЗ): Biraz, az miktarda.

biraq (БІРАҚ): Ancak, ama, fakat, lakin.

birge (БІРГЕ): Birlikte, beraber.

birde (БІРДЕ): Bir seferinde, bazen, ara sıra.

birdey (БІРДЕЙ): Aynı, eşit.

birdeme (БІРДЕМЕ): Bir şey.

birden (БІРДЕН): Birden, aniden.

biren-saran (БІРЕН-САРАН): Bazı, tek tük.

birer (БІРЕР): Birer, sayılı, az.

birese (БІРЕСЕ): Bir... bir...; bazen.

birjola (БІРЖОЛА): Kesin olarak, kesinlikle, tamamen.

birkelki (БІРКЕЛКІ): Aynı biçimde, aynı tarzda, tek düze.

birtindep (БІРТІНДЕП): Bir bir, yavaş yavaş.

birik- (БІРІК-): Birikmek, toplanıp yığılmak; birleşmek, uyumlu hâle gelmek.

biriktir- (БІРІКТІР-): Birleştirmek, toplamak, bir araya getirmek.

birimen-biri (БІРІМЕН-БІРІ): Kendi arasında, birbirleriyle.

birinşi (БІРІНШІ): Bir sayısının sıra sayı sıfatı, birinci.

bitim (БІТІМ): Uzlaşma, anlaşma; vücut yapısı, fizik, insanın tabii yapısı.

bitimdi (БІТІМДІ): Yapılı, yakışıklı.

bitir- (БІТІР-): Bitirmek, tüketmek.

V, v (В, в)

vaza (ВАЗА): Vazo, çiçeklik.

valik (ВАЛИК): Merdane, silindir.

Varvar (ВАРВАР): Uygarlaşmamış, barbar.

varvarlıq (ВАРВАРЛИК): Barbarlık, vandallık.

velvet (ВЕЛЬВЕТ): Kadife (kumaş).

verizm (ВЕРИЗМ): Doğruculuk.

villa (ВИЛЛА): Tatil kentlerinde veya şehir dışında, bahçeli ve güzel, müstakil ev, villa.

virtte-(ВИНТТЕ-): (vida) Döndürerek sokmak, vidalamak.

vulkan (ВУЛКАН): Yanardağ.

vulgarizm (ВУЛЬГАРИЗМ): Küfür, sövgü.

G, g (Г, г)

gaz (ГАЗ): Gaz.

gäp (ГӘП): Mesele, konu; söz, laf.

gvardiya (ГВАРДИЯ): Hassa ordusu.

general (ГЕНЕРАЛ): General.

gid (ГИД): Kılavuz, rehber.

göy-göy (ГӨЙ-ГӨЙ): Eşit seviyeli, aynı tempodaki ses; dert, keder, kaygı.

göy- göyle- (ГӨЙ-ГӨЙЛЕ-): Derin kaygıya düşmek.

gör (ГӨР): Kelimenin anlamına rica, istirham, hayret etme, alay anlamları yükler.

göri (ГӨРІ): Göre, nazaran.

gubernator (ГУБЕРНАТОР): Eyalet valisi.

guv-guv (ГУ- ГУ): Rüzgarın sert estiği sırada çıkardığı ses, uğultu.

güvil (ГУҮЛ): Uğultu.

güvilde- (ГУҮЛДЕ-): Uğuldamak.

gül (ГҮЛ): Çiçek; çocuk; güzel, alımlı.

gülde- (ГҮЛДЕ-): Çiçek açmak, çiçeklenmek.

güldey (ГҮЛДЕЙ): Çiçek gibi, gül gibi.

gülden- (ГҮЛДЕН-): Çiçek açmak, güzelleşmek.

gülstan (ГҮЛСТАН): Gülistan, gül bahçesi.

gürzi (ГҮРЗИ): Gürz.

gürs (ГҮРС): Bir şeyin aniden yere düşmesiyle çıkardığı ses.

gürsil (ГҮРСІЛ): Güm diye çıkan ses.

gürsilde- (ГҮРСІЛДЕ-): Güm diye ses çıkarmak, gümlenmek.

gürilde- (ГҮРІЛДЕ-): Gürüldemek, gürlenmek.

Ğ, ğ (Ғ, ғ)

ğajayıp (ҒАЖАЙЫП): Harika, mükemmel, şahane.

ğazıyz (ҒАЗИЗ): Aziz, muazzez, saygı duyulan.

ğayıp (ҒАЙЫП): Gaip, bilinmeyen.

ğalam (ҒАЛАМ): Âlem, dünya, cihan, kainat.

ğalamat (ҒАЛАМАТ): Muhteşem, mükemmel.

ğahm (ҒАЛЫМ): Bilgin, âlim, bilgiç.

ğana (ҒАНА): Sadece, yalnız.

ğarip (ҒАРИП): Garip, zavallı, biçare.

ğasir (ҒАСЫР): Yüzyıl, asır; devir, zaman.

ğasıq (ҒАШЫҚ): Âşık.

ğasıqtıq (ҒАШЫҚТЫҚ): Sevgi, aşk, aşık olma, tutkunluk.

ğybadat (ҒИБАДАТ): İbadet, tapınma.

ğybrat (ҒИБРАТ): Bir şeyden sakınmak ve çekinmek üzere ders alıp uyanmaya sebep olacak vak'a ve hâl; böyle bir hâl ve vak'adan ders alma, ibret.

ğybrattan- (ҒИБРАТТАН-): İbret, ders almak.

ğybrattı (ҒИБРАТТЫ): İbret verici, ibretli.

ğoy (ҒОЙ): Söz arasında ya, ise, ki vs. gibi anlamlarda kullanılan edat.

ğulama (ҒҰЛАМА): Dâhi, bilgin.

ğumır (ҒҰМЫР): Hayat, ömür.

ğurlım (ҒҰРЛЫМ): Gibi, olarak.

ğılım (ҒЫЛЫМ): İlim.

D, d (Д, д)

dabil (ДАБЫЛ): Davul; sinyal, tehlike çanı.

dabilda- (ДАБЫЛДА-): Haber vermek; ilân etmek, duyurmak.

dabilday (ДАБЫЛДАЙ): Davul gibi.

dabır (ДАБЫР): Gürültü, patırtı.

dabırala- (ДАБЫРАЛА-): Duyurmak, ilân etmek.

dağdar- (ДАҒДАР-): Afallamak, şaşa kalmak; çaresiz kalmak, apışıp kalmak.

dağdarıs (ДАҒДАРЫС): Şaşkınlık, ne yapacağını bilmeme; Zorluk, çaresizlik; Kriz, durgunluk.

dağdı (ДАҒДЫ): Alışkanlık, adet.

dağı (ДАҒЫ): Dahi, bile, da, de.

dayın (ДАЙЫН): Hazır.

dayında- (ДАЙЫНДА-): Hazırlamak.

dayındal- (ДАЙЫНДАЛ-): Hazırlanmak.

daq (ДАҚ): Leke, benek; Eksiklik, noksanlık.

dal (ДАЛ-): Şaşkın.

dala (ДАЛА): Bozkır, step; dışarı, kapı önü.

dalan (ДАЛАН): Kalın dokunan beyaz kumaş.

dalbasa (ДАЛБАСА): Boş çaba.

dalbasala- (ДАЛБАСАЛА-): Boşuna uğraşmak, olmayacak hayallere kapılmak, akıntıya kürek çekmek.

damı- (ДАМЫ-): Gelişmek, ilerlemek.

danışpan (ДАНЫШПАН): Bilge, düşünür, mütefekkir.

dañ (ДАҢ): Patırtı, gürültü, şamata.

dañq (ДАҢҚ): Şöhret, şan, nam, unvan, ün.

dar (ДАР): Dar, geniş olmayan; dar ağacı.

dara (ДАРА): Yalnız, sadece; Tek, tek başına.

darbaza (ДАРБАЗА): Dış kapı, avlu kapısı.

darı- (ДАРЫ-): (kesici alet veya kurşun) Yaralamak; (ilaç) tesir etmek, iyi gelmek.

darın (ДАРЫН): Yetenek, istidat, kabiliyet.

darındı (ДАРЫНДЫ): Yetenekli, kabiliyetli.

dastan (ДАСТАН): Destan, hikâye.

dat (ДАТ): Pas; leke, kir.

däyek (ДӘЙЕК): Malumat, bilgi, veri.

dälde (ДӘЛДЕ): Doğrulamak, eşitlemek; nişan almak.

dälel (ДӘЛЕЛ): Delil, kanıt.

dälelde- (ДӘЛЕЛДЕ-): İspat etmek, kanıtlamak.

däm (ДӘМ): Tat, zevk, lezzet; yemek, aş.

dämdi (ДӘМДИ): Tatlı, lezzetli; İlginç, anlamlı, çekici, zevkli.

däme (ДӘМЕ): Ümit, niyet.

dämelen- (ДӘМЕЛЕН-): Ummak, beklentisi olmak.

dämet- (ДӘМЕТ-): Ümitlenmek, ummak, umut beslemek.

däreje (ДӘРЕЖЕ): Mertebe; derece, seviye, kategori.

däret (ДӘРЕТ): Taharet, temizlik; abdest.

därmen (ДӘРМЕН): Derman, güç, mecal.

däri (ДӘРІ): İlaç; gerekli, lüzumlu olma; barut.

däriger (ДӘРІГЕР): Doktor, hekim, tabip.

därile- (ДӘРІЛЕ-): İlaçlamak, ilaç vermek.

däripte- (ДӘРІПТЕ-): Methetmek, övmek.

däris (ДӘРІС): Ders.

dästür (ДӘСТҮР): Adet, gelenek, an'ane.

deyingi (ДЕЙІНГІ): Belirli bir seviyey ulaşma.

dem (ДЕМ): Nefes, soluk; güç, kuvvet; zaman, an.

deme- (ДЕМЕ-): Yardım etmek, desteklemek.

demek (ДЕМЕК): Demek, öyleyse.

demev (ДЕМЕУ): Dayanak, destek.

den (ДЕН): İnsan vücudu, ten; doğru, tam.

dene (ДЕНЕ): Vücut, ten.

deneli (ДЕНЕЛІ): İri yapılı, cüsseli, gürbüz.

deni (ДЕНИ): Bir şeyin yarısından fazlası, çoğu.

derek (ДЕРЕК): Kaynak, haber, bilgi, malumat; delil, kanıt.

derekte- (ДЕРЕКТЕ-): Bir şeyin doğruluğunu ispatlamak.

dert (ДЕРТ): Dert, hastalık; aksilik, inatçılık; kaygı, dert, gam.

diyqan (ДИҚАН): Çiftçi, rençber.

diyirmen (ДИІРМЕН): Değirmen.

doğa (ДОҒА): At boyunduruğu.

doğal (ДОҒАЛ): Sivri olmayan, küt; kaba, saba.

doda (ДОДА): İki takım hâlinde kökpar oynama.

- doz (ДОЗ):** Sinir, öfke.
- dozaq (ДОЗАҚ):** Cehennem, tamu; çile, zorluk.
- doldan- (ДОЛДАН-):** Sinirlenmek, kıyameti koparmak, hiddetlenmek.
- doh (ДОЛЫ):** Sinirli, kızgın; Sağanak, yoğun yağış.
- domala- (ДОМАЛА-):** Yuvarlanmak.
- domalaq (ДОМАЛАҚ):** Yuvarlak.
- domalat- (ДОМАЛАТ-):** Yuvarlatmak.
- dombıra (ДОМБЫРА):** Dombıra (Kazak halkının millî çalgısı.)
- dombıraşı (ДОМБЫРАШЫ):** Dombıracı, iyi dombıra çalan kimse.
- dop (ДОП):** Top.
- dorba (ДОРБА):** Torba, çanta, heybe.
- dos-jar (ДОС-ЖАР):** Ahbap, arkadaş, düşmanlığı olmayan kimseler.
- dostas- (ДОСТАС-):** Dost olmak, arkadaş olmak.
- dostıq (ДОСТЫҚ):** Dostluk, arkadaşlık, ahbaplık, yarenlik.
- döñ (ДӨН):** Küçük tepe, tepelik.
- döñgelek (ДӨНГЕЛЕК):** Lastik, tekerlek; çember, daire.
- döp (ДӨП):** Tam, aynen, tıpatıp, tastamam.
- duş (ДУШ):** Duş.
- durıs (ДҮРЫС):** Doğru, dürüst, düzgün.
- durısta- (ДҮРЫСТА-):** Doğrultmak, düzenlemek, yoluna koymak.
- durıstıq (ДҮРЫСТЫҚ):** Doğruluk, dürüstlük, düzenlilik, gerçekçilik.
- duşpan (ДҮШПАН):** Düşman, yağı, hasım, dost olamayan.
- dübır (ДҮБІР):** Patırtı, gürültü, ses; korku, ürküntü, dehşet.
- dübırle- (ДҮБІРЛЕ-):** Gürültü yapmak, patırtı çıkartmak.
- düdämal (ДҮДӘМАЛ):** Şüpheli, kuşkulu, belirsiz.
- düken (ДҮКЕН):** Dükkan.
- düm (ДҮМ):** Dipçik; sık, balta girmemiş orman.
- dümpüv (ДҮМПУ):** Ağı iki nesnenin çarpışmasından meydana gelen patırtı.
- düniye (ДҮНИЕ):** Dünya, âlem.
- düñk (ДҮҢК):** Pat, güm.
- düñki- (ДҮҢКИ-):** Kabarmak, şişmek.
- dür (ДҮР):** Birden bire, aniden; inci, mercan; ünlü, tanınmış, meşhur.
- dürbeleñ (ДҮРБЕЛЕҢ):** Panik, şaşkınlık, kargaşa, sıkışık vaziyet.
- düre (ДҮРЕ):** Falaka.
- dürele- (ДҮРЕЛЕ-):** Falakaya yatırmak.
- dürkin (ДҮРКИН):** Kez, defa, kere.
- dürkin-dürkin (ДҮРКИН- ДҮРКИН):** Tekrar tekrar, bazı bazı.
- dürlik- (ДҮРЛИК-):** Telaşa düşmek, heyecana kapılmak.
- dürliktir- (ДҮРЛИК-):** Telaşa düşürmek, telaşlandırmak.
- dürsi (ДҮРСІ):** Geçerli olmak, kullanımda olmak, revaçta olmak.
- dürsil (ДҮРСІЛ) dürsilde- (ДҮРСІЛДЕ-):** Gümbürdemek, gürültü çıkarmak.

dıby (ДЫБЫС): Ses, seda, ün.

dıbysta- (ДЫБЫСТА-): Seslenmek.

dıq (ДЫҚ): Hüzün, gam, tasa.

dıqtan- (ДЫҚТАН-): Kin beslemek, kinlenmek; kırılmak, gücenmek.

dıqtı (ДЫҚТЫ): Kinli, öfkeli; gürültü, ses.

dım (ДЫМ): Nem, rutubet; ses, ün, seda; hiç, hiçbir şey; çok, aşırı.

dımda- (ДЫМДА-): Nemlendirmek, ıslatmak.

dımqıl (ДЫМҚЫЛ): Nemli, ıslak, rutubetli.

dımqılda- (ДЫМҚЫЛДА-): Rutubetlenmek, nemlenmeki ıslanmak.

dıñ- (ДЫҢ-): Dın dın etmek, çınlamak.

dırıl (ДЫРЫЛ): Dır dır çıkan ses.

dil (ДИЛ): Gönül, yürek.

dilmar (ДИМАР): Hatip, dilbaz.

din (ДИН): Din.

diniy (ДИНИ): Dini.

diril (ДИРЛ): Titreme, titreyiş.

dirilde- (ДИРЛДЕ-): Titremek.

E, e (Е, е)

egdelik (ЕГДЕЛИК): İhtiyarlık, yaşlılık.

ege (ЕГЕ): Sahip, iye, malik.

ege- (ЕГЕ-): Egelemek, bilemek.

egele- (ЕГЕЛЕ-): Egelemek, bilemek.

eger (ЕГЕР): Düşman, hasım; eğer, şayet.

egevquyırıq (ЕГЕУҚҰЙРЫҚ): Tarla faresi.

egiz (ЕГІЗ): İkiz, çift.

egil- (ЕГІЛ-): Kalbi yumuşamak, duygulanmak; için için ağlamak, için için yanmak.

egin (ЕГІН): Ekin.

egin-jay (ЕГІН-ЖАЙ): Ekin ekilen yer, tarla, mezra.

eginşi (ЕГІНШІ): Rençper, ekinci, çiftçi.

egis (ЕГІС): Tarla, ekin.

egistik (ЕГІСТІК): Sürülmüş, ekilmiş tarla, ekinlik.

eden (ЕДЕН): Taban, döşeme.

edirey- (ЕДІРЕЙ-): Dik dik bakmak.

ejelgi (ЕЖЕЛГІ): Ezeli, eski, kadim.

ejelde (ЕЖЕЛДЕ): Eskiden, önceden, vaktiyle.

ejelden (ЕЖЕЛДЕН): Ezelden, eskiden, geçmişten, vaktiyle.

ez (ЕЗ): Gevşek, iradesiz, azimsiz.

ez- (ЕЗ-): Ezmek, sıkmak; eritmek; Sömürmek, birinin emeğinden haksız olarak faydalanmak.

ey (ЕЙ): Ey, hey.

ek- (ЕК-): Ekmek, dikmek; bir fikir veya düşünceyi aşılacak, empoze etmek.

eken- (ЕКЕН-): İmek, ek fiil.

ekev (ЕКЕУ): İkisi birlikte, iki tane.

ekeş (ЕКЕШ): Dahi, bile, hatta.

ekpin (ЕКПІН): Hız, şiddet.

ekpinde- (ЕКПІНДЕ-): Hızlanmak, şiddetlenmek.

ekpindi (ЕКПНД): Vurgulu, şiddetli; öncü, önder; gür sesli.

ekşe- (ЕКШЕ-): Ayıklamak, seçmek.

eki (ЕКI): Birden sonra gelen sayının adı ve bu sayıyı gösteren rakam, iki; bazı kelimelerle birlikte kullanılarak ölçü, miktar bildirir.

ekindi (ЕКИИД): İkinci; ikindi vakti kılınan namaz.

ekinşi (ЕКИШИ): İkinci; bundan sonraki; bir şeyin karşı tarafı.

el (ЕЛ): Halk, millet; memleket, yurt.

eldi (ЕЛД): Yerleşilmiş, meskûn.

ele- (ЕЛЕ-): Dikkate almak, önem vermek; iltifat etmek, saygı göstermek, değer vermek.

elegiz- (ЕЛЕГИЗ-): Merak etmek, korkmak, telaşlanmak; endişeye düşmek.

elek (ЕЛЕК): Elek.

eleñ (ЕЛЕҢ): Merak, telaş.

eleñ eleñ (ЕЛЕҢ ЕЛЕҢ): Ürkek bir şekilde etrafına bakınma.

eles (ЕЛЕС): Hayal meyal görünme, siluet; hayalet, görüntü.

eleste- (ЕЛЕСТЕ-): Hayal meyal görünmek, gözüne görünmek, göz önüne gelmek, canlanmak.

elestet- (ЕЛЕСТЕТ-): Canlandırmak, göz önüne getirmek.

el-jurt (ЕЛ-ЖҮРТ): Eş dost, akraba, bütün halk, el gün.

elti- (ЕЛТИ-): Esrardan başı dönmek; kendinden geçmek, mest olmak.

eltiri (ЕЛТИРI): Kuzu derisi.

elüv (ЕЛҮ): Elli.

elüvinşi (ЕЛҮИШИ): Ellinci.

elşi (ЕЛШИ): Elçi, sefir.

elşilik (ЕЛШИЛIК): Elçilik.

eli (ЕЛI): Bir parmağın genişliği.

elir- (ЕЛIР-): Tedirgin olmak; delirmek, çıldırmak.

em (ЕМ): Tedavi; şifa, deva, em.

emde- (ЕМДЕ-): Tedavi etmek.

emeksi- (ЕМЕКCI-): Bir şeyi ummak, beklentisi olmak.

emen (ЕМЕҢ): Meşe ağacı.

emle (ЕМЛЕ): İmla, yazım.

eşmek (ЕШМЕК): Meme; göğüs.

emiz- (ЕМИЗ-): Emzirmek.

emis (ЕМИС): Yavaş, ağır.

emis-emis (ЕМИС-ЕМИС): Zar zor, güçlülükle.

en (ЕҢ): En, genişlik; damga, en, işaret; bol, ölçüsüz, çok.

endeşe (ЕНДЕШЕ): Öyleyse, demek ki.

endi (ЕНДI): Şimdi, bundan sonra, daha, artık; bundan başka, daha; bol, geniş, enli.

endigi (ЕНДИГI): Gelecek, sıradaki, şimdiki.

ene (ЕНЕ): Kayın valide, kaynana.

entele- (ЕНТЕЛЕ-): Yüklenmek, dayanmak; bir yere doğru ilerlemek, hücum etmek.

entige-entige (ЕНТИГЕ- ЕНТИГЕ): Nefes nefese, soluk soluğa.

eñ (ЕҢ): Başına geldiği sıfatların en üstün derecede olduğunu gösterir.

eñbek (ЕҢБЕК): Emek, iş, çalışma.
eñbekte- (ЕҢБЕКТЕ-): Emeklemek.
eñbekşi (ЕҢБЕКШИ): İşçi, emekçi.
eñgezerdey (ЕҢГЕЗЕРДЕЙ): İri yarı yapılı.
eñkey- (ЕҢКЕЙ-): Eğilmek, iki büklüm olmak.
eñkilde (ЕҢКІЛДЕ): Hıçkıra hıçkıra ağlamak, hıçkırmak.
eñse (ЕҢСЕ): Boynun arkası, ense; vücut, beden; güç, kuvvet.
eñsegey (ЕҢСЕГЕЙ): Uzun boylu, iri gövdeli, iri yapılı.
eñseli (ЕҢСЕЛІ): Yapılı, büyük, iri, yüksek.
eñire- (ЕҢІРЕ-): Hüngür hüngür ağlamak.
epti (ЕПТИ): Yatkın, eğilimli, meyilli, becerikli; uyanık, kurnaz.
eptilik (ЕПТІЛІК): Yatkınlık, eğilimlilik, meyillilik, beceriklilik.
er (ЕР): Erkek; koca, zevc; eyer; kahraman, cesur.
er- (ЕР-): Peşinden gitmek, peşinden yürümek, takip etmek.
er-azamet (ЕР-АЗАМАТ): Erkek.
ereje (ЕРЕЖЕ): Kural, kaide.
erek (ЕРЕК): Başka, ayrı; özge.
erekşe (ЕРЕКШЕ): Fevkalade, ayrıca, özel.
eren (ЕРЕН): Müstesna, fevkalade.
erke (ЕРКЕ): Şımarık, nazlı, işveli, edalı.
erkek (ЕРКЕК): Erkek; koca, eş.

erkele- (ЕРКЕЛЕ-): Şımarık, nazlanmak.
erkeklik (ЕРКЕЛІК): Şımarıklık, nazlılık.
erkimen (ЕРКІМЕН): Serbestçe, kendi isteğiyle, hür iradesiyle.
erkin (ЕРКІН): Erkin, serbest, hür, özgür; bağımsız, egemen; kolay, rahat.
erkindik (ЕРКІНДІК): Erkinlik, serbestlik; hürriyet, özgürlük.
erle- (ЕРЛЕ-): Başarılı olmak; atı eyerlemek.
erli (ЕРЛІ): Kocası olan, evli.
erlik (ЕРЛІК): Erlik, yiğitlik, kahramanlık, cesurluk.
ernev (ЕРНЕУ): Kenar.
ernevle- (ЕРНЕУЛЕ-): Ağzına kadar dolmak, lebaleb dolmak.
ert- (ЕРТ-): Beraberinde götürmek.
erte (ЕРТЕ): Erken; eskiden, önceden.
ertegi (ЕРТЕГІ): Masal.
erteden (ЕРТЕДЕН): Önceden, eskiden.
erteñ (ЕРТЕҢ): Yarım, gelecek.
erteñinde (ЕРТЕҢІНДЕ): Ertesi gün.
er-toqım (ЕР-ТОҚЫМ): Eyer takımı.
eri- (ЕРІ-): Erimek.
erik (ЕРІК): Erk, irade, iktidar, istem; hak, hukuk.
erik- (ЕРІК-): İşsizlikten ne yapacağını bilememek, canı sıkılmak.
eriksiz (ЕРІКСІЗ): Gayri ihtiyari, zorunlu.
erikti (ЕРІКТІ): Hür, özgür, serbest, erkli; özgür irade ile yapılmış olan.

erin (EPIH): Dudak.

erin- (EPIH-): Erinmek, üşenmek, tembellik etmek.

es (EC): Akıl, us, hafıza; arkadaş, dayanak.

es- (EC-): (rüzgar) esmek; (kayıкта) kürek çekmek; eğirmek.

ese (ECE): Pay, hisse; parça, kısım; onun yerine, adına, hesabına.

esen (ECEH): Sağ salim, esen.

esen-aman (ECEH-AMAH): Sağ salim, sağ selamet.

eseñgire- (ECEHĠPIE-): Şuurunu, bilincini kaybetmek.

esep (ECEΠ): Hesap, rapor; dört işlem.

esep-te- (ECEΠTE-): Hesaplamak; düşünmek, saymak, dikkate almak.

esep-ti (ECEΠTI): Sayılı, hesaplı; gibi, sayılır.

esersoq (ECEPCOK): Bazı davranışları delice olan, kaçık.

eskek (ECKEK): Kayık küreği; serin hafif rüzgar; hareketli, hızlı.

esker- (ECKEP-): Dikkate almak, önemsemek, anmak.

eskert- (ECKEPT-): İkaz etmek, ihtar etmek, hatırlatmak.

eski (ECKI): Eski püskü; çoktan beri var olan, üzerinden çok zaman geçmiş bulunan.

esten- (ECTEH-): Akli ermek.

esti (ECTI): Akıllı, uslu; bilge, düşünür.

esti- (ECTI-): Duymak, işitmek; dinlemek, anlamak.

esik (ECIK): Kapı.

esim (ECIM): Ad, isim.

esine- (ECIHE-): Esnemek.

et (ET): İnsanlarda, hayvanlarda deri ile kemik arasındaki kas ve yağdan oluşan tabaka; ten.

etek (ETEK): Etek; dağ, tepe, yığın gibi yamaçlı şeylerin alt bölümü.

etekte- (ETEKTE-): Eteğine doldurmak; bir yerin eteğinden yürümek.

etti (ETTI): Etili, dolgun, semiz.

ey (EY): Hey, ey.

eh (EX): Özlem, pişmanlık vb. duyguları bildirmek için kullanılan ünlem.

eş (EШ): Zerre kadar, hiç; hiçbir zaman, hiçbir.

eşbir (EШБИР): Hiçbir.

eşki (EШKI): Keçi.

eşkim (EШKIM): Hiç kimse.

eşqaysısı (EШҚАЙСЫСЫ): Hiçbiri.

eşqaşan (EШҚАШАН): Hiçbir zaman.

eşteñe (EШТЕҢЕ): Hiçbir şey.

J, j (Ж, ж)

jabağı (ЖАБАҒЫ): Yapağı, tay.

jabayı (ЖАБАЙЫ): Yabani, ehlileştirilmemiş; vahşi, barbar.

jabı (ЖАБЫ): Cins olmayan at.

jabıq (ЖАБЫҚ): Kapalı, örtülü; gizli, saklı.

jabıq- (ЖАБЫҚ-): Kaygılanmak, hayıflanmak, üzülmek, esef duymak, etmek.

jabıl- (ЖАБЫЛ-): Kapanmak, örtülmek.

jabıla (ЖАБЫЛА): Birlikte, beraber.

jabıñqı (ЖАБЫҢҚЫ): Kaygılı, kederli, tasalı, üzüntülü.

jabırqa- (ЖАБЫРҚА-): Sık sık üzülen, kederlenen.

jabıs- (ЖАБЫС-): Yapışmak; ısrarla istemek.

jağa (ЖАҒА): Yaka; kıyı, kenar, sahil.

jağala- (ЖАҒАЛА-): (göl, nehir, deniz) Kenarından, kıyısından yürümek.

jağalay (ЖАҒАЛАЙ): Sırayla, birbirinin ardından.

jağday (ЖАҒДАЙ): Durum, hâl, ahvâl, keyfiyet.

jağdayla- (ЖАҒДАЙЛА-): Ortanı oluşturmak, imkân sağlamak.

jağımsı- (ЖАҒЫМСЫ-): Yaltaklanmak, çanak yalamak.

jağımsız (ЖАҒЫМСЫЗ): Hoş olmayan, sevimsiz; olumsuz, menfii.

jağın- (ЖАҒЫН-): Yaranmak.

jad (ЖАД): Yâd, hafıza, akıl.

jada- (ЖАДА-): Zayıflamak, cılızlaşmak.

jadı (ЖАДЫ): Cadı, büyücü; büyü sonucunda ortaya çıkan hastalık.

jadıla- (ЖАДЫЛА-): Büyülemek. sihir yapmak.

jadıra- (ЖАДЫРА-): şenlenmek, neşelenmek, keyiflenmek; (hava) açmak, açılmak.

jaz (ЖАЗ): Yaz.

jaz- (ЖАЗ-): Yazmak; alnında yazılmış olmak; yaymak, sermek; düzeltmek, doğrultmak.

jaza (ЖАЗА): Ceza.

jazala- (ЖАЗАЛА-): Cezalandırmak, ceza kesmek.

jazba (ЖАЗБА): Yazı.

jazğan (ЖАЗҒАН): Zavallı, biçare.

jazğı (ЖАЗҒЫ): Yaz dönemiyle ilgili, yaza ait.

jazğıturı (ЖАЗҒЫТУРЫ): İlkbaharda, ilkbahar döneminde.

jazda (ЖАЗДА): Yazın, yaz mevsiminde.

jazmı (ЖАЗМЫШ): Yazgı, alın yazısı, kader.

jazuv (ЖАЗУ): Yazı.

jazıq (ЖАЗЫҚ): Suç, kabahat, günah.

jazıqsız (ЖАЗЫҚСЫЗ): Suçsuz, günahsız, kabahatsiz.

jazıqtı (ЖАЗЫҚТЫ): Suçlu, kabahatli.

jazıl- (ЖАЗЫЛ-): İyileşmek, sağlığına kavuşmak.

jay (ЖАЙ): Yıldırım; hâl, durum, vaziyet; mekân, yer, ev.

jay- (ЖАЙ-): Yaymak, asmak, sermek.

jayğa- (ЖАЙҒА-): İşi yoluna koymak.

jayğas- (ЖАЙҒАС-): Yerleşmek, kurulmak.

jayla- (ЖАЙЛА-): Yerleşmek, mekân tutmak.

jaylap (ЖАЙЛАП): Yavaşça, aheste aheste.

jaylı (ЖАЙЛЫ): Uygun, rahat, elverişli.

jayna- (ЖАЙНА-): Parlamak, pırl pırl olmak, çeşitli renklere bürünmek, canlanmak.

jaуpa- (ЖАЙПА-): İmha etmek, kırmak, yok etmek.

jaуpa- (ЖАЙПА-): Düzensiz, darmadağınık olmak.

jayt (ЖАЙТ): Hâl, durum, vaziyet.

jaуşa (ЖАЙША): Öylesine, sebepsiz; yıldırım gibi.

jaуşılıq (ЖАЙШЫЛЫҚ): Sükûnet, huzur.

jayılım (ЖАЙЫЛЫМ): Mera, otlak, salmalık yayla.

jayın (ЖАЙЫН): Yayın balığı.

jaq (ЖАҚ): Yanak, çene kemiği; taraf, yön.

jaq- (ЖАҚ-): Yakmak, tutuşturmak; sürmek, sıvamak; beğenmek, hoşlanmak.

jaqsar- (ЖАҚСАР-): Düzelmek, iyileşmek.

jaqsı (ЖАҚСЫ): İyi, güzel; iyi dilek.

jaqta- (ЖАҚТА-): Desteklemek, taraf tutmak.

jaqtav (ЖАҚТАУ): Çerçeve, kenar.

jaqın (ЖАҚЫН): Yakın; akraba, hısım.

jaqında- (ЖАҚЫНДА-): Yaklaşmak.

jal (ЖАЛ): Yele; yüksekçe tepe, tepelik.

jala (ЖАЛА): İftira, bühtan; yalamak; sıyırmak.

jalaqta- (ЖАЛАҚТА-): Uyanık olmak, tetikte olmak.

jalañ- (ЖАЛАҢ-): Yalın, sade; çıplak.

jalbarın- (ЖАЛБАРЫН-): Yalvarmak, yakarmak.

jalğa- (ЖАЛҒА-): Bağlamak, eklemek, ulamak, birleştirmek.

jalğan (ЖАЛҒАН): Dünya, hayat, yaşam.

jalğan- (ЖАЛҒАН-): Birleşmek, eklenmek.

jalğas- (ЖАЛҒАС-): Devam etmek.

jalğası (ЖАЛҒАСЫ): Devamı.

jalğız (ЖАЛҒЫЗ): Yalnız, yegâne; tek başına.

jalda- (ЖАЛДА-): Kirada oturmak, kiralamak.

jalma- (ЖАЛМА-): Silip süpürmek, yiyip bitirmek, yalayıp yutmak.

jalma-jan (ЖАЛМА-ЖАН): Peşi sıra, hemen, çarçabuk, tez.

jalpı (ЖАЛПЫ): Genel, umumi, ortak.

jaltaq (ЖАЛТАҚ): Korkak, çekingen, ürkek.

jalıq- (ЖАЛЫҚ-): Usanmak, bıkmak.

jalşı (ЖАЛШЫ): Hizmetçi, uşak.

jalın (ЖАЛЫН): Alev; güç, kuvvet.

jalın- (ЖАЛЫН-): Yalvarmak, yakarmak.

jalmış (ЖАЛЫНЫШ-): Yalvarmak, yakarmak.

jamal (ЖАМАЛ): Yüz güzelliği, cemal.

jaman (ЖАМАН): Kötü, fena; sevimsiz, hoş olmayan; çok fazla, aşırı.

jambı (ЖАМБЫ): Gümüş parçası.

jamıl- (ЖАМЫЛ-): Örtünmek; sırtına geçirömek; bürünmek, kaplamak.

jan (ЖАН): Can, ruh; insanın iç dünyası; bir tür saygı, sevgi belirten söz; insan, kişi fert.

jan- (ЖАН-): Yanmak, tutuşmak; parlamak, ışıldamak.

janar (ЖАНАР): Göz, göz nuru, göz bebeği; gün ışığı, şule.

janday (ЖАНДАЙ): İnsan gibi.

jandan- (ЖАНДАН-): Dirilmek, canlanmak; gelişmek, hızlanmak; renklenmek.

jandarm (ЖАНДАРМ): Çarlık dönemindeki polis görevlilerine verilen ad, jandarma.

jan-jaq (ЖАН-ЖАҚ): Çevre, etraf, dolay, civar.

janjal (ЖАНЖАЛ): Kavga, çatışma, çekişme, mücadele.

jan-januvar (ЖАН-ЖАНУР): İnsanlardan başka bütün canlılar.

jankeşti (ЖАНКЕШТИ): Fedakâr, çok çalışkan, özverili.

jansız (ЖАНСЫЗ): Cansız, diri olmayan.

jantalas- (ЖАНТАЛАС-): Mücadele etmek; didinmek; can çekişmek.

januvar (ЖАНУР): Hayvan.

janı- (ЖАНЫ-): Bileylemek, keskinleştirmek.

janım (ЖАНЫМ): Canım.

janında (ЖАНЫНДА): Yanında; beraberinde, bünyesinde.

jaña (ЖАҢА): Yeni, çağdaş yakında, bir süre önce.

jañağı (ЖАҢАҒЫ): Deminki, az önceki.

jañadan (ЖАҢАДАН): Yeniden, tekrar.

jañalıq (ЖАҢАЛЫҚ): Yenilik, haber; keşif, buluş.

jañbır (ЖАҢБЫР): Yağmur.

jañılıs- (ЖАҢЫЛЫС-): Yanılmak, hata etmek.

jañılıs (ЖАҢЫЛЫС): Yanlış, hata.

japa (ЖАПА): Tezek; cefa, çile.

japan (ЖАПАН): Düz, ıssız, ova.

japır- (ЖАПЫР-): Ezmek, çiğnemek, devirmek, dağıtmak.

japıra (ЖАПЫРА): Silip süpürüncesine.

jar (ЖАР): Yar, uçurum; yar, eş, zevce, sevgili; dost, dayanak.

jar- (ЖАР-): Yarmak; bölmek, ayırmak.

jara (ЖАРА): Yara, bere; dert, tasa.

jara- (ЖАРА): İşe yaramak, uygun gelmek.

jaraydı (ЖАРАЙДЫ): Tamam, peki.

jaraqat (ЖАРАҚАТ): Yara, bere.

jaraqtı (ЖАРАҚТЫ): Silahlı, teçizatlı.

jaral- (ЖАРАЛ-): Yaratılmak; meydana gelmek, ortaya çıkmak.

jaralan- (ЖАРАЛАН-): Yaralanmak.

jaralı (ЖАРАЛЫ): Yaralı, yarası olan.

jaran (ЖАРАН): Topluluk, millet, kavim, halk.

jaran- (ЖАРАН-): Yalakalık etmek, yaranmak.

jarǵı (ЖАРҒЫ): Tüzük.

jarqılda- (ЖАРҚЫЛДА-): Işıldamak, parlamak.

jarqın (ЖАРҚЫН): Güler yüzlü, iyi huylu; açık, belli.

jarlı (ЖАРЛЫ): Yoksul, fakir.

jarlıq (ЖАРЛЫҚ): Kararname, fermen, emir.

jarma (ЖАРМА): Yarma, ezme.

jarma- (ЖАРМАС-): Yarışıp bırakmamak, takılmak.

jartas (ЖАРТАС): Kaya.

jartıla- (ЖАРТЫЛА-): Ortalamak, yarılamak.

jarı- (ЖАРЫ-): Gereğinden fazlasına sahip olmak.

jarıq (ЖАРЫҚ): Işık, nur, aydınlık; çatlak, yarık.

jarıl- (ЖАРЫЛ-): Yarılmak, parça parça olmak; çatlamak.

jarılqa- (ЖАРЫЛҚА-): İyilik etmek, nimete gark etmek; (birisine) dua etmek.

jarım (ЖАРЫМ): Yarım.

jarıs (ЖАРЫС): Yarışma, yarış, müsabaka.

jarıs- (ЖАРЫС-): Yarışmak, yarışa katılmak.

jas (ЖАС): Yaş; genç, toy; yaş, gözyaşı.

jasa- (ЖАСА-): Yaşamak, ömür sürmek; yapmak, etmek.

jasaǵan (ЖАСАҒАН): Yaradan, Tanrı.

jasaq (ЖАСАҚ): Ordu, asker, askeri birlik.

jasañ (ЖАСАҢ): Daha genç, genççe.

jasar- (ЖАСАР-): Gençleşmek, genç görünmek.

jasav (ЖАСАУ): Çeyiz; ev eşyası.

jasavıl (ЖАСАУЫЛ): Yüzbaşı.

jasqa- (ЖАСҚА-): Gözdağı vermek; reddetmek, geri çevirmek.

jasqan- (ЖАСҚАН-): Korkmak, çekinme, cesaret edememek.

jasta- (ЖАСТА-): Yaşlanmak.

jastav (ЖАСТАУ): Nemlice, rutubetlice.

jastı (ЖАСТЫ): Yaşıt, akran.

jastıq (ЖАСТЫҚ): Yastık.

jası- (ЖАСЫ-): Gönlü kırılmak, hüzünlenmek.

jasıl (ЖАСЫЛ): Yeşil.

jasın (ЖАСЫН): Yıldırım, şimşek.

jasınan (ЖАСЫНАН): Küçüklüğünden, gençliğinden.

jasırım (ЖАСЫРЫН): Gizli, saklı; tenha, kuytu.

jat (ЖАТ): Yabancı, yâd, ecnebi.

jat- (ЖАТ-): Yatmak, uzanmak.

jatağan (ЖАТАҒАН): Yüksek olmayan, alçak.

jatqa (ЖАҚТҚА): Ezbere.

jav (ЖАУ): İstilacı; düşman, hasım.

jav- (ЖАУ-): Yağmak; dolup taşmak, çoğalmak.

javap (ЖАУАП): Cevap, yanıt.

javapker (ЖАУАПКЕР): Sorumlu, mesul, yükümlü.

javger (ЖАУГЕР): Savaşçı, muharip.

javdır (ЖАУДЫР): Berrak, duru, temiz.

javdır- (ЖАУДЫР-): Yağdırmak.

javdır- (ЖАУДЫРА-): Masumca, bir şey umarcasına bakmak.

javlıq (ЖАУЛЫҚ): Baş örtüsü.

javız (ЖАУЫЗ): Acımasız, zalim, cani.

javın (ЖАУЫН): Yağış, yağmur.

javinger (ЖАУЫНГЕР): Cengâver, asker, savaşçı, muharip.

javırın (ЖАУЫРЫН): Kürek kemiği.

jä (ЖӘ): Tamam, olur, evet anlamlarını bildirir.

jäbir (ЖӘБІР): Cebir, zulüm, işkence, eziyet.

jädiger (ЖӘДІГЕР): Yedigâr; miras.

jäne (ЖӘНЕ): Ve, ile.

järdem (ЖӘРДЕМ): Yardım.

je- (ЖЕ-): Yemek.

jebe (ЖЕБЕ): ok, sivri uç.

jebele- (ЖЕБЕЛЕ-): Hızlandırmak, çabuklaştırmak.

jebir (ЖЕБІР): Obur, açgözlü; rüşvetçi, mal canlısı.

jegi (ЖЕГІ): Tüberkiloz, verem.

jedel (ЖЕДЕЛ): Acil, acele, ivedi.

jez (ЖЕЗ): Bakır; mermi.

jezde (ЖЕЗДЕ): Enişte.

jek- (ЖЕК-): Koşmak.

jeke (ЖЕКЕ): Bağımsız, ayrı, kendi başına.

jeke-jeke (ЖЕКЕ- ЖЕКЕ): Ayrı ayrı, tek tek.

jel (ЖЕЛ): Yel, rüzgar.

jelde- (ЖЕЛДЕ-): Rüzgâra karşı yürümek; havasına girmek, kıvamına gelmek.

jelden- (ЖЕЛДЕН-): (rüzgar) Esmek.

jeldi (ЖЕЛДІ): Rüzgarlı, fırtınalı.

jelke (ЖЕЛКЕ): Ense.

jelkem (ЖЕЛКЕМ): Hafif esen (rüzgar).

jelpi- (ЖЕЛПИ-): Yellemek, hafiften esmek, esmek.

jelik- (ЖЕЛІК-): Kızamık.

jelim (ЖЕЛІМ): Tutkal.

jelin (ЖЕЛІН): Hayvanların memesi.

jelis (ЖЕЛІС): Atın orta hızla koşması.

jem (ЖЕМ): Yem.

jemqor (ЖЕМҚОР): Açgözlü, obur.

jemis (ЖЕМИС): Meyve yemiş.

jendet (ЖЕНДЕТ): Cellat, katil.

jeñ (ЖЕҢ): Yen (elbisede).

jeñ- (ЖЕҢ-): Yenmek.

jeñge (ЖЕҢГЕ): Yenge.

jeñildik (ЖЕҢІЛДІК): Hafiflik;
kolaylık, basitlik.

jeñildet- (ЖЕҢІЛДЕТ-): Boşaltmak,
hafifletmek, kolaylaştırmak.

jeñis (ЖЕҢІС): Zafer, galibiyet,
başarı.

jer (ЖЕР): Yer dünya; kara parçası,
mahal.

jerken- (ЖЕРКЕН-): İğrenmek,
tiksinmek.

jerkeniş (ЖЕРКЕНІШ): Nefret,
tiksinti.

**jermeñ-jeksen (ЖЕРМЕН-
ЖЕКСЕН):** Yerle bir, yerle yeksan,
alt üst.

jer-su (ЖЕР-СУ): Orman, dağ, ırmak,
göl.

jeri- (ЖЕРІ-): (hayvan) Yavrularını
emzirmekten kaçmak.

jesir (ЖЕСІР): Dul.

jet- (ЖЕТ-): Varmak, ulaşmak,
erişmek.

jete (ЖЕТЕ): Bir şeyin sapı ile başının
birleştiği yer.

jetekte- (ЖЕТЕКТЕ-): Danışman,
rehber, kılavuz.

jetkiz- (ЖЕТКІЗ): Yetiştirmek,
ulaştırmak.

jetpis (ЖЕТПІС): Yetmiş.

jeti (ЖЕТИ): Yedi.

jetim (ЖЕТИМ): Yetim, öksüz.

yetinşi (ЖЕТИНШІ): Yedinci.

jetis- (ЖЕТИС-): Sevinmek, mutlu
olmak; erişmek, gark olmak.

jiy- (ЖИ-): Toplamak, yığmak; bir
araya getirmek.

jiyde (ЖИДЕ): İğde.

jiydek (ЖИДЕК): Yemiş.

jiyek (ЖИЕК): Sahil, yaka; kenar,
sınır.

jiyen (ЖИЕН): Yeğen, kız kardeşin
çocuğu.

jiynal- (ЖИНАЛ-): Hazırlanmak,
toplanmak.

jiyren- (ЖИРЕН-): İğrenmek,
tiksinmek.

jiyıl- (ЖИЫЛ-): Yığılmak,
toplanmak.

jiyın (ЖИЫН): Kalabalık, yığın; bir
şeyin toplamı.

jiyırma (ЖИЫРМА): Yirmi.

jiyi (ЖИИ):

jiyi-jiyi (ЖИИ-ЖИИ): Sık, gür; sıkça,
tekrar tekrar.

joğal- (ЖОҒАЛ-): Yok olmak,
çalınmak; yitip gitmek, gözden
kaybolmak.

joğalt- (ЖОҒАЛТ-): Kaybetmek.

joğarğı (ЖОҒАРҒЫ): Yukarı, üst.

joy- (ЖОЙ-): Yok etmek, imha etmek,
ortadan kaldırmak.

joq (ЖОҚ): Yitik, kayıp.

joqta- (ЖОҚТА-): Ağıt yakmak, yas
tutmak.

joqtav (ЖОҚТАУ): Ağıt.

jol (ЖОЛ): Yol; uzak sefer, yolculuk.

jola- (ЖОЛА-): Yaklaşmak.

jolay (ЖОЛАЙ): Yol üstü.

jolavşı (ЖОЛАУШЫ): Yolcu.

jolbarıs (ЖОЛБАРЫС): Uğurlama.

jolda- (ЖОЛДА-): Yollamak, göndermek.

joldas (ЖОЛДАС): Ana rahmi, döl yatağı.

jomart (ЖОМАРТ): Cömert, eli açık; gönlü zengin.

jon (ЖОН): Sırt, arka.

jon- (ЖОН-): Rendelemek, yontmak.

jort- (ЖОРТ-): Sefere çıkmak; (yırtıcı hayvan) Avlanmak amacıyla dolaşmak, av aramak.

jorı- (ЖОРЫ-): Yorumlamak, düş yormak; tabir etmek, fala bakmak.

jorıq (ЖОРЫҚ): Saldırı, hücum, askeri sefer; seyahat, yolculuk.

josiq (ЖОСЫҚ): Kanlı savaş, kırıng; adet, töre, örf; gidişat, yön.

josıl- (ЖОСЫЛ-): Akmak; (herhangi bir iz) açık ve belirgin olarak görünmek.

jota (ЖОТА): Yamaç, tepe, engebe.

joşı-(ЖОШЫ-): Coşmak, neşelenmek.

jön (ЖӨН): Yön, istikamet; vaziyet, hâl, durum.

jönde- (ЖӨНДЕ-): Tamir etmek, ayarlamak; düzeltmek.

jöndep (ЖӨНДЕП): Doğru, dürüst.

jöndi (ЖӨНДИ): Mantıklı, akla uygun.

jöne- (ЖӨНЕ-): Yönelmek, yola çıkmak, yürümek.

jöninde (ЖӨНІНДЕ): Hakkında, hususunda.

jöñki- (ЖӨҢКІ-): Toplu olarak göçmek, yer değiştirmek.

juv- (ЖУ-): Yıkamak; mutlu bir olayı ktlamak.

juvan (ЖУАН): Kalın, geniş; şişman, tombul.

juvas (ЖУАС): Uysal, halim, yumuşak başlı.

juvın- (ЖУЫН-): Yıkanmak, yunmak, banyo yapmak.

juvit- (ЖУЫТ-): Yakınlaştırmak, yaklaştırmak.

jubay- (ЖҮБАЙ-): Karı kocadan her biri, eş.

jubat- (ЖҮБАТ-): Avutmak, teselli etmek.

juqa (ЖҮҚА): Kalın olmayan, ince, yufka; cılız, sıska.

juqala- (ЖҮҚАЛА-): İnceltmek; yavaşça, uygun bir şekilde anlatmak.

jul- (ЖҮЛ-): Çekmek, yolmak, sökmek, koparmak; (kadın) başka bir kimsenin saçını başını yolmak.

juldız (ЖҮЛДЫЗ): Yıldız.

julın- (ЖҮЛЫН-): Kopmak, koparılmak; ileri atılmak; öfkelenmek, hiddetlenmek.

jum- (ЖҮМ-): (yumruk) Yummak, sıkamak.

juma (ЖҮМА): Cuma.

jumaq (ЖҮМАҚ): Cennet.

jumbaq (ЖҮМБАҚ): Bilmece; gizli düşünce, sır.

jumıl- (ЖҮМЫЛ-): Kapanmak, yumulmak; grup, hâlinde, arzu ve istekle işe sarılmak.

jumır (ЖҮМЫР): Oval, yuvarlakça; dolgun, tombul.

jumis (ЖҰМЫС): İş, hizmet, emek çalışma.

jup (ЖҰП): Çift; karı koca.

jupar (ЖҰПАР): Güzel, hoş koku, ıtır, misk; kolonya; güzel kokulu bitki, leylak.

jupını (ЖҰПЫНЫ): Basit, sade, gösterişsiz.

jur (ЖҰР): Kıraç, çorak; suyu çekilmiş göl yatağı.

jurt (ЖҰРТ): Halk, millet.

jügen (ЖҮГЕН): Dizgin.

jügin- (ЖҮГИН-): Diz çökmek, çömelmek.

jügir- (ЖҮГИР-): Koşmak.

jüde- (ЖҮДЕ-): Zayıflamak, cılızlaşmak.

jüdep-jadap (ЖҮДЕП-ЖАДАП): Yorgun, argın.

jüdev (ЖҮДЕУ): Zayıfça, cılızca.

jüz (ЖҮЗ): Sima, çehre; yüz (bıçak, ustura vb.); Soy bakımından Kazak Türklerini oluşturan üç ana koldan biri.

jüz- (ЖҮЗ-): Yüzmek.

jüzdegen (ЖҮЗДЕГЕН): Yüzlerce.

jüzdi (ЖҮЗДИ): Çehreli, simalı, güzel yüzlü; keskin, çok kesici.

jüzim (ЖҮЗИМ): Üzüm.

jüyrik (ЖҮЙРИК): Hızlı koşan; hatip, bilge.

jük (ЖҮК): Yük; yorgan, yastık gibi ev eşyalarının genel adı.

jükte- (ЖҮКТЕ-): Yükleme, görev vermek, görevlendirmek.

jülde (ЖҮЛДЕ): Ödül, mükâfat.

jün (ЖҮН): Kıl, tüy, yün.

jün-jurqa (ЖҮН-ЖҰРҚА): Kıl, tüy, yün.

jür- (ЖҰР-): Gitmek, yürümek; hareket etmek, çalışmak; bir tarafa yönelmek, yola çıkmak.

jürgiz- (ЖҰРГИЗ-): (araba) Sürmek, kullanmak; yürütmek, idare etmek.

jüre (ЖҰРЕ): Diz üstü oturuş şekli.

jürek (ЖҰРЕК): Kalp, yürek; gönül.

jüris (ЖҰРИС): Yürüyüş; hamle, atak.

jıbrıla- (ЖЫБЫРЛА-): Kımıldamak, kıpırdamak.

jıgıl- (ЖЫГЫЛ-): Yıkılmak, düşmek; yenilmek, mağlup olmak.

jıq- (ЖЫҚ-): Yıkılmak, devirmek; çadırı sökmek, toplamak; yenmek, üstün gelmek.

jıl (ЖЫЛ): Yıl, sene.

jıla- (ЖЫЛА-): Ağlamak; kederlenmek, hüzünlenmek.

jılan (ЖЫЛАН): Yılan; fesatçı, münafık.

jılда (ЖЫЛДА): Her yıl.

jılday (ЖЫЛДАЙ): Yıla yakın, bir yıl kadar.

jıldam (ЖЫЛДАМ): Süratli, hızlı, tez, çabuk.

jıldap (ЖЫЛДАП): Yıllarca.

jılqı (ЖЫЛҚЫ): At.

jılı- (ЖЫЛЫ-): Isınmak, ılımak, ılınmak.

jılı (ЖЫЛЫ): Ilık; merhametli, şefkatli.

jılın- (ЖЫЛЫН-): Isınmak.

jılına (ЖЫЛЫНА): Yıl boyu, yılda bir.

jım- (ЖЫМ-): Susmak, sus pus olmak.

jımıy- (ЖЫМИ-): Gülümsemek, tebessüm etmek.

jımıñ (ЖЫМЫҢ): Gülümseme.

jıñ (ЖЫҢ): Geviş getirme.

jıñğıldı (ЖЫҢҒЫЛДЫ): Ilgın ağacı bol olan, ılgın ağaçlı.

jır (ЖЫР): Uzun, manzum şiir; destan, şiir; yırtmak, çizmek, tırmalamak.

jırav (ЖЫРАУ): Âşık, ozan.

jırла- (ЖЫРЛА-): Şarkı, türkü söylemek; şiirleştirmek.

jırt- (ЖЫРТ-): Yırtmak; toprağı sürmek.

jırtıq (ЖЫРТЫҚ): Yırtık.

jırtıl- (ЖЫРТЫЛ-): Yırtılmak.

jırım (ЖЫРЫМ): Yırtılan, çizilen.

jırımда- (ЖЫРЫМДА-): Yırtmak, parçalamak.

jırın (ЖЫРЫН): Ayrı, başka, kendi başına.

jıt- (ЖЫТ-): Sıvışmak, kaçmak.

jібek (ЖІБЕК): İpek; yumuşak, nazik, kibar.

jіgit (ЖІГІТ): Yiğit, genç, delikanlı.

jіp (ЖІП): İp.

jіti (ЖІТІ): Açık göz, cesur; çevik, atik.

zal (ЗАЛ): Salon.

zalal (ЗАЛАЛ): Zarar, ziyan.

zalaldı (ЗАЛАЛДЫ): Zararlı, tahripkâr, muzır.

zaman (ЗАМАН): Zaman, vakit, devir.

zamana (ЗАМАНА): Zaman, zamane, devir.

zamanında (ЗАМАНЫНДА): Zamanında, vaktinde, devrinde.

zamat (ЗАМАТ): Vakıt, zaman; bir anda, çabuk.

zamatta (ЗАМАТТА): Bir anda, hemen, çarçabuk.

zamğa- (ЗАМҒА-): Çabuk, yürüme, fırlamak, kaçmak.

zañ (ЗАҢ): Yasa, kanun, hukuk; kural, kaide; sistem, düzen.

zañdı (ЗАҢДЫ): Kanunî, yasal.

zañdılıq (ЗАҢДЫЛЫҚ): Kurala uygunluk, kanunîlik, yasallık.

zañsız (ЗАҢСЫЗ): Kanuna aykırı, kanunsuz.

zañsızdıq (ЗАҢСЫЗДЫҚ): Kanunsuzluk, kanuna aykırılık.

zapılan- (ЗАПЫЛАН-): Öfkelenmek, sinirlenmek.

zapıran (ЗАПЫРАН): Öd, safra; öfke, sinir.

zar (ЗАР): Kaygı, tasa, acı.

zararlan- (ЗАРАРЛАН-): Zarara uğramak.

zararlı (ЗАРАРЛЫ): Zararlı.

zararsız (ЗАРАРСЫЗ): Zararsız, ziyansız.

Z, z (З, з)

zayıp (ЗАЙЫП): Yar, eş.

zardap (ЗАРДАП): Etki, tesir; zarar, zorluk.

zarla- (ЗАРЛА-): Feryat etmek, derdini dökmek.

zarlı (ЗАРЛЫ): Üzüntülü, kaygılı, kederli, dertli.

zat (ЗАТ): Eşya, şey; madde, varlık.

zattay (ЗАТТАЙ): Aynî, maddî.

zav (ЗАУ): Büyük, yüksek, yüce.

zahar (ЗАХАР): Zehir; azamet, heybet.

zaharlı (ЗАХАРЛЫ): Zehirli.

zahir (ЗАХИР): Zahir, açık.

zäbir (ЗӘБИР): Cefa, çile, azap, zulüm.

zäbirsiz (ЗӘБИРСІЗ): Zararsız, kimseye zararı olmayan.

zäytün (ЗӘЙТҮН): Zeytin.

zälim (ЗӘЛИМ): Sinsi, kurnaz, zalim, merhametsiz.

zämzäm (ЗӘМЗӘМ): Kabe yakınında bulunan bir kuyu ve Müslümanlarca kutsal sayılan bu kuyunun suyu, zemzem.

zänjir (ЗӘНЖІР): İnce, zincir.

zänği (ЗӘНГІ): Muhtaç; zenci.

zär (ЗӘР): İdrar, zehir; heybet, gösteriş, azamet.

zäre (ЗӘРЕ): Korku.

zäre-qut (ЗӘРЕ-ҚҰТ): Korku.

zävde (ЗӘУДЕ): Ancak, oysa, şayet; hiçbir, hiçbir zaman.

zävdemde (ЗӘУДЕМДЕ): Ansızın, bir anda, tez, çabuk.

zävzat (ЗӘУЗАТ): Soy, sülale, nesil.

zävlim (ЗӘУЛИМ): Yüce, çok yüksek, büyük.

zävlimden- (ЗӘУЛИМДЕН-): Büyümek, yükselmek.

zeyin (ЗЕЙІН): Dikkat, ilgi; zihin.

zeyindi (ЗЕЙІНДІ): Dikkatli, gayretli; zeki zeyrek.

zeyinsiz (ЗЕЙІНСІЗ): Dikkatsiz, ilgisiz; anlayışsız, kalın kafalı.

zeyinsizdik (ЗЕЙІНСІЗДІК): Gayretsizlik, dikkatsizlik, ilgisizlik; anlayışsızlık, kalın kafalılık.

zeyir (ЗЕЙІР): Hızma.

zeyirli (ЗЕЙІРЛІ): Hızmalı.

zeket (ЗЕКЕТ): Zekât.

zembil (ЗЕМБІЛ): Sedye.

zeñbirek (ЗЕҢБИРЕК): Top.

zeñbirekşi (ЗЕҢБИРЕКШІ): Topçu.

zeñgi (ЗЕҢГІ): Büyük baş hayvan, sığır.

zeñgi- (ЗЕҢГІ-): Başı dönme; kafasının estiği yere gitmek.

zer (ЗЕР): Altın süs, süs eşyesi yapımında kullanılan güzel, sarı renkli metal.

zerde (ЗЕРДЕ): Akıl, zihin, çukur.

zerek (ЗЕРЕК): Akıllı, zeki.

zereli (ЗЕРЕЛІ): Payandalı, dayanaklı, detekli.

zeren (ЗЕРЕН): Ağaçtan yapılmış kımız kabı.

zerle- (ЗЕРЛЕ-): Nakışlamak, işlemek, süslemek.

zerli (ЗЕРЛІ): Nakışlı, altın işlemeli, süslü.

zertte- (ЗЕРТТЕ-): Araştırmak, tetkik etmek, incelemek.

zerttev (ЗЕРТТЕУ): İnceleme, araştırma.

zerik- (ЗЕРИК-): Canı sıkılmak, bıkmak, usanmak, bezmek.

zerikkendik (ЗЕРИККЕНДИК): Sıkılğanlık.

zor (ЗОР): Kocaman, iri, büyük; güçlü, kuvvetli.

zorğa (ЗОРҒА): Güç hâlde, zar zor, zoru zoruna.

zorla- (ЗОРЛА-): Zorlanmak, zor kullanmak, mecbur etmek.

zorlap-zombılap (ЗОРЛАП-ЗОМБЫЛАП): Zorla, güç kullanarak, zorlayarak.

zorlıq (ЗОРЛЫҚ): Zorluk, adaletsizlik, gaddarlık.

zuvla- (ЗУЛА-): Hızlı gitmek, fırlamak, fırlayıp girmek.

zurna (ЗУРНА): Zurna.

zulım (ЗҰЛЫМ): Zalim, şerir, gaddar.

zulımdıq (ЗҰЛЫМДЫҚ): Zalimlik, şer, kötülük, gaddarlık.

zıǵır (ЗЫҒЫР): Keten; öfke, kızgınlık, kin.

zımıra- (ЗЫМЫРА-): Hızlı gitmek, fırlamak, yıldırım gibi geçmek.

zından (ЗЫНДАН): Zindan; ceza evi, hapisane.

zıt- (ЗЫТ-): Gözden kaybolmak, tüymek, sıvışmak.

zıttır- (ЗЫТТЫР-): Çalmak, aşırmaq.

zıl (ЗІЛ): Ağırlık; sinir, hiddet, kin, öfke.

zildi (ЗІЛДІ): Sinirli, öfkeli, soğuk.

zilsiz (ЗІЛСІЗ): Öfkesiz, kinsiz.

zin (ЗІН): Zihin, şuur, akıl.

zirkil (ЗІРКІЛ): Zangırtı, zonklama.

zirkilde- (ЗІРКІЛДЕ-): Çok sinirlenmek, kanı beynine sıçramak.

-ıy/ -ıy/-ı (И, и)

ıy (И): Hayvan derisini tabaklamak için yoğurt ve unun karışımından elde edilen madde.

ıy- (И-): Eğmek, bükmek; ikna etmek, kabul ettirmek.

ıyâ (ИӘ): Evet; ne...ne de, ya...ya da.

ıygi (ИГІ): İyi, hayırlı; içten, samimî.

ıygili (ИГІЛІ): Faydalı, yararlı.

ıygilik (ИГІЛІК): İyilik, hayırlı iş; baht, devlet.

ıygilikti (ИГІЛІКТИ): Şefkatli, merhametli; önemli, anlamlı, neticeli.

ıye (ИЕ): İye, sahip, efendi; vali, yönetici; Yaradan, Tanrı.

ıyelen- (ИЕЛЕН-): Kendine mal etmek, sahiplenmek.

ıyemden- (ИЕМДЕН-): Sahiplenmek, benimsemek, zapt etmek.

ıyze- (ИЗЕ-): Başını sallamak, eğmek.

ıykem (ИКЕМ): Yetenek, kabiliyet, istidat.

ıyla (ИЛА): Çare, çözüm.

ıylala- (ИЛАЛА-): Çare aramak, çözüm bulmak.

ıylan- (ИЛАН-): İnanmak, güvenmek, itimat etmek.

ıylanım (ИЛАНЫМ): İnanç, dünya görüşü.

ıylanımdı (ИЛАНЫМДЫ): İnanılır, güvenilir.

ıyle- (ИЛЕ-): Deriyi tabaklamak; yoğurmak; çiğnemek, ezmek.

ıylek (ИЛЕК): Alay, aşığılama.

ıylev (ИЛЕУ): Karınca yuvası.

ıyli (ИЛИ): Tabaklanmış, terbiye etmek.

ıylik- (ИЛИК-): Bükülmek, eğilmek.

ıyma (ИМА): Yumuşak deve yününden dokunmuş erkek elbisesi.

ıymek (ИМЕК): Eğik, kıvrık, kavis, eğmeç, yay.

ıymek-ıymek (ИМЕК- ИМЕК): Eğri büğrü, çarpık çurpuk; kavisli.

ıyne (ИНЕ): İğne; şırınga.

ıyneli (ИНЕЛИ): İğneli iğnesi olan; dikenli.

ıynelik (ИНЕЛИК): Kızböceği.

ınjir (ИНЖИР): İncir.

ıniş (ИНИШ): Gömleğin omuzlarına konulan astar.

ıyrek (ИРЕК): Zikzaklı, eğik, eğri.

ıyrek-ıyrek (ИРЕК- ИРЕК): Eğri büğrü.

ıysi (ИСИ): Bütün, tüm.

ıysin- (ИСИН-): (inek, at vb. hayvanın) Sütü kesilmek; süt indirmek, vermek; şefkat göstermek.

ıt (ИТ): İt, köpek.

ıyter- (ИТЕР-): İtmek, itelemek; bir şeye bulaştırmak, karıştırmak, istemek.

ıyti- (ИТИ-): Eğilmek, bükülmek; zayıf, cılız görünmek.

ıttey (ИТТЕЙ): Köpek gibi.

ıtten- (ИТТЕН-): İtibarını kaybetmek, rezil rüsva olmak.

ıitti (ИТТИ): Köpekli, köpeği olan.

ıitşil (ИТШЛ): Köpekleri seven.

ıytin- (ИТИН-): İleriye atılmak; başkalarından bir şeyler ummak.

ıyşan (ИШАН): Şeyh.

ıyşarat (ИШАРАТ): İm, belirti, alâmet.

ıyıq (ИЫҚ): Omuz; bir şeyin üst kısmı, tepesi.

ıyıqta- (ИЫҚТА-): Omuzu ile çarpmak, omuz vurmak, itmek.

ıyi- (ИИ-): Hayvanın sağılmadan önce sütünün memeye toplanması.

ıyil- (ИИЛ-): Beli bükülmek, eğilmek; bağışlamak, affetmek.

ıyin (ИИН): Omuz; nehrin kıvrılarak aktığı yer; bir şeyin gidişatı, durumu.

ıyir- (ИИР-): Eğirmek; hayvanları bir yere toplamak.

ıyis (ИИС): Koku.

Y, y (Й, й)

yog (ЙОГ): Yoga felsefesini uygulayan kimsei yogi.

yoga (ЙОГА): Ruhu ve bedene egemen olmayı amaçlayan Hint felsefe sistemi, yoga.

yod (ЙОД): İyot, iyot tentürü.

yodoform (ЙОДОФОРМ): Yara ve iltihaplara dökülen kokulu, sarı renkli toz.

K, k (К, к)

kalendar (КАЛЕНДАРЬ): Takvim; aylık plan.

karta (КАРТА): Harita.

kartop (КАРТОП): Patates.

kassa (КАССА): Kasa; vezne; gişe.

katorga (КАТОРГА): Kürek cezası, sürgün.

kä (КӘ): Köpeği çağırırken kullanılan bir tür ünlem, kuçu kuçu.

kälüñgir (КӘЛҮҢГИР): Çok ince, yumuşak ipek.

kämil (КӘМИЛ): Hakikat, gerçek, kâmil.

käne (КӘНЕ): Hani, nerede, hangi; emir istek anlamlı ünlem.

käpir (КӘПИР): Kâfir.

kär (КӘР): Hiddet, kırgınlık; darlık, zorluk.

kärli (КӘРЛИ): Sinirli, hiddetli.

käri (КӘРИ): Yaşlı, ihtiyar; kadim, ezeli; alışıl gelmiş, alışılmış.

käri-qurtañ (КӘРИ-ҚҰРТАҢ): İhtiyarlar, yaşlı kimseler.

kärilik (КӘРЛІК): Yaşlılık, ihtiyarlık.

käsip (КӘСІП): Meslek; girişim, uğraş, iş.

kävsar (КӘУСАР): Kevser; temiz, berrak.

kebin (КЕБІН): Kefen.

kedey (КЕДЕЙ): Yoksul, fakir.

kedylev (КЕДЕЙЛЕУ): Yoksulca, fakirce.

kedен (КЕДЕН): Kavga, dövüş, çatışma.

kedergi (КЕДЕРГІ): Engel, mani; zorluk, sıkıntı.

kez (КЕЗ): Zaman, süre, vakit; okun ipe geldiği yer, gez.

kezde- (КЕЗДЕ-): Arşınla ölçmek, arşınlamak.

kezdegi (КЕЗДЕГІ): O dönemdeki, o zamanki.

kezdey (КЕЗДЕЙ): Arşın kadar, bir arşın boyu.

kezdes- (КЕЗДЕС-): Karşılaşmak, buluşmak, görüşmek, rastlaşmak.

kezdik (КЕЗДІК): Pek büyük olmayan bıçak, kama, kasatura; bir arşınlık.

keze- (КЕЗЕ-): Bir hedefe nişan almak.

kezek (КЕЗЕК): Sıra, kuyruk; vardiya, posta.

kezek-kezek (КЕЗЕК- КЕЗЕК): Sırayla; sırası geldikçe.

kezekti (КЕЗЕКТИ): Sıradaki, sıralı, sıralanmış, düzenlenmiş.

kezeñ (КЕЗЕН): Devre, dönem, devir, zaman.

kezer- (КЕЗЕР-): (dudak) Susuzluktan kuruyarak çatlamak.

key (КЕЙ): Bazı, kimi, gâh.

keybir (КЕЙБІР): Bazı, kimi.

keybirev (КЕЙБІРЕУ): Kimileri, bazıları, birileri.

keyde (КЕЙДЕ): Bazen, kimi zaman.

keyi- (КЕЙИ-): Rencide olmak, üzölmek, sitem etmek, alınmak.

keyin (КЕЙИИ): Sonra.

keyingi (КЕЙИИГИ): Arkadaki.

keyip (КЕЙИИ): Görünüş, sima, yüz, çehre.

keyit- (КЕЙИТ-): Kızdırmak, kırmak, üzmek.

keyit (КЕЙИТ): Rütbe, derece, ün.

kek (КЕК): Kin, öç, intikam.

keke- (КЕКЕ-): Alay etmek, dalga geçmek.

kekett- (КЕКЕТ-): Alay etmek, istihza etmek.

kekse (КЕКСЕ): Yaşlı, yaşlanmış.

kekil (КЕКИИ): Perçem, kâkül.

kel- (КЕЛ-): Bir yere gitmek, varmak, ulaşmak; vakti zamanı gelmek.

kelbet (КЕЛБЕТ): Kılık, yüz, çehre, sima, görünüş.

kelbetti (КЕЛБЕТТИ): Yakışıklı, güzel.

kele (КЕЛЕ): Deve sürüsü.

keleli (КЕЛЕИИ): Önemli, ehemmiyetli, mühim.

kelep (КЕЛЕП): Yumak, kelep.

kelesi (КЕЛЕСИ): Diğer, sonraki, sıradaki.

keleşek (КЕЛЕШЕК): Gelecek, istikbal.

kelte (КЕЛТЕ): Uzun olmayan, kısa.

keltir- (КЕЛТИР-): Getirmek.

kelimsek (КЕЛИМСЕК): Göçmen, başka diyardan gelip yerleşmiş olan kimse, muhacir.

kelin (КЕЛИИ): Gelin.

kelis (КЕЛИС): Geliş.

kelis- (КЕЛИС-): Anlaşmak, sözleşmek, uyum sağlamak.

kem (КЕМ): Eksik, noksan; kalitesiz, kötü.

keme (КЕМЕ): Gemi.

kemel (КЕМЕИИ): Kemale ermiş, olgun, kâmil.

kempir (КЕМПИИ): Kocakarı.

ken (КЕН):

kenel- (КЕНЕИИ-): Bolluğa kavuşmak, rahatlamak.

kenet (КЕНЕТ): Aniden, ansızın, birdenbire.

kenje (КЕНЖЕ): En küçük (çocuk); geç doğan (hayvan).

kent (КЕНТ): Kent, kale, şehir.

keniş (КЕНИИИ): Bolluk, bereket, refah.

keñ (КЕН): Geniş, bol; iyi niyetli, alçak gönüllü, insancıl.

keñey- (КЕНЕЙ-): Genişlemek, büyümek.

keñes (КЕНЕС): Söyleşi, sohbet; birlik, Sovyet, konsey.

keñes- (КЕНЕС-): Söyleşmek, sohbet etmek; istişare etmek, akıl danışmak.

keñeşsi (КЕНЕШИИ): Danışman.

kep (КЕП): Başlık, sipersiz şapka, kep; şekil, giyim, kılık kıyafet.

kep- (КЕП-): Kurumak, suyu çekilmek.

keptir- (КЕПТИР-): Kurutmak.

kepil (КЕПИЛ): Kefil, garanti, güvence; delil, ispat.

ker (КЕР): Sinir, asap; uçsuz, bucaksız, geniş; kendini beğenmiş, kibirli.

ker- (КЕР-): Germek.

kerbez (КЕРБЕЗ): Süsü seven, fazla süslenen, süs meraklısı.

kere (КЕРЕ): Bir karışın uzunluğu.

kereğar (КЕРЕГАР): Zıt, ters, tezat.

kerek (КЕРЕК): Gerek, lazım.

kereksiz (КЕРЕКСИЗ): Gereksiz, lüzumsuz.

kerekti (КЕРЕКТИ): Gerekli, lazım.

keremet (КЕРЕМЕТ): Harika, muhteşem, harikulâde, olağanüstü.

kerme (КЕРМЕ): Bir şey asmak için gerilen ip.

kermek (КЕРМЕК): Ekşi, kekre.

kerne- (КЕРНЕ-): Ağızına kadar dolmak, taşmak; neşelenmek, keyiflenmek; boğulmak, dolmak.

kerney (КЕРНЕЙ): Boru, baca; kaval.

kerüven (КЕРУЕН): Kervan.

keris (КЕРИС): Yay, kiriş; kavga, çekişme, çatışma.

keris- (КЕРИС-): Kavga etmek, ağız kavgası etmek, dalaşmak.

kes- (КЕС-): Bir şeyi kesmek, doğramak, dilimlemek.

kesek (КЕЧЕК): Tuğla, kerpiç; büyük, kocaman, iri.

kesek-kesek (КЕЧЕК- КЕЧЕК): Lokma lokma, dilim dilim.

kesel (КЕЧЕЛ): Hastalık; engel, mani.

kesele- (КЕЧЕЛЕ-): Kaseyle doldurmak.

keskile- (КЕЧКИЛЕ-): Kesmek, doğramak, dilim dilim etmek.

keskin (КЕЧКИН): Biçim, görünüş, yüz.

keskinde- (КЕЧКИНДЕ-): Tasvir etmek, betimlemek.

kespe (КЕЧПЕ): Erişte.

kespek (КЕЧПЕК): Varil, fıç.

keste (КЕЧТЕ): Desen nakış, motif; cetvel, tarife, liste, çizelge.

kestele- (КЕЧТЕЛЕ-): Nakışla bezemek, işlemek, nakışlamak.

kesil- (КЕЧИЛ-): Kesilmek; ceza verilmek, cezalandırılmak.

kesim (КЕЧИМ): Hüküm, karar, yargı.

kesindi (КЕЧИНДИ): Kesinti, parça, bölük.

kesir (КЕЧИР): Zarar, ziyan; inatçı, aksi.

kesirtke (КЕЧИРТКЕ): Kertenkele.

ket- (КЕТ-): Bir yere doğru yönelmek, gitmek.

ketpen (КЕТПЕН): Kazma, çapa, bel.

ketine- (КЕТИНЕ-): Azalmak, eksilmek.

ketir- (КЕТИР-): Gitmesini sağlamak, gidermek.

kevde (КЕВДЕ): Göğüs, gövde.

keş (КЕШ): Günün karanlık olmaya başladığı vakti, akşam..

keş- (КЕШ-): (sudan) geçmek;
affetmek, bağışlamak.

keşe (КЕШЕ): Gece.

keşegi (КЕШЕГІ): Dünkü, bundan
önceki, geçmişteki.

keşevil (КЕШЕУІЛ): Geç kalmış,
gecikmiş.

keşke (КЕШКЕ): Akşam,
akşamleyin.

keşpe (КЕШПЕ): Suyun geçmeye
müsait yeri, su geçidi, sığ yer.

keştev (КЕШТЕУ): Biraz geç, geç
saatlere yakın, yakın, geççe.

keştik (КЕШТИК): Akşam vakti.

keşir- (КЕШІР-): Affetmek,
bağışlamak.

keşirim (КЕШІРІМ): Af, özür,
bağışlama,

kiy- (КИ-): Giymek; sarınmak,
bürünmek, örtünmek; takmak.

kiye (КИЕ): Kut, kutsallık; koruyucu
ruh, hâmi.

kiyik (КИИК): Geyik.

kiyim (КИІМ): Giyim, elbise, giysi,
libas.

kiyin- (КИІН-): Giyinmek.

köbe (КӨБЕ): Tırnak çevresindeki et;
bir şeyin kenarı, ucu; bahadırların
giydiği zırh.

köbey- (КӨБЕЙ-): Çoğalmak,
artmak.

köbelek (КӨБЕЛЕК): Kelebek.

köbi (КӨБІ): Çoğu.

köbik (КӨБІК): Köpük.

köbikten- (КӨБІКТЕН-):
Köpüklenmek.

köbirek (КӨБІРЕК): Çok, daha fazla.

kögal (КӨГАЛ): Çimen, yeşillik.

köger- (КӨГЕР-): Mavi
rengebürünme, mavileşmek.

kögildir (КӨГІЛДІР): Kuğu yavrusu;
mavimsi maviye çalan.

köje (КӨЖЕ): Bir tür çorba.

köz (КӨЗ): Göz; delik, boşluk, iğnenin
gözü; kaynak, menba.

közde- (КӨЗДЕ-): Nişan alamak,
hedef almak; belli bir şeyi amaç
edinmek; beğenmek, hoşlanmak,
gözüne kestirmek.

közdey (КӨЗДЕЙ): Küçücük, ufacık.

köze (КӨЗЕ): Saksı, çömlek.

köylek (КӨЙЛЕК): Gömlek.

kök (КӨК): Gökyüzü, gök, sema;
çadırın ağaçlarını birbirine bağlayan
kayış.

kökejan (КӨКЕЖАН): Babacığım,
ağabeyciğim.

kökek (КӨКЕК): Guguk kuşu; Nisan
ayı.

kökse- (КӨКСЕ-): Çok arzu etmek,
çok istemek.

kökte- (КӨКТЕ-): Yeşermek;
yetişmek, gelişmek, büyüme.

köki- (КӨКІ-): Ağzına geleni
söylemek, atıp tutmak, boşboğazlık
etmek, övünmek.

köl (КӨЛ): Göl; çok sayısız.

kölem (КӨЛЕМ): Hacim, büyüklük,
genişlik.

köleñke (КӨЛЕҢКЕ): Gölge; bir şeyin şekli, sureti; güneş ışınlarından, yağmurdan korunacak yer.

köl-kösir (КӨЛ-КӨСІР): Bol, bolca.

köm- (КӨМ-): Gömmek, defnetmek.

kömeý (КӨМЕЙ): Boğaz, gırtlak, yutak; insanın içindeki sır, düşünce.

kömek (КӨМЕК): Yardım, destek.

kömeski (КӨМЕСКИ): Belirsiz, müphem.

kön (КӨН): Büyük baş hayvan derisinden yapılan iyi işlenmiş deri, gön.

köne (КӨНЕ): Geçmişte olan, önceki, geçmişteki; köhne, eski, eskimiş.

köner- (КӨНЕР-): Eskimek, yıpranmak; yaşlanmak, ihtiyarlamak.

könetoz (КӨНЕТОЗ): Köhne, eski, eskimiş, kullanılmış.

köñil (КӨҢІЛ): Gönül; fikir, ülke.

köp (КӨП): Çok, fazla, bol; devamlı, sürekli.

köpe-körnev (КӨПЕ-КӨРНЕУ): Göz göre göre, göz önünde.

köpte- (КӨПТЕ-): Toplu, grup hâlinde yapmak.

köptegen (КӨПТЕГЕН): Birçok, epeyce.

köptev (КӨПТЕУ): Çokça, fazlaca.

köptik (КӨПТИК): Çokluk, bolluk; çokluk eki.

köpir (КӨПІР): Köprü; devam ettirici, bağlantı sağlayıcı.

kör (КӨР): Kör, âmâ; cahil, bilgisiz.

kör- (КӨР-): Görmek; buluşmak, görüşmek; başından geçmek, tecrübe etmek.

kördey (КӨРДЕЙ): Zifiri, kör (karanlık).

köregen (КӨРЕГЕН): Sezgili; kâhin.

körpe (КӨРПЕ): Yorgan, battaniye.

körset- (КӨРСЕТ-): Göstermek, baktırmak; bildirmek, fark ettirmek, hissettirmek; yapmak.

körşi (КӨРШІ): Komşu, yan yana olma, birbirine yakın olma.

körük (КӨРІК): Güzellik, nefaset, yakışıklılık.

körikti (КӨРІКТИ): Güzel, yakışıklı.

körüm (КӨРІМ): İstikbal, gelecek; belâ, kötülük.

körin- (КӨРІН-): Görünmek; belli olmak, tanınmak.

körinis (КӨРІНІС): Görünüş, görüntü, görünüm; olay, belirti.

körıs- (КӨРІС-): Görüşmek, buluşmak; selamlaşmak, marhabalaşmak.

köse- (КӨСЕ-): Maşayla ateşi karıştırmak.

kösem (КӨСЕМ): Lider, önder, rehber.

köter- (КӨТЕР-): Kaldırmak; artırmak, yükseltmek; yukarı çekmek.

köş (КӨШ): Göç; devir, zaman.

köş- (КӨШ-): Göçmek, taşınmak; hareket tarzını değiştirmek.

köşe (КӨШЕ): Sokak.

köşet (КӨШЕТ): Fidan, filiz, fide.

köşpeli (КӨШПЕЛІ): Göçebe, göçmen.

köşpendi (КӨШПЕНДІ): Göçebe, göçer.

kübidey (КҮБІДЕЙ): Yayık gibi, kalın, şişman.

kübir (КҮБІР): Fısıltı.

küdik (КҮДІК): Şüphe, kuşku.

küz (КҮЗ): Güz, sonbahar.

küze- (КҮЗЕ-): Kırkmak; tıraş etmek.

küy (КҮЙ): Kazak Türklerinin halk ezgisi, name; hâl, durum, vaziyet; yanmak, tutuşmak.

küydір- (КҮЙДІР-): Yakmak, yandırmak; haksız yere suçlamak, iftira etmek, karalamak; üzme, zor durumda bırakmak.

küye (КҮЙЕ): Kurum; güve.

küyli (КҮЙЛІ): Varlıklı, zengin; semiz, besili.

küyrek (КҮЙРЕК): Cesaretsiz, çekingen, yumuşak huylu.

küyin- (КҮЙІН-): Üzölmek, üzüntü duymak, müteesir olmak.

kül (КҮЛ): Kül.

kül- (КҮЛ-): Gülmek; dalga geçmek, alay etmek.

külki (КҮЛКІ): Gülüş, gülme; alay, dalga geçme.

külimde- (КҮЛІМДЕ-): Tebessüm etmek, gülümsemek.

küliš- (КҮЛІС-): Gülüşmek.

kümän (КҮМӘН): Şüphe, kuşku.

kümbez (КҮМБЕЗ): Kubbe.

kümp (КҮМП): Gümp.

kümis (КҮМІС): Gümüş, sim.

kün (КҮН): Güneş; gün, gündüz; tam gün, yirmi dört saat.

künä (КҮНӘ): Kabahat, ayıp, suç; günah.

künäkar (КҮНӘКАР): Günahkâr.

künbatıs (КҮНБАТЫС): Batı, gün batımı.

küngey (КҮНГЕЙ): Güney.

küngi (КҮНГІ): Günlük.

kündey (КҮНДЕЙ): Güneş gibi, ışıklı aydınlık.

kündiz (КҮНДІЗ): Gündüz, gündüzün.

künnen- künge (КҮННЕН-КҮНГЕ): Günden güne, gün geçtikçe.

künşığıs (КҮНШЫҒЫС): Doğu.

künine (КҮНІНЕ): Hergün, günde.

küñ (КҮҢ): Köle (kadın), cariye.

küñgir (КҮҢГІР): Gümbür diye çıkan ses.

küp (КҮП): Şüphe, kuşku, tereddüt; gümp.

küpi (КҮПІ): Kürk.

küpil (КҮПІЛІ): Boş söz, yersiz övünme.

kürdeli (КҮРДЕЛІ): Önemli, asıl; karmaşık, zor, çetin, girift.

küre (КҮРЕ): Temel, önemli, esas, başlıca.

küre- (КҮРЕ-): Kükremek, kürelemek.

kürek (КҮРЕК): Kürek.

küreñ (КҮРЕҢ): Kızıl kahve, kiremit rengi (renk).

küres (KYPEC): Güreş; mücadele; çekişme, tartışma.

küres- (KYPEC-): Güreşmek; mücadele etmek; çekişmek, tartışmak.

kürme- (KYPME-): İlmiklemek, bağlamak; engel, mani olmak, set çekmek.

kürs (KYPC): Ağır cisimlerin yere düştüğünde çıkardığı ses, gümp.

kürsin- (KYPCIH-): İç çekmek, ah çekmek, göğüs geçirmek.

küriş (KYPIH): Pirinç; pilav.

küt- (KYT-): Beklemek; ağırlamak, ikramda bulunmak; bakmak, gütmek.

küş (KYH): Güç, kuvvet; etki, tesir; birim zamanda yapılan iş.

küşti (KYHTI): Güçlü, kuvvetli; sağlam; sert, tesirli.

kijin- (KIJIH-): Kızmak, öfkelenmek.

kil (KIJ): Yalnızca, sadece.

kilem (KJIEM): Halı.

kilt (KJIT): Anahtar; bir şeyi öğrenmenin yolu, vasıtası.

kim (KIM): Kim.

kimde-kim (KIMDE-KIM): Herhangi biri.

kinäla- (KIHƏLA-): Suçlamak, itham etmek.

kir (KIP): Terazî; kirli, pis; çamaşır.

kir- (KIP-): Girmek; kâr, girdi sağlamak; yazılmak, kaydolmak.

kire (KIPE): Kiralanmış, araç, vasıta; okun yaya geçem yeri.

kiresi (KIPECI): Çıkar, fayda, yarar.

kirme (KIPME): Göçmen, muhacir.

kirpik (KIPHIK): Kirpik.

kiris (KIPIC): Gelir, kâr, kazanç; ok atılan yayın iki ucu arasındaki esnek bağ, kiriş.

kiris- (KIPIC-): Başlamak, girişmek, teşebbüs etmek.

kirispe (KIPICPE): Giriş.

kiriş (KIPIH): Kireç.

kise (KICE): Kесе; gümüşlü, bakırlı, süslü kesesi olan kemer.

kisen (KICEH): Zincir, kelepçe, pranga, bukağı.

kisi (KICI): İnsan, adam, birey, şahıs; yabancı, el; misafir, konuk.

kisine- (KICIE-): Kişnemek; kahkaha atmak.

kitap (KITAP): Kitap; Kur'an okumak; Kur'an üstüne yemin etmek.

kişi (KIHI): Küçük; ailenin en küçüğü, sonuncu; dercesi kademesi düşük olan.

Q, q (Қ, қ):

qaba (ҚАБА): Kaba, kalın, gür, yoğun.

qabağan (ҚАБАҒАН): Saldırgan.

qabaq (ҚАБАҚ): Göz kapağı; insanın ruh hâli.

qabat (ҚАБАТ): Kat, sıra, tabaka; herhangi bir nesnenin katlanmış yeri, arası; çok katlılık.

qabıq (ҚАБЫҚ): Kabuk, zar.

qabılda- (ҚАБЫЛДА-): Teslim almak; üye etmek, seçmek.

qabında- (ҚАБЫНДА-): Gür çıkmak, sık yeşermek, çoğalmak, artmak; şiddetlenmek, etkisi artmak.

qabırğa (ҚАБЫРҒА): Kaburga kemiği; bir şeyin yan tarafları; duvar.

qağaz (ҚАҒАЗ): Kağıt, yaprak, sayfa; yayın (dergi, gazete, kitap vb.)

qağazda- (ҚАҒАЗДА-): Kağıda geçirmek, yazmak; tutanak tutmak.

qağan (ҚАҒАН): Yabancı, başka, el.

qağanat (ҚАҒАНАТ): Kağanlık, hanlık.

qağıs (ҚАҒЫС): Köşe, bucak, sapa, تنها, kuytu, kıyı köşe.

qağıs- (ҚАҒЫС-): Sataşmak, musallat olmak; yana çekilip yer vermek; sıkışmak.

qada (ҚАДА): Kazık.

qada- (ҚАДА-): Çakmak, dikmek; batırmak, saplamak.

qadal- (ҚАДАЛ-): Gözünü dikmek, gözlerini ayırmamak.

qadam (ҚАДАМ): Adım; yeni hareket, yeni aşama, yeni adım.

qadamda- (ҚАДАМДА-): Adımlamak, yürümek.

qadar (ҚАДАР): İmkân, fırsatı kadar.

qadir (ҚАДІР): Hürmet, saygı, kadir, değer.

qadirle- (ҚАДІРЛЕ-): Hürmet etmek, saygı göstermek, değer vermek.

qajet (ҚАЖЕТ): Gerek, gerekli, hacet, lazım.

qajı (ҚАЖЫ): Hacca gitme; hacca gidip gelen kişi, hacı.

qajı- (ҚАЖЫ-): Yorulmak, bitkin düşmek, gücü tükenmek.

qaz (ҚАЗ): Kaz.

qaza (ҚАЗА): Kaza, ölüm, vefat, ecel; vaktinde kılınmayan namazın sonraya bırakılması.

qazaq (ҚАЗАҚ): Kazakistan'da yaşayan Türk soylu halk ya da bu halktan olan kimse, Kazak.

qazaqşa (ҚАЗАҚША): Kazak Türklerinin konuştuğu dilin adı, Kazakça, Kazak Türkçesi; Kazak gibi, Kazak'a benzer.

qazaqı (ҚАЗАҚЫ): Kazaklara mahsus (sofra, giyim vb.); Kazak örf, adetlerini bilen, koruyan, bunlara bağlı olan (kimse).

qazan (ҚАЗАН): Büyük tencere, kazan; metal eritmeye yarayan büyük kazan.

qazba (ҚАЗБА): Çok konuşmayı seven, dırdırcı.

qazday (ҚАЗДАЙ): Kaz gibi.

qazeke (ҚАЗЕКЕ): Kazak kelimesinin saygı ifadesiyle söylenişi.

qaz-qatar (ҚАЗ-ҚАТАР): Sıra sıra, dizi dizi, katar katar.

qazı (ҚАЗЫ): Atın kaburga kısmı ve yağlı etinden yapılan sucuk; hâkim, kadı; hakem, arabulucu.

qazıq (ҚАЗЫҚ): Kazık; direk.

qazıl- (ҚАЗЫЛ-): Kazılmak.

qazına (ҚАЗЫНА): Hazine, define, gömü; ata yadigârları, miras; memleket, hükümet, toplum.

qazir (ҚАЗІР): Şimdi, şu anda.

qazirgi (ҚАЗІРГІ): Şimdiki, bugünkü.

qayǵı (ҚАЙǴЫ): Kaygı, tasa; endişe, evham.

qayǵılı (ҚАЙǴЫЛЫ): Kederli, tasalı, acılı, kaygılı.

qayda (ҚАЙДА): Soru zamiri, nerede, nereye.

qaydan (ҚАЙДАН): Nereden; nasıl.

qaymıq- (ҚАЙМЫҚ-): Çekinmek, cesaret edememek, tereddüt etmek.

qayna- (ҚАЙНА-): Kaynamak; pişmek, haşlanmak.

qaynar (ҚАЙНАР): Pınar, kaynak, göze; bolluğun, bereketin kaynağı.

qayra- (ҚАЙРА-): Bilemek, keskinleştirmek; güçlendirmek, cesaretlendirmek.

qayran (ҚАЙРАН): Güç, kuvvet, fayda, yardım, katkı; hayret, şaşkınlık.

qaysar (ҚАЙСАР): Kararlı, tutarlı, sözünden dönmeyen sebatlı.

qaysı (ҚАЙСЫ): Hangi, hangisi.

qaysıbir (ҚАЙСЫБИР): Bazı, her hangi bir.

qayta (ҚАЙТА): Gene, yine, tekrar.

qaytadan (ҚАЙТАДАН): Yeniden, tekrar.

qayta-qayta (ҚАЙТА-ҚАЙТА): Tekrar tekrar, sık sık, habire.

qaytpas (ҚАЙТПАС): Geri dönüşü olmayan, dönüşsüz; kararlı, sözünden dönmeyen.

qaytıp (ҚАЙТИП): Tekrar, yeniden.

qayşı (ҚАЙШЫ): Makas; çelişkili, zıt, karşı, mütenakız.

qayıq (ҚАЙЫҚ): Kayık, sandal.

qayın (ҚАЙЫН): Kayın.

qayır (ҚАЙЫР): Hayır, iyilik.

qayıra (ҚАЙЫРА): Tekrar, yine.

qayıрма (ҚАЙЫРМА): Nakarat, kıvrılmış yer.

qaq (ҚАҚ): Su birikintisi; kurutulmuş meyve; tam, tastamam.

qaq- (ҚАҚ-): Çakmak; (kapıyı) vurmak, tıklatmak; silkmek, çırpmak.

qaqal- (ҚАҚАЛ-): Boğaza takılmak, boğazdan geçmemek; boğulmak, nefes alamamak.

qaqpa (ҚАҚПА): Dış kapı, kale kapısı.

qaqpaq (ҚАҚПАҚ): Kapı.

qaqpan (ҚАҚПАН): Kapan, tuzak; kandırma, dolandırma, hile.

qaqsa- (ҚАҚСА-): Çok konuşmak, bir kişinin başının etini yemek; sızlamak, ağrımak, sancımak.

qaqta- (ҚАҚТА-): Ateşte kızartmak, pişirmek; (et, balık, meyve vs.) Kurutmak; ateşte ısınmak.

qaqı (ҚАҚЫ): Hak, hukuk.

qal (ҚАЛ): Ben.

qal- (ҚАЛ-): Kalmak; belirtilen miktarda bulunmak; geç kalmak, gecikmek.

qala (ҚАЛА): Şehir, kent.

qala- (ҚАЛА-): İstemek, arzulamak; doğru bulmak, uygun görmek, beğenmek.

qalay (ҚАЛАЙ): Nasıl.

qalayşa (ҚАЛАЙША): Nasıl, ne şekilde.

qalaq (ҚАЛАҚ): Faraş; mala.

qalam (ҚАЛАМ): Kalem.

qalampir (ҚАЛАМПИР): Karanfil.

qalaş (ҚАЛАШ): Yuvarlak, ortası delik olarak pişirilen ekmek.

qaldıq (ҚАЛДЫҚ): Artık, kalıntı.

qaldır- (ҚАЛДЫР-): Bırakmak, kalmasını sağlamak.

qalqa (ҚАЛҚА): Büyüklerin küçüklere karşı kullandıkları sevgi ifadesi (yavrum, canım vb.).

qalqan (ҚАЛҚАН): Kulak kepçesi.

qalpaq (ҚАЛПАҚ): Başlık, kalpak; kapak.

qalpında (ҚАЛПИЫНДА): Eski hâlinde, değişmemiş.

qalt (ҚАЛТ): Aniden, ansızın, birden bire.

qalta (ҚАЛТА): Сеп; servet, zenginlik.

qaltır (ҚАЛТЫР-): Titremei serzeniş, titreme hâli.

qaltıra- (ҚАЛТЫРА-): Titremek; donmak, üşümek; korkudan titremek.

qalıñda- (ҚАЛЫЫНДА-): Kat kat sermek; kalınlaşmak, büyümek, kalınlığı artmak; çoğalmak, bollaşmak.

qalıp (ҚАЛЫЫН): Kalıp; ayakkabı, çizme dikmek için kullanılan araç.

qam (ҚАМ): Gam, tasa, kaygı, hâl, vaziyet.

qama- (ҚАМА-): Kunduz.

qamal (ҚАМАЛ): Kale, sur; engel, barikat, set, siper.

qamala- (ҚАМАЛА-): Abluka altına almak, kuşatmak.

qamda- (ҚАМДА-): Hazırlamak, hazırlık yapmak.

qamtı- (ҚАМТЫ-): İçine almak, kapsamak.

qamşı (ҚАМШЫ): Kamçı, kırbaç.

qamşıla (ҚАМШЫЛА): Kamçılama, vurma; isteklendirmek, özendirmek, teşvik etmek.

qamis (ҚАМЫС): Kamış.

qan (ҚАН): Kan; soy, sülale.

qan- (ҚАН-): Kanmak, susuzluğunu gidermek; kanaat etmek, yetinmek; bir şeyi detayları ile öğrenmek.

qana (ҚАНА): Tohum; bir şeyin kabuğu, dışı; sadece.

qana- (ҚАНА-): Sömürmek, kanını emmek.

qanağat (ҚАНАҒАТ): Kanaat, tatmin olma, azla yetinme.

qanat (ҚАНАТ): Kanat; uçak kanadı.

qanat- (ҚАНАТ-): Kanatmak; kan akıtmak.

qanavşı (ҚАНАУШЫ): Sömürücü, istismarcı.

qanda- (ҚАНДА-): Kana bulamak; öldürmek.

qanday (ҚАНДАЙ): Nasıl; beğenme, övme manasında; ne kadar.

qandır- (ҚАНДЫР-): Doyurmak, kandırmak.

qan-jın (ҚАН-ЖЫН): Kesilmiş hayvanların kanından çıkan ve işe yaramayan organlar.

qan-sölsiz (ҚАН-СӨЛСІЗ): Zayıf, sıksa, kupkuru, kansız.

qant (ҚАНТ): Kesme şeker.

qant-şay (ҚАНТ-ШАЙ): Çayla yenilen (bisküvi, pasta, vb.) şeyler.

qańsa (ҚАНША): Soru zamiri. Kaç, ne kadar; bir şeyi lüzümsüz göstermek için kullanılır.

qańşama (ҚАНШАМА): Ne kadar.

qañğı- (ҚАҢҒЫ-): Avare, başıboş dolaşmak; gidecek yeri olmamak, yersiz, yurtsuz olmak.

qañğır- (ҚАҢҒЫР-): Tangırtı.

qañtar (ҚАҢТАР): Kış mevsiminin ikinci ayı, Ocak.

qañtar- (ҚАҢТАР-): Otsuz, boş bir yere bağlamak; aç bırakmak, yemek vermemek.

qap- (ҚАП-): (köpek) Isırmak, dalamak; (balık) oltanın ucundaki yemi yemek.

qap (ҚАП): Pişmanlık belirtisi, tüh, vah.

qapa (ҚАПА): Üzüntü, kaygı, endişe.

qapas (ҚАПАС): Koğuş, hücre (ceza evi); çileli, sıkıntılı hayat; yokluk, kıtlık.

qap-qara (ҚАП-ҚАРА): Kapkara.

qapsağay (ҚАПСАҒАЙ): Cüsseli, iri yarı.

qapta- (ҚАПТА-): Bir kab ın, bir çuvalın içine almak; kaplamak; her yanı örtmek, sarmak.

qapı (ҚАПЫ): Gafil, dalgın, habersiz; yanlışlık, hata.

qapıda (ҚАПЫДА): Kazara, yanlışlıkla, istemeden, aniden.

qar (ҚАР): Kar.

qara (ҚАРА): Kara, siyah; siyah renkte olan; bir şeyin gölgesi, karartısı.

qara- (ҚАРА-): Bakmak, göz atmak; aramak, araştırmak; yoklamak, incelemek.

qarağay (ҚАРАҒАЙ): Cimri, merhametsiz, hayırsız.

qarajat (ҚАРАЖАТ): Para pul, para, ödenek.

qaray- (ҚАРАЙ-): Karaya çalmak, kararmak; okuduğunu, bildiğini unutmaya başlamak, körelmek.

qaray (ҚАРАЙ): Göre, -e doğru, -e kadar.

qaraq (ҚАРАҚ): Sevgi ifadesi, yavrum, evladım; gözün karası.

qaraqı (ҚАРАҚТЫ): Bilgili, bilgin.

qaral- (ҚАРАЛ-): Muayene olmak, bakılmak, tedavi olmak.

qarala- (ҚАРАЛА-): Siyah renge boyamak; darının kabuğunu ayırmak; lekelemek, karalamak.

qaralı (ҚАРАЛЫ): Yaslı, matemli.

qaram (ҚАРАМ): Miktar, hacim; haram.

qaramı (ҚАРАМЫ): Miktarı, hacmi, sayısı.

qarañ (ҚАРАҢ): Karanlık; ağır, zor, azaplı.

qarañğı (ҚАРАҢҒЫ): Karanlık, loşluk; belirsiz, şüpheli, kuşkulu; cahil, bilgisiz.

qarar (ҚАРАР): Karar; kanaat, doyum.

qaras- (ҚАРАС-): Bakışmak; yardım etmek, destek olmak.

qarasın (ҚАРАСЫН): Siluet, karartı; eş, yaren, yoldaş.

qarav (ҚАРАУ): Art niyetli, sinsi, adaletsiz; cimri, pinti, hasis.

qaravı (ҚАРАУЫ): Denetim, kontrol.

qaravıl (ҚАРАУЫЛ): Bir şeyi koruma, güvenliğini sağlama; güvenlik görevlisi, bekçi.

qaravit- (ҚАРАУЫТ-): Kararmak.

qaraşa (ҚАРАША): Kasım ayı; koyu kahverenhi, karaya yakın; halk tabakası, avam.

qaraşı (ҚАРАШЫ): Tabi, uşak; avam, aşağı halak tabakası.

qarğa (ҚАРҒА): Karga.

qarğa- (ҚАРҒА-): Lanet etmek, ilenmek, beddua atmak, lanet okumak.

qarday (ҚАРДАЙ): Kar gibi bembeyaz, apak; saf, temiz.

qarjas- (ҚАРЖАС-): Atışmak, tartışmak; dalaşmak, birbirine girmek.

qarjı (ҚАРЖЫ): Para, maliye, finans.

qariy (ҚАРИ): Hafız.

qariya (ҚАРИЯ): İhtiyar, yaşlı.

qarlı (ҚАРЛЫ): Karlı.

qarlıq- (ҚАРЛЫҚ-): Namussuzluk, iffetsizlik.

qarma (ҚАРМА): Tava içerisine serilerek pişirilen ince ekmek; yağda kızartılmış balık.

qarsı (ҚАРСЫ): Bir şeyin karşı tarafı; karşı karşıya, yüz yüze.

qarsı- (ҚАРСЫ-): Karşı olmak, itiraz etmek.

qarsıla- (ҚАРСЫЛА-): Karşılama, beklemek; ateşe tutmak.

qarsılas (ҚАРСЫЛАС): Muhalif, karşı taraf, rakip.

qarsılas- (ҚАРСЫЛАС-): Karşı çıkmak, direnmek, mukavemet göstermek, karşı durmak.

qartay- (ҚАРТАЙ-): Yaşlanmak, ihtiyarlamak, kocamak.

qartañ (ҚАРТАН): İhtiyar, yaşlı.

qaruv (ҚАРУ): Silah; alet, edevat; güç, kuvvet.

qarı (ҚАРЫ): Kolun dirsekten omuza kadar olan kısmı.

qarı- (ҚАРЫ-): (kızgın demir) Vücudu yakmak, dağlamak; (ayaz) yakmak.

qarın (ҚАРЫН): Karın, mide.

qarış (ҚАРЫШ): Adım.

qas (ҚАС): Kaş; düşmanlık eden, düşmanca davranan (kimse); düşman, hasım, yağı olan.

qasiyet (ҚАСИЕТ): Hususiyet, özellik, nitelik, vasıf; haysiyet, şeref, onur.

qasqır (ҚАСҚЫР): Kurt, börü; cesur, atılğan.

qastas- (ҚАСТАС-): Düşman olmak, hasımlık etmek.

qastı (ҚАСТЫ): Gür kaşlı, kalın kaşlı.

qasın- (ҚАСЫН-): Kaşınmak.

qasında (ҚАСЫНДА): Yanında, beraberinde.

qat (ҚАТ): Kat, tabaka, katman; az, kıt, yetersiz.

qat- (ҚАТ-): Katılaştık; kalıplaştık, değişmemek; kımıldamamak, hareket etmemek.

qatay- (ҚАТАЙ-): Sertleşmek, katılaştık; gelişmek, olgunlaşmak; güçlenmek, sağlamlaşmak.

qatal (ҚАТАЛ): Sert, katı yürekli.

qatar (ҚАТАР): Sıra, dizi, katar; yanında, sırasında; birlikte, beraber.

qatar- (ҚАТАР-): Kumaşı kıvrıp, büzerek dikmek.

qatarlas- (ҚАТАРЛАС-): Aynı sıraya geçmek, yan yana gelmek.

qate (ҚАТЕ): Hata, yanlış, kusur.

qat-qabat (ҚАТ-ҚАБАТ): Üst üste, kat kat; katmer katmer olan.

qattı (ҚАТТЫ): Sert, katı; Yüksek, gür (ses); soğukkanlı, güçlü.

qattıraқ (ҚАТТЫРАҚ): Sertçe, sağlamca.

qatuv (ҚАТУ): Sert, katı; gönül kırıcı.

qatın (ҚАТЫН): Zevce, eş; kadın; korkak, yüreksiz.

qatına- (ҚАТЫНА-): Gidip gelmek, uğramak.

qatın-bala (ҚАТЫН-БАЛА): Çoluk çocuk.

qatın-qalaş (ҚАТЫН-ҚАЛАШ): Kadınlar.

qatın-sem- (ҚАТЫН-СЕМ-): Üşüme; zayıflamak, zayıf düşmek.

qatıs (ҚАТЫС): Katılma, iştirak etme.

qatıs- (ҚАТЫС-): Katılmak, iştirak etmek; irtibat hâlinde bulunmak.

qatıstı (ҚАТЫСТЫ): İlgili, alakalı.

qav (ҚАУ): Gür çıkan ot; gür, kaba, kalın.

qavla- (ҚАУЛА-): (ot) Gür çıkmak, sık olmak; çabucak yanmak, alev almak.

qavım (ҚАУЫМ): Topluluk, grup; çok, bir dizi.

qavırt (ҚАУЫРТ): İvedi, acele, tez.

qavip (ҚАУИП): Tehlike.

qavipsiz (ҚАУИПСІЗ): Tehlikesiz, güvenli.

qaş- (ҚАШ-): Kaçmak; bir şeyi yapmak istememek, kaytarmak; ortadan kaybolmak;

qaşan (ҚАШАН): Ne zaman.

qaşanğı (ҚАШАНҒЫ): Önceki, eski, ezeli.

qaşqın (ҚАШҚЫН): Kaçak, firari.

qaşıq (ҚАШЫҚ): Uzak, ırak.

qaşır (ҚАШЫР): Katır.

qiy (ҚИ): Tezek, kesek.

qiy- (ҚИ-): Kesmek, biçmek; bir şeyden uydurarak başka bir şey yapmak; yolu kesip geçmek.

qiyğaş (ҚИҒАШ): Eğri, çarpık, bükük.

qiyhı (ҚИЛЫ): Her türlü, çeşitli.

qiyhı-qiyhı (ҚИЛЫ- ҚИЛЫ): Çeşit çeşit, her türlü.

qiyma (ҚИМА): İki şeyin birbirine kavuştuğu, kesiştiği yer; kesik, yırtmaç.

qiyml (ҚИМЫЛ): Hareket; faaliyet, harekât.

qiynalis (ҚИНАЛЫС): Zor Durumda kalma, zorlanma.

qiyrat- (ҚИРАТ-): Tahrip etmek, yıkmak, kırmak, mahvetmek, harap etmek.

Qiyşañ (ҚИСАН): Çarpık, eğri.

qiyssa (ҚИССА): Kısa destan, uzun manzum hikâye.

qiysıq (ҚИСЫҚ): Eğri, çarpık, yamuk.

qiıytıq (ҚИТЫҚ): İnatçılık, aksilik.

qiıyıq (ҚИЫҚ): Kırık, kırıym; kırılmış, kesilmiş.

qiıyıl- (ҚИЫЛ-): Kırılmak; güzel görünmek; nazlanarak bakmak.

qiıyın (ҚИЫН): Zor, çetin, müşkül; karışık.

qiıyır (ҚИЫР): Uzak, ırak; uç, kenar.

qobaljuv (ҚОБАЛЖУ): Ayaklanma, isyan, başkaldırı.

qobalji- (ҚОБАЛЖЫ-): Heyacanlanmak, telaşlanmak, meraklanmak, endişelenmek.

qoğa (ҚОҒА): Su kamışı, saz.

qoğam (ҚОҒАМ): Toplum, cemiyet, topluluk.

qoja (ҚОЖА): Sahip, yönetici; aile reisi; İslam'ı tebliğ eden, yaymaya çalışan kimse, hoca.

qoz (ҚОЗ): Köz, kor.

qoz- (ҚОЗ-): Hareketlenmek, kızışmak.

qoza (ҚОЗА): Süs eşyası; koza.

qozı (ҚОЗЫ): Kuzu; bebek, çocuk.

qozı-laq (ҚОЗЫ-ЛАҚ): Kuzu oğlak.

qoy (ҚОЙ): Koyun.

qoy- (ҚОЙ-): Koymak, bırakmak; nöbetçi koymak; çarpmak, vurmak.

qoyğız (ҚОЙҒЫЗ): Koydurmak, bıraktırmak.

qoyşı (ҚОЙШЫ): Çoban.

qoyıl- (ҚОЙЫЛ-): Koyulaşmak, yoğunlaşmak.

qol (ҚОЛ): El; yazı; iş gücü; asker, ordu.

qolay (ҚОЛАЙ): Uygun, layık.

qolamta (ҚОЛАМТА): Sıcak, kül.

qol-ayaq (ҚОЛ-АЯҚ): El, ayak.

qoldav (ҚОЛДАУ): Destekleme, savunma; (birinin) yanında yer alma.

qoldı (ҚОЛДЫ): Uygun, elverişli.

qolma-qol (ҚОЛМА-ҚОЛ): Hemen, birden.

qomaqtı (ҚОМАҚТЫ): Hacimli, geniş, büyük.

qon- (ҚОН-): Konmak, yere inmek; bir yere, yaşamak için yerleşmek.

qonaq (ҚОНАҚ): Konuk, misafir.

qonısta- (ҚОНЫСТА-): İkamet etmek, yerleşmek, iskân etmek.

qoñır (ҚОҢЫР): Kahverengi; sade, gösterişsiz.

qopar- (ҚОПАР-): Toprağı sürmek, altını üstüne getirmek; geçmişçi canlandırmak, deşmek.

qor (ҚОР): Kıymız mayası; hazine, sermaye.

qora (ҚОРА): Ahır, ağıl; avlu.

qoram (ҚОРАМ): Karartı, silüet.

qorğan (ҚОРҒАН): Kale, hisar; sur; dayanak, destek.

qorğan- (ҚОРҒАН-): Korunmak, sakınmak; korkmak, ürkmek, çekinmek.

qorğanıs (ҚОРҒАНЫС): Savunma, müdafa, siper.

qorğasın (ҚОРҒАСЫН): Kurşun.

qorekten- (ҚОРЕКТЕН-):

Beslenmek.

qorjin (ҚОРЖЫН): Heybe, torba.

qorqaq (ҚОРҚАҚ): Korkak, yüreksiz.

qorqav (ҚОРҚАУ): Kurt; zalim, merhametsiz, gaddar, acımasız.

qorqmış (ҚОРҚЫНЫШ): Korku, dehşet.

qorqmıştı (ҚОРҚЫНЫШТЫ): Korkunç, dehşet, korkulu.

qorqıt- (ҚОРҚЫТ-): Korkutmak.

qorıq- (ҚОРЫҚ-): Korkmak, ürkmek, dehşete kapılmak.

qorım (ҚОРЫМ): Taş, toprakla yapımlı eski mezar; mezarlık; taş yığını.

qorıt- (ҚОРЫТ-): Neticelendirmek, sonuçlandırmak; hazmetmek, sindirmek.

qos (ҚОС): Çift, iki, ikiz.

qosa (ҚОСА): Birlikte, yanında, üstelik, ilaveten, beraber.

qosta- (ҚОСТА-): Birisinin sözüne katılmak, onaylamak; ikişer ikişer ayırmak, bölmek.

qosuv (ҚОСУ): Toplama.

qosıl- (ҚОСЫЛ-): Eklenmek, katılmak, iştirak etmek, ilave olmak; kavuşmak, evlenmek.

qoş (ҚОШ): İki kişinin ayrılırken birbirine söylediği söz; hoş, memnun edici.

qoşqar (ҚОШҚАР): Koç.

qošta- (ҚОШТА-): Desteklemek, kollamak, onaylamak.

quv (ҚУ): Kuğu kuşu; kurumuş, sararmış; geçici, fani, yalan.

quv- (ҚУ-): Birisinin ardına düşmek, kovalamak; kovmak; bir şeyin peşine düşmek, takipçisi olmak.

quvala- (ҚУАЛА-): Kovalamak.

quvan- (ҚУАН-): Sevinmek, mutlu olmak, memnun olmak.

quvanış (ҚУАНЫШ): Sevinç; sevinç kaynağı.

quvat (ҚУАТ): Güç, kuvvet, derman.

quvatti (ҚУАТТЫ): Güçlü, kuvvetli.

quvlıq (ҚУЛЫҚ): Kurnazlık, uyanıklık; zalimlik, hilekârlık.

quvma (ҚУМА): Ard arda, peşi peşine, birbirini izleyen.

quvnaq (ҚУНАҚ): Dinç, zinde; tez, hızla.

quvra- (ҚУРА-): Kurumak, solmak, sararmak.

quvuvşı (ҚУУШЫ): Kovalayıcı.

quvıl- (ҚУЫЛ-): Kovulmak.

quvır- (ҚУЫР-): Kavurmak; kızartmak; (güneş) yakıp kavurmak.

quba (ҚУБА): Al donlu (at); sarışın (insan).

qubıla (ҚУБЫЛА): Kible; güneybatı.

quda (ҚУДА): Dünür (erkek).

quday (ҚУДАЙ): Huda, Allah; bir şeyi en iyi bilen, yapan, güçlü.

qudayı (ҚУДАЙЫ): Allah rızası için verilen sadaka ve kesilen adak.

qudıq (ҚУДЫҚ): Kuyu.

qudiret (ҚҰДІРЕТ): Allah, Yaradan; güç, kuvvet, kudret.

qudiretti (ҚҰДІРЕТТІ): Kudretli, güçlü, kadir; azametli, heybetli.

quz (ҚҰЗ): Yar, uçurum; kanyon.

quzğın (ҚҰЗҒЫН): Kuzgun; gaddar, acımasız, zalim.

quzdı (ҚҰЗДЫ): Kayalık (yer).

quz-qiya (ҚҰЗ-ҚИЯ): Uçurum, yar, sarp kayalık.

quy- (ҚҰЙ-): Dökmek, doldurmak, koymak.

quy (ҚҰЙ): Yapay kuyu.

quyı (ҚҰЙЫ): Çukur, hendek.

quyında- (ҚҰЙЫНДА-): Fırtına kopartmak; rüzgar gibi geçmek.

qul (ҚҰЛ): Kul, esir, köle; fert, insan; bir şeye bağlanıp kulluk etme, tapınma.

qula (ҚҰЛА): Kirli sarı, kula (renk).

qula- (ҚҰЛА-): Düşmek, devrilmek; yıkılmak, bozulmak.

qulaq (ҚҰЛАҚ): Kulak.

qulaqta- (ҚҰЛАҚТА-): Kulağından tutmak, kulağına yapışmak.

qulan (ҚҰЛАН): Yabani at.

qulaş (ҚҰЛАШ): Kulaç.

quldıq (ҚҰЛДЫҚ): Kulluk, kölelik; baş eğme, bağımlı olma.

qulpı (ҚҰЛПЫ): Parlak, rengi canlı ipek kumaş.

qulpır- (ҚҰЛПЫР-): Güzelleşmek, canlanmak, renklenmek; güzelliği ile göz kamaştırmak.

qulıq (ҚҰЛЫҚ): Mizaç, karakter.

qulıqtı (ҚҰЛЫҚТЫ): İstekli, hevesli, gönüllü.

qum (ҚҰМ): Kum.

quma (ҚҰМА): Kuma, ortak.

qumay (ҚҰМАЙ): Dağlık yerlerde yaşayan, 125- I 50 cm. boylarında 8-12 kg.ağırlığında olduğu sanılan iri, yırtıcı ve efsanevi bir kuş, hüma.

quman (ҚҰМАН): İbrik.

qumırsqa (ҚҰМЫРСҚА): Karınca.

qun (ҚҰН): Öldürülmüş kimse için ödenen para, kan hakkı; değer, bedel; fiyat, paha; kadir, kıymet.

qunsız (ҚҰНСІЗ): Değersiz, ucuz; itibarsız.

qur (ҚҰП): Pekiyi olur, tamam; doğru, makul.

qupiya (ҚҰПИЯ): Sır, giz.

qur-quv (ҚҰП-ҚУ): Kurumuş, sararmış; solmuş; benzi kaçmış, rengi atmış.

qur (ҚҰР): Boş, öylesine, fuzuli.

qur- (ҚҰР-): Kurmak, yapmak; tutmak, asmak, yerleştirmek.

quraqtı (ҚҰРАҚТЫ): Gür otlı, yeşili bol.

quran (ҚҰРАН): Kur'an; Kur'an-ı Kerim.

qurban (ҚҰРБАН): Allah rızası içi kesilen hayvan, kurban, adak.

qurğa- (ҚҰРҒА-): Kurumak; ağzı kurumak.

qudas (ҚҰРДАС): Akran, yaşıt.

qurma (ҚҰРМА): Hurma.

qurmet (ҚҰРМЕТ): Hürmet, saygı.

qursa- (ҚҰРСА-): Çembere almak, sarmak.

qurşaq (ҚҰРСАҚ): Kursak, karın; rahim.

qurtpa (ҚҰРТПА): Büyük mersin balığı.

qurtta- (ҚҰРТТА-): Kurtlanmak.

qurıl- (ҚҰРЫЛ-): Kurulmak, oluşmak.

quriltay (ҚҰРЫЛТАЙ): Kurultay.

qurılıs (ҚҰРЫЛЫС): Yapı, kuruluş, inşaat; sistem, yapı, tarz.

qus (ҚҰС): Kuş.

qus- (ҚҰС-): Kusmak, istifra etmek.

qusa (ҚҰСА): Kasvet, iç sıkıntısı.

qusbegi (ҚҰСБЕГИ): Kuşbaz, kuşçu.

qut (ҚҰТ): Kut, servet, bereket, uğur.

qutti (ҚҰТТЫ): Mübarek, kutlu.

qutır- (ҚҰТЫР-): Kudurmak; siz, dengesiz davranmak.

quş- (ҚҰШ-): Kucaklayıp öpmek; yar sevnək, evlenmek.

quşaq (ҚҰШАҚ): Kucak; merhamet, sefkat.

qıbırла- (ҚЫБЫРЛА-): Kıpırdamak, kımıldamak, hareket etmek.

qıdır- (ҚЫДЫР-): Oturmaya gitmek; gezmek, dolaşmak, hava almak.

qız (ҚЫЗ): Kız; genç kız.

qız- (ҚЫЗ-): Isınmak, kızmak; vücut ısısının, ateşin yükselmesi.

qızар- (ҚЫЗАР-): Kızarmak, kırmızı olmak; yüzü kızarmak; utançtan, sıkıntıdan kızarmak.

qızba (ҚЫЗБА): Öfkeli, hiddetli, barut fiçisi gibi.

qızған- (ҚЫЗҒАН-): Kışkanmak, haset etmek.

qızğılt (ҚЫЗҒЫЛТ): Pembe.

qızday (ҚЫЗДАЙ): Kız gibi, kibari nazik.

qızdır- (ҚЫЗДЫР-): Kızdırmak, ısıtmak.

qızmet (ҚЫЗМЕТ): İş, hizmet; bir şeyin önemi, ehemmiyeti, fonksiyonu.

qızuv (ҚЫЗУ): Isı, sıcaklık; vücut ısısı.

qızıq (ҚЫЗЫҚ): İlgi çekici, enteresan; nimet, baht, mürüvvet.

qızıq- (ҚЫЗЫҚ-): İlgilenmek, ilgi duymak.

qızıqtı (ҚЫЗЫҚТЫ): İlginç, ilgi çekici, dikkate değer, cazip.

qızıl (ҚЫЗЫЛ): Kızıl, kırmızı, al.

qızın- (ҚЫЗЫН-): Güneşlenmek, ısınmak.

qıl (ҚЫЛ): Kıl.

qıl- (ҚЫЛ-): Yapmak, etmek, kılmak.

qılañ (ҚЫЛАҢ): Beyazımsı, boz; kurnaz, açığöz.

qılav (ҚЫЛАУ): Kar tanesi; saç, sakala düşen ak; gereksiz, lüzumsuz eşya.

qılğı- (ҚЫЛҒЫ-): Yutmak; haksız kazanç elde etmek.

qılmıs (ҚЫЛМЫС): Suç, cinayet; ahlak dışı davranış, ahıksızlık.

qılı (ҚЫЛЫ): Boğaz, dar geçit, derbent.

qılıq (ҚЫЛЫҚ): Huy, karakter; davranış, hareket.

qılıqtı (ҚЫЛЫҚТЫ): Sevimli, sempatik, çekici.

qılış (ҚЫЛЫШ): Kılıç.

qımbat (ҚЫМБАТ): Pahalı, değerli; muhterem, aziz.

qımta- (ҚЫМТА-): Boşluk kalmayacak şekilde, tamamen, örtmek, kapatmak; gizlemek, saklamak.

qın (ҚЫН): Kın (kılıç, bıçak vb.).

qına (ҚЫНА): Kına; saç kınası.

qına- (ҚЫНА-): Elbisenin belini büzerek, daraltarak dikmek; belini sıkılamak.

qınama (ҚЫНАМА): Beli büzülü, büzgülü.

qıñır (ҚЫҢЫР): Eğri, çarpık, iğri.

qır-qızıl (ҚЫП-ҚЫЗЫЛ): Kıpkırmızı, kıpkızıl.

qırşsa (ҚЫПША): İnce, nazik bel.

qır (ҚЫР): Kır, bozkır; bıçak vb. şeylerin sırtı.

qır- (ҚЫР-): (saç, sakal vb.) tıraş etmek.

qırat (ҚЫРАТ): Tepe.

qırav (ҚЫРАУ): Kırağı; yaşlı kimselerin saç ve sakalına düşen ak.

qırğız (ҚЫРҒЫЗ): Kırgızistan Cumhuriyetinde yaşayan, Türk soylu halk veya bu halktan olan kimse, Kırgız.

qırğın (ҚЫРҒЫН): Amansız, çetin, acımasız.

qırqı (ҚЫРҚЫ): Kırkı.

qırqıl- (ҚЫРҚЫЛ-): Kırkılmak.

qırqınşı (ҚЫРҚЫНШЫ): Koyun kırkan kimse.

qırılı (ҚЫРЛЫ): Köşeli.

qırmızı (ҚЫРМЫЗЫ): Kırmızı; çok güzel (genç).

qırş-qırş (ҚЫРШ-ҚЫРШ): Isırırken, çiğnerken çıkan ses.

qırşın (ҚЫРШЫН): Genç, delikanlı.

qırım (ҚЫРЫМ): Uzak, ırak yer.

qırın (ҚЫРЫН): Yan.

qırın- (ҚЫРЫН-): Tıraş olmak.

qırıp-joy (ҚЫРЫН-ЖОЙ): İmha etmek, yok etmek.

qıs (ҚЫС): Kış.

qıs- (ҚЫС-): Kısırmak, sıkıştırmak.

qısa (ҚЫСА): Zorluk, güçlük, meşakkat.

qısqa (ҚЫСҚА): Uzun olmayan, kısa.

qısqası (ҚЫСҚАСЫ): Kısacası, hülasa, özetle.

qısqı (ҚЫСҚЫ): Mengene; kışın, kış vaktinde; kışlık, kışa has.

qıspaq (ҚЫСПАҚ): Sıkıştırılmış, dar; etrafı çevrilmiş yer; baskı, kısıtlama.

qışı- (ҚЫШЫ-): Kaşınmak.

L, l (Л, л)

lava (ЛАВА): Lav; kömür damarı.

lavsan (ЛАВСАН): Bir tür sentetik kumaş.

lager (ЛАГЕРЬ): Kamp, kamp yeri; ordugâh.

lağinet (ЛАҒЫНЕТ): Lanet, beddua.

lad (ЛАД): Makam.

ladan (ЛАДАН): Hoş kokulu, lapamsı yağ; Hıristiyanlarda kilise ayinlerinde yalarak tütsü şeklinde kokusunu çıkardıkları yağ, tütsü.

laj (ЛАЖ): Çözüm, yol, çıkış.

lajda (ЛАЖДА): Çaresini, yolunu, yöntemini bulma.

lajsız (ЛАЖСЫЗ): Naçar, çaresiz.

lajı (ЛАЖЫ): Dişlerin taç kısmını kaplayan beyaz ve sert doku, diş minesi.

lazım (ЛАЗЫМ): Lazım, gerek, gerekli.

lay (ЛАЙ): Bulanık, duru olmayan.

layla- (ЛАЙЛА-): Kirletmek, bulandırmak.

laylı (ЛАЙЛЫ): Bulanık, çamurlu.

laysañ (ЛАЙСАН): Yağış sonrası çamur hâlini almış (toprak).

laysız (ЛАЙСЫЗ): Berrak, duru, tertemiz.

layıq (ЛАЙЫҚ): Uygun, layık, makul, münasip.

layıksız (ЛАЙЫҚСЫЗ): Uygun olmayan, yaraşmayan.

layıqta- (ЛАЙЫҚТА-): Uygun hâle getirmek.

laq (ЛАҚ): Oğlak.

laqa (ЛАҚА): Yayın balığı.

laqap (ЛАҚАП): Yalan, aslı olmayan haber.

laqta- (ЛАҚТА-): Yavrulamak.

laqtı (ЛАҚТЫ): Oğlağı olan, oğlaklı (keçi).

laqtır- (ЛАҚТЫР-): Fırlatmak, atmak.

laqşa (ЛАҚША): Oğlak gibi, oğlağa benzer.

lama (ЛАМА): Güney Amerika devesi; Tibetliler ve Moğollarda Budist rahip.

lañ (ЛАН): İsyan, kargaşa.

lañda- (ЛАНДА-): Kırmak, dökmek, karıştırmak, fitne fesat çıkarmak.

lapıl (ЛАПЫЛ): Alev, alaz, yalaz; yürek yangını.

lapılda- (ЛАПЫЛДА-): Alevlenmek, alev alev yanmak, alazlanmak; vücut ısısı yükselmek.

lapıldaқ (ЛАПЫЛДАҚ): Hemen alevlenen, çabuk tutuşan, yanıcı.

las (ЛАС): Kirli, pis.

lasta- (ЛАСТА-): Pisetmek, kirletmek; utandırmak, mahçup etmek.

lastan- (ЛАСТАН-): Kirilenmek, pis duruma gelmek.

lastıq (ЛАСТЫҚ): Kirlilik, pislik; art niyetlilik.

latin (ЛАТЫН): Latin.

lav (ЛАУ): Bir köyden bir köye yolcu taşıyan at arabası.

lavla- (ЛАУЛА-): Alevlenmek, cayır cayır yanmak; yayılmak, genişlemek, kızışmak.

Lavşı (ЛАУШЫ): Arabacı.

Laşıq (ЛАШЫҚ): Baraka, çardak.

Laşım (ЛАШЫН): Doğan, lâçin.

läbbay (ЛӘББАЙ): Tamam, olur, peki.

läzzat (ЛӘЗЗАТ): Lezzet, zevk, haz.

läzım (ЛӘЗІМ): Lazım, gerek, gerekli.

läylek (ЛӘЙЛЕК): Leylek.
läyli (ЛӘЙЛИ): Ebegümeçi.
läşker (ЛӘШКЕР): Ordu, asker, leşker.
lebiz (ЛЕБИЗ): Lafız, söylenen söz, ses.
lebizes- (ЛЕБИЗДЕС-): Konuşmak, söyleşmek.
legen (ЛЕГЕН): Leğen.
lezde (ЛЕЗДЕ): Alalacele, çabucak.
lezdeme (ЛЕЗДЕМЕ): Kısa toplantı, ayak divanı.
lezdik (ЛЕЗДИК): Çabukluk, hızlılık, tezlik.
lek (ЛЕК): Saf, grup, katar.
leker (ЛЕКЕР): Sebep, vesile.
lekerle- (ЛЕКЕРЛЕ-): Sebep olmak, vesile olmak.
leklek (ЛЕКЛЕК): Saf saf, grup grup.
leñgir (ЛЕҢГИР): Çapa deliği (gemi).
lep (ЛЕП): Esinti, hafif rüzgar; cesaret, güç, kuvvet.
lepildek (ЛЕПІЛДЕК): Coşku, ilham.
lepir- (ЛЕПІР-): Çok konuşmak, gevezelik etmek; coşkulu, heyecanlı olmak.
lepirme (ЛЕПІРМЕ): Övüngeç, farfara, palavracı.
lök (ЛӨК): Tek hörgüçlü erkek deve.
lupa (ЛУПА): Büyüteç, pertavsız.
luğat (ЛУҒАТ): Lügat.
lüpil (ЛҮПІЛ): Kalp atışı.
lüpilde- (ЛҮПІЛДЕ-): (kalp) Güm güm atmak.

lıq (ЛЫҚ): Dolu, ağzına kadar dolu.
lıqıy (ЛЫҚИ): Tıka basa yiyip içmek.
lıpılda- (ЛЫПЫЛДА-): İşgüzarlık etmek; keskinleşmek, keskin duruma gelmek.

М, м (М, м)

ma (МА): Soru eki, mı (mi, mu, mü).
mağına (МАҒЫНА): Anlam, mana; içerik, nitelik, muhteva.
madaq (МАДАҚ): Methiye, övgü.
maza (МАЗА): Keyif, rahat, huzur.
mazaq (МАЗАҚ): Alay, yergi, dalga.
mazañ (МАЗАҢ): Rahatsız, huzursuz.
mazar (МАЗАР): Mezarlık, kabristan.
mazasız (МАЗАСЫЗ): Huysuz, geçimsiz; karışık, yoğun, hareketli.
may (МАЙ): Yağ; tereyağ; bitkisel yağ.
mayda (МАЙДА): İnce, küçük, ufak; kibar, edepli, nazik.
maydan (МАЙДАН): Savaş alanı; savaş, harp; meydan, alan.
maydandas (МАЙДАНДАС): Askerlik arkadaşı.
maydandas- (МАЙДАНДАС-): Savaşmak, harbetmek.
mayla- (МАЙЛА-): Yağ sürmek, yağlamak; boyamak, badanalamak; rüşvet vermek.
maylı (МАЙЛЫ): Yağlı, semiz; bereketli, verimli.
mayor (МАЙОР): Binbaşı.
maysa (МАЙСА): Çimenlik, yeşillik yer.

mayсалı (МАЙСАЛЫ): Yeşillik, çimenlik (yer).

mayсыз (МАЙСЫЗ): Yağsız.

mayır- (МАЙЫР-): Bilemek, eğelemek.

mayıs- (МАЙЫС-): Bükülmek, eğilmek; nazlanmak, cilve yapmak.

maqal (МАҚАЛ): Atasözü.

maqsat (МАҚСАТ): Maksat, amaç, gaye.

maqta (МАҚТА): Pamuk.

maqta- (МАҚТА-): Övmek, methetmek.

maqтан (МАҚТАН): Övünç, övgü.

maqтан- (МАҚТАН-): Övünmek, kendini övmek.

maqul (МАҚҰЛ): Tamam, peki, olur; doğru, uygun, makul.

maqulda- (МАҚҰЛДА-): Takdir etmek, tasvip etmek, onaylamak, onamak.

mal (МАЛ): Deve, sığır, koyun, keçi, at hayvanlarını genek adı, mal; mal, mülk, varlık, zenginlik; eşya, mal.

mal- (МАЛ-): Batırmak, banmak, bandırmak, doldurmak.

mala (МАЛА): Tırmık.

malay (МАЛАЙ): Köle, kul hizmetçi, uşak.

maldas (МАЛДАС): Bağdaş kurma.

maldı (МАЛДЫ): Sahip olduğu hayvan sayısı bakımından zengin (kimse).

maldıq (МАЛДЫҚ): Hayvanlara has özellik, mallık.

mal-mülük (МАЛ-МҮЛҮК): Mal mülk, gayrimenkul.

malsız (МАЛСЫЗ): Hayvanı olmayan, fakir.

malta (МАЛТА): Çökelekten sıkılarak yapılmış yuvarlak kurt.

malşı (МАЛШЫ): Çoban.

malşı- (МАЛШЫ-): Sırılsıklam olmak, iliğine kadar ıslanmak.

malşı-jalşı (МАЛШЫ-ЖАЛШЫ): Zenginlerin hayvanlarına bakan kimse, hizmetçi, uşak.

malşıla- (МАЛШЫЛА-): Bir şeyi devamlı batırmak, banmak.

malın- (МАЛЫН-): Suya düşmek, ıslanmak; kaplanmak, gark olmak.

mama (МАМА): At bağlanan direk; meme; ana, anne.

maman (МАМАН): Uzman, mütehassıs.

mamır (МАМЫР): Mayıs (ayı).

mamır- (МАМЫР-): Yaşlılık sebebiyle iş yapamaz duruma gelmek, elden ayaktan düşmek.

mana (МАНА): Biraz önce, az önce.

manap (МАНАП): Ağa bey.

manat (МАНАТ): Akçe, altın para.

mañ (МАҢ): Bölge, yer, civar.

mañ- (МАҢ-): Yavaşça yürümek, ağır ağır gitmek.

mañay (МАҢАЙ): Etraf, çevre, civar.

mañday (МАҢДАЙ): Alın; kapının üst tarafı.

mañdayla- (МАҢДАЙЛА-): Bir şeye, bir yere veya ileriye doğru yürümek.

mañdaylı (МАҢДАЙЛЫ): Geniş alınlı.

mañız (МАҢЫЗ): Önem, değer, mahiyet.

mañızdı (МАҢЫЗДЫ): Önemli, mühim, değerli.

mañında (МАҢЫНДА): Yanında, etrafında, civarında.

mañıra- (МАҢЫРА-): (koyun, keçi) Melemek.

maral (МАРАЛ): Maral, geyik.

marqum (МАРҚҰМ): Rahmetli, merhum.

marşal (МАРШАЛ): Mareşel.

mas (МАС): Sarhoş, mest; çok etkilenmek, kendinden geçmek.

masa (МАСА): Sivrisinek.

masay- (МАСАЙ-): Çakırkeyif olmak.

masañ (МАСАН): Sarhoşça, bira sarhoş (kimse), çakırkeyif.

masqara (МАСҚАРА): Maskaralık, rezalet.

mastıq (МАСТЫҚ): Sarhoşluk, esriklık.

mat (МАТ): Satrançta mat; yenilgi, mağlubiyet.

mata (МАТА): Kumaş.

mata- (МАТА-): Sıkıca bağlamak, sağlamlaştırmak, sarmak.

matavlı (МАТАУЛЫ): Bağlı, berkitilmiş, kararlaştırılmış.

mav (МАУ): Buluğ çağına erme, ergin olma.

mavjır (МАУЖЫР): Durgun, sessiz, sakin, dingin.

mavjıra- (МАУЖЫРА-): Uyuklamak, uyku basmak.

maşıq (МАШЫҚ): Adet, alışkanlık.

maşıqta- (МАШЫҚТА-): Alışmak, alışkanlık kazanmak, alışkanlık hâline getirmek.

mädeniy (МӘДЕНИ): Kültüre has, kültürle ilgili, kültürel.

mäjbür (МӘЖБҮР): Mecburi, zorunlu.

mäz (МӘЗ): Sevinçli, mutlu, şad.

mälim (МӘЛІМ): Malum, açık, bilinen.

män-jay (МӘН-ЖАЙ): Hâl, durum, vaziyet, ahvâl.

mänsiz (МӘНСІЗ): Anlamsız, manasız, ehemmiyetsiz.

mäñgi (МӘҢГІ): Sonsuz, ebedi, baki, bengi; ebediyen, sonsuza dek.

märmär (МӘРМӘР): Mermer.

märtebe (МӘРТЕБЕ): Mertebe, statü, derece.

mäsele (МӘСЕЛЕ): Mesele, olay, sorun.

mätel (МӘТЕЛ): Atalar sözü, atasözü, darbimesel.

medrese (МЕДРЕСЕ): Medrese.

mezgl (МЕЗГІЛ): Mevsim, sezon.

mezet (МЕЗЕТ): An, lahza.

meyli (МЕЙЛІ): Tamam, pekâla.

meyram (МЕЙРАМ): Bayram.

meke (МЕКЕ): Hicaz bölgesinin merkezi ve mukaddes Kâbe'nin bulunduğu şehir; Peygamberimiz Hz. Muhammed'in doğum yeri, Mekke.

meken (МЕКЕН): Mekân, yer.
mekende- (МЕКЕНДЕ-): Yerleşmek, iskân etmek, mekân tutmak.
mektep (МЕКТЕП): Okul, mektep; öğrenme ve tecrübe edinme yeri.
melşiy- (МЕЛШИ-): Susmak, ses çıkarmamak; donup kalmak.
men (МЕН): Ben.
menen (МЕНЕН): Yer ile gök.
mensin- (МЕНСИН-): Beğenmek, sevmek, eşit kabul etmek.
menşik (МЕНШИК): Sahiplik, mülkiyet.
meñ (МЕН): Çoğu doğuştan tende bulunan, ufak, koyu renkli leka veya kabartı, ben.
meñger- (МЕҢГЕР-): Bir işi ayrıntılarıyla öğrenmek, benimsemek.
meñde- (МЕҢДЕ-): Sarmak, kaplamak.
meñze- (МЕҢЗЕ-): İşaret etmek, yön göstermek.
mergen (МЕРГЕН): Keskin nişancı, atıcı.
merey (МЕРЕЙ): İtibar, saygınlık, ün, şöhret.
meşit (МЕШИТ): Cami, mescit.
miy (МИ): Bataklık.
million (МИЛЛИОН): Milyon.
mil (МИЛЬ): Mil.
mina (МИНА): Mayın.
minala- (МИНАЛА-): Mayınlamak, mayın döşemek.
miyras (МИРАС): Miras.

miysaq (МИСАҚ): Kazakistan'da yaşayan bir tür ördek.
miyva (МИУА): Meyve, yemiş.
miya (МИЯ): Meyan kökü.
moıy- (МОЙЫ-): Zorluk karşısında cesaretini, gücünü kaybetmek.
mol (МОЛ): Bol, çok.
mola (МОЛА): Mezar.
molay- (МОЛАЙ-): Çoğalmak, artmak, bollaşmak.
molayt- (МОЛАЙТ-): Çoğaltmak, artırmak.
molda (МОЛДА): İmam, molla.
mongol (МОНГОЛ): Moğol.
mor (МОР): Köz; iş, kurum.
mosqal (МОСҚАЛ): Orta yaşı geçmiş (kimse).
möldir (МӨЛДІР): Billur, duru, şeffa, tertemiz, berrak.
möldire- (МӨЛДІРЕ-): Berraklaşmak, şeffaflaşmak, parlamak.
mölşer (МӨЛШЕР): Miktar, sayı, ölçü.
müftiy (МҮФТИ): İl ve ilçelerde Müslümanların din işlerine bakan görevli, müftü.
muji- (МҮЖЫ-): Kemiği kemirmek; başının etini yemek.
mujiq (МҮЖЫҚ): Kemirilmiş.
muju- (МҮЖЫЛ-): Kemirilmek; aşınmak.
muz (МУЗ): Buz.
muzda- (МУЗДА-): Buz tutmak.
muzday (МУЗДАЙ): Buz gibi, çok soğuk.

muqa- (МҰҚА-): Alay etmek, dalga geçmek.

muqal- (МҰҚАЛ-): Aşınmak, körelmek; cesareti kırılmak, yılmak.

muqat- (МҰҚАТ-): Alay etmek, dalga geçmek; aşağılamak, küçümsemek.

muqtaj (МҰҚТАЖ): İhtiyaç, gereksinim.

munara (МҰНАРА): Minare.

munda (МҰНДА): Burada, bu yerde.

munday (МҰНДАЙ): Bunu gibi, ayne öyle.

munşa (МҰНША): Bunca, bu kadar.

muni (МҰНЫ): Bunu, şunu.

muñ (МҰН): Kaygı, keder, hüznün, elem.

muñ-zar (МҰН-ЗАР): Üzüntü, dert, keder.

mura (МҰРА): Miras.

mursat (МҰРСАТ): Fırsat.

murt (МҰРТ): Bıyık.

murttı (МҰРТТЫ): Bıyıklı.

murşa (МҰРША): İmkân, fırsat.

murın (МҰРЫН): Burun.

müyiz (МҰЙІЗ): Boynuz.

müyizde- (МҰЙІЗДЕ-): Boynuzlamak, süsmek, tos vurmek.

mülgi- (МҰЛГИ-): Uyku ve uyanıklık arasında olmak, uyuklamak, pineklemek; sessiz sakin olmak.

mülde (МҰЛДЕ): Hiç, tamamen, kesinlikle, asla.

mülük (МҰЛІК): Eşya, mal mülk.

mümkin (МҰМКІН): Mümkün, muhtemel, ihtimal.

müñki- (МҰҢКИ-): (kötü koku) Etrafa yayılmak.

mürde (МҰРДЕ): Mezar, kabir; ceset, naaş.

müsin (МҰСІН): Vücut, beden; büst, heykel.

mıgım (МЫҒЫМ): Sağlam, dayanıklı; güçlü, kuvvetli; işinde dikkatli, titiz.

mıqta- (МЫҚТА-): Sağlamlaştırmak; var gücüyle çalışmak.

mıqtı (МЫҚТЫ): Kuvvetli, sağlam, berk; güçlü.

mıqın (МЫҚЫН): Kalça.

mıqır (МЫҚЫР): Kısa boylu, bodur, bücür.

mıjala- (МЫЛЖАЛА-): Ezmek, parçalamak, paramparça etmek.

Mılja-mılja (МЫЛЖА-МЫЛЖА): Parça parça, ezik büzük.

mılqav (МЫЛҚАУ): Dilsiz, lâl; sağır.

mıltıq (МЫЛТЫҚ): Tüfek, silah.

mıltıqtı (МЫЛТЫҚТЫ): Tüfeği olan, tüfekli, silahlı.

mına (МЫНА): Bu, şu.

mınaday (МЫНАДАЙ): Bunun gibi.

mıñ (МЫҢ): Bin.

mıñbası (МЫҢБАСЫ): Binbaşı.

mıñday (МЫҢДАЙ): Bine yakın, bin kadar.

mıñdap (МЫҢДАП): Binlerce, sayısız, çok.

mırza (МЫРЗА): Bey, efendi; eli açık, cömert.

mıs (МЫС): Bakır.

mısal (МЫСАЛ): Misal, örnek; mesel, fabl.

mısker (МЫСКЕР): Bakırcı, bakır ustası.

mısqıl (МЫСҚЫЛ): Hiciv, alay, yergi, istihza.

mıstan (МЫСТАН): Hilekâr, düzenbaz.

mısı (МЫСЫ): Birinin ağırlığı, etkisi, gücü.

mısıq (МЫСЫҚ): Kedi.

min (МИН): Eksiklik, noksanlık, kusur.

min- (МИН-): Binmek.

minbe (МИНБЕ): Kürsü.

mingiz- (МИНГИЗ-): Bindirmek.

minde- (МИНДЕ-): Kusur bulmak, kulp takmak.

mindet (МИНДЕТ): Görev, yükümlülük, vazife.

mindı (МИНДИ): Eksik, noksan, kusurlu.

mine (МИНЕ): İşte, işbu.

mine- (МИНЕ-): Birisinin eksliğini, hatasını bulmak, eleştirmek.

minez (МИНЕЗ): Huy, karakter, mizaç.

minezde- (МИНЕЗДЕ-): Betimlemek, tasvir etmek.

minezdi (МИНЕЗДИ): Karkaterli, kişilikli.

N, n (Н, н)

nağız (НАҒЫЗ): Tam, gerçek, hakiki.

nadan (НАДАН): Nadan, cahil; cehalet, karanlık.

naz (НАЗ): Naz, cilve; sitem, serzeniş; şaka, latife.

nazar (НАЗАР): Dikkat, bakış; göz.

nazdan- (НАЗДАН-): Cilvelenmek, nazlanmak.

nazım (НАЗЫМ): Nazım, manzume.

nay (НАЙ): Kaval biçiminde yanık sesli, kamıştan bir üflemeli çalgı, ney.

nayza (НАЙЗА): Mızrak.

nayzager (НАЙЗАГЕР): Mızrağı iyi kullanan kimse.

naqıl (НАҚЫЛ): Nasihat, öğüt verici söz.

nala (НАЛА): Kargış, lanet; kaygı, tasa.

nalı- (НАЛЫ-): Dertlenmek, kederlenmek.

nam (НАМ): Soy, sülale; nam, ad, isim

namaz (НАМАЗ): Namaz.

namıs (НАМЫС): Namus, şeref, ar.

namısqoy (НАМЫСҚОЙ): Onurlu, namuslu, şerefli.

namıstan- (НАМЫСТАН-): Namusuna dokunmak, arlanmak, utanmak.

nan (НАН): Ekmek; hamur.

nan- (НАН-): İnanmak.

nanğısız (НАНҒЫСЫЗ): İnanılmaz.

nar (НАР): Tek hörgüçlü deve; iri, büyük, kocaman; güçlü, kuvvetli.

narazı (НАРАЗЫ): İtiraz eden, hoşnut olmayan.

narazılıq (НАРАЗЫЛЫК): İtiraz, ihtilaf, uyuşmazlık.

narbota (НАРБОТА): Bir yaşını doldurmamış deve yavrusu.

narday (НАРДАЙ): Dev gibi, devasa.

nart (НАРТ): Geyikle çekilen kızak; kıpkırmızı, kıp kızıl.

narın (НАРЫН): Küçük küçük doğranmış et ve hamurdan yapılan bir tür yemek.

nasat (НАСАТ): İri, kocaman.

nasattan- (НАСАТТАН-): Sevinmek, mutlu olmak, gururlanmak.

nava (НАВА): Yemlik, yalak.

navan (НАУАН): Büyük, kocaman, yüksek.

navqas (НАУҚАС): Hastalık, sayrılık; hasta, sayrı.

navrız (НАУРЫЗ): Eski takvime göre yılın ve baharın il günü sayılan martın yirmi birine rastlayan gün.

naşar (НАШАР): Kötü, fena, zayıf, kuvvetsiz.

naşarla- (НАШАРЛА-): Kötü bir hâl almak, ağırlaşmak; (hastalık) gidrek ağırlaşmak.

nâzik (НӘЗİK): İnce; narin, zarif, güzel.

nâk (НӘК): Armutun iri ve kaliteli türü.

nâl (НӘЛ): Ayakabıların altına çakılan demir, nalça.

nâlde- (НӘЛДЕ-): Nalça çakmak.

nâmârt (НӘМӘРТ): Namert, hain.

nân (НӘН): Koskoca, kocaman, devasa; güçlü, sağlam; semiz, besili.

nândik (НӘНДИК): Büyük ve kocaman olma; kuvvetlilik, sağlamlık.

nânsi- (НӘНСИ-): Güçlü, kuvvetli görünmek.

nâp-nâzik (НӘП-НӘЗİK): İpince, incecik, zarif.

nâpsi (НӘПСИ): Nefis.

nâpil (НӘПЛИ): Nafile namaz.

nâr (НӘР): Gıda, aş, besin.

näregey (НӘРЕГЕЙ): Hâlsiz, zayıf, çelimsiz.

näreste (НӘРЕСТЕ): Bebek, sabi, küçük çocuk.

nârkes (НӘРКЕС): Nergis.

nârles (НӘРЛЕС): Aslı kaynağı bir.

nârli (НӘРЛИ): Besin değeri yüksek, besleyici.

nârse (НӘРСЕ): Nesne, eşya, şey.

nâsil (НӘСЛИ): İrk, soy, menşe, kök.

nâsilşil (НӘСЛИШЛИ): İrkçil.

nâsip (НӘСИП): Nasip, kısmet.

nâtice (НӘТИЖЕ): Netice, sonuç.

nâti (НӘТИ): Soy, sülale; herhalde, galiba, anlaşılan.

nâvbet (НӘУБЕТ): Felaket, afet; hayır, nimet, iyilik.

nâş (НӘШ): Tarz, makam.

nâşte- (НӘШТЕ-): Usulünce, makamına göre söylemek, doğru icra etmek.

ne (НЕ): Ne; ya...ya, de, da, ne...ne, ya; yahut.

nebir (НЕБИР): Nice, çeşitli.

negiz (НЕГІЗ): Zenci; esas, temel, asıl, ana.

negizgi (НЕГИЗГИ): Ana, temel, asıl, esas.

negizinde (НЕГИЗİNДЕ): Aslında, gerçi, aslına bakınca.

neğaybil (НЕГАЙБЛ): Belirsiz, müphem, şüpheli.

neke (НЕКЕ): Nikâh.

nemene (НЕМЕНЕ): Beşinci göbekten torun; ne, ne oldu.

nemere (НЕМЕРЕ): Torun.

nemis (НЕМІС): Cermen soyundan olan halk ve ve bu halktan olan kimse, Alman.

nendey (НЕНДЕЙ): Nasıl, hangi, ne gibi.

nesep (НЕСЕП): İdrar, sidik.

nesip (НЕСІП): Nasip, kısmet, rızık.

netken (НЕТКЕН): Ne kadar, nasıl.

neşe (НЕШЕ): Kaç.

niyet (НИЕТ): Maksat, niyet, istek.

noğay (НОГАЙ): Bugün kuzey Kafkasya'da yaşayan bir Türk boyu, Nogay.

noyan (НОЯН): İri yapılı, cüsseli; çok büyük, kocaman.

nöker (НӨКЕР): Yaver.

nöser (НӨСЕР): Sağanak yağmur.

nöserle- (НӨСЕРЛЕ-): (yağmur) Sağanak sağanak yağmak, bardaktan boşanırcasına yağmak.

nuv (НУ): Oldukça sık (orman, sazlık, kamışlık).

nur (НҮР): Nur, ışık.

nura (НҮРА): Dere, yar, derin yamaç.

nusqa (НҮСҚА): Taslak, tasarı; nüsha.

nusqa- (НҮСҚА-): İşaret etmek, göstermek.

nusqav (НҮСҚАУ): Öğüt, nasihat; yönerge, talimat, emir, direktif.

nığa- (НЫҒА-): Ağzına kadar, tıka basa doldurmak.

nığay- (НЫҒАЙ-): Pekişmek, güçlenmek, gelişmek.

nığayt- (НЫҒАЙТ-): Pekiştirmek, geliştirmek.

nıq (НЫҚ): Sağlam, sağlamca.

nıqap (НЫҚАП): Nikap, yüz örtüsü, peçe.

nıqta- (НЫҚТА-): Tıkmak, sıkıştırmak, yoğunlaştırmak.

nıspı (НЫСПЫ): İsim, ad.

nışan (НЫШАН): Nişan, iz, belirti, alâmet.

nışana (НЫШАНА): Nişanlı, işaretli.

O, o (O, o)

O (O): Başına getirildiği cümlelerin anlattığı duyguyu bildirir.

oba (ОБА): Kurgan, höyük; veba.

obal (ОБАЛ): Vebal, günah, hıyanet.

obalı (ОБАЛЫ): Kurganı olan, höyük bulunan (yer).

oblıs (ОБЛЫС): Eyalet, vilâyet.

oblıstıq (ОБЛЫСТЫҚ): Eyalet çapında, eyaletle ilgili.

obıq- (ОБЫҚ-): Oburlaşmak; açgözlülük, tamahkârlık etmek.

oğız (ОҒЫЗ): XI. yüzyılda Harezmi bölgesinde toplu olarak yaşayan ve daha sonra Batı'ya göç ederek bugünkü Türkmen, Azeri, Gagavuz, Urumlu ve Türkiye Türklerinin aslını oluşturan büyük bir Türk boyu.

oda (ОДА): Kaside, methiye, övgü.

odaq (ОДАҚ): Birlik, ittifak; belli bir topluluğun yararlarını korumak için kurulmuş dernek.

odaqtas (ОДАҚТАС): Müttefik, bağlaşıklık; aynı düşünce ve amacı taşıyan taraftarlar.

odaqtas- (ОДАҚТАС-): Birlik oluşturmak, bir araya gelmek, ittifak etmek, birleşmek.

odır (ОДЫР): Kaba, yaramaz, lâf anlamaz, küstah.

odırañ (ОДЫРАҢ): Nezaketsiz, kaba, görgüsüz.

ozañ (ОЗАҢ): Haykırış, acı ses, çığlık, figan.

ozbır (ОЗБЫР): Zorba, müstebit, zalim.

ozbırlıq (ОЗБЫРЛЫҚ): Eziyet etme, zulmetme, zorbalık.

ozıq (ОЗЫҚ): İlerici; zaman bakımından ileride.

ozıqtıq (ОЗЫҚТЫҚ): Öncülük, ön safta olma.

oy (ОЙ): Düşünce, fikir; akıl, şuur, hafıza; çukur yer; şehir.

oy- (ОЙ-): Kazmak, eşmek; oymak, nakışlamak.

oybay (ОЙБАЙ): Eyvah, aman Allah'ım!

oybayla- (ОЙБАЙЛА-): “oybay” “oybay” diye yüksek sesle bağırarak; çığlık atmak, bağırarak, feryat figan etmek.

oyda-joqta (ОЙДА-ЖОҚТА): Beklenmedik, aniden.

oydım (ОЙДЫМ): Oyulmuş, oyuk (yer).

oyqasta- (ОЙҚАСТА-): Hoplayıp zıplamak; bir kimsenin dikkatini çeşitli şeyler yaparak çekmeye çalışmak.

oyla- (ОЙЛА-): Düşünmek, muhakeme etmek; tasalanmak, kaygılanmak.

oylan- (ОЙЛАН-): Düşünüp taşınmak; tasalanmak, kaygılanmak.

oylas (ОЙЛАС): Hemfikir, fikirdaş.

oylas- (ОЙЛАС-): Danışmak, istişare etmek.

oylav (ОЙЛАУ): Düşünce, düşünme.

oylı (ОЙЛЫ): Düşünceli, şuurlu, bilinçli; anlamlı, önemli.

oylı-qırlı (ОЙЛЫ-ҚЫРЛЫ): Dereli tepeli (yer).

oymaq (ОЙМАҚ): Yüksük.

oymala- (ОЙМАЛА-): Oymak, çukurlaştırmak.

oyna- (ОЙНА-): Oynamak, eğlenmek; şaka yapmak, şakalaşmak.

oynaq (ОЙНАҚ): Oyun yeri, uygun yer, alan.

oynaqta- (ОЙНАҚТА-): (hayvan) Hoplayıp zıplamak; kırıldamak, kırır kırır olmak.

oynaqı (ОЙНАҚЫ): Oynak, hareketli, yaramaz.

oyrañ (ОЙПАҢ): İnişli, çuku (yer).

oypat (ОЙПАТ): Deniz seviyesinde düşük ova, düzlük yer.

oypattı (ОЙПАТТЫ): Çukurlu, ingin (yer).

oyran (ОЙРАН): Tahribat, yıkım, katliam ve yağma.

oyran-asır (ОЙРАН-АСЫР): Karmakarışık, darmadağınık, tarumar.

oysana (ОЙСАНА): Geniş, engin bilgi.

oysız (ОЙСЫЗ): Fikirsiz, düşüncesiz, akılsız; tasasız, gamsız.

oysıra- (ОЙСЫРА-): Geri çekilmek, kaybetmek; eksikliğini, yokluğunu hissetmek.

oysirat- (ОЙСЫРАТ-): Yenilgiye uğratmak, yıkmak, bozguna uğratmak.

oyşa (ОЙША): Düşünde bazında.

oyşañ (ОЙШАҢ): Düşünceli, zeki, akıllı.

oyıl- (ОЙЫЛ-): Oyulmak, aşınmak.

oyın (ОЙЫН): Eğlence, oyun; şaka.

oyın-külki (ОЙЫН-КҮЛКІ): Şaka, eğlence.

oyın-toy (ОЙЫН-ТОЙ): Eğlence, şölen, şenlik.

oyınşı (ОЙЫНШЫ): Oyuncu, oyuna katılan.

oyınşıq (ОЙЫНШЫҚ): Oyuncak; basit, kolay.

oyıs (ОЙЫС): Çukur, girinti.

oyıs- (ОЙЫС-): Bir tarafa yönelmek, dönmek, meyletmek.

oq (ОҚ): Ok; kurşun, mermi.

oqa (ОҚА): Sırma, gümüş ve altın la işleme, süsleme.

oqalı (ОҚАЛЫ): Sırma, gümüş, altınla işlenmiş.

oq-däri (ОҚ-ДӘРІ): Cepbane, mühimmat, barut.

oqta- (ОҚТА-): Atmak için silaha kurşun doldurmak; silahla hedef alamak.

oqtay (ОҚТАЙ): Dimdik, dümdüz, ok gibi.

oqta-tekte (ОҚТА-ТЕКТЕ): Arada sırada, ara sıra, bazen.

oqtav (ОҚТАУ): Oklava.

oqtı (ОҚТЫ): Doldurulmuş, kurşun dolu, dolu.

oqtın- oqtın (ОҚТЫН- ОҚТЫН): Arada bir, ara sıra.

oqşa (ОҚША): Ok gibi, kurşun gibi, çok hızlı.

oqı- (ОҚЫ-): Okumak; tahsil görmek.

oqıs (ОҚЫС): Ansızın, aniden; kaba, yakışsız, uygunsuz.

oqıstan (ОҚЫСТАН): Ansızın, aniden.

oqıstav (ОҚЫСТАУ): Kabaca, yakışsızca, uygunsuzca.

oqıt- (ОҚЫТ-): Okutmak, eğitmek.

ol (ОЛ): O; şu, o.

olay (ОЛАЙ): Öyle, onun gibi.

olaq (ОЛАҚ): Beceriksiz, hantal.

olaqtav (ОЛАҚТАУ): Biraz hantal, beceriksizce.

olaqtıq (ОЛАҚТЫҚ): Beceriksizlik, hantallık.

olja (ОЛЖА): Buluntu, ganimet, kazanç.

oljala- (ОЛЖАЛА-): Ganimet elde etmek, kazanç sağlamak.

oljalı (ОЛЖАЛЫ): Ganimetli, kazançlı, kirli.

olqı (ОЛҚЫ): Tam dolu olmayan, orta, yarı; eksik, yetersiz.

om (ОМ): Elektrik direnç birimi, om.

omaqa (ОМАҚА): Toprak set.

omaqas- (ОМАҚАС-): Aniden, birdenbire düşmek, yuvarlanmak.

omal- (ОМАЛ-): Eve kapanıp kalmak, evden dışarı çıkmamak.

ombı (ОМБЫ): Bele kadar yağın (kar).

omır- (ОМЫР-): Kırmak; bir kenarını kırmak, koparmak.

omırav (ОМЫРАУ): Göğüs, gövde; meme.

on (ОН): On.

onda (ОНДА): Orada; o zaman; öyleyse, o durumda.

ondağı (ОНДАҒЫ): Oradaki.

onday (ОНДАЙ): Onun gibi, ona benzer.

onşa (ОНША): O kadar.

onşama (ОНШАМА): O kadar.

oñ (ОҢ): Sağ, sol karşıtı; doğru, uygun, düz.

oñ- (ОҢ-): Daha iyi duruma gelmek, onmak.

oñay (ОҢАЙ): Kolay, hafif.

oñşa (ОҢША): Ayrı olarak, yalnız, tek başına.

oñğar (ОҢҒАР): Askeriyede sağ kanat, sol kol.

oñda- (ОҢДА-): Doğrultmak, düzeltmek, tamir etmek.

oñdı (ОҢДЫ): Olumlu, doğru, iyi, pozitif.

oñdırma- (ОҢДЫРМА-): Çalışmamak, hiçbir şey yapmamak; acımamak, merhamet etmemek.

oñqa(ОҢҚА): Aşık kemiğinin dik gelmiş hâli.

oñqay (ОҢҚАЙ): Sağ elini kullanan (adam), solağın zıddı.

opa (ОПА): Pudra; şefkat, merhamet, vefa.

opasız (ОПАСЫЗ): Hain, ikiyüzlü; sözünde durmayan, namert, döneke, vefasız.

op-oñay (ОП-ОҢАЙ): Çok kolay, kolayca, zorlanmadan.

orıq (ОПЫҚ): Pişmanlık, nedamet.

orıq- (ОПЫҚ-): Fırsatı kaçırmak, pişman olmak.

opır- (ОПЫР-): Bölme, kırmak, parçalamak, koparmak.

opır-topır (ОПЫР-ТОПЫР): Kalabalık, hınca hınç.

or (ОР): Derin çukur, hendek; siper.

or- (ОР-): Biçmek; döver biçerle buğdayı biçip toplamak.

ora- (ОРА-): Sarmak, dürmek; yumak yapmak; çevresinde dolaşmak.

orağıt- (ОРАҒЫТ-): Dolaşarak önünü kesmek.

oray (ОРАЙ): Fırsat, imkan, olanak; layık, uygun; ilgili, dolayısıyla.

oraq (ОРАҚ): Orak; ekin biçme zamanı.

oral- (ОРАЛ-): Geri gelmek, dönmek, avdet etmek; sarılmak, dolanmak.

oram (ОРАМ): Ambalaj, paket; üslup.

orama (ОРАМА): Paket, ambalaj kağıdı.

oramal (ОРАМАЛ): Havlu, el bezi, mendil; başörtüsü, eşarp.

orasan (ОРАСАН): Çok, pek çok; büyük, devasa.

orğı- (ОРҒЫ-): Atlamak, zıplamak.

orda (ОРДА): Ortaçağda göçebe devletlerin yönetim merkezi, idare edildiği yer.

ordalı (ОРДАЛЫ): Köşkü, sarayı olan; sülalesi büyük olan.

orman (ОРМАН): Orman.

orna- (ОРНА-): Yerleşmek, iskan etmek, mesken tutmak; kurulmak, teşekkül etmek, inşa edilmek.

ornalas- (ОРНАЛАС-): Yerleşmek; işe girmek.

ornıq- (ОРНЫҚ-): Yerleşmek, iskan etmek, mesken tutmak.

orta (ОРТА): Orta, yarı; yarısı, ortası (zaman); belli bir şeyin ortası, merkezi, odağı.

ortaq (ОРТАҚ): Şerik, hissedar, ortak, müşterek.

ortalıq (ОРТАЛЫҚ): Merkez; başkent.

orım (ОРЫМ): Biçme işi, biçim zamanı.

orın (ОРЫН): Yer, mekân; mevki, makam; önem, hususiyet, özellik.

oris (ОРЫС): Rusya Federasyonun'da yaşayan doğu slav halkı veya bu halktan olan kimse, Rus.

os- (ОС-): Kırbaçlamak, kamçıyla yaralamak; eti kemek, bölmek, dilimlemek.

osal (ОСАЛ): Dayanıksız, güçsüz, zayıf, gevşek.

ospaq (ОСПАҚ): İma, ihsas.

ospaqta- (ОСПАҚТА-): İmalı, üstü kapalı konuşmak.

osı (ОСЫ): Bu, şu.

osılay (ОСЫЛАЙ): Böyle, şöyle.

osında (ОСЫНДА): Burada.

osınday (ОСЫНДАЙ): Bunun gibi.

osınşa (ОСЫНША): Bu kadar.

ot (ОТ): Od, ateş; güç, kuvvet, cesaret.

ota- (ОТА-): Yabani otları ayıklamak; yok etmek, yıkmak.

otağası (ОТАҒАСЫ): Ev sahibi, aile reisi.

otan (ОТАН): Vatan, aile.

otar (ОТАР): Sürü; otlak, yaylak.

otarla- (ОТАРЛА-): Sömürmek, sömürge hâline getirmek.

otarşıl (ОТАРШЫЛ): Sömürücü, sömürgeci.

otav (ОТАУ): Evlenen kimsenin babaevinden ayrılıp kurduğu yuva.

otsız (ОТСЫЗ): Odsuz, ateşsiz; cesaretsiz, gönülsüz.

otta- (ОТТА-): Yayılmak, otlamak; gevezelik etmek, çok konuşmak.

ottay (ОТТАЙ): Ateş gibi, çok sıcak.

otti (ОТТЫ): Otu bol, otlu.

otız (ОТЫЗ): Otuz.

otızınşı (ОТЫЗЫНШЫ): Otuzuncu.

otın (ОТЫН): Odun, yakacak, yakıt.

otur- (ОТЫР-): Oturmak; binmek; yerleşmek, mekân edinmek.

otırğыз- (ОТЫРҒЫЗ-): Oturtmak, bindirmek; dikmek, ekmek.

otırs (ОТЫРЫС): Oturma; parti, eğlence; toplantı, oturma.

oşaq (ОШАҚ): Ocak (ay); aile, ocak, yuva.

Ö, ö (Ө, ө)

ögey (ӨГЕЙ): Üvey; evlat edinilmiş, evlatlık; yabancı, başka, yad el.

ögiz (ӨГІЗ): Öküz; dev, devasa.

ögizay (ӨГІЗАЙ): Büyük tatlı su levreği.

ögizdey (ӨГІЗДЕЙ): Öküz gibi; büyük, kocaman, iri.

ögizşe (ӨГІЗШЕ): Dana, tosun; öküz gibi, öküze benzer.

öjet (ӨЖЕТ): Cesur, cüretkâr, gözüpek, atak.

öjettik (ӨЖЕТТИК): Cesurluk, cüretkârlık, yüreklilik.

öz (ӨЗ): Öz, kendi.

özara (ӨЗАРА): Kendi aralarında, karşılıklı, birbiriyle.

özbek (ӨЗБЕК): Özbekistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk soulu bir halk ve bu halktan olan kimse, Özbek.

özge (ӨЗГЕ): Başka, özge, ayrı.

özger- (ӨЗГЕР-): Değişmek, farlılaşmak, başkalaşmak; yer değiştirmek.

özgeşe (ӨЗГЕШЕ): Özel, başkaca, değişik, farklı, ayrıca.

özden (ӨЗДЕН): Hanın, padişahın vezirleri.

özdi-özi (ӨЗДІ-ӨЗІ): Kendi aralarında, karşılıklı.

özek (ӨЗЕК): Akar su yatağı, akak.

özekti (ӨЗЕКТИ): Engebeli, çukurlu (yer); özlü (bitki, ağaç vb.); temel, ana, esas.

özen (ӨЗЕН): Irmak, nehir.

özi (ӨЗІ): Kendi, kendisi, bizzat, şahsen.

özimen-özi (ӨЗІМЕН-ӨЗІ): Kendi hâlince, kendi başına.

özün-özi (ӨЗІН-ӨЗІ): Kendi kendini, birbirini.

özünşe (ӨЗІНШЕ): Kendince, kendisine göre; kendi gücü yettiğince; kendi kendine.

öytkeni (ӨЙТКЕНІ): Çünkü, zira.

ök (ӨК): Oha.

ökpe (ӨКПЕ): Kırılmak, darılma, rencide olma, sitem.

ökpeli (ӨКПЕЛІ): Kırgın, dargın, küskün.

öksi- (ӨКСІ-): Hıçkırarak, içini çekerek ağlamak, ıklamak; hayata küsmek.

öksik (ӨКСІК): Hıçkırık; dert, elem, keder, ızdırıp.

ökte- (ӨКТЕ-): Zorlamak, hükmetmek, baskı kurmak; etkisi artmak, şiddetlenmek.

öktem (ӨКТЕМ): Hükmedici, emredici; sert, siddetli, güçlü.

öktemde- (ӨКТЕМДЕ-): Hükmetmek, emir vermek; (rüzgar) şiddetlenmek.

ökşe (ӨКШЕ): Ayak topuğu, ökçe.
ökşeli (ӨКШЕЛІ): Ökçeli, topuklu.
ökin- (ӨКИН-): Pişman olmak, nedamet duymak.
ökiniş (ӨКИНИШ): Pişmanlık, nedamet.
ökinişti (ӨКИНИШТИ): Pişmanlık veren, bezdiren, teesüfe değer, üzücü.
ökir- (ӨКИР-): Böğürmek; hüngür hüngür ağlamak, bağırarak.
ökirek (ӨКИРЕК): Bağırarak, haykıran; kibirli, kendini beğenmiş.
öl- (ӨЛ-): Ölmek, vefat etmek.
ölgense (ӨЛГЕНШЕ): Ölene dek, ölüncüye kadar, hayatının sonuna kadar.
öleñ (ӨЛЕҢ): Şiir; şarkı.
ölderdey (ӨЛЕРДЕЙ): Ölürcesine, çok, pek.
ölke (ӨЛКЕ): Bölge, eyalet; civar, yöre, etraf.
öltir- (ӨЛТИР-): Öldürmek.
öltiri (ӨЛТИРИ): Damat veya damadın babası tarafından kaynana veya kayınbabaya armağan olarak gönderilen canlı hayvan.
ölşe- (ӨЛШЕ-): Ölçmek, tartmak; ölçüp biçmek, ölçüp tartmak.
öli (ӨЛІ): Ölü, ölmüş; cahil, bilgisiz, şuursuz.
ölik (ӨЛІК): Ceset, naaş; leş; elinden iş gelmeyen, beceriksiz.
ölim (ӨЛІМ): Ölüm, vefat, ecel; ar, namus.
ölimtik (ӨЛІМТИК): Leş; aciz, hâlsiz, çaresiz.

ömiri (ӨМИРИ): Ömür boyu, her zaman.
ön- (ӨН-): Bitmek, yeşermek; iyi, yaver gitmek, verimli olmak; çoğalmak, türemek.
önbes (ӨНБЕС): Verimsiz, neticesiz, sonuçsuz.
öndir- (ӨНДИР-): Üretmek, çıkarmak; tahsil etmek, ödettirmek.
öndiris (ӨНДИРИС): Sanayi, endüstri, üretim.
öner (ӨНЕР): Sanat; hüner, maharet.
nner-bilim (ӨНЕР-БИЛИМ): Bilim ve sanat.
önerle- (ӨНЕРЛЕ-): Süslemek, bezeme, güzelleştirmek.
öñ (ӨҢ): Yüz, sima, çehre, bet; bir şeyin ön tarafta bulunan yüzü, çehre; renk.
öñge (ӨҢГЕ): Bundan başka, bunun dışında.
öñger- (ӨҢГЕР-): (at üzerinde) Bir şeyi önüne oturtmak.
öñde- (ӨҢДЕ-): Süslemek, bezemek; onarmak, tamir etmek.
öñdes (ӨҢДЕС): Aynı renkli, benzer, rengi bir.
öñeş (ӨҢЕШ): Yemek borusu; yiyecek, içecek.
öñkiy- (ӨҢКИ-): Kaba, iri görünmek.
öñir (ӨҢИР): Elbisenin ön tarafı; elbisenin yaka ve göğüs kısmındaki nakış, işleme, motif.
öñire- (ӨҢИРЕ-): Hüngür hüngür ağlamak, zırlamak, hüngürdemek.
öp- (ӨП-): Öpmek, sevmek.

ör (ӨP): Yokuş, yamaç, bayır; ulaşılmak istenen en üst hedef; cesur, yürekli, yiğit.

ör- (ӨP-): (saç, ip, kamçı vb.) Örmek.

örbi- (ӨPБИ-): Çoğalmak, üremek, ilerlemek, gelişmek.

örgiz- (ӨPГИЗ-): Hayvanları otlatmaya çıkarmak; ördürmek.

öre (ӨPE): Peynir vb. yiyecekleri kurutmak için yapılan özel yer veya kap.

örele- (ӨPEЛЕ-): Köstek vurmak, bukağı takmak; oyalamak, alıkoymak.

örelі (ӨPEЛІ): Geniş, bol, hacimli, önemli (fikir, düşünce, söz).

ören (ӨPEH): Genç, yetişkin; öncü, başarılı.

öresiz (ӨPECІЗ): Bilgisiz, ufku dar.

örken (ӨPKEH): Filiz.

örkende- (ӨPKEHДЕ-): Filizlenmek, göğermek; gelişmek, ilerlemek.

örkeş (ӨPKEШ): Devenin sırtındaki tümsek, çıkıntı, hörgüç.

örle- (ӨPЛЕ-): Yukarı doğru çıkmak; yükselmek, havalanmak; ilerlemek, gelişmek.

örmele- (ӨPMELE-): Tırmanmak, çıkmak.

örnek (ӨPHEK): Nakış, işleme, süs, bezeme, bezgi, bezek; örnek, model.

örnekte- (ӨPHEKTE-): Nakışlamak, işlemek; süslemek, güzelleştirmek, bezemek.

örnekti (ӨPHEKTI): Nakışlı, süslü, işlemeli, bezekli.

örsin- (ӨPCІH-): Kibirleşmek, böbürlenmek, büyükmek.

ört (ӨPT): Yangın; tehlike; dert, keder, üzüntü.

örte- (ӨPTE-): Yakmak, tutuşturmak, ateşlemek; büyük bir acı sebebiyle çok üzülmek.

örten- (ӨPTEH-): Yanmak, tutuşmak.

örttey (ӨPTTEЙ): Ateş gibi, kıpkırmızı.

örşi- (ӨPШІ-): Şiddetlenmek, hız almak; dalmak, yayılmak.

örşil (ӨPШІЛІ): İnatçı, dikbaşlı, ayak direyen asi.

örіk (ӨPIK): Kayısı; erik.

öril- (ӨPLI-): Örülme.

örim (ӨPIM): Örme, örgü, belik; çocuk, genç.

öris (ӨPIC): Hayvanların otladığı otu bol yer, otlak.

örіste- (ӨPICTE-): Yayılmak, otlamak; gelişmek, ilerlemek.

ös- (ӨC-): (saç, sakal vb.) Uzamak; büyüme, olgunlaşmak.

ösek (ӨCEK): Gıybet, dedikodu, fitne fesat.

ösekte- (ӨCEKTE-): Dedikodu yapmak, gıybet atmak, yermek, çekiştirmek.

östі- (ӨCTI): Böyle yapmak, böyle etmek.

ösım (ӨCIM): Ürün, verim, artış, artma; faiz, nema.

ösir- (ӨCIP-): Büyütmek, yetiştirmek.

öt (ӨT): Öd.

öt- (ӨT-): Geçmek; bir kurum ya da kuruluşa üye olmak.

öte- (ӨTE-): Ödemek, yerine getirmek.

ötem (ӨТЕМ): Ödeme.
ötkel (ӨТКЕЛ): Geçiş, geçit; zorluk, güçlük.
ötken-ketken (ӨТКЕН-КЕТКЕН): Gelip geçmiş olup, bitmiş.
ötker- (ӨТКЕР-): Belli bir işi yapmak, yerine getirmek; yaşamak, başından geçmek.
ötkiz- (ӨТКІЗ-): Geçirmek; geri vermek, iade etmek.
ötkir (ӨТКІР): Keskin, sivri; cesur, girişken, sokulgan.
ötin- (ӨТИН-): İstemek, rica etmek, istirham etmek.
ötiniş (ӨТИНИШ): Arzu, istek, rica.
ötirik (ӨТИРІК): Yalan, aldatma, uydurma.
ötis (ӨТИС): Hak, geçmiş ve harcanmış emek.
öş (ӨШ): Öç, intikam; bir şeye karşı duyulan istek, arzu, heves.
öş- (ӨШ-): Sönmek; silinmek, boyası gitmek, solmak.
öşpendi (ӨШПЕНДИ): Düşman, hasım.
öşik- (ӨШІК-): Düşman olmak, kin tutmak, kin gütmek, kinlenmek.
öşir- (ӨШІР-): Söndürmek; yok etmek, silmek.

P, p (П, п)

pa (ПА): Soru eki, mı (mi, mu, mü).
pada (ПАДА): Nahır, sığır sürüsü.
pay (ПАЙ): Pay, hisse.

payğambar (ПАЙҒАМБАР): Peygamber, elçi, resul, nebi.
payda (ПАЙДА): Fayda, kâr, kazanç, gelir; insan için faydalı her şey; yardım.
paydalan- (ПАЙДАЛАН): Faydalanmak, yararlanmak, istifade etmek.
paydalı (ПАЙДАЛЫ): Yararlı, çok faydası olan; gerekli, lazım, ihtiyaç duyulan.
paydasız (ПАЙДАСЫЗ): Faydasız, yararsız, gereksiz.
payla- (ПАЙЛА-): Bir şeyi yapmadan önced iyicedüşünmek, ölçüp tartmak.
pay-pay (ПАЙ-ПАЙ): Sevinç ve hayranlık bildiren bir ünlem.
payım (ПАЙЫМ): Derin düşünce, anlam, kavram.
payımdı (ПАЙЫМДЫ): Akliselim, sağ duyulu, ağırbaşlı.
pana (ПАНА): Barınak, sığınak, kulübe; dayanak, destek.
panala- (ПАНАЛА-): Sığınmak, yardımını, korumasını dilemek; destek edinmek.
panaşı (ПАНАШЫ): Himayeci, koruyucu.
panaşıl ((ПАНАШЫЛ): İyiliksever, yardımsever, korumayı, kollamayı seven.
pañ (ПАҢ): Gururlu, kendini beğenmiş, mağrur, kibirli.
pañdan- (ПАҢДАН-): Mağrurlanmak, kendini beğenmek.
pañdav (ПАҢДАУ): Biraz gururlu, kibirlice.

pañdıq (ПАҢДЫҚ): Mağruruluk, kendini bağenmişlik.

par (ПАР): Nadasa bırakılmış toprak; çift; uygun, denk, layık.

para (ПАРА): Rüşvet; parça, bölüm.

para-par (ПАРА- ПАР): Eşit, denk.

parasat (ПАРАСАТ): Feraset, sağduyu, ileri görüşlülük.

park (ПАРК): Park; araba park yeri.

parla- (ПАРЛА-): Çift çift yapmak, denkleme, eşitleme.

parlan- (ПАРЛАН-): Hamamda terlemek.

parsı (ПАРСЫ): Fars, İran halkı, Acem, Farisî.

parta (ПАРТА): Sıra (okul).

pas (ПАС): Pas, geç (kumar); pas (futbol).

pasta (ПАСТА): Diş macunu; krem hâlindeki gıda maddeleri (salça, krema, vb.)

pasıq (ПАСЫҚ): Cahil, ahmak, geri kafalı, kötü niyetli.

pasıqtıq (ПАСЫҚТЫҚ): Nadanlık, cehalet, ahmaklık.

patşa (ПАТША): Padişah, şah, hükümdar.

patır-patır (ПАТИР- ПАТИР): Patır patır.

pav (ПАУ): Sevinç ve heyecan bildiren bir ünlem.

paş (ПАШ): Açık, belli, belirgin.

paşa (ПАША): Paşa.

päk (ПӘК): Pak, kusursuz, temiz.

päktik (ПӘҚТИК): Paklık, temizlik.

päle (ПӘЛЕ): Bela, felaket.

pälsapa (ПӘЛСАПА): Felsefe.

pärmen (ПӘРМЕН): Ferman, emir; güç, kuvvet.

päc (ПӘС): Alçak, aşağı, bodur, basık.

päveske (ПӘУЕСКЕ): Fayton.

päveskelet- (ПӘУЕСКЕЛЕТ-): Faytonla gezmek.

peyil (ПЕЙІЛ): Niyet, düşünce.

peyildi (ПЕЙІЛДІ): İyi niyetli, ihlâslı, samimi.

pen (ПЕН): İle.

pende (ПЕНДЕ): Bende, insan; kul, garip, aciz.

pendeşilik (ПЕНДЕШІЛІК): Zaaf, irade zayıflığı, beşeri kusur.

per- (ПЕР-): Vurmak, dövmek.

perzent (ПЕРЗЕНТ): Oğul, çocuk, evlat, nesil.

perne (ПЕРНЕ): Perde (müzik).

peri (ПЕРІ): Peri; deli, kaçık.

perişte (ПЕРІШТЕ): Melek, ferişte; günahsız, masum küçük çocuk; temiz, samimi, iyi kalpli insan.

peşene (ПЕШЕНЕ): Alın yazısı, kader.

piyda (ПИДА): Kurban, feda.

polk (ПОЛК): Alay, askeri birlik.

polkovnik (ПОЛКОВНИК): Albay.

port (ПОРТ): Liman.

poçta (ПОЧТА): Postane, posta.

puv (ПУ): Beğenilmeyen ve hoş gitmeyen durumlarda söylenen ünlem.

puşayman (ПҰШАЙМАН): Fakirlik, yoksulluk, zavallılık, biçare.

puşpaq (ПҰШПАҚ): Hayvanların ayak derisi; belirli bir yerin parçası, bölümü.

puşpaqta (ПҰШПАҚТА): Hayvanların ayak derilerini bir araya getirerek dikmek.

püliş (ПҮЛІШ): Bir yüzü uzun tüylü, yumuşak ve parlak, kadifeye benzer bir kumaş türü, pelüş.

pıraq (ПЫРАҚ): Burak; masallardaki kanatlı at; yürük at.

pıran (ПЫРАН): Zırh.

pıs- (ПЫС): Ödü kopmak, çok korkmak.

pısı- (ПЫСЫ-): İp i sıkıca eğirmek; pişmek, olgunlaşmak.

pısı (ПЫСЫ): Heybet, azamet.

pısıq (ПЫСЫҚ): Eğrilerek iyice sağlamlaştırılan (ip, organ) veya sıkıca bastırılan keçe.

pısıqta- (ПЫСЫҚТА-): Keçe, ip, halat gibi nesnelere daha sert hale getirmek.

pısıqtıq (ПЫСЫҚТЫҚ): Beceriklilik, hamaratlık, titizlik.

pısil (ПЫСЫЛ): Fısıltı, mısıltı.

pısilde- (ПЫСЫЛДА-): Burnundan nefes alıp vermek.

pışaq (ПЫШАҚ): Bıçak.

pikir (ПІКІР): Fikir, düşünce.

pikirli (ПІКІРЛІ): Düşünceli, kendi fikri olan.

pil (ПІЛ): Fil.

pildey (ПІЛДЕЙ): Fil gibi, büyük, kocaman.

pilte (ПІЛТЕ): Fitol.

pir (ПІР): Pir.

pis- (ПИС-): (yemek) Pişmek; (bitki, meyve vb.) olgunlaşmak, ermek; semirmek, etlenmek.

pisir- (ПІСІР-): Pişirmek, haşlamak.

pisirüvşi (ПІСІРҮШІ): Aşçı.

pıtır (ПІТІР): Fitre.

piş- (ПІШ-): (elbise) Biçmek; bir şeyi tasarlamak, planlamak.

pişin (ПІШІН): Eşyanın dış görünüşü, şekil, forma.

R, r (P, p)

rabay (РАБАЙ): Şekil, görünüş, yüz, çehre.

Rabaysız (РАБАЙСЫЗ): Şekilsiz, biçimsiz, hantal.

Rabbı (РАББИ): Rab.

radon (РАДОН): Radon.

razi (РАЗЫ): Razi, hoşnut, memnun.

razılıq (РАЗЫЛЫҚ): Rıza, memnuniyet, hoşnutluk.

ray (РАЙ): Tavır, davranış, niyet; dilek kipi, tasarlama kipi.

raylı (РАЙЛЫ): Güzel, yakışıklı.

rayhan (РАЙХАН): Reyhan, fesleğen.

rayıs (РАЙЫС): Reis, başkan.

rak (РАК): Yengeç, akrep.

raqat (РАҚАТ): Rahat, huzur, saadet.

- raqattan- (РАҚАТТАН-):** Rahatlamak, rahata, huzura kavuşmak, ermek.
- raqatti (РАҚАТТЫ):** Rahat, huzurlu, ferah.
- raqmet (РАҚМЕТ):** Teşekkür.
- raqım (РАҚЫМ):** Merhamet, acıma, şefkat, şefaaf.
- raqımsız (РАҚЫМСЫЗ):** Garazkâr, merhametsiz, acımasız.
- raqımşıl (РАҚЫМШЫЛ):** Hayırsever, iyiliksever, merhametli, şefkatli.
- ramazan (РАМАЗАН):** Ramazan.
- rañ (РАҢ):** İlkbaharda kar ve yağmur suyu ile biten bir çeşit bitki.
- raport (РАПОРТ):** Rapor.
- ras (РАС):** Doğru, hakikat, gerçek.
- rasta- (РАСТА-):** Doğrulamak, teyit etmek, tasdik etmek, ispat etmek.
- rasında (РАСЫНДА):** Aslında, hakikaten, gerçekten, doğrusu.
- ratın (РАТИН):** Kalın, yünlü bir kumaş.
- rahat (РАХАТ):** Rahat, huzurlu.
- rahit (РАХИТ):** Çocuklarda kalsiyum, fosfor eksikliğindeb veya dengesizliğinden ileri gelen, biçim bozukluğuna sebep olan kemik hastalığı, raşitizm.
- rämiz (РӘМİZ):** Nişan, sembol, remiz.
- räsım (РӘСІМ):** Töre, adet, gelenek.
- reyd (РЕЙД):** Liman, rıhtım.
- renji- (РЕНЖІ-):** Küsme, incinme, gücünme, rencide olma.
- renjis- (РЕНЖИС-):** Bozuşmak, küsüşme.
- reñ (РЕҢ):** Sağlıklı, canlı görünüm (yüz).
- reñden- (РЕНДЕН-):** Yüzüne renk, kan gelme.
- reñdi (РЕНДИ):** Yakışıklı, güzel.
- resmiy (РЕСМІЙ):** Resmî.
- ret (РЕТ):** Düzen, sıra.
- retsiz (РЕТСІЗ):** Gelişi güzel, rastgele, düzensiz.
- rette- (РЕТТЕ-):** Düzenleme, sıralama.
- retti (РЕТТИ):** Uygun, düzenli, yerinde.
- riza (РИЗА):** Razi, memnun.
- rizala- (РИЗАЛА-):** Razi etme, memnun etme.
- rızıq (РИЗЫҚ):** Rızık, nasip, kısmet.
- rızıqsız (РИЗЫҚСЫЗ):** Rıziksız, nasipsiz, kısmetsiz.
- rızıqtı (РИЗЫҚТЫ):** Nasipli, kısmetli, şanslı, talihli.
- ring (РИНГ):** Ring.
- riya (РИЯ):** Riya, iki yüzlülük.
- riyasız (РИЯСЫЗ):** Riyasız, içten, samimi.
- rota (РОТА):** Bölük.
- röl (РӨЛ):** Rol.
- ruv (РУ):** Boy, soy, kabile.
- ruvlı (РУЛЫ):** Aynı boy, sülaleden olanlar.
- rul (РУЛЬ):** Direksiyon, dümen.
- ruh (РУХ):** Ruh, öz, tin; manevi güç, kuvvet.

ruhtan- (РУХТАН-): Coşmak, ilham almak, cesaretlenmek.

ruhti (РУХТЫ): İnançlı, cesaretli.

ruvşıl (РУШЫЛ): İnsanları boy ve sülalaere ayıran.

ruvşıldıq (РУШЫЛДЫҚ): Boy ve kabilelere bölünme, kabilecilik.

ruqsat (РҰҚСАТ): Müsaade, izin, ruhsat.

ruqsatsız (РҰҚСАТСЫЗ): İzinsiz, ruhsatsız.

rızıq (РЫЗЫҚ): Rızık, nasip, kısmet.

rızıqsız (РЫЗЫҚСЫЗ): Rızıksız, kısmetsiz, nasipsiz.

rızıqtı (РЫЗЫҚТЫ): Rızıklı, nasipli, kısmetli.

reket (РӘКЕТ): Gaspçı.

S, s (С, с)

saba (САБА): Kıymaz hazırlamak için kullanılan ve at derisinden yapılan kap.

saba- (САБА-): Vurmak, dövmek, cezalandırmak.

sabaq (САБАҚ): Ders; ev ödevi; ibret, örnek, tecrübe, ders; sap; ince, küçük, tel gibi.

sabaqta- (САБАҚТА-): İpi iğnenin deliğinden geçirmek.

sabaqtı (САБАҚТЫ): Sapı büyük, iri olan (bitki); İp takılmış (iğne).

sabalaq (САБАЛАҚ): Darmadağınık, uzun ve karmakarışık olmuş (yün veya saç).

sabın (САБЫН): Sabun.

Sabır (САБЫР): Sabır, tahammül, dayanma.

sabırlı (САБЫРЛЫ): Sabırlı, ağırbaşlı, vakur.

sabırsız (САБЫРСЫЗ): Sabırsız, tahammülsüz.

sağa (САҒА): Ağız (nehir); kılıçvb. Şeylerin sapı ve metal kısmının birleştiği yer; dombıranın sap kısmı.

sağal (САҒАЛ): Sarımtırak, sarımsı.

sağat (САҒАТ): Saat; altmış dakikalık zaman dilimi, saat.

sağatsız (САҒАТСЫЗ): Saatsiz; vakitsiz, zamansız.

sağım (САҒЫМ): Serap, ılgım, yalgın; puslu, bulanık, pusarık.

sağın- (САҒЫН-): Özlemek, göreceği gelmek, göresi gelmek.

sadaq (САДАҚ): Yay.

sadaka (САДАҚА): Hayır, sadaka, yardım.

saz (САЗ): Sazlık, bataklık; çayır; melodi, nağme, ezgi; halk müziğinde kullanılan gövdesi oyularak yapılmış, telli, uzun saplı çalgı, saz.

sazay (САЗАЙ): Ceza.

sazan (САЗАН): Sazan balığı.

sazar- (САЗАР-): Donakalmak, donup kalmak, put kesilmek.

say (САЙ): Vadi; Kazak Türklerinin başlarına giydiği başlıkları oluşturan parçalar.

say- (САЙ-): Bir sonuca ulaşmak, karara varmak.

sayla- (САЙЛА-): Seçmek, oy vermek; hazırlamak, hazır hâle getirmek.

sayman (САЙМАН): Araç, alet, malzeme, teçhizat.

sayra- (САЙРА-): Ötmek, şakımak, şakramak; güzel, dili sürçmeden akıcı konuşmak.

say-sala (САЙ-САЛА): Dere yatağı, akak.

sayın (САЙЫН): Her; -dıkça; -dikçe:

sayıs (САЙЫС): Müsabaka, yarışma, yarış.

sayıs- (САЙЫС-): Tartışmak, çekişmek, atışmak.

saq (САҚ): İhtiyatlı, tedbirli, dikkatli.

saqa (САҚА): Aşık kemiklerinin en büyüğü; tecrübeli, deneyimli, olgun.

saqal (САҚАЛ): Sakal.

saqaldı (САҚАЛДЫ): Sakallı.

saqal-şaş (САҚАЛ-ШАШ): Saç sakal.

saqiy (САҚИ): Eli açık, cömert.

saqiy- (САҚИ-): Katılaşmak, sertleşmek, donmak.

saqiyna (САҚИНА): Yüzük; kuşların ayağına takılan hafif işaret halkası.

saqta- (САҚТА-): Saklamak, muhafaza etmek; korumak, esirgemek.

saqtal- (САҚТАЛ-): Saklanmak, muhafaza edilmek, korunmak.

saqtıq (САҚТЫҚ): İhtiyatlılık, tedbir, önlem.

saqi (САҚЫ): Eli açık, cömert.

sal (САЛ): Sal; felç; kendi bestelerini çalıp söyleyen, şık giyimli, gittiği yerlerde iyi karşılanan sanatçı.

sal- (САЛ-): Bir nesneyi herhangi bir yere yerleştirmek, koymak; ev, inşaat yapmak.

sala (САЛА): Akarsu kolları.

salaq (САЛАҚ): İş yapmaya gönlü olmayan, şapşal, beceriksiz.

salalı (САЛАЛЫ): Çeşitli bölümlere, sahalara ayrılmış; uzun, uzunca.

sala-sala (САЛА-САЛА): Bölüm bölüm, kol kol.

salat (САЛАТ): Marul, kıvırcık, salata.

salavat (САЛАУАТ): Salavat, şükür, kanaat.

salbıra- (САЛБЫРА-): Sarkmak, sarkık durmak; başını öne eğmek, hayal kırıklığına uğramak.

saldar (САЛДАР): Sebep, neden.

saldıra- (САЛДЫРА-): (iki şey) Birbirine çarparak ses çıkartmak; hâlsizleşmek, gevşemek.

salqın (САЛҚЫН): Soğuk, serin; araları açık, soğuk .

salqında- (САЛҚЫНДА-): Soğumak, serinlemek; samimiyeti azalmak, araya soğukluk girmek.

salma (САЛМА): Su yolu, evlek; sürgü, sürme, mandal; etli hamur çorbası.

salmaq (САЛМАҚ): Ağırılık; zorluk, güçlük, sıkıntı.

salmaqtı (САЛМАҚТЫ): Ağır; ağırbaşlı, vakur, ciddi.

salt (САЛТ): Tek, yalnız, tek başına, salt.

saltanat (САЛТАНАТ): Şenlik, şölen.

salıq (САЛЫҚ): Vergi.

salın- (САЛЫН-): Yapılmak, inşa edilmek.

salındı (САЛЫНДЫ): Suyun taşmasından sonra kıyıya vuran nesnelere.

salıs- (САЛЫС-): (bir iş için) Elbirliği yapmak; yarışmak, müsabaka yapmak.

salıstır- (САЛЫСТЫР-): Karşılaştırmak, mukayese etmek.

salyut (САЛЮТ): Havai fişek, selam topu.

sama (САМА): Demlenmiş çaydan kalan artık.

samay (САМАЙ): Şakak.

samar (САМАР): Kıymız ve et konulan silindir biçimli büyük bir kap.

samğa- (САМҒА-): Göğe yükselmek, uçmak; hayal âlemine dalmak.

samsa- (САМСА-): Sıra sıra dizilmek; sayısız, çok olmak.

san (САН): Bacak, but; sayı, hesap; rakam.

sana (САНА): Şuur, bilinç.

sana- (САНА-): Saymak, hesaplamak.

sanalı (САНАЛЫ): Şuurlu, bilinçli.

sanas- (САНАС-): Dikkate almak, danışmak.

sana-sezim (САНА-СЕЗІМ): Şuur, bilinç, düşünce.

sanat (САНАТ): Sıra, yer.

sandı (САНДЫ): Kalın bacaklı; sayılı, numaralı.

sandıq (САНДЫҚ): Sandık.

sandıra- (САНДЫРА-): Yorulmak, bitkin düşmek.

sañ (САН): Özenle yüzülen, bıçak değmemiş deri; ışınlı, ışık.

sañqılda- (САНҚЫЛДА-): (kuşlar) Hep birden bağırp çağırarak gürültü etmek, çığırışmak.

sañlaq (САНЛАҚ): Hızlı, yürük; seçkin, mahir, mümtaz.

sañlaqta- (САНЛАҚТА-): İlerde olmak, başarılı olmak, önde olmak.

sañılav (САНЫЛАУ): Yarık, açıklık, delik.

sañırav (САНЫРАУ): Sağır.

sap (САП): Sap; saf, sıra.

sap- (САП-): "Dur", "sabret", "sakin ol" anlamlarında kullanılır.

sapa (САПА): Kalite, nitelik.

sapar (САПАР): Yolculuk, sefer, seyahat; ziyarette bulunma, gezi.

saparla- (САПАРЛА-): Yolculuk yapmak, seyahat etmek.

sapta- (САПТА-): Sap takmak; seçmek, tercih etmek.

sapı (САПЫ): Küçük keskin kılıç.

sapır- (САПЫР-): Sıvı bir şeyi kepçe ile karıştırmak.

sara (САРА): Açık, net aydın, belirgin.

saray (САРАЙ): Saray.

sarbaz (САРБАЗ): Asker, savaşçı, muharip.

sarğay- (САРҒАЙ-): Sararmak.

sarna- (САРНА-): Çok, durmadan konuşmak.

sarşa (САРША): Temmuz sonu, ağustos başında olan kızgın, yakıcı sıcak.

sarı (САРЫ): Sarı renk; sarı renkli, sarışın.

sarıq (САРЫҚ): Uzun kuyruklu bir kuyun çeşidi, herik.

sarıq- (САРЫҚ-): Nefeslenmek, dinlenmek.

sarın (САРЫН): Aynı ritimle söylenen bir şarkı türü.

Sas- (САС-): Şaşırmak, şaşmak.

Sası- (САСЫ-): Bozulmak, kokmak.

sasıq (САСЫҚ): Kokmuş, kokuşmuş.

sat- (САТ-): Satmak.

satıl- (САТЫЛ-): Satılmak.

satın (САТЫН): Satılık.

sav (САУ): Sağ, diri, sıhhatli, esen.

saval (САУАЛ): Sual, soru.

savap (САУАП): Sevap, ecir.

savğa (САУҒА): Ganimetten verilen hisse, pay.

savğala- (САУҒАЛА-): Sığınmak, korunmak.

savda (САУДА): Ticaret, alış veriş; rekabet.

savdager (САУДАГЕР): Tüccar, tacir.

savmal (САУМАЛ): Taze, ekşimemiş kıymız.

savsaq (САУСАҚ): Parmak.

savım(САУЫМ): Sağına vakti, sağım zamanı.

savın (САУЫН): Sağmal hayvan.

savit (САУЫТ): Zırh, zırh gömleği.

saf (САФ): Halis, saf, katkısız.

saya (САЯ): Gölge, serin yer.

sayabir (САЯБІР): Sakin, yavaş, ağır, aheste.

sayabirlan- (САЯБІРЛАН-): Sakinleşmek, yavaşlamak, hızı azalmak.

sayaq (САЯҚ): Kendi başına, yalnız dolaşan.

sayasat (САЯСАТ): Siyaset, politika.

sayasiy (САЯСИ): Siyasi, politik, siyasal.

säygülik (СӘЙГҮЛІК): Hızlı koşan, yürük at.

säl (СӘЛ): Azıcık, küçücük, birazcık.

sälde (СӘЛДЕ): Sarık.

sälem (СӘЛЕМ): Selam, merhaba; selam söyleme.

sände- (СӘНДЕ-): Süslemek, bezemek, güzelleştirmek.

sänden- (СӘНДЕН-): Süslenmek, bezenmek.

sändi (СӘНДИ): Süslü, bezekli, şık, görkemli.

säri (СӘРІ): Seher vakti.

säske (СӘСКЕ): Kuşluk vakti.

sät (СӘТ): An, lahza, zaman.

sätte (СӘТТЕ): Kaşla göz arasında.

sävkele (СӘУКЕЛЕ): Değerli taşlarla süslenmiş gelin başlığı.

sävle (СӘУЛЕ): Işın, ışık, şule; parıltı; akıl, şuur.

sävlet (СӘУЛЕТ): Şatafat, debdebe, güzellik; mimari.

sebele- (СЕБЕЛЕ-): Çiselemek, ince ince yağmak; serpmek.

sebep (СЕБЕП): Sebep, neden.

sebepti (СЕБЕПТИ): Sebebi olan, sebepli.

setine- (СЕТИНЕ-): (kumaş)
Sökülmek; dağılmak, yayılmak.

Si (СИ): Gam dizisinde la ile do arasındaki ses ve busesi gösteren nota işareti.

siy- (СИ-): İşemek.

siyqır (СИҚЫР): Sihirbaz, büyücü, efsuncu; sır, gizem.

siyqırlı (СИҚЫРЛЫ): Sihirli, büyü, efsunlu; gizemli, esrarengiz.

siypa- (СИПА-): Okşamak.

siypat (СИПАТ): Görünüş, sıfat, yüz; nitelik, özellik, vasıf, sıfat.

siyre- (СИРЕ-): Seyrekleşmek, seyretmek; sayısı azalmak, eksilmek.

siyrek (СИРЕК): Seyrek; ara sıra, bazen, seyrek.

siym- (СИЫН-): Allah'a sığınmak, münacaat etmek.

siyır (СИЫР): Büyükbaş hayvan, sığır; inek.

siyır- (СИЫР-): Sıyırmak, çıkarmak, soymak.

soğıs (СОҒЫС): Savaş, muharebe, harp.

soğıs- (СОҒЫС-): Harp etmek, savaşmak; çatışmak, dövüşmek.

soda (СОДА): Karbonat.

sodan (СОДАН): Ondan, o zamandan.

sodır (СОДЫР): Yaramaz, haşarı, ele avuca sığmayan.

soz (СОЗ): Bel soğukluğu.

soz- (СОЗ-): Çekmek, uzatmak, germek; konuşmayı sürdürmek, devam ettirmek.

sozaq (СОЗАҚ): Yayın iki ucunu birleştiren ip, kiriş.

sozil- (СОЗЫЛ-): Uzamak, uzanmak, gerilmek.

soy (СОЙ): Soy, sülale.

soy- (СОЙ-): (hayvan) Kesmek, yüzmek; kesici bir aletle yaralamak.

soyqan (СОЙҚАН): Felaket, yıkım, karışıklık, kargaşa.

soyıl (СОЙЫЛ): Topuz, çomak.

soyılда- (СОЙЫЛДА-): Topuz, çomak ile vurmak.

soq- (СОҚ-): Vurmak, çarpmak; kamçıyla vurmak.

soqa (СОҚА): Saban, kara saban, pulluk.

soqqan (СОҚҚАН): Deli, yarım akıllı; alçak, terbiyesiz, ahlaksız.

soqqı (СОҚҚЫ): Darbe, vurma, vuruş; saldırıyı, taaeuzu püskürtme.

soqpa (СОҚПА): El yapımı (ev, soba, duvar vb.).

sol (СОЛ): Sol, sağ karşıtı; bu, şu, o.

sol- (СОЛ-): Solmak, sararmak; zayıflamak, erimek.

solay (СОЛАЙ): Şöyle, böyle.

solğın (СОЛҒЫН): Solgun, solmuş; boş, gevşek, pasif, cansız.

soldat (СОЛДАТ): Asker.

solqıl (СОЛҚЫЛ): Zonklama, sancı.

solqılда- (СОЛҚЫЛДА-): Sallanmak, sarsılmak; zonklamak, sancımak.

som (СОМ): Yüz kuruşa eşit para; bütün, som; sağlam yapılı, güçlü.

sona (COHA): Sığır sineği, büve.

sonan (COHAH): O zamanlardan beri, ondan sonra, bugüne kadar.

sonar (COHAP): İlk kar.

sonda (COHDA): O an, o zaman, o vakit, o sırada; orada, o tarafta.

sonday (COHDAЙ): O kadar, onun gibi, onun kadar, çok.

sonday-aq (COHDAЙ-AK): Bununla birlikte, ayrıca, bundan başka, bununla beraber.

sonşa (COHША): O kadar, onca, öyle.

sonı (COHЫ): Bakir, el değmemiş, işlenmemiş; taze, yeni.

sonımen (COHЫMEH): Hülâsa, kısaca, öylece, özetle.

soñ (COH): Sonra.

soñğı (COHҒЫ): Son, sonuncu, nihai.

soñı (COHЫ): Sonu, sonucu.

soñıra (COHЫPA): Sonra.

sor (COP): Felaket, talihsizlik, şer.

sor- (COP-): Emmek, soğurmak, sorumak.

sora (COPA): Gözyaşı, sümük.

saraqı (COPAKЫ): Kaba, görgüsüz.

sorğala- (COPҒAJA-): Damlamak, dökülmek, akmak.

sorla- (COPJA-): Çile çekmek, azap görmek.

sorlı (COPJЫ): Uğursuz, talihsiz, biçare.

sorpa (COPPA): Çorba.

sortañ (COPTAH): Tuzlak, tuzlu arazi.

sosın (COCЫH): Sonra.

sot (COT): Mahkeme; hâkim, yargıç.

soya (COЯ): Fasulyeye benzer bir bitki, soya.

soyav (COЯY): Bitkinin yapraksız sapı; diken.

söge (CӨҒE): Dişi karaca.

söz (CӨЗ): Bir veya birkaç heceden oluşan ve anlamı olan ses birliği, kelime, sözcük.

sözdes- (CӨЗДЕС-): Konuşmak, söyleşmek.

sözsiz (CӨЗCІЗ): Sözsüz, tartışmasız, kayıtsız, şartsız.

sözüvar (CӨЗУАР): Hatip, söz ustası.

söyle- (CӨЙЛЕ-): Konuşmak, söylemek; söylenmek.

söylem (CӨЙЛЕМ): Cümle, tümce.

söyt- (CӨЙТ-): Öyle yapmak, öyle etmek.

sök (CӨK): Darı.

sök- (CӨK-): Sökmek, dikiş ayırmak.

sön- (CӨH-): Sönmek, parlaklığını, ışığını yitirmek.

suv (CY): Su; deniz, akarsu; yaşlı, nemli.

suval- (CYAJ-): Suyu çekilmek, kurumak.

suvar- (CYAP-): (hayvana) Su vermek, suvarmak; (toprak, bitki vb.) su vermek, sulamak.

sula- (CYJA-): Sulamak, suvarmak; ıslatmak.

sulıq (CYJЫҚ): El bezi; yağmurluk, muşamba.

susı- (CYSЫ-): Kolayca yer değiştirmek, kaymak, inmek.

- suvın (СУЫН):** İçecek.
- suvıt- (СУЫТ-):** Soğutmak.
- suq (СУҚ):** Nazar, bakıştaki çarpıcı ve öldürücü güç.
- suq- (СУҚ-):** Batırmak, saptamak, sokmak.
- suqtan- (СУҚТАН-):** Gözünü dikmek, yiyecekmiş gibi bakmak.
- sultan (СУЛТАН):** Hükümdar, sultan.
- sum (СҮМ):** Kurnaz, açığöz; zalim, acımasız, insafsız, kıyııcı.
- suñğaq (СУҢҒАҚ):** Uzun boylu.
- suñğıla (СУҢҒЫЛА):** Zeki, akıllı, bilgiç; kurnaz, hilekâr.
- suñqıl (СУҢҚЫЛ):** Çılgılık; kuş sesi; ağıt yakmak, inilti sesler çıkartarak boğuk boğuk ağlamak.
- sur (СҮР):** Çehre, yüz, sima.
- sura- (СҮРА-):** Sormak, öğrenmek istemek; ica etmek, istemek.
- suraq (СҮРАҚ):** Soru, sual.
- surapıl (СҮРАПЫЛ):** Düzensiz, karmakarışık.
- surastır- (СҮРАСТЫР-):** Soruşturmak.
- surlan- (СҮРЛАН-):** Rengi kaçmak, rengi atmak, kanı çekilmiş, solmak.
- surıp (СҮРЫП):** Üzerinde baskıyla yapılmış renkli biçimler bulunan pamuklu kumaş, basma.
- sus (СҮС):** Heybet, soğuk yüz.
- sustı (СҮСТЫ):** Yüzü soğuk, sert.
- sübe (СҮБЕ):** Kaburgaların bele doğru olan kısmındaki yağlı et, pizola.
- süz- (СҮЗ-):** Süzmek, süzgeçten geçirmek.
- süzek (СҮЗЕК):** Kara humma, tifo.
- süy- (СҮЙ-):** Öpmek; âşık olmak, sevmek.
- süyek (СҮЙЕК):** Kemik.
- süyem (СҮЙЕМ):** Karış.
- süyen- (СҮЙЕН-):** Dayanmak, yaslanmak.
- süyeniş (СҮЙЕНІШ):** Dayanak, destek.
- süyre- (СҮЙРЕ-):** Sürümek, sürüklemek.
- süyret- (СҮЙРЕТ-):** Sürümek, sürükletmek.
- süyretıl- (СҮЙРЕТІЛ-):** Düşe kalka yürümek, sürüklenmek.
- süysin- (СҮЙСІН-):** İmrenmek, hayran olmak, haz duymak.
- süyin- (СҮЙІН-):** Sevinmek, memnun olmak, hayran olmak.
- süyinşi (СҮЙІНІШ):** Müjde.
- sülesoq (СҮЛЕСОҚ):** İsteksiz, hevesiz, gönülsüz.
- sülik (СҮЛІК):** Sülük.
- sümbi (СҮМБІ):** Ateşli silahların içini temizlemekte kullanılan çubuk.
- sümbil (СҮМБІЛ):** Sümbül.
- sündet (СҮНДЕТ):** Peygamber efendimizin Müslümanlarca uyulması gerekli sayılan davranışları ve herhangi bir konuda söylemiş olduğu sözler.
- süñgi (СҮҢҒИ):** Süngü.
- süñgi- (СҮҢҒИ-):** Suyu dalmak.

sür (CYP): Uzun müddet saklamak üzere tuzlanmış et.

sür- (CYP-): (vücut) Sıyrılmak, çizilmek.

süre (CYPE): Kur'an-ı Kerim'in bölünmüş olduğu 114 bölümden her biri, sure.

sürele- (CYPEJE-): Ayrıntılı, detaylı anlatmak.

sürme (CYPME): Kirpik diplerine sürülen siyah boya, sürme.

sürin- (CYPIN-): Tökezlemek, düşeyazmak.

süf (CYΦ): Baksıların, hocaların tedavi sırasında üflerken çıkardığı ses.

sıba- (CЫБА-): Küfür etmek, sövmek.

sıban- (CЫБАН-): Sıvamak, kıvırmak..

sıbir (CЫБЫP): Fısıltı, fısıldama.

sıbırla- (CЫБЫPЛА-): Fısıldamak, fısıldayarak konuşmak.

sıbis (CЫБЫC): Söylenti; ses, seda.

sıgın- (CЫҒЫН-): (çamaşır) sıkamak.

sıdır- (CЫДЫP-): Yaralanmak.

sız (CЫЗ): Nem, rutubet.

sız- (CЫЗ-): Çizmek.

sızdıq (CЫЗДЫҚ): Dişler arasındaki boşluk, aralık.

sıy (CЫЙ): Saygı, hürmet, değer.

sıy- (CЫЙ-): Sığmak, almak.

sıylas (CЫЙЛАС): Birbirine karşı saygılı.

sıylıq (CЫЙЛЫҚ): Hediye, armağan.

sıla- (CЫЛА-): Bir yapının duvarlarına sıva vurmaki sıvamak.

sılan- (CЫЛАН-): Süslenmek, kendine çeki düzen vermek.

sıldır (CЫЛДЫP): Şırıltı, şingirtı.

sıltav (CЫЛТАУ): Mazeret, bahane, sözde sebep.

sılı- (CЫЛЫ-): Eti kemiğinden ayırmak, sıyırmak, soymak.

sım (CЫМ): Tel; pantolon.

sımbat (CЫМБАТ): Endam, dış görünüş.

sımday (CЫМДАЙ): Tele benzer, tel gibi.

sın (CЫН): Deneme, deney, tecrübe, sınama.

sın- (CЫН-): Kırılmak, parçalanmak.

sına (CЫНА): Ağaç veya demir çivi.

sındı (CЫНДЫ): Gibi, benzer.

sınşı (CЫНШЫ): Eleştirmen, münekkit.

sınıq (CЫНЫҚ): Kırık, sınık.

sınıp (CЫНЫП): Sınıf.

sıñay (CЫҢАЙ): Tavır, gidişat, durum, vaziyet.

sıñğır (CЫҢҒЫP): Şingirtı, şingirdama sesi.

sıpır- (CЫПЫP-): Süpürmek, temizlemek.

sıra (CЫРА): Bira.

sırğa (CЫPҒА): Küpe.

sırğı- (CЫPҒЫ-): Kaymak, hızlı gitmek, patinaj yapmak.

sırqat (CЫPҚАТ): Hastalık; hasta.

sırqıra- (CЫPҚЫРА-): Sancımak, sızlamak.

sırla- (CЫPЛА-): Boyamak.

sırt (СЫРТ): Dış.
sırtqı (СЫРТҚЫ): Dış taraftaki, dışarıdaki yabancı.
sırttay (СЫРТТАЙ): Gıyaben, dıştan.
sırı- (СЫРЫ-): Sık olarak, aralıksız dikmek.
siz (СІЗ): Siz.
Siley- (СЛЕЙ-): Dona kalmak, şaşırtıp kalmak.
silki- (СІЛКІ-): Silkmek, sarsmak.
sirä (СІРӘ): Galiba, herhalde, belki.

T, t (Т, т)

ta (ТА): İki cümle veya eş görevli öge ile sonraki arasında “-den başka” anlamıyla ilişki kuran ve Kazak Türkçesi’nde “da, de, ta, te” olarak dört türü bulunan kuvvetlendirme edatı.
taba (ТАБА): İçinde ekmek pişirilen kap, tava.
tabaq (ТАБАҚ): Tabak.
taban (ТАБАН): Ayak tabanı.
tabın (ТАБЫН): Geyik, ceylan ve inek sürülerinin genel adı.
tabın- (ТАБЫН-): Tapınmak, tapmak.
tabıs (ТАБЫС): Kâr, gelir, kazanç, fayda.
tabıs- (ТАБЫС-): Buluşmak, kavuşmak.
tağay (ТАҒАЙ): Annenin erkek kardeşi, dayı.
tağayın (ТАҒАЙЫН): Gerçek, hakikat, doğru.
tağala- (ТАҒАЛА-): Nallamak, nal çakmak.

tağam (ТАҒАМ): Yemek, aş, yiyecek, taam.
tağan (ТАҒАН): Ocak ve ocak tğrğ eşyaların ayağı.
tağı (ТАҒЫ): Yabani, vahşi.
taza (ТАЗА): Temiz, kirsiz.
tay (ТАЙ): İki yaşına kadar olan at yavrusu, tay.
tay- (ТАЙ-): Kaymak, dengesini kaybetmek.
taydır- (ТАЙДЫР-): Kaydırmak.
tayqı (ТАЙҚЫ): Kalkık, çıkık, yassı.
tayqı- (ТАЙҚЫ-): Cesareti yetmemek, dirençsizlik göstermek, kaçınmak.
taypa (ТАЙПА): Kabile, boy, taife.
taypal- (ТАЙПАЛ-): Rahvan yürümek
taysal- (ТАЙСАЛ-): Çekinmek, korkmak, cesaret edememek, gözü kesmemek.
taytalas (ТАЙТАЛАС): Çekişme, didişmei dalaşma, kavga etme.
tayız (ТАЙЫЗ): Derin olmayan, sığ.
taq (ТАҚ): Taht; tam, kesin.
taqa (ТАҚА): Ayakkabı topuğu, ökçe.
taqpaq (ТАҚПАҚ): Şiir okumak, şiir söyleme.
taqta (ТАҚТА): Tahta, yazı tahtası.
taqır (ТАҚЫР): Çorak, verimsiz yer.
tal (ТАЛ): Yaş dalları olan, ince yapraklı ağaç.
tal- (ТАЛ-): Bayılmak, kendini kaybetmek.

tala- (ТАЛА-): (köpek, kurt vb.)
Dişlemek, ısırarak, dalamak.

talay (ТАЛАЙ): Baht, kader, talih,
nasip, alın yazısı.

talaq (ТАЛАҚ): İslâm dininde
evliliğin sona ermesi, boşanma.

talas- (ТАЛАН-): Talan olmak, talana
uğramak, yağmalanmak.

talap (ТАЛАП): İstek, heves, talep.

talaptı (ТАЛАПТЫ): Hedeflediği
amaca kitlenmiş, istekli, arzului
kabiliyetli hırslı.

talas- (ТАЛАС-): Tartışmak,
çekişmek, didişmek münakaşa etmek.

talma (ТАЛМА): Vakitli vakitsiz
insanı yaklayan bayılma hastalığı, sara,
tutarak.

talma- (ТАЛМА-): Çiğnemek, ağızda
gevelemek.

talpın- (ТАЛПЫН-): Hareket etmek,
yönelmek.

talşa (ТАЛША): Dal gibi ince.

talşyq (ТАЛШЫҚ): Doyurmayacak
kadar az yiyecek.

talıs (ТАЛЫС): Hayvan derisinden
yapılan bir tür çuval, torba, heybe.

tam (ТАМ): Balçıktan, kerpiçten
yapılmış, çatısız ev, dam.

tam- (ТАМ-): Damlamak.

tamaq (ТАМАҚ): Boğaz, imik.

tamam (ТАМАМ): Hepsi, tüm,
tamamı, bütün, bütünü.

taman (ТАМАН): Yakın, doğru,
yaklaşık.

tamaşa (ТАМАША): Oyun, eğlence,
seyre dayalı eğlence programı.

tamşı (ТАМШЫ): Damla.

tamız (ТАМЫЗ): Ağustos ayı.

tamız- (ТАМЫЗ-): Damlatmak,
akıtmak.

tamır (ТАМЫР): Ahbap, dost,
gönüldaş insanlar.

tamırla- (ТАМЫРЛА-): Kök salmak,
yayılmak.

tan- (ТАН-): Caymak, vazgeçmek,
kıvırmak, kabul etmemek.

tanav (ТАНАУ): Burun, geniz.

tanı- (ТАНЫ-): Tanımak, teşhis
etmek.

tanıl- (ТАНЫЛ-): Tanınmak,
bilinmek.

tanım (ТАНЫМ): İdrak, kavrama.

tanıs (ТАНЫС): Tanış, tanıdık,
bildik.

tanıs- (ТАНЫС-): Tanışmak.

tanıstır- (ТАНЫСТЫР-):
Tanıştırmak, takdim etmek.

tañ (ТАҢ): Tan vakti, şafak, seher.

tañ- (ТАҢ-): Sıkıca bağlamak, sarmak.

tañba (ТАҢБА): Damga, işaret,
mühür.

tañbala- (ТАҢБАЛА-): Damgalamak,
mühürlemek, işaret koymak.

tañbalı (ТАҢБАЛЫ): Damgalı,
mühürlü, işaret konulmuş.

tañırqa- (ТАҢЫРҚА-): Sınıf, grup.

tap- (ТАП-): Bulmak.

tapal (ТАПАЛ): Kısa, alçak, yatık,
bodur.

tapta- (ТАПТА-): Ayaklarıyla
basmak, ezmek, çiğnemek.

tap-taqr (ТАП-ТАҚЫР): Kel; boş, düz, dümdüz, bomboş, tamtakır.

tapşı (ТАПШЫ): Yetersiz, az, eksik, ender, nadir, kıt.

tapşılıq (ТАПШЫЛЫҚ): Azlık, kıtlık, yetersizlik, eksiklik.

tar (ТАР): Dar, geniş olmayan.

tara- (ТАРА-): Dağılmak, gitmek.

taray- (ТАРАЙ-): Daralmak, azalmak.

taram (ТАРАМ): Saha, bölüm, parça, kol.

taramda- (ТАРАМДА-): Bölümlere, parçalara, kollara ayırmak.

tarañ (ТАРАҢ): Dar, küçücük.

tarap (ТАРАП): Yön, taraf.

tarat- (ТАРАТ-): Dağıtmak, yaymak.

taravla- (ТАРАУЛА-): Bölümlere ayırmak, tasnif etmek.

tarğul (ТАРҒЫЛ): Benekli, alacalı, çapar.

tars (ТАРС): Tamamen, hepten.

tart- (ТАРТ-): Kendine çekmek.

tarta (ТАРТА): Yakın, civarında, yaklaşık sularında.

tartis (ТАРТЫС): Çekişme, mücadele, münakaşa, atışma, dalaşına, tartışma, polemik.

tarı (ТАРЫ): Darı akdarı; darı tanesi.

tarıl- (ТАРЫЛ-): Daralmak.

tarılt- (ТАРЫЛТ-): Daraltmak, küçültmek.

tas (ТАС): Taş.

tasqın (ТАСҚЫН): Taşkın, sel.

tasqında- (ТАСҚЫНДА-): Taşmak, sel olmak.

taspa (ТАСПА): İşlenmiş, tüysüz deriden dilimlenmiş ince kayış.

tasta- (ТАСТА-): Bırakmak, terketmek, atmak.

tastı (ТАСТЫ): Taşlı, taşla karışık.

tası- (ТАСЫ-): Taşımak, götürmek.

tasır (ТАСЫР): Patırtı kütürtü, gürültü patırtı, takırtı.

tat (ТАТ): Pas.

tat- (ТАТ-): Tatmak, tadına bakmak.

tatı- (ТАТЫ-): Denk gelmek, denk düşmek, değmek.

tatım (ТАТЫМ): Değer, kıymet, önem.

tav (ТАУ): Dağ.

tavday (ТАУДАЙ): Dağ gibi, dağ kadar.

tavlı (ТАУЛЫ): Dağlı, dağı olan, dağlık.

taya- (ТАЯ-): Yaklaşmak, yana şmak.

tayaq- (ТАЯҚ-): Değnek, sopa.

tayan- (ТАЯН-): Dayanmak.

täj (ТӘЖ): Taç.

tältirek (ТӘЛТИРЕК): Yalpalayan, sendeleyen, ayakta duramayan.

tälim (ТӘЛИМ): Talim, terbiye.

tän (ТӘН): Vücut, beden, ten.

täñir (ТӘҢИР): Tanrı, Allah.

tärbiye (ТӘРБИЕ): Terbiye, eğitim.

tärtipti (ТӘРТІПТИ): Tertipli, düzenli, disiplinli.

tärizden- (ТӘРІЗДЕН-): Benzemek, gibi görünmek, andırmak.

tärizdes (ТӘРІЗДЕС): Benzeyen, andıran.

tärizdi (ТӘРІЗДИ): Benzer, gibi.

täsıl (ТӘСІЛ): Usul, üslup, metod, yöntem.

täte (ТӘТЕ): Abla, teyze.

tätti (ТӘТТИ): Şeker tadında olan, tatlı, lezzetli.

täv (ТӘУ): İlk, ilk defa; ibadet etmek.

tävbe (ТӘУБЕ): Tövbe etme; şükretme, razı olma.

tävlik (ТӘУЛІК): Yirmi dört saat, bir gün.

tävır (ТӘУІР): Kötü olmayan, iyi.

teben (ТЕБЕН): Çuvaldız, uzun iğne.

tebin- (ТЕБІН-): Tepinmek.

tegi (ТЕГІ): Galiba, herhâlde.

tegin (ТЕГІН): Bedava, ücretsiz.

tegis (ТЕГІС): Düz, engebesiz.

teje- (ТЕЖЕ-): Durdurmak, frenlemek, engel olmak, hızını kesmek.

tez (ТЕЗ): Tez, çabuk, acele, ivedi.

tezirek (ТЕЗІРЕК): Daha tez, çabucak.

tek (ТЕК): Boş, boşuna; tek, sadece, yalnızca.

teke (ТЕКЕ): Teke.

tekemet (ТЕКЕМЕТ): Desenli keçe.

tekke (ТЕККЕ): Boşu boşuna, nafîle, öylesine.

tekser- (ТЕКСЕР-): Kontrol etmek, denemek.

tektes (ТЕКТЕС): Soydaş, aynı soydan olan.

tekirek (ТЕКІРЕК): Binicisini sarsan at yürüyüşü.

telegey (ТЕЛЕГЕЙ): Büyük alanı kaplayan su (göl, deniz).

telmir- (ТЕЛМІР-): Gözünü ayırmamak, gözünü dikip bakmak.

temir (ТЕМІР): Demir.

temirli (ТЕМІРЛІ): Demirli, demiri bol.

tentek (ТЕНТЕК): Afacan, yaramaz.

tentire- (ТЕНТИРЕ-): Başiboş gezmek, avare dolaşmak.

teñ (ТЕҢ): Denk, aynı ölçüde, eşit.

teñbil (ТЕҢБІЛ): Alaca, alacalı, çilli.

teñde- (ТЕҢДЕ-): Denk yapmak, denkleme.

teñsel- (ТЕҢСЕЛ-): Sendelemek, yalpalamak, iki yana doğru sallanmak.

teñiz (ТЕҢІЗ): Deniz.

tep-tegis (ТЕП- ТЕГІС): Dümdüz, pürüzsüz

ter (ТЕР): Ter.

ter- (ТЕР-): Dermek, derlemek, toplamak.

tereze (ТЕРЕЗЕ): Pencere.

terek (ТЕРЕК): Kavak, kavak ağacı.

tereñ (ТЕРЕҢ): Derin gibi gözükmeyen.

tereñde- (ТЕРЕҢДЕ-): Derin duruma gelmek.

terle- (ТЕРЛЕ-): Terlemek.

terme (ТЕРМЕ): Kazak sözlü edebiyatında dombıra eşliğinde terennüm edilen bir yazım türü.

teri (ТЕРІ): Deri, cilt.
teris (ТЕРІС): Yanlış, hata.
teriskey (ТЕРІСКЕЙ): Kuzey, kuzey yönü.
tes- (ТЕС-): Delmek, delik açmak.
tesik (ТЕСІК): Delik, deşik.
tesil (ТЕСІЛІ): Delinmek.
tesil- (ТЕСІЛІ-): Gözlerini ayırmadan bakmak.
tete (ТЕТЕ): Aralarında bir iki yaş farkı olan kardeşlerden her biri.
tetik (ТЕТІК): Alet, parça.
tiy (ТИ): Değmek, dokunmak, temas etmek.
tiygiz- (ТИГІЗ-): Değdirmek, dokundurmak, temas ettirmek.
tiye- (ТИЕ-): Yükleme, doldurmak.
tiyek (ТИЕК): Müzik aletlerinde köprü.
tiyel- (ТИЕЛІ-): Yüklenmek, yük doldurulmak.
tiyesi (ТИЕСІ): Hisse, pay, hak.
tir (ТИР): Atış alanı, poligon, talimgâh.
tiym (ТИЫН): Metal, bozuk para, kuruş; akçe, para.
tiyis (ТИИС): Zorunlu, mecburi, gerek, lazım.
tiyis- (ТИИС-): Takılmak, dokunmak, sataşmak.
tiyisti (ТИІСТІ): İlgili, gereken, ait olan.
toba (ТОБА): Allah'a şükür; şaşkınlık, hayret gibi durumlarda kullanılan "tövbe" anlamında bir söz.

tobıq (ТОБЫҚ): Topuk.
tobır (ТОБЫР): Halk kitlesi, grup, kalabalık.
toğay (ТОҒАЙ): Çalılık, ılgın ağaçlarından oluşan orman.
toğay- (ТОҒАЙ-): Doymak.
toğız (ТОҒЫЗ): Dokuz.
toğıs- (ТОҒЫС-): Çekişmek, savaştırmak.
toz (ТОЗ): Kayın ağacının, akağacın kabuğu.
toz- (ТОЗ-): Köhneleşmek, eskimek, yıpranmak.
tozañ (ТОЗАҢ): Toz, toz toprak, tozan.
toz-toz (ТОЗ-ТОЗ): Eski püskü, paramparça, pejmürde.
toy (ТОЙ): Şölen, ziyafet, düğün,
toy- (ТОЙ-): Doymak, doyuncaya kadar yemek, içmek.
toyla- (ТОЙЛА-): Bir şeyi kutlamak, tören yapmak, bayram yapmak.
toytar- (ТОЙТАР-): Eğmek, bükmek.
toq (ТОҚ): Tok; karnı tok, sırtı pek.
toqal (ТОҚАЛ): Boynuzsuz keçi, sığır.
toqsan (ТОҚСАН): Doksan.
toqta- (ТОҚТА-): Durmak, duraklamak.
toqtam (ТОҚТАМ): Netice, karar.
toqtı (ТОҚТЫ): Toklu.
toqtı- (ТОҚЫ-): Dokumak, örmek.
tol- (ТОЛ-): Dolmak.
tolas (ТОЛАС): Ara, yavaşlama, sükûnet, sessizlik, sakinlik, duraklama.

tolasta- (ТОЛАСТА-): Azalmak, dinmek, yavaşlamak.

tolğa- (ТОЛҒА-): Sallayarak çevirmek, döndürmek.

tolğan- (ТОЛҒАН-): Etraflıca düşünmek, hayallere dalmak, derin düşüncelere dalmak.

tolqı- (ТОЛҚЫ-): (rüzgarın etkisiyle) Dalgalanmak.

tolqın (ТОЛҚЫН): Dalga.

tolqında- (ТОЛҚЫНДА-): Dalgalanmak, dalga oluşmak.

toltır- (ТОЛТЫР-): Doldurmak.

tolı (ТОЛЫ): Dolu, dolmuş.

tolıq (ТОЛЫҚ): Eksik olmayan, tam.

tolıq- (ТОЛЫҚ-): Bollaşmak, artmak, çoğalmak.

tol (ТОЛЬ): Karton.

tom (ТОМ): Bir eserin ayrı ayrı basılan bölümlerinden her biri.

ton (ТОН): Ton, ses, seda; kürk.

tona- (ТОНА-): Yağmalamak, soymak, talan etmek, gaspetmek.

toñ- (ТОҢ-): Donmak, üşümek.

top (ТОП): Grup, kalabalık.

topta- (ТОПТА-): Toplamak, yığmak, bir araya getirmek.

top-top (ТОП-ТОП): Grup grup.

topır (ТОПЫР): Kalabalık, grup.

tor (ТОР): Ağ; parmaklık.

torğay (ТОРҒАЙ): Serçe, serçe kuşu.

torğavıt (ТОРҒАУЫТ): Zırh.

torla- (ТОРЛА-): Yamamak, yama vurmak, gözemek.

torı (ТОРЫ): Doru (at).

torı- (ТОРЫ-): Takip etmek, gözetlemek.

tos- (ТОС-): Beklemek.

tostağan (ТОСТАҒАН): Tahta kâse.

tot (ТОТ): Pas, demir pası.

Totı (ТОТЫ): Papağan.

töbe (ТӨБЕ): Tepe; doruk, zirve.

töbet (ТӨБЕТ): Bir cins büyük erkek köpek.

tögil- (ТӨГІЛ-): Dökülmek.

töz- (ТӨЗ-): Dayanmak, direnmek, sabretmek.

tözim (ТӨЗІМ): Sabır, metanet, takat, dayanma.

tözimdi (ТӨЗІМДІ): Dayanıklı, sabırlı, metin.

tök- (ТӨК-): Dökmek, boşaltmak.

töle- (ТӨЛЕ-): Ödemek, ödeme yapmak.

tömen (ТӨМЕН): Aşağı, alt.

tömpeş (ТӨМПЕШ): Tepe, tepecik.

töñker- (ТӨҢКЕР-): Çevirmek, altını üstüne getirmek.

tönkeril- (ТӨҢКЕРІЛ-): Devrilmek, düşmek.

töpe- (ТӨПЕ-): Üst üste vurmak.

tör (ТӨР): Evin en değerli yeri, başköşe, tör.

töre (ТӨРЕ): Asilzade, aristokrat, soylu.

törele- (ТӨРЕЛЕ-): Hüküm vermek, karar vermek, kural koymak.

törelilik (ТӨРЕЛІК): Asilzadelik, soylulukla ilgili.

törkin (TÖPKIH): Köken, kök, çıkış noktası.

tört (TÖPT): Dört.

törtünçü (TÖPTIHIII): Dördüncü.

tös (TÖC): Döş, göğüs.

töse- (TÖCE-): Döşemek, sermek.

tösek (TÖCEK): Döşek, yatak.

tösel- (TÖCEJ-): Döşenmek, serilmek.

töte- (TÖTE-): Direnmek, dayanmak, sebat etmek.

töten (TÖTEH): Çok özel, olağanüstü, sıra dışı, fevkalâde.

tuv (TY): Sancak, bayrak.

tuv- (TY-): Doğmak.

tuva (TYBA): Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamakta olan Türk kökenli bir halk ve bu halktan olan kimse.

tuvla- (TYLIA-): (at) Şahlanmak, şaha kalkmak.

tuvma (TYMA): Doğal, tabii.

tuvra (TYPA): Dosdoğru, doğru; direkt.

tuvra- (TYPA-): Doğramak, kesmek.

tuvım (TYBIM): Yaradılış, doğum.

tuvis (TYBIC): Akraba.

tuz (TY3): Tuz.

tuzda- (TY3DA-): Tuzlamak.

tuqım (TYQBIM): Tohum; mahsul.

tul (TYJI): Dul (kadın); sahipsiz, kimsesiz.

tulğa (TYJFA): Kişi, şahıs.

tulğalı (TYJFALYI): Boylu poslu, iri yapılı.

tulım (TYLYIM): Saç örgüsü.

tuma (TYMA): Yerden çıkan su kaynağı, bulak.

tuman (TYMAH): Sis; belirsiz, bulanık.

tumandı (TYMAHLYI): Sisli, sis basmış.

tumar (TYMAP): Muska, nazarlık, tılsım.

tumsıq (TYMCSYK): Burun, gaga.

tumşa (TYMША): Koruyucu bandaj.

tun- (TYH-): Berraklaşmak, durulaşmak.

tunjır (TYHJYIP): Kaşları çatık, üzgün, sinirli.

tunjıra- (TYHJYIPA-): Üzülme, derin düşünceye dalmak.

tunşıq- (TYHŞYK): Boğulmak, nefes alamamak.

tuñğış (TYHFYIII): İlk, önceki, ilkel.

tur- (TYP-): Durmak, dikilmek.

tura (TYPA): Uzun boylu.

turaq (TYPAK): Yaşanılan yer, mekân, mesken, durak.

turaqta- (TYPAKTA-): Bir yere yerleşmek, mekân edinmek.

turaqtı (TYPAKTYI): Kalıcı, mütamadl, devamlı, aralıksız, daimi.

turğı (TYPFYI): Aynı çağda yaşayan, çağdaş.

turğız- (TYPFYI3-): Uyandırmak; kaldırmak.

turmıs (ТҮРМЫС): Hayat, yaşantı, yaşayış.

turımtay (ТҮРЫМТАЙ): Boz doğan, doğan.

turıp (ТҮРЫП): Turp.

tus (ТҮС): Taraf; yön; karşı taraf.

tuspal (ТҮСПАЛ): Kinaye, ima.

tuspaldı (ТҮСПАЛДЫ): Tahmini, tahmin edilmiş.

tus-tustan (ТҮС-ТҮСТАН): Dört yandan, her taraftan, her yönden.

tut (ТҮТ): Dut.

tut- (ТҮТ-): Elle tutmak; asmak; bırakmamak, yapışmak.

tuta- (ТҮТА-): Alev almak, tutuşmak.

tutam (ТҮТАМ): Tutam.

tutan- (ТҮТАН-): Tutuşmak, alev almak.

tutas- (ТҮТАС-): Bir, beraber, bütün, tüm.

tutat- (ТҮТАТ-): Yakmak, tutuşturmak.

tutqın (ТҮТҚЫН): Esir, tutsak, tutuklu.

tuyaqtı (ТҮЯҚТЫ): Toynağı olan, toynaklı.

tübegey (ТҮБЕГЕЙ): Temel, esas, asıl, ana.

tübir (ТҮБІР): Ağaç ve bitki kökü.

tügel (ТҮГЕЛ): Hepsisi, herkes, tümü, bütünü.

tüz (ТҮЗ): Evin dışındaki yer, dışarı, düzlük.

tüz- (ТҮЗ-): Dizmek, kurmak, oluşmak.

tüze- (ТҮЗЕ-): Eğik durumdaki bir şeyi düzeltmek.

tüzel- (ТҮЗЕЛ-): Düzelmek.

tüzeñ (ТҮЗЕҢ): Biraz düzgün, düzgünce.

tüzet- (ТҮЗЕТ-): Düzeltmek.

tüzüv (ТҮЗУ): Doğru, düz, dik.

tüy- (ТҮЙ-): Dügümllemek.

tüye (ТҮЙЕ): Deve.

tüyele- (ТҮЙЕЛЕ-): Deveye yüklemek, deveyle taşımak.

tüyeli ((ТҮЙЕЛІ): Devesi olan, devesi çok.

tüyeşi (ТҮЙЕШІ): Deve besleyip bakan kişi, deveci.

tüyre- (ТҮЙРЕ-): Saplamak, sokmak, batırmak.

tüyil- (ТҮЙІЛІ): Bağlanmak.

tüyis- (ТҮЙІС-): Kesişmek, kavuşmak.

tüyispe (ТҮЙІСПЕ): Kesişme noktası, kavşak.

tük (ТҮК): Tüy, kıl, yün.

tükpir (ТҮКПІР): Köşe bucak, ücra yer.

tüksiy- (ТҮКСІ-): Somurtmak, kaş larını çatmak.

tükten- (ТҮКТЕН-): Tüylenmek, tüy çıkmaya başlamak.

tükti (ТҮКТІ): Tüylü, kıllı.

tükir- (ТҮКІР-): Tükürmek.

tüle- (ТҮЛЕ-): (hayvan) Tüy atmak.

tüley (ТҮЛЕЙ): Geniş düzlük, uçsuz bucaksız yer.

tülki (ТҮЛКІ): Tilki.

- tümen (TYMEH):** Tümen.
- tün (TYH):** Gece.
- tüngi (TYHFI):** Geceleyin, geceye ait.
- tüne- (TYHE-):** Gecelemek.
- tünek (TYHEK):** Zifiri karanlık.
- tüner- (TYHEP-):** (hava) Bozmak, kararmak.
- tüp (TYII):** Dip; alt.
- tüpki (TYIKI):** Dipteki, köşedeki.
- tüp-tüzüv (TYII-TYZY):** Dimdik, dümdüz.
- tür (TYP):** Cins, tür.
- tür- (TYP-):** Sıvamak, kıvırmak.
- türli (TYPLI):** Türlü, çeşitli.
- türme (TYPME):** Hapishane, cezaevi.
- türt- (TYPT-):** Dürtmek, vurmak.
- türşik- (TYPIIK-):** Tüyleri ürpermek, diken diken olmak
- tüs (TYC):** Renk; düş, rüya; gün ortası.
- tüs- (TYC-):** İnmek, düşmek.
- tüski (TYCKI):** Öğlenki, öğle vaktindeki.
- tüste- (TYCTE-):** Renginden ayırt etmek, fark etmek.
- tüstes (TYCTEC):** Renktaş, renkleri benzer.
- tüsti (TYCTI):** Renkli, ebruli.
- tüstik (TYCTIK):** Öğle; öğle yemeği, öğlelik.
- tüsin- (TYCII-):** Anlamak, kavramak.
- tüsindir- (TYCII/II-):** Anlatmak, izah etmek, açıklamak.
- tüsinik (TYCIIK):** Görüş, fikir.
- tüsinikti (TYCIIKTI):** Belirli, anlaşılır, açık.
- tüt- (TYT-):** Ditmek, açmak.
- tüte- (TYTE-):** Tütmek.
- tütek (TYTEK):** Tipi.
- tütün (TYTII):** Dümen.
- tügil- (TYGYI-):** Gizlenmek, saklanmak.
- tuy- (TYI-):** Kesmek, dindirmek.
- tıq- (TYK-):** Gizlemek, saklamak.
- tıqır (TYQYI):** Tıkırtı, takırtı.
- tl (TYI):** Cephe arkası, cephe gerisi.
- tım (TYM):** Çok, pek, pek çok.
- tın- (TYII-):** Bitmek, tamamlanmak, son bulmak.
- tınşı- (TYIIŞY-):** Rahatlamak, huzura kavuşmak, sakinleşmek.
- tınım (TYIIYM):** Huzur, rahat, sükûnet.
- tınımdı (TYIIYMDY):** Becerikli, yetenekli, titiz.
- tınıs (TYIIYS):** Solunum, teneffüs.
- tıray- (TYRAY-):** Yayılarak yatmak.
- tıraqay (TYRAQAY):** Yere serilmek, düşmek.
- tırna (TYRNA):** Turna.
- tırna- (TYRNA-):** Tırmalamak; tırnaklamak.
- tırnaq (TYRNAK):** Tırnak; pençe.
- tırs- (TYPC-):** Çıt diye ses çıkarmak.
- tıs (TYC):** Dışarı, dış.
- tigin (TIGII):** Dikim; dikme işi.
- tiz- (TIZ-):** Dizmek, sıralamak.
- tizbe (TIZBE):** Liste; sıra, katar.

tizbek (ТИЗБЕК): Dizi, sıra, silsile.
tizgin (ТИЗГИН): Dizgin.
tizginde- (ТИЗГИНДЕ-): Dizginlemek, dizgin takmak.
tik- (ТИК-): Dikiş yapmak, dikmek.
tikeley (ТИКЕЛЕЙ): Doğru, direkt, dolaysız, doğrudan.
tiken (ТИКЕН): Diken.
tikirey- (ТИКІРЕЙ-): Dimdik olmak, dikleşmek.
til (ТИЛ): Canlıların konuşma ve tat alma organı, dil.
til- (ТИЛ-): Dilmek, doğramak, dilimlemek.
tildes- (ТИЛДЕС-): Yüz yüze görüşmek, sohbet etmek.
tile- (ТИЛЕ-): Dilemek, istemek.
tip-tik (ТИП-ТИК): Dümdüz, dimdik, sarp.
tirke- (ТИРКЕ-): Koşnak, eklemek.
tirkes- (ТИРКЕС-): Eklenmek, koşulmak, peşine takılmak.
tirşilik (ТИРШІЛІК): Hayat, yaşam.
tiril- (ТИРІЛ-): Dirilmek, canlanmak.
tis (ТИС): Diş.
tisten- (ТИСТЕН-): Ağızını açmamak, konuşmamak.
tisti (ТИСТІ): Dişli, diş keskin olan.

-UV/-ÜV/-V (У, у)

uv (У): Zehir, ağı, sem; üzüntü, acı, keder, sıkıntı.

va (УА): Birilerine seslenmek ilgi ve dikkat çekmek için kullanılan ünlem, hey.

vağızsil (УАҒЫЗШЫЛ): Vaaz, nasihat, öğüt vermeyi seven.

vayım (УАЙЫМ): Vehim, endişe, kaygı.

vayımда- (УАЙЫМДА-): Endişe etmek, kaygılanmak, evhamlanmak.

vayımdı (УАЙЫМДЫ): Kaygılı, evhamlı.

uvaq (УАҚ): Zaman, süre, vakit.

vaqiyğa (УАҚИҒА): Olay, vak'a, hadise.

uvaqta- (УАҚТА-): Ufalamak, öğütmek, ezmek.

vaqtılı (УАҚТЫЛЫ): Vaktinde, zamanında.

uvaqşıl (УАҚШЫЛ): Ufak tefek, boş işlerle uğraşan; ufak ufak şeylerin hesabını yapan.

vaqıt (УАҚЫТ): Vakit, zaman.

uvan- (УАН-): Avunmak, teselli bulmak.

uvat- (УАТ-): Öğütmek, parçalamak, ufalamak, ezmek.

väde (УӘДЕ): Ant, yemin.

vädeles- (УӘДЕЛЕС-): Vaatte bulunmak, sözleşmek.

väzir (УӘЗІР): Vezir.
väkil (УӘКІЛ): Vekil.
välayat (УӘЛАЯТ): Vilayet, bölge, mıntika.
väli (УӘЛІ): Ermiş, eren, evliya, veli.
uvday (УДАЙ): Çok acı, zehir gibi.
uvqalav (УҚАЛАУ): Ovma, masaj.
uvla- (УЛА-): Zehirlemek, ağılamak.
uvlan- (УЛАН-): Zehirlenmek, ağılanmak.
uvlı (УЛЫ): Zehirli, ağılı; zararlı.
ura (УРА): Savaş narası, hurra, yaşasın.
uran (УРАН): Uranyum.
uvsız (УСЫЗ): Zehirsiz.
uvtas (УТАС): Kireç.
uv-şuv (У-ШУ): Gürültü, patırtı, şamata.
uv-şuvlı (У-ШУЛЫ): Gürültülü, patırtılı, şamatalı.
uv-şuvsız (У-ШУСЫЗ): Gürültüsüz, patırtısız.
uvşiq- (УШЫҚ-): (yara, hastalık vb.) Etkili, tehlikeli duruma gelmek, azmak.
uvız (УЫЗ): Yeni doğurmuş memelilerin ilk sütü, ağız.
uvızday (УЫЗДАЙ): Körpe, taze, çok genç.

uvızdan- (УЫЗДАН-): Ağız gibi olmak.
uvızdı (УЫЗДЫ): Ağız olan (süt); yağlı süt.
uvızdıq (УЫЗДЫҚ): Ağıza doyma.
uvıq (УЫҚ): Çadırın kubbesini oluşturan çubuklardan her biri.
uvıl- (УЫЛ-): Bazı yiyeceklerin fazla yenilmesinden dolayı ağızda yaralar oluşmak.
uvıs (УЫС): Elin iç tarafı, avuç, aya.
uvısta- (УЫСТА-): Avuçlamak.
uvıt (УЫТ): Zehirin etkisi, zehir.
üvil (УІЛ): Rüzgarın uğultusu, uğuldama.
üvilde- (УІЛДЕ-): (rüzgar) Uğuldamak.

U, u (Ұ, ұ)

uğım (ҰҒЫМ): Kavram, mefhum; anlam.
uğımdı (ҰҒЫМДЫ): Anlaşılır, mantıklı, akla yatkın.
uğın- (ҰҒЫН-): Anlamak, kavramak.
uğınғыш (ҰҒЫНҒЫШ): Anlayışlı, kavrayış düzeyi yüksek, zeki.
uğımıs (ҰҒЫНЫС): Anlayış, kavrayış, feraset.

uğıs- (ҰҒЫС-): Anlaşmak, uzlaşmak.

udayı (ҰДАЙЫ): Daima, sürekli, her zaman, aralıksız.

uza- (ҰЗА-): Uzaklaşmak, ıraklaşmak.

uzaq (ҰЗАҚ): Uzak, ırak.

uzaqşıl (ҰЗАҚШЫЛ): Uzun mesafeye dayanıklı, yorulmayan, yola dayanıklı.

uzamay (ҰЗАМАЙ): Uzamadan, çok geçmeden.

uzın (ҰЗЫН): Kısa olmayan, uzun.

uzındav (ҰЗЫНДАУ): Biraz uzun, uzunca.

uzındıq (ҰЗЫНДЫҚ): Uzunluk.

uzınnan- uzaq (ҰЗЫННАН-ҰЗАҚ): Boylu boyunca.

uyğar- (ҰЙҒАР-): Bir karara varmak, neticeye ulaşmak.

uyğır (ҰЙҒЫР): Orta Asya'da büyük bir devlet ve uygarlık kurmuş, yazılı anıtlarla sanat eserleri bırakmış olan bir Türk kolu ve bu koldan olan kimse, Uygur.

uyqı (ҰЙҚЫ): Uyku.

uyqısız (ҰЙҚЫСЫЗ): Uykusuz.

uyqısıra- (ҰЙҚЫСЫРА-): Sayıklamak.

uyqı-tuyqı (ҰЙҚЫ-ТҰЙҚЫ): Karmakarışık, alt üst, tarumar.

uyqışıl (ҰЙҚЫШЫЛ): Uykucu, uykuyu seven, çok uyuyan.

uylıq- (ҰЙЛЫҚ-): Biraraya gelmek, toplanmak.

uyı- (ҰЙЫ-): (süt) Mayalanarak yoğurda dönüşmek.

uyıq (ҰЙЫҚ): Yün çorap.

uyıqta- (ҰЙЫҚТА-): Uykuya dalmak, uyumak.

uyım (ҰЙЫМ): Organizasyon, kurum.

uyımdas- (ҰЙЫМДАС-): Düzenlemek, organize olmak.

uyındı (ҰЙЫНДЫ): Tortu, çökelti.

uyıs- (ҰЙЫС-): (saç, ip, sakal vb.) Dolaşmak, karışmak.

uyıt- (ҰЙЫТ-): Mayalamak.

uyıtqı (ҰЙЫТҚЫ): Maya, ferment.

uyıtqılıq (ҰЙЫТҚЫЛЫҚ): Maya olmaya yarar, mayalık.

uq- (ҰҚ-): Anlamak, kavramak, bellemek.

uqsa- (ҰҚСА-): Andırmak, benzemek.

uqsas (ҰҚСАС): Benzer, özdeş.

uqsat- (ҰҚСАТ-): Benzetmek.

ul (ҰЛ): Erkek çocuk, oğul; vatan evladı.

ulan (ҰЛАН): Erkek çocuk, oğlan.

ulan-asır (ҮЛАН-АСЫР):
Haddinden fazla, payansız, muazzam.

ulas- (ҮЛАС-): Artarak devam etmek, sürmek.

ulastır- (ҮЛАСТЫР-): Devam ettirmek, sürdürmek.

ulğay- (ҮЛҒАЙ-): Çoğalmak, büyümek, artmak.

uldı (ҮЛДЫ): Oğlu olan, oğullu.

uldiq (ҮЛДЫҚ): Oğlanlara has, oğla ait.

ul-qız (ҮЛ-ҚЫЗ): Erkek ve kız.

ulpa (ҮЛПА): Yumuşacık, bembeyaz.

ult (ҮЛТ): Millet, ulus.

ultan (ҮЛТАН): Kundura tabanı, kösele.

ultanda- (ҮЛТАНДА-): (ayakkabıya) taban çakmak.

ultandı (ҮЛТАНДЫ): Tabanı olan, tabanlı.

ulu (ҮЛҮ): Salyangoz.

ulı (ҮЛЫ): Ulu, yüce, büyük.

ulı- (ҮЛЫ-): (köpe, kurt, çakal vb.) Uzun, iniltili, ağlar gibi bir ses çıkarmak, ulumak.

ulıq (ҮЛЫҚ): Ulu, büyük; üst düzey yönetici.

ulıs (ҮЛЫС): Ulus, millet.

umtıl- (ҮМТЫЛ-): İleri atılmak, atılım yapmak, hamle etmek.

umıt- (ҮМЫТ-): Unutmak.

umıttır- (ҮМЫТТЫР-): Unutturmak.

un (ҮН): Un.

una- (ҮНА-): Hoşa gitmek, beğenmek.

unat- (ҮНАТ-): Beğenmek, hoşlanmak.

unşa (ҮНША): Un gibi, una benzer.

uñğı (ҮҢҒЫ): Oyuk, delik; namlu.

uñğıla- (ҮҢҒЫЛА-): Oymak, elmek, çukurlaştırmak.

upay (ҮПАЙ): Puan.

upın- (ҮПЫН-): Pişman olmak, nedamet duymak.

ur- (ҮР-): Vurmak, çarpmak.

ura (ҮРА): Yeraltı deposu, mahzen.

uran (ҮРАН): Slogan, nara.

uranda- (ҮРАНДА-): Nara, slogan atmak.

urğı (ҮРҒЫ): Buğday dövmeye yarayan büyük tokmağa benzer alet.

urğıla- (ҮРҒЫЛА-): Vurup durmak, üstüste vurmak.

urla- (ҮРЛА-): Çalmak, hırsızlık etmek, aşırmaq.

urlan- (ҮРЛАН-): Çalınmaq, aşırılmak.

urlıq (ҰРЛЫҚ): Hırsızlık.
urt (ҰРТ): İnatçı, direngen; avurt.
urtta- (ҰРТТА-): Yudumlamak.
urşıq (ҰРШЫҚ): Oynar eklem, mafsar.
urın- (ҰРЫН-): Çarpmak, hızla değmek.
urıs (ҰРЫС): Savaş, harp, muharebe.
urıs- (ҰРЫС-): Savaşmak, muharebe etmek.
urıs-keris (ҰРЫС-КЕРІС): Kavga dövüş.
usta (ҰСТА): Usta, işinin ehli.
usta- (ҰСТА-): Tutmak.
ustam (ҰСТАМ): Kendine hakim olabilme, sabır, tahammül.
ustama (ҰСТАМА): Nöbet (sara hastalığı).
ustamdı (ҰСТАМДЫ): Ağır başlı, sakin, halim selim.
ustan- (ҰСТАН-): Belli bir geleneği yaşatmak, devam ettirmek.
ustara (ҰСТАРА): Ustura.
ustas- (ҰСТАС-): Birbirine tutunmak.
ustat- (ҰСТАТ-): Tutturmak.
usın- (ҰСЫН-): Sunmak, vermek.
usınıs (ҰСЫНЫС): Teklif, öneri.
ut- (ҰТ-): Kazanmak, yenmek, ütmek.

utiq (ҰТЫҚ): Az ve öz söz.
util- (ҰТЫЛ-): Yenilmek, mağlup olmak.
utımdı (ҰТЫМДЫ): Faydalı, karlı, yerinde.
uş- (ҰШ-): Uçmak.
uşa (ҰША): Sağrı.
uşaq (ҰШАҚ): Uçak.
uşqın (ҰШҚЫН): Uçkun, kıvılcım.
uşpa (ҰШПА): Hızlı koşan, yürük.
uşpaq (ҰШПАҚ): Uçmak, cennet.
uşta- (ҰШТА-): (kalem ucunu) Açmak.
uştap (ҰШТАП): Sık dokunmuş beyaz kumaş.
uştas- (ҰШТАС-): Bağlanmak, ulanmak, eklenmek.
uşın- (ҰШЫН-): (bir şeyden) Tiksinip dudağı uçuklamak.
uşır (ҰШЫР): Öşür (vergi).
uşır- (ҰШЫР-): Uçurmak.
uşıra- (ҰШЫРА-): Tesadüf etmek, rastlamak.
uyatsız (ҰЙАТСЫЗ): Utanmaz, hayasız, arsız.

Ü, ü (Y, y)

ügil- (YГЛЛ-): Öğütölmek, ufalanmak.

ügilgiş (YГЛЛГШ): Gevrek, çabuk öğütölebilir olan.

ügilmeli (YГЛЛМЕЛЛ): Kolay ufalanan, gevrek.

ügit (YГИТ): Öğüt, nasihat.

ügit- (YГИТ-): Öğötmek, ufalamak.

ügitte- (YГИТТЕ-): öğötmek, öğüt vermek.

üde- (YДЕ-): Artmak, hızlanmak, şiddetlenmek.

üdet- (YДЕТ-): Hızını arttırmak, hızlandırmak

üdev (YДЕУ): Hız, sürat, ivme.

üdirey- (YДПРЕЙ-): (saç) diken diken olmak, dikleşmek.

üz- (YЗ-): Koparmak, çekip almak:

üzbe (YЗБЕ): Zincir ve benzeri şeylerin halaları; bakla.

üzben (YЗБЕН): Erişte çorbası.

üzeñgi (YЗЕҢГИ): Üzengi.

üzil- (YЗЛЛ-): Koparı lmak, kopmak, kcsilmek.

üzilis (YЗЛЛС): Ara. fasıla, kesinti.

üzim (YЗИМ): Lokma, parça.

üy (YЙ): Ev.

üy- (YЙ-): Bir araya getirmek, yığmak.

üydey (YЙДЕЙ): Büyük, kocaman, devasa.

üydi-üy (YЙДИ-YЙ):

üydi-üyine (YЙДИ- YИНЕ): Her ev, ev ev.

üyemele- (YЙЕМЕЛЕ-): Çok, aşırı yüklemek.

üyeñki (YЙЕНКИ): Akçaağaç, isfenden ağacı.

üy-jay (YЙ-ЖАЙ): Ev bark, mal mülk.

üyke- (YЙКЕ-): Sürtmek, sürmek.

üykele- (YЙКЕЛЕ-): (birbirine) Sürtüşürmek, sürmek.

üy-küy (YЙ-КУЙ): Ev bark, aile durumu.

üy-küysiz (YЙ-КУЙСИЗ): Evsiz barksız.

üylen- (YЙЛЕН-): (erkekler için) Evlenmek.

üylendir- (YЙЛЕНДИР-): Evlendirmek.

üyles- (YЙЛЕС-): Uymak, denk gelmek, yaraşmak.

üylestik (YЙЛЕСТИК): Uygunluk, ahenklilik.

üylesim (ҮЙЛЕСИМ): Ahenk, uygunluk, uyum.

üylesimdi (ҮЙЛЕСИМДИ): Uygun, uyumlu, ahenkli.

üylesimsiz (ҮЙЛЕСИМСІЗ): Uyumsuz, yakışksız, aheksiz.

üyli (ҮЙЛІ): Evi olan, evli.

üyli-küyli (ҮЙЛІ-КҮЙЛІ): Çoluk çocuğu olan, evli barklı.

üyme (ҮЙМЕ): Yığın, küme.

üyrek (ҮЙРЕК): Ördek.

üyren- (ҮЙРЕН-): Öğrenmek.

üyrenis- (ҮЙРЕНИС-): Alışmak, uyum sağlamak, intibak etmek.

üyret- (ҮЙРЕТ-): Öğretmek, okutmak, belletmek.

üyretil (ҮЙРЕТІЛ): Öğretilmek.

üysiz (ҮЙСІЗ): Evsiz barsız.

üyt- (ҮЙТ-): Alev de tü ylerini yakmak, ütölemek.

üysi (ҮЙШИ): Çadır kuran kimse, çadırcı.

üyşik (ҮЙШИК): Küçük ev.

üyik (ҮЙИК): Yığıntı, yığın.

üyil- (ҮЙІЛ-): Yığılmak, toplanmak.

üyir (ҮЙІР): At sürüsü, yılkı.

üyir- (ҮЙІР-): Bir araya toplamak, yığmak.

üyirle- (ҮЙІРЛЕ-): Kümelere ayırmak, gruplara bölmek.

üyir-üyir (ҮЙІР-ҮЙІР): Kümeküme, sürü sürü.

üyirim (ҮЙІРІМ): Girdap, burgaç, anaför.

üyirimdi (ҮЙІРІМДИ): Cana yakın sevecen, girişken.

ük- (ҮК-): Ufalamak, öğütme.

üki (ҮКІ): Puhu kuşu.

ükile- (ҮКІЛЕ-): Puhu kuşunun tüyüyle süslemek.

ükili (ҮКІЛІ): Puhu kuşunun tüyü takılan, takılmış olan (tekke, dombıra).

ükim (ҮКІМ): Mahkeme kararı, yargı; karar, hüküm.

ükimet (ҮКІМЕТ): Hükümet.

ükimettik (ҮКІМЕТТІК): Hükümete bağlı, hükümetle ilgili.

ülbir (ҮЛБІР): Yumuşak tüylü, değerli, pahalı deri, kürk.

ülbire- (ҮЛБІРЕ-): Yumuşacık olmak; incecik, hafif olmak.

ülger- (ҮЛГЕР-): Yetişmek, tamamlamak, bitirmek.

ülgi (ҮЛГІ): Örnek, numune, nüsha.

ülgile (ҮЛГІЛЕ): Örnek göstermek, örnek vermek.

ülgili (YJГЛII): Terbiyeli, başarılı, örnek.

ülde (YJDE): Pahalı ince kumaş.

üldir (YJДИP): Çok yumuşak, ipince.

üle- (YJE-): Üleştirmek, paylaşmak, bölüştürmek.

üles (YJEC): Pay, hisse, üleş.

üles- (YJEC-): Üleşmek, bölüşmek, paylaşmak.

ülken (YJKEH): Büyük, iri, kocaman.

ülkendik (YJKEHДИK): Büyüklük, irilik.

ümbet (YMBET): Ümmet.

üme (YME): İmece.

ümele- (YMEJE-): Bir işi hep beraber, imece usulü yapmak.

ümeşi (YMEIII): İmeceye katılan kimse.

ümit (YMIT): Ümit, umut.

ümitker (YMITKEP): Ümitli, umutlu, uman kimse.

ümitsiz (YMITCI3): Ümitsiz, umutsuz.

ümitten- (YMITTEH-): Ümitlenmek, umutlanmak.

ün (YH): Ün, ses, seda; melodi, ezgi.

ünde- (YHDE-): Konuşmak, söylemek.

ündemes (YHDEMEC): Oyun sırasında konuşmama şartı olan bir tür Kazak millî oyunu; konuşmayı sevmeyen, az konuşan.

ündes (YHDEC): Uyumlu, ahenkli; benzer.

ündes- (YHDEC-): Uyumlu, ahenkli olmak; benzemek.

ündi (YHDI): Sesi gür, sesli.

ünem (YHEM): Tasarruf, idareli kullanma, tutumlu olma.

ünemi (YHEMI): Hep, devamlı, her zaman, daima.

ünsiz (YHCI3): Sessiz, sedasız, hiç konuşmayan.

ün-tünsiz (YN-TYHCI3): Sessiz sedasız, usulca.

ünği- (YHGI-): Oyuk açmak, çukur kazmak.

ünğir (YHGIP): Mağara, in.

ünğirle- (YHGIPJE-): Oyuk açmak, çukur kazmak.

ünil- (YHJI-): Dikkatli bakmak.

üpste- (YHTE-): Çalmak, soyup soğana çevirmek.

üpilde- (YHJDE-): Üflemek.

ür- (YP-): Üflemek, soluk vermek.

ürdis (YPDIC): Gelenek, görenek, töre.

ürdisti (УРДИСТИ): Geleneksel, ananevi.

ürey (УРЕЙ): Panik, korku, dehşet.

üreylen- (УРЕЙЛЕН-): Korkmak, ürpermek, paniğe kapılmak.

üreyli (УРЕЙЛИ): Dehşetli, korkunç.

üreysiz (УРЕЙСІЗ): Korkusuz, pervasız.

ürk- (УРК-): Ürmek, korkmak.

ürkin (УРКИН): Düşman baskısından kaçan topluluk, halk.

ürkit- (УРКИТ-): Ürkütme.

ürle- (УРЛЕ-): Üfleme.

ürme (УРМЕ): Esip duran (rüzgar).

ürmeli (УРМЕЛИ): Nefesli, üflemeli.

ürpiy- (УРПИЙ-): (saç) Dağınık, karışık olmak.

ürpi (УРПИ): Meme ucu.

ürt (УРТ): Aniden, birden bire, çabuk, tez.

ürük- (УРИК-): Ürmek.

üski (УСКИ): Matkap, delgi.

üskir (УСКИР): (ayaz, rüzgar) Şiddetlenmek, etkisi artmak.

üskirik (УСКИРИК): Şiddetli rüzgar, ayaz.

üste- (УСТЕ-): Ekleme, ilave etme, ulamak.

üstel (УСТЕЛ): Masa.

üstem (УСТЕМ): Egemen, hakim.

üstemdik (УСТЕМДИК): Egemenlik, hakimiyet.

üsti (УСТИ): Bir şeyin tepesi, üstü, üst tarafı, yüzü.

üstirt (УСТИРТ): Üstünkörü, alelacele, baştan savma, ayaküstü.

üsi- (УСИ-): Üşümek, donmak.

üsir- (УСИР-): Üşütmek, dondurmak, çok üşütmek.

üt (УТ): Şubat ayının eski adı.

üş (УШ): Üç.

üşev (УШЕУ): Üç adet.

üş-tört (УШ-ТОРТ): Üç dört, birkaç.

üşti-küyli (УШТИ-КҮЙЛИ): İzsiz, iz bırakmadan.

üşin (УШИН): İçin, dolayı.

üşinşi (УШИНШИ): Üçüncü.

üyüvli (ҮЮҮЛИ): Yığılı, yığılmış.

F, f (Ф, ф)

fa (ФА): Fa notası.

faza (ФАЗА): Safha, evre, faz.

fakir (ФАКИР): Derviş; sihirbaz.

fakt (ФАКТ): Olgu.

far (ФАР): Taşitların ön bölümünde bulunan, uzağı aydınlatan güçlü ışık verici, far.

farfor (ФАРФОР): Kaolinden yapıma, beyaz, sert ve yarı saydam çömlek hamuru ya da bu hamurdan yapılmış (çanak, çömlek) porselen.

fäniy (ФӘНИ): Ölümlü, gelip geçici, kalımsız, fani.

fon (ФОН): Bir tabloda, üzerinde konunun işlendiğı boya katı, fon.

Н, н (X, x)

habar (ХАБАР): Haber, bilgi, salık.

habardar (ХАБАРДАР): Haberli, bilgili, haberi olan.

habarla- (ХАБАРЛА-): Haber vermek, bilgi vermek, salık vermek.

habarlan- (ХАБАРЛАН-): Haberi olmak, malumu olmak.

habarlas- (ХАБАРЛАС-): Haberleşmek, iletişim kurmak, iletişmek, muhabere etmek.

habarlı (ХАБАРЛЫ): Haberli, haberi olan.

habarsız (ХАБАРСЫЗ): Habersizce, habersiz.

habarşı (ХАБАРШЫ): Haberci, ulak.

hayvan (ХАЙУАН): Hayvan; azgın, gözü dönmüş, alçak kimse.

hayvanat (ХАЙУАНАТ): Hayvanat, hayvanlar.

hayvanşa (ХАЙУАНША): Hayvanca, hayvan gibi.

hakim (ХАКИМ): Bilgin, bilge, hakim.

haq (ХАҚ): Hak, hakikat, gerçek.

haqı (ХАҚЫ): Hak.

hal (ХАЛ): Güç, kuvvet, derman.

halayıq (ХАЛАЙЫҚ): Halk, topluluk, ahali, dinleyiciler.

halıq (ХАЛЫҚ): Aynı ülkede yaşayan, ayrı uyruktan olan insan topluluğı.

halıqtıq (ХАЛЫҚТЫҚ): Ulusal, millî.

halıqsıl (ХАЛЫҚШЫЛ): Halkın yararı için uğraşan (kimse), halkçı.

hamsa (ХАМСА): Klasik Türk ve Fars edebiyatında beş mesnevinin bir araya gelmesinden oluşan eser, hamse.

han (ХАН): Eski Türk ve Moğol halkalarında hükümdar, han.

hana (ХАНА): Hane, ev.

handıq (ХАНДЫҚ): Hanlık; hanın egemenliğindeki ülke.

hanzada (ХАНЗАДА): Han soyundan olan, şehzade.

hanşa (ХАНША): Han kızı, prenses.

hanım (ХАНЫМ): Hanın eşi, hatun, sultan.

has (ХАС): Gerçek, hakiki.

hat (ХАТ): Mektup.

hatta (ХАТТА): Kaydetmek.

hatşî (ХАТШЫ): Sekreter.

hatşılıq (ХАТШЫЛЫҚ): Sekreterlik, kâtiplik.

hikaya (ХИКЯ): Baştan geçen ilginç olay, serüven, macera.

hikayala- (ХИКЯЛА-): Hikâye etmek, anlatmak.

hikayat (ХИКЯТ): Edebî hikâyelerin genel adı.

hikayaşıl (ХИКЯШЫЛ): Hikâye anlatmayı seven, hoşsohbet (kimse).

hikmet (ХИКМЕТ): Olağanüstü durum, keramet, hikmet.

hor (ХОР): Cenette yaşadığına inanılan çok güzel kız, huri.

hoş (ХОШ): Beğenilen, duyguları okşayan, zevk veren, hoş.

Ç, ç (Ч, ч)

çek (ЧЕК): Çek, satış fişi, fatura.

çeçen (ЧЕЧЕН): Kafkasya'nın kuzey doğusunda yaşayan bir halk veya bu halkın soyundan olan kimse, Çeçen.

çuvaş (ЧУВАШ): Volga ırmağı kıyısında yaşayan, Türk soyundan gelen bir halk ve bu halkın soyundan olan kimse.

çukşa (ЧҮКША): Çukçen, Rusya Fedarasyonu'nun Çukot bölgesinde yaşayan bir halk ve bu halkın soyundan olan kimse.

Ş, ş (Ш, ш)

şabaq (ШАБАҚ): Küçük balıkların genel adı.

şaban (ШАБАН): Tembel, haylaz; yavaş, ağır, aheste.

şabıs (ШАБЫС): (at için) Koşma; çayırılık.

şabıs- (ШАБЫС-): Savaşmak, çarpışmak.

şabit (ШАБЫТ): İlham, şevk.

şabıttan- (ШАБЫТТАН-): Coşmak, esinlenmek, ilham almak.

şabıttı (ШАБЫТТЫ): Coşkulu, ilham dolu, heyecan verici.

şağal (ШАҒАЛ): Çakal.

şağala (ШАҒАЛА): Martı.

şağan (ШАҒАН): Dişbudak ağacı.

şagıl (ШАҒЫЛ): Toprak yığını, küçük tepe, höyük.

şagıl- (ШАҒЫЛ-): (göz) Güneş ışığından kamaşmak.

şagılıs (ШАҒЫЛЫС): Döllenme, ilkah.

şagılıs- (ШАҒЫЛЫС-): Döllenmek, aşılınmak.

şagin (ШАҒЫН): Küçük, ufak.

şagin- (ШАҒЫН-): Yakınmak, sızlanmak.

şagında- (ШАҒЫНДА-): Küçültmek, ufaltmak.

şay- (ШАЙ-): Sudan geçirmek, durulamak.

şayday (ШАЙДАЙ): Bulutsuz, açık (hava).

şayqa- (ШАЙҚА-): Sallamak, silkmek.

şayqas- (ШАЙҚАС-): Savaşmak, çarpışmak.

şaylıq (ШАЙЛЫҚ): Çaya katılan, eklenen veya çayla beraber yenilen, içilen.

şaylıq- (ШАЙЛЫҚ-): Cesareti kırılmak, korkmak, çekinmek, kendinde yeterli gücü bulamamak.

şayna- (ШАЙНА-): Çiğnemek.

şaynek (ШАЙНЕК): Demlik.

şaytan (ШАЙТАН): İblis, şeytan.

şayı (ШАЙЫ): Yumuşak, ince ipek kumaş.

şayın- (ШАЙЫН-): Yıkınmak, su dökünmek.

şaq (ШАҚ): Dönem, çağ, demir.

şaq- (ШАҚ-): Kırmak, parçalamak, ikiye ayırmak.

şaqqa (ШАҚА): Yeterince tüylenmemiş hayvan yavrusu.

şaqpa (ШАҚПА): İğneli (söz).

şaqpaq (ШАҚПАҚ): Çakmak taşı.

şaqta- (ШАҚТА-): Sınırlamak, kısıtlamak.

şaqtı (ШАҚТЫ): Sayılardan sonra gelerek kadar, yakın anlamlarını veren sayı sıfatı.

şaqşa (ШАҚША): Hayvanın boynuzundan yapılan enfiye kutusu.

şaqıl (ШАҚЫЛ): Sert cisimlerin birbirine değmesi sonucu çıkan ses, şangırtı.

şaqılда- (ШАҚЫЛДА-): Şingırdamak.

şaqır- (ШАҚЫР-): Çağırarak.

şaqırım (ШАҚЫРЫМ): Bin metre uzunluğundaki ölçü birimi, kilometre.

şal (ШАЛ): İhtiyar, yaşlı adam.

şal- (ШАЛ-): Çelmek, çelme takmak.

şala (ШАЛА): Köz, kor.

şalap (ШАЛАП): Ayran.

şalbar (ШАЛБАР): Pantolon, şalvar.

şalğay (ШАЛҒАЙ): Giysinin alt kısmı.

şalğı (ШАЛҒЫ): Tırpan; bıyığın ucu.

şalğın (ШАЛҒЫН): Çayır.

şal-kempir (ШАЛ-КЕМПИР):

İhtiyar, yaşlı kadın erkek.

şalqar (ШАЛҚАР): Geniş, uçsuz bucaksız sınırsız, engin.

şalqı- (ШАЛҚЫ-): Alevlenmek, alev almak.

şalıq (ШАЛЫҚ): Sara hastalığı.

şalım (ШАЛЫМ): Yetenek, kabiliyet.

şam (ШАМ): Mum; kandil, gaz lambası.

şama (ШАМА): Güç, kuvvet.

şamalı (ШАМАЛЫ): Az, biraz; kadar, aşığı yukarı.

şaması (ШАМАСЫ): Galiba, herhâlde.

şamdan- (ШАМДАН-): Onuru incinmek, gururu kırılmak.

şan (ШАН): Varil, fiçî.

şanda (ШАНДА): Bazı bazı, arada bir, seyrek olarak.

şandı- (ШАНДЫ-): Sıkıca bağlamak, kördüğüm atmak.

şanşar (ШАНШАР): Sivri dilli, iğneleyici konuşan.

şanşı- (ШАНШЫ-): Batırmak, saplamak, sokmak.

şañ (ШАҢ): Toz, toz toprak.

şañda- (ШАҢДА-): Toz çıkarmak, kaldırmak, tozutmak.

şap (ШАП): Butların iç tarafı; iki bacak arası, arış, arış arası.

şap- (ШАП-): Dört nala, dolu dizgin gitmek.

şapan (ШАПАН): Kaftan.

şapqan- (ШАПҚАН-): Değersiz metali değerli metalle kaplamak.

şapqıla- (ШАПҚЫЛА-):

Koşuştırmak, koşuşmak.

şappa (ШАППА): Çakı.

şaptır- (ШАПТЫР-): Ayakta işemek.

şar (ШАР): Daire, çember.

şara (ШАРА): Büyük kap; göz yuvası; çare, önlem, çözüm yolu.

şarla- (ШАРЛА-): Gezmek, dolaşmak, gezinmek.

şarpı- (ШАРПЫ-): (yangın, ateş vb.) Hafiften yakmak, biraz yalnak (güneş).

şart (ШАРТ): Antlaşma, sözleşme, mukavele.

şaruva (ШАРУА): Köylü, çiftçi.

şarşı (ШАРШЫ): Kenarları ve açıları birbirine eşit olan dörtgen, kare.

şat (ШАТ): İki dağın arasında kalan büyük çukur, vadi, koyak.

şat- (ШАТ-): Sıkı bağlamak.

şata (ШАТА): Gayri meşru ilişkiden doğan çocuk.

şataq (ШАТАҚ): Kavga, çekişme, dövüş, hırgür.

şattan- (ШАТТАН-): Şad olmak, çok sevinmek.

şattıq (ШАТТЫҚ): Neşe, sevinç, mutluluk.

şatır (ШАТЫР): Dam, çatı; çadır, otağ; şemsiye.

şatırla- (ШАТЫРЛА-): Çatı, dam yapmak.

şatis (ШАТЫС): Düğüm, boğum.

şatis- (ШАТЫС-): (ip, urgan vb.) Karmaşık hâle gelmek, kördüğüm olamak.

şav (ШАУ): İhtiyarlık, yaşlılık, kartlık.

şaş (ШАШ): Baş derisini kaplayan kıllar, saç.

şaş- (ШАШ-): Saçmak, dökmek, serpmek.

şaşa (ШАША): Atın tırnağının üst tarafındaki uzunca tüyler, paça.

şaşal- (ШАШАЛ-): Yemek yerken bir şeyin etkisiyle boğulur gibi olmak, boğazına takılmak.

şaşav (ШАШАУ): Kalabalıktan, sürüden uzaklaşarak, ayrılarak.

şaştı (ШАШТЫ): Saçı olan, saçlı.

şaşıra- (ШАШЫРА-): Saçılmak, yayılmak, dağılmak.

şaya (ШАЯ): Çabuk sinirlenen, kızan, asabi.

şäk (ШӘК): Şek, şüphe, kuşku.

şäkirt (ШӘКИРТ): Medrese öğrencisi, şakirt; çırak.

şärbat (ШӘРБАТ): Üzüm suyu.

şävli (ШӘУЛІ): Uzun saplı, yayavan, delikli kepçe, kevgir.

şe (ШЕ): Kazak Türkçesi'nde cümlelerin sonuna gelen soru edatı, ya.

şeber (ШЕБЕР): Usta, mahir.

şeberle- (ШЕБЕРЛЕ-): Süslemek, bezemek, güzelleştirmek.

şege (ШЕГЕ): Çivi.

şegen (ШЕГЕН): Kuyunun etrafını sağlamlaştırmak için örülen taşlar ve destek olarak konuşan tahtalar.

şejire (ШЕЖІРЕ): Şecere, soy ağacı, soy kütüğü.

şeyin (ШЕЙИН): -e kadar.

şek (ШЕК): Sınır, hudut, had.

şek- (ШЕК-): Kenarlarını nakışlamak, süslemek.

şeke (ШЕКЕ): Alın, göz ve yanak arasında, elmacık kemiğinin üstünde bulunan çukurumsu bölge, şakak.

şekte- (ШЕКТЕ-): Sınırlandırmak, sınır koymak, sınır getirmek.

şektes (ШЕКТЕС): Sınır komşusu, sınırdaş.

şektes- (ШЕКТЕС-): Komşu, yanyana sınırdaş olmak.

şel (ШЕЛ): İnce, yağlı zar.

şelek (ШЕЛЕК): Kova.

şelekte- (ШЕЛЕКТЕ-): Kovayla taşımak.

şen (ШЕН): Bir şeyin etrafı, civarı, çevresi, dolayı.

şenber (ШЕЊБЕР): Çember, daire.

şenğel (ШЕЊГЕЛ): Pençe, avuç.

şep (ШЕП): Siper, set.

şer (ШЕР): Hüzün, dert, hasret.

şerle- (ШЕРЛЕ-): Dertlendirmek, kaygılandırmak, eftarlandırmak.

şert- (ШЕРТ-): Fiske vurmak, fiskelemek.

şet (ШЕТ): Kenar, uç.

şetel (ШЕТЕЛ): Dış memleket, yabancı ülke.

şetki (ШЕТКИ): Kenardaki, uzaktaki.

şette- (ШЕТЕ-): Soyutlanmak, çekilmek, dışında kalmak, uzak durmak.

şetin (ШЕТИН): Zayıf, güçsüz, cılız.

şef (ШЕФ): Yetki ve sorumluluğu olan, yöneten kimse, şef.

şeş- (ШЕШ-): (düğüm) Çözmek, açmak.

şeşe (ШЕШЕ): Anne, ana.

şeşek (ШЕШЕК): Çiçek.

şeşen (ШЕШЕН): Söz ustası, hatip.

şeşil- (ШЕШЛ-): Çözülme, çözümlenme, açıklık kazanma.

şiy (ШИ): Kamış, saz.

şiydem (ШИДЕМ): Yünden yapılmış kalın giysi, bir tür kaftan.

şiyе (ШИЕ): Vişne.

şiyki (ШИКИ): Pişmemiş, çiğ.

şiyqıl (ШИҚЫЛ): Cıvıltı.

şiyra- (ШИРА-): Olgunlaşma, kıvama gelme.

şiyt (ШИТ): Pamuk tohumu, çiğit.

şoğır (ШОҒЫР): Kalabalık, grup, topluluk.

şoğır-la- (ШОҒЫРЛА-): Toplamak, bir araya getirmek.

şoyın (ШОЙЫН): Font, dökme, demir.

şoq (ШОҚ): Köz, kor.

şoqpar (ШОҚПАР): Çomak, sopa, topuz.

şoqtan- (ШОҚТАН-): Köz hâline gelmek, korlaşmak.

şoq-şoq (ШОҚ-ШОҚ): Birinin derdine, kederine sevinerek söylenen ünlem.

şoqı (ШОҚЫ): Doruk, zirve.

şoqın- (ШОҚЫН-): Vaftiz edilmek; Hıristiyanlığa kabul edilmek.

şol- (ШОЛ-): Bakmak, etrafı gözetlemek.

şolaq (ШОЛАҚ): Çolak.

şolan (ШОЛАН): Kiler.

şolpı (ШОЛПЫ): Kevgir.

şolpı- (ШОЛПЫ-): Cup diye ses çıkarmak.

şolpıl (ШОЛПЫЛ): Cup diye çıkan ses.

şom (ШОМ): Devenin üzerine yük tüklemeyen evvel, yükün devenin sırtını yaralamaması için konulan keçe, teğelti.

şom- (ШОМ-): Suyun dibine dalmak, batmak.

şoñ (ШОҢ): Kocaman, büyük, dev, devasa.

şorqaq (ШОРҚАҚ): Beceriksiz, acemi, sakar.

şort (ШОРТ): Katiyen, kesin olarak, kesinlikle.

şoşay- (ШОШАЙ-): Çıkık, dik görünmek.

şoşqa (ШОШҚА): Domuz, hınzır.

şoşı- (ШОШЫ-): Ödü kopmak, dehşete kapılmak, çok korkmak.

şöbere (ШӨБЕРЕ): Üçüncü kuşak, torunun çocuğu.

şök- (ШӨК-): (deve) Çömelmek, çökmek.

şöl (ШӨЛ): Çöl, sahra.

şölde- (ШӨЛДЕ-): Hararet basmak, susamak.

şöp (ШӨП): Ot.

şöpte- (ШӨПТЕ-): (tarla, bahçe) Yabancı otlardan temizlemek.

şubalañ (ШҮБАЛАҢ): Ayağa dolanan uzun (giysi).

şubat (ШҮБАТ): Deve sütü, kımıran.

şuğıl (ШҮҒЫЛ): Acil, acilen, ivedi, çabuk.

şuqı- (ШҰҚЫ-): Gagalamak, oymak, eşemek, (burun) karıştırmak.

şuray (ШҰРАЙ): At etinin en yağlı yeri.

şüy (ШҮЙ): Tahta çivi, kazık.

şüy- (ШҮЙ-): (kuş) Gökyüzünden yere doğru süzülerek uçmak.

şüyil- (ШҮЙЛ-): (yırtıcı kuş) Ok gibi fırlamak.

şükir (ШҮКІР): Allah 'a duyulan minneti dile getirme, şükür.

şıbın (ШЫБЫН): Sinek.

şığan (ШЫҒАН): Uzak, ırak yer.

şığar- (ШЫҒАР-): Çıkarmak, boşaltmak, bırakmak.

şığın (ШЫҒЫН): Harç, masraf, gider.

şığında- (ШЫҒЫНДА-): İsraf etmek, har vurup harman savurmak.

şığıs (ШЫҒЫС): Doğu, şark.

şığıs- (ШЫҒЫС-): Anlaşma sağlamak, çıkar yol sağlamak.

şıda- (ШЫДА-): Çekmek, dayanmak, sabretmek, çidamak.

şıdam (ШЫДАМ): Tahammül, sabır, dayanma, çidam.

şıdamsız (ШЫДАМСЫЗ): Dayanıksız, tahammülsüz, sabırsız.

şıq (ШЫҚ): Çiy, jale, şebnem.

şıq- (ШЫҚ-): Çıkmak.

şılav (ШЫЛАУ): Dizgin.

şımşıq (ШЫМШЫҚ): Kanarya.

şınar (ШЫНАР): Çınar ağacı.

şınjır (ШЫНЖЫР): Zincir.

şınjırlı (ШЫНЖЫРЛЫ): Zincirle bağlanmış, zinciri olan, zincirli.

şınıq- (ШЫНЫҚ-): Alışmak, pişmek, tecrübe kazanmak.

şınımen (ШЫНЫМЕН): Gerçekten, hakikaten.

şın (ШЫН): Doruk, zirve, şahika.

şınğır- (ШЫНҒЫР-): Çılgılık atmak, bağırmak.

şırağım (ШЫРАҒЫМ): Büyüklerin kendilerinden küçüklere söylediği bir hitap, ışığım, yavrım, canım.

şırqa- (ШЫРҚА-): Şarkı söylemek, çığırnak.

şırqıra- (ШЫРҚЫРА-): Ağlamak, viyaklamak.

şırşa (ШЫРША): Çam ağacı.

şırım (ШЫРЫН): Can suyu, öz su, usare.

şırındı (ШЫРЫНДЫ): Tatlı, lezzetli.

şıt (ШЫТ): Üzerinde baskı ile yapılmış renkli biçimler bulunan pamuklu kumaş, basma.

şıtın- (ШЫТЫН-): Gücenmek,
darılmak, kırılmak.
şider (ШИДЕР): Bukağı, köstek.
şiderle- (ШИДЕРЛЕ-): Bukağı
vurmak, bukağı takmak, kösteklemek.
şilik (ШЛИК): Bodur ağaç veya çalı.
şiren- (ШПРЕН-): Yayılmak,
gerinmek.
şirkin (ШПРКИН): Özlem, hasret vb.
duyguları pekiştirmek için söylenen
ünlem, keşke, hey gidi, ah vb.
şiri- (ШПИ-): Bozulmak, çürümek.
şirit- (ШПИТ-): Çürütmek.

ŞÇ, şç (Щ, щ)

şşiy (ЩИ): Lahana çorbası.

I, ı (Ы, ы)

ıǵı-jıǵı (ЫҒЫ-ЖЫҒЫ): Kalabalık,
hınca hınç, kütle, yığın.
ıǵın-şıǵın (ЫҒЫН-ШЫҒЫН):
Masraf, gider, harcama.
ıǵır (ЫҒЫР): Bıktırıcı, sıkıcı,
bezdirici.
ıǵırla- (ЫҒЫРЛА-): Bıktırmak,
usandırmak, bezdirmek.
ıǵıs- (ЫҒЫС-): Kaymak, yer
değiştirmek.

ıǵısta- (ЫҒЫСТА-): (rüzgar, dalga)
Zıddına, geliş yönünün tersine gitmek.
ıǵıstır- (ЫҒЫСТЫР-): Sıkıştırmak,
kaydırmak.
ıdıra- (ЫДЫРА-): Dağılmak,
parçalanmak.
ıdıс (ЫДЫС): Кар.
ıdıс-ayaq (ЫДЫС-АЯҚ): Кар kacak,
mutfak eşyası, tabak çanak.
ıza (ЫЗА): Hiddet, gazap, kızgınlık,
hınç, öfke.
ızalı (ЫЗАЛЫ): Öfkeli, kızgın, sinirli.
ızbar (ЫЗБАР): Korkunç s oğuk, sert
yüz.
ızǵar (ЫЗҒАР): Kuru ayaz, sert
soğuk.
ızǵarlı (ЫЗҒАРЛЫ): Sert, soğuk,
(ayaz).
ıq (ЫҚ): Barınak, korunak, kuytu yer.
ıq- (ЫҚ-): Sert yağışlı ve rüzgarlı
havalarda hayvanların barınak, kuytu
yer araması.
ıqpал (ЫҚПАЛ): Etki, tesir.
ıqta- (ЫҚТА-): Korunmak, sığınmak.
ıqşam (ЫҚШАМ): Düzenli, derli
toplulu.
ılbıra- (ЫЛБЫРА-): İyice pişmek,
kıvamına gelmek.

ıǵal (ЫЛҒАЛ): Rutubetli, nemli hava veya toprak.

ım (ЫМ): İm, işaret, mimik.

ımda- (ЫМДА-): işaret etmek, mimiklerle konuşmak.

ımsız (ЫМСЫЗ): İşaretsiz, mimiksiz.

ımyrt (ЫМЫРТ): Akşam vakti, akşam karanlığı, gurup vakti.

ımdın (ЫНДЫН): Niyet, gaye, asıl, maksat.

ıñǵay (ЫҢҒАЙ): Her zaman, daima; fırsat, olanak.

ıñǵaylı (ЫҢҒАЙЛЫ): Uygun, elverişli, müsait.

ıñqıl (ЫҢҚЫЛ): İnilti, inierne sesi.

ırǵa- (ЫРҒА-): Sallamak, silkelemek, ırgalamak.

ırǵal- (ЫРҒАЛ-): Sallanmak, sallana sallana gitmek, salınmak.

ırǵı- (ЫРҒЫ-): Atlamak, zıplamak.

ırǵın (ЫРҒЫН): Bol, çok, fazla.

ırıq (ЫРЫҚ): İrade, istek, arzu.

ırılда- (ЫРЫЛДА-): Hırlamak, hınıldamak.

ırıs (ЫРЫС): Rızık, servet, bereket, zenginlik.

ıs- (ЫС-): Sürtmek, sürtüştürmek.

ısqı (ЫСҚЫ): Gümüşü parlatmak için kullanılan, deriyle kaplanmış tahta alet.

ıssı (ЫССЫ): Bunaltıcı, sıcak.

ısta- (ЫСТА-): Tütsülemek, tütsü yapmak.

ıstıq (ЫСТЫҚ): Sıcak, çok ısınmış.

ısil (ЫСЫЛ): Rüzgar uğultusu, yılan tıslaması.

ıt- (ЫТ-): Fırlamak, atılmak, sıçramak.

ıstan (ЫШТАН): Uzun paçalı don.

İ, i (I, i):

iz (ІЗ): İz, belirti.

izaşar (ІЗАШАР): Öncü, ön ayak olan kimse.

izgi (ІЗГІ): İyi, hayırlı, samimi, içten.

izgilik (ІЗГІЛІК): Samimiyet, iyilik.

izgilikti (ІЗГІЛІКТИ): Hayırlı, iyi, yararlı.

izde- (ІЗДЕ-): Aramak, bulmaya çalışmak.

izet (ІЗЕТ): İzzet, nezaket, edep.

izetti (ІЗЕТТИ): Terbiyeli, görgülü, nezaketli, edepli.

izsiz (ІЗСІЗ): İzi olmayan, izsiz.

izşi (ІЗШІ): İzci, iz süren, keşşaf.

il- (ІЛ-): Asmak, takmak.

ilbi- (ЛІБІ-): Ağır hareket etmek, yavaş hareket etmek.

ilgekhte- (ЛІГЕКТЕ-): İliklemek, düğmelemek.

ilgeri (ЛІГЕРІ): İleri, ileri doğru.

ilgir (ЛІГІР): İyi tutan, iyi yapışan; becerikli, eli uz.

ile (ЛІЕ): Peşi sıra, çabuk, hemen, anında, tez.

iles- (ЛІЕС-): Peşine takılmak, arkasından gitmek, izlemek.

ile-şala (ЛІЕ-ШАЛА): Derhal, hemen, vakit geçirmeden.

ilmek (ЛІМЕК): Çengel, askı.

ilmekte- (ЛІМЕКТЕ-): Hafif bir düğüm yaparak bağlamak, ilmek.

ilim (ЛІІМ): Bilim, ilim.

ilimdar (ЛІІМДАР): Bilgili, bilgi sahibi.

ilimdi (ЛІІМДИ): Bilge, bilgili, âlim.

in (ІН): İn, mağara.

indet (ІНДЕТ): Salgın hastalık, bulaşıcı hastalık.

indet- (ІНДЕТ-): Kavalayarak inine sokmak.

ini (ІНІ): Küçük erkek kardeş.

inili (ІНЛІІ): Erkek kardeşi olan.

iñir (ІНІР): Alacakaranlık, gurup vakti.

irge (ІРГЕ): Duvarın alt tarafı.

ire- (ІРЕ-): Hayvanın derisini elle yüzmek, soymak.

irikte- (ІРІКТЕ-): Seçmek, seçip almak, ayıklamak, tercih etmek.

is (ІС): İş, uğraş, çalışma.

is- (ІС-): Şişmek, kabarmak.

isker (ІСКЕР): Erbap, hamarat, iş adamı, becerikli.

iş (ІШ): İç, karın.

iş- (ІШ-): İçmek, yudumlamak.

işek (ІШЕК): Bağırsak.

işki (ІШКІ): İç taraftaki, içindeki, içteki, dahili.

iştey (ІШТЕЙ): İçinden, kendi kendine, için için.

işik (ІШІК): İçi hayvan derisinden, dışı ise kumaştan yapılan bir tür dış giyim.

Е, е (Э, э)

eskadron (ЭСКАДРОН): Süvari bölüğü, bölük.

esse (ЭССЕ): Deneme.

estet (ЭСТЕТ): Güzellik meftun u, estetizm meraklısı.

etil (ЭТИЛ): Organik birleşiklerin birleşimine giren karbon ve hidrojen atomları grubu, etil.

etilen (ЭТІЛЕН): Yanıcı, renksiz, karbon ve hidrojen birleşimi.

YU, yu (Ю, ю)

yubka (ЮБКА): Etek.

yumor (ЮМОР): Mizah.

yumorlu (ЮМОРЛЫ): Mizahi, gülünç.

yumorşı (ЮМОРШЫ): Mizahçı, mizah yazarı.

yunga (ЮНГА): Gemilerde küçük yaştaki tayfa, miço.

YA, ya (Я, я)

ya (Я): İle, veya, ya da.

yağni (ЯҒНИ): Yani.

yadro (ЯДРО): Çekirdek.

yakut (ЯКУТ): Kuzeydoğu Sibirya'da yaşayan bir Türk Topluluğu veya bu topluluktan olan kimse, Saha Türkü, Yakut.

SONUÇ

Bu çalışmada, 10 Ocak 1915'te Akmola şehrinin Atbasar kasabasında dünyaya gelen Kazak yazarlarından İlyas Esenberlin'in "Köşpendiler (Göçebeler)" adlı üçlemesinin ikinci romanı olan "Jantalas (Can Çekişme)" adlı kitabının ses bilgisi incelemesi yapılmıştır. Türkiye'de, hakkında çok fazla çalışma yapılmamış olan İlyas Esenberlin'i ve eserlerini Türk ilim dünyasına tanıtmak ve yazarın "Köşpendiler (Göçebeler)" adlı roman üçlemesinin ikinci kitabı üzerinden yapılan ses bilgisi (fonetik) incelemesi ile Kazak Türkçesi alanında yapılan çalışmaların gelişimine katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Sovyet döneminde yazılan bu eser, hanlığı dağılma sürecinden kurtararak tüm Kazakları bir bayrak altında toplamayı başaran Abılay Han'ı anlatmaktadır. Temelde Kazakların XVI.-XVII. yüzyıllardaki Kalmuk akınlarını konu edinmektedir. Bu dönemde Kalmukların Kazaklara uyguladığı sosyal ve siyasî baskılar, Kazak halkının çaresizliği, ve Kalmukların Kazaklara uyguladığı acımasız işkence ve zulümler anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra Tevekel Han ve Abılay Han'ın bu dönemdeki siyasî ve sosyal faaliyetleri de yine "Jantalas" romanının konuları arasındadır. Romanın tarihsel gerçekliklerden biri olarak, Kazakların bu dönemde Üç Cüz'e ayrılmalarına, bu cüzlerin başına geçebilmek için han soyundan gelenlerin birbirleri ile mücadelelerine ve Rus hâkimiyetinin yavaş yavaş Kazak topraklarında hissedilmeye başlanmasına da değinilmektedir.

Birinci bölümde Kazak adı, Kazak Türkleri, Kazak Türkçesi ve Kazak Edebiyatı hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde İlyas Esenberlin'in hayatı, edebî kişiliği ve eserlerine değinilmiştir. Üçüncü bölümde Kazakçadaki sesler, seslerin özellikleri, sınıflandırılmalarına değinilmiştir. Dördüncü bölümde ünlülerde ve ünsüzlerde görülen ses olayları incelenmiştir. Kazak Türkçesinin ses bilgisi açısından incelenmesi roman üzerinden örneklerle desteklenerek verilmiştir. Beşinci bölümde ise metnin çeviri yazısı (transkripsiyon) yapılmıştır. Altıncı bölümde metnin alfabetik sıralamalı sözlüğü yer almaktadır. Bu çalışma yapılırken Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi gramer kitaplarından faydalanılmıştır.

Ses olayları incelenirken, Kazak Türkçesindeki bütün ses olayları değil, sadece metindeki örneklerde geçen ses olayları alınmıştır. İşlek olan ses olaylarına birden fazla örnek verilmiştir. "Jantalas" romanı âdeta bir atasözleri ve deyimler sözlüğü gibidir.

Metinde anlatılmak istenen duygu ve düşünceler veciz ve özlü bir şekilde ifade edilmiştir.

Metinde,

1. İnce ünlülerin kalınlaşması, ö > o örneğine rastlanmamaktadır.
2. İnce ünlülerin kalınlaşması, e > ı örneğine rastlanmamaktadır.
3. Düz ünlülerin yuvarlaklaşması, i > u örneğine rastlanmamaktadır.
4. Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi, ö > i ve ü > ı örneğine rastlanmamaktadır.
5. Geniş ünlülerin daralması, ö > i örneğine rastlanmamaktadır.
6. Dar ünlülerin genişlemesi, e > ä örneğine rastlanmamaktadır.
7. Damak ve dudak uyumlarının örneklerine rastlanmaktadır.
8. Ünlü türemesi ve ünlü düşmesinin örneklerine rastlanmaktadır.
9. Ünlü sesler, tarihî süreçte incelmeye, kalınlaşma, daralma, genişleme, düzleşme, yuvarlaklaşma yönünde değişimler geçirmiş; düşme ve türeme olaylarıyla karşılaşmıştır.
10. Kök ve gövdelerdeki hiçbir tarihî ünlü değişimi düzenli değildir.
11. Ünlü kalınlaşmasının ve incelmesinin genellikle damak uyumunu sağlamak amacıyla (incelmenin bazen “j, y, ş” ünsüzlerinin inceltici tesiriyle), yuvarlaklaşmanın ise “w, m, b” gibi dudak ünsüzlerinin etkisiyle gerçekleştiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akalın, M. (1979). Tarihî Türk Şiveleri, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Arat, R. R. (1964). “Kazakistan”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 6.
- Aydınlı, M. (2016). İlyas Esenberlin’in Köşpendiler (3. Kitap)Adlı Eserinin Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Çevirisi ve Dil İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi, Ordu.
- Balcı, O. (2010). Bugünkü Kazak Türkçesi Gramerlerinde Ses ve Şekil Bilgisinin İşlenişi, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Balcı, O. (2010). Kazak Türkçesinin Ses ve Şekil Bilgisi Terimleri, International Journal of Social Science, Volume 3, Issue 1, Summer 2010.
- Balaqayev, M. (1941). Qazaq Tiliniñ Grammatikası, Almatı.
- Balaqayev, M. (1997). Qazirgi Qazaq Tili, Almatı.
- Banguoğlu, T. (1974). Türkçenin Grameri, İstanbul: Baha Matbaası.
- Banguoğlu, T. (1990). Türkçenin Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2011). Türkçenin Grameri, Ankara: TDK.
- Bartl, P. (1998). 17. Yüzyılda ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu, İlmi Araştırmalar, Sayı 6, İstanbul.
- Basımulı, Q. (1932). Jaña Ärip Jaña Emle jäne Dıbıstarımızdıñ Jikteri, Almatı.
- Bayniyazov, A. ve Bayniyazova, J. (2009). Türkiye Türkçesi- Kazak Türkçesi Sözlüğü, Ed. Kenan Koç, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Bekturov, Ş. ve Serğaliyev, M. (1979). Qazaq Tili, Almatı.
- Bekturov, Ş. K.(2006). Qazaq Tili (Leksika- Fonetika- Morfologiya- Sintaksis), Almatı: Atamura Baspası.
- Berdibayev, R. (1979). Kazak Tarihi Romanı, Almatı: Ğılım.
- Biray, N., Ayan, E. ve Kurmangaliyeva Ercilasun, G. (2018). Çağdaş Kazak Türkçesi Ses- Şekil- Cümle Bilgisi- Metinler, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bozkurt, F. (2005). Türklerin Dili, İstanbul: Kapı Yayınları.

- Buran, A. ve Alkaya, E. (2011). Çağdaş Türk Yazı Dilleri- II, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2012). Çağdaş Türk Lehçeleri , Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1965). Kazak Türkleri, Türk Kültürü, TKAE, Sayı: 29, Yıl: III, Mart, Ankara.
- Caferoğlu, A. (2000). Türk Dili Tarihi, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2011). Türkçe Ses Bilgisi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Devlet, N. (1989). Çağdaş Türk Dünyası, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Diyarbakırlı, M. S. (2000). Kazak Türkçesi Grameri, Yüksek Lisans Tezi, Kahraman Maraş.
- Doğan, O. (2003). Kazak Türkçesi Fonetigi, Doktora Tezi, Edirne.
- Doğan, O. ve Koç, K. (2013). Kazak Türkçesi Grameri, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Eker, Sür. (2006). Çağdaş Türk Dili, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2007). Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (1999). Üniversiteler İçin Türk Dili, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Esenberlin, İ. (2008). Köşpendiler (Almas Qılış- Jantalas- Qahar), Almatı: Köşpendiler Baspası.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1998). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul: Sosyal Yay.
- Gabain, A. M. (2000). Eski Türkçenin Grameri (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK.
- Gömeç, S. (2003). Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gülensoy, T. (2000). Türkçe El Kitabı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güngör, Ö. (1996). Kazak Edebiyatı, Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi, TÖMER, Sayı: 5, Ankara.
- Gürsoy Naskali, E. (1997). Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hıçhıns, K. "Kazaklar"· mad., İslam Ansiklopedisi, Cilt 25.

- Hizmetli, S. (2011). “Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine”, İstem dergisi, Sayı 7.
- İsayev, S. M. (2007). Qazaq Tili, Almatı: Öner Baspası.
- İsmail, Z. (2002). Kazak Türkleri, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kara, A. (2007). Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karaağaç, G. (2012). Türkçenin Dil Bilgisi, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karlı, S. C. (2015). İlyas Esenberlin’in Köşpendiler (II. Kitap) Jantalas Adlı Eserinin Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Aktarımı ve Transkripsiyonu, Yüksek Lisans Tezi, Ordu.
- Kaya, M. Y. (2012). İlyas Esenberlin’in Köşpendiler Romanı Üzerinde Kazakça Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizinler), Doktora Tezi, İzmir.
- Kazak Sovet Ensiklopediyası (1975). Red. M.K. Karataev, 6, Almatı: Kazak SSR Ğılım Akademiyası.
- Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi, (1966).Qazaq SSR- niñ “Ğılım” Baspası, Almatı.
- Keñesbayev, İ. ve Musabayev, G. (1993). Qazirgi Qazaq Tili Leksika- Fonetika, Almatı: Mektep.
- Keñesbayev, S. (1954). Qazirgi Qazaq Tili, Almatı.
- Keñesbayev, İ. K. ve diğeri. (1959). Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, Almatı: Qazaq SSR Ğılım Akademiyasınıñ Baspası.
- Koç, K. ve Doğan, O. (2004). Kazak Türkçesi Grameri, Ankara: Gazi Yayınevi.
- Korkmaz, Z. (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi) , Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (2008). Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: TDK.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2004). Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 27, Kazak Edebiyatı, C.I, Ankara.

- Kömür, Z. (2019). İlyas Esenberlin'in, Âşıklar Romanı Üzerine Dil İncelemesi (Metin-İnceleme), Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Mirzabekov, S. (1986- 1987). Qazaq Tili Fonetikası, Almatı.
- Mirzabekov, S. (1996- 1997). Qazirgi Qazaq Tili Fonetikası, Almatı.
- Oraltay, H. (1976). Hürriyet Uğruna Doğu Türkistan Kazak Türkleri, İstanbul: Türk Kültür Yayını.
- Oraltay, H., Pınar, S. ve Yüce, N.(1984). Kazak Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını.
- Öner, M. (1998). Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, N. (2002). Türk Dilinin Yurtları, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Saray, M. (1996). Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sakhipova, F. (2007). Kazak Türkçesinin Merkezî, Kuzey ve Doğu (Orta Jüz) Ağızları I, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Taşagül, A. (2009). Batıs Türk Medeniyetinin Kuruluşu jane Tardu Kagan Sayasatının Negizderi, Medeni Mura, Astana.
- Tekin, T. ve Ölmez, M. (1999). Türk Dilleri, Ankara: Simurg Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (1994). Eski Türkiye Türkçesi (XV. Yüzyıl, Gramer, Metin, Sözlük), İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, Z. V. (1981). Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tomanov, M. T. (1981). s. 98.
- Türk Şivelerinin Karşılaştırmalı Grameri (2001). Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak Türk Üniversitesi Terimler Sözlükleri Hazırlama ve Tercüme Merkezi, Türkistan.
- Ünal, A. (2014). İlyas Esenberlin'in Köşpendiler (1. Kitap) Adlı Eserinin Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Çevirisi ve Dil İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi, Ordu.
- Yalçın, S. K. (2009). Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler, Doktora Tezi, Elazığ

ÖZGEÇMİŞ

Nurdan SUNGUR 16 Eylül 1979 tarihinde Karabük'te doğdu. 1998 yılında Mustafa Yazıcı Yabancı Dil Ağırlıklı Lisesini bitirdi. 2004 yılında Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk - Kazak Üniversitesi Türkoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği bölümünden mezun oldu. Lisans mezuniyetinin ardından çeşitli kamu ve özel eğitim kurumlarında Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak görev yaptı. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans yapmaya başladı.